

**ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ
ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ**

ΤΜΗΜΑ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑΣ

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

**«ΑΠΟΨΕΙΣ ΤΟΥ ΘΕΡΑΠΕΥΤΙΚΟΥ ΠΡΟΣΩΠΙΚΟΥ ΤΩΝ
ΕΞΑΡΤΗΜΕΝΩΝ ΑΠΟ ΝΑΡΚΩΤΙΚΕΣ ΟΥΣΙΕΣ ΑΤΟΜΩΝ ΓΙΑ ΤΟΝ
ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΟ ΤΟΥΣ ΡΟΛΟ:
ΔΙΕΡΕΥΝΗΣΗ ΤΗΣ ‘ΜΟΝΤΕΡΝΑΣ ΠΡΟΚΑΤΑΛΗΨΗΣ’ ΚΑΙ ΤΗΣ
‘ΙΑΤΡΙΚΟΠΟΙΗΣΗΣ’ ΣΤΗ ΘΕΡΑΠΕΥΤΙΚΗ ΠΑΡΕΜΒΑΣΗ»**

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΗΛΙΟΥ

ΕΠΙΒΛΕΠΟΥΣΑ: ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ ΧΑΝΤΖΗ

**ΜΕΛΗ ΣΥΜΒΟΥΛΕΥΤΙΚΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ:
ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΖΑΡΑΦΩΝΙΤΟΥ
ΑΝΝΑ ΜΑΝΤΟΓΛΟΥ**

ΑΠΡΙΛΙΟΣ 2010

**ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΕΘΝΙΚΗΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ
ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΔΙΑΔΕΙΞΗΣ ΕΠΕΔΕΚ**

**ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΕΝΩΣΗ
ΣΥΓΧΡΗΜΑΤΟΔΟΤΗΣΗ
ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΤΑΜΕΙΟ**

Η ΠΑΙΔΕΙΑ ΣΤΗΝ ΚΟΡΥΦΗ
Επιχειρησιακό Πρόγραμμα
Εκπαίδευσης και Αρχικής
Επαγγελματικής Κατάρτισης

Η παρούσα διδακτορική διατριβή εκπονήθηκε στα πλαίσια του έργου:

Γ ' ΚΠΣ - ΕΠΕΑΕΚ ΙΙ
«ΗΡΑΚΛΕΙΤΟΣ: ΥΠΟΤΡΟΦΙΕΣ ΕΡΕΥΝΑΣ
ΜΕ ΠΡΟΤΕΡΑΙΟΤΗΤΑ ΣΤΗ ΒΑΣΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ »

ΜΕΤΡΟ 2.2 «Αναμόρφωση Προγραμμάτων Σπουδών –
Διεύρυνση Τριτοβάθμιας Εκπαίδευσης»

Ενέργεια 2.2.3 «Προγράμματα Μεταπτυχιακών Σπουδών -
Έρευνα - Υποτροφίες»

Κατηγορία Πράξεων 2.2.3.β. «Υποτροφίες Έρευνας με προτεραιότητα στη Βασική Έρευνα»

Έργο συγχρηματοδοτούμενο 75% από το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο (ΕΚΤ)
και 25% από εθνικούς πόρους

Στο εξώφυλλο περιλαμβάνεται έργο του ζωγράφου Χρίστου Παπαδάκη -Δασκάλου και προσωπικού φίλου- από την ποιητική του συλλογή «Φιλήρημος», που με συντρόφευσε σε στιγμές κόπωσης και αμφιβολιών κατά τη διάρκεια της παρούσας μελέτης.

Στο σύντροφό μου
Γιώργο Δεδούση

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Πριν από όλους θα ήθελα να ευχαριστήσω όσους συμπλήρωσαν το ερωτηματολόγιο στους φορείς απεξάρτησης, αλλά και τους Υπεύθυνους που με στήριξαν και συντόνισαν τη διεξαγωγή της έρευνας. Χωρίς τη βοήθεια τους και την έμπρακτη συμπαράστασή τους, αυτή η μελέτη δε θα ήταν εφικτή.

Θερμά ευχαριστώ την επιβλέπουσα της παρούσας διατριβής, Αλεξάνδρα Χαντζή, η διδασκαλία της οποίας έστρεψε το ενδιαφέρον μου προς το πεδίο των προκαταλήψεων. Η στήριξή της σε διδακτικό επίπεδο υπήρξε ανεκτίμητη, καθώς η ίδια με οδήγησε στον ορθό τρόπο επιστημονικής σκέψης και στη σωστή διατύπωση του επιστημονικού λόγου. Επίσης, κοντά της έμαθα στατιστική ανάλυση, χωρίς την οποία η παρούσα διατριβή δε θα μπορούσε να ολοκληρωθεί.

Ένα ακόμα ευχαριστώ οφείλω στην καθηγήτρια Ζαραφωνίτου Χριστίνα, η οποία με προέτρεψε να εμπλακώ στη διεξαγωγή της διδακτορικής διατριβής.

Για την προσωπική τους στήριξη στην προσπάθειά μου ευχαριστώ ιδιαίτερα τους γονείς μου και τους στενούς μου φίλους. Η ηθική τους συμπαράσταση ήταν ανεκτίμητη.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

Α΄ ΜΕΡΟΣ: ΕΙΣΑΓΩΓΗ	14
Β΄ ΜΕΡΟΣ: Η ΠΡΟΚΑΤΑΛΗΨΗ ΣΤΗΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑ	21
Κεφάλαιο 2: Η προκατάληψη	21
2.1 Ορισμός της προκατάληψης στην κοινωνική ψυχολογία	21
2.1.1 Ομοιότητες και διαφορές στον ορισμό της προκατάληψης	25
2.2 Η δομή της προκατάληψης	27
2.2.1 Το γνωστικό στοιχείο: Στερεότυπα και προκατάληψη	28
2.2.2 Το συναισθηματικό/αξιολογικό Στοιχείο: Η προκατάληψη ως στάση	28
2.2.3 Το συμπεριφορικό στοιχείο: Προκατάληψη και συμπεριφορά διάκρισης	30
2.3 Οι θεωρίες για τη διαμόρφωση της προκατάληψης	31
2.3.1 Ιστορική αναδρομή της μελέτης της προκατάληψης	31
2.3.2 Προκατάληψη: Ένα διαχρονικό φαινόμενο στις διαμαδικές σχέσεις	40
2.4 Μείωση της προκατάληψης: Υπόθεση Επαφής	42
Κεφάλαιο 3: Οι νέες μορφές προκατάληψης	48
3.1 Η μείωση της προκατάληψης	49
3.2 Η αντοχή της προκατάληψης	52
3.3 Η αποφυγή εκδήλωσης προκατάληψης	55
3.4 Η συμφωνία μεταξύ δήλωσης στάσεων και εκδήλωσης συμπεριφοράς	57
3.5 Οι νέες μορφές προκατάληψης	60
3.5.1 Ο Συμβολικός/Μοντέρνος ρατσισμός	62
3.5.2 Η Διακριτική προκατάληψη	79
3.5.3 Ο Αμφίθυμος ρατσισμός	85
3.5.4 Ο Απεχθής ρατσισμός	95
3.6 Υπάρχουν νέες μορφές προκατάληψης;	107
3.7 Νέες μορφές προκατάληψης και ομάδες στόχοι	111

3.7.1	Μειονότητες και προκατάληψη	119
3.8	Απόδοση χαρακτηριστικών στην εξω-ομάδα	122
	Γ΄ ΜΕΡΟΣ: Η ΘΕΡΑΠΕΥΤΙΚΗ ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΙΣΗ ΤΗΣ ΤΟΞΙΚΟΕΞΑΡΤΗΣΗΣ ΚΑΙ Η ΠΑΡΟΥΣΑ ΕΡΕΥΝΑ	128
	Κεφάλαιο 4: Το φαινόμενο της ουσιοεξάρτησης και η αντιμετώπισή του στην Ελλάδα	128
4.1	Εξαρτησιογόνες ουσίες και χρήση τους στην ελληνική κοινωνία	128
4.2	Η αντιμετώπιση του φαινομένου της εξάρτησης στην Ελλάδα	138
4.2.1	Το θεραπευτικό πλαίσιο αντιμετώπισης των ναρκωτικών στην Ελλάδα: Θεραπευτικοί φορείς	139
4.2.2	Κέντρο Θεραπείας Εξαρτημένων Ατόμων: Η θεραπευτική κοινότητα	140
4.2.3	Οργανισμός Κατά των Ναρκωτικών: Η υποκατάσταση	145
4.2.4	18 ΆΝΩ: Η ψυχοθεραπεία	149
	Κεφάλαιο 5: Η παρούσα έρευνα	153
5.1	Το αντικείμενο της παρούσας έρευνας	154
5.2	Οι στόχοι της παρούσας έρευνας	158
5.3	Συμμετέχοντες και διαδικασία συλλογής δεδομένων	160
5.4	Το εργαλείο συλλογής δεδομένων (Ερωτηματολόγιο)	169
	Δ΄ ΜΕΡΟΣ: ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΑ ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ	174
	Κεφάλαιο 6: Το στερεότυπο για τους χρήστες	174
6.1	Εισαγωγή	174
6.2	Πρόσληψη της προσωπικότητας των χρηστών	177
6.2.1	Διαστάσεις πρόσληψης της προσωπικότητας της ομάδας των χρηστών	177
6.2.2	Βαθμός πρόσληψης των χρηστών υπό τους όρους των πέντε παραγόντων προσωπικότητας	180
6.2.3	6.2.3 Πρόσληψη της προσωπικότητας των χρηστών με βάση το μορφωτικό επίπεδο των συμμετεχόντων	181
6.2.4	Πρόσληψη της προσωπικότητας των χρηστών με βάση τη γεωγραφική περιοχή λειτουργίας της θεραπευτικής μονάδας	182
6.2.5	Πρόσληψη της προσωπικότητας των χρηστών με βάση την επαγγελματική εμπειρία των συμμετεχόντων στον τομέα των	184

	εξαρτήσεων	
6.2.6	Πρόσληψη της προσωπικότητας των χρηστών με βάση το είδος της απασχόλησης των συμμετεχόντων	185
6.2.7	Πρόσληψη της προσωπικότητας των χρηστών με βάση την επαγγελματική εξειδίκευση των συμμετεχόντων	187
6.2.8	Πρόσληψη της προσωπικότητας των χρηστών με βάση το φορέα επαγγελματικής απασχόλησης των συμμετεχόντων	188
6.3	Στερεοτυπικές διαστάσεις πρόσληψης της ομάδας των χρηστών	189
6.3.1	Διαστάσεις της στερεοτυπικής πρόσληψης της ομάδας των χρηστών	190
6.3.2	Βαθμός στερεοτυπικής πρόσληψης της ομάδας των χρηστών	193
6.3.3	Στερεοτυπική πρόσληψη της ομάδας των χρηστών με βάση το φύλο των συμμετεχόντων	195
6.3.4	Στερεοτυπική πρόσληψη της ομάδας των χρηστών με βάση την ηλικία των συμμετεχόντων	196
6.3.5	Στερεοτυπική πρόσληψη της ομάδας των χρηστών με βάση την επαγγελματική εμπειρία των συμμετεχόντων στον τομέα των εξαρτήσεων	197
6.3.6	Στερεοτυπική πρόσληψη της ομάδας των χρηστών με βάση την επαγγελματική εξειδίκευση των συμμετεχόντων	198
6.3.7	Στερεοτυπική πρόσληψη της ομάδας των χρηστών με βάση το φορέα επαγγελματικής απασχόλησης των συμμετεχόντων	199
6.4	Συζήτηση	201
	Κεφάλαιο 7: Κοινωνικές αποδόσεις	209
7.1	Εισαγωγή	209
7.2	Απόδοση των αιτίων της χρήσης εξαρτητικών ουσιών	212
7.2.1	Διαστάσεις της απόδοσης των αιτίων της χρήσης	213
7.2.2	Βαθμός απόδοσης των συμμετεχόντων για τα αίτια της χρήσης εξαρτησιογόνων ουσιών	214
7.2.3	7.2.3 Απόδοση των αιτίων χρήσης εξαρτησιογόνων ουσιών με βάση τη γεωγραφική περιοχή λειτουργίας της θεραπευτικής μονάδας	215
7.2.4	Απόδοση των αιτίων χρήσης εξαρτησιογόνων ουσιών με βάση την επαγγελματική εξειδίκευση των συμμετεχόντων	216
7.2.5	Απόδοση των αιτίων της χρήσης εξαρτησιογόνων ουσιών με βάση το	217

	φορέα επαγγελματικής απασχόλησης των συμμετεχόντων	
7.3	Απόδοση των αιτίων της εξάρτησης από ναρκωτικές ουσίες	218
7.3.1	Διαστάσεις της απόδοσης των αιτίων της ουσιοεξάρτησης	218
7.3.2	Βαθμός απόδοσης των συμμετεχόντων για τα αίτια της ουσιοεξάρτησης	220
7.3.3	Απόδοση των αιτίων της ουσιοεξάρτησης με βάση την ηλικία των συμμετεχόντων	221
7.3.4	Απόδοση των αιτίων της ουσιοεξάρτησης με βάση το μορφωτικό επίπεδο των συμμετεχόντων	222
7.3.5	Απόδοση των αιτίων της ουσιοεξάρτησης με βάση την επαγγελματική εξειδίκευση των συμμετεχόντων	223
7.3.6	Απόδοση των αιτίων της ουσιοεξάρτησης με βάση το φορέα επαγγελματικής απασχόλησης των συμμετεχόντων	224
7.4	Συζήτηση	225
	Κεφάλαιο 8: Προσδιορισμός παραγόντων ‘Παλαιάς’ και ‘Μοντέρνας προκατάληψης’	230
8.1	Εισαγωγή	230
8.2	‘Παλαιά Προκατάληψη’ απέναντι στην ομάδα των χρηστών	233
8.2.1	Διαστάσεις Παλαιάς Προκατάληψης απέναντι στην ομάδα των χρηστών	233
8.2.2	Βαθμός έκφρασης ‘Παλαιάς Προκατάληψης’ των συμμετεχόντων απέναντι στην ομάδα των χρηστών	235
8.2.3	Παλαιά Προκατάληψη απέναντι στην ομάδα των χρηστών με βάση τη γεωγραφική περιοχή λειτουργίας της θεραπευτικής μονάδας	236
8.2.4	Παλαιά Προκατάληψη απέναντι στην ομάδα των χρηστών με βάση την επαγγελματική εμπειρία των συμμετεχόντων στον τομέα των εξαρτήσεων	237
8.2.5	Παλαιά Προκατάληψη απέναντι στην ομάδα των χρηστών με βάση το είδος της απασχόλησης των συμμετεχόντων	238
8.2.6	Παλαιά Προκατάληψη απέναντι στην ομάδα των χρηστών με βάση την επαγγελματική εξειδίκευση των συμμετεχόντων	239
8.2.7	Παλαιά Προκατάληψη απέναντι στην ομάδα των χρηστών με βάση το φορέα επαγγελματικής απασχόλησης των συμμετεχόντων	240
8.3	‘Μοντέρνα Προκατάληψη’ απέναντι στην ομάδα των χρηστών	242
8.3.1	Διαστάσεις της ‘Μοντέρνας προκατάληψης’ απέναντι στην ομάδα των	242

	χρηστών	
8.3.2	Βαθμός ‘Μοντέρνας προκατάληψης’ των συμμετεχόντων απέναντι στην ομάδα των χρηστών	247
8.3.3	‘Μοντέρνα προκατάληψη’ απέναντι στην ομάδα των χρηστών με βάση την ηλικία των συμμετεχόντων	248
8.3.4	‘Μοντέρνα προκατάληψη’ απέναντι στην ομάδα των χρηστών με βάση το μορφωτικό επίπεδο των συμμετεχόντων	250
8.3.5	‘Μοντέρνα προκατάληψη’ απέναντι στην ομάδα των χρηστών με βάση τη γεωγραφική περιοχή λειτουργίας της θεραπευτικής μονάδας	251
8.3.6	‘Μοντέρνα προκατάληψη’ απέναντι στην ομάδα των χρηστών με βάση την επαγγελματική εμπειρία των συμμετεχόντων στον τομέα των εξαρτήσεων	252
8.3.7	‘Μοντέρνα προκατάληψη’ απέναντι στην ομάδα των χρηστών με βάση το ‘είδος απασχόλησης’ των συμμετεχόντων	253
8.3.8	‘Μοντέρνα προκατάληψη’ απέναντι στην ομάδα των χρηστών με βάση την ‘επαγγελματική εξειδίκευση’ των συμμετεχόντων	254
8.3.9	‘Μοντέρνα προκατάληψη’ απέναντι στην ομάδα των χρηστών με βάση το ‘φορέα επαγγελματικής απασχόλησης’ των συμμετεχόντων	255
8.4	Συζήτηση	257
	Κεφάλαιο 9: Σχέση και σύγκριση μεταξύ ‘Παλαιάς’ και ‘Μοντέρνας προκατάληψης’	264
9.1	Εισαγωγή	264
9.2	Επίπεδα ‘Παλαιάς’ και ‘Μοντέρνας Προκατάληψης’	265
9.3	Διερεύνηση πιθανής αλληλεπίδρασης είδους προκατάληψης και κοινωνιο-δημογραφικών χαρακτηριστικών του δείγματος	266
9.3.1	Είδος προκατάληψης (‘Παλαιά’, ‘Μοντέρνα’) απέναντι στην ομάδα των χρηστών με βάση το φύλο των συμμετεχόντων	267
9.3.2	Είδος προκατάληψης (‘Παλαιά’, ‘Μοντέρνα’) απέναντι στην ομάδα των χρηστών με βάση την ηλικία των συμμετεχόντων	267
9.3.3	Είδος προκατάληψης (‘Παλαιά’, ‘Μοντέρνα’) απέναντι στην ομάδα των χρηστών με βάση το μορφωτικό επίπεδο των συμμετεχόντων	268
9.3.4	Είδος Προκατάληψης (‘Παλαιά’, ‘Μοντέρνα’) απέναντι στην ομάδα των χρηστών με βάση τη γεωγραφική περιοχή λειτουργίας της θεραπευτικής μονάδας	269
9.3.5	Είδος προκατάληψης (‘Παλαιά’, ‘Μοντέρνα’) απέναντι στην ομάδα των χρηστών με βάση την επαγγελματική εμπειρία των συμμετεχόντων στον	270

	τομέα των εξαρτήσεων	
9.3.6	Είδος Προκατάληψης (‘Παλαιά’, ‘Μοντέρνα’) απέναντι στην ομάδα των χρηστών με βάση το είδος απασχόλησης των συμμετεχόντων	271
9.3.7	Είδος προκατάληψης (‘Παλαιά’, ‘Μοντέρνα’) απέναντι στην ομάδα των χρηστών με βάση την επαγγελματική εξειδίκευση των συμμετεχόντων	272
9.3.8	Είδος Προκατάληψης (‘Παλαιά’, ‘Μοντέρνα’) απέναντι στην ομάδα των χρηστών με βάση το φορέα επαγγελματικής απασχόλησης των συμμετεχόντων	273
9.4	Σχέση ‘Παλαιάς και ‘Μοντέρνας προκατάληψης’	274
9.5	Συζήτηση	274
	Κεφάλαιο 10: Οι θεραπευτικοί στόχοι	282
10.1	Εισαγωγή	282
10.2	Κατηγορίες των θεραπευτικών στόχων επιτυχούς παρέμβασης	283
10.3	Βαθμός υιοθέτησης των τεσσάρων θεραπευτικών στόχων από τους συμμετέχοντες	286
10.4	Διαφοροποίηση στο βαθμό υιοθέτησης των τεσσάρων θεραπευτικών στόχων με βάση τα κοινωνιο-δημογραφικά χαρακτηριστικά του δείγματος	287
10.4.1	Υιοθέτηση θεραπευτικών στόχων με βάση την ηλικία των συμμετεχόντων	287
10.4.2	Υιοθέτηση θεραπευτικών στόχων με βάση το μορφωτικό επίπεδο των συμμετεχόντων	288
10.4.3	Υιοθέτηση θεραπευτικών στόχων των συμμετεχόντων με βάση τη γεωγραφική περιοχή λειτουργίας της θεραπευτικής μονάδας	289
10.4.4	Υιοθέτηση θεραπευτικών στόχων με βάση την επαγγελματική εμπειρία των συμμετεχόντων στον τομέα των εξαρτήσεων	290
10.4.5	Υιοθέτηση θεραπευτικών στόχων με βάση την επαγγελματική εξειδίκευση των συμμετεχόντων	291
10.4.6	Υιοθέτηση θεραπευτικών στόχων με βάση το φορέα επαγγελματικής απασχόλησης των συμμετεχόντων	293
10.5	Συζήτηση	295
	Κεφάλαιο 11: Παράγοντες που συμβάλλουν στην υιοθέτηση θεραπευτικών στόχων	299
11.1	Εισαγωγή	299

11.2	Παράγοντες που συμβάλλουν στην υιοθέτηση της ‘αποκατάστασης ψυχικής υγείας’ ως θεραπευτικού στόχου	302
11.3	Παράγοντες που συμβάλλουν στην υιοθέτηση της ‘ανάπτυξης προσαρμοστικών συμπεριφορών’ ως θεραπευτικού στόχου	302
11.4	Παράγοντες που συμβάλλουν στην υιοθέτηση της ‘τροποποίησης χαρακτηριστικών περιθωριοποίησης’ ως θεραπευτικού στόχου	303
11.5	Παράγοντες που συμβάλλουν στην υιοθέτηση της ‘μείωσης της βλάβης’ ως θεραπευτικού στόχου	304
11.6	Συζήτηση	306
	Κεφάλαιο 12: Τύποι προκατειλημμένων ατόμων	309
12.1	Εισαγωγή	309
12.2	Οι τύποι προκατειλημμένων ατόμων με βάση κοινωνιο-δημογραφικά χαρακτηριστικά	311
12.2.1	Τύποι προκατειλημμένων ατόμων με βάση τη ‘γεωγραφική περιοχή’	312
12.2.2	Τύποι προκατειλημμένων ατόμων με βάση το ‘είδος απασχόλησής’ τους	312
12.2.3	Τύποι προκατειλημμένων ατόμων με βάση το ‘φορέα’ απασχόλησης των ερωτώμενων	313
12.3	Απόψεις των ερωτώμενων με βάση τον τύπο προκατειλημμένου ατόμου στον οποίο ανήκουν	314
12.3.1	Πρόσληψη της προσωπικότητας των χρηστών με βάση τον τύπο προκατειλημμένου ατόμου	314
12.3.2	Στερεοτυπική πρόσληψη της ομάδας των χρηστών με βάση τον τύπο προκατειλημμένου ατόμου	315
12.3.3	Απόδοση αιτίων χρήσης με βάση τον τύπο προκατειλημμένου ατόμου	317
12.3.4	Απόδοση αιτίων εξάρτησης με βάση τον τύπο προκατειλημμένου ατόμου	318
12.3.5	Υιοθέτηση θεραπευτικών στόχων με βάση τον τύπο προκατειλημμένου ατόμου	319
12.4	Συζήτηση	320
	Κεφάλαιο 13: Γενικά συμπεράσματα	325
	Επίλογος	339
	Βιβλιογραφία	341

<i>Παράρτημα I</i>	369
<i>Παράρτημα II</i>	399
<i>Παράρτημα III</i>	413
<i>Παράρτημα IV</i>	415

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η παρούσα έρευνα αποσκοπεί στη μελέτη των στάσεων των εργαζόμενων στους φορείς απεξάρτησης για τους χρήστες. Για το σκοπό αυτό διανεμήθηκε ερωτηματολόγιο καταγραφής γνώμης σε όλους τους φορείς και στην πλειοψηφία των θεραπευτικών προγραμμάτων. Τελικά, έλαβαν μέρος 459 άτομα από διαφορετικές περιοχές της χώρας.

Οι απαντήσεις των συμμετεχόντων παρέχουν ενδείξεις για τη στερεοτυπική πρόσληψη των χρηστών, η οποία συνδέεται με αποδόσεις των εργαζόμενων στους θεραπευτικούς φορείς για τη συμπεριφορά τους. Η πρόσληψη των χαρακτηριστικών της ομάδας των χρηστών και η ερμηνεία της συμπεριφοράς της συμβάλλουν στη διαμόρφωση στάσεων που αφορούν προδιαθέσεις (προκαταλήψεις). Τελικά, όλες οι παραπάνω γνωστικές διεργασίες συντελούν στην υιοθέτηση συγκεκριμένων θεραπευτικών στόχων, που αφορούν όχι μόνο τους χρήστες, αλλά και τον επαγγελματικό αυτοπροσδιορισμό των εργαζόμενων στους θεραπευτικούς φορείς.

Οι αναλύσεις έδειξαν ότι σημαντικοί παράγοντες που συμβάλλουν στη διαφοροποίηση των στάσεων μεταξύ των εργαζόμενων στους θεραπευτικούς φορείς είναι η επαγγελματική τους εξειδίκευση και ο φορέας στον οποίο εργάζονται. Φαίνεται ότι το αντικείμενο απασχόλησης και η θεραπευτική προσέγγιση του φορέα συμβάλλουν σημαντικά στη διαμόρφωση των απόψεων των συμμετεχόντων. Οι διαφοροποιήσεις των στάσεών τους, που αναδεικνύονται στην παρούσα μελέτη, μπορούν να γίνουν κατανοητές μέσα από τη συχνότητα και το είδος της επαφής που έχουν οι εργαζόμενοι με τους χρήστες (Υπόθεση Επαφής).

Α ΜΕΡΟΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1: ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Στις μέρες μας, αν και οι κοινωνικές συγκρούσεις δεν εκλείπουν, έχουν αναδειχθεί σε παγκόσμιο επίπεδο οι αξίες της ισότητας και της ανοχής. Η νομοθεσία για την προστασία των Ανθρώπινων Δικαιωμάτων δημιουργεί το κατάλληλο θεσμικό πλαίσιο για την αποτροπή διακρίσεων εις βάρος μη προνομιούχων κοινωνικών ομάδων. Οι ακραίες συμπεριφορές εναντίον αυτών των ομάδων είναι κοινωνικά κατακριτέες και ποινικά κολάσιμες. Ωστόσο, η γενικότερη αποδοχή των αξιών της ισότητας και της ανοχής δεν είναι επαρκείς παράγοντες για να εξαλείψουν κάθε επιμέρους συμπεριφορά διάκρισης που μπορεί να εκδηλώνεται από τα άτομα στην καθημερινή τους διαβίωση.

Ο προβληματισμός που αναπτύχθηκε στην επιστήμη για την τροποποίηση μάλλον, παρά την απόλυτη εξάλειψη των προκαταλήψεων τις τελευταίες δεκαετίες είναι ένα πρόσφορο πεδίο για την κατανόηση της ανοχής των διομαδικών συγκρούσεων και της συμπεριφοράς διάκρισης, όχι μόνο σε βάθος χρόνου, αλλά και σε χώρες με διαφορετικό κοινωνικο-πολιτισμικό πλαίσιο. Ο όρος προκατάληψη στην κοινωνική ψυχολογία εμφανίζεται το 1920, αλλά οι διερευνητικές μελέτες αναπτύχθηκαν έντονα το 1930-1940, οπότε και η εμπειρία του 2^{ου} Παγκοσμίου Πολέμου διεύρυνε στην αίσθηση ότι ο άνθρωπος είναι ικανός για την εκδήλωση αποτρόπαιων συμπεριφορών προς τους συνανθρώπους του. Ο Allport το 1950 με την έκδοση του βιβλίου του *'The nature of prejudice'* βάζει τα θεμέλια για την ενασχόληση της επιστήμης της κοινωνικής ψυχολογίας με το φαινόμενο της προκατάληψης. Από εκείνη τη χρονική περίοδο μέχρι και σήμερα καταγράφεται στη διεθνή βιβλιογραφία η προκατάληψη ως διομαδικό φαινόμενο μέσα από διάφορες εκφάνσεις. Ως κοινωνικό φαινόμενο, όμως, οι προκαταλήψεις, και ακριβώς επειδή εμπλέκονται στις δυναμικές που αναπτύσσονται στις διομαδικές σχέσεις, δεν είναι στατικό. Οι εκδηλώσεις της προκατάληψης και οι ομάδες στόχοι της εξελίσσονται μαζί με την αναπόφευκτη κοινωνική εξέλιξη και επηρεάζονται από την κοινωνικοπολιτισμική οργάνωση κάθε κοινωνίας, όπως και από βασικές ιστορικές και θεσμικές παραμέτρους κάθε εποχής. Οι ανθρωπιστικές επιστήμες μέσα από την παρατήρηση αναπτύσσουν και εκείνες σταδιακά νέα εργαλεία καταγραφής της προκατάληψης, στρέφουν το διερευνητικό βλέμμα τους σε νέες κατευθύνσεις και διατυπώνουν νέα συμπεράσματα σε κάθε εποχή και σε κάθε κοινωνικό σύνολο. Η προκατάληψη είναι ένα διαχρονικό φαινόμενο και αυτό εξηγεί τόσο τη μακρόχρονη, όσο και τη σύγχρονη ανάγκη για τη μελέτη του.

Οι θεωρίες για τις νέες μορφές προκατάληψης υποστηρίζουν ότι η ευθεία, άμεση και θερμή εκδήλωση προκατειλημμένης συμπεριφοράς ενάντια στις μειονοτικές ομάδες τείνει στις μέρες μας να εκλείψει. Νέες, όμως, μορφές προκατάληψης, έμμεσες, ψυχρές και καλυμμένες αντικαθιστούν τις παλιές. Οι συνέπειες για τις μειονοτικές ομάδες είναι ίδιες. Μπορεί η *‘Παλαιά προκατάληψη’* να εκδηλώνονταν μέσα από απόψεις για ευθύ αποκλεισμό των μελών των μειονοτικών ομάδων από κοινωνικά αγαθά. Αλλά, και η *‘Μοντέρνα προκατάληψη’* εκδηλώνεται μέσα από απόψεις για άδικη διευκόλυνση και παροχή προνομίων προς τα μέλη των μειονοτικών ομάδων, τα οποία δεν αξίζουν αυτή τη ζημιογόνα για τους υπόλοιπους διευκόλυνση. Μέσα από τη *‘Μοντέρνα προκατάληψη’*, λοιπόν, προτείνεται η μείωση της παροχής κοινωνικών προνομίων στις μειονοτικές ομάδες, δηλαδή, ένας έμμεσος κοινωνικός αποκλεισμός. Έτσι, οι νέες μορφές προκατάληψης καταγράφονται μέσα από τις στάσεις των πολιτών για ζητήματα πολιτικής που άπτονται του ενδιαφέροντος των ερωτώμενων κι ενδεχομένως αυτές οι πολιτικές να έχουν επιπτώσεις στον ατομικό ή συλλογικό τους βίο. Καταλήγουμε, λοιπόν, σε μια οπτική διομαδικών σχέσεων και μάλιστα κοινωνικών διεκδικήσεων και ισορροπιών.

Στα πλαίσια της διεύρυνσης του ορίζοντα διερεύνησης των νέων μορφών προκατάληψης εντάσσεται και η παρούσα διδακτορική διατριβή. Σκοπός μας είναι να μελετήσουμε την ισχύ της *‘Παλαιάς’* και της *‘Μοντέρνας προκατάληψης’* στην Ελλάδα. Για το σκοπό αυτό ορίσαμε ως ομάδα στόχο τους χρήστες ναρκωτικών ουσιών και ως πληθυσμό διερεύνησης τους εργαζόμενους στους επίσημους φορείς απεξάρτησης. Το ενδιαφέρον μας για τους χρήστες οφείλεται στο ότι ως κοινωνική ομάδα πληρούν όλες τις προϋποθέσεις των μειονοτικών ομάδων που στη διεθνή βιβλιογραφία μελετώνται ως στόχοι της προκατάληψης. Είναι συνδεδεμένοι με την απόδοση αρνητικών χαρακτηριστικών, δεν μπορούν να ξεφύγουν από το αρνητικό στερεότυπο και η συμπεριφορά τους θεωρείται ιδιαίτερα ζημιογόνα και απειλητική σε ηθική βάση για την κοινωνία. Μάλιστα, αυτή η συμπεριφορά αποδίδεται συχνά στα χαρακτηριστικά της προσωπικότητάς τους και θεωρείται ότι το ίδιο το άτομο είναι υπεύθυνο για τον έλεγχό της. Το ενδιαφέρον μας για τους εργαζόμενους στους φορείς απεξάρτησης οφείλεται στην εμπλοκή τους στη θεραπευτική διαδικασία και άρα στον προσδιορισμό της πορείας και του αποτελέσματος της θεραπευτικής παρέμβασης, αλλά και στην ικανότητά τους να εκφέρουν το λόγο του ‘ειδικού’ επί του θέματος της τοξικοεξάρτησης και άρα να επιδρούν στις προσλήψεις όλων των πολιτών.

Πιο συγκεκριμένα, το σκεπτικό της παρούσας έρευνας αφορά τη διερεύνηση των στερεοτυπικών προσλήψεων των εργαζόμενων στους φορείς απεξάρτησης για τους

χρήστες, οι οποίες μπορεί να επηρεάζουν τις αποδόσεις τους για τη συμπεριφορά των χρηστών. Τα παραπάνω μπορεί να συμβάλλουν στη διαμόρφωση προκατειλημμένων στάσεων και τελικά όλοι αυτοί οι παράγοντες να συμβάλλουν στην υιοθέτηση συγκεκριμένων θεραπευτικών στόχων.

Για τη διερεύνηση των στάσεων των εργαζόμενων στους θεραπευτικούς φορείς διαμορφώθηκε ερωτηματολόγιο, το οποίο διανεμήθηκε στα περισσότερα προγράμματα που λειτουργούν σε διάφορες πόλεις της Ελλάδας. Τελικά, έλαβαν μέρος στην έρευνα 459 άτομα και αντιπροσωπεύουν ένα ποσοστό ανταπόκρισης 58% του πληθυσμού των εργαζόμενων στους φορείς απεξάρτησης.

Στο Β΄ Μέρος (Κεφάλαιο 2: Η προκατάληψη) προσδιορίζεται εννοιολογικά η προκατάληψη και περιγράφεται η δομή της, δηλαδή το γνωστικό, το συναισθηματικό και το συμπεριφορικό της στοιχείο. Στη συνέχεια παρουσιάζονται οι θεωρίες που έχουν διατυπωθεί για τη διαμόρφωση της προκατάληψης και πραγματοποιείται μια ιστορική αναδρομή της μελέτης της. Παρουσιάζεται το γεγονός ότι η προκατάληψη είναι ένα διαχρονικό φαινόμενο και τελικά περιγράφεται η Υπόθεση Επαφής, ως μια από τις σημαντικότερες προσεγγίσεις που έχουν προταθεί για τη μείωση της προκατάληψης.

Στο Β΄ Μέρος (Κεφάλαιο 3: Οι νέες μορφές προκατάληψης) παρουσιάζεται η διαπίστωση των επιστημόνων για μείωση της εκδήλωσης προκατάληψης προς τα τέλη του 1950 και στη συνέχεια η αναμόρφωση των απόψεων προς τα τέλη του 1970. Εκείνη την περίοδο διατυπώνονται οι θεωρίες για τις νέες μορφές προκατάληψης, σύμφωνα με τις οποίες η προκατάληψη κατά των μειονοτικών ομάδων δεν εκλείπει, αλλά αλλάζει μορφή. Οι πολίτες αποφεύγουν την εκδήλωση προκατειλημμένων στάσεων συντασσόμενοι με τις αξίες της σύγχρονης κοινωνίας. Όμως, στη συμπεριφορά τους ενδέχεται να εκδηλώσουν διάκριση όταν μπορούν να τη δικαιολογήσουν χωρίς να κατηγορηθούν για μεροληψία. Στη συνέχεια περιγράφονται οι θεωρίες για τις νέες μορφές προκατάληψης, οι βασικές τους αρχές, οι μελέτες που τις στηρίζουν και οι κλίμακες που έχουν διαμορφωθεί για την καταγραφή τους. Ο 'Συμβολικός/Μοντέρνος ρατσισμός' που στηρίζεται σε ένα αρνητικό συναίσθημα για την εξω-ομάδα και στην πεποίθηση ότι προσβάλλει τις παραδοσιακές αξίες. Η 'Διακριτική προκατάληψη', που στηρίζεται στην υπεράσπιση των παραδοσιακών αξιών, στον τονισμό των πολιτισμικών διαφορών με την εξω-ομάδα και την άρνηση θετικών συναισθημάτων προς αυτήν. Ο 'Αμφίθυμος ρατσισμός' που στηρίζεται στην ύπαρξη αντικρουόμενων συναισθημάτων για την εξω-ομάδα που απορρέουν από τις αξίες του Ατομικισμού και του Ανθρωπισμού/Ισότητας. Ο 'Απεχθής ρατσισμός' που στηρίζεται σε μια διάθεση αποφυγής επαφών με την εξω-ομάδα στη βάση συγκρούσεων μεταξύ των ρατσιστικών

στερεοτύπων και της αξίας της Ισότητας. Με βάση τις ομοιότητες μεταξύ των νέων μορφών προκατάληψης επιχειρείται να απαντηθεί καταφατικά το ερώτημα για το εάν υπάρχουν νέες μορφές προκατάληψης. Στη συνέχεια παρουσιάζεται η σύνδεση των νέων μορφών προκατάληψης με συγκεκριμένες μειονοτικές ομάδες και περιγράφεται η απόδοση στερεοτυπικών χαρακτηριστικών στα μέλη τους. Τέλος, περιγράφεται η τάση να αποδίδεται η συμπεριφορά στα χαρακτηριστικά της προσωπικότητας της εξω-ομάδας ('*ψυχολογιοποίηση*').

Στο Γ' Μέρος (Κεφάλαιο 4: Το φαινόμενο της ουσιοεξάρτησης και η αντιμετώπισή του στην Ελλάδα) παρουσιάζεται το φαινόμενο της χρήσης εξαρτησιογόνων ουσιών στην Ελλάδα, προσδιορίζονται έννοιες όπως η χρήση και η κατάχρηση, το στερεότυπο που επικρατεί για το χρήστη και οι αποδόσεις για τα αίτια της τοξικοεξάρτησης, όπως διατυπώνονται μέσα από τη βιβλιογραφία. Στη συνέχεια παρουσιάζεται η θεραπευτική αντιμετώπιση της εξάρτησης στη χώρα μας μέσα από μια γενική περιγραφή των επίσημων θεραπευτικών φορέων, που αφορά τη θεραπευτική τους προσέγγιση, το πρόγραμμα μέσω του οποίου υλοποιείται και τον πληθυσμό στον οποίο απευθύνονται.

Στο Γ' Μέρος (Κεφάλαιο 5: Η παρούσα έρευνα) παρουσιάζεται το αντικείμενο της διατριβής και οι ερευνητικές υποθέσεις, οι χρήστες ως ομάδα στόχος και οι εργαζόμενοι στους φορείς απεξάρτησης ως πληθυσμός διερεύνησης. Πιο συγκεκριμένα το σκεπτικό διερεύνησης περιλαμβάνει το στερεότυπο των εργαζόμενων στους φορείς απεξάρτησης για τους χρήστες, τις αποδόσεις τους για τα αίτια της χρήσης και της εξάρτησης, τις στάσεις τους ('*Παλαιά*' και '*Μοντέρνα προκατάληψη*') και την υιοθέτηση συγκεκριμένων θεραπευτικών στόχων. Ακολουθεί η περιγραφή των επιμέρους στόχων της έρευνας, η περιγραφή των κοινωνιο-δημογραφικών χαρακτηριστικών των συμμετεχόντων (φύλο, ηλικία, μορφωτικό επίπεδο, γεωγραφική περιοχή, είδος απασχόλησης, επαγγελματική εμπειρία, επαγγελματική εξειδίκευση, φορέας απασχόλησης), η διαδικασία συλλογής των δεδομένων και τελικά το εργαλείο συλλογής δεδομένων.

Στο Δ' Μέρος παρουσιάζονται τα ερευνητικά αποτελέσματα. Στο Κεφάλαιο 6 περιγράφεται το στερεότυπο για τους χρήστες. Πρόκειται για δομικό στοιχείο της προκατάληψης και αυτό δικαιολογεί το ενδιαφέρον μας, παρά το ότι στις μελέτες για τις νέες μορφές προκατάληψης δεν περιλαμβάνεται στις μετρήσεις (καθώς τα στερεότυπα για τους Μαύρους και τις γυναίκες γύρω από τα οποία μελετήθηκαν οι προκαταλήψεις είναι γνωστά). Όμως, το αρνητικό στερεότυπο που επικρατεί για τις μειονοτικές ομάδες στο γενικό πληθυσμό ενδέχεται να αφορά και τους χρήστες. Ωστόσο, η ειδική σχέση που

έχουν οι ερωτώμενοι (μέλη θεραπευτικών φορέων) με τους χρήστες (θεραπευόμενους) μπορεί να λειτουργήσει αποτρεπτικά για την έκφραση αρνητικών προσλήψεων. Στην έρευνά μας καταγράφουμε τις προσλήψεις των εργαζόμενων στους φορείς απεξάρτησης για την προσωπικότητα των χρηστών, αλλά και για άλλα συμπεριφορικά χαρακτηριστικά τους. Τα αποτελέσματα έδειξαν ότι οι ερωτώμενοι με τη μικρότερη επαφή με τους χρήστες, αλλά και όσοι έρχονται σε συχνότερη επαφή μαζί τους μέσα σε ένα πλαίσιο ισότιμων ρόλων και με περισσότερες ευκαιρίες για συναισθηματικούς δεσμούς τείνουν σύμφωνα με την Υπόθεση Επαφής να έχουν περισσότερο θετικές προσλήψεις.

Στο Κεφάλαιο 7 περιλαμβάνονται οι αποδόσεις των συμμετεχόντων για τη συμπεριφορά των χρηστών. Οι επιστήμονες έχουν αναδείξει την τάση η παρεκκλίνουσα συμπεριφορά των μειονοτικών ομάδων να αποδίδεται σε ενδογενείς παράγοντες μάλλον, παρά σε εξωγενείς. Τίθεται το ερώτημα εάν οι εργαζόμενοι στους φορείς απεξάρτησης εμφανίζουν στις αποδόσεις τους αυτή την ασυμμετρία ή όχι (εξαιτίας της λεπτομερέστερης πληροφόρησης που έχουν για τους χρήστες μέσα από τον επαγγελματικό τους χώρο). Καταγράφονται οι αποδόσεις των συμμετεχόντων για τη χρήση και την εξάρτηση και τα αποτελέσματα αναδεικνύουν ότι το σύνολο του δείγματος τείνει να εκφράζει περισσότερο ενδογενείς αποδόσεις. Ακόμα, η μελέτη της επίδρασης των κοινωνιο-δημογραφικών μεταβλητών αναδεικνύει ότι το 'ιατρικό προσωπικό' και οι εργαζόμενοι στο φορέα 'ιατροφαρμακευτικής προσέγγισης' αποδίδουν τα αίτια της συμπεριφοράς των χρηστών σε ενδογενείς παράγοντες περισσότερο από ότι οι υπόλοιποι ερωτώμενοι. Φαίνεται ότι στην περίπτωση που κατά τη διομαδική επαφή υπάρχουν αρνητικοί παράγοντες, όπως ο κατώτερος ρόλος των χρηστών – ασθενών και η επικέντρωση στο στίγμα η Υπόθεση Επαφής δεν μπορεί να λειτουργήσει ευεργετικά.

Στο Κεφάλαιο 8 προσδιορίζονται οι διαστάσεις της 'Παλαιάς' και της 'Μοντέρνας προκατάληψης'. Η παραγοντική ανάλυση ανέδειξε για την 'Παλαιά προκατάληψη' τις εξής διαστάσεις: 'εχθρική διάθεση' και 'απόρριψη και αποφυγή'. Για τη 'Μοντέρνα προκατάληψη' τις διαστάσεις: 'άρνηση διάκρισης και υποστηρικτικών δράσεων', 'κοινωνική απειλή', 'πολιτισμική διαφοροποίηση', 'θετικό συναίσθημα', 'αρνητικό συναίσθημα'. Τα αποτελέσματα έδειξαν ότι οι εργαζόμενοι στους θεραπευτικούς φορείς ως προς την έκφραση 'Παλαιάς προκατάληψης' τείνουν περισσότερο να 'απορρίπτουν τους χρήστες και να αποφεύγουν την επαφή μαζί τους. Αναφορικά με τη 'Μοντέρνα προκατάληψη' οι συμμετέχοντες εκφράζουν σε υψηλό βαθμό ότι θεωρούν τους χρήστες 'κοινωνική απειλή' και ότι οι ίδιοι 'διαφοροποιούνται πολιτισμικά'.

Στο Κεφάλαιο 9 παρουσιάζεται η σχέση και η σύγκριση μεταξύ ‘*Παλαιάς*’ και ‘*Μοντέρνας προκατάληψης*’. Το σύνολο των μελετών σε Αμερική και Ευρώπη αναδεικνύουν την ισχυρότερη έκφραση ‘*Μοντέρνας προκατάληψης*’ έναντι της ‘*Παλαιάς*’, αν και τα δύο είδη προκατάληψης έχουν θετική συσχέτιση. Οι αναλύσεις, όμως, στο δείγμα μας ανέδειξαν υψηλότερη έκφραση ‘*Παλαιάς προκατάληψης*’ από το σύνολο των συμμετεχόντων. Αυτό το εύρημα, που έρχεται σε αντίθεση με τις διεθνείς μελέτες, αναπτύσσει έναν προβληματισμό για την καταλληλότητα της κλίμακας μέτρησης, τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της ομάδας στόχου και του πληθυσμού διερεύνησης στη μελέτη μας, αλλά και για το πολιτισμικό πλαίσιο της Ελλάδας έναντι των άλλων Δυτικών χωρών. Η μελέτη της επίδρασης των κοινωνιο-δημογραφικών χαρακτηριστικών στο δείγμα μας ανέδειξε και πάλι την ισχυρή επίδραση της ‘επαγγελματικής εξειδίκευσης’ και του ‘φορέα απασχόλησης’ των συμμετεχόντων στην έκφραση προκατειλημμένων στάσεων. Η αυξημένη έκφραση ‘*Παλαιάς προκατάληψης*’ από το ‘ιατρικό προσωπικό’ και από τους εργαζόμενους στο φορέα ‘ιατροφαρμακευτικής προσέγγισης’ γίνεται κατανοητή μέσα από την Υπόθεση Επαφής και ειδικότερα τη συχνότητα και την ποιότητα των διομαδικών επαφών.

Στο Κεφάλαιο 10 προσδιορίζονται οι απόψεις των εργαζόμενων στους φορείς απεξάρτησης για τους στόχους της θεραπευτικής διαδικασίας. Οι αναλύσεις δείχνουν ότι κατά σειρά προτεραιότητας το σύνολο των εργαζομένων στους θεραπευτικούς φορείς υιοθετεί πρώτα την ‘ανάπτυξη προσαρμοστικών συμπεριφορών’ και την ‘αποκατάσταση της ψυχικής υγείας’ των χρηστών. Σε μικρότερο βαθμό την ‘τροποποίηση των χαρακτηριστικών περιθωριοποίησης’ και σε ακόμα μικρότερο βαθμό τη ‘μείωση της βλάβης’. Οι περαιτέρω αναλύσεις για τη διερεύνηση της διαφοροποίησης της υιοθέτησης θεραπευτικών στόχων με βάση τα κοινωνιο-δημογραφικά χαρακτηριστικά του δείγματος ανέδειξαν την εξής τάση: οι συμμετέχοντες υιοθετούν σε μεγαλύτερο βαθμό τους θεραπευτικούς στόχους που αφορούν την ‘επαγγελματική τους εξειδίκευση’ και αντανακλούν τη θεραπευτική προσέγγιση του ‘φορέα’ στον οποίο απασχολούνται.

Στο κεφάλαιο 11 εντοπίζονται οι παράγοντες που συμβάλλουν στην υιοθέτηση των θεραπευτικών στόχων κατά αντιστοιχία με τις μελέτες για τις νέες μορφές προκατάληψης, στις οποίες μελετάται η στάση των πολιτών για θέματα πολιτικής αναφορικά με τις μειονοτικές ομάδες. Τα αποτελέσματα έδειξαν ότι οι αποδόσεις της συμπεριφοράς των χρηστών συμβάλλουν στην υιοθέτηση όλων των θεραπευτικών στόχων, ενώ η ‘*Παλαιά προκατάληψη*’ συμβάλλει μόνο σε δύο στόχους. Ωστόσο, στις περιπτώσεις που συμβάλλει η ‘*Παλαιά προκατάληψη*’ υιοθετούνται ως στόχοι η ‘τροποποίηση των χαρακτηριστικών περιθωριοποίησης’ των χρηστών και η ‘μείωση της

βλάβης'. Δηλαδή, δύο στόχοι που δεν αποσκοπούν στην πλήρη απεξάρτηση των χρηστών, αλλά στη συγκάλυψη του στίγματός τους και τη 'συντήρησή' τους σε μία κατάσταση ελεγχόμενης χρήσης ουσιών.

Στο Κεφάλαιο 12 ακολουθείται η κατάταξη των συμμετεχόντων σε τέσσερις τύπους προκατειλημμένων ατόμων κατά το πρότυπο των Pettigrew & Meertens (1995). Τα αποτελέσματα δείχνουν ότι - σε αντίθεση με τις μελέτες των συγκεκριμένων επιστημόνων - οι περισσότεροι στο δείγμα μας είναι 'Εκφραστές Ισότητας' και 'Μισαλλόδοξοι', λιγότεροι 'Εκφραστές Παλαιάς προκατάληψης' και ακόμα λιγότεροι 'Εκφραστές Μοντέρνας προκατάληψης'. Η ασυμφωνία με τις άλλες μελέτες μπορεί να αποδοθεί είτε στην ακαταλληλότητα της κλίμακας, είτε στο πολιτισμικό πλαίσιο της Ελλάδας, είτε στην ιδιαιτερότητα της ομάδας στόχου και του πληθυσμού διερεύνησης. Ωστόσο, περαιτέρω αναλύσεις έδειξαν ότι στο φορέα 'ιατροφαρμακευτικής προσέγγισης' συγκεντρώνονται περισσότερα από το αναμενόμενο ακραία προκατειλημμένα άτομα, ενώ το αντίθετο συμβαίνει για το φορέα 'ψυχοθεραπευτικής προσέγγισης'. Η ποιότητα της διομαδικής επαφής, λοιπόν, φαίνεται να είναι ευνοϊκότερη για τους εργαζόμενους στο δεύτερο φορέα, ώστε να ελαττώνονται οι ακραία προκατειλημμένες στάσεις τους. Επιπλέον, τα άτομα με την πιο ακραία προκατάληψη τείνουν να υιοθετούν περισσότερο το θεραπευτικό στόχο της 'τροποποίησης των χαρακτηριστικών περιθωριοποίησης' των χρηστών, ο οποίος εστιάζει στη συμμόρφωση των χρηστών στα κοινωνικά πρότυπα.

Τέλος, στο Κεφάλαιο 13 αναφέρονται τα γενικά συμπεράσματα από την παρούσα έρευνα, που αφορούν το πώς το στερεότυπο μπορεί να οδηγήσει σε ενδογενείς αποδόσεις, εκείνες σε αποκάλυπτη προκατάληψη και όλα αυτά στην υιοθέτηση συγκεκριμένων θεραπευτικών στόχων. Παράλληλα, συζητείται η πρωτοτυπία της παρούσας έρευνας, η θεωρητική της συμβολή, οι αδυναμίες της και η χρησιμότητά της.

Β΄ ΜΕΡΟΣ: Η ΠΡΟΚΑΤΑΛΗΨΗ ΣΤΗΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑ**ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2: Η ΠΡΟΚΑΤΑΛΗΨΗ**

Σε αυτό το μέρος μας απασχολήσει η προκατάληψη ως θέμα προβληματισμού και επιστημονικής διερεύνησης στον τομέα της κοινωνικής ψυχολογίας. Αρχικά, ασχολούμαστε με τον ορισμό του όρου σε βάθος χρόνου προκειμένου όχι μόνο να ξεκαθαρίσουμε τι ‘διαπραγματεύομαστε’ στην παρούσα μελέτη, αλλά και για να κατανοήσουμε σε ένα ευρύ χρονικό πλαίσιο τι ορίζουν οι επιστήμονες ως προκατάληψη. Οι ορισμοί παρουσιάζονται σε χρονική ακολουθία ανά δεκαετία, όπου για καθεμία γίνεται αναφορά σε έναν αντιπροσωπευτικό ορισμό. Αυτή η διαδρομή μας οδηγεί στο να διαπιστώσουμε τις ομοιότητες και τις διαφορές που έχουν υπάρξει στους ορισμούς των κοινωνικών ψυχολόγων. Έτσι, εξάγουμε συμπεράσματα για τα χαρακτηριστικά της προκατάληψης, που μπορούν να θεωρηθούν σταθερά, αφού εμφανίζονται σε βάθος χρόνου. Αυτά τα σταθερά χαρακτηριστικά διευκολύνουν τη διαπίστωση των δομικών χαρακτηριστικών της προκατάληψης, όπως αυτή έχει περιγραφεί από τους μελετητές της. Ως προς τη δομή της, λοιπόν, παρακολουθούμε την προκατάληψη μέσα από τα τρία διαφορετικά συστατικά της, το γνωστικό (στερεότυπο), το συναισθηματικό (στάση) και το συμπεριφορικό (διάκριση). Με τη σειρά της η ανάλυση της δομής της προκατάληψης μας εισάγει στην παρακολούθηση των θεωρητικών προσεγγίσεων για αυτό το κοινωνικό φαινόμενο από τη στιγμή που πρωτοεμφανίστηκε ως επιστημονικό θέμα μέχρι και σήμερα. Η ιστορική αναδρομή στη μελέτη της προκατάληψης, που επιχειρούμε, γίνεται σε βάθος χρόνου από το 1920 μέχρι και σήμερα. Για κάθε δεκαετία συνδέονται τα ιστορικά γεγονότα της εποχής με τα ερωτήματα που διατυπώνονται για το φαινόμενο αυτό, ποιες απαντήσεις προκύπτουν, αλλά και ποιες έρευνες εφαρμόζονται. Τέλος, καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι η προκατάληψη είναι ένα διαχρονικό φαινόμενο που αφορά τις διομαδικές σχέσεις.

2.1 Ορισμός της προκατάληψης στην κοινωνική ψυχολογία

Από την εμπειρία της καθημερινής μας ζωής θα συμφωνούσαμε μάλλον, ότι ο όρος ‘προκατάληψη’ χρησιμοποιείται ευρέως σε ποικίλα κοινωνικά πλαίσια, όπως οι

συζητήσεις απλών πολιτών ή ομάδων, τα μέσα μαζικής ενημέρωσης και η επιστημονική κοινότητα. Η ευρεία χρήση του όρου, αν και ενδυναμώνει τη χρησιμότητά του, δεν εγγυάται την ταύτιση των απόψεων για τον εννοιολογικό του ορισμό. Δύσκολα μπορούμε να ισχυριστούμε ότι με τον όρο ‘προκατάληψη’ εννοούμε όλοι το ίδιο πράγμα ή ότι έχουμε στο νου μας τις ίδιες εννοιολογικές αναφορές. Ακόμα, όμως, και η επιστημονική κοινότητα και κυρίως ο χώρος των ανθρωπιστικών επιστημών, που λόγω αντικειμένου περιλαμβάνει στο λεξιλόγιό του αυτόν τον όρο, δε διαθέτει ομόφωνο ορισμό για την ‘προκατάληψη’. Ουσιώδη ρόλο στην απόδοση εννοιολογικού προσδιορισμού σε αυτόν τον όρο παίζει και η συναισθηματική φόρτιση της λέξης, που μάλλον απομακρύνει το χρήστη από την αντικειμενική χρήση της.

Στο χώρο της Κοινωνικής Ψυχολογίας ο όρος ‘προκατάληψη’ άρχισε να χρησιμοποιείται από τη δεκαετία του 1920 ως θέμα μελέτης (Samelson, 1978; Vaughan, 1988¹). Η έρευνα για το συγκεκριμένο θέμα αναπτύχθηκε αργότερα, στις δεκαετίες του 1930-1940 και μόνο μετά το 2^ο Παγκόσμιο Πόλεμο το ενδιαφέρον των επιστημόνων για την ‘προκατάληψη’ αυξάνεται δραματικά, ίσως επειδή εκείνη την περίοδο εκδηλώνονται αποτρόπαιες μορφές συμπεριφοράς μεταξύ κοινωνικών ομάδων (Fairchild & Gurin, 1978²). Το 1954 εκδίδεται το κλασικό έργο του Gordon Allport, ‘*The nature of prejudice*’, που θεωρείται έργο σταθμός, καθώς επηρεάζει σημαντικά τη μετέπειτα επιστημονική σκέψη και έρευνα αναφορικά με την ‘προκατάληψη’. Ωστόσο, μέχρι τότε έχει ήδη αναπτυχθεί ένα ουσιώδες σώμα έρευνας σχετικά με αυτό το επιστημονικό αντικείμενο.

Για να κατανοήσουμε τη χρήση του όρου, αλλά και για να αποσαφηνίσουμε την έννοιά του, θα ήταν χρήσιμο να παρακολουθήσουμε τους ορισμούς που έχουν διατυπωθεί για την ‘προκατάληψη’ σε χρονική ακολουθία. Στοχεύουμε στην επισήμανση της ποιοτικής διαφοροποίησης του όρου σε βάθος χρόνου και όχι στην αρχειοθέτηση όλων των ορισμών. Έτσι, μετά την παρουσίαση των ορισμών ακολουθεί η εκτίμηση των στοιχείων που εμφανίζονται κατ’ επανάληψη, και άρα αποτελούν σταθερά αποδιδόμενα χαρακτηριστικά στην έννοια της προκατάληψης.

Το 1950:

Τη δεκαετία αυτή διατυπώνεται από τον Allport (1954) ο ορισμός της ‘προκατάληψης’ που καθοδήγησε την επιστημονική σκέψη στην κοινωνική ψυχολογία τα επόμενα χρόνια. Σύμφωνα με αυτόν «*εθνική προκατάληψη είναι μια αντιπάθεια που*

¹ Όπως αναφέρεται στο Duckitt, 1994, σ.2.

² Όπως αναφέρεται στο Duckitt, 1994, σ.2.

βασίζεται σε λανθασμένη και άκαμπτη γενίκευση. Μπορεί να είναι συναίσθημα ή να εκφράζεται. Μπορεί να κατευθύνεται προς μια ομάδα ως σύνολο ή προς ένα άτομο επειδή είναι μέλος αυτής της ομάδας» (σ.9). Ο συγκεκριμένος ορισμός χαρακτηρίζεται από πληρότητα ως προς τον εννοιολογικό προσδιορισμό του φαινομένου, για αυτό και θεωρείται λειτουργικός με αποτέλεσμα να χρησιμοποιείται από τους επιστήμονες όχι μόνο τη συγκεκριμένη δεκαετία, αλλά και τις επόμενες.

Οι ορισμοί που εμφανίζονται μέσα στην εν λόγω δεκαετία (Ackerman & Jahoda, 1950, Allport, 1954, Kelman & Pettigrew, 1959, Peterson, 1958, Rose, 1951) αντιμετωπίζουν την 'προκατάληψη' από την αρνητική της πλευρά, θεωρώντας τη ως συναίσθημα ή συμπεριφορά έχθρας προς τα μέλη άλλων ομάδων. Παράλληλα, επισημαίνεται ότι πρόκειται για μία μη λογική διαδικασία, που αφορά μία λανθασμένη γενίκευση, δηλαδή την άκριτη απόδοση συγκεκριμένων χαρακτηριστικών σε όλα τα μέλη μίας ομάδας.

Το 1960:

Ο πληρέστερος ορισμός διατυπώνεται από τους Krech, Crutchfield & Ballachey (1962), σύμφωνα με τους οποίους *«προκατάληψη είναι μία αυστηρή ή άκαμπτη στάση»*, αλλά και ότι πρόκειται για *«μια απεχθή στάση απέναντι σε ένα αντικείμενο, που τείνει να στερεοτυποποιείται σημαντικά, να είναι επιβαρημένο συναισθηματικά και να μην αλλάζει αυτή η στάση με την αντίθετη πληροφόρηση»* (Duckitt, 1994, σ.10).

Από το σύνολο των ορισμών και αυτή τη χρονική περίοδο φαίνεται ότι η 'προκατάληψη' περιγράφεται ως ένα είδος έχθρας προς τα μέλη μίας άλλης ομάδας (Buss, 1961, σ.245). Πέρα, όμως, από το συναισθηματικό μέρος δίνεται ειδική έμφαση στο γνωστικό μέρος των στάσεων (Cooper & McGaugh, 1963, Klineberg, 1968, Marden & Meyer, 1962, Harding, Proshansky, Kutner & Chein, 1969). Έτσι, οι περισσότεροι ορισμοί 'μιλούν' για *«άκαμπτη στάση»* (Simpson & Yinger, 1965), αναφέρονται στα στερεότυπα που διαμορφώνονται για την εξω-ομάδα, τα οποία συμβάλλουν στη δημιουργία μίας *«πρώρης κρίσης»* για τα μέλη της (Klineberg, 1968). Μάλιστα, για πρώτη φορά επισημαίνεται ότι οι απόψεις που περιλαμβάνονται στις προκατειλημμένες στάσεις είναι δύσκολο να αλλάξουν (Banton, 1967).

Το 1970:

Στο ίδιο κλίμα εντάσσονται και οι ορισμοί αυτής της δεκαετίας (Ashmore & DelBoca, 1976, Brigham, 1971a, Milner, 1975, Jones, 1972). Χαρακτηριστικά, ο Ashmore (1970) θεωρεί ότι *«προκατάληψη είναι μια αρνητική στάση προς μια κοινωνικά*

καθορισμένη ομάδα και προς κάθε άτομο που προσλαμβάνεται ως μέλος αυτής της ομάδας» (σ.253).

Το 1980:

Σε αυτό το χρονικό διάστημα δε διατυπώνεται κάτι πρωτότυπο ως προς τον εννοιολογικό ορισμό της ‘προκατάληψης’. Διαπιστώνουμε ότι κυριαρχεί η έννοια της ‘προκατάληψης’ ως αρνητική στάση (Levin & Levin, 1982, Milner, 1983, Stephan, 1983), δηλαδή ως προδιάθεση απέναντι στα μέλη της στερεοτυποποιημένης ομάδας (Gergen & Gergen, 1981, Simpson & Yinger, 1985, Tajfel, 1982b). Εκείνο που καθορίζει την προδιάθεση για κάποιο άτομο είναι η υπαγωγή του σε μία συγκεκριμένη ομάδα (Brewer & Kramer, 1985, Vaughan, 1988, Jones, 1986, Worchel, Cooper, & Goethals, 1988). Για αυτή τη δεκαετία ως πλήρη και αντιπροσωπευτικό ορισμό θα αναφέρουμε εκείνον των Stroebe & Insko (1989), που θεωρούν ότι ‘προκατάληψη’ είναι *«μία αρνητική στάση προς μία εξω-ομάδα ή προς τα μέλη της. Βασίζεται συνήθως σε ένα αρνητικό στερεότυπο, που αφορά πεποιθήσεις που συνδέουν αυτή την ομάδα με κυρίως αρνητικά χαρακτηριστικά»*. Καθώς επίσης και ότι ‘προκατάληψη’ είναι *«η τάση να αξιολογούμε δυσμενώς τα μέλη μίας εξω-ομάδας»* (Bar-Tal, Grauman, Kruglanski, & Stroebe, 1989, σ.4,12).

Το 1990:

Με το πέρασμα του χρόνου οι ορισμοί αναφέρονται όλο και περισσότερο παράλληλα στο γνωστικό, το συναισθηματικό και το συμπεριφορικό μέρος των στάσεων. Τη δεκαετία αυτή αν και οι ορισμοί δε διατυπώνουν κάτι πρωτοφανές, έχουν το χαρακτηριστικό που μόλις αναφέραμε (Devine, 1995, Fishbein, 1996, Gardner, 1994, Jackson, 1992, Jones, 1997). Ο Brown (1995) διατυπώνει τον εξής χαρακτηριστικό ορισμό: ‘προκατάληψη’ είναι *«το να φέρει ένα άτομο υποτιμητικές κοινωνικές στάσεις ή γνωστικές πεποιθήσεις, να εκφράζει αρνητικά συναισθήματα ή να εκδηλώνει εχθρική ή συμπεριφορά διάκρισης προς τα μέλη μίας ομάδας εξ αιτίας της υπαγωγής τους σε αυτή την ομάδα»* (σ.8).

Το 2000:

Ακόμα και σήμερα η ‘προκατάληψη’ ορίζεται με τους ίδιους όρους (Nelson, 2006, Plous, 2003). Θεωρείται μία στάση που αφορά τα μέλη μίας ομάδας ακριβώς επειδή υπάγονται σε αυτή την ομάδα (Bernard, Whitley & Kite, 2006, Dovidio, 2001). Για το 2000 θα αναφερθούμε στον ορισμό που προτείνει ο Dovidio (2001) ότι η

‘προκατάληψη’ ορίζεται ως μία «*άδικη αρνητική στάση για κάποια κοινωνική ομάδα ή κάποιο πρόσωπο, που θεωρείται μέλος αυτή της ομάδας*» (σ.829).

2.1.1 Ομοιότητες και διαφορές στον ορισμό της προκατάληψης

Ανατρέχοντας σε μία συνολική παρατήρηση των ορισμών για την ‘προκατάληψη’ από το 1950 μέχρι και σήμερα μπορεί να συμπεράνει ότι υπάρχει μία ομοφωνία των επιστημόνων ως προς τα χαρακτηριστικά αυτού του κοινωνικού φαινομένου. Έτσι, τα κοινά σημεία του συνόλου των ορισμών εντοπίζονται στα εξής:

α) **Η ‘προκατάληψη’ είναι ένα διομαδικό φαινόμενο** (Nelson, 2006, σ.11) και το ενδιαφέρον των επιστημόνων επικεντρώνεται στις συνέπειές της σε επίπεδο ομάδων. Μπορεί τα άτομα να είναι φορείς των προκατειλημμένων ιδεών και η στάση τους ή η συμπεριφορά τους να αφορά τα μέλη των άλλων ομάδων, αλλά η ‘προκατάληψη’ ριζώνει και θρέφεται στο επίπεδο των διομαδικών σχέσεων. Άλλωστε, οι περισσότεροι ορισμοί επισημαίνουν ότι αυτό που κινητοποιεί ένα άτομο να κρίνει αρνητικά ένα άλλο είναι η υπαγωγή του σε μία συγκεκριμένη ομάδα (Jones, 2002, σ.4).

β) **Ο προσανατολισμός της ‘προκατάληψης’ είναι αρνητικός.** Αν και η προκατάληψη αφορά ουσιαστικά μία πρόωρη κρίση, η οποία μπορεί να είναι θετική ή αρνητική, οι μελέτες έχουν ασχοληθεί με την αρνητική χροιά της ‘προκατάληψης’. Αρνητικές συμπεριφορές, όπως η επιθετικότητα ή η αποφυγή του άλλου κεντρίζουν το ενδιαφέρον των μελετητών (Devine, 1995, σ.486). Το αποκλειστικό σχεδόν ενδιαφέρον των επιστημόνων για την αρνητική προκατάληψη ίσως να οφείλεται στις αρνητικές της συνέπειες για τα άτομα και τις ομάδες.

γ) **Η ‘προκατάληψη’ στηρίζεται σε μία άδικη γνωστική λειτουργία, τη γενίκευση.** Σύμφωνα με αυτή στα μέλη της ομάδας στόχου αποδίδονται άκριτα ορισμένα γενικά χαρακτηριστικά, που αυθαίρετα θεωρείται ότι τα φέρουν όλα τα μέλη. Έτσι, η ‘προκατάληψη’ εμφανίζεται ως κακή και παράλογη. Πρόκειται για μία υπερ-γενικευμένη στάση, που δεν αναγνωρίζει τις διαφορές και τις ικανότητες, τις πεποιθήσεις και τα προσωπικά χαρακτηριστικά των μελών της ομάδας ενάντια στην οποία στρέφεται. Ο γνωστικός μηχανισμός της γενίκευσης συμβάλλει σε μία μεροληπτική απόδοση χαρακτηριστικών στα μέλη της ομάδας και για αυτό θεωρείται ότι η λειτουργία του είναι άδικη και μη λογική (Ashmore, 1970³).

³ Όπως αναφέρεται στο Duckitt, 1994, σ.9.

Από τα παραπάνω είναι εύλογο ότι για την έννοια της ‘προκατάληψης’ υπάρχει μία γενική ομοφωνία ως προς τον ορισμό της σε βάθος χρόνου, τουλάχιστον στον τομέα της κοινωνικής ψυχολογίας. Οι διαφορές μεταξύ των ορισμών έχουν περισσότερο να κάνουν με την επικέντρωση του ενδιαφέροντος των επιστημόνων σε συγκεκριμένα ειδικά θέματα ανάλογα με την ιστορική εποχή και τους κοινωνικο-πολιτισμικούς παράγοντες. Άλλωστε, με το να διατυπώνεται σε κάθε εποχή ένας νέος ορισμός, ουσιαστικά δεν πρόκειται για απόπειρα ολοκληρωτικής αναίρεσης των προηγούμενων, αλλά για μία προσπάθεια προσθήκης νέων ειδιοποιών χαρακτηριστικών που περιγράφουν πιο ολοκληρωμένα το φαινόμενο της ‘προκατάληψης’ από νέες σκοπιές. Για αυτό και οι διαφορές μεταξύ των ορισμών είναι ελάχιστες και δεν αποκαλύπτουν διαφωνίες μεταξύ των επιστημόνων επί της ουσίας, αλλά την επικέντρωση σε διαφορετικούς παράγοντες του φαινομένου σε κάθε περίπτωση. Ο Duckitt (1994, σ.10-11) επιχειρεί μία σύντομη αναφορά στις διαφωνίες των επιστημόνων για τον ορισμό της ‘προκατάληψης’ και αναφέρει τρεις περιπτώσεις:

- α) Μερικοί επιστήμονες αμφισβητούν την υποτιμητική έννοια της προκατάληψης και δε θεωρούν ότι είναι πάντα κακή και έχει αρνητική χροιά*
- β) Δε συμφωνούν όλοι απόλυτα για το πώς η προκατάληψη συνδέεται με την έννοια της στάσης*
- γ) Ορισμένοι εκφράζουν τη διαφωνία τους για το ότι υπάρχουν ποιοτικά διαφορετικές προκαταλήψεις, οι οποίες άρχισαν να διατυπώνονται από τους κοινωνικούς ψυχολόγους κατά τη δεκαετία του 1980 ως νέες μορφές προκατάληψης.*

Οι επισημάνσεις αυτές του Duckitt κατά την άποψή μας δεν αναιρούν τη σχετική ομοφωνία για τον ορισμό της ‘προκατάληψης’, που έχουμε ήδη επισημάνει. Οι επιστήμονες επικεντρώνονται στη μελέτη της αρνητικής ‘προκατάληψης’ επειδή εκείνη έχει αντίστοιχες αρνητικές συνέπειες σε ατομικό και διομαδικό επίπεδο. Ακόμα, όμως και όσοι έχουν ασχοληθεί με τη θετική χροιά της ‘προκατάληψης’, όπως η εύνοια για την ενδο-ομάδα επισημαίνουν ότι παρά τη θετική χροιά πρόκειται για μεροληψία με εξίσου αρνητικές συνέπειες για τις άλλες ομάδες (Brewer, 1979, 1999, σ.434). Αναφορικά με την ‘προκατάληψη’ και τη στάση οι περισσότεροι κοινωνικοί ψυχολόγοι συμφωνούν ότι η ‘προκατάληψη’ είναι μία μορφή στάσης. Στην παρούσα μελέτη θα κάνουμε αναφορά στα μοντέλα που έχουν προταθεί για τη δομή της προκατάληψης. Τέλος, η διαφωνία για το αν υπάρχουν νέοι ορισμοί από τη δεκαετία του 1980 και μετά δεν αφορά τόσο την έννοια της ‘προκατάληψης’, όσο την προσπάθεια καθορισμού των χαρακτηριστικών ορισμένων νέων μορφών προκατάληψης. Αυτές οι νέες μορφές προέκυψαν σύμφωνα με

τους κοινωνικούς ψυχολόγους τα νεότερα χρόνια, καθώς το φαινόμενο της ‘προκατάληψης’ προσαρμόστηκε στα κοινωνικοπολιτικά δεδομένα της νέας εποχής. Η έννοια της ‘προκατάληψης’ δεν αμφισβητείται, απλά ορίζονται οι νέες σύγχρονες μορφές της, πράγμα αναμενόμενο για ένα ζωντανό κοινωνικό φαινόμενο.

Συμπεραίνουμε, λοιπόν, ότι οι ορισμοί για την ‘προκατάληψη’ παρουσιάζουν σχετική ομοιογένεια σε βάθος χρόνου. Πέρα, όμως από τις ομοιότητες και τις διαφορές θα μπορούσε κανείς να δει το σύνολο των ορισμών της ‘προκατάληψης’ και από ένα άλλο πρίσμα, τις διαστάσεις της έννοιας της προκατάληψης. Αυτό μας απασχολεί στη συνέχεια.

2.2 Η δομή της προκατάληψης

Η προκατάληψη δεν είναι μία μονοδιάστατη έννοια. Σύμφωνα με τους Stroebe & Insko (1989, σ.8). Η δομή της προκατάληψης, λοιπόν, περιλαμβάνει τα εξής στοιχεία:

- α) **Γνωστικό**, το οποίο αφορά τα στερεότυπα για την εξω-ομάδα
- β) **Συναισθηματικό**, που αναφέρεται στα συναισθήματα για την εξω-ομάδα, δηλαδή, τη στάση
- γ) το **Συμπεριφορικό**, που αφορά τη συμπεριφορά διάκρισης προς τα μέλη της εξω-ομάδας.

Η διάκριση των συστατικών στοιχείων της προκατάληψης έχει λειτουργικό ρόλο. Μας βοηθά να μελετάμε και να κατανοούμε τις διάφορες πτυχές του φαινομένου. Δεν πρόκειται για ρεαλιστική διάκριση στην πράξη και αυτό γιατί τα συστατικά είναι αλληλένδετα και επηρεάζουν το ένα το άλλο. Οι μελετητές, μάλιστα, δύσκολα μπορούν να επιτύχουν την απομόνωση κάποιου συστατικού από τα άλλα στις πειραματικές συνθήκες. Η Devine (1995, σ.486) πολύ χαρακτηριστικά για να δείξει την αλληλεπίδραση μεταξύ των συστατικών της προκατάληψης περιγράφει ότι *τα αρνητικά στερεότυπα λειτουργούν ως εκλογικεύσεις για τα προκατειλημμένα συναισθήματα, ενώ η συμπεριφορά της διάκρισης επέρχεται ως έκφραση των αρνητικών σκέψεων και συναισθημάτων*. Αν και η τριμερής σύσταση της προκατάληψης, όπως φαίνεται από τις απόψεις των επιστημόνων, που αναφέρουμε εδώ, διατυπώθηκε από πολλούς και βρήκε υποστήριξη ως το πιο περιεκτικό μοντέλο για τη σύστασή της, δε συμφωνούν όλοι οι ερευνητές με αυτή την άποψη. Ο Nelson (2006, σ.9-10) δηλώνει χαρακτηριστικά ότι *«η θεώρηση της προκατάληψης ως στάση εμφανίζει προβλήματα, όπως επισημαίνουν διάφοροι επιστήμονες. Έτσι, μερικοί υποστηρίζουν ότι μία στάση (ή αξιολόγηση) δεν είναι το ίδιο με το συναίσθημα (Fiske, 1998; Zanna & Rempel, 1988).... Ενώ η Devine (1995)*

υποστηρίζει ότι η άποψη ότι η προκατάληψη αποτελείται από ένα συναισθηματικό, ένα γνωστικό και ένα συμπεριφορικό συστατικό είναι προβληματική επειδή οι έρευνες έχουν δείξει ότι αυτά τα τρία συστατικά δε συμφωνούν πάντα μεταξύ τους..»

Ας παρακολουθήσουμε, όμως, κάπως πιο αναλυτικά τη δομή της προκατάληψης μέσα από τα συστατικά της.

2.2.1 Το γνωστικό στοιχείο: Στερεότυπα και προκατάληψη

Η διαμόρφωση και χρήση στερεοτύπων αποτελεί βασική γνωστική λειτουργία με την οποία προσλαμβάνουμε τα μέλη των εξω-ομάδων. Τα στερεότυπα αποτελούν πεποιθήσεις για τα χαρακτηριστικά των μελών μιας ομάδας εξαιτίας της υπαγωγής τους σε αυτήν. Πρόκειται για το γνωστικό συστατικό της προκατάληψης, ως στάσης προς μία ομάδα και τα μέλη της.

Οι Fiske & Taylor (1991)⁴ περιγράφουν τα στερεότυπα ως «*συχνά χρησιμοποιούμενα σχήματα, δηλαδή γνωστικές κατασκευές που επηρεάζουν το πώς επεξεργαζόμαστε τις πληροφορίες*». Ως προς το περιεχόμενό τους τα στερεότυπα περιλαμβάνουν ένα σύνολο πεποιθήσεων και προσδοκιών που έχουμε για τα βασικά χαρακτηριστικά των μελών μιας κοινωνικής ομάδας (Jones, 2002, σ.6, Stroebe & Insko, 1989, σ.12). Πρόκειται βέβαια για γνωστικές κατασκευές και άρα μπορεί ως τέτοιες να μην συμπίπτουν απόλυτα με τα πραγματικά χαρακτηριστικά των ατόμων. Εκείνο που έχει σημασία για τα στερεότυπα είναι η λειτουργικότητά τους, καθώς εξυπηρετούν τη γρήγορη επεξεργασία πληροφοριών.

Οι πεποιθήσεις μας για τα χαρακτηριστικά των μελών μιας εξω-ομάδας καθορίζουν σε σημαντικό βαθμό τις στάσεις μας προς αυτά. Για αυτό και η προκατάληψη ως στάση συνδέεται στενά με τα στερεότυπα ως γνωστικά σχήματα. Έτσι, «*οι θεωρίες για τα στερεότυπα αναφέρονται στις θεωρίες για την προκατάληψη και οι θεωρίες για την προκατάληψη στα στερεότυπα*» (Stroebe & Insko, 1989, σ.12).

2.2.2 Το συναισθηματικό / αξιολογικό στοιχείο: Η προκατάληψη ως στάση

Οι στάσεις αποτελούν το συναισθηματικό/αξιολογικό μέρος της προκατάληψης. Ο Nelson (2006, σ.60) ορίζει τις στάσεις ως τις «*σταθερές, μόνιμες αξιολογήσεις για ένα*

---

⁴ Όπως αναφέρεται στο Jones, 2002, σ.6.

αντικείμενο», ενώ επίσης αναφέρει ότι αφορούν «μία γενική αξιολόγηση... που συνήθως συμπίπτει με τις διαστάσεις καλό-κακό ή αρεστό-μη αρεστό» (σ.24).

Για τον ορισμό των στάσεων και πώς αυτές συνδέονται με την προκατάληψη έχουν διατυπωθεί τρία διαφορετικά θεωρητικά μοντέλα. Το κάθε μοντέλο προτείνει διαφορετική σύνδεση μεταξύ των γνωστικών, συναισθηματικών και συμπεριφορικών παραγόντων. Αναπόφευκτα το καθένα προσεγγίζει τους παραπάνω παράγοντες με διαφορετικό τρόπο μέτρησης.

1. Το Μονοδιάστατο Μοντέλο:

Αρχικά, τις δεκαετίες 1920-1930, οι στάσεις θεωρούνται συναισθηματικές κατασκευές και ορίζονται ως «μια γενική αξιολόγηση ή συναίσθημα ευμένειας ή δυσμένειας» για ένα αντικείμενο (Thurstone & Chave, 1929, σ.12). Δε θεωρείται ότι επηρεάζουν άμεσα τη συμπεριφορά, αλλά ότι οι συμπεριφορικές προθέσεις του ατόμου διαμεσολαβούν και επηρεάζουν τις στάσεις του.

2. Το Δι-διάστατο Μοντέλο:

Σύμφωνα με το δι-διάστατο Μοντέλο οι στάσεις αποτελούνται από ένα γνωστικό και ένα συναισθηματικό μέρος, με βάση τα οποία δημιουργούνται. Συμβάλλουν στις προθέσεις του ατόμου για την εκδήλωση συμπεριφοράς, οι οποίες με τη σειρά τους καθορίζουν σε ένα βαθμό την τελική εκδήλωση της συμπεριφοράς..

3. Το Μοντέλο των Τριών Παραγόντων:

Στη χρονική περίοδο του 1940-1950 η άποψη των κοινωνικών ψυχολόγων για τη στάση γίνεται πιο σύνθετη. Διατυπώνεται το Μοντέλο των Τριών Παραγόντων, σύμφωνα με το οποίο οι στάσεις αποτελούνται από: α) τις πεποιθήσεις για το αντικείμενο (γνωστικό μέρος), β) τα συναισθήματα για αυτό (συναισθηματικό μέρος) και γ) τις τάσεις για δράση ή για συμπεριφορικές εκδηλώσεις προς αυτό (συμπεριφορικό μέρος).

Από τα τρία Μοντέλα, το Μοντέλο των Τριών Παραγόντων είναι το πιο περιεκτικό και ίσως για αυτό υιοθετήθηκε ευρέως (Allport, 1954; Ehrlich, 1973; Gergen & Gergen, 1981; Harding et al., 1969; Newcomb, Turner & Converse, 1965, Rajcecki, 1982, Rosenfield & Stephan, 1981).

2.2.3 Το συμπεριφορικό στοιχείο: Προκατάληψη και συμπεριφορά διάκρισης

Η προκατάληψη στα πλαίσια της συμπεριφοράς αφορά τις έκδηλες αντιδράσεις των ατόμων ή ομάδων για άτομα ή ομάδες, που αποτελούν το στόχο της. Η συμπεριφορά του προκατειλημμένου ατόμου μπορεί να εμφανιστεί με διάφορες μορφές και εντάσεις, από την απλή αποφυγή του άλλου μέχρι την εχθρότητα και την επιθετικότητα εναντίον του. Πρόκειται για την έκβαση των γνωστικών και συναισθηματικών διεργασιών, που έχουν προηγηθεί και συμβάλλουν στη μορφοποίηση της αντίδρασης. Οι κοινωνικοί επιστήμονες, μάλιστα, θεωρούν ότι υπάρχει στενή σχέση ανάμεσα στις προκατειλημμένες στάσεις και την αρνητική διαπροσωπική ή διομαδική συμπεριφορά, η οποία εμφανίζεται ως εχθρότητα ή διάκριση εναντίον του αντικειμένου της προκατάληψης (Duckitt, 1994, σ.25).

Η συχνότερα αναφερόμενη συμπεριφορά ως εκδήλωση προκατάληψης είναι η διάκριση. Ο Plous (2003, σ.4) την ορίζει ως το «να αντιλαμβανόμαστε με μειονεκτικούς όρους τα μέλη μιας ομάδας ή να τους φερόμαστε άδικο επειδή είναι μέλη αυτής της ομάδας». Πρόκειται για ένα διαχωρισμό (Simpson & Yinger, 1985, σ.23), που τοποθετεί την εξω-ομάδα σε μειονεκτικότερη θέση σε σύγκριση με την ενδο-ομάδα.

Ο Allport (1954) υπήρξε πρωτοπόρος ως προς το θέμα της εκδήλωσης της προκατάληψης και περιέγραψε πέντε συμπεριφορικές αντιδράσεις, τις οποίες και ιεραρχεί κατά αύξοντα βαθμό έντασης: 1) 'λεκτική έκφραση' της προκατάληψης, 2) αποφυγή, 3) διάκριση (πχ. με τον αποκλεισμό των μελών μιας ομάδας από βασικά κοινωνικά δικαιώματα και προνόμια), 4) σωματική επίθεση, 5) εξολόθρευση. Και οι μεταγενέστεροι κοινωνικοί ψυχολόγοι, όμως, κάνουν αναφορά σε διάφορες συμπεριφορές που μπορεί να εκφράζουν ήπια διάκριση, όπως η λεκτική έκφραση αντιπάθειας για τα μέλη της εξω-ομάδας, ο αρνητικός τόνος της φωνής (Weitz, 1972), η έλλειψη σεβασμού στον προσωπικό χώρο του άλλου (Brown, 1981), η αποφυγή της οπτικής επαφής, η αποφυγή της λεκτικής αλληλεπίδρασης, η συγκράτηση της φιλικότητας (Bielby, 1987) και τέλος οι προκαταλήψεις στην απόδοση της συμπεριφοράς των μελών της εξω-ομάδας, που κυρίως όταν είναι αρνητική θεωρείται ως χαρακτηριστική της προσωπικότητάς τους (Pettigrew, 1979). Η διάκριση, ωστόσο, μπορεί να πάρει και πιο έντονες μορφές, όπως ο αποκλεισμός των μελών της εξω-ομάδας από κοινωνικά δικαιώματα, όπως η απασχόληση ή η κατοικία (Jones, 2002, σ.9).

Η Fiske (1998, σ.374-375) επιλέγει να κάνει ένα διαφορετικό διαχωρισμό ανάμεσα στα είδη της διάκρισης και αναφέρει τη 'θερμή διάκριση', που αφορά

συναίσθημα, όπως η *απέχθεια*, η *απόρριψη*, η *εχθρότητα* και ο *θυμός* και τη *‘ψυχρή διάκριση’*, που βασίζεται στα στερεότυπα, για τα συμφέροντα, τη γνώση και τα κίνητρα μίας εξω-ομάδας.

2.3 Οι θεωρίες για τη διαμόρφωση της προκατάληψης

Η διαχρονική και διεθνής ισχύ του φαινομένου της προκατάληψης δικαιολογεί το αμείωτο ενδιαφέρον των επιστημόνων και κυρίως των κοινωνικών ψυχολόγων για τη μελέτη του. Κάθε εποχή, αλλά και κάθε συγκεκριμένο κοινωνικό πλαίσιο εμφανίζουν ποιοτικές διαφορές στην εκδήλωση της προκατάληψης και άρα οι μελέτες διαφοροποιούνται ως προς το αντικείμενο του ενδιαφέροντός τους, τους στόχους και την πρακτική τους χρησιμότητα. Ωστόσο, η διεξαγωγή μελετών σε βάθος χρόνου, αλλά και σε διαφορετικές χώρες μας επιτρέπουν να ισχυριζόμαστε ότι στο χώρο της κοινωνικής ψυχολογίας έχουν γίνει σημαντικά βήματα για την κατανόηση του φαινομένου και μάλιστα μέσα από τη διερεύνηση ποικίλων παραγόντων.

Κάθε ιστορική περίοδος - σε γενικά πλαίσια - χαρακτηρίζεται από ένα θεωρητικό προσανατολισμό ως προς τη μελέτη της προκατάληψης. Παράλληλα, κάθε θεωρητικός προσανατολισμός συνδέεται με έμφαση σε συγκεκριμένες έρευνες. Η ρητορική που εκφράζεται σε κάθε χρονική περίοδο για τη θεωρητική και εμπειρική μελέτη του φαινομένου επηρεάζεται αναπόφευκτα από τις ισχύουσες ιστορικές συνθήκες (Duckitt, 1994, σ.62). Αυτές οι ιστορικές συνθήκες θέτουν συγκεκριμένα ερωτήματα για τη φύση και τα αίτια της προκατάληψης και η ρητορική, που αναπτύσσεται, αποτελεί μία προσπάθεια για απάντηση των ερωτημάτων.

2.3.1 Ιστορική αναδρομή της μελέτης της προκατάληψης

Στη συνέχεια επιχειρούμε να παρακολουθήσουμε τη μελέτη της προκατάληψης, όπως αυτή αναπτύχθηκε σε βάθος χρόνου με παράλληλες αναφορές στις ιστορικές συνθήκες κάθε εποχής. Διαχωρίζουμε χρονικές περιόδους κατά δεκαετίες, όπως κάνουν και οι κοινωνικοί ψυχολόγοι που αναφέρονται στην ιστορική εξέλιξη της μελέτης της προκατάληψης. Είναι σημαντικό, όμως να επισημάνουμε ότι κάθε προσπάθεια διαχωρισμού χρονικών περιόδων αναφορικά με ιστορικά και κοινωνικά γεγονότα είναι σχετικά αυθαίρετη και άρα μη ακριβής. Όποτε επιχειρείται ένας παρόμοιος διαχωρισμός, στοχεύει στην αδρή διάκριση περιόδων, οι οποίες χαρακτηρίζονται από ένα συγκεκριμένο θεωρητικό και εμπειρικό προβληματισμό για την προκατάληψη. Οι

διαφορές στο αντικείμενο και στα χαρακτηριστικά της μελέτης κάθε εποχής αποτελούν κριτήριο διαχωρισμού. Είναι βέβαια αυτονόητο ότι η απόλυτη διάκριση των χρονικών ορίων δεν ισχύει στην πραγματικότητα. Όταν, λοιπόν, ισχυριζόμαστε ότι ένας θεωρητικός ή εμπειρικός προσανατολισμός χαρακτηρίζει μία συγκεκριμένη εποχή, δε σημαίνει ότι δεν υπάρχουν επιστήμονες, που αναπτύσσουν θεωρίες ή εφαρμόζουν εμπειρικές μελέτες που εντάσσονται στα χαρακτηριστικά μίας άλλης εποχής. Εξάλλου, σε βάθος χρόνου οι θεωρητικοί προσανατολισμοί εξελικτικά αντικαθίστανται από άλλους, χωρίς να μπορούμε να ισχυριστούμε ότι υπάρχουν ακριβή χρονικά όρια στην αντικατάσταση ή ότι ορισμένοι προβληματισμοί δεν αναδιατυπώνονται και δεν επανεξετάζονται σε μεταγενέστερες χρονικές περιόδους.

Τελικά, σκοπός μας με τη διάκριση χρονικών περιόδων στη μελέτη της προκατάληψης είναι να παρακολουθήσουμε εξελικτικά τη σκέψη της επιστήμης σε ένα ενωτικό και όχι διαχωριστικό πλαίσιο. Τα χρονικά όρια μας βοηθούν να συνδέσουμε τα επιστημονικά επιτεύγματα με τις ιστορικές συνθήκες και να κατανοήσουμε την εξέλιξη στη μελέτη του συγκεκριμένου κοινωνικού φαινομένου.

Ο κυριότερος μελετητής της ιστορικής εξέλιξης της μελέτης της προκατάληψης στην κοινωνική ψυχολογία αναδεικνύεται ο Duckitt (1994, 1992), τις επισημάνσεις του οποίου υιοθετούν και άλλοι συγγραφείς (πχ. Donidio, 2001). Στην ιστορική αναδρομή στις επόμενες σελίδες ακολουθούμε το διαχωρισμό που κάνει ο Duckitt σε δεκαετίες, καθώς φάνηκε λειτουργικός και άλλωστε, θελήσαμε να μην αλλάξουμε τη μέθοδο χρονικού διαχωρισμού για όλο το διάστημα στο οποίο αναφερόμαστε (1920-1990).

Ως προς την παρουσίαση των ιστορικών γεγονότων και των επιστημονικών ενδιαφερόντων σε κάθε δεκαετία ακολουθούμε την εξής δομή:

- ιστορικά γεγονότα
- επιστημονικά ερωτήματα (αντικείμενο ενδιαφέροντος επιστημόνων)
- απαντήσεις στα επιστημονικά ερωτήματα (ανάπτυξη θεωριών)
- έρευνες (για την ενδεχόμενη επιβεβαίωση των θεωριών).

Έως το 1920: Η ψυχολογία της φυλής:

Ιστορικά γεγονότα: Πρόκειται για την εποχή του Ευρωπαϊκού αποικιοκρατισμού και της δουλείας των Μαύρων στην Αμερική.

Επιστημονικά ερωτήματα/ζητήματα: Κυριαρχεί η πεποίθηση για τη φυλετική κατωτερότητα των Μαύρων, που θεωρούνται άτομα περιορισμένης πνευματικής ικανότητας και υπερβολικής σεξουαλικής δραστηριότητας (Haller, 1971). Οι στάσεις για

τη φυλετική υπεροχή των Λευκών είναι ευρέως αποδεκτές και θεωρούνται αναπόφευκτες και φυσιολογικές.

Απαντήσεις στα επιστημονικά ερωτήματα: Διατυπώνονται οι **Φυλετικές Θεωρίες**, μέσα από τις οποίες επιχειρείται να υποστηριχθεί η ανωτερότητα των Λευκών έναντι των Μαύρων από διάφορες επιστήμες. Πριν από τη δεκαετία του 1920 η προκατάληψη δεν υπάρχει καν ως επιστημονική κατασκευή (Milner, 1983, Samelson, 1978). Οι διομαδικές διαφορές, που παρατηρούνται από τους διάφορους επιστήμονες προσεγγίζονται ως φυλετικές διαφορές. Η διάκριση κατά των άλλων φυλών θεωρείται φυσιολογική⁵.

Έρευνες: Στο πεδίο της ιατρικής και της ανθρωπολογίας γίνονται έρευνες για τη μειονεκτικότητα των Μαύρων και την ερμηνεία των φυλετικών διαφορών. Χαρακτηριστική είναι η δημοσίευση του Thomas Garth (1925, σ.359) στο *Psychological Bulletin* και αφορά μία αναδρομή σε 73 μελέτες σχετικά με τη φυλή και την ευφυΐα. Στο άρθρο αυτό καταλήγει στο συμπέρασμα ότι «αυτές οι έρευνες φαίνεται να δείχνουν την πνευματική υπεροχή της λευκής φυλής».

1920-1930: Η φυλετική προκατάληψη:

Ιστορικά γεγονότα: Στις ΗΠΑ εμφανίζεται το κίνημα των Μαύρων για τα πολιτικά τους δικαιώματα. Στην Ευρώπη αντίστοιχα κινήματα αμφισβητούν τη νομιμότητα του αποικιοκρατικού της ρόλου, αλλά και την κυριαρχία των Λευκών επί των ιθαγενών στις αποικίες.

Επιστημονικά ερωτήματα/ζητήματα: Γίνεται πρώτη φορά λόγος για φυλετική προκατάληψη. Τίθεται το ερώτημα: Εάν οι άλλες φυλές δεν είναι κατώτερες, πώς μπορούν να ερμηνευθούν οι στερήσεις τους και ο στιγματισμός τους από τους Λευκούς;

Απαντήσεις στα επιστημονικά ερωτήματα: Οι αρνητικές και υποτιμητικές φυλετικές στάσεις των Λευκών θεωρούνται άδικες και αδικαιολόγητες. Έτσι, προκύπτει η έννοια της προκατάληψης, ως μία αδικαιολόγητη, παράλογη ή κατά κάποιον τρόπο λανθασμένη αρνητική διομαδική στάση. Το φυλετικό πρόβλημα ορίζεται ως **πρόβλημα προκατάληψης των Λευκών** και όχι ως πρόβλημα κατωτερότητας των Μαύρων.

⁵ Ακόμα και οι επιστήμονες εκείνη την εποχή πιστεύουν ότι «η απόρριψη της εξω-ομάδας είναι έμφυτη και ενστικτώδης, προερχόμενη από τη 'συνείδηση του είδους' σύμφωνα με τον Giddens το 1906... και την 'απέχθεια για το ανάμοιο' σύμφωνα με τον Summer το 1906... Οι άνθρωποι, όπως και τα ζώα, θεωρείται ότι έχουν ένα βιολογικά καθορισμένο φόβο για το ξένο και για παράδειγμα μία έμφυτη αίσθηση της φυλής» (Vaughan, 1988, σ.3).

Έρευνες: Επικεντρώνονται στη μέτρηση της προκατάληψης και στην περιγραφή της μορφής της σε διάφορες ομάδες και καταστάσεις (Guilford, 1931, La Piere, 1934, Lippmann, 1922). Χαρακτηριστική είναι η προσπάθεια των Katz & Braly (1933) να δημιουργήσουν μια λίστα των στερεοτύπων των Λευκών για τους Μαύρους. Για τη μέτρηση των διαφυλετικών στάσεων χρησιμοποιούνται διάφορες κλίμακες, όπως Likert ή Thurstone.

1930-1940: Ψυχοδυναμικές διαδικασίες:

Ιστορικά γεγονότα: Επικρατεί η άνοδος των Ναζιστών στην εξουσία και ο αντισημιτισμός στη Γερμανία.

Επιστημονικά ερωτήματα/ζητήματα: Πώς μπορεί να ερμηνευθεί η ευρεία διάδοση της προκατάληψης σε διάφορες χώρες, αφού θεωρείται μία παράλογη και αδικαιολόγητη αντίδραση;

Απαντήσεις στα επιστημονικά ερωτήματα: Σε απάντηση αυτού του ερωτήματος αναπτύσσεται η **ψυχοδυναμική θεωρία της προκατάληψης**. Σύμφωνα με αυτή η προκατάληψη είναι το αποτέλεσμα ψυχολογικών διαδικασιών, όπως οι μηχανισμοί άμυνας (προβολή, ματαιίωση, αποδιοπομπαίος τράγος, αντικατάσταση) (Ackerman & Jahoda, 1950, Dollard, Doob, Milner, Mower & Sears, 1939, MacCrone, 1937, McClean, 1946,). Τα άτομα βιώνουν εσωτερικές συγκρούσεις λόγω ματαιώσεων και στερήσεων. Η προκατάληψη λειτουργεί ως έκφραση της ασυνείδητης ψυχολογικής άμυνας, που κρύβει τις εσωτερικές συγκρούσεις και έχθρες προς αθώες εξω-ομάδες και μειονότητες.

Έρευνες: Στο ερευνητικό πεδίο χρησιμοποιούνται διάφορες στρατηγικές, όπως η μελέτη περίπτωσης, η ιστορική έρευνα, η έρευνα συσχέτισης (πχ. Allport & Kramer, 1946, Morse & Allport, 1952) αλλά και η πειραματική έρευνα (πχ. Cowen, Landes & Schaet, 1959, Lindzey, 1950, Miller & Bugelski, 1948, Stagner & Congdon, 1955)⁶, που αναπτύσσεται και περισσότερο. Εφαρμόζεται σε διάφορες χώρες από τους κοινωνικούς ψυχολόγους που αναζητούν τα αίτια των ψυχοδυναμικών διαδικασιών. Το επίπεδο ανάλυσης αυτήν την εποχή –όπως και στην επόμενη- είναι ατομικό, μελετούνται δηλαδή διεργασίες που αφορούν τα άτομα (Fiske, 1998, σ.358).

---

⁶ Όπως αναφέρεται στο Duckitt, 1992, σ.52.

1940-1950: Η προκατειλημμένη προσωπικότητα:

Ιστορικά γεγονότα: Ο 2^{ος} Παγκόσμιος Πόλεμος και οι συνέπειές του σε παγκόσμιο επίπεδο είναι το κυρίαρχο γεγονός. Στις κοινωνίες επικρατεί το σοκ της μαζικής γενοκτονίας ως αποτέλεσμα της ιδεολογίας των Ναζιστών.

Επιστημονικά ερωτήματα/ζητήματα: Αν και η ψυχοδυναμική προσέγγιση επικρατεί και αυτή τη χρονική περίοδο, η έμφαση δε δίνεται πια στις ψυχολογικές διαδικασίες, αλλά στη δομή της διαταραγμένης προσωπικότητας, που μπορεί να είναι υπεύθυνη για ειδεχθείς πράξεις (Devine, 1995, σ.490). Η προκατάληψη θεωρείται το αποτέλεσμα μίας συγκεκριμένης παθολογικής δομής προσωπικότητας που υιοθετεί τις προκατειλημμένες στάσεις. Το ερώτημα είναι: ποια είναι η δομή της προσωπικότητας και τα χαρακτηριστικά εκείνα, που κάνουν ορισμένα άτομα επιρρεπή στην προκατάληψη και τον εθνοκεντρισμό;

Απαντήσεις στα επιστημονικά ερωτήματα: Η πιο ουσιαστική απάντηση στο ερώτημα διατυπώνεται από τη **θεωρία της Αυταρχικής προσωπικότητας**, που ανέπτυξαν οι Adorno, Frankel-Brunswick, Levinson & Sanford (1950) και περιγράφει συγκεκριμένες διαστάσεις της προσωπικότητας, που κάνει τα άτομα επιρρεπή στην προκατάληψη και τον εθνοκεντρισμό.

Έρευνες: Ο ερευνητικός προσανατολισμός είναι ψυχοδυναμικός και αφορά τις ατομικές διαφορές για την ερμηνεία της προκατάληψης. Δίνεται έμφαση σε μελέτες συσχέτισης μεταξύ διαφόρων παραγόντων προσωπικότητας, γνωστικών παραγόντων και στάσεων. Μερικοί μελετητές, μάλιστα, συνδέουν την προκατάληψη με την πολιτική δεξιά και την Αυταρχική Προσωπικότητα με το 'συντηρητισμό'⁷.

1950-1960: Η κανονιστική επιρροή της προκατάληψης:

Ιστορικά γεγονότα: Στον Αμερικάνικο Νότο αναπτύσσεται μια δημόσια συνειδητοποίηση για τα πολιτικά δικαιώματα των Μαύρων. Αυτό έκανε εμφανές το κοινωνικό πρόβλημα του θεσμοποιημένου ρατσισμού και του διαχωρισμού των Μαύρων και των Λευκών (Blackwell, 1982). Το κοινωνικό κλίμα στις ΗΠΑ μεταβάλλεται. Λαμβάνονται νομικές αποφάσεις για την αντιμετώπιση του ρατσισμού, ενώ από εδώ και πέρα η εκδήλωση προκατάληψης θεωρείται κοινωνικό ταμπού (Devine, 1995, σ.492).

⁷ Οι Pettigrew & Meertens (1995, σ.59) αναφέρουν πως πρώτος ο Allport (1958) υποστήριξε ότι η προκατάληψη συνδέεται με την πολιτική δεξιά. Αργότερα, το 1960, το σύνδρομο της Αυταρχικής Προσωπικότητας παρατηρείται από τον Rokeach να συσχετίζεται και με την πολιτική αριστερά στη Μ. Βρετανία. Όμως, ο Altemeyer το 1988 με έρευνά του σε Καναδούς, αλλά και άλλες αμερικάνικες μελέτες επιβεβαιώνει την αρχική υπόθεση ότι η Αυταρχική Προσωπικότητα συσχετίζεται με το ρατσισμό, την ψηφοφορία υπέρ της δεξιάς και την ιδεολογία της δεξιάς.

Επιστημονικά ερωτήματα/ζητήματα: Το ερώτημα που κυριαρχεί είναι πώς λειτουργεί η προκατάληψη στο κοινωνικό περιβάλλον, με ποιους μηχανισμούς μεταδίδεται από άτομο σε άτομο και πώς επηρεάζει τις στάσεις των ατόμων;

Απαντήσεις στα επιστημονικά ερωτήματα: Η προσοχή των επιστημόνων στρέφεται στον κανονιστικό χαρακτήρα της προκατάληψης, που θεωρείται πια μία νόρμα του κοινωνικού περιβάλλοντος, η οποία μεταδίδεται στα άτομα μέσω συγκεκριμένων μηχανισμών. Δύο είναι οι μηχανισμοί που εξυπηρετούν τη **μετάδοση της προκατάληψης** και μελετώνται: η κοινωνικοποίηση και η συμμόρφωση (Pettigrew, 1958, 1959, Proshansky, 1966, Westie, 1964).

Έρευνες: Επικρατούν οι μελέτες παρατήρησης της κοινωνικοποίησης των παιδιών, αλλά και μελέτες που αφορούν τη συσχέτιση της συμμόρφωσης ή της προσλαμβανόμενης κοινωνικής πίεσης και της προκατάληψης (DeFries & Ford, 1969, Ewens & Herlich, 1972, Fendrich, 1967, Hambin, 1962; Pettigrew, 1958)⁸. Από αυτή την εποχή οι μελέτες αρχίζουν να αφορούν τη διομαδική επαφή και όχι το ατομικό επίπεδο (Fiske, 1998, σ.358).

1960-1970: Διομαδικές δυναμικές και συγκρούσεις:

Ιστορικά γεγονότα: Αρχίζει να αναπτύσσεται μία αντίσταση των πολιτών στο κίνημα των πολιτικών δικαιωμάτων των Μαύρων, καθώς οι στόχοι των τελευταίων στρέφονται προς το δικαίωμα στη ψήφο, την εργασία και την ισότητα στο εισόδημα (Fairchild & Gurin, 1978, σ.767).

Επιστημονικά ερωτήματα/ζητήματα: Ο ρατσισμός και η διάκριση φαίνεται ότι παραμένουν στην Αμερικάνικη κοινωνία. Παραμένει και το ερώτημα για τις ρίζες τους.

Απαντήσεις στα επιστημονικά ερωτήματα: Τα ενδιαφέρον των επιστημόνων στρέφεται στις **διομαδικές συγκρούσεις** και στις δομικές κοινωνικές καταστάσεις. Η προκατάληψη θεωρείται έκφραση των συμφερόντων των ομάδων (Bowser, 1985, σ.318).

Έρευνες: Οι έρευνες που πραγματοποιούνται είναι κυρίως κοινωνιολογικές και ιστορικές, ενώ οι ψυχολόγοι δείχνουν ελάχιστο ενδιαφέρον να εμπλακούν σε τέτοιες έρευνες (Duckitt, 1994, σ.57).

---

⁸ Όπως αναφέρεται στο Duckitt, 1994, σ.56.

1970-1980: Οι νέες μορφές προκατάληψης:

Ιστορικά γεγονότα: Οι ανισότητες μεταξύ των κοινωνικών ομάδων φαίνεται να παραμένουν, αν και είναι πιο λιγότερο αποδεκτή η έκφραση αρνητικών στάσεων ή αρνητικής συμπεριφοράς απέναντι σε μειονοτικές ομάδες.

Επιστημονικά ερωτήματα/ζητήματα: Έχει εξαλειφθεί η προκατάληψη ή όχι;

Απαντήσεις στα επιστημονικά ερωτήματα: Οι κοινωνικοί ψυχολόγοι διατυπώνουν την άποψη ότι η προκατάληψη δεν έχει εξαλειφθεί, έχει όμως αλλάξει μορφή. Οι McConahay & Hough (1976) διατυπώνουν τη θεωρία του Συμβολικού Ρατσισμού και επισημαίνουν ότι ο ρατσισμός στις ΗΠΑ παραμένει με διαφορετική, όμως, μορφή και έχει μεταβληθεί σε ένα «πιο εκλεπτυσμένο, σύνθετο και ίσως πιο ύπουλο τύπο φυλετικής μισαλλοδοξίας», όπως παρατηρούν οι Frey & Gaertner (1986, σ.1083). Την ίδια άποψη υιοθετούν και άλλοι κοινωνικοί ψυχολόγοι, που διατυπώνουν κάποιες άλλες μορφές ρατσισμού, όπως ο Μοντέρνος Ρατσισμός, ο Αμφίθυμος Ρατσισμός και ο Απεχθής Ρατσισμός (Fiske, 1998, σ.359-360).

Έρευνες: Οι έρευνες επιδιώκουν την καταγραφή διάφορων ρατσιστικών εκδηλώσεων, όπως η ψήφος των Λευκών κατά των Μαύρων υποψηφίων, η αντίδρασή τους στην υποστηρικτική δράση των μειονοτικών ομάδων και στη χρήση λεωφορείου για μεικτά φυλετικά σχολεία (Kinder & Sears, 1981, Kleugel & Smith, 1983, McConahay, 1982, McConahay & Hough, 1976; Sears, Hensler Speer, 1979). Επίσης, διερευνάται η προσλαμβανόμενη απειλή από τους Μαύρους (Bobo, 1983, Sniderman & Tetlock, 1986a, 1986b), ενώ αναπτύσσονται και οι έρευνες με την τεχνική της ελάσσοнос ομάδας (Tajfel, 1970; Tajfel, Flament, Billing & Bundy, 1971)⁹.

1980-1990: Οι γνωστικοί παράγοντες:

Ιστορικά γεγονότα: Την εποχή αυτή παραμένουν οι διακρίσεις εναντίον ορισμένων κοινωνικών ομάδων αν και έχουν αλλάξει μορφή. Το φαινόμενο του ρατσισμού παραμένει στην Αμερική, ενώ στην Ευρώπη παρατηρείται άνοδος των απόψεων του νεοφασισμού, του αντι-σημιτισμού και της διάκρισης κατά των μεταναστών (Blackwell, 1982; Schönbach, Gollwitzer, Stiepel & Wagner, 1981)¹⁰.

⁹ Η τεχνική αυτή στηρίζεται στην υπόθεση ότι η απλή γνώση της παρουσίας μίας εξω-ομάδας μπορεί να προκαλέσει αντιδράσεις ανταγωνισμού και διάκρισης υπέρ της ενδο-ομάδας. Όπως αναφέρεται στο Duckitt, 1994, σ.29.

¹⁰ Όπως αναφέρεται στο Duckitt, 1994, σ.59.

Επιστημονικά ερωτήματα/ζητήματα: Ποιες είναι οι βασικές ψυχολογικές διεργασίες που διέπουν το επίμονο φαινόμενο της προκατάληψης σε διάφορα κοινωνικά περιβάλλοντα;

Απαντήσεις στα επιστημονικά ερωτήματα: Η διομαδική μεροληψία θεωρείται ως το αναπόφευκτο αποτέλεσμα της **γνωστικής κατηγοριοποίησης**, που λειτουργεί ως μέσο απλοποίησης του κοινωνικού περιβάλλοντος (Ashmore & DelBoca, 1981, Hamilton, 1981c). Το ενδιαφέρον επικεντρώνεται στο στερεότυπο, που ως γνωστική δομή καθορίζεται από τη κατηγοριοποίηση (Bar-Tal et al., 1989, Hamilton, 1981a, Stephan, 1985, 1989, Tajfel, 1969)¹¹.

Άλλοι επιστήμονες υποστηρίζουν ότι τα **κίνητρα** είναι πολύ σημαντικοί παράγοντες για την προκατάληψη. Η κοινωνική κατηγοριοποίηση προκαλεί μία βασική διαδικασία κινήτρων, την ανάγκη κάθε ατόμου να αξιολογεί την ενδο-ομάδα του θετικότερα σε σχέση με τις εξω-ομάδες (Hogg & Abrams, 1988, Tajfel & Turner, 1979).

Έρευνες: Οι έρευνες έχουν κυρίως εμπειρικό προσανατολισμό, ενώ το ενδιαφέρον τους επικεντρώνεται στο ρόλο των γνωστικών εννοιών, όπως είναι τα στερεότυπα, και πώς αυτά συμβάλλουν στην προκατειλημμένη επεξεργασία των πληροφοριών και κατ' επέκταση στην κοινωνική συμπεριφορά (Hamilton & Trolier, 1986, Lilli & Rehm, 1988). Παράλληλα μελετώνται και παράγοντες που αφορούν τα κίνητρα (Hogg & Abrams, 1988, Tajfel & Turner, 1979, Turner, 1975). Οι σχετικές πειραματικές έρευνες αφορούν τη **θεωρία της Κοινωνικής Ταυτότητας** (των Tajfel & Turner) που εξετάζεται από τη σκοπιά, της ενδο-ομαδικής προκατάληψης, της ευνοιοκρατίας και της διάκρισης σε συνθήκες ελάσσοнос ομάδας (Brewer, 1979, Brewer & Kramer, 1985, Messick & Mackie, 1989, Tajfel, 1982a)¹². Η διερεύνηση των γνωστικών διαδικασιών επεξεργασίας πληροφοριών γίνεται σε περιβαλλοντικό επίπεδο ανάλυσης και όχι σε ατομικό (Fiske, 1998, σ.362).

1990: Η άρρητη προκατάληψη:

Ιστορικά γεγονότα: Η κοινωνικοοικονομική ανάπτυξη σε παγκόσμιο επίπεδο έχει συμβάλλει στην αύξηση της κοινωνικής ενσωμάτωσης των ευπαθών ομάδων. Οι διακρίσεις διώκονται ποινικά και η προκατειλημμένη συμπεριφορά είναι κατακριτέα. Η εμπειρία, όμως, των μελών των ευπαθών ομάδων στην καθημερινή ζωή αποδεικνύει ότι η κοινωνική ισότητα είναι μόνο συνθήκη κατά δήλωση και όχι έμπρακτη.

¹¹ Όπως αναφέρεται στο Duckitt, 1994, σ.60.

¹² Όπως αναφέρεται στο Duckitt, 1994, σ.60.

Επιστημονικά ερωτήματα/ζητήματα: Πώς μπορούμε να καταγράψουμε και άρα να αποδείξουμε την ύπαρξη της άρρητης προκατάληψης, που υπάρχει σε μη συνειδητό επίπεδο και μπορεί να έχει εξίσου αρνητικές επιπτώσεις στον στόχο με τη ρητή και έκδηλη προκατάληψη.

Απαντήσεις στα επιστημονικά ερωτήματα: Συνεχίζουν να επικρατούν οι θεωρίες για τις νέες μορφές εκλεπτυσμένης προκατάληψης, που θεωρούν δεδομένη την ύπαρξη ευρέως διαδεδομένων αρνητικών συναισθημάτων και πεποιθήσεων για ορισμένες ομάδες (Dovidio & Gaertner, 1996)¹³. Η σύγχρονη προκατάληψη, όμως, αν και δεν εκφράζεται ρητά από τα άτομα, υπάρχει σε άρρητο επίπεδο.

Ερευνες: Οι ερευνητές στρέφονται στη χρήση νέων τεχνολογιών προκειμένου να μπορέσουν να μετρήσουν και να κατανοήσουν τη λειτουργία των άρρητων στάσεων και πεποιθήσεων των ατόμων, που είναι αυτόματες και μη συνειδητές (πχ. Dovidio & Gaertner, 1993, Gaertner & McLaughlin, 1983)¹⁴. Αναπτύσσονται τεχνικές, όπως η καταγραφή του χρόνου απάντησης σε γνωστικές ασκήσεις, η καταγραφή μη λεκτικών εκφράσεων, αλλά και νευροψυχολογικών διαδικασιών (Dovidio, 2001). Οι νέες τεχνολογίες επιτρέπουν την εκτίμηση των **ρητών και των άρρητων στάσεων** και έτσι βοηθούν στο να διακρίνουμε την παραδοσιακή από τις σύγχρονες μορφές προκατάληψης.

Η ιστορική ανασκόπηση, που μόλις επιχειρήσαμε στηρίζεται κατά βάση στο ιστορικο-κοινωνικό πλαίσιο της Αμερικάνικης κοινωνίας. Η επικέντρωση αυτή είναι σχεδόν αναπόφευκτη, καθώς η θεωρία για την προκατάληψη και η μελέτη της διατυπώθηκαν για πρώτη φορά στην Αμερική. Το ενδιαφέρον των κοινωνικών ψυχολόγων σε αυτή τη χώρα παρέμεινε αμείωτο τις επόμενες δεκαετίες και η εφαρμογή των θεωριών μέσα από ερευνητικές προσπάθειες σε άλλα κοινωνικά πλαίσια, όπως αυτό των ευρωπαϊκών χωρών ακολούθησε τις επόμενες δεκαετίες. Το ζήτημα του ρατσισμού απασχόλησε πολύ νωρίς την αμερικάνικη κοινωνία εξαιτίας της σημαντικής παρουσίας των Μαύρων δούλων στα πλαίσιά της. Ο 2^{ος} Παγκόσμιος Πόλεμος, όμως, ανέδειξε το ρατσισμό σε μείζον ζήτημα πέρα από τα όρια της αμερικάνικης ηπείρου. Από το 1940 και μετά η ευρωπαϊοί επιστήμονες υιοθετούν τη ρητορική που έχει αναπτυχθεί στην Αμερική για το φαινόμενο της προκατάληψης και συμβάλλουν με το δικό τους θεωρητικό και ερευνητικό προβληματισμό στη διερεύνηση του θέματος. Ιδιαίτερα,

¹³ Όπως αναφέρεται στο Nelson, 2006, σ.127.

¹⁴ Όπως αναφέρεται στο Nelson, 2006, σ.127.

μάλιστα προς το τέλος του 1970 και κυρίως το 1980, οπότε και διατυπώνονται οι απόψεις για τις νέες μορφές προκατάληψης, οι ευρωπαϊοί κοινωνικοί ψυχολόγοι συμμετέχουν όλο και περισσότερο στην προσπάθεια κατανόησης του φαινομένου στη σύγχρονη μορφή του.

Μπορεί, λοιπόν, η ιστορική ανασκόπηση που παρουσιάσαμε να φαίνεται εκ πρώτης όψεως αμερικανοκεντρική. Πρόκειται, όμως για μία αναπόφευκτη συνέπεια της βιβλιογραφίας για το ζήτημα της προκατάληψης. Άλλωστε, αυτή καθ' αυτή η ιστορική αναδρομή περιγράφει την πορεία του εν λόγω αντικειμένου μέσα στα πλαίσια της επιστήμης της κοινωνικής ψυχολογίας. Το γεγονός ότι οι θεωρίες για την προκατάληψη γεννήθηκαν και εξακολουθούν να πηγάζουν από την αμερικάνικη κοινωνία έχει ουσιώδη αξία για την επιστήμη. Το σταδιακά αυξανόμενο ενδιαφέρον και των ευρωπαϊών επιστημόνων για το ίδιο θέμα τα επόμενα χρόνια καθορίζει την πορεία της επιστημονικής γνώσης. Οι προσπάθειες για την εξέταση της εφαρμογής των διαφόρων θεωριών για την προκατάληψη – ακόμα και αν αυτές είναι παράγωγο της αμερικάνικης κοινωνίας - σε διαφορετικά κράτη και άρα κοινωνικά πλαίσια συμβάλλει στη διεύρυνση της γνώσης μας. Σε αυτή τη λογική εντάσσεται και η παρούσα μελέτη, που επιχειρεί την εξέταση της εφαρμογής των σύγχρονων θεωριών για την προκατάληψη στον ελλαδικό χώρο.

2.3.2 Προκατάληψη: Ένα διαχρονικό φαινόμενο στις διομαδικές σχέσεις

Από την ιστορική διαδρομή της μελέτης του φαινομένου της προκατάληψης στα πλαίσια της Κοινωνικής Ψυχολογίας καταδεικνύεται ότι ο προβληματισμός των επιστημόνων έχει στραφεί σε διαφορετικές κατευθύνσεις και οι προσεγγίσεις του θέματος έχουν επιχειρηθεί σε ποικίλα επίπεδα. Η πρόοδος που σημειώνεται με την πάροδο του χρόνου στους κοινωνικούς και ιστορικούς παράγοντες σε παγκόσμιο επίπεδο διαμορφώνουν το φαινόμενο της προκατάληψης και παράλληλα επηρεάζουν καθοριστικά τον προσανατολισμό στις μελέτες των ψυχολόγων. Για αυτό και οι παράγοντες του χρόνου (ιστορική εποχή) και του χώρου (κοινωνικό πλαίσιο-χώρα) είναι χρήσιμο να λαμβάνονται υπόψη από τους μελετητές των κοινωνικών φαινομένων. Ο κάθε επιστήμονας είναι αναπόσπαστο μέρος της εποχής και της χώρας του και φέρει αυτά τα χαρακτηριστικά όταν προσεγγίζει το θέμα του. Λόγω της πολυπλοκότητας του φαινομένου της προκατάληψης, αλλά και της αναμενόμενης εξέλιξης στη γνώση και κατανόησή του με την πάροδο του χρόνου, οι μελετητές σε κάθε εποχή επικεντρώνουν το ενδιαφέρον τους σε μερικούς μόνο παράγοντες. Η επιστήμη έχει την ανάγκη να περιορίζει το πεδίο της κάθε φορά προκειμένου να μπορεί να εξάγει λειτουργικά

συμπεράσματα και να αποφεύγει τη σύγχυση από το χάος της υπερπληθώρας των πληροφοριών. Προσπαθούμε, λοιπόν, κάθε φορά να διερευνούμε την επίδραση ορισμένων παραγόντων περιορίζοντας την επίδραση των υπολοίπων (Devine, 1995, σ.487), χωρίς αυτό να σημαίνει ότι οι τελευταίοι παύουν να υπάρχουν. Το αναπόφευκτο μειονέκτημα που προκύπτει από την αναλυτική προσέγγιση του θέματος της προκατάληψης κάνει τον Allport (1954, σ.17) να καλεί τους αναγνώστες του *όταν εξετάζουν μία όψη, να έχουν στο νου τους την ταυτόχρονη ύπαρξη και πολλών άλλων όψεων.*

Παρακολουθώντας τις θεωρητικές προσεγγίσεις για την προκατάληψη, όπως αναπτύχθηκαν σε βάθος χρόνου, μπορούμε να διαπιστώσουμε τον ενωτικό τους χαρακτήρα. Έτσι, κάθε εποχή δεν έρχεται να καταρρίψει, αλλά να συμπληρώσει την προγενέστερη σε γνώση και εμπειρία.

Όπως είδαμε, η προκατάληψη εμφανίζεται για πρώτη φορά ως έννοια στην επιστήμη της κοινωνικής ψυχολογίας μετά το 1920. Τα πρώτα χρόνια που διατυπώνεται, ως θεωρία προσεγγίζεται σε επίπεδο ατομικό. Θεωρείται ένα κοινωνικό πρόβλημα, είναι παράλογη και αδικαιολόγητη. Οι μελετητές αναζητούν στο άτομο και στις λειτουργίες της προσωπικότητάς του τα γενεσιουργά αίτια της διάκρισης κατά των άλλων φυλών. Από το 1960 και μετά η προκατάληψη αρχίζει να προσεγγίζεται στο επίπεδο των διομαδικών σχέσεων. Θεωρείται πια ένα φυσιολογικό και μάλλον αναπόφευκτο κοινωνικό φαινόμενο, που έχει τις ρίζες του στην κοινωνική δομή και για αυτό είναι όχι μόνο διαχρονικό, αλλά και παγκόσμιο. Τη δεκαετία του 1970 ο θεωρητικός προβληματισμός σημειώνει μία σημαντική καμπή. Τα κοινωνικο-πολιτισμικά δεδομένα έχουν αλλάξει σημαντικά, ο κόσμος έχει ξεπεράσει το σοκ του 2^{ου} Παγκοσμίου Πολέμου και σε όλες τις χώρες σημειώνεται κοινωνικοοικονομική ανάπτυξη. Οι διομαδικές σχέσεις χαρακτηρίζονται από μεγαλύτερα περιθώρια ανοχής. Ωστόσο, οι διακρίσεις στην καθημερινή ζωή των πολιτών παραμένουν. Οι κοινωνικοί ψυχολόγοι κάνουν λόγο για νέες μορφές προκατάληψης, τα χαρακτηριστικά των οποίων είναι προσαρμοσμένα στο ρεύμα της εποχής. Από αυτό το χρονικό σημείο και πέρα έχει συσσωρευτεί ένα σημαντικό σώμα γνώσης και όλο και περισσότερο γίνεται κατανοητό ότι η προκατάληψη είναι πολυπαραγοντική. Οι αναφορές από το 1980 και μετά γίνονται σε περιβαλλοντικό επίπεδο ανάλυσης (που είναι πολυδιάστατο) (Fiske, 1998, σ.362) και εξετάζεται η επίδραση διάφορων παραγόντων, όπως γνωστικών (στερεότυπα και κατηγοριοποίηση) και κινήτρων. Από το 1990 και μέχρι τις μέρες μας συνεχίζεται η πολυδιάστατη προσέγγιση της προκατάληψης. Οι νέες τεχνολογίες βοηθούν στην αποτύπωση, όχι μόνο

των συνειδητών/ρητών, αλλά και των ασυνείδητων/άρρητων μορφών προκατάληψης, ενώ προστίθεται στα αντικείμενα της μελέτης και οι αντιδράσεις των ομάδων που είναι στόχοι της προκατάληψης (Dovidio, 2001, σ.832).

Συμπερασματικά, η πληθώρα των θεωρητικών προσεγγίσεων για την προκατάληψη ενδυναμώνουν τις γνώσεις μας για το φαινόμενο και εγγυώνται την πληρέστερη κατανόησή του. Μία κατανόηση, που βρίσκεται σε διαρκή εξέλιξη, όπως και η ίδια η προκατάληψη ως κοινωνικό και άρα μη στατικό φαινόμενο. Συνεπώς, η διατύπωση κάθε νέου θεωρητικού προβληματισμού και κάθε νέας εμπειρικής διαπίστωσης αποτελούν σπορά για νέους δρόμους μελέτης και πληρέστερης κατανόησης κοινωνικών φαινομένων, όπως η προκατάληψη.

2.4 Μείωση της προκατάληψης: Υπόθεση Επαφής

Η προκατάληψη έχει σημαντικές επιπτώσεις στις διομαδικές σχέσεις, επομένως η μείωση της προκατάληψης μπορεί να επιφέρει βελτίωση στις σχέσεις μεταξύ των ομάδων. Η διαπίστωση ότι σε περιπτώσεις που τα μέλη διαφορετικών ομάδων συνεργάζονται για την επίτευξη κάποιου κοινού στόχου μπορεί να οδηγήσουν στη μείωση των αρνητικών στάσεων για την εξω-ομάδα υποστηρίχθηκε από τα πειράματα των Sherif, Harvey, White, Hood & Sherif (1961). Τα επόμενα χρόνια αναπτύχθηκε ένα σημαντικό σώμα εμπειρικών μελετών πεδίου ή και σε εργαστήρια (σε συνθήκες αυξημένης δυνατότητας ελέγχου των συνθηκών της διομαδικής επαφής). Οι ερευνητές καταλήγουν στο συμπέρασμα ότι αν και η διάκριση μεταξύ ομάδων μπορεί να δημιουργεί συνθήκες κοινωνικού ανταγωνισμού και την αυξημένη υποστήριξη των μελών της ενδο-ομάδας (Brewer & Silver, 1978, σ.393), η διομαδική επαφή κάτω από συνθήκες συνεργασίας μπορεί να οδηγήσει στη μείωση των συγκρούσεων και την ανάπτυξη θετικότερων στάσεων (Brewer & Brown, 1998, σ.576, Brewer & Silver, 1978, σ.399). Μορφώνεται, λοιπόν, σταδιακά η διατύπωση της ‘Υπόθεσης Επαφής’, βασική ιδέα της οποίας είναι ότι *η έχθρα μεταξύ των ομάδων τρέφεται από τη μη εξοικείωση και το διαχωρισμό και ότι κάτω από τις κατάλληλες συνθήκες η επαφή μεταξύ μελών διαφορετικών κοινωνικών ομάδων μπορεί να μειώσει την έχθρα και να προάγει θετικές διομαδικές στάσεις* (Brewer & Gaertner, 2001, σ.452)

Ο Williams (1947) ήταν ο πρώτος που στηριζόμενος στις ελάχιστες έρευνες που υπήρχαν τότε στρέφει το ενδιαφέρον του στις συνθήκες που μπορεί να διευκολύνουν τη διομαδική επαφή προκειμένου να έχει θετική έκβαση. Συγκεκριμένα, προσδιορίζει ότι

για να επιτευχθεί η μείωση των προκατειλημμένων στάσεων χρειάζεται: α) οι ομάδες να έχουν παρόμοιο status, συμφέροντα και δραστηριότητες, β) η κατάσταση να ενισχύει την προσωπική και στενή διομαδική επαφή, γ) οι συμμετέχοντες να μην επιβεβαιώνουν τις στερεοτυπικές προσλήψεις για την ομάδα τους και δ) οι δραστηριότητες να ‘κόβουν’ τις διαχωριστικές γραμμές μεταξύ των ομάδων (Pettigrew & Tropp, 2005, σ.263).

Ωστόσο, εκείνος που επηρέασε σημαντικά τον προβληματισμό στο ζήτημα των προκαταλήψεων και θεωρείται ότι διατύπωσε την ‘Υπόθεση Επαφής’ είναι ο Allport (1954). Στο έργο του *The nature of prejudice* αφιερώνει ένα κεφάλαιο στην επίδραση της επαφής μεταξύ των ομάδων, όπου και καταλήγει στο εξής συμπέρασμα: «*Η προκατάληψη (εκτός και εάν έχει βαθιές ρίζες στην δομή του χαρακτήρα ενός ατόμου) μπορεί να μειωθεί από την επαφή ίσου status μεταξύ πλειονοτικών και μειονοτικών ομάδων για τη διεκδίκηση κοινών στόχων. Το αποτέλεσμα ενδυναμώνεται σημαντικά εάν αυτή η επαφή έχει τη συγκατάθεση από την υποστήριξη θεσμών (πχ. νόμων, παραδόσεων ή τοπικής ατμόσφαιρας) και υπό τον όρο ότι οδηγεί στην αντίληψη κοινών συμφερόντων και κοινής ανθρωπιάς μεταξύ των μελών των δύο ομάδων*» (σ.281).

Ορίζει, δηλαδή, ο Allport (1954) ένα σύνολο τεσσάρων συνθηκών οι οποίες χρειάζεται να πληρούνται παράλληλα – και οι τέσσερις – προκειμένου η διομαδική επαφή να λειτουργεί προς την κατεύθυνση της μείωσης των αρνητικών στάσεων για την εξω-ομάδα: 1) Ως πρώτη αναγκαία συνθήκη ορίζεται η ‘ισοτιμία σε επίπεδο ρόλων’. Αυτή η προϋπόθεση κρίνεται σημαντική, καθώς οι ρόλοι αποτελούν καθοριστικό παράγοντα για τις στερεοτυπικές προσλήψεις των μελών της εξω-ομάδας. Επειδή τα στερεότυπα περιλαμβάνουν πεποιθήσεις για την κατωτερότητα της εξω-ομάδας, ενδέχεται να ενδυναμωθούν αντί να εξαλειφθούν στην περίπτωση που τα μέλη της εξω-ομάδας κατά την επαφή βρίσκονται σε κατώτερο κοινωνικό ρόλο (Allport, 1954, σ.274, Brown, 1995, σ.242). 2) Ως δεύτερη συνθήκη ορίζεται η ‘συνεργασία’ για ένα κοινό στόχο. Αυτή η προϋπόθεση προκύπτει από τη λογική της Θεωρίας της Ρεαλιστικής Σύγκρουσης, σύμφωνα με την οποία η κατηγοριοποίηση σε ομάδες είναι ικανή συνθήκη από μόνη της να οδηγήσει σε διομαδικές συγκρούσεις για τη διεκδίκηση υλικών πηγών (Brewer & Brown, 1998, σ.578, Brown, 1995, σ.245). Στην περίπτωση, λοιπόν, που τα μέλη διαφορετικών ομάδων αλληλοεξαρτώνται για την επίτευξη κάποιου κοινού στόχου, έχουν λειτουργικούς λόγους για να αναπτύξουν πιο φιλικές σχέσεις (Allport, 1954, σ.276). 3) Ως Τρίτη συνθήκη ορίζεται η ‘δυνατότητα γνωριμίας’. Χρειάζεται, δηλαδή, να υπάρχει ικανή συχνότητα και διάρκεια στις επαφές προκειμένου να είναι δυνατή η ανάπτυξη ουσιαστικών σχέσεων μεταξύ των μελών των ομάδων. Έτσι, τα άτομα έχουν αυξημένες ευκαιρίες να λάβουν περισσότερες και πιο λεπτομερείς πληροφορίες για τα

μέλη της εξω-ομάδας, οι οποίες μπορεί να οδηγήσουν στην αναθεώρηση των στερεοτυπικών τους αντιλήψεων και των συναισθημάτων τους για αυτά και κατ' επέκταση για όλη την εξω-ομάδα (Brown, 1995, σ.240). 4) Ως τέταρτη συνθήκη ορίζεται η κοινωνική και 'θεσμική υποστήριξη' στη διομαδική επαφή. Η υποστήριξη της διομαδικής συνεργασίας από πρόσωπα ισχύος ή εντός θεσμικών πλαισίων (όπως είναι το σχολείο και οι τοπικές κοινωνίες) συμβάλλει στο να αναπτυχθεί ένα κοινωνικό κλίμα νορμών ανοχής (Brewer & Brown, 1998, σ.577). Ενώ, μία νομοθεσία προσανατολισμένη κατά των διακρίσεων ασκεί πιέσεις για την αποφυγή προκατειλημμένων συμπεριφορών, οι οποίες μπορεί να εσωτερικευθούν στο σύστημα αξιών των ατόμων (Brown, 1995, σ.238).

Το σύνολο των ερευνών που ακολούθησαν μετά τη διατύπωση των αναγκαίων συνθηκών επαφής από τους Williams (1947) και Allport (1954) επιβεβαιώνει τις 'υποθέσεις' τους. Η μετα-ανάλυση που πραγματοποιούν οι Pettigrew & Tropp (2006) είναι ενδεικτική του ενδιαφέροντος για την 'Υπόθεση Επαφής', αλλά και της επιβεβαίωσης των διατυπώσεών της. Συγκεντρώνουν 515 μελέτες με αυτό το αντικείμενο και διαπιστώνουν ότι τις τελευταίες δεκαετίες έχουν αυξηθεί φθάνοντας τις 178 για το 1990-2000 (Pettigrew & Tropp, 2005, σ.266). Τα αποτελέσματα της μετα-ανάλυσης ενδυναμώνουν την 'Υπόθεση Επαφής', καθώς αναδεικνύουν ότι η διομαδική επαφή έχει σημαντική αρνητική συσχέτιση με την προκατάληψη, αλλά και ότι το αποτέλεσμα της μείωσης της προκατάληψης μέσα από την επαφή με μέλη της εξω-ομάδας γενικεύεται σε όλη την εξω-ομάδα (Pettigrew & Tropp, 2006, σ.757). Ακόμα, στις μελέτες που εξετάζουν και τις τέσσερις προϋποθέσεις του Allport σημειώνεται στατιστικά σημαντικότερη μείωση της προκατάληψης σε σχέση με τις μελέτες που δεν τις περιλαμβάνουν (Pettigrew & Tropp, 2006, σ.760).

Η διατύπωση προϋποθέσεων για την αποτελεσματική λειτουργία της διομαδικής επαφής προς τη μείωση των αρνητικών στάσεων για την εξω-ομάδα επηρέασε σε τέτοιο βαθμό την έρευνα, που πολλοί μελετητές ασχολήθηκαν με την ανάδειξη νέων προϋποθέσεων. Η 'θεραπευτική' επίδραση της συνεργασίας μεταξύ μελών διαφορετικών ομάδων στις μεταξύ τους κοινωνικές συγκρούσεις κέντρισε εύλογα το ενδιαφέρον των επιστημόνων, οι οποίοι έχουν ήδη διατυπώσει τις αρνητικές επιπτώσεις της προκατάληψης. Ωστόσο, αυτή η τάση οδήγησε σε ένα δρόμο ατέρμονης προσθήκης νέων προϋποθέσεων, οι οποίες δύσκολα μπορούν να καλυφθούν συνολικά σε μία συνθήκη πραγματικής επαφής (Pettigrew & Tropp, 2005, σ.271).

Ο Pettigrew (1998a) επέκρινε την τακτική της προσθήκης νέων συνθηκών στην λίστα της 'Υπόθεσης Επαφής' και σημείωσε ότι η αρχική διατύπωση της υπόθεσης δε

‘λέει’ κάτι για τη διαδικασία με την οποία η επαφή αλλάζει τις στάσεις και τη συμπεριφορά των ατόμων (σ.68). Ο ίδιος διατυπώνει ένα μοντέλο τεσσάρων διαδικασιών, οι οποίες περιγράφουν όχι μόνο το ‘πότε’, αλλά και το ‘πως’ η διομαδική επαφή οδηγεί στη μείωση της προκατάληψης. Σύμφωνα με αυτό, σε ένα πρώτο στάδιο της επαφής το άτομο ‘*μαθαίνει για την εξω-ομάδα*’ μέσα από μία διαδικασία εξατομίκευσης, όπου τα όρια των ομάδων δεν είναι τόσο ορατά. Σε ένα δεύτερο στάδιο οι νέες καταστάσεις από την επαφή απαιτούν την αποδοχή της εξω-ομάδας, ενώ η επανάληψη της επαφής οδηγεί σε ‘*αλλαγή της συμπεριφοράς*’. Στο τρίτο στάδιο επιτυγχάνεται η ‘*γενίκευση των συναισθηματικών δεσμών*’, καθώς τα θετικά συναισθήματα από την αλληλεπίδραση μπορεί να οδηγήσουν σε μείωση της προκατάληψης για όλη την εξω-ομάδα. Στο τέταρτο στάδιο επιτυγχάνεται η ‘*επανεκτίμηση της ενδο-ομάδας*’. Δηλαδή, στο τελικό στάδιο η επαφή προσδίδει μια νέα οπτική στο άτομο, που το οδηγεί σε αντιλήψεις λιγότερο μεροληπτικές υπέρ της ενδο-ομάδας. Επιτυγχάνεται, έτσι στην πράξη η μείωση της προκατάληψης (Pettigrew, 1998a, σ.70).

Πέρα από το ότι ο Pettigrew (1998a) διατυπώνει ένα ολοκληρωμένο μοντέλο ‘ανάγνωσης’ της διαδικασίας της μείωσης της προκατάληψης, στρέφει το βλέμμα από τις συνθήκες της κατάστασης επαφής προς συναισθηματικούς παράγοντες, αλλά και προς γνωστικές διεργασίες που αφορούν την ενδο-μάδα. Έτσι, συναισθηματικοί μηχανισμοί, όπως η ενσυναίσθηση αποκτούν ιδιαίτερη αξία στη διομαδική επαφή. Η ενσυναίσθηση λειτουργεί έτσι, ώστε, τα μέλη της εξω-ομάδας να προσλαμβάνονται υπό όρους «*χαρακτηριστικών που χρησιμοποιούνται για να περιγράψουν και τον εαυτό*» (Kenworthy, Turner, Hewstone & Voci, 2005, σ.287). Αυξάνονται, λοιπόν οι ‘συναισθηματικοί δεσμοί’ και ‘επανεκτιμάται όχι μόνο η εξω-ομάδα, αλλά και η ενδο-ομάδα’ (Pettigrew, 1998a, σ.70).

Ο Cook (1985) αν και δε ξεφεύγει από τη λογική της προσθήκης συνθηκών στον κατάλογο της ‘Υπόθεσης Επαφής’, δίνει έμφαση στο στερεότυπο για την εξω-ομάδα. Αποδέχεται την αναγκαιότητα των τεσσάρων συνθηκών του Allport (1954), αλλά προσθέτει ως ξεχωριστή συνθήκη ότι τα χαρακτηριστικά της εξω-ομάδας κατά τη διάρκεια της επαφής πρέπει να είναι τέτοια που να μην επιβεβαιώνουν τις κυρίαρχες στερεοτυπικές πεποιθήσεις για αυτήν. Σε αντίθετη περίπτωση, ακόμη και αν πληρούνται οι υπόλοιπες συνθήκες, μειώνονται οι πιθανότητες να οδηγήσει η επαφή στη μείωση της προκατάληψης. Πειράματα του ίδιου και των συνεργατών του επιβεβαιώνουν τη σπουδαιότητα της διάψευσης του στερεοτύπου της εξω-ομάδας κατά τη διομαδική επαφή

προκειμένου να οδηγήσει σε μείωση των αρνητικών στάσεων (Cook, 1969, 1971, Weigel, Wiser, & Cook, 1975)¹⁵.

Γενικά, η οπτική για την ‘Υπόθεση Επαφής’ στρέφεται προς τον προσδιορισμό θετικών παραγόντων που διευκολύνουν την αποτελεσματικότητα της επαφής στη μείωση της προκατάληψης. Ένα ρήγμα στην αισιόδοξη αυτή αντίληψη θέτει η παρατήρηση των Pettigrew & Tropp (2005, σ.268) ότι η αρνητική συσχέτιση επαφής και προκατάληψης είναι λιγότερο ισχυρή, όταν πρόκειται για κάποιες κοινωνικές ομάδες. Τα αποτελέσματα της μετα-ανάλυσης που πραγματοποιούν δείχνουν ότι για τις ομάδες των ‘σωματικά ανάπηρων’, των ‘διανοητικά ανάπηρων’ και των ‘ψυχικά ασθενών’ η μείωση της προκατάληψης που επιτυγχάνεται με την επαφή είναι μικρότερη από ότι για άλλες ομάδες (όπως οι ομοφυλόφιλοι) (Pettigrew & Tropp, 2006, σ.764). Οι ίδιοι (Pettigrew & Tropp, 2005, σ.268) αποδίδουν αυτό το εύρημα στη δυσκολία να επιτευχθεί η συνθήκη της ισότιμης επαφής με μέλη τέτοιων ομάδων. Η έντονη εστίαση στο στίγμα που φέρουν αυτές οι ομάδες και οι προσλήψεις των ατόμων για ελλιπή πρόβλεψη και επικινδυνότητά τους δυσκολεύουν τις ευεργετικές επιδράσεις άλλων θετικών συνθηκών κατά την επαφή.

Ένα άλλο κύμα αμφισβήτησης της καθολικής ισχύος της ‘Υπόθεσης Επαφής’ προκύπτει από μελέτες που διερευνούν τις στάσεις των ατόμων σε περιοχές, όπου η πληθυσμιακή εξω-ομάδα έχει αυξημένη παρουσία. Οι Fossett & Kiecolt (1989) χρησιμοποιούν δεδομένα από διάφορες έρευνες (General Social Surveys, 1976, 1977, National Election Study, 1972) για να μελετήσουν την αποδοχή της αρχής της φυλετικής ενσωμάτωσης, την υποστήριξη της ενσωμάτωσης, την πρόσληψη των Λευκών για απειλή από τους Μαύρους και το μέγεθος του πληθυσμού των Μαύρων. Τα αποτελέσματα δείχνουν ότι στην περίπτωση που υπάρχει μεγάλη συγκέντρωση πληθυσμού Μαύρων, αν και αυξάνονται οι πιθανότητες για διομαδική επαφή, δεν καταλήγει σε θετικά αποτελέσματα. Αντίθετα, οι Λευκοί προσλαμβάνουν μία αυξημένη απειλή για τα προνόμιά τους από τη συγκέντρωση της εξω-ομάδας, η οποία οδηγεί στο να εκφράζεται η αντίσταση στην ενσωμάτωση πιο έντονα (Fossett & Kiecolt, 1989, σ.822).

Στο σκεπτικό αυτό συνηγορεί και η μελέτη των Wagner, Christ, Pettigrew, Stellmacher και Wolf (2006), οι οποίοι καταγράφουν το ποσοστό των μεταναστών σε διάφορες περιοχές της Γερμανίας και την προκατάληψη των κατοίκων σε αυτές. Τα αποτελέσματά τους αναδεικνύουν μια καμπυλόγραμμη σχέση μεταξύ επαφής και προκατάληψης. Η προκατάληψη μειώνεται με την αύξηση του ποσοστού του πληθυσμού

---

¹⁵ Όπως αναφέρεται στο Cook, 1985, σ.453, 455.

των μεταναστών μέχρι ένα σημείο και όταν το ποσοστό των μεταναστών αυξάνεται περισσότερο, η προκατάληψη τείνει να αυξάνει (Wagner et al., 2006, σ.383).

Μετά, λοιπόν, από μια αισιόδοξη πορεία στην προσθήκη ‘θετικών παραγόντων’ που μπορεί να λειτουργήσουν προωθητικά στη μείωση της προκατάληψης μέσα από τη διομαδική επαφή, που ξεκίνησε από το Williams (1947) και τον Allport (1954) και συνεχίστηκε επί μακρόν έχει τεθεί ένα πλαίσιο προβληματισμού για την καθολικότητα της ισχύος της ‘Υπόθεσης Επαφής’. Η ανάδειξη της ενδυνάμωσης της προκατάληψης σε περιπτώσεις που οι πιθανότητες για επαφές με την εξω-ομάδα είναι αυξημένες λόγω συγκέντρωσης μεγάλου ποσοστού των μελών της, αλλά και η ανασταλτική λειτουργία της εστίασης στο στερεότυπο για ορισμένες μειονοτικές ομάδες προσδιορίζουν ένα νέο δρόμο αναζητήσεων. Ίσως, το

ενδιαφέρον των μελετών χρειάζεται να στραφεί από τους ‘θετικούς παράγοντες’ που διευκολύνουν τη μείωση της προκατάληψης μέσα από τη διομαδική επαφή προς τον προσδιορισμό των ‘αρνητικών παραγόντων’ που εμποδίζουν αυτή την επαφή να λειτουργήσει προς την κατεύθυνση της μείωσης των αρνητικών στάσεων για την εξω-ομάδα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3. ΟΙ ΝΕΕΣ ΜΟΡΦΕΣ ΠΡΟΚΑΤΑΛΗΨΗΣ

Στο συγκεκριμένο κεφάλαιο το βασικό μας αντικείμενο είναι η περιγραφή των θεωριών για τις νέες μορφές προκατάληψης. Θα ξεκινήσουμε το συλλογισμό μας από τη διαπίστωση της μείωσης των προκατειλημμένων στάσεων των πολιτών, όπως αυτή καταγράφεται στις έρευνες στις αρχές τους 1950 και συμβαδίζει με το θεσμικό πλαίσιο της εποχής. Στη συνέχεια, θα διαπιστώσουμε ότι αυτές οι αισιόδοξες παρατηρήσεις αμφισβητήθηκαν σύντομα από τους ίδιους τους επιστήμονες, οι οποίοι σε έρευνες κατορθώνουν να δείξουν ότι η προκατάληψη παραμένει. Εκείνο, όμως, που μεταβάλλεται με την πάροδο του χρόνου είναι οι μορφές της. Οι πολίτες στη σύγχρονη εποχή συμμορφώνονται με τον κανόνα που κυριαρχεί πια στις ανεπτυγμένες Δυτικές κοινωνίες, σύμφωνα με τον οποίο η εκδήλωση διάκρισης είναι κοινωνικά ανεπιθύμητη. Ωστόσο, η επιστήμη της κοινωνικής ψυχολογίας παρατηρεί ότι αν και τα άτομα δηλώνουν μη προκατειλημμένες στάσεις στις αυτο-αναφορές τους, στην περίπτωση της έκδηλης συμπεριφοράς τα ίδια άτομα εκδηλώνουν διάκριση κατά της εξω-ομάδας. Εκείνο που διαφοροποιεί τη διάκριση από το παρελθόν είναι ότι πλέον εκδηλώνεται έμμεσα και συγκαλυμμένα, ώστε φαινομενικά να συμφωνεί με την κυρίαρχη νόρμα για τη μη εκδήλωση προκατάληψης. Από το 1970 και μετά οι κοινωνικοί ψυχολόγοι ασχολούνται διεξοδικά με τη διατύπωση θεωριών για τη νέα σύγχρονη μορφή της προκατάληψης και επιχειρούν να τη μελετήσουν και να την καταγράψουν μέσα από τη δημιουργία και δοκιμή νέων κλιμάκων μέτρησης.

Στα κεφάλαια που ακολουθούν θα περιγράψουμε λεπτομερειακά τις θεωρίες για τις νέες μορφές προκατάληψης μέσα από τις στάσεις των ατόμων που τις φέρουν, την εκδήλωση αυτών των στάσεων σε διατύπωση απόψεων ή σε εκδήλωση συμπεριφοράς και τέλος μέσα από την παρακολούθηση των σχετικών ερευνητικών προσπαθειών. Στη συνέχεια θα επιχειρήσουμε να απαντήσουμε στο ερώτημα εάν πράγματι υπάρχουν νέες μορφές προκατάληψης ή πρόκειται απλά για ποιοτική διαφοροποίηση της Κλασικής Παραδοσιακής Προκατάληψης. Τα συμπεράσματά από αυτό το ερώτημα θα μας οδηγήσουν να διαπιστώσουμε ότι μία πληθώρα ομάδων έχει μελετηθεί ως στόχος της προκατάληψης τα νεώτερα χρόνια, πράγμα που σημαίνει ότι οι νέες μορφές προκατάληψης παίρνουν νέες διαστάσεις, καθώς διευρύνεται ο ορίζοντας μελέτης των επιστημόνων σε νέες ομάδες και σε νέα πολιτισμικά περιβάλλοντα. Τέλος, θα επιχειρήσουμε να συνδέσουμε τις θεωρίες για την προκατάληψη με μία άλλη σημαντική θεωρία της κοινωνικής ψυχολογίας, τη θεωρία της 'ψυχολογιοποίησης', μέσα από τη μελέτη της απόδοσης χαρακτηριστικών στα μέλη των μειονοτικών ομάδων.

3.1 Η μείωση της προκατάληψης

Το κοινωνικο-ιστορικό πλαίσιο: Μετά τη λήξη του 2^{ου} Παγκοσμίου Πολέμου, η ανθρωπότητα προσπαθεί να ξεπεράσει το σοκ από τη γενοκτονία στο όνομα της ιδεολογίας του Ναζιστών. Ο πόλεμος ως ιστορικό γεγονός απέδειξε με το χειρότερο τρόπο τις συνέπειες της φυλετικής προκατάληψης σε παγκόσμιο επίπεδο. Προς το τέλος του 1940 και στις αρχές του 1950, στον απόηχο του πολέμου, η προκατάληψη θεωρείται από τους επιστήμονες μία μορφή παθολογίας και μάλιστα μία παθολογία της προσωπικότητας σύμφωνα με τους κοινωνικούς ψυχολόγους (Θεωρία της Αυταρχικής Προσωπικότητας). Προς τα τέλη του 1950 στις ΗΠΑ γίνεται πια δημόσια συζήτηση για τα δικαιώματα των Μαύρων, οι οποίοι οργανώνουν το κίνημά τους και διεκδικούν δικαιώματα ισότητας με τους Λευκούς. Το κοινωνικό κλίμα μεταβάλλεται και είναι πλέον ώριμο για να περάσει στην αναγνώριση του προβλήματος του διαχωρισμού των δύο φυλών εις βάρος των Μαύρων. Η δημόσια συμπεριφορά προς τους Μαύρους σημειώνει πρόοδο και υπάρχει μία γενική ομοφωνία για τη φυλετική ισότητα και την ενσωμάτωση (Katz & Hass, 1988, σ.893). Οι Λευκοί Αμερικανοί είναι πια περισσότερο πρόθυμοι να δεχθούν κάποια επαφή με αυτούς σε πλαίσια, όπως το σχολείο, η γειτονιά ή το σπίτι τους (McClendon, 1985, σ.214).

Το θεσμικό πλαίσιο: Η αλλαγή στις κοινωνικές συνθήκες αντανακλάται και σε θεσμικό επίπεδο, καθώς διακρίνεται μία κινητικότητα για την αντιμετώπιση του ρατσισμού μέσα από μία σειρά νομικών αποφάσεων (και στην επόμενη δεκαετία του 1960). Οι αλλαγές στον τομέα των φυλετικών σχέσεων είναι ραγδαίες. Ο νόμος που ψηφίζεται το 1964 για τα ίσα δικαιώματα των Μαύρων στην αμερικάνικη ήπειρο χαρακτηρίζει συμπεριφορές, όπως ο αποκλεισμός και η διάκριση, ως παράνομες και άρα διωκόμενες ποινικά (Nelson, 2006, σ.114)¹⁶. Σε μία προσπάθεια να περιοριστεί ο αποκλεισμός των Μαύρων, αλλά και άλλων υποτιμημένων ομάδων από τον τομέα της εργασιακής απασχόλησης και της

¹⁶ Η Jones (2002, σ.49) πραγματοποιεί μία ενδιαφέρουσα ιστορική αναφορά σε νομοθετικές ρυθμίσεις στις ΗΠΑ, που περιγράφουν την εξέλιξη της θεσμικής αντιμετώπισης του Ρατσισμού. Έτσι, παρακολουθώντας τις ρυθμίσεις σε χρονολογική ακολουθία:

Το 1896 το Ανώτατο Δικαστήριο αποφασίζει για την παροχή ξεχωριστών, αλλά ίσων διευκολύνσεων σε Λευκούς και Μαύρους

Το 1954 το Ανώτατο Δικαστήριο αποφαινεται ότι ο διαχωρισμός Λευκών και Μαύρων στο σχολείο είναι αντισυνταγματικός

Το 1964 το Κογκρέσο ψηφίζει τον ισχυρότερο νόμο για τα ανθρώπινα δικαιώματα στην Αμερική ως προς την ψήφο, την απασχόληση και τη χρήση δημόσιων παροχών και διευκολύνσεων

Το 1965 ο πρόεδρος Lyndon B. Johnson θεσπίζει την 'υποστηρικτική δράση' προκειμένου να διασφαλιστούν φυλετικά δίκαιες ευκαιρίες απασχόλησης

Τη δεκαετία του 1970 η ομοσπονδιακή κυβέρνηση επεκτείνει την 'υποστηρικτική δράση' και σε άλλους οργανισμούς και περιλαμβάνει στόχους πρόσληψης και προαγωγής στην απασχόληση για τους Μαύρους, τις γυναίκες και άλλες μειονοτικές ομάδες.

εκπαίδευσης ο πρόεδρος Johnson το 1965 θεσπίζει την πολιτική της ‘υποστηρικτικής δράσης’. Η ‘υποστηρικτική δράση’ αποσκοπούσε στην ενίσχυση της δίκαιης κατανομής ευκαιριών διάφορων μειονοτικών ομάδων, όπως οι Μαύροι, οι γυναίκες, αλλά και άλλες εθνικές και φυλετικές μειονότητες. Οι οργανισμοί στα πλαίσια αυτής της πολιτικής έχουν την υποχρέωση να τηρούν αρχεία και στατιστικές αναλύσεις προκειμένου να μπορούν να αποδείξουν αποδοτικότητα στην παροχή ίσων ευκαιριών και έτσι να χρηματοδοτηθούν από το κράτος (Jones, 1997, σ.84). Τη δεκαετία του 1970 η πολιτική της ‘υποστηρικτικής δράσης’ συνεχίζεται και μάλιστα διευρύνεται. Λαμβάνει δε τη μορφή της ποσόστωσης, σύμφωνα με την οποία οι επιχειρήσεις ή τα κολέγια δεσμεύονται να περιλαμβάνουν στους επιλεγθέντες ένα ποσοστό ατόμων, που προέρχεται από ευαίσθητες κοινωνικές ομάδες. Πρόκειται για μία κορυφή προνομιακής μεταχείρισης των μειονοτικών ομάδων, όπως οι γυναίκες ή οι Μαύροι, στους οποίους δίνονται θέσεις εργασίας ή εκπαίδευσης ανεξάρτητα από τα προσόντα τους (Jones, 2002, σ.185)¹⁷.

Οι ερευνητικές ενδείξεις: Η κοινωνική και θεσμική αλλαγή προς την εξομάλυνση των διαφυλετικών σχέσεων στην Αμερική κάνουν τη διάκριση και το διαχωρισμό μεταξύ των κοινωνικών ομάδων όχι μόνο παράνομες, αλλά και ανήθικες πρακτικές. Οι αλλαγές στους νόμους της χώρας που πραγματοποιούνται από το 1960 και μετά -ως απόρροια του Κινήματος των Μαύρων για τα δικαιώματά τους - μεταβάλλουν τον τρόπο που τα άτομα προσλαμβάνουν τους κοινωνικούς κανόνες¹⁸. Η αντίληψη των Λευκών Αμερικανών για τους Μαύρους έχει αρχίσει να μεταβάλλεται. Όπως είναι αναμενόμενο, η αλλαγή αυτή δε μπορεί παρά να αποτυπωθεί και στα αποτελέσματα των ερευνών. Έτσι, οι έρευνες που αποσκοπούν στην καταγραφή των στάσεων των Αμερικανών για τους Μαύρους από το 1940 και μέχρι το 1980 καταδεικνύουν τη μείωση της προκατάληψης (Eagly & Diekman, 2005, Schuman, Steeh & Bobo, 1985,). Στο χρονικό διάστημα αυτών των δεκαετιών οι έρευνες καταγράφουν ότι *οι Λευκοί υποστηρίζουν περισσότερο την ενσωμάτωση των Μαύρων στο σχολείο, είναι πιο πιθανό να υποστηρίξουν με την ψήφο τους έναν Μαύρο Αμερικανό υποψήφιο (στις εκλογές), ενώ όλο και περισσότεροι απορρίπτουν τους νόμους που απαγορεύουν τους γάμους μεταξύ ατόμων διαφορετικής εθνικότητας* (Fiske, 1998, σ.359). Αντίθετα, στο παρελθόν οι Αμερικανοί δε δίσταζαν να εκφράζουν ανοιχτά την

---

¹⁷ Όπως θα δούμε, βέβαια, αργότερα αυτή ακριβώς η προνομιακή επιχείρηση των μειονοτικών ομάδων έναντι των άλλων ξεσηκώνει θύελλα αντιδράσεων για άνιση μεταχείριση των πολιτών και άρα για μία νέα μορφή διάκρισης. Για αυτό και από τη δεκαετία του 1970 και μετά η συγκεκριμένη πολιτική αρχίζει να επικρίνεται τόσο έντονα, που συχνά χρησιμοποιείται από τους κοινωνικούς ψυχολόγους ως ερέθισμα (ερώτηση σε ερωτηματολόγια στάσεων) για την καταγραφή της φυλετικής προκατάληψης νέας μορφής.

¹⁸ Μάλιστα, όπως υποστηρίζει η Fiske (1998, σ.359), *μία αλλαγή στην αντίληψη των κοινωνικών κανόνων αντιπροσωπεύει μία πραγματική αλλαγή, τουλάχιστον στο κοινωνικό πλαίσιο.*

έχθρα τους για τους Μαύρους και συχνά τους χαρακτήριζαν ως *τεμπέληδες, αμαθείς και προκλητικούς* (Karlins, Coffman & Walters, 1969, Katz & Braly, 1933)¹⁹.

Αμέσως μετά το 2^ο Παγκόσμιο Πόλεμο ο Campbell (1947) περιγράφει τις ανοιχτά εκφρασμένες προκαταλήψεις ως «*παλιάς μορφής*» και τις θεωρεί κοινωνικά απαράδεκτες. Οι στάσεις για τις φυλετικές και εθνικές μειονότητες γίνονται όλο και πιο θετικές, ενώ οι κοινωνικοί ψυχολόγοι θεωρούν αυτές τις τάσεις ως απόδειξη ότι το ευρύτερο κανονιστικό κλίμα έχει στραφεί κατά της φυλετικής προκατάληψης (Dovidio & Gaertner, 1986, Rokeach & Ball-Rokeach, 1989)²⁰. Οι Firebaugh & Davis (1988) επιβεβαιώνουν τη μείωση των αρνητικών στάσεων για τους Μαύρους μέσα από τη δευτερογενή επεξεργασία δεδομένων (από τη General Social Survey) για ένα εύρος ετών από το 1972 έως το 1984. Καταλήγουν στη διαπίστωση ότι οι πιο πρόσφατοι πληθυσμοί είναι λιγότερο προκατειλημμένοι²¹.

Ένα σημαντικό μέρος των ερευνών που καταδεικνύουν την αλλαγή του κοινωνικού ρεύματος προς μία λογική της ανοχής και της κατανόησης μεταξύ των κοινωνικών ομάδων, είναι εκείνες που αφορούν το στερεότυπο των Λευκών Αμερικανών για τους Μαύρους. Ο Dovidio και οι συνεργάτες του (Dovidio & Fazio, 1992, Dovidio & Gaertner, 1986, 1991) ασχολούνται με την ανάδειξη των αλλαγών στις απόψεις των Λευκών Αμερικανών για τους Μαύρους μελετώντας σε διαφορετικές χρονικές στιγμές το στερεότυπο για τους τελευταίους. Έτσι, από το 1933 μέχρι το 1990 το ποσοστό των ατόμων που επιλέγουν ένα αρνητικό χαρακτηριστικό (πχ. 'τεμπέλης', 'χαζός') για να περιγράψει του Μαύρους μειώνεται δραματικά. Παράλληλα, από το 1963 έως το 1985 τα άτομα που υιοθετούν προκατειλημμένες στάσεις (πχ. «*Συμφωνώ να υπάρχουν νόμοι για την απαγόρευση των μεικτών γάμων μεταξύ Λευκών και Μαύρων*») ελαχιστοποιούνται²². Οι Dovidio & Gaertner (1998, σ.4) αναφέρουν χαρακτηριστικά ότι το 1933 το 75 % των Αμερικανών περιγράφουν τους Μαύρους ως 'τεμπέληδες' (αναφέρονται σε έρευνα των Dovidio, Brigham, Johnson & Gaertner, 1996). Το 1958 η

¹⁹ Όπως αναφέρεται στο Jones, 2002, σ.50.

²⁰ Όπως αναφέρεται στο Crandall, Eshleman & O' Brien, 2002.

²¹ Το ενδιαφέρον των ερευνητών, βέβαια, επικεντρώνεται όχι μόνο στον παράγοντα της προκατάληψης αλλά και στο χρονολογικό εντοπισμό του πληθυσμού και τον τόπο. Σημειώνουν ότι η γενική μείωση της προκατάληψης που παρατηρείται οφείλεται σε ένα πολύ μεγάλο μέρος στην αντικατάσταση του πληθυσμού με την πάροδο των ετών από νεότερους πληθυσμούς, που είναι πράγματι λιγότερο προκατειλημμένοι και όχι τόσο στην αλλαγή των στάσεων αυτή καθ' αυτή (Firebaugh & Davis, 1988, σ.267).

²² Όπως αναφέρεται στο Brown, 1995.

πλειοψηφία απαντά ότι δε θα ψήφιζε ένα Μαύρο υποψήφιο πρόεδρο, ενώ το 1994 πάνω από το 91% θα το έκανε (αναφέρονται στην έρευνα των Davis & Smith, 1994)²³.

Οι αλλαγές στην αντίληψη των Λευκών Αμερικανών καταγράφονται στα συμπεράσματα των ερευνών παράλληλα με την αλλαγή στους κοινωνικούς κανόνες. Από αυτή την εποχή η έκφραση προκατάληψης εναντίον ατόμων διαφορετικής εθνικότητας αρχίζει να μην είναι αποδεκτή (Fiske, 1998, σ.359). Οι αισιόδοξες παρατηρήσεις των επιστημόνων για τη βελτίωση των διομαδικών σχέσεων και τη μείωση της προκατάληψης δε θα παραμείνουν ως έχουν τις επόμενες δεκαετίες. Οι ερευνητικές ενδείξεις για εξάλειψη των προκατειλημμένων στάσεων μεταξύ διαφόρων κοινωνικών ομάδων σύντομα θα αμφισβητηθούν και θα δώσουν το έναυσμα για νέο προβληματισμό για ένα ζήτημα που αποδεικνύεται διαχρονικό και μάλλον ανθεκτικό σε βάθος χρόνου, τη διομαδική προκατάληψη. Για μια ακόμη φορά οι περισσότερες έρευνες (κυρίως στην Αμερική) επικεντρώνονται στις διαφυλετικές σχέσεις και μάλιστα στις σχέσεις μεταξύ Λευκών και Μαύρων Αμερικανών.

3.2 Η αντοχή της προκατάληψης

Το κλίμα αισιοδοξίας που επικράτησε από το 1960 και μετά για τη μείωση των φυλετικών διακρίσεων αρχίζει να αμφισβητείται από την επόμενη κιόλας δεκαετία. Αν και η έκφραση αρνητικών στάσεων ή η εκδήλωση διάκρισης κατά των μειονοτικών ομάδων είναι κατακριτέα, η πολυπόθητη ενσωμάτωση και ισότητα φαίνεται ότι δεν έχουν γίνει έμπρακτες στην καθημερινή ζωή των πολιτών.

Οι κοινωνικοί ψυχολόγοι στις έρευνές τους καταγράφουν τις αντιδράσεις των Αμερικανών για πολιτικές, όπως η 'υποστηρικτική δράση', που αποσκοπούν στην ισότητα των κοινωνικών ευκαιριών (Jackman, 2005, σ.95). Οι Αμερικανοί υποστηρίζουν ότι αυτές οι πολιτικές πρακτικές προκαλούν μία νέα διάκριση εναντίον των ίδιων και τους αναγκάζουν να πληρώνουν άδικα για διακρίσεις (κατά ορισμένων ομάδων) που ανήκουν πια στο παρελθόν (McClendon, 1985, σ.215). Η χρησιμότητα αυτών των μέτρων περιορίζεται στο παρελθόν. Η 'υποστηρικτική δράση', μάλιστα, έφτασε στο

---

²³ Οι Kleinpenning & Hagerdoorn (1993, σ.21) κάνουν μία σύντομη αναφορά σε έρευνες στάσεων του 1970, που καταλήγουν στο συμπέρασμα ότι η προκατάληψη για τους Μαύρους έχει μειωθεί (Farley, 1977, McConahay & Hough, 1976, Pettigrew, 1979, 1985).

σημείο να προκαλέσει το στιγματισμό των ομάδων που επωφελούνται από αυτή, όπως οι Μαύροι και οι γυναίκες (Jones, 2002, σ.185²⁴).

Ένα ακόμα θέμα που δέχτηκε επικρίσεις, ήταν η θέσπιση του θεσμού της χρήσης σχολικών λεωφορείων, που μετέφεραν τα παιδιά ακόμη και μακριά από τη γειτονιά της προκειμένου να λειτουργήσουν μεικτά φυλετικά σχολεία. Η πλειονότητα των Λευκών Αμερικανών είναι ενάντια σε αυτό το μέτρο από τότε που το θέμα έγινε δημόσια ορατό. Οι εθνικές έρευνες στη δεκαετία του 1970 δείχνουν ότι μόνο το 15% των Αμερικανών θεωρεί ότι η χρήση λεωφορείων είναι μία λύση για το πρόβλημα της εξάλειψης του διαχωρισμού στο σχολείο (Sears et al., 1979, σ.371²⁵).

Αν και οι μη προνομιούχες ομάδες έχουν σημειώσει πρόοδο σε παράγοντες καθημερινής διαβίωσης, όπως η κατοικία, η εκπαίδευση και η απασχόληση, μία πιο κοντινή ανάλυση αποδεικνύει ότι σε σύγκριση με τις προνομιούχες ομάδες οι ανισότητες παραμένουν και σε μερικές περιπτώσεις μπορεί και να εντείνονται (Pettigrew, 1985)²⁶. Άλλωστε, η μείωση των προκατειλημμένων στάσεων για τους Μαύρους ή για τις γυναίκες δε συνεπάγεται και την εξάλειψή τους αναφορικά με άλλες ομάδες. Ο Brown (1995) αναφέρεται χαρακτηριστικά σε δύο έρευνες, όπου η μία απέδειξε ότι σε 14 Ευρωπαϊκές χώρες τα υποκείμενα δε θα ήθελαν για γείτονά τους έναν ομοφυλόφιλο, ένα φορέα του AIDS, ή ένα 'συναισθηματικά ασταθές' άτομο (The European, 9-12 July, 1992) (σ.210). Η άλλη κατέληξε στα ίδια συμπεράσματα για ομάδες, όπως οι τσιγγάνοι, οι Άραβες και οι Πακιστανοί στην Αγγλία (Independent, 26 October, 1993).

Οι Crosby, Bromley & Saxe (1980) κάνουν μία αναφορά ανασκόπησης των ερευνών για τις διαφυλετικές στάσεις και συμπεριφορές και καταλήγουν στο συμπέρασμα ότι μέχρι τα τέλη του 1950 και τις αρχές του 1960 οι στάσεις κατά των Μαύρων είναι «κυρίαρχες και μέτρια ισχυρές»²⁷. Από το 1960 και μέχρι το 1980, αν και πολλές έρευνες αποκαλύπτουν μία ουσιαστική μείωση των φυλετικά προκατειλημμένων στάσεων, ένα άλλο σύνολο ερευνών, που ασχολείται με την έκδηλη συμπεριφορά των

²⁴ Η Jones (2002, σ.185-187) κάνει μία ανασκόπηση των ερευνών που αποδεικνύουν ότι η 'υποστηρικτική δράση' έχει ως συνέπεια το στιγματισμό των ομάδων που επωφελούνται από αυτή, αλλά και τη μείωση της αυτο-εκτίμησης των μελών αυτών των ομάδων.

²⁵ Πολλές από τις έρευνες που καταγράφουν την αντίδραση των Αμερικανών πολιτών για τη μεταφορά με λεωφορείο των παιδιών σε μεικτά σχολεία συνδέουν τις απόψεις αυτές με το ατομικό συμφέρον των υποκειμένων. Ο Sears και οι συνεργάτες του (Sears et al., 1979, σ.372) κάνουν αναφορά σε αυτές τις έρευνες που αναπτύσσονται κατά τη δεκαετία του 1970. Παράλληλα, παρουσιάζουν και δική τους έρευνα που αποδεικνύει ότι η αντίδραση των πολιτών σε ανάλογες πολιτικές έχει να κάνει λιγότερο με το ατομικό τους συμφέρον και πολύ περισσότερο με την αντίθεση τους σε μερικά θέματα συμβολικής πολιτικής, πράγμα που αποδεικνύει ότι ο ρατσισμός υπάρχει ακόμα σε συμβολικό επίπεδο.

²⁶ Όπως, μάλιστα, υποστηρίζει ο Jackman (2005, σ.95) οι δημογραφικές έρευνες δείχνουν ότι αυτή την εποχή ο διαχωρισμός των Αфро-Αμερικανών στις περιοχές κατοικίας ενδυναμώνεται αντί να εξαλείφεται (Massey & Denton, 1993).

²⁷ Όπως αναφέρεται στο Crocker, Major, & Steele, 1998, σ.513.

Λευκών προς τους Μαύρους, αποδεικνύει ότι η προκατάληψη συνεχίζει να υπάρχει σε ένα σημαντικό βαθμό (Katz & Hass, 1988, σ.893). Οι ίδιοι επισημαίνουν ότι τώρα που το κοινωνικό κλίμα υποστηρίζει την εξάλειψη των διακρίσεων, οι ερευνητές θα πρέπει να τις αναζητήσουν με διαφορετικές τεχνικές καταγραφής, καθώς εξακολουθούν να υπάρχουν. Προτείνουν την εξάσκηση διακριτικών μεθόδων μέτρησης των στάσεων, όπως είναι η παρατήρηση της πραγματικής συμπεριφοράς μεταξύ των ομάδων. Σε μία πειραματική τους εφαρμογή (Crosby, Bromley & Saxe, 1980) κατέγραψαν την παροχή βοήθειας σε άτομα διαφορετικής εθνικότητας από ορισμένους Λευκούς Αμερικανούς, οι οποίοι δε γνώριζαν ότι συμμετείχαν σε πείραμα. Τα αποτελέσματα επιβεβαίωσαν την προκατειλημμένη συμπεριφορά των Λευκών έναντι των Μαύρων, καθώς οι πρώτοι προτιμούν συστηματικά να προσφέρουν βοήθεια σε ένα Λευκό άτομο, παρά σε ένα Μαύρο. Μάλιστα, παρατήρησαν ότι η διομαδική διάκριση περιορίζεται όταν υπάρχουν συνθήκες επαφής πρόσωπο με πρόσωπο, αλλά εντείνονται όταν η επαφή με την άλλη ομάδα είναι εξ αποστάσεως.

Οι Devine & Elliot (1995) συγκρίνουν τα αποτελέσματα ερευνών για τα έτη 1933-1995 αναφορικά με το στερεότυπο των φοιτητών για τους Αφρο-Αμερικανούς και συμπεραίνουν ότι με την πάροδο του χρόνου γίνεται λιγότερο αρνητικό. Οι ίδιοι πραγματοποιούν έρευνα για την καταγραφή του στερεοτύπου (χρησιμοποιώντας τη λίστα με τα 84 επίθετα των Katz & Braly και προσθέτοντας μερικά δικά τους), ενώ παράλληλα μετρούν την προκατάληψη των υποκειμένων. Τα αποτελέσματα δείχνουν ότι το πολιτισμικό στερεότυπο για τους Μαύρους έχει βελτιωθεί μέσα στο χρόνο, αλλά παραμένει αρνητικό. Τα άτομα με υψηλή προκατάληψη τείνουν να υιοθετούν το αρνητικό στερεότυπο (Bernard et al., 2006, σ.162, Jones, 2002, σ.82)²⁸. Οι Gaertner & McLaughlin (1983) αποδεικνύουν με έρευνά τους ότι οι Λευκοί Αμερικανοί φοιτητές δεν αποδίδουν πια τόσο εύκολα αρνητικά χαρακτηριστικά στους Μαύρους (όπως στο παρελθόν), αλλά ως προς την απόδοση θετικών χαρακτηριστικών μάλλον κάνουν διακρίσεις υπέρ των Λευκών.

---

²⁸ Σε αντίστοιχα συμπεράσματα για την επιβίωση των προκατειλημμένων στάσεων καταλήγουν και άλλες έρευνες, όπως το πείραμα των Gore, Tobiasson & Kayson, W. (1997), που αφορά τους ομοφυλόφιλους, η έρευνα του Muir (1991) για το στερεότυπο των φοιτητών για τους Μαύρους, αλλά και οι έρευνες των Swim και των συνεργατών (Swim, Hyers, Cohen & Ferguson, 2001, Swim, Hyers, Cohen, Fitzgerald & Bylsma, 2003) για τις γυναίκες και τους Μαύρους αντίστοιχα (όπως αναφέρεται στο Bernard et al., 2006, σ.164-165).

3.3 Η αποφυγή εκδήλωσης προκατάληψης

Όπως παρατηρούμε από τις έρευνες που μόλις αναφέραμε, αν και οι κοινωνικοί ψυχολόγοι από το 1970 και μετά αμφισβητούν την εξάλειψη της προκατάληψης για ορισμένες κοινωνικές ομάδες, τα αποτελέσματα εμφανίζουν σαφή μείωση των διακρίσεων. Προκύπτει, λοιπόν, εύλογα το ερώτημα: Μειώθηκε πραγματικά ή προκατάληψη τα τελευταία χρόνια; Οι περισσότεροι επιστήμονες στην κοινωνική ψυχολογία τείνουν στο συμπέρασμα ότι τα άτομα συμμορφώνονται με τις κοινωνικές αξίες της εποχής, όταν δηλώνουν ότι δεν είναι προκατειλημμένα απέναντι σε άλλες κοινωνικές ομάδες. Η αλλαγή στους κοινωνικούς κανόνες έκανε την ανοιχτή εκδήλωση της προκατάληψης *μη επιθυμητή κοινωνικά ή ακόμα και παράνομη* (Tougas, Brown, Beaton & Joly, 1995, σ.843). Οι ρίζες της προκατάληψης, όμως, παραμένουν και επηρεάζουν την έκδηλη συμπεριφορά των ατόμων, στην οποία και καταγράφονται διακρίσεις διαφόρων μορφών. Αυτή την εποχή, λοιπόν, οι ερευνητές καταλήγουν στο συμπέρασμα ότι η προκατάληψη δεν έχει μειωθεί, αλλά έχει αλλάξει μορφή.

Οι άρρητοι κοινωνικοί κανόνες και οι νόμοι επηρεάζουν σημαντικά σε κάθε χρονική περίοδο τις διομαδικές σχέσεις. Οι κοινωνικοί επιστήμονες, που απασχολούνται με αυτές, μελετούν και καταγράφουν την ύφεση στη διάκριση μεταξύ των κοινωνικών ομάδων τα τελευταία χρόνια. Στη σύγχρονη κοινωνία επικρατούν κανόνες που είναι ενάντια στην εκδήλωση μεροληψίας. Οι συναναστροφές μεταξύ των ατόμων δείχνουν ότι επικρατεί το μοντέλο της ανοχής και της κατανόησης. Η ανοιχτή έκφραση ρατσιστικών ή άλλων προκατειλημμένων σχολίων αποφεύγεται (Brown, 1995, σ.109). Ο Dovidio (2001,σ.830) αναφέρεται στις νόρμες²⁹ του κοινωνικού περιβάλλοντος σε μία δεδομένη χρονική στιγμή ως τον πρώτο παράγοντα που επηρεάζει την εκδήλωση προκατάληψης³⁰. Οι ιστορικοί, πολιτικοί και οικονομικοί παράγοντες καθορίζουν, μαζί με τους παράγοντες που αφορούν στα άτομα, την εκδήλωση συμπεριφορών, όπως η προκατάληψη. Οι θεσμοί και η κουλτούρα της κοινωνίας επηρεάζουν αναπόφευκτα την κοινωνική συμπεριφορά. Τα άτομα αναγνωρίζουν τους κανόνες και προσαρμόζονται σε αυτούς προκειμένου να αποφύγουν την κοινωνική αποδοκιμασία. Οι ανοιχτές συμπεριφορές διάκρισης καταπιέζονται επειδή είναι κανονιστικά ανάρμοστες και προκαλούν ενοχές, τιμωρία και

---

²⁹ Για τον όρο 'νόρμες' υιοθετούμε τον ορισμό των Bernard et al. (2006, σ.408) σύμφωνα με τον οποίο πρόκειται για «ανεπίσημους κοινωνικούς ρόλους που αναπτύσσουν οι ομάδες και περιγράφουν πώς να είναι κανείς ένα καλό μέλος τους». Αναφερόμαστε, δηλαδή, ουσιαστικά στους άρρητους κοινωνικούς κανόνες, που καθορίζουν τη συμπεριφορά (πώς πρέπει να συμπεριφέρονται) και τις στάσεις (ποιές πεποιθήσεις πρέπει να έχουν) των μελών σε ένα κοινωνικό σύνολο.

³⁰ Ακολουθούν, βέβαια και άλλοι παράγοντες, όπως οι στόχοι και τα κίνητρα του υποκειμένου και οι πράξεις του ατόμου-στόχου.

απόρριψη από το σύνολο (Crandall, 1994, σ.889). Έτσι, επιτυγχάνεται η έστω και κατά ένα μέρος εσωτερίκευση των κανόνων κατά της προκατάληψης (Monin & Miller, 2001, σ.33)³¹.

Το 1953 οι Sherif & Sherif διατυπώνουν τη θεωρία των Νορμών της Ομάδας. Σύμφωνα με αυτήν οι στάσεις, οι αξίες, οι πεποιθήσεις και οι προκαταλήψεις αποκτώνται μέσα από τις διαδικασίες της κοινωνικοποίησης. Έτσι, «η στάση της προκατάληψης είναι παράγωγο της υπαγωγής στην ομάδα» (Sherif, 1948, σ.66) και οι απόψεις του ατόμου ταυτίζονται με τις κοινωνικά αποδεκτές νόρμες της ομάδας (Sherif, 1936)³².

Οι Blanchard, Lilly & Vaughn (1991) έδειξαν μέσα από δύο πειράματα ότι όταν τα υποκείμενα εκτίθενται σε μία αντιρατσιστική κανονιστική επιρροή μειώνεται πραγματικά η εκδήλωση ρατσισμού εκ μέρους τους³³. Τα συμπεράσματα των πειραμάτων δείχνουν ότι, ανεξάρτητα από το εάν τα υποκείμενα ερωτώνται δημόσια ή κατ' ιδίαν, εκφράζουν ισχυρότερες αντιρατσιστικές απόψεις όταν προηγείται μία τέτοια επίδραση από άλλους (σε σύγκριση με την περίπτωση που προηγείται μία επίδραση ουδέτερη ή υπέρ του ρατσισμού). Επιβεβαιώνεται, λοιπόν, και σε εμπειρικό επίπεδο διερεύνησης ότι οι νόρμες επηρεάζουν σημαντικά την έκφραση προκαταλήψεων.

Σε αντίστοιχα συμπεράσματα καταλήγουν οι Trafimow & Finlay (1999), που μελετούν εάν οι νόρμες ή οι προσωπικές πεποιθήσεις των υποκειμένων είναι αυτές που επηρεάζουν την εκδήλωση προκατάληψης³⁴. Η μελέτη τους αφορά 30 διαφορετικές συμπεριφορές και καταλήγουν στο συμπέρασμα ότι η κανονιστική επιρροή είναι εκείνη που καθορίζει περισσότερο την εκδήλωση ή μη της προκατάληψης, παρά οι προσωπικές στάσεις των ατόμων. Την ίδια κανονιστική επιρροή επιβεβαιώνουν και ο Stangor με τους συνεργάτες του (Stangor, Sechrist & Jost, 2001), μόνο που το πείραμά τους

---

³¹ Οι Monin & Miller (2001) αναφέρονται στον όρο 'ηθικά διαπιστευτήρια' [moral credentials]. Τα άτομα επειδή έχουν την ανάγκη να προσαρμόζονται στον κοινωνικό κανόνα, χρησιμοποιούν την προηγούμενη (κοινωνικά πρόπαιστη) συμπεριφορά τους ως διαπιστευτήριο ότι δεν είναι προκατειλημμένα. Οι επιστήμονες πραγματοποιούν τρεις διαφορετικές μελέτες και αποδεικνύουν πόσο σημαντικό είναι για τα υποκείμενα να έχουν αποδείξει εκ των προτέρων ότι δεν είναι προκατειλημμένα. Έτσι, τα άτομα με χαμηλή προκατάληψη αποκτούν διαπιστευτήρια μέσα από την ίδια τη συμπεριφορά τους για το ότι δεν είναι προκατειλημμένα και χρησιμοποιούν αυτά τα διαπιστευτήρια για να αποφύγουν τη λάθος συμπεριφορά. Τα άτομα με υψηλή προκατάληψη αποκτούν διαπιστευτήρια με το να υπακούουν στους κοινωνικούς κανόνες και τα χρησιμοποιούν για να δικαιολογήσουν μία ενδεχόμενη προκατειλημμένη στάση τους με θετικό τρόπο.

³² Όπως αναφέρεται στο Crandall et al., 2002, σ.360.

Οι συγγραφείς αυτοί (Crandall et al., 2002, σ.361) κάνουν μία σύντομη ανασκόπηση σε έρευνες, που στα συμπεράσματά τους αποδεικνύουν ότι οι νόρμες επηρεάζουν την εκδήλωση της προκατάληψης (Minard, 1952, Pettigrew, 1958, 1959, Blanchard et al., 1994, Stangor et al., 2001).

³³ Στο ένα πείραμα οι συνεργοί πλησιάζουν μερικούς φοιτητές και ρωτούν την γνώμη τους για μερικά ρατσιστικά e-mail που κυκλοφόρησαν ανώνυμα στο κολέγιο. Στο δεύτερο πείραμα εκτός από το άτομο που κάνει τις ερωτήσεις ακολουθεί και ένας δεύτερος συνεργός, ο οποίος πριν απαντήσει το υποκείμενο εκφράζει την άποψή του (αντιρατσιστική - ουδέτερη - ρατσιστική) προκειμένου να μετρηθεί η επίδραση που ασκεί στη γνώμη των υποκειμένων.

³⁴ Όπως αναφέρεται στο Bernard et al., 2006, σ.409.

επικεντρώνεται στη διαφορετική επίδραση της ενδο-ομάδας και της εξω-ομάδας³⁵. Αποδεικνύεται ότι τα άτομα αποκτούν θετικότερες διαφυλετικές στάσεις ως μία συμπεριφορά προσαρμογής στις νόρμες της ομάδας στην οποία ανήκουν.

Η εμπειρική έρευνα των Sigall & Page (1971) αναδεικνύει χαρακτηριστικά ότι η προκατάληψη δεν έχει μειωθεί ουσιαστικά, αλλά ότι οι Αμερικανοί δηλώνουν μη προκατειλημμένες στάσεις σύμφωνα με το κοινωνικά πρόπον. Έτσι, στη μία συνθήκη τα άτομα αποφεύγουν να κάνουν προκατειλημμένες δηλώσεις κατά των Μαύρων. Στην άλλη συνθήκη, όμως, που τα άτομα πιστεύουν ότι είναι συνδεδεμένα με μια συσκευή αναγνώρισης ψεύδους ('bogus-pipeline technique')³⁶ κάνουν πιο προκατειλημμένες δηλώσεις (Nelson, 2006, σ.122).

Η παρατήρηση αυτή των ερευνητών ότι τα άτομα προσαρμόζονται στο κοινωνικά επιθυμητό και αποφεύγουν την εκδήλωση διάκρισης, ενώ την εμφανίζουν σε άλλες λιγότερο έκδηλες καταστάσεις προκάλεσε ένα νέο ρεύμα ανάπτυξης θεωριών για την προκατάληψη. Από το 1970 και μετά που οι έρευνες αποδεικνύουν τη μείωση της προκατάληψης, αλλά όχι και την εξάλειψή της και διαπιστώνουν την επίδραση του κοινωνικά ορθού στην εκδήλωσή της. Ανοίγει, έτσι, ο δρόμος για τη διατύπωση θεωριών για προκαταλήψεις νέας μορφής.

3.4 Η ασυμφωνία μεταξύ δήλωσης στάσεων και εκδήλωσης συμπεριφοράς

Οι ερευνητές παρατήρησαν ότι τα άτομα κάνουν μη προκατειλημμένες δηλώσεις όταν ερωτώνται στα πλαίσια των ερευνών, ενώ αντίθετα εκδηλώνουν προκατειλημμένη

---

³⁵ Δίνουν σε ορισμένους φοιτητές την πληροφόρηση ότι οι φυλετικές τους στάσεις είναι λιγότερο θετικές από άλλους φοιτητές στο κολλέγιό τους (συνθήκη ενδο-ομάδας) ή από φοιτητές ενός άλλου κολεγίου (συνθήκη εξω-ομάδας). Μία εβδομάδα αργότερα μετρούν τις στάσεις αυτών των φοιτητών. Τα άτομα που δέχτηκαν την πληροφόρηση για την ενδο-ομάδα εξέφρασαν πιο θετικές φυλετικές στάσεις από τα άτομα που δέχτηκαν πληροφόρηση για την εξω-ομάδα
Όπως αναφέρεται στο Bernard et al. , 2006, σ.409-410.

³⁶ Την τεχνική 'bogus pipeline' ανέπτυξαν οι Jones & Sigall (1971) ορμώμενοι από τα συμπεράσματα της μελέτης του Karlins και των συνεργατών του (1969), σύμφωνα με τα οποία οι Λευκοί Αμερικανοί αναφέρουν πιο θετικές στάσεις και εμφανίζουν λιγότερη προκατάληψη ή στερεότυπα για τους Αφρο-Αμερικανούς στις έρευνες για πολλές δεκαετίες. Οι Jones & Sigall, όμως, αμφιβάλλουν για το ότι οι στάσεις των Λευκών έχουν αλλάξει τόσο δραματικά. Αντί αυτού, πιστεύουν ότι η προθυμία των ατόμων να εκφράσουν ανοιχτά αρνητικές φυλετικές στάσεις είναι αυτή που φθίνει. Άρα, τα υποκείμενα στην έρευνα του Karlins και των συνεργατών του προφανώς εμφανίζουν κοινωνικά αποδεκτές διαφυλετικές στάσεις, ενώ κρατούν την προκατάληψή τους άθικτη, αλλά αθέατη. Θεώρησαν, λοιπόν, χρήσιμο να οργανώσουν μία πειραματική τεχνική με την οποία θα μπορούσαν να καταγράψουν τις ενδόμυχες σκέψεις των ατόμων και όχι τις προφορικές δηλώσεις τους για άλλες φυλετικές ομάδες. Έτσι, κατασκεύασαν ένα μηχανήμα, το οποίο συνδέεται με το κάθε υποκείμενο, που θεωρεί ότι καταγράφει για κάθε απάντησή του εάν είναι ειλικρινής ή όχι (Nelson, 2006, σ.122).
Ο Nelson (2006, σ.132) ορίζει την τεχνική 'bogus pipeline' ως την «τεχνική για την εκτίμηση στάσεων, που μειώνει τη μεροληπτική επίδραση του κοινωνικά επιθυμητού, αλλά είναι πολύ κοπιώδης. Ο συμμετέχων συνδέεται με μία συσκευή παρόμοια με τον 'αναγνώστη ψεύδους' και οδηγείται στο να πιστέψει ότι αυτή ση συσκευή θα δώσει στον ερευνητή μία ακριβή εικόνα των αληθινών στάσεών του».

συμπεριφορά σε άλλα πλαίσια στην καθημερινή τους ζωή. Οι έρευνες στάσεων (που διεξάγονται κατά κύριο λόγο με τη χρήση ερωτηματολογίου) θεωρούνται πλέον ανεπαρκές μέσο για την ανίχνευση της προκατάληψης (Gaertner, Dovidio, Banker, Rust, Nier, Mottola & Ward, 2003, σ.497³⁷), η οποία, όπως είδαμε πριν, έχει προσαρμοστεί στο κοινωνικά ορθό και άρα δεν εκδηλώνεται τόσο απροκάλυπτα, όσο στο παρελθόν.

Χαρακτηριστική είναι η εμπειρική έρευνα του LaPiere (1934), μία από τους πρώτες έρευνες που είχαν ως αντικείμενο διερεύνησης τη διαφορά ανάμεσα στις στάσεις και την έκδηλη συμπεριφορά των ατόμων³⁸. Ο ερευνητής ταξιδεύει μαζί με ένα ζευγάρι Κινέζων στις ΗΠΑ και επισκέπτεται 66 ξενοδοχεία και 184 εστιατόρια καταγράφοντας τη φυλετική προκατάληψη μέσα από την προσφορά ή άρνηση της εξυπηρέτησής τους. Σε μία δεύτερη συνθήκη (μετά από έξι μήνες) στέλνει στις επιχειρήσεις που επισκέφθηκαν μία επιστολή ζητώντας να του απαντήσουν εάν θα τους εξυπηρετούσαν, ενώ αναφερόταν ότι πρόκειται για Κινέζους. Τα αποτελέσματα παρουσιάζουν ενδιαφέρον, καθώς καταγράφονται διαφορετικές αντιδράσεις των υποκειμένων στις δύο συνθήκες. Συγκεκριμένα, στην περίπτωση της προσωπικής επίσκεψης των συνεργών (συνθήκη 'έκδηλης συμπεριφοράς') όλα τα υποκείμενα στις επιχειρήσεις δέχθηκαν να τους εξυπηρετήσουν εκτός από ένα. Στην περίπτωση του γραπτού αιτήματος εξυπηρέτησης (συνθήκη 'στάσης') απάντησαν μόνο οι μισές επιχειρήσεις και μάλιστα το 92% από αυτές αρνητικά. Ο LaPiere, λοιπόν, συμπεραίνει ότι οι στάσεις των ατόμων δε συμβαδίζουν πάντα με την έκδηλη συμπεριφορά τους. Στην έρευνά του τα υποκείμενα είχαν μάλλον προκατειλημμένη στάση για τους Κινέζους, αφού τους αρνήθηκαν γραπτά την εξυπηρέτηση. Όταν, όμως, βρίσκονται σε άμεση επαφή μαζί τους εντός του κοινωνικού πλαισίου, αποφεύγουν την εκδήλωση προκατάληψης εναντίον τους.

Με παραπλήσιο ερευνητικό σχεδιασμό οι Kutner, Wilkins & Yarrow (1952) μελετούν τη διαφορά ανάμεσα τους προκατειλημμένες στάσεις και την εκδήλωση προκατειλημμένης συμπεριφοράς³⁹. Όπως και στο πείραμα του LaPiere, τα υποκείμενα εξυπηρετούν μία μικτή φυλετική ομάδα πελατών, όταν έχουν άμεση επαφή μαζί τους. Όταν, όμως, η επαφή τους είναι έμμεση (σε αυτό το πείραμα τηλεφωνική), συνήθως

---

³⁷ Οι συγγραφείς αυτοί ισχυρίζονται ότι οι παραδοσιακές κλίμακες για τη μέτρηση της προκατάληψης παρέχουν σχετικά ακριβείς εκτιμήσεις των διομαδικών στάσεων των παραδοσιακών ρατσιστών, οι στάσεις των οποίων συνθέτονται κυρίως από απόψεις κατά των Μαύρων, αλλά παρέχουν φτωχές εκτιμήσεις για τις στάσεις των εθρικών ρατσιστών (μία από τις νέες μορφές ρατσισμού που αναλύεται στη συνέχεια), που οι διαφυλετικές στάσεις τους έχουν σημαντική έμφαση υπέρ των Λευκών.

³⁸ Όπως αναφέρονται στα Duckitt, 1994, σ.26, Jones, 2002, σ.12.

³⁹ Χρησιμοποιούν δύο Λευκές και μία Μαύρη γυναίκα, οι οποίες επισκέπτονται 11 εστιατόρια στη Βορειοανατολική Αμερική και καταγράφουν εάν τα υποκείμενα δέχονται να τους εξυπηρετήσουν ή όχι. Σε ένα δεύτερο στάδιο τους έρευνας τηλεφωνούν στα ίδια εστιατόρια για να κάνουν κράτηση τους τραπέζιού για μία μεικτή φυλετική ομάδα. Και πάλι καταγράφεται η παροχή εξυπηρέτησης ή όχι.

Όπως αναφέρεται στο Duckitt, 1994, σ.26.

αρνούνται να τους εξυπηρετήσουν. Για μια ακόμη φορά φαίνεται ότι οι στάσεις των υποκειμένων δε συμβαδίζουν με την έκδηλη συμπεριφορά τους.

Στο ίδιο συμπέρασμα κατέληξε και ο Linn (1965), ο οποίος ζήτησε από Λευκές φοιτήτριες να απαντήσουν σε ένα ερωτηματολόγιο (συνθήκη 'στάσης'), όπου ανάμεσα στις ερωτήσεις απαντούσαν εάν θα δέχονταν να φωτογραφηθούν με έναν Μαύρο άνδρα (με σκοπό διάφορα επίπεδα δημοσιότητας της φωτογραφίας, από δημοσίευση σε επιστημονικό περιοδικό μέχρι εθνική καμπάνια για τη φυλετική ενοποίηση). Ένα μήνα αργότερα τα ίδια άτομα τα πλησιάζουν συνεργοί (Λευκοί και Μαύροι) και τους ζητούν να φωτογραφηθούν (συνθήκη 'έκδηλης συμπεριφοράς'). Το 58% των περιπτώσεων στη δεύτερη συνθήκη συμπεριφέρθηκε διαφορετικά από ό,τι είχε δηλώσει στην πρώτη συνθήκη. Και σε αυτή την έρευνα επιβεβαιώνεται το γεγονός ότι τα υποκείμενα δεν εκδηλώνουν προκατάληψη στη στάση τους, αλλά την εκδηλώνουν στη συμπεριφορά τους.

Η ασυμφωνία αυτή μεταξύ δήλωσης στάσεων και έκδηλης συμπεριφοράς ερμηνεύεται μέσα από καινούριες στο επιστημονικό πεδίο της κοινωνικής ψυχολογίας θεωρίες για την προκατάληψη. Σύμφωνα με αυτές, οι προκαταλήψεις από το 1970 και μετά αντικαθίστανται από νέες μορφές, οι οποίες είναι πιο *συγκαλυμμένες και εκλεπτυσμένες* (Devine, 1995, σ.494). Η έκφραση της προκατάληψης στο κοινωνικοπολιτικό πλαίσιο της σύγχρονης εποχής δεν είναι μέσα στα όρια του κοινωνικά επιθυμητού. Οι κοινωνικοί κανόνες, μετά το κίνημα των Μαύρων για τα δικαιώματά τους και τις νομοθετικές και θεσμικές ρυθμίσεις του κράτους για την προώθηση της ισότητας μεταξύ των πολιτών, ορίζουν την εκδήλωση φυλετικής διάκρισης ως κοινωνικά κατακριτέα συμπεριφορά. Έτσι, το κοινωνικό πλαίσιο είναι πια αποτρεπτικό για την έκφραση αρνητικών στάσεων κατά κοινωνικών ομάδων.

Οι κοινωνικοί ψυχολόγοι, που κάνουν αναφορά στις νέες μορφές προκατάληψης, επισημαίνουν ότι διαφοροποιούνται από τις παραδοσιακές μορφές. Οι νέες μορφές είναι πιο εκλεπτυσμένες, για αυτό και χρειάζονται νέοι τρόποι για την καταγραφή τους από τους ερευνητές. Τα δεδομένα των ερευνών δείχνουν ότι τα άτομα δεν εκφράζουν την προκατάληψή τους ανοιχτά σε αυτο-ομολογούμενες κλίμακες, στις οποίες η εκτίμηση αρνητικών φυλετικών στάσεων είναι προφανής (Gaertner et al., 2003, σ.495⁴⁰). Υποστηρικτική αυτής της παρατήρησης είναι η έρευνα των Dovidio & Gaertner (1991), οι οποίοι ζήτησαν από τους Λευκούς φοιτητές να αξιολογήσουν Λευκούς και Μαύρους

---

⁴⁰ Οι συγγραφείς σε αυτό το σημείο αναφέρονται ειδικότερα στους 'απεχθείς ρατσιστές', για τους οποίους θα μιλήσουμε στη συνέχεια.

στη βάση διπολικών κλιμάκων (όπως τα επίθετα ‘καλός’ – ‘κακός’). Οι αναλύσεις τους κατέληξαν στο συμπέρασμα ότι τα υποκείμενα δεν κάνουν διαφορετικές αξιολογήσεις για τις δύο φυλετικές ομάδες⁴¹. Τίθεται, λοιπόν, το ερώτημα: η διαφυλετική προκατάληψη έχει πράγματι εξαλειφθεί; Οι ερευνητές στα πλαίσια της ίδιας μελέτης κατασκεύασαν δύο διαφορετικές κλίμακες, μία για τα θετικά χαρακτηριστικά (πχ. ‘καλός’) και μία για τα αρνητικά χαρακτηριστικά (πχ. ‘κακός’). Σε αυτή την περίπτωση, η ανάλυση έδειξε ότι η διαφυλετική προκατάληψη απουσίαζε από την αρνητική κλίμακα. Αντίθετα, στη θετική κλίμακα οι απαντήσεις των υποκειμένων έδειξαν ότι αποδίδουν περισσότερα θετικά χαρακτηριστικά στους Λευκούς παρά στους Μαύρους. Τα αποτελέσματα που κατέγραψαν οι Dovidio & Gaertner (1991) είναι ενδεικτικά των διαφοροποιήσεων των μορφών της προκατάληψης σε διομαδικό επίπεδο. Η καταφανής έκφραση αρνητικών απόψεων για μία εξω-ομάδα τείνει να αποφεύγεται από τα άτομα. Υπάρχουν, όμως, νέοι έμμεσοι τρόποι για την εκδήλωση της προκατάληψης, η οποία αποδεικνύεται ανθεκτική στο χρόνο.

3.5 Οι νέες μορφές προκατάληψης

Για να κατανοήσουμε καλύτερα τις διαφορές μεταξύ της Παλιάς και των Νέων Μορφών Προκατάληψης θα αναφερθούμε στο Gaertner και τους συνεργάτες του (Gaertner et al., 2003, σ.491). Οι εν λόγω επιστήμονες κάνουν το διαχωρισμό μεταξύ *παραδοσιακών μορφών προκατάληψης, που είναι άμεσες και απροκάλυπτες και των σύγχρονων μορφών, που είναι έμμεσες και διακριτικές*. Οι παραδοσιακές μορφές προκατάληψης είναι μάλλον ευκολότερο να καταγραφούν σε σύγκριση με τις νέες μορφές, καθώς οι πρώτες είναι έντονες και εμφανείς, ενώ οι δεύτερες εκλεπτυσμένες και συγκαλυμμένες (Hodson, Dovidio & Gaertner, 2002, σ.460). Ένα άτομο που φέρει την Παλιά Μορφή Προκατάληψη έχει αρνητικές πεποιθήσεις για τα μέλη φυλετικών εξω-ομάδων, τα οποία και θεωρεί εγγενώς κατώτερα, φέρει αρνητικά συναισθήματα, κάνει δηλώσεις αρνητικής αξιολόγησης των εξω-ομάδων (ως αποτέλεσμα των αρνητικών του στάσεων) και τελικά εκδηλώνει έμπρακτα με τη συμπεριφορά του την αντίθεσή του προς τα μέλη αυτών των εξω-ομάδων⁴². Σε αντιδιαστολή, ένα άτομο που φέρει μία Νέα Μορφή Προκατάληψης έχει αρνητικές πεποιθήσεις και συναισθήματα για τις φυλετικές

⁴¹ Όπως αναφέρεται στο Gaertner et al., 2003, σ.495.

⁴² Χαρακτηριστικά οι Pedersen & Walker (1997, σ.562-563) αναφέρονται στο ρατσισμό παλιάς μορφής, ο οποίος έχει τα εξής χαρακτηριστικά: α) οι Λευκοί θεωρούν ότι οι Μαύροι είναι βιολογικά κατώτεροι και οι φυλές πρέπει να διαχωρίζονται, β) η έκφραση των ρατσιστικών απόψεων είναι ανοιχτή, προφανής και αναγνωρίσιμη, γ) οι Λευκοί προτιμούν το διαχωρισμό τους από τους Μαύρους στην εργασία, στο σχολείο, στην κατοικία και εκφράζουν ισχυρά αρνητικά φυλετικά στερεότυπα.

εξω-ομάδες, που όμως είναι ποιοτικά διαφορετικά και πιο ήπια σε σύγκριση με το φέροντα την Προκατάληψη Παλιάς Μορφής. Έτσι, οι δηλώσεις των στάσεων του περιλαμβάνουν θετικές και αρνητικές εκτιμήσεις για τους άλλους, αλλά και η συμπεριφορά του απέναντι σε αυτούς είναι μάλλον αμφίθυμη, καθώς κάνει διακρίσεις, αλλά με εκλεπτυσμένο τρόπο, ώστε να μην εμφανίζεται ως ρατσιστής.

Το ουσιώδες, βέβαια, για τις νέες μορφές προκατάληψης είναι ότι, αν και ποιοτικά διαφορετικές από το παρελθόν, εξακολουθούν να προωθούν τη διάκριση μεταξύ κοινωνικών ομάδων. Μόνο, που αυτή η διάκριση γίνεται πλέον μέσα από εκδηλώσεις ενταγμένες στο πολιτικά ορθό της σύγχρονης κοινωνίας που θέλει να ορίζεται ως δίκαιη και προοδευτική. Οι έρευνες επικεντρώθηκαν στο ρατσισμό των Λευκών κατά των Μαύρων για την ανίχνευση του εκλεπτυσμένου ρατσισμού. Αν και διατυπώθηκαν διάφορες θεωρίες για τις νέες μορφές προκατάληψης, όλες συγκλίνουν στο συμπέρασμα ότι *«οι Λευκοί είναι πιο πιθανό να εκφράσουν προκατάληψη κατά των Μαύρων, όταν μπορούν αληθοφανώς να την αρνηθούν (τόσο στον εαυτό τους όσο και στους άλλους)»* (Plous, 2003, σ.18).

Οι παρατηρήσεις, που αναφέραμε μέχρι τώρα, για τις νέες μορφές προκατάληψης αναδεικνύουν τη συνθετότητά τους, αλλά και τις αντικρουόμενες αντιλήψεις των υποκειμένων, που τις φέρουν. Τα προκατειλημμένα άτομα πλέον υιοθετήσει σε ένα βαθμό τις αξίες των ίσων ευκαιριών μεταξύ των ομάδων σε μία κοινωνία. Εκείνο, όμως, που επιτρέπει το χαρακτηρισμό τους ως 'προκατειλημμένα', παρά τις θετικές στάσεις τους, είναι ότι τα ίδια τα άτομα θέτουν όρια στην αποδοχή του 'άλλου'. Τα όρια στην αποδοχή συνεπάγονται περιορισμούς στην ανοχή και διαιωνίζουν τις συγκρούσεις μεταξύ των κοινωνικών ομάδων. Η θεωρία των νέων μορφών προκατάληψης σε γενικά πλαίσια πρεσβεύει ότι τα άτομα φέρουν συγκρουόμενες αξίες (θετικές και αρνητικές) στις στάσεις τους για τις άλλες ομάδες. Μέσα από την αναφορά στις συγκρουόμενες αξίες οι κοινωνικοί ψυχολόγοι προτείνουν ένα μοντέλο δύο παραγόντων για την προκατάληψη, στο οποίο *ο ένας παράγοντας τείνει να προβάλλει την προκατάληψη και ο άλλος να την αναχαιτίζει* (Biernat, Vescio, Themo & Crandall, 1996)⁴³. Οι νέες θεωρίες για τη μορφή της προκατάληψης παραδέχονται από κοινού ότι ο υποβόσκων *«αληθινός ρατσισμός»* των ατόμων καταπιέζεται από τον παράγοντα της μη αποδοχής της δημόσιας έκφρασής της (Crandall, 1994, σ.889). Αυτός ο παράγοντας καθορίζει το συναίσθημα αμφιθυμίας που βιώνουν τα άτομα για τα μέλη των εξω-ομάδων. Άλλωστε, το εάν θα

⁴³ Όπως αναφέρεται στο Jones, 2002, σ.51.

εκδηλώσουν θετική ή αρνητική συμπεριφορά εξαρτάται από τις νόρμες σχετικά με την εκδήλωση της διάκρισης.

Το γενικό ρεύμα για τις νέες μορφές συμφωνεί ότι η προκατάληψη έχει αλλάξει μορφή, καθώς έχει προσαρμοστεί στις νέες κοινωνικο-πολιτισμικές συνθήκες σε παγκόσμιο επίπεδο. Αυτή η μορφή, ωστόσο, περιγράφεται διαφορετικά από τους κοινωνικούς ψυχολόγους που επιχείρησαν τη διερεύνησή της. Έτσι, προκύπτουν οι νέες μορφές προκατάληψης, που θα παρακολουθήσουμε αναλυτικά στη συνέχεια. Προς το παρόν προκειμένου να κατανοήσουμε την πληθώρα των θεωρητικών διατυπώσεων θα αναφέρουμε συνοπτικά τις ονομασίες που δίνονται στις διάφορες μορφές προκατάληψης από επιστήμονες σε διάφορες χώρες:

- ‘Απεχθής ρατσισμός’ [aversive racism] (Dovidio & Gaertner, 1991, Gaertner & Dovidio, 1977, 1986, Kovel, 1970, ΗΠΑ)
- ‘Καθημερινός ρατσισμός’ [everyday racism] (Essed, 1984, 1991, Ολλανδία)
- ‘Νέος ρατσισμός’ [New racism] (Barker, 1981, Verkuyten & Masson, 1995, Ολλανδία)
- ‘Συμβολικός ρατσισμός’ [Symbolic racism] (Kinder & Sears, 1981, Sears, 1988, Sears & Kinder, 1985, ΗΠΑ)
- ‘Μοντέρνος ρατσισμός’ [Modern racism] (McConahay, 1983, McConahay & Hough, 1976, McConahay, Hardee & Batts, 1981, ΗΠΑ)
- ‘Αμφίθυμος ρατσισμός’ [ambivalent racism] (Katz, 1981, Katz & Hass, 1988, Katz, Wackenhut & Glass, 1986, ΗΠΑ)
- ‘Διακριτικός ρατσισμός’ [subtle racism] (Pettigrew & Meertens, 1995, Ευρώπη)
- ‘Laissez-fair’ ρατσισμός (Bobo, Kluegel & Smith, 1997, ΗΠΑ)
- ‘Υποδόριος ρατσισμός’ [under-the-skin racism] (Freriks, 1990, Γαλλία)⁴⁴

3.5.1 Ο Συμβολικός / Μοντέρνος Ρατσισμός

Ο Συμβολικός Ρατσισμός είναι η πρώτη θεωρία νέας μορφής προκατάληψης που εμφανίζεται από τη δεκαετία του 1970 και αναπτύσσεται θεωρητικά και εμπειρικά κυρίως το 1980. Διατυπώθηκε από το Sears και τους συνεργάτες του (Sears, 1988, Sears & Kinder, 1971), οι οποίοι και επέλεξαν τους όρους προσδιορισμού της. Ακολουθούν, όμως και άλλοι επιστήμονες, όπως ο McConahay (McConahay et al., 1981, McConahay

⁴⁴ Όπως αναφέρονται συνοπτικά στα Coenders, Scheepers, Sniderman & Verberk, 2001, σ.282, Pettigrew & Meertens, 1995, σ.57-58, Sears & Henry, 2003, σ.259, Sears & Henry, 2005, σ.97.

& Hough, 1976). Με τον όρο ‘ρατσισμός’ είναι εύλογο ότι προσδιορίζεται η μεροληπτική αρνητική στάση εναντίον μίας φυλετικής ομάδας. Στην προκειμένη περίπτωση (και όπως έχουμε ήδη επισημάνει για τον ‘αμερικανοκεντρισμό’ των θεωριών για τις νέες μορφές προκατάληψης) η προκατάληψη αφορά τους Μαύρους στην αμερικάνικη ήπειρο. Εκείνο, όμως, που έχει ιδιαίτερη σημασία είναι ο όρος ‘συμβολικός’, ο οποίος χρησιμοποιήθηκε για να δώσει έμφαση στο ότι οι Μαύροι ως στόχος της προκατάληψης δε θεωρούνται ένα σύνολο συγκεκριμένων ατόμων, αλλά μία αφηρημένη ομάδα. Πρόκειται, λοιπόν, για μία φυλετική προκατάληψη σε συμβολικό επίπεδο. Το επίπεδο αυτό δίνει έμφαση στο αφηρημένο και το ιδεολογικό. Έτσι, η συγκεκριμένη φυλετική προκατάληψη αντανακλά τους *ηθικούς κώδικες των Λευκών* (της κυρίαρχης ομάδας) *για το πώς θέλουν να είναι οργανωμένη η κοινωνία και δεν αφορά τόσο τις πεποιθήσεις που ικανοποιούν τα συμφέροντά τους* (Sears, Van Laar, Carrillo & Kosterman, 1997, σ.22). Για αυτό και (όπως θα δούμε στη συνέχεια) τα άτομα που τη φέρουν στρέφονται εναντίον της ομάδας στόχου μέσα από αφηρημένες πεποιθήσεις και απόψεις, που αφορούν γενικότερα ζητήματα (όπως πολιτικά) και όχι τόσο προβληματικές συμπεριφορές ή ζημίες εκ μέρους των μελών της εξω-ομάδας. Οι Sears & Henry (2003, σ.260) επισημαίνουν χαρακτηριστικά ότι οι *ρίζες του Συμβολικού Ρατσισμού βρίσκονται στις αφηρημένες ηθικές αξίες μάλλον, παρά στο ατομικό συμφέρον ή την προσωπική εμπειρία του προκατειλημμένου ατόμου*.

Ο McConahay και οι συνεργάτες του (McConahay & Hough, 1976, McConahay, 1986) αναδιατυπώνουν το Συμβολικό Ρατσισμό, χρησιμοποιώντας, όμως, τον όρο ‘Μοντέρνος’. Αποδέχεται τη θεμελιώδη παραδοχή του Συμβολικού Ρατσισμού, ότι η διάκριση γίνεται σε συμβολικό επίπεδο, αλλά θεωρεί σημαντικότερη την έμφαση στο γεγονός ότι το σύστημα πεποιθήσεων των Αμερικανών αλλάζει μετά το κίνημα για τα πολιτικά δικαιώματα των Μαύρων (Jones, 2002, σ.53). Με τον όρο ‘Μοντέρνος’ τονίζεται ακριβώς αυτή η νέα τροπή στη σκέψη των Λευκών Αμερικανών προς το τέλος της δεκαετίας του 1970. Ο ίδιος σημειώνει χαρακτηριστικά ότι επιλέγει αυτόν τον όρο *«για να δοθεί έμφαση στη σύγχρονη μετά το κίνημα των πολιτικών δικαιωμάτων φύση των αρχών που συνθέτουν τη νέα ιδεολογία του συστήματος πεποιθήσεων. Η αλλαγή τους, αντανακλά τη διαπίστωση ότι τόσο ο μοντέρνος ρατσισμός όσο και ο παλιός είναι συμβολικοί με την έννοια ότι πρόκειται για αφαιρέσεις σε επίπεδο ομάδας, που έχουν τους ρίζες τους στην πρόμη κοινωνικοποίηση και όχι στην προσωπική εμπειρία»* (McConahay, 1986, σ.96)⁴⁵. Συμβολικός, λοιπόν, και Μοντέρνος Ρατσισμός ασπάζονται τις ίδιες αρχές

⁴⁵ Όπως αναφέρεται στο Bernard et al., 2006, σ.171.

για τη νέα μορφή προκατάληψη. Άλλωστε, στη βιβλιογραφία οι δύο όροι ‘Συμβολικός’ και ‘Μοντέρνος’ χρησιμοποιούνται πολλές φορές αδιαφοροποίητα από τους συγγραφείς. Οι Sears & Henry (2003, σ.259, 2005, σ.97) για παράδειγμα σημειώνουν ότι χρησιμοποιούν τους όρους ‘Συμβολικός’, ‘Μοντέρνος’ Ρατσισμός και ‘Φυλετική έχθρα’ χωρίς διάκριση, καθώς αν και έχουν μικρές εννοιολογικές διαφορές μεταξύ τους, αποτελούν μία (την ίδια) μορφή μοντέρνου ρατσισμού, που άλλωστε καταγράφεται μέσα από παρόμοιες ερωτήσεις τις κλίμακες των ερευνών.

Οι Συμβολικοί Ρατσιστές απέχουν πολύ από τους παλιούς Παραδοσιακούς Ρατσιστές, που πίστευαν στη φυλετική κατωτερότητα των Μαύρων και εξέφραζαν ανοιχτά τις αρνητικές στάσεις τους με την υποστήριξη του διαχωρισμού μεταξύ των φυλών (Bernard et al., 2006, σ.170). Οι παραδοσιακές απόψεις για τη βιολογική υπεροχή των Λευκών δεν παίζουν κανένα ρόλο στη δεκαετία του 1980 (Kinder, 1986). Οι αρχές της ισότητας επικρατούν στο κοινωνικό περιβάλλον και το κίνημα για τα πολιτικά δικαιώματα των Μαύρων έχει επιτύχει σε ένα σημαντικό βαθμό την απόρριψη τις έκδηλης φυλετικής διάκρισης. Η πλήρης ενσωμάτωση των Μαύρων, όμως, δεν έχει επιτευχθεί στην αμερικάνικη κοινωνία. Οι Λευκοί προσπαθούν με συγκαλυμμένο τρόπο να τους αποκόψουν από την ισχύ και την ευημερία (Kleinpenning & Hagerdoorn, 1993, σ.22).

Οι εμπνευστές του Συμβολικού Ρατσισμού επισημαίνουν ότι αυτή η νέα μορφή προκατάληψης περιλαμβάνει δύο βασικά συστατικά: α)το **αρνητικό συναίσθημα** για τις Μαύρους και β)την άποψη ότι οι τελευταίοι **προσβάλλουν τις παραδοσιακές αξίες** (Kinder & Sears, 1981, σ.416, Sears & Henry, 2003, σ.260). Ο Kinder (1986, σ.154) αναφέρει χαρακτηριστικά ότι ο Συμβολικός Ρατσισμός *«είναι ο σύνδεσμος της φυλετικής προκατάληψης και των παραδοσιακών αμερικάνικων αξιών...»*. Δεν πρόκειται *«ούτε για ρατσισμό, απλά και μόνο, αλλά μάλλον η ανάμειξη αυτών των δύο»*⁴⁶. Το αρνητικό συναίσθημα για τις Μαύρους ως ομάδα πηγάζει από τις στάσεις των Αμερικανών που διαμορφώνονται σε νεαρή ηλικία μέσα από τη διαδικασία της κοινωνικοποίησης και παγιώνονται κατά την ενηλικίωση (Virtanen & Huddy, 1998, σ316). Όπως έχουμε ήδη επισημάνει, το φυλετικό ζήτημα στις ΗΠΑ είναι κυρίαρχο στην κοινωνικο-ιστορική πορεία της χώρας και έτσι πολλές γενιές Αμερικανών έχουν μεγαλώσει μέσα σε ένα περιβάλλον διάκρισης και πεποίθησης στην κατωτερότητα των Μαύρων. Οι αντιλήψεις αυτές μετά την ενηλικίωση παγιώνονται και παραμένουν στη μνήμη των ατόμων. Ανεξάρτητα από την υιοθέτηση ή όχι των ρατσιστικών αντιλήψεων, οι Αμερικανοί

⁴⁶ Όπως αναφέρεται στο Jones, 2002, σ.52.

γνωρίζουν το αρνητικό στερεότυπο που επικρατεί σε βάθος χρόνου για τις Μαύρους. Αν και οι νέες κοινωνικο-πολιτισμικές συνθήκες τις τελευταίες δεκαετίες έχουν προωθήσει την αρχή της ισότητας σε θεσμικό και κοινωνικό επίπεδο, το αρνητικό στερεότυπο παραμένει στο πίσω μέρος του μυαλού των πολιτών. Έτσι, οι μακρόχρονες ρατσιστικές αντιλήψεις καλλιεργούν ένα αρνητικό συναίσθημα για τις Μαύρους. Αυτό το «*συναίσθημα κατά των Μαύρων*» (Kinder & Sears, 1981, σ.416) περιγράφεται ως «*φυλετικό άγχος και ανταγωνισμός*» (McConahay & Hough, 1976, σ.39)⁴⁷. Οι κοινωνικοί ψυχολόγοι, μάλιστα, επισημαίνουν ότι μπορεί να καταλαμβάνει το άτομο ασυνείδητα (McConahay & Hough, 1976). Για αυτό και μπορεί να εκφράζεται ή και να μην εκφράζεται σε συναισθήματα απέχθειας ή έχθρας. Ο Sears (1988, σ.5) περιγράφει αναλυτικότερα ότι αυτό το αρνητικό συναίσθημα «*μπορεί να εκφραστεί υποκειμενικά ως φόβος, αποφυγή και μία τάση για απόσταση, ως θυμός, απομάκρυνση, αηδία, περιφρόνηση, τρόμο, ανησυχία ή απλή αντιπάθεια*». Πέρα από την εκδήλωσή του, αυτό το συναίσθημα ορίζεται ποιοτικά ως μία *αρνητική προδιάθεση στάσης* προς την άλλη ομάδα (Bobo, 1983, σ.1197). Ακριβώς αυτή η έννοια τις 'προδιάθεσης' είναι που συμβάλλει σημαντικά στο χαρακτηρισμό του ατόμου που τη φέρει ως ρατσιστή, αφού η σκέψη και η δράση του προκαταλαμβάνονται αρνητικά ως προς την εξω-ομάδα. Ο συμβολικός ρατσιστής, λοιπόν, αν και απορρίπτει τις κραυγαλέες απόψεις κατά των Μαύρων που εκφράζονταν στο παρελθόν, δεν έχει κατορθώσει να εξαλείψει τα αρνητικά συναισθήματα που ενδεχομένως φέρει ασυνείδητα.

Τα αρνητικά συναισθήματα για τους Μαύρους δικαιολογούνται εκ μέρους των συμβολικών ρατσιστών μέσα από την έκφραση απόψεων ότι εκείνοι προσβάλλουν τις παραδοσιακές αξίες της αμερικάνικης κοινωνίας. Έτσι, τα δύο συστατικά του Συμβολικού Ρατσισμού συνδέονται άρρηκτα, καθώς το ένα συνοδεύει το άλλο στις στάσεις των ατόμων. Στη δεκαετία του 1980 διατυπώνεται όλο και συχνότερα η άποψη ότι οι αρνητικές στάσεις για τους Μαύρους οφείλονται στο ότι εκείνοι στην καθημερινή τους ζωή προσβάλλουν τις παραδοσιακές ηθικές αξίες που οι Λευκοί Αμερικανοί υιοθετούν. Πρόκειται για τις ηθικές αξίες που περιλαμβάνονται στην Προτεσταντική ηθική, η οποία επικρατεί στην εν λόγω κοινωνία και το σύνολο των πολιτών γαλουχείται μέσα στο οικογενειακό, αλλά και το θεσμικό πλαίσιο (όπως το σχολείο και η εκκλησία) σύμφωνα με αυτές. Η Προτεσταντική ηθική φέρει στον πυρήνα της τον ατομικισμό και έτσι περιλαμβάνει αξίες, όπως η σκληρή δουλειά για την μετέπειτα αμοιβή του ατόμου,

---

⁴⁷ Όπως αναφέρεται στο Sears & Henry, 2003, σ.260.

το να βασίζεται το κάθε άτομο στον εαυτό του, η υπακοή στις αρχές και η αυτοπειθαρχία (Kinder & Sears, 1981, σ.416, Kleinpenning & Hagerdoorn, 1993, σ.22, Sears & Henry, 2003, σ.261, Devine, 1995, σ.495). Για τους Συμβολικούς Ρατσιστές οι Μαύροι αποτυγχάνουν να ζήσουν σύμφωνα με αυτές τις κλασικές αμερικάνικες αξίες (Sears, Lau, Tyler & Allen, 1980). Θεωρούνται, λοιπόν, ηθικά κατώτεροι, Έτσι, ο Συμβολικός Ρατσισμός αν και έρχεται σε αντίθεση με τον Παλιό Παραδοσιακό Ρατσισμό, που υποστήριζε τη βιολογική κατωτερότητα των Μαύρων, δεν παύει να είναι ρατσισμός, αλλά με μία νέα συμβολική μορφή, που αντανακλάται στην πεποίθηση για ηθική κατωτερότητα κάποιων φυλών.

Από τα βασικά συστατικά χαρακτηριστικά του Συμβολικού Ρατσισμού, που περιγράψαμε, μπορούμε να καταλήξουμε στην υιοθέτηση του ορισμού που διατυπώνουν οι Kinder & Sears (1981, σ.416) (και τον οποίο αποδέχονται οι περισσότεροι επιστήμονες). Σύμφωνα με αυτόν *«ο Συμβολικός Ρατσισμός είναι ένα κράμα συναισθημάτων κατά των Μαύρων και του είδους των παραδοσιακών αμερικάνικων ηθικών αξιών, που περιέχονται στην Προτεσταντική Ηθική. Ο συμβολικός ρατσισμός αντιπροσωπεύει μία μορφή αντίστασης στην αλλαγή του φυλετικού status quo, που βασίζεται σε ηθικά συναισθήματα ότι οι Μαύροι παραβιάζουν της αμερικάνικες παραδοσιακές αξίες, όπως ο ατομικισμός και η στήριξη στον εαυτό, η ηθική της εργασίας και η υπακοή»*.

Από τον ορισμό, πέρα από τα συστατικά στοιχεία του Συμβολικού Ρατσισμού ως θεωρητική προσέγγιση για τη φυλετική προκατάληψη, προκύπτει εμφανώς και ο λειτουργικός του ρόλος, που εντοπίζεται στην αποτροπή της αλλαγής στο status quo μεταξύ των ομάδων στο κοινωνικό πλαίσιο. Ο Συμβολικός Ρατσιστής δικαιολογεί το αρνητικό του συναίσθημα για την εξω-ομάδα μέσα από τη διατύπωση της άποψης ότι τα μέλη της προσβάλλουν τις κοινά αποδεκτές ηθικές αξίες που κυριαρχούν στην κοινωνία (και που ουσιαστικά πρόκειται για τις αξίες της κυρίαρχης τάξης) (Kinder & Sears, 1981,σ.416). Άρα, η εξω-ομάδα παρουσιάζεται ως επικίνδυνη όχι τόσο σε ένα πρακτικό επίπεδο υπολογισμού του προσωπικού συμφέροντος, αλλά σε ένα πιο γενικό και αφηρημένο επίπεδο κοινωνικού ενδιαφέροντος. Τονίζεται η επικινδυνότητα τις εξω-ομάδας σε ένα ιδεολογικό επίπεδο, το οποίο περικλείεται από ένα περίβλημα ηθικού συναισθήματος. Τα συναισθήματα περί τις κοινωνικής ηθικής και ορθότητας καλλιεργούν το φόβο για τη ‘διαφορετική’ κοινωνική ομάδα και τελικά συμβάλλουν στην ελλιπή ενσωμάτωσή τις στον κοινωνικό ιστό. Παράλληλα, το άτομο πετυχαίνει να δικαιολογεί τις προκατειλημμένες απόψεις του αποδίδοντάς τις σε ζητήματα που δεν

αφορούν τη φυλή, αλλά τις αξίες. Έτσι, το ίδιο διατηρεί την αυτο-εικόνα του μη ρατσιστή, αφού ο Συμβολικός Ρατσισμός του είναι συγκαλυμμένος και εκφράζεται έμμεσα μέσα από τις στάσεις του για διάφορα πολιτικά θέματα (Glick & Fiske, 1996, σ.494).

Οι Συμβολικοί Ρατσιστές είναι άτομα *καλής μόρφωσης και πολιτικά συντηρητικοί* (Sears, 1988). Ο Συμβολικός Ρατσισμός, λοιπόν, θεωρήθηκε *χαρακτηριστικός των πλούσιων Λευκών μικροαστών στον αμερικάνικο Βορρά, ενώ ο παραδοσιακός Παλαιάς Μορφής ή 'κόκκινου-κολάρου' ρατσισμός θεωρήθηκε χαρακτηριστικός των «αμόρφωτων και χαμηλότερης τάξης Λευκών του Νότου»* (McConahay & Hough, 1976⁴⁸).

Ο λόγος περί ηθικής παραβίασης και η επισήμανση της επικινδυνότητας της εξω-ομάδας εκφράζεται μέσα από συγκεκριμένες απόψεις και στάσεις, οι οποίες καταγράφονται στις έρευνες στάσεων των κοινωνικών ψυχολόγων. Όπως ήδη σημειώσαμε, οι αντιλήψεις για την παραβίαση των αγαπημένων παραδοσιακών αξιών της αμερικάνικης κοινωνίας από τους Μαύρους λειτουργούν ως μέσο δικαιολόγησης τόσο στους άλλους όσο και στον εαυτό των Συμβολικών Ρατσιστών για τα αρνητικά τους φυλετικά συναισθήματα, που μπορεί να είναι συνειδητά ή όχι. Θα ήταν, λοιπόν, χρήσιμο να δούμε μέσα από ποιες ακριβώς στάσεις εκφράζεται αυτή η ηθική κινδυνολογία, προκειμένου να κατανοήσουμε καλύτερα το Συμβολικό Ρατσισμό στα πλαίσια των θεωριών για τις νέες μορφές προκατάληψης.

Οι Συμβολικοί Ρατσιστές, λοιπόν, υιοθετούν την ισότητα ως μία αφηρημένη αρχή σύμφωνα μάλιστα με το κοινωνικά πρόπον της εποχής. Για αυτό και διατυπώνουν την άποψη ότι η φυλετική προκατάληψη και η διάκριση δεν υπάρχουν πια, ή τουλάχιστον δεν είναι τόσο συχνές, ώστε να εμποδίζουν τους Μαύρους από το να επιτύχουν στη ζωή τους. Το γεγονός, ότι οι Μαύροι δεν επιτυγχάνουν να αποκτήσουν όσα και οι Αμερικανοί, οφείλεται στην έλλειψη κινήτρων από μέρους τους να συνταχθούν με τις αξίες της Προτεσταντικής ηθικής (που επικρατούν στην αμερικάνικη κοινωνία), σύμφωνα με τις οποίες ο καθένας οφείλει να δουλέψει σκληρά για να επιτύχει αυτό που θέλει. Η ευθύνη βαραίνει το ίδιο το άτομο για την πορεία της ζωής του και στα πλαίσια του ατομικισμού (που κυριαρχεί αυτή την εποχή στην Αμερική) η ανισότητα μεταξύ των φυλετικών ομάδων αποδίδεται στα χαρακτηριστικά των ατόμων που δεν τα καταφέρνουν και όχι στην προκατάληψη που παραμένει εναντίον τους (Bernard et al., 2006, σ.171). Πέρα, όμως, από την ατομική ευθύνη για την αδυναμία συμμόρφωσης με τις παραδοσιακές

---

⁴⁸ Όπως αναφέρεται στο Duckitt, 1994, σ.20.

αμερικάνικες αξίες, οι Μαύροι κατηγορούνται και για κάτι ακόμα. Θεωρείται ότι αντί να εργάζονται σκληρά για να προοδεύσουν (όπως όλοι οι Αμερικανοί πολίτες), εκείνοι αναζητούν διευκολύνσεις από το κράτος μέσα από τα προγράμματα που σχεδιάζονται για την προώθηση της ισότητας. Έτσι, επικρατεί η άποψη ότι οι Μαύροι έχουν λάβει από το κράτος περισσότερα οικονομικά οφέλη από όσα τους αξίζουν και μάλιστα ότι αντιμετωπίζονται άδιστα με ευνοϊκούς όρους. Γίνεται λόγος, λοιπόν, για μία ‘αντίστροφη’ διάκριση, αυτή τη φορά κατά της πλειοψηφίας των πολιτών, που θεωρείται ότι μέσα από πολιτικές (όπως η ‘υποστηρικτική δράση’) στερούνται οι ίδιοι την ισότητα των ευκαιριών στον κοινωνικό τομέα, όπως οι θέσεις εργασίας ή οι θέσεις σε επιθυμητά κολέγια, για να δοθούν αυτά τα αγαθά σε άτομα που δεν τα κέρδισαν με σκληρή προσπάθεια. Η παροχή ευνοϊκών όρων σε ορισμένες ομάδες (όπως οι Μαύροι) παραβαίνει την ατομικιστική αξία που υποστηρίζουν οι Λευκοί Αμερικανοί, σύμφωνα με την οποία οι άνθρωποι πρέπει να ανταμείβονται ανάλογα με την αξία τους, που βασίζεται στη σκληρή δουλειά και την επιμέλεια (Kinder & Sears, 1981, σ.416).

Η κοινή γνώμη σύμφωνα με τις παραπάνω απόψεις, διατυπώνει την προκατάληψη της μέσα από την αντίδραση σε διάφορες πολιτικές πρακτικές, όπως τα προγράμματα ‘υποστηρικτικής δράσης’ για τις μη προνομιούχες ομάδες ή την ιδέα για τη χρήση σχολικού λεωφορείου προκειμένου τα παιδιά να φοιτούν σε μεικτά φυλετικά σχολεία, έστω και μακριά από τη γειτονιά τους, η κατανάλωση του δημοσίου χρήματος, η υποστήριξη της τάξης και του νόμου ή οι πολιτικές μείωσης της φορολογίας. Άλλοι πάλι αρνούνται να δώσουν τη ψήφο τους σε ένα Μαύρο υποψήφιο στις εκλογές (Kinder & Sears, 1981, σ.415, Sears et al., 1997, σ.17, Sniderman & Tetlock, 1986a, σ.131). Οι έρευνες από τη δεκαετία του 1970 και μετά καταγράφουν από τη μία μεριά την υιοθέτηση της αξίας της ισότητας από την πλειοψηφία των Λευκών Αμερικανών και από την άλλη μεριά την απόρριψη των κυβερνητικών προγραμμάτων που προωθούν την ισότητα στην πράξη. Οι Schuman, Steeh, Bobo & Krysan (1997)⁴⁹ αναδεικνύουν χαρακτηριστικά μέσα από την έρευνά τους ότι οι Αμερικανοί υποστηρίζουν αρχές, όπως ο μη φυλετικός διαχωρισμός στο σχολείο, οι ίσες εργασιακές ευκαιρίες και η ελεύθερη επιλογή κατοικίας. Όμως, λιγότεροι από τους μισούς υποστηρίζουν τα κυβερνητικά προγράμματα για την έμπρακτη εφαρμογή αυτών των αρχών.

Η ασυνέπεια που σημειώνεται στις στάσεις των Λευκών Αμερικανών μεταξύ της υποστήριξης της αφηρημένης αξίας της ισότητας και της απόρριψης των πολιτικών προγραμμάτων για την εφαρμογή της ερμηνεύονται από τη θεωρία του Συμβολικού

---

⁴⁹ Όπως αναφέρεται στο Bernard et al. (2006, σ.170), όπου και υπάρχει σχετικό σχεδιάγραμμα για τα αποτελέσματα της εν λόγω έρευνας.

Ρατσισμού⁵⁰. Σύμφωνα με αυτή, οι πολιτικές αντιδράσεις των Αμερικανών αναφορικά με τα φυλετικά θέματα βασίζονται σε ηθικές και συμβολικές απειλές του φυλετικού status quo στην κοινωνία και όχι στην απτή απειλή της προσωπικής τους ζωής. Όπως επισημάναμε, οι ρίζες του Συμβολικού Ρατσισμού βρίσκονται σε βαθιά συναισθήματα κοινωνικής ηθικής και ορθότητας, τα οποία αποτελούν τον πυρήνα των στερεοτύπων για την εξω-ομάδα. Έτσι, ο Συμβολικός Ρατσιστής δε βιώνει κάποια απειλή της προσωπικής του ζωής με την παρουσία των Μαύρων. Αντίθετα, επικεντρώνεται στα στερεοτυπικά σύμβολα για την παραβίαση των ηθικών αξιών από αυτούς, με αποτέλεσμα να τονίζεται μία αφηρημένη, γενικευμένη και συμβολική απειλή σε ευρύτερο κοινωνικό πλαίσιο και με ηθικολογικό περίβλημα. Έτσι, οι εν λόγω ρατσιστές υποστηρίζουν την επικρατούσα αρχή της φυλετικής ισότητας, αλλά απορρίπτουν τα πολιτικά προγράμματα για την εφαρμογή της, θεωρώντας ότι αυτά προσβάλλουν σε ένα συμβολικό και ηθικό επίπεδο όλη την κοινωνία. Οι Kinder & Sears (1981, σ.429-430) περιγράφουν πολύ χαρακτηριστικά το σκεπτικό των Συμβολικών Ρατσιστών, που απορρίπτουν τα πολιτικά προγράμματα για την προώθηση της ισότητας: *Όταν αντιδρούν στη χρήση λεωφορείων για τα μεικτά φυλετικά σχολεία, δεν το κάνουν επειδή θεωρούν ότι απειλούνται τα παιδιά τους. Η αντίδρασή τους βασίζεται στην εικόνα που έρχεται στο νου τους, ότι τα αθώα παιδιά των Λευκών μετακινούνται από το ασφαλές περιβάλλον της γειτονιάς των Λευκών σε ένα επικίνδυνο λόγω των Μαύρων σχολικό περιβάλλον. Παρόμοια και οι αντιδράσεις στην 'υποστηρικτική δράση' μπορεί να μην προέρχονται από άτομα που κινδυνεύει η επαγγελματική τους θέση, αλλά επειδή φέρουν την εικόνα του σκληρά εργαζόμενου Λευκού που αδικείται λόγω της προνομιακής μεταχείρισης των Μαύρων με λιγότερα προσόντα.*

Η διάκριση μεταξύ του ατομικού και του ευρύτερου κοινωνικού σε επίπεδο συμβολικού συμφέροντος είναι θεμελιώδης για τις στάσεις των Συμβολικών Ρατσιστών. Οι στάσεις περί του ατομικού συμφέροντος αφορούν την προσωπική υλική ευημερία του ατόμου. Εμπλέκουν παράγοντες, όπως τα οικονομικά, η ασφάλεια, η κατοικία και η προστασία του ίδιου του ατόμου και της οικογένειάς του. Αυτές οι στάσεις σχηματοποιούνται στη βάση των προηγούμενων εμπειριών και των μελλοντικών προοπτικών (Sears et al., 1979, σ.369). Αντίθετα, οι συμβολικές πολιτικές στάσεις βασίζονται σε προδιαθέσεις που αποκτούν τα άτομα στη νεαρή τους ηλικία μέσα από τη διαδικασία της κοινωνικοποίησης. Στην ενήλικη ζωή τους αντιδρούν με ιδιαίτερο συναισθηματικό τρόπο σε σύμβολα που μοιάζουν με τα αντικείμενα αυτών των στάσεων.

⁵⁰ Το παράδοξο ανάμεσα στην υποστήριξη της γενικής αρχής της ισότητας από τη μία μεριά και στην απόρριψη των πολιτικών πρακτικών για την εφαρμογή της από την άλλη σχολιάζεται από τους Schuman et al. (1985), οι οποίοι χρησιμοποιούν τον όρο «κενό εφαρμογής της αρχής» [‘principle-implementation gap’] για να το ορίσουν (όπως αναφέρεται στο Sears et al., 1997, σ.17).

Εκείνο, λοιπόν, που έχει σημασία για τη στάση του ατόμου ως προς κάποια πολιτική πρακτική δεν είναι οι συνέπειές της στο προσωπικό ατομικό συμφέρον. *Το προσωπικό συμφέρον του ατόμου για το θέμα είναι μάλλον συναισθηματικό και συμβολικό και διεγείρει αντιδράσεις μακροχρόνιες που βασίζονται στη συνήθεια. Έτσι, η σημασία των συμβόλων, όπως η ‘ενσωμάτωση’ ή ‘οι Μαύροι’, είναι εκείνη που εγείρει τις υποβόσκουσες προδιαθέσεις, όπως η φυλετική ανοχή ή η προκατάληψη* (Sears et al., 1979, σ.371). Η απόρριψη, λοιπόν, των πρακτικών που προγραμματίζονται για την προώθηση της ισότητας μεταξύ των φυλετικών ομάδων από την πλευρά των συμβολικών ρατσιστών κινητοποιείται από την ιδεολογία και τις πεποιθήσεις τους σε συμβολικό επίπεδο και όχι από το ατομικό συμφέρον (Crandall, 1994, σ.882)⁵¹.

Οι Κλίμακες Παλιάς Μορφής Ρατσισμού αδυνατούν να συλλάβουν και να καταγράψουν τις νέες μορφές ρατσισμού στις στάσεις των ατόμων. Έτσι, οι κοινωνικοί ψυχολόγοι που επιχειρούν να μετρήσουν το Συμβολικό Ρατσισμό αναπτύσσουν νέες κλίμακες. Οι κλίμακες αυτές περιλαμβάνουν δηλώσεις που δεν αφορούν την αρνητική και έκδηλη προκατάληψη του παρελθόντος, αλλά ηπιότερες μορφές έκφρασης της αντίθεσης των ατόμων προς την εξω-ομάδα. Τα ποιοτικά χαρακτηριστικά του Συμβολικού Ρατσισμού (που όπως αναφέραμε είναι το αρνητικό συναίσθημα για τους Μαύρους και η άποψη ότι εκείνοι προσβάλλουν τις παραδοσιακές αμερικάνικες ηθικές αξίες) αντανακλώνονται στις ερωτήσεις που περιλαμβάνουν οι νέες κλίμακες μέτρησης της φυλετικής προκατάληψης. Αυτές οι ερωτήσεις έχουν ενδεικτικά ως εξής: *«Πιστεύετε ότι οι περισσότεροι Μαύροι που παίρνουν χρήματα από το προγράμματα πρόνοιας, θα μπορούσαν να τα βγάλουν πέρα και χωρίς αυτά εάν προσπαθούσαν ή χρειάζονται πραγματικά βοήθεια;»*, *«Οι Μαύροι δεν πρέπει να επιβάλλονται εκεί που δεν τους θέλουν»*, *«Είναι λάθος να ορίζονται ποσοστά αποδοχής Μαύρων φοιτητών στα κολέγια που δεν πληρούν τα απαραίτητα προσόντα»*, *«Είστε υπέρ ή κατά στη χρήση λεωφορείων για να παρακολουθήσουν τα παιδιά σχολείο μακριά από τη γειτονιά τους;»* (Kinder & Sears, 1981, σ.420), *«Η διάκριση κατά των Μαύρων δεν αποτελεί πια πρόβλημα στις ΗΠΑ»*, *«Οι Ιρλανδοί, οι Ιταλοί, οι Εβραίοι και πολλές άλλες μειονότητες ξεπέρασαν την προκατάληψη και βρήκαν το δρόμο τους. Οι Μαύροι πρέπει να κάνουν το ίδιο χωρίς ειδικές εύνοιες»*, *«Οι Μαύροι απαιτούν πάρα πολλά από την υπόλοιπη κοινωνία»*, *«Τα τελευταία χρόνια οι*

⁵¹ Οι κοινωνικοί ψυχολόγοι επισημαίνουν, άλλωστε, ότι η θεωρία του Συμβολικού Ρατσισμού έρχεται σε αντίθεση με τη θεωρία της Ρεαλιστικής Σύγκρουσης των Ομάδων (Sherif & Sherif, 1963). Η θεωρίας της Ρεαλιστικής Σύγκρουσης ερμηνεύει τη φυλετική προκατάληψη στα πλαίσια συγκρούσεων μεταξύ των κοινωνικών ομάδων για τις πηγές και άρα το προσωπικό συμφέρον παίζει πρωτεύοντα ρόλο για την απόρριψη του ‘άλλου’. Αντίθετα, όπως είδαμε η θεωρία του Συμβολικού Ρατσισμού ερμηνεύει τη φυλετική προκατάληψη στη βάση μίας συμβολικής ιδεολογίας με ηθικολογική ποιότητα και όχι στη βάση του προσωπικού συμφέροντος.

Μαύροι έχουν περισσότερα οικονομικά οφέλη από όσα τους αξίζουν» (Sears & Henry, 2003, σ.275), *«Πιστεύετε ότι οι Μαύροι λαμβάνουν περισσότερη προσοχή από την κυβέρνηση από όση τους αξίζει;»* (Green, Staerklé & Sears, 2006, σ.451), *«Πολλά κυβερνητικά προγράμματα που έχουν σχεδιαστεί για να βοηθήσουν τους Μαύρους, κάνουν άδικες διακρίσεις κατά των Λευκών»*, *«Η χρήση σχολικού λεωφορείου θα έπληττε την εκπαίδευση των Λευκών παιδιών, θα τη βελτίωνε ή θα είχε μικρή ή και καθόλου διαφορά;»* (McClendon, 1985, σ.222).

Το 1986 ο McConahay συντάσσει την **Κλίμακα Μοντέρνου Ρατσισμού**, η οποία και χρησιμοποιήθηκε τα επόμενα χρόνια από τους περισσότερους ερευνητές του Μοντέρνου Ρατσισμού, αν και οι μεταγενέστεροι προσέθεσαν νέες ερωτήσεις στην κλίμακα ή τροποποίησαν τις αρχικές προκειμένου να τις προσαρμόσουν στην ομάδα στόχο που μελετούν. Γενικά, η Κλίμακα Μοντέρνου Ρατσισμού (McConahay, 1986) περιέχει ερωτήσεις για τρεις δείκτες: α) την άρνηση της συνεχιζόμενης διάκρισης, που περιλαμβάνονται ερωτήσεις, όπως *«Η διάκριση κατά των Μαύρων δεν αποτελεί πια πρόβλημα στις ΗΠΑ»* (Swim, Ailkin, Hall & Hunter, 1995, σ.211), *«Έχουν υπάρξει αρκετά προγράμματα που έχουν σχεδιαστεί για τη δημιουργία θέσεων εργασίας για τους μετανάστες»* (Akrami., Ekehammar & Araya, 2000a, σ.532), β) τον ανταγωνισμό εναντίον των απαιτήσεων της εξω-ομάδας, με ερωτήσεις, όπως *«Οι Μαύροι είναι υπερβολικά απαιτητικοί στις πιέσεις τους για ίσα δικαιώματα»* (Swim et al., 1995, σ.211), *«Η κατάσταση για τα άτομα με νοητική αναπηρία είναι καλή όπως είναι»* (Akrami., Ekehammar, Claesson & Sonnander, 2006 σ.616), και γ) την έχθρα για τις ειδικές εύνειες προς την εξω-ομάδα, με ερωτήσεις, όπως *«Τα τελευταία χρόνια η κυβέρνηση και τα ΜΜΕ έχουν δείξει περισσότερο σεβασμό στους Μαύρους από αυτόν που αξίζουν»* (Swim et al., 1995, σ.211), *«Η κοινωνία παρέχει περισσότερη φροντίδα στα άτομα με νοητική αναπηρία από ότι είναι δίκαιο για τις ομάδες»* (Akrami et al., 2006 σ.616).

Όταν η Κλίμακα Μοντέρνου Ρατσισμού διατυπώθηκε από το McConahay (1986), είχε ως στόχο να δημιουργηθεί ένα εργαλείο για την καταγραφή της Μοντέρνας Προκατάληψης, που σε αντίθεση με την Παλαιά είναι πιο πολύπλοκη και εκλεπτυσμένη και εκδηλώνεται έμμεσα, καθώς οι κοινωνικές νόρμες καθορίζουν τη μη εκδήλωση προκατάληψης ως κοινωνικά επιθυμητή συμπεριφορά. Οι κλίμακες για την προκατάληψη Παλαιάς Μορφής αδυνατούν να συλλάβουν τις νέες μορφές, που δεν εκφράζονται μέσα από τη χρήση αρνητικών στερεοτυπικών απόψεων για την κατωτερότητα της εξω-ομάδας, αλλά από την αντίδραση για θέματα υποτιθέμενα ως μη

φυλετικά. Ο McConahay (1986, σ.100)⁵² πολύ χαρακτηριστικά σημειώνει ότι «*Η χρήση των λέξεων στις ερωτήσεις για την Κλίμακα Μοντέρνου Ρατσισμού επιτρέπει την εκδήλωση του αρνητικού συναισθήματος, επειδή το να δίνει κανείς την προκατειλημμένη απάντηση σε κάθε περίπτωση, μπορεί να εκφράζεται μέσα από πολιτικά ουδέτερη ιδεολογία ή από μη προκατειλημμένες αποδόσεις σχετικά με τη φυλή*». Τα υποκείμενα, έτσι, μέσα από τις κατάλληλες ερωτήσεις μπορεί να εκδηλώσουν τα αρνητικά τους συναισθήματα, καθώς δε θεωρούν ότι οι απαντήσεις τους είναι μεροληπτικές (Fazio, Jackson, Dunton & Williams, 1995, σ.1014).

Μεταγενέστερες έρευνες των Akrami, Ekehammar και των συνεργατών τους (Akrami et al., 2000a, Akrami et al., 2006, Ekehammar, Akrami & Araya, 2000), συνέβαλαν στην εξέλιξη της έρευνας για τη θεωρία της Μοντέρνας Προκατάληψης σε ποικίλα ερευνητικά πλαίσια. Εξίσου λειτουργική ήταν και η προσπάθειά τους να καθιερώσουν μία συγκεκριμένη κλίμακα για τη μέτρηση της Μοντέρνας Προκατάληψης⁵³, η οποία αναπροσαρμόζεται για να χρησιμοποιηθεί ως εργαλείο μέτρησης και διάφορων άλλων προκαταλήψεων για ποικίλες ομάδες στόχους. Η εγκυρότητα της θεωρίας του Μοντέρνου Ρατσισμού και η αποτελεσματική καταγραφή του μέσα από την Κλίμακα Μοντέρνου Ρατσισμού, που πρωτοδιαμόρφωσε ο McConahay (1986) προκύπτει εύλογα από το γεγονός ότι η εν λόγω θεωρία συνέχισε να απασχολεί του κοινωνικούς επιστήμονες και τις επόμενες δεκαετίες μετά το 1970 (Nelson, 2006, σ.117). Μάλιστα, η Κλίμακα Μοντέρνου Ρατσισμού όχι μόνο χρησιμοποιήθηκε σταθερά στις έρευνες, αλλά δοκιμάστηκε και βελτιώθηκε από τους επιστήμονες. Η συγκεκριμένη κλίμακα χρησιμοποιήθηκε συχνότατα από τους κοινωνικούς ψυχολόγους για να κάνουν τη διάκριση μεταξύ των υποκειμένων με χαμηλή και υψηλή προκατάληψη μοντέρνας μορφής ή για να εξετάσουν το ρόλο της προκατάληψης ως διαμεσολαβητικού παράγοντα για τον επηρεασμό των στάσεων των ατόμων για διάφορα πολιτικά θέματα. Πολύ χαρακτηριστικά οι Biernat & Crandall (1999, σ.349-350)⁵⁴ αναφέρουν ότι «*Η Κλίμακα Μοντέρνου Ρατσισμού έχει μία σημαντική κληρονομιά από στοιχεία ερευνών, που στηρίζουν την αξία της ως μέτρησης της φυλετικής προκατάληψης. Είναι, ίσως, το πιο διαδεδομένο όργανο μέτρησης αυτού του είδους, καθώς έχει κερδίσει την αποδοχή τόσο από πολιτικούς επιστήμονες, όσο και από κοινωνικούς ψυχολόγους, που πραγματοποίησαν έρευνες συσχέτισης και έρευνες εργαστηρίου*».

⁵² Όπως αναφέρεται στο Fazio et al., 1995, σ.1014.

⁵³ Η Κλίμακα Μοντέρνας Προκατάληψης των εν λόγω ερευνητών, περιλαμβάνει τους εξής παράγοντες: α) άρνηση της συνεχιζόμενης διάκρισης, β) ανταγωνισμός για τις απαιτήσεις της εξω-ομάδας και γ) έγχυρα για τις ειδικές ευνουίες προς την εξω-ομάδα (Akrami et al., 2000a, 2006, Ekehammar et al., 2000).

⁵⁴ Όπως αναφέρεται στο Henry & Sears, 2002, σ.257.

Στα πλαίσια αυτής της λογικής για την προσπάθεια διαμόρφωσης ενός έγκυρου και αξιόπιστου εργαλείου για τη μέτρηση της Μοντέρνας Προκατάληψης εντάσσεται και η προσπάθεια των Henry και Sears (2002) να αντιμετωπίσουν την κριτική που διατυπώνεται από μερικούς επιστήμονες για τη χρησιμότητα της Κλίμακας Μοντέρνου/Συμβολικού Ρατσισμού. Μέσα από τη χρήση διαφόρων κλιμάκων μέτρησης⁵⁵ καταλήγουν στη διαμόρφωση της τελικής μορφής της Κλίμακας Μοντέρνου Ρατσισμού 2000 (MRS2000) (που περιλαμβάνει 8 ερωτήσεις, Henry & Sears, 2002, σ.279). Σύμφωνα με τα συμπεράσματα των συγγραφέων επιβεβαιώνεται η προβλεπτική εγκυρότητα του Συμβολικού Ρατσισμού για τις στάσεις των ατόμων. Μάλιστα, ως παράγοντας αποδεικνύεται διαφορετικός από τις υπόλοιπες ανεξάρτητες μεταβλητές, δηλαδή τη συντηρητική ιδεολογία και τις παραδοσιακές φυλετικές στάσεις των υποκειμένων. Τέλος, επιβεβαιώνεται η γενικευσιμότητα της Κλίμακας Μοντέρνου Ρατσισμού τόσο στο φοιτητικό, όσο και στο γενικό πληθυσμό, αλλά και σε διάφορες εθνικές και φυλετικές ομάδες.

Οι έρευνες που αναπτύχθηκαν από τους μελετητές του Συμβολικού Ρατσισμού επικεντρώθηκαν στην καταγραφή των στάσεων των Λευκών Αμερικανών ως προς τα θέματα των πολιτικών ζητημάτων (που αναφέραμε παραπάνω), όπως η χρήση σχολικού λεωφορείου για τη μεταφορά των παιδιών σε μεικτά φυλετικά σχολεία (McConahay, 1982, Sears et al., 1979), τα προγράμματα 'υποστηρικτικής δράσης' (Jacobson, 1985), αλλά και η πρόθεση ψήφου για έναν υποψήφιο Λευκό ή Μαύρο (Kinder & Sears, 1981, Weigel & Howes, 1985)⁵⁶.

Το ενδιαφέρον των ερευνητών στρέφεται κυρίως στην καταγραφή στάσεων των Λευκών Αμερικανών αναφορικά με διάφορα ζητήματα πολιτικής, όπως η χρήση λεωφορείου για τη μετακίνηση των παιδιών σε μεικτά φυλετικά σχολεία ή η προτίμηση ψήφου σε ένα Λευκό υποψήφιο. Τα ζητήματα αυτά σχεδόν μονοπωλούν το ενδιαφέρον των ερευνητών και μόνο πολύ πρόσφατα κάποιοι επιχειρούν την καταγραφή του Συμβολικού Ρατσισμού μέσα από διαφορετικά ζητήματα στάσεων, όπως είναι οι αντεγκληματικές πολιτικές. Ωστόσο, είναι και πάλι εμφανές ότι ο Συμβολικός Ρατσισμός υφαίνεται γύρω από πολιτικά ζητήματα, πράγμα που επιβεβαιώνει την ευστοχία των

---

⁵⁵ Πιο συγκεκριμένα χρησιμοποιούν ερωτήσεις από τις εξής κλίμακες: α)Κλίμακα Συμβολικού Ρατσισμού (Sears, 1988, Sears et al., 1997), β)Κλίμακα Μοντέρνου Ρατσισμού (McConahay, 1981), γ)Κλίμακα Φυλετικής Έχθρας (Kinder & Sears, 1981) και δ)Κλίμακα Εκλεπτυσμένου Ρατσισμού (Pettigrew & Meertens, 1995) (Henry & Sears, 2002, σ.259-262).

⁵⁶ Όπως αναφέρεται στο Duckitt, 1994, σ.22.

Kinder & Sears (1981), που επέλεξαν τον όρο ‘συμβολικός’ για τη νέα μορφή ρατσισμού.

Οι πρώτες έρευνες που αναπτύσσονται τη δεκαετία του 1970 δείχνουν ότι ο Συμβολικός Ρατσισμός εκφράζεται υπό όρους συμβολικών πεποιθήσεων και αντίστασης στην αλλαγή του φυλετικού status quo. Αυτός ο ρατσισμός, μάλιστα, διαφέρει από τον Παλαιό Ρατσισμό, που χαρακτηρίζεται από τους αξίες του διαχωρισμού και τις απόψεις περί φυλετικής κατωτερότητας. Οι πολίτες αυτή την εποχή απορρίπτουν τον Παλαιό Ρατσισμό, αλλά οι στάσεις τους για τα πολιτικά ζητήματα φανερώνουν την επικράτηση του Συμβολικού Ρατσισμού, που είναι πιο ήπιος και έμμεσος. Οι Sears και Kinder (1971) στην πρώτη τους έρευνα σημειώνουν ότι περισσότερο από το 90% των ατόμων υποστηρίζουν το μη φυλετικό διαχωρισμό στο σχολείο και τις δημόσιες παροχές και την ισότητα στον επαγγελματικό τομέα. Τα ίδια άτομα, όμως, δηλώνουν *«άκαμπτη αντίθεση σε αλλαγές που θα κλόνιζαν τη δική τους ανώτερη φυλετική θέση»* (σ.63). Επίσης, η προτίμηση ενός Λευκού από ένα Μαύρο υποψήφιο στις εκλογές δε σχετίζεται με τις δεσμεύσεις των ατόμων για την ισότητα, αλλά *«καθορίζεται από συμβολικές πεποιθήσεις για το ότι οι Νέγροι πιέζουν υπερβολικά, ότι λαμβάνουν συμπεριφορά προτίμησης από την κυβέρνηση και ότι δε χρειάζονται πραγματικά τα λεφτά της κρατικής πρόνοιας»* (σ.66)⁵⁷. Οι απόψεις αυτές υιοθετούνται από τους McConahay και Hough (1976) και το McConahay και τους συνεργάτες του (1981), που καταλήγουν στα ίδια συμπεράσματα και προσπαθούν μέσα από τη διατύπωση νέων ερωτήσεων να μετρήσουν το Συμβολικό Ρατσισμό. Επιβεβαιώνουν τη διαφορά του από τον Παλαιό Ρατσισμό, που δεν είναι πια αποδεκτός από τα άτομα.

Η έρευνα των Sears et al. (1979) είναι μία από τις πρώτες που ασχολήθηκε με το ζήτημα των στάσεων των πολιτών για θέματα πολιτικής, όπως η χρήση σχολικού λεωφορείου για τη μεταφορά των Λευκών και Μαύρων μαθητών σε μεικτά σχολεία μακριά από τη γειτονιά τους, αλλά και η προτίμηση υποψηφίου στις εκλογές. Οι ερευνητές κάνουν διαχωρισμό ανάμεσα στον παράγοντα ‘ατομικό συμφέρον’ και στον παράγοντα ‘συμβολική πολιτική’. Ο πρώτος παράγοντας αφορά τη διαμόρφωση στάσεων, σύμφωνα με την αρχή της διατήρησης του μεγαλύτερου κέρδους ή της μικρότερης απώλειας αγαθών για το ίδιο το άτομο και την οικογένειά του. Σύμφωνα με αυτόν οι Λευκοί Αμερικανοί απορρίπτουν τη χρήση σχολικών λεωφορείων λόγω των φόβων τους για τις επιπτώσεις στα παιδιά τους. Ο δεύτερος παράγοντας αφορά απόψεις της κοινής γνώμης που προέρχονται από μακροχρόνιες πολιτικές προδιαθέσεις, όπως η

---

⁵⁷ Όπως αναφέρεται στο Weigel & Howes, 1985, σ.119.

προκατάληψη. Οι αναλύσεις καταλήγουν στο συμπέρασμα ότι η στάση των ατόμων για το ζήτημα του σχολικού λεωφορείου επηρεάζει την πρόθεση ψήφου στις εκλογές (αντίρρηση για αυτό το ζήτημα έχει θετική συσχέτιση με την επιλογή Λευκού υποψηφίου στις εκλογές) και μάλιστα ως ένα συμβολικό θέμα και όχι ως θέμα ατομικού συμφέροντος.

Στο ίδιο συμπέρασμα για την επίδραση των στάσεων για συμβολικές πολιτικές καταλήγουν και οι Sears et al. (1980), οι οποίοι καταγράφουν τις στάσεις των Αμερικανών μέσα από τις απόψεις τους για τέσσερα πολιτικά θέματα: την ανεργία, την ασφάλιση, τη δημόσια υγεία και τη χρήση σχολικού λεωφορείου. Με το ίδιο βασικό ερώτημα για το εάν οι πολιτικές στάσεις των ατόμων επηρεάζονται από το ατομικό συμφέρον ή τη συμβολική πολιτική ασχολούνται οι Kinder και Sears το 1981. Τα δεδομένα τους προέρχονται από δύο χρονικές περιόδους εκλογών το 1969 και το 1973, οπότε και καταγράφουν την υποστήριξη ενός Λευκού ή ενός Μαύρου υποψηφίου. Για μία ακόμη φορά τα συμπεράσματα των επιστημόνων επιβεβαιώνουν ότι η αφηρημένη μοραλιστική έχθρα για τους Μαύρους (που αποτελεί το Συμβολικό Ρατσισμό) είναι ο κύριος καθοριστικός παράγοντας για την παροχή ψήφου (που δε δίνεται στο Μαύρο υποψήφιο) είτε τα άτομα απειλούνται έμμεσα, είτε άμεσα, από την παρουσία της εξωομάδας. Η άμεση φυλετική απειλή, που μπορεί να βιώνουν τα άτομα, στην ιδιωτική τους ζωή δε σχετίζεται με τις πολιτικές τους επιλογές και δεν επηρεάζουν τον παράγοντα του Συμβολικού Ρατσισμού.

Ενδεικτικό της εντύπωσης που έκανε η διατύπωση της θεωρίας του Συμβολικού Ρατσισμού τη δεκαετία του 1980 είναι το γεγονός ότι διεγείρει έναν ουσιώδη διάλογο μεταξύ των επιστημόνων. Ο Bobo (1983) ασκεί κριτική στις θέσεις των Kinder και Sears (1981). Η κριτική του βασίζεται στην άποψη ότι η απόρριψη της χρήσης σχολικού λεωφορείου από τους Λευκούς Αμερικανούς δεν οφείλεται μόνο σε μία προδιάθεση στάσης μη ανοχής για τους Μαύρους, όπως πρεσβεύει ο Συμβολικός Ρατσισμός. Σε αντίθεση με τους Kinder και Sears (1981), ο Bobo (1983) θεωρεί ότι η στάση των Λευκών για αυτό το πολιτικό ζήτημα εξαρτάται μεν από το Συμβολικό Ρατσισμό, αλλά και από το ομαδικό συμφέρον, δηλαδή τη ρεαλιστική σύγκρουση μεταξύ των κοινωνικών ομάδων. Η συμβολή του Bobo στην ανάπτυξη της θεωρίας του Συμβολικού Ρατσισμού είναι σημαντική, καθώς με την έρευνά του δεν καταρρίπτει τη νέα αυτή θεωρία για την προκατάληψη, αλλά την εμπλουτίζει. Παράλληλα, δίνει απάντηση και σε ένα ακόμη μέρος του θεωρητικού προβληματισμού για το Συμβολικό Ρατσισμό, την ασυμφωνία μεταξύ των θετικών στάσεων των Λευκών Αμερικανών για τη φυλετική ισότητα και των αρνητικών στάσεών τους για τις πολιτικές προώθησής της. Πολύ χαρακτηριστικά

αναφέρει για το ζήτημα της χρήσης σχολικού λεωφορείου (που αποτελεί την εξαρτημένη μεταβλητή στη μελέτη του): «Οι Λευκοί μέχρι τώρα βλέπουν ότι οι Μαύροι προκαλούν πηγές και στόχους που οι ίδιοι κατέχουν και θεωρούν αξιόλογες. Έτσι, δεν είναι πρόθυμοι να μετατρέψουν τις ευμενείς τους στάσεις ως προς την αρχή της φυλετικής δικαιοσύνης σε υποστήριξη για συγκεκριμένες πολιτικές, όπως το λεωφορείο» (Bobo, 1983, σ.1208).

Πολιτικά ζητήματα (όπως η χρήση σχολικού λεωφορείου) για την προώθηση της ισότητας δεν κερδίζουν την υποστήριξη των Αμερικανών, όχι μόνο λόγω των αρνητικών προδιαθέσεων των πολιτών (όπως ορίζονται από το Συμβολικό Ρατσισμό), αλλά και λόγω του ότι προσλαμβάνονται αυτά τα θέματα ως συγκρουσιακά, καθώς απειλούν με το ενδεχόμενο αλλαγών των σχέσεων μεταξύ των κοινωνικών ομάδων⁵⁸. του Kinder το 1986.

Η αντίδραση των Λευκών Αμερικανών στη χρήση σχολικού λεωφορείου μελετάται για μία ακόμη φορά ως περίπτωση για τη διαπίστωση της ισχύος του Συμβολικού Ρατσισμού από το McClendon (1985). Εκείνος, όμως, επιχειρεί να δει τη θεωρία από μία νέα σκοπιά και επικεντρώνεται στο να ξεκαθαρίσει κατά πόσο ισχύει ο ισχυρισμός των κοινωνικών ψυχολόγων ότι ο Συμβολικός Ρατσισμός ως νέα μορφή πιο εκλεπτυσμένης προκατάληψης έχει αντικαταστήσει τον Παραδοσιακό και πιο κραυγαλέο Ρατσισμό. Η υπόθεση ότι ο Συμβολικός Ρατσισμός (αφού έχει αντικαταστήσει τον Παραδοσιακό) έχει μεγαλύτερη επίδραση στη στάση των ατόμων δεν επιβεβαιώνεται. Αντίθετα, και οι δύο μορφές φυλετικής προκατάληψης φαίνεται να αυξάνουν της αναμενόμενες ζημίες για τα άτομα, οι οποίες με τη σειρά της αυξάνουν την αντίδραση στην πολιτική της χρήσης σχολικών λεωφορείων. Ο McClendon, λοιπόν, συμβάλλει στον προβληματισμό για την αντικατάσταση της Παραδοσιακής Προκατάληψης από της Νέες Μορφές, που θα συνεχιστεί τα επόμενα χρόνια.

Έτσι, ο προβληματισμός για τη διάκριση μεταξύ Παλαιού και Συμβολικού Ρατσισμού απασχολεί αργότερα και τους Virtanen και Huddy (1998). Υποθέτουν ότι οι Παλαιοί Ρατσιστές θα απορρίψουν κάθε μορφή υποστήριξης προς τους Μαύρους, ενώ οι Συμβολικοί Ρατσιστές θα έχουν αντίρρηση για τις ‘πολιτικές κοινωνικής πρόνοιας’ και όχι για τις ‘εξατομικευμένες πολιτικές’. Τα συμπεράσματα επιβεβαιώνουν αυτή την

---

⁵⁸ Βέβαια, οι Sears και Kinder (1985) απαντούν στην αμφισβήτηση που δέχονται από το Bobo (1983) με ένα νέο άρθρο τους. Σε αυτό ισχυρίζονται ότι παρά τους σκέψεις που διατυπώνει ο τελευταίος, το συμπέρασμα της δικής τους έρευνας (Kinder & Sears, 1981) δεν αναιρείται. Θεωρούν ότι ο Bobo συγχέει το ατομικό με το ομαδικό συμφέρον. Επιμένουν ότι οι στάσεις των Αμερικανών για τα πολιτικά ζητήματα επηρεάζονται καθοριστικά από το Συμβολικό Ρατσισμό και όχι το ατομικό συμφέρον. «Ο Συμβολικός Ρατσισμός έχει τους ρίζες του στους φυλετικούς φόβους που μαθαίνουν τα άτομα σε νεαρή ηλικία και στα στερεότυπα και στα βαθιά ριζωμένα συναισθήματα τους κοινωνικής ηθικής και του πρέποντος. Η αντίσταση στην αλλαγή, σε αυτή την περίπτωση, δεν έχει να κάνει με άμεσες απτές απειλές που οι Μαύροι μπορεί να θέτουν στην προσωπική ζωή των Λευκών, αλλά με την προκατάληψη και τους αξίες» (Sears & Kinder, 1985, σ.1141).

υπόθεση, πράγμα που ενδυναμώνει την άποψη ότι ο Παλαιός και ο Συμβολικός Ρατσισμός είναι δύο διαφορετικές μορφές προκατάληψης, αν και εδώ εμφανίζονται να έχουν μέτρια συσχέτιση. Η Παλαιά Προκατάληψη, λοιπόν, σύμφωνα με τα αποτελέσματα συνεχίζει να υπάρχει σε ένα μικρό βαθμό (αφού υπάρχουν άτομα που εμφανίζουν υψηλό σκορ στην αντίστοιχη κλίμακα). Αυτή η προκατάληψη επηρεάζει τις στάσεις των ατόμων για της φυλετικές πολιτικές, αλλά με διαφορετικό τρόπο από το Συμβολικό Ρατσισμό. Το γεγονός ότι οι Παλαιοί Ρατσιστές απορρίπτουν κάθε μορφή στήριξης των Μαύρων επιβεβαιώνει την άποψη ότι πρόκειται για ένα ρατσισμό που έχει τις ρίζες του στην κοινωνικοποίηση σε νεαρή ηλικία. Αντίθετα, το γεγονός ότι οι Συμβολικοί Ρατσιστές απορρίπτουν της ‘πολιτικές κοινωνικής πρόνοιας’, αλλά αποδέχονται της ‘εξατομικευμένες πολιτικές’, ενδυναμώνει την άποψη ότι πρόκειται για ένα ρατσισμό που επηρεάζεται από την κοινωνικοποίηση στη νεαρή ηλικία, αλλά πολύ περισσότερο από την εμπειρία του ατόμου στην ενήλικη ζωή και αφορά την προστασία των προσωπικών του συμφερόντων (Virtanen & Huddy, 1998, σ.318). Με λίγα λόγια ο Συμβολικός Ρατσισμός είναι μία νέα μορφή προκατάληψης και όχι μία μεταλλαγμένη μορφή του Παλαιού Ρατσισμού.

Στο ίδιο συμπέρασμα καταλήγουν και ο Sears με της συνεργάτες του (Sears et al., 1997). Τα αποτελέσματα των αναλύσεων επιβεβαιώνουν ότι ο Συμβολικός Ρατσισμός επηρεάζει πολύ περισσότερο της φυλετικές στάσεις των ατόμων από παράγοντες, όπως το συναίσθημα κατά των Μαύρων, το στερεότυπο και ο Παραδοσιακός Ρατσισμός. Οι επιστήμονες ενδιαφέρονται για την επίδραση του παράγοντα της εκπαίδευσης και συμπεραίνουν ότι ο Συμβολικός Ρατσισμός δεν επηρεάζει περισσότερο τα άτομα με χαμηλή εκπαίδευση, αλλά κυρίως επηρεάζει τα άτομα με υψηλό μορφωτικό επίπεδο (Sears et al., 1997, σ.44).

Τα τελευταία χρόνια το ενδιαφέρον για τη διερεύνηση του Συμβολικού Ρατσισμού όχι μόνο δε μειώνεται, αλλά αναπτύσσεται και σε διαφορετικούς παράγοντες. Οι έρευνες για αυτή τη μορφή νέας προκατάληψης καταγράφουν σχεδόν αποκλειστικά ως εξαρτημένη μεταβλητή τις στάσεις των ατόμων για πολιτικές, όπως η υποστηρικτική δράση ή η πρόθεση για την παροχή ψήφου σε ένα Μαύρο ή Λευκό υποψήφιο. Οι Green et al. (2006) στρέφουν πρώτοι την προσοχή τους σε ένα νέο παράγοντα για την καταγραφή των στάσεων των ατόμων. Ως εξαρτημένη μεταβλητή, λοιπόν, καταγράφουν τις στάσεις των Λευκών Αμερικανών για την αντεγκληματική πολιτική, η οποία θεωρούν ότι αντανακλά τη φυλετική προκατάληψη. Το ερευνητικό τους ερώτημα για τη σχέση μεταξύ Συμβολικού Ρατσισμού και στάσης για την αντεγκληματική πολιτική προέκυψε από την παρατήρηση προηγούμενων ερευνών, σύμφωνα με τις οποίες η φυλετική

προκατάληψη συσχετίζεται με την υποστήριξη της θανατικής ποινής. Οι συγκεκριμένοι ερευνητές καταγράφουν τις στάσεις των ατόμων για δύο διαφορετικές εγκληματολογικές πολιτικές: την ‘τιμωρητική’ και την ‘αποτρεπτική’ πολιτική. Η πρώτη στοχεύει στην τιμωρία των παραβατών και στην ελαχιστοποίηση της πιθανότητας για μελλοντική παραβατική συμπεριφορά, είναι εξατομικευμένη και κατευθύνεται προς τους παραβάτες. Η δεύτερη στοχεύει στη μείωση του εγκλήματος με το να αντιμετωπίζει τις δομικές καταστάσεις που προκαλούν το έγκλημα, όπως η φτώχεια, η ανεργία ή η έλλειψη εκπαίδευσης. Κατευθύνεται προς ολόκληρες κοινωνικές κατηγορίες, όπως οι άνεργοι (Green et al., 2006, σ.437). Οι ερευνητές υποθέτουν ότι ο Συμβολικός Ρατσισμός συσχετίζεται με την υποστήριξη των ‘τιμωρητικών πολιτικών’ και την αντίδραση στις ‘αποτρεπτικές πολιτικές’. Εξετάζουν, ωστόσο, και δύο υπο-κατηγορίες του Συμβολικού Ρατσισμού, τον ‘Εσωτερικό’ και τον ‘Εξωτερικό Συμβολικό Ρατσισμό’. Ο ‘Εσωτερικός Συμβολικός Ρατσισμός’ εμπλέκει αποδόσεις στους ίδιους τους Μαύρους, όπως η έλλειψη ικανοτήτων και ακριβώς επειδή αφορά μία εσωτερική απόδοση (στο άτομο) αναμένεται να συσχετίζεται περισσότερο με την ‘τιμωρητική πολιτική’, που είναι εξατομικευμένη. Ο ‘Εξωτερικός Συμβολικός Ρατσισμός’ εμπλέκει εξωτερικές αποδόσεις, όπως το ότι δεν υπάρχει πια θεσμική διάκριση κατά των Μαύρων και για αυτό αναμένεται να συσχετίζεται με τις ‘αποτρεπτικές πολιτικές’, που έχουν στόχο ολόκληρες κοινωνικές ομάδες. Οι αναλύσεις των δεδομένων⁵⁹ δείχνουν ότι ο Συμβολικός Ρατσισμός καθορίζει τις πολιτικές στάσεις των ατόμων ανεξάρτητα από την επίδραση και άλλων μεταβλητών πέρα από τη φυλή, που εξετάζονται στη συγκεκριμένη έρευνα⁶⁰. Επιβεβαιώνονται, μάλιστα, και οι υποθέσεις για τις δύο υπο-κατηγορίες Συμβολικού Ρατσισμού. Ο ‘Εξωτερικός Συμβολικός Ρατσισμός’ φαίνεται ότι μπορεί να προβλέψει τη στάση απόρριψης της ‘αποτρεπτικής’ εγκληματολογικής πολιτικής, καθώς αφορά οργανωτικές/δομικές αντιλήψεις για τη φυλή, όπως το ότι δεν υπάρχει πια διάκριση ή ότι οι Μαύροι έχουν υπερβολικές απαιτήσεις. Ο ‘Εσωτερικός Συμβολικός Ρατσισμός’ προβλέπει την υποστήριξη της ‘τιμωρητικής’ εγκληματολογικής πολιτικής, καθώς περιλαμβάνει ατομικές αποδόσεις για το έγκλημα και την άποψη ότι η πρόληψη της παράβασης των αξιών είναι σημαντική. Για μία ακόμη φορά η απαίτηση της κυρίαρχης ομάδας για συμμόρφωση των μειονοτικών ομάδων στις αξίες της αποκαλύπτει την ηθική φύση των στάσεων των μελών της, που υιοθετούν την τιμωρητικότητα, αφού πρώτα

⁵⁹ Πρόκειται για δευτερογενή ανάλυση, καθώς τα αρχικά δεδομένα προέρχονται από τις έρευνες Los Angeles Country Social Surveys (LACSS) για τα έτη 1997, 1998 και 1999 (Green et al., 2006, σ.440).

⁶⁰ Οι παράγοντες αυτοί αφορούν την εγκληματολογική πολιτική χωρίς να έχουν σχέση με το ζήτημα της φυλής. Πρόκειται για παράγοντες, όπως αποδόσεις για το έγκλημα, η σοβαρότητα του εγκλήματος, το ατομικό συμφέρον (όπως μία ενδεχόμενη προσωπική εμπειρία θυματοποίησης), ο πολιτικός συντηρητισμός και η παρακολούθηση των ΜΜΕ (για ενημέρωση για εγκλήματα) (Green et al., 2006, σ.440).

έχουν αποδώσει ατομικές ευθύνες στα μέλη της μειονοτικής ομάδας για την παράβαση των αξιών.

Οι πιο πρόσφατες έρευνες για τη Μοντέρνα Προκατάληψη έχουν διεξαχθεί από τους Akrami, Ekehammar και τους συνεργάτες τους. Χρησιμοποιούν την Κλίμακα Μοντέρνου Ρατσισμού αναπροσαρμόζοντάς τη προκειμένου να μελετήσουν τρία διαφορετικά θέματα: τις στάσεις για τους μετανάστες στη Σουηδία, τις στάσεις για τα άτομα με νοητική αναπηρία και τις στάσεις για τις γυναίκες (Μοντέρνος Σεξισμός). Στην έρευνά τους για τις στάσεις των Σουηδών για τους μετανάστες (Akrami et al., 2000a) χρησιμοποιούν την Κλίμακα Μοντέρνας Προκατάληψης, η οποία αποτελείται από τρεις διαφορετικές υπο-κλίμακες με τα εξής θέματα: α) άρνηση της συνεχιζόμενης διάκρισης, β) ανταγωνισμός για τις απαιτήσεις της εξω-ομάδας και γ) έχθρα για τις ειδικές εύννοιες προς την εξω-ομάδα. Η κλίμακα αυτή αναπροσαρμόζεται σύμφωνα με την εξω-ομάδα στόχο (για την οποία μελετάται η προκατάληψη) και χρησιμοποιείται από τους συγκεκριμένους επιστήμονες τόσο στην έρευνά τους για τους μετανάστες (Akrami et al., 2000a), όσο και στην έρευνά τους για τα άτομα με νοητική αναπηρία (Akrami et al., 2006) και στην έρευνα για τις γυναίκες (Ekehammar et al., 2000) καταλήγουν στο συμπέρασμα ότι η Παλαιά και η Μοντέρνα Προκατάληψη είναι διαφορετικές, αν και έχουν θετική συσχέτιση.

3.5.2 Η Διακριτική προκατάληψη

Η θεωρία για το Συμβολικό/Μοντέρνο Ρατσισμό διατυπώνεται και μελετάται εμπειρικά στην Αμερική και ουσιαστικά πρόκειται για την πρώτη θεωρία που κάνει λόγο για μία νέα μορφή φυλετικής προκατάληψης με καινούρια χαρακτηριστικά. Οι Pettigrew και Meertens (1995) όχι μόνο βρήκαν εξαιρετικά ενδιαφέροντα αυτή τη νέα θεωρία, αλλά οι ίδιοι επιχείρησαν να την εφαρμόσουν στην Ευρώπη και έτσι είναι οι πρώτοι κοινωνικοί ψυχολόγοι που επιχείρησαν να εξάγουν το γενικότερο προβληματισμό που έχει αναπτυχθεί στην Αμερική για τις νέες μορφές προκατάληψης. Οι Pettigrew και Meertens, λοιπόν, μελετούν τη σύγχρονη προκατάληψη σε νέο (Ευρωπαϊκό) πολιτισμικό πλαίσιο, πέρα από την Αμερική. Παράλληλα, επιχειρούν να εξετάσουν την προκατάληψη των ατόμων για νέες κοινωνικές ομάδες, όπως εκείνες των μεταναστών, σε αντίθεση με την Αμερική, που η θεωρία της προκατάληψης έχει συνδεθεί σχεδόν αποκλειστικά με το φυλετικό ζήτημα και τις στάσεις των Λευκών Αμερικανών για τους Μαύρους Αфро-Αμερικανούς.

Αν και η αφετηριακή σκέψη των Pettigrew και Meertens είναι ο Συμβολικός Ρατσισμός, η εφαρμογή που πραγματοποιούν στην Ευρώπη δεν είναι αυτούσια. Διατυπώνουν ουσιαστικά μία νέα θεωρία και διαμορφώνουν νέες Κλίμακες για την καταγραφή της προκατάληψης. Συμφωνούν με όλους τους άλλους επιστήμονες στο ότι αυτή την εποχή μπορεί να γίνει μία διάκριση μεταξύ της προκατάληψης παλαιάς μορφής, που επικρατούσε στο παρελθόν, και της σύγχρονης προκατάληψης. Οι ίδιοι κάνουν το διαχωρισμό ανάμεσα στην Ωμή Προκατάληψη (που επικρατούσε κυρίως στο παρελθόν), την οποία χαρακτηρίζουν ως «θερμή, κοντινή και άμεση» και στη Διακριτική Προκατάληψη (που κυριαρχεί στη σύγχρονη κοινωνία), που είναι «ψυχρή, απόμακρη και έμμεση» (Brown, 1995, σ.222, Meertens & Pettigrew, 1997, σ.54, Pettigrew & Meertens, 1995, σ.58). Η ουσιαστική διαφορά μεταξύ των δύο προκαταλήψεων στις οποίες αναφέρονται είναι ο τρόπος εκδήλωσης της προκατάληψης. Η Ωμή Προκατάληψη αφορά την ανοιχτή εκδήλωση μεροληπτικών απόψεων, έστω και αν αυτές είναι κοινωνικά απορριπτέες. Αντίθετα, η Διακριτική Προκατάληψη αφορά συγκαλυμμένες εκδηλώσεις της μεροληψίας μέσα από κοινωνικά αποδεκτές απόψεις για τις μειονοτικές ομάδες (Deal, 2007, σ.95, Meertens & Pettigrew, 1997, σ.56, Pettigrew & Meertens, 1995, σ.71).

Μία πρώτη διάσταση που χαρακτηρίζει τα άτομα που φέρουν τη Δικαιρική Προκατάληψη είναι ότι επικεντρώνονται στην **υπεράσπιση των παραδοσιακών αξιών**, τις οποίες θεωρούν ότι παραβιάζουν οι μειονοτικές ομάδες. Μάλιστα, μέσα από αυτή την υπεράσπιση βρίσκουν τον τρόπο να αποδώσουν στις μειονοτικές ομάδες την ευθύνη για τη μειονεκτική θέση τους στην κοινωνία. Πιστεύουν ότι τα μέλη τους είναι εκείνα που ευθύνονται για την αποτυχία τους να προσαρμοστούν στους κοινωνικούς κανόνες του περιβάλλοντος στο οποίο ζουν. Η μεροληπτική στάση, έτσι, καλύπτεται πίσω από απόψεις, όπως το ότι οι μειονότητες «πρέπει να προσπαθήσουν περισσότερο», «να βοηθήσουν τον εαυτό τους» και «να διδάξουν στα παιδιά τους τις παραδοσιακές αξίες», οι οποίες φαινομενικά είναι μη προκατειλημμένες, αλλά ουσιαστικά αποτελούν δείκτες εκλεπτυσμένης μορφής προκατάληψης (Brown, 1995, σ.222, Pettigrew & Meertens, 1995, σ.59, Pettigrew & Meertens, 2001, σ.299, Sears & Henry, 2005, σ.97).

Το δεύτερο γνώρισμα που χαρακτηρίζει τη Διακριτική Προκατάληψη είναι ότι τα άτομα που τη φέρουν **υπερτονίζουν τις διαφορές στην κουλτούρα** μεταξύ των ομάδων. Με το να διογκώνονται οι διομαδικές πολιτισμικές διαφορές, ενδυναμώνονται οι υποθέσεις για ασυμφωνία απόψεων μεταξύ των μελών των ομάδων (Pettigrew & Meertens, 1995, σ.60, Pettigrew & Meertens, 2001, σ.299, Sears & Henry, 2005, σ.97). Διαφορές, όπως στις αξίες, τη θρησκεία, τη γλώσσα τονίζονται με έμφαση (Brown, 1995, σ.222). Για μία ακόμη φορά οι Διακριτικοί Ρατσιστές βρίσκουν έναν τρόπο να καλύψουν

τις μεροληπτικές τους στάσεις κάτω από τις υποτιθέμενες διαφορές κουλτούρας. Δικαιολογούν, έτσι, τη διάκριση κατά των εξω-ομάδων αποδίδοντάς τη σε μη προκατειλημμένους όρους, όπως οι πολιτισμικές διαφορές. Οι μειονοτικές ομάδες, όχι μόνο θεωρείται ότι παραβαίνουν τις παραδοσιακές αξίες, αλλά κυρίως κυριαρχεί η αντίληψη ότι υπάρχει μεγάλο κενό μεταξύ των πολιτισμών. Αυτή η αντίληψη, όμως, διογκώνει την πρόσληψη για προσβολή των παραδοσιακών αξιών και οδηγεί στην πεποίθηση ότι η μειονοτική ομάδα ποτέ δε θα γίνει αποδεκτή και δε θα μπορέσει να συνυπάρξει με την πλειοψηφική ομάδα (Bernard et al., 2006, σ.180).

Τρίτο και τελευταία διάσταση που οι Pettigrew και Meertens αναγνωρίζουν στη Διακριτική Προκατάληψη είναι η **άρνηση των θετικών συναισθημάτων** για τα μέλη της εξω-ομάδας (Brown, 1995, σ.222, Pettigrew & Meertens, 2001, σ.299, , Sears & Henry, 2005, σ.97). Παρατηρούν ότι τα άτομα στη σύγχρονη εποχή τάσσονται με το πολιτικά ορθό και αποφεύγουν την έκφραση αρνητικών χαρακτηρισμών για τα μέλη των μειονοτικών ομάδων. Τα αρνητικά συναισθήματα, όμως, συνεχίζουν να υπάρχουν. Απλά οι διακριτικοί ρατσιστές αντί να τα εκφράζουν ευθέως προτιμούν να τα καλύπτουν πίσω από την άρνηση θετικών συναισθημάτων για την εξω-ομάδα. Για παράδειγμα, σε μία μελέτη τα άτομα αποφεύγουν να χαρακτηρίσουν τα μέλη της εξω-ομάδας ως «τεμπέληδες», ενώ είναι πιο πιθανό ότι θα προτιμήσουν να τα χαρακτηρίσουν ως «λιγότερο φιλόδοξα» (Pettigrew & Meertens, 1995, σ.60). Έτσι, *«διάφορες μορφές διάκρισης και μεροληψίας μπορεί να αναπτυχθούν όχι επειδή υπάρχει μίσος για την εξω-ομάδα, αλλά επειδή τα θετικά συναισθήματα, όπως ο θαυμασμός, η συναίσθηση και η εμπιστοσύνη φυλάσσονται για την ενδο-ομάδα και στερούνται από την εξω-ομάδα»* (Brewer, 1999, σ.438).

Τα τρία χαρακτηριστικά που οι Pettigrew και Meertens έχουν ορίσει ως τυπικά της Διακριτικής Προκατάληψης αποτελούν και τον οδηγό για τη διαμόρφωση από τους ίδιους της κατάλληλης κλίμακας για την καταγραφή της νέας αυτής μορφής προκατάληψης. Μάλιστα, η περιγραφή της ως *«έμμεση, ψυχρή και απόμακρη»* κάνει την καταγραφή της Διακριτικής Προκατάληψης ένα δύσκολο εγχείρημα. Και αυτό γιατί η εν λόγω προκατάληψη αφορά μία *άνιση και άδικη μεταχείριση της εξω-ομάδας, που είναι τυπικά λιγότερο ορατή και προφανής από την κραυγαλέα διάκριση. Συχνά, μάλιστα, περνάει απαρατήρητη, καθώς τα άτομα που τη φέρουν έχουν εσωτερικεύσει τις*

εκλεπτυσμένες συμπεριφορές διάκρισης ως φυσιολογικές, φυσικές ή συνήθειες (Benokraitis & Feagin, 1995, σ.41⁶¹).

Το 1995 οι Pettigrew και Meertens δημοσιεύουν τη διατύπωση της θεωρίας για τη Διακριτική Προκατάληψη και παράλληλα μία έρευνα για τη μελέτη της ισχύος της. Σε αυτή τη μελέτη πραγματοποιείται η διαμόρφωση της **Κλίμακας Διακριτικής Προκατάληψης**, η οποία χρησιμοποιείται σε αντιδιαστολή με την Κλίμακα της Ωμής Προκατάληψης. Πιο συγκεκριμένα η **Κλίμακα Ωμής Προκατάληψης** αποσκοπεί στην καταγραφή της Παλαιάς μορφής προκατάληψης και περιλαμβάνει τους εξής παράγοντες: α) Αίσθημα απειλής και απόρριψη της εξω-ομάδας και β) Παράγοντες στενής σχέσης με μέλη της εξω-ομάδας. Η Κλίμακα Διακριτικής Προκατάληψης αποτελείται από τρεις παράγοντες, οι οποίοι συμπίπτουν με τα χαρακτηριστικά της συγκεκριμένης προκατάληψης (που μόλις περιγράψαμε). Οι παράγοντες αυτοί είναι: α) Υπεράσπιση παραδοσιακών αξιών (πχ. «*Οι Ινδοί που ζουν εδώ διδάσκουν στα παιδιά τους αξίες και δεξιότητες διαφορετικές από εκείνες που απαιτούνται για να πετύχει κανείς στη Βρετανία*»), β) Τονισμός πολιτισμικών διαφορών (πχ. «*Πόσο διαφορετικοί ή όμοιοι πιστεύεις ότι είναι οι Δ. Ινδοί που ζουν εδώ σε σύγκριση με τους άλλους Βρετανούς όπως εσύ;...*») και γ) Στέρηση θετικών συναισθημάτων προς την εξω-ομάδα (πχ. «*Πόσο συχνά έχεις νιώσει θυμασμό για τους Δ. Ινδούς που ζουν εδώ;*») (Pettigrew & Meertens, 1995, σ.62).

Οι Κλίμακες της Διακριτικής και της Ωμής Προκατάληψης εφαρμόστηκαν για την καταγραφή των δύο αυτών μορφών προκατάληψης σε αντιπαραβολή. Από τη στιγμή που οι Pettigrew και Meertens δημιουργούν αυτές τις κλίμακες για τη μέτρηση της παλιάς και της σύγχρονης προκατάληψης στην Ευρώπη, και άλλοι ερευνητές τις χρησιμοποιούν στις Ευρωπαϊκές χώρες και μάλιστα για την καταγραφή προκατειλημμένων στάσεων για διάφορες ομάδες στόχους (και όχι μόνο τη φυλετική ομάδα των Μαύρων που έχει κατακλίσει σχεδόν ολοκληρωτικά τις μελέτες για την προκατάληψη στην Αμερική). Οι ίδιοι οι Meertens & Pettigrew, 1997, σ.54 (Pettigrew & Meertens, 2001, σ.301) αναφέρουν μία σειρά Ευρωπαϊκών χωρών, στις οποίες έχουν γίνει σχετικές μελέτες, όπως η Γαλλία, η Ολλανδία, η Γερμανία (Petzel, 1998), η Ιταλία (Arcuri & Boca, 1996, 1999, Rattazzi & Volpato, 2000), η Ισπανία (Rueda & Navas, 1996), η Πορτογαλία (Vala, Brito & Lopes, 1999), η Σουηδία (Akrami et al., 2000a). Οι

---

⁶¹ Όπως αναφέρεται στο Bernard et al., 2006, σ.398.

ομάδες στόχοι για τις οποίες μετριέται η προκατάληψη ποικίλουν, όπως οι Τούρκοι, οι Αλβανοί, οι Τσιγγάνοι, οι Νοτιο-Αφρικανοί και οι Αφρο-Αμερικανοί⁶².

Στον ερευνητικό τομέα η σημαντικότερη έρευνα είναι εκείνη των Pettigrew και Meertens (1995), που επιχειρούν να διερευνήσουν την Ωμή και τη Διακριτική Προκατάληψη σε ένα δείγμα ατόμων από τέσσερις Ευρωπαϊκές χώρες (Γαλλία, Ολλανδία, Αγγλία, Δ. Γερμανία). Οι ομάδες στόχοι για τις οποίες καταγράφεται η προκατάληψη αφορά μετανάστες και ποικίλουν (πρόκειται για τους Ασιάτες, τους Β. Αφρικανούς, τους Σύριους και τους Τούρκους). Οι ερευνητές χρησιμοποιούν τις Κλίμακες Ωμής και Διακριτικής Προκατάληψης (τις οποίες και δημιουργούν για τις ανάγκες της συγκεκριμένης έρευνας), ενώ παράλληλα καταγράφουν ορισμένες ακόμα ανεξάρτητες μεταβλητές⁶³. Εξετάζεται η επίδραση των ανεξάρτητων μεταβλητών και των δύο μορφών προκατάληψης στις απόψεις των ατόμων για τους μετανάστες και τη μεταναστευτική πολιτική⁶⁴. Ο έλεγχος των κλιμάκων αποδεικνύει ότι η Ωμή και η Διακριτική Προκατάληψη είναι δύο διαφορετικές μορφές προκατάληψης, που έχουν μέτρια θετική συνάφεια. Ο έλεγχος των σχέσεων μεταξύ των κλιμάκων και των προτιμήσεων των ατόμων για τη μεταναστευτική πολιτική αναδεικνύουν ένα μοντέλο σύμφωνα με το οποίο η Διακριτική Προκατάληψη κατέχει μία ενδιάμεση σχέση ανάμεσα στην Ωμή Προκατάληψη και την Ανοχή της Ισότητας (δηλαδή την πλήρη απουσία προκατάληψης) (Pettigrew & Meertens, 1995 ,σ.71). Ανάλογα με τις απαντήσεις των υποκειμένων στις κλίμακες οι ερευνητές κάνουν διάκριση ανάμεσα σε τρεις διαφορετικούς τύπους ατόμων, οι οποίοι αντιμετωπίζουν και διαφορετικά το ζήτημα της μετανάστευσης. Έτσι, οι ‘Μισαλλόδοξοι’ σημειώνουν υψηλό σκορ τόσο στην Κλίμακα Ωμής όσο και στην Κλίμακα Διακριτικής Προκατάληψης. Σύμφωνα με τις απόψεις τους θέλουν να περιορίσουν τα δικαιώματα των μεταναστών, να στείλουν τους περισσότερους ή όλους πίσω στην πατρίδα τους και να κάνουν ελάχιστα πράγματα για να βελτιώσουν τις σχέσεις μεταναστών και ντόπιων. Οι ‘Οπαδοί ισότητας’ έχουν χαμηλό σκορ και στις δύο κλίμακες. Θέλουν να αυξηθούν τα δικαιώματα των μεταναστών, να επιτραπεί στους περισσότερους ή σε όλους να παραμείνουν στη χώρα και να δράσουν δυναμικά για τη

⁶² Για μία εκτενέστερη αναφορά και βιβλιογραφικές παραπομπές αναφορικά με τις διάφορες χώρες στις οποίες έχει επιχειρηθεί η εφαρμογή των Κλιμάκων Κραυγαλέας και Εκλεπτυσμένης Προκατάληψης βλ. Meertens & Pettigrew, 1997, σ.54 και Pettigrew & Meertens, 2001, σ.307.

⁶³ Πρόκειται για τις εξής ανεξάρτητες μεταβλητές: α)εθνοκεντρισμός, β)αποδοχή ρατσιστικών κινήματων, γ)διομαδικό φίλοι, δ)πολιτικός συντηρητισμός, ε)σχετική στέρηση ενδο-ομάδας, στ)πολιτικό συμφέρον, ζ)εθνική υπερηφάνεια, η)εκπαίδευση, θ)ηλικία (Pettigrew & Meertens, 1995, σ.61).

⁶⁴ Πιο συγκεκριμένα οι εξαρτημένες μεταβλητές αφορούν τα εξής: α)δικαιώματα μεταναστών, β)μεταναστευτική πολιτική, γ)προτιμώμενα μέσα για τη βελτίωση των σχέσεων μεταξύ των πολιτών και των μεταναστών (Pettigrew & Meertens, 1995, σ.63).

βελτίωση των διομαδικών σχέσεων. Οι ‘Διακριτικοί’ έχουν υψηλό σκορ στην κλίμακα Διακριτικής Προκατάληψης και χαμηλό στην κλίμακα Ωμής Προκατάληψης. Αυτοί υποστηρίζουν την απόρριψη των μεταναστών, αλλά με ένα τρόπο κοινωνικά αποδεκτό. *«Δε θα μείωναν ούτε θα αύξαναν τα δικαιώματα των μεταναστών. Δε θα έστελναν όλους τους μετανάστες πίσω στην πατρίδα τους, παρά μόνο εκείνους για τους οποίους υπάρχει δήθεν ένας μη προκατειλημμένος λόγος για να το κάνουν. Απορρίπτουν δυναμικούς τρόπους για τη βελτίωση των σχέσεών τους με τους μετανάστες, αλλά υποστηρίζουν ήπια μέτρα, που ρίχνουν το βάρος σε άλλους»* (Pettigrew & Meertens, 1995, σ.72). Οι συγγραφείς συμπεραίνουν ότι οι χώρες της Δυτικής Ευρώπης έχουν υιοθετήσει ένα κανόνα κατά της Ωμής Προκατάληψης. Όσοι υποστηρίζουν την ισότητα (‘Οπαδοί ισότητας’) εσωτερικεύουν αυτόν τον κανόνα. Οι Προκατειλημμένοι (‘Μισαλλόδοξοι’) τον αγνοούν ή τον απορρίπτουν. Όσοι, όμως φέρουν τη Διακριτική Προκατάληψη συμμορφώνονται με τον κανόνα, αλλά εκφράζουν τις αρνητικές διομαδικές απόψεις μόνο με τρόπους που φαινομενικά δεν είναι προκατειλημμένοι.

Οι Meertens και Pettigrew (1997) επαναλαμβάνουν σχεδόν την ίδια έρευνα (με μικρές διαφορές δύο χρόνια αργότερα. Και πάλι το δείγμα τους προέρχεται από τέσσερεις Ευρωπαϊκές χώρες (Γαλλία, Ολλανδία, Βρετανία, Δ. Γερμανία). Καταγράφεται η προκατάληψη των υποκειμένων για διάφορες ομάδες στόχους (Τούρκοι, Β. Αφρικανοί, Δ. Ινδοί). Χρησιμοποιούνται οι Κλίμακες Ωμής και Διακριτικής Προκατάληψης και στις εξαρτημένες μεταβλητές καταγράφονται οι απόψεις των υποκειμένων για τους μετανάστες και τη μεταναστευτική πολιτική. Τα αποτελέσματα δείχνουν ότι οι δύο μορφές προκατάληψης είναι διαφορετικές (αφού αποδεικνύεται ότι διαφορετικοί παράγοντες προβλέπουν την καθεμία), αν και έχουν θετική συσχέτιση μεταξύ τους. Οι μελετητές εμφανίζουν και πάλι τη διάκριση μεταξύ των τριών τύπων ατόμων ως προς τα σκορ στις κλίμακες προκατάληψης: τους ‘Οπαδούς ισότητας’, τους ‘Μισαλλόδοξους’ και τους ‘Διακριτικούς’ (οι οποίοι αποτελούν και το 1/2 του δείγματος). Αναδεικνύεται ότι οι απόψεις αυτών των τύπων ατόμων διαφέρουν για το ζήτημα της μετανάστευσης. Οι ‘Διακριτικοί’ φαίνεται να υποστηρίζουν την απέλαση όσων μεταναστών είναι παραβάτες ή δεν έχουν τα απαραίτητα έγγραφα. Οι Διακριτικοί Ρατσιστές, λοιπόν, εκδηλώνουν ρατσιστικές στάσεις, όταν μπορούν να τις δικαιολογήσουν αποδίδοντάς τις σε παράγοντες διαφορετικούς από το φυλετικό ζήτημα (Meertens & Pettigrew, 1997, σ.64). Η συγκεκριμένη έρευνα οργανώθηκε από τους συγγραφείς ως απάντηση στην κριτική που διατύπωσαν οι Sniderman & Tetlock (1986a, 1986b, Sniderman, Paizza, Tetlock, & Kendrick, 1991, Tetlock, 1994), σύμφωνα με την οποία αμφισβητείται ότι ο Συμβολικός Ρατσισμός είναι μία νέα μορφή προκατάληψης, που διαφέρει από το Ρατσισμό Παλαιάς

μορφής, αλλά και ότι ο ο Συμβολικός Ρατσισμός συγγέεται με τον Πολιτικό Συντηρητισμό. Με τη συγκεκριμένη έρευνα οι Meertens και Pettigrew (1997) αντικρούουν αυτή την κριτική με ευρωπαϊκά δεδομένα, που αποδεικνύουν ότι η διάκριση μεταξύ Ωμής (Παλαιάς) και Διακριτικής (Νέας) Προκατάληψης ισχύει και είναι σημαντική. Μάλιστα, αποδεικνύουν ότι η Διακριτική Προκατάληψη δεν ταυτίζεται με τον Πολιτικό Συντηρητισμό, αλλά αφορά περισσότερο τα άτομα που έχουν καλή μόρφωση, είναι νέα και πολιτικά φιλελεύθερα (Meertens & Pettigrew, 1997, σ.55).

Τέλος, δε θα πρέπει να παραλείψουμε να αναφέρουμε ότι και η εν λόγω θεωρία δέχτηκε κριτική, την οποία διατύπωσαν οι Coenders et al. (2001), σύμφωνα με την οποία οι Pettigrew και Meertens απέτυχαν να αποδείξουν ότι η Ωμή και η Διακριτική Προκατάληψη είναι δύο διαφορετικά είδη προκατάληψης και ότι οι αντίστοιχες κλίμακες για τη μέτρησή τους είναι αξιόπιστες και έγκυρες⁶⁵. Την ίδια χρονιά οι Pettigrew και Meertens (2001) απαντούν στην κριτική που τους γίνεται με ένα νέο άρθρο. Σε αυτό υποστηρίζουν ότι η κριτική του Coenders και των συνεργατών του δεν ευσταθεί, αφού εφαρμόζουν διαφορετικές αναλύσεις για την προκατάληψη από τις δικές τους. Μάλιστα, οι επικριτές τους δε στηρίζονται σε καμία θεωρητική διατύπωση και χρησιμοποιούν διαφορετικές υποθέσεις και μεθόδους από τις δικές τους, πράγμα που τους οδηγεί αναπόφευκτα σε διαφορετικά αποτελέσματα. Έτσι η θεωρία της Διακριτικής Προκατάληψης παραμένει αξιόλογη.

3.5.3 Ο Αμφίθυμος ρατσισμός

Η παρατήρηση ότι στις φυλετικές στάσεις των Λευκών Αμερικάνων υπάρχει ένα παράδοξο συγκέντρωσε το ενδιαφέρον για περαιτέρω ανάπτυξη θεωρητικού προβληματισμού. Η θεωρία του Συμβολικού/Μοντέρνου Ρατσισμού κάνει αναφορά στο παράδοξο που καταγράφεται στις έρευνες, όπου οι Αμερικανοί τάσσονται ανοιχτά υπέρ της αξίας της ισότητας, ενώ παράλληλα απορρίπτουν ορισμένα πολιτικά προγράμματα, που στοχεύουν στην πρακτική προώθησή της σε κοινωνικό επίπεδο. Η υποστήριξη της αξίας της ισότητας εντάσσεται στη λογική της προσαρμογής των ατόμων στους κοινωνικούς κανόνες της εποχής τους, σύμφωνα με τους οποίους η αναγνώριση της ισότητας μεταξύ των φυλών είναι όχι μόνο αποδεκτή, αλλά και θεσμοθετημένη (μετά

---

⁶⁵ Η αμφισβήτηση που διατυπώνουν αυτοί οι συγγραφείς είναι μόνο θεωρητική, καθώς δεν προσχωρούν στη δοκιμή των προτάσεών τους σε κάποιο εμπειρικό δείγμα μέσα από την ανάπτυξη μίας νέας έρευνας.

από το κίνημα των Μαύρων για τα πολιτικά τους δικαιώματα). Όμως, αυτή η θετική ροπή βρίσκει αντίσταση από την αντίθετη σε πρόσημο ροπή που προκαλούν ορισμένα αρνητικά συναισθήματα για την κοινωνική ομάδα των Αφρο-Αμερικάνων. Τα αρνητικά συναισθήματα στηρίζονται στην πεποίθηση ότι οι Μαύροι προσβάλλουν τις παραδοσιακές και αγαπημένες αμερικάνικες αξίες, με το να μην τις ακολουθούν στην καθημερινή τους διαβίωση. Οι Συμβολικοί/Μοντέρνοι Ρατσιστές πιστεύουν ότι οι Μαύροι αντί να παλεύουν, όπως κάθε αμερικανός πολίτης, να αποκτήσουν κέρδη μέσα από τον προσωπικό τους μόχθο, προτιμούν να λαμβάνουν ειδικά οφέλη από τις κυβερνήσεις μέσα από την προνομιακή μεταχείρισή τους σε ειδικά κοινωνικά προγράμματα. Τα θετικά συναισθήματα, λοιπόν, για τις φυλετικές εξω-ομάδες, που συνάδουν με την υποστήριξη της αφηρημένης αρχής της ισότητας, βρίσκονται απέναντι στα αρνητικά συναισθήματα για αυτές. Τα τελευταία προκύπτουν από τις ηθικολογικές πεποιθήσεις περί προσβολής των αμερικάνικων αξιών και την αίσθηση ότι απειλείται η κατεστημένη κοινωνική ιεραρχία, καθώς οι μειονοτικές ομάδες μέσα από τις πολιτικές προώθησης της ισότητας λαμβάνουν άδικα προνόμια πρόσβασης σε κοινωνικά αγαθά.

Η θεωρία του Αμφίθυμου Ρατσισμού διατυπώθηκε από τον Katz και τους συνεργάτες του (Katz, 1981, Katz et al., 1986, Katz, Glass & Cohen, 1973, Katz & Hass, 1988) στη βάση του συλλογισμού, που μόλις περιγράψαμε, για την ύπαρξη **αντικρουόμενων συναισθημάτων** των Λευκών Αμερικανών για τους Μαύρους (Jones, 2002, σ.55). Κεντρική ιδέα της συγκεκριμένης θεωρίας (και όπως είναι εμφανές από την ονομασία της) είναι η ταυτόχρονη ύπαρξη αντικρουόμενων φυλετικών στάσεων στους Αμερικανούς πολίτες. Σύμφωνα με τη θεωρία της Αμφιθυμίας, οι Αμερικανοί αποδέχονται γενικά την αρχή της ισότητας, πράγμα που είναι κοινή παραδοχή και όλων των θεωριών για τις νέες μορφές προκατάληψης. Η αμφιθυμία στηρίζεται στο ότι παράλληλα με το θετικό προς τους Μαύρους συναίσθημα τα ίδια άτομα φέρουν μακροχρόνιες και βαθιά ριζωμένες αρνητικές στάσεις. Η άποψη των Αμφίθυμων Ρατσιστών ότι οι Μαύροι έχουν θετικά και αρνητικά χαρακτηριστικά αποτελεί τον πυρήνα αμφίθυμων στάσεων και εκείνες με τη σειρά τους οδηγούν σε αμφίθυμες εκδηλώσεις συμπεριφοράς προς την εξω-ομάδα.

Οι Katz και Hass (1988) ασχολούνται διεξοδικά με τον ορισμό των αξιών που επικρατούν στην αμερικάνικη κοινωνία και βρίσκονται σε δύο διαφορετικούς πόλους. Εντοπίζουν, λοιπόν, δύο διαφορετικές και αντικρουόμενες αξίες, που θεωρούν ότι λειτουργούν ως πηγή για την αμφιθυμία των Λευκών Αμερικανών πολιτών ως προς τους Μαύρους. Στον έναν πόλο τοποθετούν την αξία του **Ατομικισμού**, η οποία παγιώνεται

γύρω από την Προτεσταντική ηθική και αφορά αντιλήψεις για την προσωπική ευθύνη του ατόμου να τα καταφέρει στη ζωή του μέσα από τη σκληρή δουλειά. Στον αντίθετο πόλο τοποθετούν την αξία του **Ανθρωπισμού/Ισότητας**, η οποία κυριαρχεί πια στον προοδευτικό κόσμο της Δύσης και αφορά την αντίληψη ότι όλοι οι άνθρωποι πρέπει να είναι ίσοι και άρα έχουν ευθύνη να παρέχουν βοήθεια σε όσους μειονεκτούν έναντι των άλλων (Sears & Henry, 2005, Monteith, 1996, σ.461). Σύμφωνα με τη μία αξία (Ανθρωπισμός/Ισότητα) κάθε φυλή έχει τη θέση της σε μία ανεπτυγμένη κοινωνία ισότητας. Σύμφωνα με την άλλη αξία (Ατομικισμός) και στην κοινωνία ο καθένας πρέπει να παλεύει για τις επιτεύξεις του και ορισμένες φυλετικές ομάδες δεν το καταφέρνουν ή προσπαθούν να επωφεληθούν από διευκολύνσεις του κράτους, πράγμα που προκαλεί την αναπόφευκτη αντίδραση των υπόλοιπων κοινωνικών ομάδων. Εν ολίγοις, η φυλετική στάση των σύγχρονων Αμερικανών είναι θετική και αρνητική, ταυτόχρονα, δηλαδή αμφίθυμη.

Ο Katz (1981) θεωρεί ότι η αμφιθυμία είναι ένα διαχρονικό φαινόμενο των φυλετικών στάσεων των Αμερικανών, που οι ρίζες του χάνονται στο βάθος του χρόνου και στις εκάστοτε κοινωνικές ιεραρχήσεις, ενώ βασίζεται στη γενικότερη θεωρία του 'στίγματος'. Οι Μαύροι, άλλωστε, ήταν πάντα ο στόχος διάκρισης και αποκλεισμού στην αμερικάνικη κοινωνία και άρα η πλειοψηφία έχει διαμορφώσει δύο διαφορετικές πεποιθήσεις για εκείνους: α) από τη μία μεριά τους θεωρεί 'παρεκκλίνοντες', αποδίδοντάς τους συγκεκριμένα μειωτικά χαρακτηριστικά για το μυαλό ή το σώμα τους. Η πεποίθηση αυτή προέρχεται από την αντίληψη ότι οι απόψεις, τα ήθη και ο πολιτισμός των Μαύρων τους οδηγούν να συμπεριφέρονται με τρόπους που δεν ταυτίζονται με εκείνους που ορίζει ως 'κατάλληλους' η αμερικάνικη κοινωνία (των Λευκών). Μάλιστα, οι Λευκοί Αμερικανοί αποδίδουν στους Μαύρους διάφορες αρνητικές συμπεριφορές, όπως η εγκληματικότητα, η χρήση ναρκωτικών ουσιών και η ανεργία (Monteith, 1996, σ.462) ή ακόμα και το ότι οι ίδιοι δεν κάνουν αρκετά για να βοηθήσουν τον εαυτό τους β) Από την άλλη μεριά οι περισσότεροι Αμερικανοί αναγνωρίζουν ότι οι Μαύροι είναι 'μειονεκτούντες' κοινωνικά. Η μειονεκτική τους θέση μπορεί να οφείλεται είτε στα δικά τους χαρακτηριστικά, είτε στην οικονομική και κοινωνική διάκριση που υφίστανται επί σειρά ετών μέχρι και το παρόν (Hass, Katz, Rizzo, Bailey & Moore, 1992, σ.787). Οι αξίες και οι πεποιθήσεις των Αμερικανών, όπως είναι εμφανές, διασταυρώνονται και έτσι προκύπτουν δύο διαφορετικές συναισθηματικές δυνάμεις, που συνθέτουν την αμφιθυμία. Οι πολίτες στη σύγχρονη αμερικάνικη κοινωνία από τη μία μεριά προσανατολίζονται στον ατομικισμό και άρα επικεντρώνουν στην αντίληψη ότι οι Μαύροι είναι 'παρεκκλίνοντες', πράγμα που τους δημιουργεί αρνητικά συναισθήματα για αυτούς,

όπως η απέχθεια. Από την άλλη μεριά, προσανατολίζονται στον Ανθρωπισμό/Ισότητα και επικεντρώνουν στην αντίληψη ότι οι Μαύροι είναι ‘μειονεκτούντες’, πράγμα που προκαλεί θετικά συναισθήματα, όπως η συμπόνια και ο θαυμασμός για τις δυσκολίες που αντιμετωπίζουν στη ζωή τους (Hass, Katz, Rizzo, Baily & Eisenstandt, 1991, σ.83, Katz et al. 1986⁶⁶, Katz & Hass, 1988, σ.894). Η θεωρία της Αμφίθυμης Προκατάληψης βασίζεται στην ταυτόχρονη συνύπαρξη όλων αυτών των αντικρουόμενων αντιλήψεων και συναισθημάτων για την εξω-ομάδα. Η Fiske (1998, σ.359) περιγράφει χαρακτηριστικά την αμφίθυμία ως εξής: *υπάρχει «το συναίσθημα ότι οι Μαύροι είναι σε μειονεκτική θέση και άρα χρειάζονται συμπόνια και βοήθεια, μαζί με το συναίσθημα ότι είναι παρεκκλίνοντες και άρα απορρίπτονται επειδή δεν υπακούουν στους παραδοσιακούς κοινωνικούς κανόνες, όπως η σκληρή δουλειά και ο ατομικισμός (Katz et al., 1986)».*

Οι αντικρουόμενες πεποιθήσεις και συναισθήματα είναι αναπόφευκτη συνέπεια των αμφίθυμων αξιών, όπως εκείνες προκύπτουν από τα αξιολογικά συστήματα του ατομικισμού και τους ισότητας. Οι στάσεις που εκφράζουν τα άτομα εξαρτώνται κάθε φορά από το ποιο αξιολογικό σύστημα είναι επικρατέστερο σε μία δεδομένη στιγμή και σε ένα συγκεκριμένο κοινωνικό πλαίσιο. Για αυτό οι κοινωνικοί ψυχολόγοι επισημαίνουν ότι μπορεί να υπάρξει ασυμφωνία ανάμεσα στις στάσεις και στις συμπεριφορές των ατόμων ως προς τις στιγματισμένες ομάδες (Crocker, Major & Steele, 1998, σ.514). Οι Operario και Fiske (2001, σ.555) περιγράφουν χαρακτηριστικά ότι *«τα προκατειλημμένα άτομα μπορεί να υιοθετούν τις στάσεις και τις πεποιθήσεις της ισότητας (υπέρ της διαφορετικότητας και του πολυπολιτισμού), αλλά παράλληλα εκδηλώνουν αμηχανία, νευρικότητα και αποφυγή κατά τη διαφυλετική αλληλεπίδραση».*

Αξίζει, λοιπόν, να αναφερθούμε στη λειτουργία που επιτελούν οι αμφίθυμες στάσεις για τον καθορισμό τους συμπεριφοράς του ατόμου ως προς τα μέλη της εξω-ομάδας. Ο Katz (1981)⁶⁷ πιστεύει ότι η αλληλεπίδραση με τα μέλη της εξω-ομάδας μπορεί να διεγείρει ασύμφωνα μεταξύ τους συναισθήματα. Εάν κάποιος νιώθει συμπόνια για κάποιον που είναι σε μειονεκτική κοινωνική θέση, αυτό το συναίσθημα έρχεται σε αντίθεση με το αξιακό σύστημα του Ατομικισμού, σύμφωνα με το οποίο το ίδιο το άτομο είναι υπεύθυνο να φροντίζει τον εαυτό του. Εάν, πάλι κάποιος νιώσει απέχθεια για το κατώτερο κοινωνικά άτομο, αυτό έρχεται σε αντίθεση με τις αξίες του Ανθρωπισμού και της Ισότητας, σύμφωνα με τις οποίες σε μία δίκαιη κοινωνία πρέπει να βοηθάμε τους λιγότερο τυχερούς στη ζωή. Οι συναισθηματικές αντιδράσεις, λοιπόν προς την εξω-ομάδα αποδεικνύονται προβληματικές, καθώς όποιο συναίσθημα και να επικρατήσει σε

⁶⁶ Όπως αναφέρεται στο Bell & Esses, 2002, σ.1144.

⁶⁷ Όπως αναφέρεται στο Bernard et al., 2006, σ.192-193.

μία δεδομένη στιγμή (θετικό ή αρνητικό) έρχεται σε αντίθεση με μία από τους δύο κυρίαρχες αξίες της σύγχρονης αμερικάνικης κοινωνίας (Ατομικισμός – Ανθρωπισμός/Ισότητα) (Katz et al., 1986). Ως συνέπεια, το άτομο βιώνει αναπόφευκτα μία συναισθηματική σύγκρουση, που θέτει σε απειλητική θέση την αυτο-εικόνα του⁶⁸. Η απειλή για την αυτο-εικόνα του ατόμου προκαλεί σε αυτό αρνητικά συναισθήματα, όπως η αμηχανία και η ενοχή. Για αυτό προκύπτει αυτόματα το κίνητρο να μειώσει το άτομο αυτόν τον αρνητισμό και τη συναισθηματική ένταση (Bell & Esses, 2002, σ.1143, Hass et al., 1992, σ.787, Monteith, 1996, σ.462,).

Η επίλυση της σύγκρουσης, και άρα η μείωση του αρνητισμού που προκαλείται από αυτή επιτυγχάνεται με το να δώσει το άτομο έμφαση στις αξίες και πεποιθήσεις της μίας πλευράς (του Ατομικισμού ή του Ανθρωπισμού/Ισότητας). Εκείνο, όμως, που παρατηρούν οι κοινωνικοί ψυχολόγοι είναι ότι σε κάθε περίπτωση και όποια αξία και αν επιλέξει το άτομο να στραφεί, οι αντιδράσεις του θα είναι υπερβολικές. Ο Katz (1981, σ.25)⁶⁹ κάνει λόγο, λοιπόν, για την ‘ενισχυμένη αντίδραση’ και την ορίζει ως *«μία συμπεριφορά προς το στιγματισμένο άτομο που είναι πιο ακραία από τη συμπεριφορά προς ένα μη στιγματισμένο, αλλά παρόμοιο άτομο σε αντίστοιχη κατάσταση»*. Εάν, λοιπόν, το άτομο επιλέξει να επιλύσει τη σύγκρουση που βιώνει με το να στραφεί προς την αξία τους ισότητας/ανθρωπισμού, η συμπεριφορά προς τα μέλη της εξω-ομάδας θα είναι υπερβολικά θετική και υποστηρικτική. Εάν, όμως, επιλέξει τη στροφή προς την αξία του ατομικισμού, η συμπεριφορά του θα είναι έντονα αρνητική και επικριτική (Bernard et al., 2006, σ.194). Αυτό που έχει σημασία για τη συμπεριφορά του Αμφίθυμου Ρατσιστή είναι ότι παρατηρείται μία πόλωση στην εκδήλωσή της. Η συμπεριφορά του προς την εξω-ομάδα είναι έντονα φορτισμένη και μάλλον ακραία ανεξάρτητα από το εάν είναι θετική ή αρνητική. Έτσι, ανάλογα με τις κοινωνικές περιστάσεις και τι ορίζεται ως πιο κατάλληλη συμπεριφορά κάθε φορά, ο Αμφίθυμος Ρατσιστής υποστηρίζει έντονα το μέλος της μειονοτικής ομάδας, όταν η κυρίαρχη αξία είναι η ισότητα και επικρίνει εξίσου έντονα το ίδιο άτομο, όταν η κυρίαρχη αξία είναι ο ατομικισμός. Ομοίως, όταν το μέλος τους εξω-ομάδας εκδηλώνει μία αποδεκτή συμπεριφορά, ο Αμφίθυμος Ρατσιστής την υποστηρίζει ένθερμα, ενώ αν εκδηλώσει μία αρνητική συμπεριφορά την επικρίνει τους ένθερμα (Bell & Esses, 2002, σ.1144, Hass et al., 1991, σ.83, Παπαστάμου, 2001, σ.230). Με λίγα

⁶⁸ Η συναισθηματική σύγκρουση που βιώνει το άτομο στην περίπτωση της συνύπαρξης θετικών και αρνητικών πεποιθήσεων και συναισθημάτων έχει επισημανθεί χρόνια πριν από τη θεωρία της Γνωστικής Ασυμφωνίας του Festinger (1957). Σύμφωνα με αυτή τα άτομα προτιμούν όλες οι στάσεις, οι πεποιθήσεις και οι συμπεριφορές τους να είναι σύμφωνες με απλά και σταθερά πρότυπα. Κάθε ασυμφωνία οδηγεί σε αρνητικά συναισθήματα (Γνωστική Ασυμφωνία), που το άτομο ενστικτωδώς έχει το κίνητρο να μειώσει, καθώς συνεπάγεται ψυχολογική δυσαρέσκεια. Το άτομο συνήθως επιλύει τη σύγκρουση της Γνωστικής Ασυμφωνίας με το να επιλέξει μία πεποίθηση ως πιο κυρίαρχη έναντι των άλλων (όπως αναφέρεται στο Bernard et al., 2006, σ.193).

⁶⁹ Όπως αναφέρεται στο Bernard et al., 2006, σ.193 και στο Fleming, Petty & White, 2005, σ.497.

λόγια η στάση του μπορεί να ταλαντεύεται ανάμεσα στο θετικό και το αρνητικό (Bell & Esses, 2002, σ.1143). Η αμφιθυμία, λοιπόν, φαίνεται να καθορίζει το φαινόμενο της πόλωσης. Έτσι, η πόλωση προκύπτει, όταν ένα άτομο βιώνει υψηλό βαθμό αμφιθυμίας για μία εξω-ομάδα. Οι Fleming et al. (2005, σ.497), μάλιστα επισημαίνουν ότι η πόλωση συνήθως αφορά ως στόχους τους στιγματισμένες ομάδες, καθώς για αυτές οι αξιολογήσεις των υποκειμένων είναι περισσότερο αμφίθυμες. Από τη μία μεριά οι στιγματισμένες ομάδες θεωρούνται παρεκκλίνουσες και για αυτό κατακριτέες και από την άλλη θεωρούνται θύματα της διάκρισης εναντίον τους, στην οποία αποδίδεται η μειονεκτική τους θέση.

Οι έρευνες που πραγματοποιήθηκαν για τη μελέτη του Αμφίθυμου Ρατσισμού επικεντρώθηκαν στη διερεύνηση των χαρακτηριστικών του, όπως αυτά ορίζονται από τις θεωρητικές διατυπώσεις των επιστημόνων. Η πιο αντιπροσωπευτική μελέτη είναι εκείνη των Katz και Hass (1988), οι οποίοι και διατύπωσαν τη θεωρία της Αμφίθυμης Προκατάληψης. Επιχείρησαν την κατασκευή τεσσάρων διαφορετικών κλιμάκων προκειμένου να μετρήσουν: α)το συναίσθημα υπέρ των Μαύρων, β)το συναίσθημα κατά των Μαύρων, γ)την Προτεσταντική ηθική και δ)την αξία του Ανθρωπισμού/Ισότητας. Τελικά, επιβεβαιώνεται ένα μοντέλο δύο παραγόντων, που ο καθένας έχει ένα συστατικό αξιολογικό και ένα συστατικό στάσης (γνωστικό). Ο ένας παράγοντας αφορά τον Ανθρωπισμό/Ισότητα, που έχει θετική συσχέτιση με την Κλίμακα Υπέρ των Μαύρων. Ο άλλος παράγοντας αφορά τον Προτεσταντισμό και έχει θετική συσχέτιση με την Κλίμακα κατά των Μαύρων. Μάλιστα, οι Κλίμακα Ανθρωπισμού/ Ισότητας δεν εμφανίζει συσχέτιση με την Κλίμακα του Προτεσταντισμού. Οι τέσσερις κλίμακες που διαμόρφωσαν οι Katz και Hass (1988) χρησιμοποιούνται αργότερα και από τους άλλους ερευνητές για να καταγράψουν την Αμφίθυμη Προκατάληψη. Η αξία που επικρατεί για μία εξω-ομάδα επηρεάζει τη στάση των ατόμων για αυτή (Katz & Hass, 1988, σ.899). Επιβεβαιώνεται, όμως και το αντίθετο (Συνθήκη ενεργοποίησης στάσης), ότι δηλαδή η στάση για την εξω-ομάδα επηρεάζει την αξία που επικρατεί για αυτήν (Katz & Hass, 1988, σ.900).

Η θεωρία της Αμφίθυμης Προκατάληψης στηρίζεται στην ιδέα ότι οι Αμερικανοί έχουν σύνθετα και αντικρουόμενα συναισθήματα για της Μαύρους. Οι Judd, Park, Ryan, Brauer & Kraus (1995) επιχείρησαν να καταγράψουν τα στερεότυπα που φέρουν οι Λευκοί και οι Αφρο-Αμερικανοί ως ομάδες η μία για την άλλη. Η επίδραση των κοινωνικών κανόνων για τη μη εκδήλωση προκατάληψης προκύπτει ότι δεν επηρεάζει της απαντήσεις των υποκειμένων και άρα ο Judd και οι συνεργάτες του καταλήγουν στο

συμπέρασμα ότι οι Λευκοί Αμερικανοί αποδίδουν ταυτόχρονα θετικά και αρνητικά χαρακτηριστικά της Αφρο-Αμερικανούς. Συμφωνούν, λοιπόν, με τη θεωρία περί αμφίθυμων στερεοτύπων για της διαφυλετικές σχέσεις και μάλιστα πιστεύουν ότι «*οι Λευκοί κοινωνικοποιούνται με τέτοιο τρόπο που πιστεύουν ότι οι άνθρωποι δεν πρέπει να κρίνονται με βάση τη φυλή ή την εθνικότητα, όμως μονίμως εκτίθενται σε αρνητικές καρικατούρες για τις εθνικές μειονότητες*» (Judd et al., 1995, σ.478). Η αμφιθυμία της στερεοτυπικές στάσεις των Λευκών Αμερικανών για της Αφρο-Αμερικανούς αποδεικνύεται, λοιπόν, και οι επιστήμονες την αποδίδουν στη διαδικασία της κοινωνικοποίησης⁷⁰.

Οι MacDonald και Zanna (1998) μελετούν τις την αμφιθυμία, αλλά την ορίζουν σε ένα νέο πλαίσιο. Θεωρούν ότι τα άτομα έχουν αμφίθυμες στάσεις για τις κοινωνικές ομάδες, που οφείλονται σε διαφοροποιήσεις μεταξύ σεβασμού και συμπάθειας που νιώθουν για αυτές. Οι δύο διαστάσεις (συμπάθεια – θαυμασμός) ορίζουν μία «*μεταξύ των διαστάσεων*» αμφιθυμία, η οποία αναφορικά με την κοινωνική ομάδα των γυναικών εκφράζεται ως εξής: ορισμένες γυναίκες (όπως οι νοικοκυρές, που αντιπροσωπεύουν τον παραδοσιακό ρόλο) αξιολογούνται ως αξιαγάπητες, αλλά μη αξιοθαύμαστες, ενώ κάποιες άλλες γυναίκες (όπως οι φεμινίστριες) αξιολογούνται ως μη αγαπητές, αλλά αξιοθαύμαστες. Η πειραματική μελέτη που εφαρμόζουν επιβεβαιώνει την αμφιθυμία που στηρίζεται στο δίπολο ‘Συμπάθεια – Θαυμασμός’.

Το άτομο που έχει αντικρουόμενα συναισθήματα βιώνει μία συναισθηματική σύγκρουση, η οποία έχει αρνητικές επιπτώσεις στην αυτο-εικόνα του. Η σύγκρουση αυτή προκαλεί ένα αρνητικό συναίσθημα, το οποίο με τη σειρά του ενεργοποιεί το μηχανισμό των κινήτρων για να προσπαθήσει το άτομο να επιλύσει τη συναισθηματική σύγκρουση και άρα να απαλύνει το αρνητικό συναίσθημα που πηγάζει από αυτή. Οι Hass et al. (1992) ασχολούνται με αυτό το αντικείμενο. Επιχειρούν να καταγράψουν τις συναισθηματικές επιπτώσεις της συνειδητοποίησης της αμφιθυμίας στο ίδιο το άτομο. Στην πρώτη έρευνά τους θέτουν το ερώτημα εάν το άτομο που συνειδητοποιεί την αμφιθυμία του για την εξω-ομάδα βιώνει ψυχολογική αμηχανία και ένταση, που εκφράζεται με συναισθήματα, όπως χαμηλή αυτο-εκτίμηση, μελαγχολία και άγχος. Τα

---

⁷⁰ Οι ίδιοι, μάλιστα, τονίζουν ότι η έρευνά τους πρωτοτυπεί σημαντικά με το να καταγράφει όχι μόνο τις στάσεις των Λευκών για τους Μαύρους Αμερικανούς (όπως γίνεται στην πλειοψηφία των ερευνών), αλλά και τις στάσεις των Μαύρων για τους Λευκούς, οι οποίες αποδεικνύονται και περισσότερο μεροληπτικές. Έτσι, καταλήγουν στη θεωρία της διαφοροποιητικής κοινωνικοποίησης, σύμφωνα με την οποία η διαδικασία της κοινωνικοποίησης για τις δύο ομάδες είναι πολύ διαφορετική και για αυτό οι αντιλήψεις της μίας ομάδας για την άλλη κινούνται σε διαφορετικές κατευθύνσεις (Judd et al., 1995, σ.478).

αποτελέσματα επιβεβαιώνουν την υπόθεση ότι όσο μεγαλύτερη αμφιθυμία συνειδητοποιούν ότι φέρουν τα άτομα, τόσο μεγαλύτερη σε ένταση ψυχολογική αμηχανία βιώνουν (Hass et al., 1992, σ.793)⁷¹. Καταλήγουν, λοιπόν, στα εξής συμπεράσματα: α)τα θετικά και τα αρνητικά συστατικά της αμφίθυμης στάσης είναι εξίσου σημαντικά (δεν αρκεί το άτομο να έχει περισσότερο θετικές ή περισσότερο αρνητικές στάσεις για να διεγερθεί η αμφιθυμία), β)το άτομο βιώνει αυτά τα συστατικά ως ασύμβατα, και γ)το να συνειδητοποιεί το άτομο την ταυτόχρονη ύπαρξή τους απειλεί τη θετική του αυτο-εικόνα (Hass et al., 1992, σ.794).

Στο ίδιο συμπέρασμα καταλήγει και η Monteith (1996), που επιβεβαιώνει ότι η συναισθηματική σύγκρουση στα άτομα που φέρουν την Αμφίθυμη Προκατάληψη προκαλεί αρνητικό συναίσθημα και προβλήματα στην αυτο-εικόνα του. Έτσι, τα υποκείμενα που σημειώνουν πιο υψηλό σκορ στην Κλίμακα Αμφίθυμης Προκατάληψης αναφέρουν και ισχυρότερα συναισθήματα αμηχανίας, αλλά και υψηλότερα επίπεδα αρνητικής διάθεσης, η οποία επικεντρώνεται στον εαυτό και συνεπάγεται συναισθήματα, όπως ενοχή, ντροπή και απογοήτευση με τον εαυτό⁷².

Σε αντίθεση με τις παραπάνω έρευνες, οι ερευνητικές απόπειρες των Maio, Greenland, Bernard και Esses (2001) καταλήγουν στην αμφισβήτηση της υπόθεσης ότι η αμφιθυμία προκαλεί ψυχολογική διέγερση στο αμφίθυμο άτομο που έρχεται σε επαφή με ένα άτομο από την ομάδα στόχο. Στοχεύουν στον έλεγχο δύο διαφορετικών υποθέσεων: α)τα αμφίθυμα άτομα που σκέφτονται ή συναναστρέφονται ένα μειονοτικό άτομο δε βιώνουν ψυχολογική διέγερση και β)προσπαθούν να μειώσουν αυτή τη δυσάρεστη διέγερση με το να εξετάζουν πολύ προσεχτικά νέες πληροφορίες για την εξω-ομάδα. Από τις μελέτες τους επιβεβαιώνεται η πρώτη υπόθεση, αλλά όχι η δεύτερη.

Ωστόσο, ο μεγαλύτερος όγκος των ερευνών που έχουν πραγματοποιηθεί στα πλαίσια της διερεύνησης της θεωρίας της Αμφίθυμης Προκατάληψης αφορούν το πώς

---

⁷¹ Οι ερευνητές πραγματοποιούν και μία δεύτερη μελέτη προκειμένου να δουν εάν η συμπλήρωση και μόνο του Ερωτηματολογίου Στάσης Υπέρ και Κατά των Μαύρων (Pro-Black and Anti-Black Attitude Questionnaire, Katz & Hass, 1988) είναι αρκετή για να προκαλέσει την αρνητική διάθεση λόγω της συνειδητοποίησης της αμφιθυμίας τους στα άτομα. Εφαρμόζεται ο ίδιο ερευνητικός σχεδιασμός με την πρώτη έρευνα (που περιγράψαμε), μόνο που στη συγκεκριμένη περίπτωση αφού τα υποκείμενα συμπληρώνουν το τεστ της διάθεσης, συμπληρώνουν τα μισά από αυτά το Ερωτηματολόγιο Στάσης Υπέρ και Κατά των Μαύρων και τα υπόλοιπα το ουδέτερο ερωτηματολόγιο που χρησιμοποιήθηκε στην προηγούμενη έρευνα. Η υπόθεση, ωστόσο ότι το Ερωτηματολόγιο Στάσης Υπέρ και Κατά των Μαύρων μπορεί μόνο του να προκαλέσει αρνητική διάθεση λόγω συνείδησης της αμφιθυμίας δεν επιβεβαιώνεται (Hass et al., 1992, σ.793).

⁷² Το ιδιαίτερο ενδιαφέρον στη μελέτη της Monteith (1996) είναι ότι αποπειράθηκε να εξερευνήσει παράλληλα τρεις διαφορετικές θεωρίες για την προκατάληψη, οι οποίες έχουν ως κοινό παράγοντα την αναφορά σε κάποιο είδος ενδο-ατομικής σύγκρουσης στο άτομο που τις φέρει. Πιο συγκεκριμένα, ασχολείται με τη θεωρία της Αμφίθυμης Προκατάληψης, το Μοντέρνο Ρατσισμό και τη θεωρία για την Ασυμφωνία που σχετίζεται με την Προκατάληψη. Σύμφωνα με τη θεωρία της Ασυμφωνίας, πολλά άτομα βιώνουν μία σύγκρουση ανάμεσα στο πώς πιστεύουν ότι πρέπει να αντιδράσουν απέναντι στα μέλη μίας εξω-ομάδας και στο πώς θα αντιδρούσαν πραγματικά σε ενδεχόμενη συναναστροφή (Monteith, 1996, σ.462).

αυτή εκδηλώνεται στη συμπεριφορά των ατόμων. Όπως είδαμε, οι Αμφίθυμοι Ρατσιστές έχουν το κίνητρο να αποφύγουν τη σύγκρουση που βιώνουν από τα αντικρουόμενα συναισθήματα που φέρουν για την εξω-ομάδα. Η επίλυση επιτυγχάνεται με το να στραφούν περισσότερο προς μία από τις δυο κατευθύνσεις αξιών, είτε τον Ατομικισμό, οπότε και θα επικρατήσουν τα αρνητικά συναισθήματα, είτε τον Ανθρωπισμό/Ισότητα, οπότε θα επικρατήσουν τα θετικά συναισθήματα. Ως προς την έκδηλη συμπεριφορά των Αμφίθυμων Ρατσιστών ο Katz (1981) έκανε λόγο για το φαινόμενο της ‘ενισχυμένης αντίδρασης’. Παρατηρείται, δηλαδή ότι τα άτομα που φέρουν αμφίθυμη προκατάληψη τείνουν (ανάλογα με την αξία στην οποία θα στραφούν για να επιλύσουν τη σύγκρουσή τους) να είναι υπερβολικοί στη συμπεριφορά τους και είτε υποστηρίζουν, είτε απορρίπτουν ένθερμα τα μέλη της εξω-ομάδας.

Μία από τις πρώτες πειραματικές προσπάθειες να καταγραφεί το φαινόμενο της ‘ενισχυμένης αντίδρασης’ πραγματοποιήθηκε από τους Katz, Cohen & Glass (1975)⁷³, μέσα από την καταγραφή της συμπεριφοράς παροχής βοήθειας σε ένα Μαύρο άτομο. Οι ερευνητές μετρούν πριν από τη διεξαγωγή του πειράματος δύο αντίθετους παράγοντες: α)την προκατάληψη και β)τη συμπόνια των φοιτητών που συμμετέχουν στο πείραμα για τους Μαύρους. Στην πειραματική συνθήκη ζητούν από τα υποκείμενα να προκαλέσουν ό,τι τα ίδια θεωρούν ως επώδυνο σοκ σε έναν Μαύρο, που αποτυγχάνει σε μία άσκηση μάθησης. Τα αποτελέσματα δείχνουν ότι όσο πιο υψηλή αμφιθυμία έχουν τα υποκείμενα (υψηλή προκατάληψη και συμπόνια), τόσο πιο ισχυρό σοκ προκαλούν στο Μαύρο άτομο.

Ο πειραματικός σχεδιασμός της επιλογής υποψηφίου για μία θέση σε κολέγιο χρησιμοποιήθηκε από τους Linville και Jones (1980) για να διερευνήσουν επίσης το φαινόμενο της ‘ενισχυμένης αντίδρασης’. Η ‘ενισχυμένη αντίδραση’, λοιπόν επιβεβαιώνεται. Ωστόσο, οι ερευνητές αποδίδουν την πόλωση στις αντιδράσεις των υποκειμένων σε μία γνωστική υπόθεση. Σύμφωνα με αυτή τα άτομα έχουν γενικά πιο σύνθετα γνωστικά σχήματα για την ενδο-ομάδα (με τα μέλη της οποίας έχουν περισσότερες επαφές και άρα ποικίλες αναπαραστάσεις), παρά για την εξω-ομάδα. Έτσι, η γνωστική συνθετότητα για την ενδο-ομάδα οδηγεί σε πιο καλά επεξεργασμένες γνωστικά και άρα μετριοπαθείς κρίσεις, ενώ για την εξω-ομάδα οι κρίσεις είναι λιγότερο επεξεργασμένες και άρα πιο ακραίες (Linville & Jones, 1980, σ.691).

Παρόμοια πειραματική συνθήκη οργανώνουν και η Fleming με τους συνεργάτες της (Fleming et al., 2005). Δίνουν σε μερικούς φοιτητές τις περιγραφές συμπεριφοράς

---

⁷³ Όπως αναφέρεται στο Jones, 2002, σ.57.

ορισμένων ατόμων στη δουλειά τους. Επιβεβαιώνουν μία πόλωση στις αποφάσεις των υποκειμένων για παροχή αύξησης μισθού ή στην αξιολόγησή των εργαζομένων. Όταν ο εργαζόμενος είναι Μαύρος κρίνεται πολύ πιο ακραία, θετικά ή αρνητικά. Ωστόσο, παρατηρείται ότι το φαινόμενο αυτό της πόλωσης στην αξιολόγηση αφορά τα άτομα με χαμηλή και όχι με υψηλή προκατάληψη.

Ο Hass και οι συνεργάτες του (Hass et al., 1991) χρησιμοποιούν την πειραματική τεχνική της σύνθεσης ομάδων με στόχο ένα έπαθλο. Τα αποτελέσματα δείχνουν ότι επιβεβαιώνεται το φαινόμενο της ‘ενισχυμένης αντίδρασης’. Έτσι, όταν η ομάδα πετυχαίνει το στόχο της, ο μαύρος επικεφαλής χαίρει πολύ πιο θετικής εκτίμησης από το Λευκό. Αλλά και όταν η ομάδα αποτυγχάνει ο Μαύρος επικεφαλής κατακρίνεται πιο σφοδρά από το Λευκό.

Το φαινόμενο της ‘ενισχυμένης αντίδρασης’ ως επακόλουθο της Αμφίθυμης προκατάληψης επιβεβαιώνουν με τα πειράματά τους και οι Bell & Esses (1997)⁷⁴. Μάλιστα, με την πιο πρόσφατη πειραματική τους μελέτη (Bell & Esses, 2002) αποδεικνύεται ότι τα άτομα που φέρουν συγκρουσιακές στάσεις για την εξω-ομάδα έχουν το κίνητρο να μειώσουν το αρνητικό φορτίο που βιώνουν από αυτή τη συνειδητοποίηση. Για αυτό καταφεύγουν στο να αλλάζουν τις στάσεις τους ανάλογα με τις πληροφορίες που θα λάβουν από το περιβάλλον και θα εκδηλώσουν έτσι πολύ πιο θετικές ή πολύ πιο αρνητικές στάσεις για την εξω-ομάδα (‘ενισχυμένη αντίδραση’).

Από τις θεωρητικές διατυπώσεις για την Αμφίθυμη Προκατάληψη και τα συμπεράσματα των ερευνών για την καταγραφή της είναι ευνόητο ότι οι στάσεις μας για τις εξω-ομάδες είναι σύνθετες και πολύπλοκες. Οι διττές στάσεις που περιγράφουν οι κοινωνικοί ψυχολόγοι για τους Αμφίθυμους Ρατσιστές δηλώνουν ότι τα εν λόγω άτομα τάσσονται υπέρ των Μαύρων, αλλά η υποστήριξή τους έχει όρια, τα οποία συνεπάγονται την αντίδρασή τους, όταν πιστεύουν ότι θίγονται αξίες και συμφέροντα της δικής τους κοινωνικής ομάδας. Άρα, η αποδοχή των άλλων παρεμποδίζεται σημαντικά και παραμένει ανολοκλήρωτη. Είναι, άλλωστε, αξιοσημείωτο, ότι το άτομο που είναι φορέας της φυλετικής προκατάληψης είναι εκείνο που καθορίζει τα όρια της ισότητας και ανάλογα εκφράζει τις απόψεις τους ή εκδηλώνει τα συναισθήματά του.

---

⁷⁴ Όπως αναφέρεται στο Bernard et al., 2006, σ.194.

3.5.4 Ο Απεχθής Ρατσισμός

Το σκεπτικό αναφορικά με τη θεωρία του Αμφίθυμου Ρατσισμού, ότι οι σύγχρονοι πολίτες φέρουν σύνθετες και αντικρουόμενες στάσεις για τις φυλετικές ομάδες αποτελεί βασική παράμετρο και για τη θεωρία του Απεχθή Ρατσισμού, που διατυπώνεται από τους Gaertner και Dovidio (1986). Ωστόσο, στον Απεχθή Ρατσισμό η αμφιθυμία ορίζεται διαφορετικά από ότι στον Αμφίθυμο Ρατσισμό.

Το 1970 ο Kovel διατυπώνει μία διάκριση μεταξύ δύο ειδών ρατσιστών, των ‘Κυριαρχικών’ και των ‘Απεχθών’⁷⁵. Σύμφωνα με τις παρατηρήσεις του, ο ‘Κυριαρχικός Ρατσισμός’ αντανάκλα τον Ωμό Ρατσισμό Παλαιάς μορφής και τα άτομα που το φέρουν δρουν με μεροληπτικές πεποιθήσεις. Αντιπροσωπεύει το ανοιχτό φυλετικό μίσος και εκφράζεται άμεσα. Ο ‘Απεχθής Ρατσισμός’, αντίθετα, εκφράζεται με διακριτικούς και εκλογικευμένους τρόπους. Τα άτομα που τον φέρουν συμπονούν τα θύματα τις παρελθούσας αδικίας και υποστηρίζουν την αρχή της φυλετικής ισότητας. Θεωρούν τους εαυτούς τους μη προκατειλημμένους, αν και παράλληλα έχουν αρνητικά συναισθήματα και πεποιθήσεις για τους Μαύρους, που μπορεί να μην είναι συνειδητά (Pearson, Dovidio, & Pratto, 2007, σ.147). Οι Απεχθείς Ρατσιστές αποφεύγουν τις στενές σχέσεις με τους Μαύρους και απορρίπτουν την επαφή με τις εξω-ομάδες, αν και δεν εκδηλώνουν άμεση βία προς αυτές (Kleinpenning & Hagerdoorn, 1993, σ.23). Ο Kovel, λοιπόν, είναι ο πρώτος που χρησιμοποίησε τον όρο ‘απεχθείς’ για να περιγράψει ορισμένους σύγχρονους ρατσιστές⁷⁶ (Gaertner & Dovidio, 2000, σ.289, Brown, 1995, σ.227).

Αυτό τον όρο υιοθετούν αργότερα οι Gaertner και Dovidio (1986) για να διατυπώσουν μία πιο ολοκληρωμένη θεωρία για τη σύγχρονη φυλετική προκατάληψη. Σύμφωνα με εκείνους, οι ‘Κυριαρχικοί Ρατσιστές’ αποτελούν το 20% των Λευκών Αμερικανών και εκφράζουν εμφανείς και κραυγαλέες εκδηλώσεις φυλετικής αντιπάθειας προς τους Μαύρους. Οι ‘Απεχθείς Ρατσιστές’ αντιπροσωπεύουν όλους τους υπόλοιπους Λευκούς Αμερικανούς, οι οποίοι δεν είναι απαλλαγμένοι από τα αρνητικά συναισθήματα και πεποιθήσεις για τους Αφρο-Αμερικανούς. Οι αρνητικές στάσεις, που φέρουν για τους Μαύρους, είναι μάλλον αναπόφευκτες, καθώς τις αποκτούν μέσα από τη διαδικασία τους

⁷⁵ Σύμφωνα με τον Kovel (1970), «ο ‘Κυριαρχικός Ρατσισμός’ αναπτύσσεται στον αμερικάνικο Νότο και επιτρέπει τη στενή διαφυλετική επαφή με τις Μαύρες γυναίκες (που χρησιμοποιούνται ως σεξουαλικά αντικείμενα), ενώ οι Μαύροι άνδρες είναι αντικείμενο φόβου και φθόνου... Ο ‘Απεχθής Ρατσισμός’ αναπτύσσεται στον αμερικάνικο Βορρά και επιτρέπει στους Μαύρους συγκεκριμένα επίσημα δικαιώματα, ενώ ταυτόχρονα περιορίζει αυστηρά τη διαφυλετική επαφή».

⁷⁶ Με τον όρο ‘Απεχθής Ρατσιστής’ ο Kovel (1970, σ.54) περιγράφει τις στάσεις ενός ατόμου, που «προσπαθεί να αγνοήσει την ύπαρξη των Μαύρων Ανθρώπων, προσπαθεί να αποφύγει την επαφή μαζί τους και κυρίως να είναι ευγενικό, σωστό και ψυχρό σε κάθε συναλλαγή που είναι αναγκαία μεταξύ των φυλών» (όπως αναφέρεται στο Bernard et al., 2006, σ.180).

κοινωνικοποίησής τους στον αμερικάνικο πολιτισμό, που ιστορικά είναι ρατσιστικός και συνδέεται απόλυτα με τις γνωστικές προκαταλήψεις των Αμερικανών. Οι τελευταίες επηρεάζουν τους διομαδικές τις εκτιμήσεις. Έτσι, οι Απεχθείς Ρατσιστές έχουν αρνητικές στάσεις για τους Μαύρους (Jones, 2002, σ.58).

Όπως και τα άτομα που φέρουν τους νέες μορφές προκατάληψης, έτσι και οι Απεχθείς Ρατσιστές τάσσονται υπέρ της **αξίας της ισότητας** και δηλώνουν συμπόνια για τους μειονοτικές ομάδες που έχουν πέσει θύματα κοινωνικής αδικίας κατά το παρελθόν (Dovidio, 2001, σ.835, Gaertner & Dovidio, 2000, σ.289, Hodson et al., 2002, σ.460). Υιοθετούν την αρχή της ισότητας και της ανοχής μεταξύ των ομάδων και μάλιστα μπορεί να υποστηρίξουν προοδευτικές δημόσιες πολιτικές για την προώθησή τους. Θέματα, όπως η χρήση σχολικού λεωφορείου για τη λειτουργία μεικτών φυλετικά σχολείων ή και οι πρακτικές της ‘υποστηρικτικής δράσης’ μπορεί να υποστηρίζονται από τους Απεχθείς Ρατσιστές, πράγμα που τους διαφοροποιεί σημαντικά από τους άλλους σύγχρονους ρατσιστές, όπως οι Μοντέρνοι και οι Συμβολικοί Ρατσιστές (Brown, 1995, σ.227).

Στον αντίποδα των θετικών συναισθημάτων, που δηλώνουν οι Απεχθείς Ρατσιστές υπέρ των μειονοτικών φυλετικών ομάδων μέσα από την υποστήριξη της γενικής αξίας της ισότητας, βρίσκονται τα **ρατσιστικά στερεότυπα**, από τα οποία δεν έχουν κατορθώσει να απεμπλακούν (Gaertner et al., 2003, σ.491). Οι Αμερικανοί πολίτες έχουν μια μακρά παράδοση στο φυλετικό ζήτημα με συνέπεια πολλές γενιές να έχουν γαλουχηθεί με τις ρατσιστικές αντιλήψεις κατά των Μαύρων που επικράτησαν σε βάθος χρόνου. Ακόμα, λοιπόν, και οι σύγχρονοι πολίτες που δεν υιοθετούν τις ακραίες αντιλήψεις περί διαχωρισμού, όπως αυτές εκφράζονται μέσα από τον Παραδοσιακό Ρατσισμό, είναι δύσκολο να αποβάλλουν τα βαθιά ριζωμένα αρνητικά στερεότυπα για τους Μαύρους. Οι Απεχθείς Ρατσιστές εντάσσονται σε αυτή την περίπτωση και οι κοινωνικοί ψυχολόγοι σημειώνουν ότι φέρουν αρνητικά φυλετικά στερεότυπα, που επηρεάζουν τις κρίσεις τις για τους εξω-ομάδες. Μάλιστα, ως πηγή των αρνητικών στερεοτυπικών αντιλήψεων αναγνωρίζονται δύο παράγοντες: α)το ιστορικό, αλλά και το σύγχρονο πολιτισμικό περιβάλλον που είναι ρατσιστικό και β)οι μεροληψίες που εμφανίζονται όταν οι άνθρωποι κατηγοριοποιούνται σε ενδο-ομάδες και εξω-ομάδες (Hamilton & Troiler, 1986)⁷⁷. Οι επιστήμονες περιγράφουν πιο συγκεκριμένα το αρνητικό φυλετικό συναίσθημα των Απεχθών Ρατσιστών ως φόβο ή και ανησυχία στις

⁷⁷ Όπως αναφέρεται στο Gaertner et al., 2003, σ.492.

επαφές τους με τα μέλη της εξω-ομάδας (Brown, 1995, σ.228). Το συναίσθημά τους δεν αφορά, λοιπόν, έχθρα ή μίσος, αλλά ήπια συναισθήματα αμηχανίας και ταραχής, που κάποιες φορές μπορεί να φτάσουν σε πιο έντονα συναισθήματα, όπως ο φόβος (Gaertner & Dovidio, 2000, σ.290).

Οι παρατηρήσεις αυτές τεκμηριώνουν για μία ακόμη φορά την αμφιθυμία στις στάσεις των ατόμων. Και οι Απεχθείς Ρατσιστές (όπως και οι Αμφίθυμοι Ρατσιστές) θεωρείται ότι φέρουν συγκρουσιακές αντιλήψεις για τις εξω-ομάδες. Στη συγκεκριμένη περίπτωση, η αμφιθυμία ορίζεται ως ασυμφωνία ανάμεσα στο σύστημα αξιών του ατόμου υπέρ της ισότητας και τις αρνητικές φυλετικές του πεποιθήσεις και συναισθήματα (Gaertner et al., 2003, σ.491, Mummendey & Otten, 2001, Sears & Henry, 2005, σ.97). Έτσι, τα εν λόγω άτομα από τη μία μεριά συντάσσονται με τη σύγχρονη κοινωνική τάση για μη εκδήλωση διάκρισης κατά των Μαύρων και από την άλλη πλευρά φέρουν αρνητικά συναισθήματα για αυτούς, τα οποία έχουν σχεδόν αναπόφευκτα αποκτήσει μέσα από την κοινωνικοποίησή τους στην αμερικάνικη κοινωνία (Dovidio et al., 1996, σ.288). Οι Dovidio και Gaertner (1998, σ.5) εντοπίζουν χαρακτηριστικά τις ρίζες του Απεχθή Ρατσισμού σε τρεις ψυχολογικές διαδικασίες: α)τη γνωστική διαδικασία, που αφορά την κατηγοριοποίηση των ατόμων σε ομάδες, που τα άτομα κάνουν αυτόματα και αυθόρμητα. Με αυτό τον τρόπο ξεχωρίζουν την ομάδα τους από τις άλλες, πράγμα που αποτελεί αφετηρία για προκατάληψη, καθώς τείνουν να ευνοούν την ενδο-ομάδα, β)τη διαδικασία των κινήτρων, σύμφωνα με την οποία τα άτομα έχουν το κίνητρο σε μία κοινωνία με περιορισμένες πηγές να διατηρήσουν για την ομάδα τους την ισχύ και τον έλεγχο έναντι των άλλων, τις οποίες και ανταγωνίζονται και γ)τη διαδικασία των κοινωνικο-πολιτισμικών επιδράσεων, μέσα από την οποία τα άτομα αυτόματα εσωτερικεύουν τις αξίες της κοινωνίας, οι οποίες αντανακλούν ρατσιστικές παραδόσεις, ενώ παράλληλα συντάσσονται με τις σύγχρονες αξίες περί ισότητας και δικαιοσύνης.

Προκειμένου οι Απεχθείς Ρατσιστές να αντιμετωπίσουν τη σύγκρουση που συνεπάγεται η ασυμφωνία μεταξύ της παραδοχής αξιών ισότητας και της ύπαρξης αρνητικών στερεοτύπων αποκλείουν τις αρνητικές τους αντιδράσεις από το να είναι συνειδητές και έτσι δεν αναγνωρίζουν και φυσικά δεν παραδέχονται τα αρνητικά φυλετικά τους συναισθήματα (Crocker et al., 1998, σ.515, Devine, Monteith, Zuwerink & Elliot, 1991, σ.828, Frey & Gaertner, 1986, σ.1083, Hodson et al., 2002, σ.460). Φαίνεται ότι έχουν το κίνητρο να μη βλέπουν ότι οι ίδιοι θρέφουν αρνητικά συναισθήματα για τους Μαύρους, πράγμα που θα απειλούσε την αυτο-εικόνα τους ως μη προκατειλημμένα άτομα (Gaertner et al., 2003, σ.492, Bernard et al., 2006, σ.180). Με στόχο την περιφρούρηση της θετικής αυτο-εικόνας τους, οι Απεχθείς Ρατσιστές είτε δε

συνειδητοποιούν τις αρνητικές φυλετικές τους πεποιθήσεις και συναισθήματα, είτε προσπαθούν να τις διαχωρίσουν από τις στάσεις που εκφράζουν (Dovidio & Gaertner, 1998, σ.5, Dovidio, 2001, σ.835). Η συμπόνια που δηλώνουν προς τη φυλετική εξω-ομάδα δε συνοδεύεται από ειλικρινή φιλικά συναισθήματα και άρα δεν πρόκειται για μία πραγματικά θετική φυλετική στάση. *«Η ανικανότητά τους, να αναγνωρίσουν τα αρνητικά τους συναισθήματα, η απόρριψη των αρνητικών στερεοτυπικών στάσεων και τα συναισθήματα συμπόνιας για τα θύματα της (κοινωνικής) αδικίας, τους πείθουν ότι οι στάσεις τους είναι θετικές και μη προκατειλημμένες»* (Gaertner & Dovidio, 2000, σ.290).

Τα αρνητικά συναισθήματα, όπως η αμηχανία, η ταραχή και ο φόβος, που βιώνουν οι Απεχθείς Ρατσιστές δεν παρακινούν επιθετικές συμπεριφορές, αλλά την αποφυγή της επαφής με τα μέλη της εξω-ομάδας (Gaertner & Dovidio, 2000, σ.290). Οι πολιτισμικά κοινωνικοποιημένες αρνητικές φυλετικές εικόνες που φέρουν (έστω και ασυνείδητα) αυτά τα άτομα προκαλούν μία ανησυχία στις συναλλαγές με τις μειονοτικές ομάδες ακόμα και αν εκφράζουν θετικές στάσεις προς αυτές, όπως η υποστήριξη της ισότητας. Το άγχος που προκαλείται από αυτή την αμφιθυμία καθορίζει τις αλληλεπιδράσεις μεταξύ των ομάδων και από την πλευρά των Απεχθών Ρατσιστών εκδηλώνεται με συγκεκριμένες συμπεριφορές, όπως η αποφυγή και η ψυχρότητα (Brown, 1995, σ.227). Οι Dovidio & Gaertner (1998, σ.7) περιγράφουν χαρακτηριστικά τις συμπεριφορικές εκδηλώσεις των Απεχθών Ρατσιστών: *«όταν η διαφυλετική αλληλεπίδραση είναι αναπόφευκτη... βιώνουν άγχος και αμηχανία, και συνεπώς προσπαθούν να αποδεσμευτούν από την αλληλεπίδραση όσο το δυνατόν γρηγορότερα»*. Παρά, λοιπόν την υποστήριξη της ισότητας και το κίνητρο να μη φανούν προκατειλημμένοι, προτιμούν να αποφεύγουν τις διαφυλετικές επαφές, προκειμένου να αποτρέπουν τη διέγερση των αρνητικών συναισθημάτων τους για την εξω-ομάδα.

Με τη συμπεριφορά που στηρίζεται στην αποφυγή ή τη ψυχρότητα σε περίπτωση αναπόφευκτης επαφής με την εξω-ομάδα, οι Απεχθείς Ρατσιστές αποφεύγουν την εκδήλωση προφανούς αρνητισμού σε βάρος της. Έτσι, η μεροληψία τους εκλεπτύνεται και δεν είναι εύκολα εντοπίσιμη. Μάλιστα, μερικοί επιστήμονες επισημαίνουν ότι δίνουν περισσότερη έμφαση στα συναισθήματά τους υπέρ της ενδο-ομάδας, παρά στα συναισθήματα κατά της εξω-ομάδας (Bernard et al., 2006, σ.181, Gaertner & Dovidio, 2000, σ.29⁷⁸). Αντί να εκδηλώνουν αρνητικά συναισθήματα κατά της εξω-ομάδας, προτιμούν να της στερούν τα θετικά συναισθήματα, τα οποία κρατούν για την ενδο-

---

⁷⁸ Όπως αναφέρεται στο Deal, 2007, σ.97.

ομάδα. (Dovidio & Gaertner, 1991)⁷⁹. Έτσι, από τη μία μεριά δεν τους καταλογίζεται αρνητική (προ)διάθεση για τα μέλη της εξω-ομάδας και από την άλλη μεριά τα θετικά συναισθήματα που θρέφουν μόνο για την ενδο-ομάδα είναι δύσκολο να τους καταλογιστούν ως κατηγορία για μεροληπτική στάση κατά της εξω-ομάδας.

Αν και το κυριότερο συμπεριφορικό χαρακτηριστικό των Απεχθών Ρατσιστών είναι η αποφυγή της εξω-ομάδας και η ψυχρότητα στις ενδεχόμενες επαφές με αυτήν, οι εκδηλώσεις τους μπορεί να φτάσουν ακόμα και στο αντίθετο άκρο. Για μία ακόμη φορά, λοιπόν, τεκμηριώνεται η αμφιθυμία, που βιώνουν, καθώς οι επιστήμονες επισημαίνουν ότι μπορεί να εκφραστούν υπερβολικά θετικά υπέρ των μελών της εξω-ομάδας. Τα άτομα που φέρουν την Απεχθή Προκατάληψη συμμορφώνονται με τους κοινωνικούς κανόνες της εποχής, σύμφωνα με τους οποίους η εκδήλωση μεροληψίας σε βάρος άλλων ομάδων θεωρείται κατακριτέα. Άλλωστε, τα εν λόγω άτομα έχουν το κίνητρο να μη φανούν προκατειλημμένα και αμφισβητηθεί η εικόνα που έχουν για τον εαυτό τους, ως άτομα απελευθερωμένα από τις διομαδικές προκαταλήψεις. Έτσι, *«εμμένουν αυστηρά στους καθιερωμένους κανόνες και στους κώδικες συμπεριφοράς στις διαφυλετικές επαφές που δεν μπορούν να αποφύγουν»* (Dovidio & Gaertner, 1998, σ.7). Μπορεί, μάλιστα, προκειμένου να μη φανούν προκατειλημμένα να ταχθούν σθεναρά υπέρ των μελών της εξω-ομάδας ή όπως περιγράφουν οι Gaertner, Dovidio, Banker, Rust, Nier, Mottola, & Ward (1997, σ.169)⁸⁰ μπορεί να *«υπερ-αποζημιώσουν (ενν. την εξω-ομάδα)... με το να αντιδράσουν πιο ευνοϊκά προς τους Μαύρους παρά προς τους Λευκούς»*.

Η ασυμφωνία που περιγράψαμε ανάμεσα στις πεποιθήσεις υπέρ της ισότητας και στα μη συνειδητά αρνητικά στερεότυπα δημιουργούν μία ψυχολογική ένταση στο άτομο με αποτέλεσμα η αμφιθυμία να οδηγεί σε συμπεριφορική αστάθεια. Έτσι, οι Απεχθείς Ρατσιστές μερικές φορές μπορεί να κάνουν διακρίσεις, ενώ άλλες φορές τις αποφεύγουν. Το αν θα επικρατήσει η εκδήλωση ή η αποφυγή της προκατάληψης εξαρτάται από τους περιβαλλοντικούς παράγοντες σε κάθε κατάσταση. Στην περίπτωση που οι συνθήκες είναι ξεκάθαρες κατά της εκδήλωσης προκατάληψης, οι Απεχθείς Ρατσιστές θα την αποφύγουν. Αντίθετα, στην περίπτωση που οι συνθήκες για την πρόεπουσα συμπεριφορά δεν είναι ξεκάθαρες, ενδέχεται να επικρατήσουν τα αρνητικά τους συναισθήματα. Το σημαντικό σε αυτή την περίπτωση, όμως, είναι ότι ο αρνητισμός τους θα εκφραστεί με διακριτικό, έμμεσο και εκλογικευμένο τρόπο. Δηλαδή, θα εμφανίσουν συμπεριφορά διάκρισης, όταν μπορούν να τη δικαιολογήσουν αποδίδοντάς τη σε κάποιον άλλο παράγοντα, πέρα από τη δική τους μεροληπτική στάση ή το φυλετικό ζήτημα (Brown,

⁷⁹ Όπως αναφέρεται στο Gaertner et al., 2003, σ.495.

⁸⁰ Όπως αναφέρεται στο Bernard et al., 2006, σ.181.

1995, σ.227, Crocker et al., 1998, σ.514, Gaertner et al., 2003, σ.492). Με αυτόν τον τρόπο διατηρούν τη θετική τους αυτο-εικόνα, ότι δεν είναι προκατειλημμένοι (Frey & Gaertner, 1986, σ.1083). Όταν έρχονται σε αναπόφευκτες επαφές με τα μέλη της εξω-ομάδας βιώνουν άγχος και αμηχανία και προσπαθούν να αποδεσμευτούν. Ένα μέρος της αμηχανίας προέρχεται από το άγχος τους μήπως δράσουν ανάρμοστα ή μήπως φανούν προκατειλημμένοι. Για αυτό, συνήθως προσκολλώνται στους θεσμοθετημένους κανόνες και κώδικες συμπεριφοράς. Στην περίπτωση που οι συνθήκες σε μία κατάσταση αφήνουν περιθώρια εκδήλωσης μεροληπτικών συμπεριφορών οι Απεχθείς Ρατσιστές ενδέχεται να τις εκδηλώσουν, αλλά με εκλογικευμένο και άρα δικαιολογήσιμο τρόπο, έτσι ώστε να μην τους προσάπτεται η προκατάληψη (Dovidio & Gaertner, 1998, σ.7). Η ασυμφωνία μεταξύ των αξιών και των μη συνειδητών συναισθημάτων αντανακλάται, έτσι, στην αστάθεια της συμπεριφοράς. Οι εν λόγω ρατσιστές αναγνωρίζουν και υιοθετούν συνειδητά τις αξίες της ισότητας και για αυτό δεν εκδηλώνουν συμπεριφορά διάκρισης σε καταστάσεις που η αναγνώριση αυτής της συμπεριφοράς είναι προφανής τόσο στους άλλους όσο και στους ίδιους ως τέτοια ή σε καταστάσεις που οι κοινωνικά καθορισμένες συμπεριφορές είναι ξεκάθαρες και αναμφίβολες. Ωστόσο, τα αρνητικά συναισθήματα που φέρουν βρίσκουν δίοδο έκφρασης μέσα από έμμεσους τρόπους. Αυτό συμβαίνει, όταν σε μία κατάσταση η πρόπευσα συμπεριφορά δεν είναι ξεκάθαρα καθορισμένη και οι Απεχθείς Ρατσιστές μπορούν να δικαιολογήσουν την αρνητική συμπεριφορά τους αποδίδοντάς τη σε παράγοντες διαφορετικούς από τη φυλή. Έτσι, δεν εκδηλώνουν διάκριση στη βάση μόνο της υπαγωγής του άλλου σε μία κοινωνική κατηγορία. Την εκδηλώνουν, όμως, όταν υπάρχουν διαθέσιμες πληροφορίες που δικαιολογούν αυτή τη συμπεριφορά και άρα δεν την αποδίδουν στο ρατσισμό (Gaertner & Dovidio, 2000, σ.292, Hodson et al., 2002, σ.461).

Οι Απεχθείς Ρατσιστές, λοιπόν, εκφράζουν την προκατάληψή τους με έμμεσο και διακριτικό τρόπο (Devine et al., 1991, σ.828). Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η στάση τους στα προγράμματα 'υποστηρικτικής δράσης', τα οποία και υποστηρίζουν, καθώς εντάσσονται στη λογική της αξίας της ισότητας⁸¹. Οι Dovidio και Gaertner (1998, σ.20) περιγράφουν αυτή την περίπτωση. Παρατηρούν ότι η αντίδραση των Απεχθών Ρατσιστών εκφράζεται έμμεσα και κυρίως ως ανησυχία για τις ατομικές ελευθερίες ή για την άδικη και μεροληπτική απόδοση αμοιβών από το κράτος σε ορισμένες ομάδες. Παρότι βασική αρχή για να συμμετέχει κάποιος σε αυτά τα προγράμματα είναι να πληροί τις προϋποθέσεις και άρα να προέρχεται από τις μη προνομιούχες κοινωνικά ομάδες, οι

---

⁸¹ Πράγμα το οποίο, όπως έχουμε επισημάνει, φέρνει τους Απεχθείς Ρατσιστές σε αντίθεση με τους Μοντέρνους/ Συμβολικούς Ρατσιστές, οι οποίοι εκφράζονται ενάντια σε αυτές τις πολιτικές δράσεις.

Αμερικανοί εκφράζουν την ανησυχία ότι οι Λευκοί με τα κατάλληλα προσόντα αδικούνται σε σύγκριση με τους Μαύρους με λιγότερα προσόντα, που λόγω προγράμματος καταλαμβάνουν τα κοινωνικά αγαθά. Έτσι, οι αντιδράσεις των Λευκών Αμερικανών απομακρύνονται από το φυλετικό προσανατολισμό και αφορούν, μάλλον μία άμυνα ως προς τον ανταγωνισμό που αναπόφευκτα προκύπτει μεταξύ των ομάδων⁸².

Παράλληλα, οι Απεχθείς Ρατσιστές παρουσιάζονται ως άτομα μορφωμένα και με φιλελεύθερο πολιτικό προσανατολισμό (Dovidio & Gaertner, 2000, σ.315, Gaertner & Dovidio, 2000, σ.289, Hodson et al., 2002, σ.461). Θεωρείται ότι έχουν εσωτερικεύσει σε γενικά πλαίσια τους κανόνες της ισότητας και τους έχουν υιοθετήσει προσωπικά τουλάχιστον σε γενικούς όρους, έτσι ώστε να ακολουθούν τις σύγχρονες πολιτισμικές εντολές περί αποφυγής της προκατάληψης. Σχεδόν αναπόφευκτα, όμως, φέρουν αρνητικά συναισθήματα και πεποιθήσεις για τους Μαύρους, που έχουν μάθει μέσα από τη διαδικασία της κοινωνικοποίησης στην Αμερικάνικη κοινωνία. Ωστόσο, τα αρνητικά συναισθήματα δεν γίνονται αντιληπτά από τους ίδιους, καθώς προσπαθούν να διατηρήσουν μία θετική αυτο-εικόνα ως μη προκατειλημμένα άτομα. Για αυτό και στη συμπεριφορά τους αποφεύγουν την εκδήλωση μεροληψίας, την οποία, όμως, εκδηλώνουν με διακριτικό και εκλογικευμένο τρόπο. Η προκατάληψη εκδηλώνεται από μέρους τους μόνο όταν η συμπεριφορά τους δεν μπορεί ευθέως να χαρακτηριστεί ως προκατειλημμένη και μπορούν να τη δικαιολογήσουν με ερμηνείες και αποδόσεις πέρα από το φυλετική μεροληψία. Ωστόσο, η συμπεριφορά των Απεχθών Ρατσιστών έχει ως αποτέλεσμα να ζημιώνονται οι μειονοτικές ομάδες ή να ευνοείται άδικα η δική τους κυρίαρχη ομάδα (Dovidio & Gaertner, 1998, σ.7). Οι Dovidio και Gaertner (1998, σ.31) διατυπώνουν, λοιπόν, εύλογα το εξής συμπέρασμα: *«Παρότι η έκφραση της προκατάληψης μπορεί να είναι πιο διακριτική, οι συνέπειες του απεχθή ρατσισμού είναι συγκρίσιμες με εκείνες από το ρατσισμό παλιάς μορφής – ο περιορισμός των ευκαιριών για τις άλλες ομάδες και η υποστήριξη τους συστήματος που θεωρείται δίκαιο ως προς τις αρχές του, που όμως, διαιώνίζει τα κοινωνικά και οικονομικά προνόμια της πλειοψηφικής ομάδας έναντι των μειονοτικών ομάδων»*. Η παρατήρηση αυτή δικαιώνει τον όρο 'προκατάληψη' για τη θεωρία της Απεχθούς Προκατάληψης, παρότι οι φορείς τους κατά ένα μεγάλο μέρος υιοθετούν την ισότητα μεταξύ των ομάδων και υποστηρίζουν τα πολιτικά προγράμματα που την προωθούν.

---

⁸² Οι Dovidio & Gaertner (1998, σ.19) αναφέρουν πολύ χαρακτηριστικά ότι η συμπεριφορά των απεχθών ρατσιστών «... αντιπροσωπεύει μία δικαιολόγηση της αντίδρασης για την υποστηρικτική δράση που δε σχετίζεται με τη φυλή, αν και είναι το αντίθετο της καθιερωμένης σχέσης ρόλων, στην οποία οι Λευκοί κατέχουν θέσεις υψηλότερου status, πράγμα που αντιπροσωπεύει μία πρωταρχική απειλή για τους Λευκούς».

Το ενδιαφέρον των ερευνών για την Απεχθή Προκατάληψη επικεντρώνεται στους καταστασιακούς παράγοντες που οδηγούν σε αυτή. Οι περισσότερες έρευνες για την προκατάληψη αποσκοπούν στο να αναγνωρίσουν το προκατειλημμένο άτομο μετρώντας την προκατάληψη ως παράγοντα μέσα από κατάλληλες κλίμακες. Στη συνέχεια επιχειρούν τη συσχέτιση των σκορ των υποκειμένων σε αυτές τις κλίμακες με τα σκορ σε παράγοντες που μπορεί να θεωρηθούν ως αίτια για την προκατάληψη ή ακόμα και σε παράγοντες που εκφράζουν συμπεριφορικά αυτή την προκατάληψη. Ωστόσο, αναφορικά με την Απεχθή Προκατάληψη είδαμε ότι τα άτομα που τη φέρουν την εκφράζουν με εκλεπτυσμένο και έμμεσο τρόπο ανάλογα με τις συνθήκες που επικρατούν σε κάθε περίπτωση. Οι Απεχθείς Ρατσιστές δεν εκφράζουν την προκατάληψή τους ανοιχτά στις αυτο-ομολογούμενες κλίμακες, όπου οι αρνητικές φυλετικές στάσεις είναι προφανείς (Gaertner et al., 2003, σ.495). Έτσι, δεν έχει δημιουργηθεί από τους κοινωνικούς ψυχολόγους μία κλίμακα που να καταγράφει την Απεχθή Προκατάληψη. Οι έρευνες για αυτήν επικεντρώνονται στη φυλετική αλληλεπίδραση μεταξύ των ομάδων και κυρίως τους καταστασιακούς παράγοντες, που ευνοούν την εκδήλωση της διάκρισης κατά της εξω-ομάδας. Οι Dovidio & Gaertner (1991, σ.131)⁸³ περιγράφουν πολύ χαρακτηριστικά τη μέθοδό τους για την ανίχνευση της Απεχθούς Προκατάληψης : «.. το επίκεντρο της έρευνάς μας δεν είναι το ποιος είναι προκατειλημμένος –υποθέτουμε ότι είναι οι περισσότεροι άνθρωποι, επειδή είναι φυσιολογικοί, έχουν αναπτύξει κάποιες φυλετικές προκαταλήψεις... Αντίθετα, η επικέντρωσή μας είναι στο να αναγνωρίζουμε συστηματικά τους καταστασιακούς παράγοντες, που θα διεγείρουν το μέρος που αφορά την ισότητα στη στάση του απεχθούς ρατσιστή και στο να αποκαλύπτουμε το πλαίσιο στο οποίο τα αρνητικά συναισθήματα θα εκδηλωθούν». Για αυτό, η Απεχθής Προκατάληψη μελετάται μέσα από πειράματα, όπου καταγράφεται η συμπεριφορά των ατόμων σε διάφορες πειραματικές συνθήκες. Ο Απεχθής Ρατσισμός δεν αποτυπώνεται στις τεχνικές καταγραφής στάσεων μέσα από αυτο-αναφορές των υποκειμένων. Τεκμηριώνεται, όμως, μέσα από τη συμπεριφορά διάκρισης που εκδηλώνουν επιλεκτικά σε ορισμένες συνθήκες όσοι τον φέρουν.

Οι περισσότερες ερευνητικές προσπάθειες για την ανίχνευση και καταγραφή της Απεχθούς Προκατάληψης προέρχονται από τους Gaertner και Dovidio, οι οποίοι και διατύπωσαν αυτή τη νέα μορφή προκατάληψης. Η πρώτη χρονολογικά έρευνα, λοιπόν, πραγματοποιήθηκε από το Gaertner (1973), και εξετάζει την εκδήλωση του Απεχθής Ρατσισμού από άτομα με διαφορετικό πολιτικό προσανατολισμό (φιλελεύθεροι ή

---

⁸³ Όπως αναφέρεται στο Bernard et al., 2006, σ.182.

συντηρητικοί). Στο πείραμά του καταγράφεται η αντίδραση των υποκειμένων στην παροχή βοήθειας σε ένα Μαύρο ή Λευκό συνεργό που καλεί από το τηλέφωνο. Οι καταγραφές δείχνουν ότι τα συντηρητικά άτομα παρέχουν λιγότερο συχνά βοήθεια σε έναν Μαύρο. Οι φιλελεύθεροι, αντίθετα, βοηθούν εξίσου τους Λευκούς και τους Μαύρους. Ωστόσο, εκείνοι συχνότερα από ό,τι οι συντηρητικοί κλείνουν το τηλέφωνο πριν ο συνεργός προλάβει να εξηγήσει γιατί κάλεσε, στην περίπτωση που είναι Μαύρος, παρά όταν είναι Λευκός. Συμπερασματικά, επιβεβαιώνεται ότι η Απεχθής Προκατάληψη συνδέεται με τα πολιτικά φιλελεύθερα άτομα. Οι φιλελεύθεροι όταν τους ζητείται βοήθεια δεν κάνουν διάκριση και διατηρούν τη θετική τους αυτο-εικόνα ως μη προκατειλημμένα άτομα. Όμως, κλείνουν πολύ πιο εύκολα το τηλέφωνο στο Μαύρο συνεργό από ότι στο Λευκό. Η συμπεριφορά τους δικαιολογείται από τη λάθος κλήση και οι ίδιοι δεν αναγνωρίζουν ότι ενεργούν μεροληπτικά.

Μερικά χρόνια αργότερα το ζήτημα της σχέσης μεταξύ Απεχθή Ρατσισμού και πολιτικού προσανατολισμού των ατόμων απασχόλησε το Biernat και τους συνεργάτες του (Biernat et al., 1996)⁸⁴. Διερεύνησε, λοιπόν, πώς οι αξίες τους προτεσταντικής ηθικής και οι αξίες τους ισότητας επηρεάζουν τους φιλελεύθερους και τους συντηρητικούς. Σύμφωνα με τα αποτελέσματα, η πλειοψηφία των υποκειμένων είναι πιο αρνητική απέναντι σε ένα Μαύρο υποψήφιο για μια θέση εργασίας, όταν προσβάλει τις αξίες τις προτεσταντικής ηθικής. Η διεγερση αξιών φαίνεται να συσχετίζεται με την πολιτική κατεύθυνση των υποκειμένων. Έτσι, όταν διεγείρονται οι αξίες της προτεσταντικής ηθικής, δεν υπάρχουν διαφορές για το Μαύρο ή Λευκό υποψήφιο. Όταν, όμως, διεγείρονται οι αξίες της ισότητας, οι φιλελεύθεροι εκτιμούν πιο θετικά τους Μαύρους υποψήφιους, ενώ οι συντηρητικοί δεν εμφανίζουν διαφοροποίηση στην εκτίμησή τους για το Μαύρο ή Λευκό υποψήφιο. Οι αξίες της ισότητας, λοιπόν, εμφανίζονται να επηρεάζουν περισσότερο τους φιλελεύθερους και όχι τους συντηρητικούς. Αυτό επιβεβαιώνει την ύπαρξη του Απεχθή Ρατσισμού, σύμφωνα με τον οποίο οι φιλελεύθεροι είναι πιο πιθανό να χαρακτηριστούν ως Αμφίθυμοι Ρατσιστές και οι πεποιθήσεις της ισότητας αποτελούν τη βάση τους αυτο-εικόνας τους.

Η πειραματική συνθήκη της παροχής βοήθειας από τα υποκείμενα σε ένα Λευκό ή Μαύρο άτομο ακολουθήθηκε από πολλούς ερευνητές τα επόμενα χρόνια για την ανίχνευση της Απεχθούς Προκατάληψης. Οι Gaertner και Dovidio (1977) σε έρευνά τους μελετούν με αυτή τη συνθήκη τη διάχυση της ευθύνης ως δικαιολογία για τους Απεχθείς Ρατσιστές προκειμένου να μη βοηθήσουν ένα Μαύρο άτομο. Οι Frey και Gaertner (1986)

---

⁸⁴ Όπως αναφέρεται στο Jones, 2002, σ.61.

αποδεικνύουν επίσης πειραματικά ότι αποφεύγεται η παροχή βοήθειας σε έναν Μαύρο, όταν αποδίδεται σε αυτόν η ευθύνη για την κατάστασή του. Αλλά και στην περίπτωση που η ομάδα στόχος είναι τα άτομα με σωματική αναπηρία, οι Snyder, Kleck, Strenta, & Mentzer (1979) αποδεικνύουν πειραματικά την αποφυγή της εξω-ομάδας στην περίπτωση που αυτή η συμπεριφορά δικαιολογείται χωρίς να αποδίδεται στο άτομο προκατειλημμένη στάση.

Μερικές πειραματικές έρευνες για την καταγραφή της Απεχθούς Προκατάληψης μέσα από τη συμπεριφορά παροχής βοήθειας στράφηκαν στη συνεκτίμηση και ορισμένων άλλων παραγόντων αναφορικά με την εξω-ομάδα, όπως το status και η ικανότητά της. Πρώτοι οι Dovidio και Gaertner (1981) εφάρμοσαν ένα σχετικό πειραματικό σχεδιασμό. Τα αποτελέσματα δείχνουν ότι στην περίπτωση που ο συνεργός είναι Λευκός η ικανότητά του επηρεάζει τη συμπεριφορά των υποκειμένων, καθώς παρέχουν συχνότερα βοήθεια στο Λευκό με υψηλή ικανότητα. Στη συνθήκη, όμως που ο συνεργός είναι Μαύρος το status καθορίζει τη συμπεριφορά και η βοήθεια παρέχεται συχνότερα στο Μαύρο που είναι ανώτερος στην ιεραρχία παρά κατώτερος από το υποκείμενο. Ουσιαστικά, επιβεβαιώνεται το κοινωνικό στερεότυπο για τους Μαύρους, που θεωρούνται κατώτεροι στις ικανότητες. Σε αντίστοιχα συμπεράσματα για το φυλετικό στερεότυπο καταλήγουν οι ίδιοι επιστήμονες και σε μεταγενέστερη έρευνά τους (Dovidio & Gaertner, 1983b)⁸⁵. Οι ίδιοι (Dovidio & Gaertner, 1983a)⁸⁶ επαναλαμβάνουν αυτές τις συνθήκες σε ένα νέο πείραμα, όπου, όμως, αντί για τη φυλή εξετάζεται το φύλο. Η συμπεριφορά των υποκειμένων προς τις γυναίκες σε αυτό το πείραμα είναι αντίστοιχη με εκείνη προς το Μαύρο συνεργό στο πείραμα του 1981. Φαίνεται, λοιπόν, πως τα άτομα με Απεχθή Προκατάληψη θρέφουν ασυνείδητα αρνητικά στερεότυπα για την εξω-ομάδα, καθώς δυσκολεύονται να αναγνωρίσουν την ανωτερότητά της σε κάποιο τομέα.

Ένα άλλο σύνολο ερευνών ακολουθεί το πειραματικό σενάριο της αξιολόγησης ενός υποψηφίου για μία θέση εργασίας ή για μη θέση σε κολέγιο. Ο υποψήφιος είναι άλλοτε Λευκός και άλλοτε Μαύρος και καταγράφεται η προτίμηση των υποκειμένων για αυτούς. Η Απεχθής Προκατάληψη τεκμηριώνεται μέσα από την εκδήλωση διάκρισης εις βάρος του Μαύρου υποκειμένου σε συνθήκες, που μπορεί να δικαιολογηθεί χωρίς να αποδοθεί στο υποκείμενο ευθύνη για φυλετική μεροληψία.

⁸⁵ Όπως αναφέρεται στο Gaertner & Dovidio, 2000, σ.294-295.

⁸⁶ Όπως αναφέρεται στο Brown, 1995, σ.230.

Σε αυτού του είδους πειραματικές μελέτες ανήκει εκείνη των Kline & Dovidio (1982)⁸⁷, όπου μερικοί Λευκοί Αμερικανοί φοιτητές αξιολογούν τα βιογραφικά ορισμένων υποψηφίων για το κολέγιό τους. Η Απεχθής Προκατάληψη εμφανίζεται στη συνθήκη που τα προσόντα των υποψηφίων είναι μέτρια και άρα αμφίσημα και μπορεί να δικαιολογηθεί (πχ. ότι το άτομο δεν έχει αρκετά υψηλά προσόντα). Στο ίδιο συμπέρασμα καταλήγουν και οι Dovidio και Gaertner (2000), αλλά και οι Hodson et al. (2002), που με παραπλήσιο πειραματικό σχέδιο καταγράφεται η Απεχθής Προκατάληψη στη συνθήκη που τα προσόντα των υποψηφίων για μια θέση εργασίας είναι αμφίσημα.

Η εμφάνιση της προκατειλημμένης συμπεριφοράς, όταν αυτή μπορεί να δικαιολογηθεί χωρίς να αποδοθεί στο άτομο που την εκδηλώνει επιβεβαιώθηκε από τη μελέτη των Brief, Dietz, Cohen, Pugh & Vaslow (2000)⁸⁸. Τα αποτελέσματα έδειξαν ότι στην περίπτωση που τα υποκείμενα καθοδηγούνται από μία αρχή για να εκδηλώσουν διάκριση, το κάνουν. Φαίνεται, ότι είναι πρόθυμα να εκδηλώσουν την προκατάληψή τους, όταν έχουν τη δυνατότητα να αρνηθούν την προσωπική ευθύνη για αυτή. Στη συγκεκριμένη περίπτωση η συμπεριφορά διάκρισης αποδίδεται από τα υποκείμενα στην επιστολή που έλαβαν από την εταιρεία που προκήρυξε τη θέση εργασίας.

Ένα άλλο πειραματικό σενάριο που χρησιμοποιήθηκε από τους κοινωνικούς ψυχολόγους είναι η περίπτωση που ζητείται από τα υποκείμενα να λάβουν το ρόλο του 'δικαστή' και να κρίνουν παραβατικές συμπεριφορές, που βέβαια προέρχονται άλλοτε από ένα Λευκό και άλλοτε από ένα Μαύρο άτομο.

Ένα τέτοιο πειραματικό σχεδιασμό εφαρμόζουν οι Johnson, Whitestone, Jackson & Gatto (1995) με εξομοίωση της συνθήκης της δίκης στο εργαστήριο. Τα υποκείμενα στο ρόλο του δικαστή είναι Λευκοί και τα άτομα στο ρόλο του κατηγορούμενο Λευκοί ή Μαύροι. Η φυλετική διάκριση εμφανίζεται στην περίπτωση που τα υποκείμενα μπορούν να την αποδώσουν στα επιβαρυντικά στοιχεία (για τον κατηγορούμενο) και όχι στην κρίση τους.

Οι Pearson et al. (2007) σε πείραμά τους ζητούν από τα υποκείμενα (Λευκοί φοιτητές) να διαβάσουν ένα άρθρο από εφημερίδα που αναφέρεται στην επίθεση τους Μαύρου σε ένα Λευκό. Στη μία πειραματική συνθήκη ο Λευκός εμφανιζόταν να έχει προηγουμένως προκαλέσει το Μαύρο, ενώ στην άλλη συνθήκη ο Λευκός εμφανίζεται ως αθώο θύμα. Επιβεβαιώνεται ότι η Απεχθής Προκατάληψη εκδηλώνεται με εκλεπτυσμένο τρόπο και όταν μπορεί να δικαιολογηθεί κάτω από μία μη φυλετική βάση. Τα υποκείμενα με υψηλή προκατάληψη προτείνουν αυστηρότερη ποινή και υποστηρίζουν περισσότερο

---

⁸⁷ Όπως αναφέρεται στο Dovidio & Gaertner, 1998, σ.17-18.

⁸⁸ Όπως αναφέρεται στο Plous, 2003,σ.18.

τη θανατική ποινή μόνο όταν ο δράσης επιτίθεται χωρίς να έχει προκληθεί από το Λευκό. Ο Pearson και οι συνεργάτες του (2007, σ.155) καταλήγουν στο συμπέρασμα ότι ο Απεχθής Ρατσισμός είναι «*συναισθηματικά πιο 'ψυχρός' και αφορά περισσότερο γνωστικές διαδικασίες για τη δικαιολόγηση τους αρνητικής αντίδρασης (ενν., του ατόμου που τον φέρει), παρά συνειδητή εμπειρία αντιπάθειας ή μίσους..*».

Η υποστήριξη ακραίων ποινών για παραβάτες του νόμου, όταν αυτοί είναι Μαύροι, απασχόλησε και τους Dovidio, Smith, Donnell & Gaertner (1997)⁸⁹ σε άλλη έρευνα. Στο πείραμά τους τα υποκείμενα όταν τη θανατική ποινή υποστηρίζουν μόνο Λευκοί δικαστές, την προτείνουν συχνότερα για το Λευκό κατηγορούμενο. Όταν, όμως, την υποστηρίζει και ένας Μαύρος δικαστής την προτείνουν συχνότερα για το Μαύρο κατηγορούμενο έχοντας τη δικαιολογία ότι η απόφασή τους δε βασίζεται σε ρατσιστική στάση.

Οι Murrell, Dietz-Uhler, Dovidio, Gaertner και Drout (1994)⁹⁰ ασχολήθηκαν με τις στάσεις των Απεχθών Ρατσιστών για την πολιτική της 'υποστηρικτικής δράσης', πράγμα αρκετά πρωτότυπο, αν αναλογιστούμε ότι οι μελέτες με αυτό το αντικείμενο έχουν αναπτυχθεί κυρίως γύρω από τη θεωρία της Συμβολικής/Μοντέρνας Προκατάληψης. Ο Απεχθής Ρατσισμός επιβεβαιώνεται, καθώς τα υποκείμενα δικαιολογούν την άρνησή τους για πολιτικές που χαρακτηρίζουν ως 'άδικες' για τις υπόλοιπες ομάδες του κοινωνικού συνόλου. Η δικαιολόγηση της μεροληπτικής στάσης με μη φυλετικούς όρους από τους Απεχθείς Ρατσιστές καταδεικνύεται.

Σε παρόμοια αποτελέσματα κατέληξαν και οι Sears, Citrin & van Laar (1995)⁹¹, που μελέτησαν την αντίδραση των Απεχθών Ρατσιστών για την 'υποστηρικτική δράση'. Τα άτομα που φέρουν αυτή τη μορφή προκατάληψης εκδηλώνουν την αντίθεσή τους, όταν μπορούν να τη δικαιολογήσουν με όρους κοινωνικής ισότητας και δίκαιης μεταχείρισης μεταξύ όλων των ομάδων. Η συγκεκριμένη έρευνα στηρίζεται σε δευτερογενή δεδομένα και οι ερευνητές καταλήγουν στο συμπέρασμα ότι οι Απεχθείς Ρατσιστές με τη στάση τους μπορούν να υπονομεύσουν την αποτελεσματικότητα των οφελών από αυτά τα πολιτικά προγράμματα και να συμβάλλουν στη λειτουργία μίας αυτο-εκπληρούμενης προφητείας. Έτσι, τα άτομα που θεωρείται ότι ωφελούνται από αυτά τα προγράμματα θεωρούνται άτομα με λιγότερες ικανότητες.

Τέλος, θα αναφερθούμε σε μία έρευνα των Towles- Schwen και Fazio (2003), που κατόρθωσαν να επιβεβαιώσουν ότι οι Λευκοί Αμερικανοί στο σύγχρονο κοινωνικό

⁸⁹ Όπως αναφέρεται στο Dovidio & Gaertner, 1998, σ.12 και στο Bernard et al., 2006, σ.187.

⁹⁰ Όπως αναφέρεται στο Dovidio & Gaertner, 1998, σ.23-24.

⁹¹ Όπως αναφέρεται στο Dovidio & Gaertner, 1998, σ.24.

πλαίσιο αποφεύγουν να εμφανίσουν αρνητική συμπεριφορά προς τους Μαύρους. Καταγράφεται, όμως, πειραματικά μια διάθεση αποφυγής της διομαδικής αλληλεπίδρασης, πράγμα που ακριβώς υποστηρίζεται από τη θεωρία της Απεχθούς Προκατάληψης ως γνώρισμα αυτής της σύγχρονης συγκαλυμμένης διάκρισης μεταξύ των ομάδων. Για μία ακόμη φορά φαίνεται ότι οι σύγχρονοι ρατσιστές δεν εκδηλώνουν την προκατάληψή τους όταν το κοινωνικά πρόπον είναι ξεκάθαρα κατά των διακρίσεων, αλλά σε άλλες συνθήκες που ενδεχομένως επιτρέπουν την εκλογικευμένη εμφάνιση μίας μεροληπτικής συμπεριφοράς, έστω και αν αυτή ζημιώνει και πάλι την εξω-ομάδα.

3.6 Υπάρχουν νέες μορφές προκατάληψης;

Για να διαπιστώσουμε την ύπαρξη των νέων μορφών προκατάληψης, χρειάζεται να αποδείξουμε ότι η καθεμία από αυτές διαφέρει από τις άλλες, αλλά και ότι όλες διαφέρουν από την προκατάληψη Παλαιάς μορφής.

Για να διαπιστώσουμε την ύπαρξη των νέων μορφών προκατάληψης, χρειάζεται να αποδείξουμε ότι η καθεμία από αυτές διαφέρει από τις άλλες, αλλά και ότι όλες διαφέρουν από την προκατάληψη Παλαιάς μορφής.

Θα προσπαθήσουμε, λοιπόν να εντοπίσουμε τις ομοιότητες και τις διαφορές μεταξύ των διαφόρων θεωριών για τις νέες μορφές προκατάληψης:

Ως προς τις ομοιότητές τους διαπιστώνουμε τα εξής:

- Όποια μορφή προκατάληψης και αν φέρει το άτομο υποβόσκουν τα **αρνητικά συναισθήματα** για τους Μαύρους, που αποκτούνται μέσα από τη διαδικασία της κοινωνικοποίησης σε μία κοινωνία με μακρόχρονη ιστορία ως προς τις φυλετικές διακρίσεις (Nelson, 2006, σ.119).
- Όλες οι θεωρίες ισχυρίζονται ότι οι Αμερικανοί έχουν **αντικρουόμενες πεποιθήσεις και αξίες**. Αυτές, συμβαδίζουν με αμφίθυμα συναισθήματα, τα οποία από τη μία μεριά διευκολύνουν τις προκατειλημμένες αντιδράσεις και από την άλλη τις εμποδίζουν (Jones, 2002, σ.64)
- Οι σύγχρονοι ρατσιστές **αποφεύγουν να υποστηρίξουν έμπρακτα πολιτικές που προωθούν την προώθηση των δικαιωμάτων των μειονοτήτων**. Είναι χαρακτηριστικό ότι αποφεύγουν να τις υποστηρίξουν αν και δεν τάσσονται ανοιχτά κατά τους.

- Επιχειρούν και βρίσκουν διάφορους τρόπους σε κάθε μορφή προκατάληψης για να **δικαιολογήσουν τη στάση τους**, τα συναισθήματά τους και τη συμπεριφορά τους προς τις άλλες φυλετικές ομάδες. Έτσι, διατηρούν μία θετική εικόνα για τον εαυτό τους, που απέχει από το χαρακτηρισμό του ατόμου ως ρατσιστή.
- Τα άτομα που φέρουν αυτές τις νέες μορφές προκατάληψης συνήθως **δε συνειδητοποιούν ή δεν παραδέχονται ότι είναι προκατειλημμένα**. Όλες οι θεωρίες προσπαθούν να εξηγήσουν γιατί οι προκατειλημμένες αντιδράσεις εμφανίζονται και από άτομα που δε θεωρούν τους εαυτούς τους προκατειλημμένους (Jones, 2002, σ.64).
- Όλοι συντάσσονται με το **πολιτικά ορθό**, όπως αυτό ορίζεται από το κοινωνικό πλαίσιο της χώρας και της εποχής και το οποίο καταδικάζει τη διάκριση κατά των μη προνομιούχων κοινωνικών ομάδων.

Αναφορικά με τις διαφορές μεταξύ των θεωριών για τις νέες μορφές προκατάληψης μπορούμε να εντοπίσουμε τα εξής:

- Διαφέρουν ως προς τις συγκεκριμένες **αξίες και πεποιθήσεις** που εμπλέκονται στην προκατάληψη (Jones, 2002, σ.64).
- Ο **βαθμός συνειδητοποίησης της προκατάληψης** από το άτομο δεν είναι ίδιος σε κάθε μορφή (Jones, 2002, σ.64).
- Η κάθε μορφή προκατάληψης φαίνεται να ισχύει για **διαφορετικά άτομα** (πχ. ως προς τον πολιτικό τους προσανατολισμό) (Jones, 2002, σ.64).
- Εκδηλώνουν με **διαφορετικούς ισχυρισμούς** την προκατάληψή τους
- Επισημαίνουν **διαφορετικούς παράγοντες σύμφωνα με τους οποίους κατακρίνουν τις μειονοτικές ομάδες**.

Το ερώτημα, λοιπόν επανέρχεται: Είναι οι νέες μορφές φυλετικής προκατάληψης ένα διαφορετικό είδος ρατσισμού ή μήπως πρόκειται για μία πιο σύγχρονη έκφραση των βασικών στάσεων που εμπεριέχονται στον Παλαιάς Μορφής ή Παραδοσιακό Ρατσισμό;

Επιστήμονες, όπως οι ο Jacobson (1985), ο McClendon (1985), ο McConahay (1982) και οι Weigel & Howes (1985) βρίσκουν στις μελέτες τους ότι υπάρχει συσχέτιση μεταξύ του παραδοσιακού και του νέου ρατσισμού. Άλλες έρευνες βρίσκουν υψηλή συσχέτιση ανάμεσα στον Παραδοσιακό Ρατσισμό και το Συμβολικό Ρατσισμό. Σύμφωνα με ερευνητικά αποτελέσματα, τόσο ο Συμβολικός Ρατσισμός (McConahay & Hough, 1976), όσο και ο Παραδοσιακός Ρατσισμός (Ashmore, 1970, Harding et al., 1969,

Simpson & Yinger, 1985, Weigel & Howes, 1985)⁹² συσχετίζονται με κοινούς παράγοντες, όπως η μόρφωση, ο πολιτικός συντηρητισμός, ο πατριωτισμός και ο κοινωνικός κλασικισμός⁹³.

Σε αντίθεση με τα παραπάνω, οι McConahay & Hough (1976, σ.34) υποστηρίζουν ότι «ο συμβολικός ρατσισμός είναι μια εκδήλωση μερικών αρνητικών συναισθημάτων που υποβόσκουν στον παλιό ή κόκκινου κολάρου ρατσισμό, αλλά διαφέρει στις ψυχολογικές του ρίζες και σε πολλές συγκεκριμένες εκδηλώσεις του». Σύμφωνα με το Duckitt (1994, σ.20) ο όρος ψυχολογικές ρίζες αφορά «μία συντηρητική, ηθικολογική και κατά των Μαύρων κοινωνικοποίηση». Έτσι, οι McConahay & Hough (1976) υποστηρίζουν ότι ο Παραδοσιακός και ο Συμβολικός Ρατσισμός είναι δύο διαφορετικές έννοιες.

Οι Weigel & Howes (1985) συνοψίζουν την άποψή τους για τη διαμάχη εάν οι νέες μορφές προκατάληψης είναι ένα διαφορετικό είδος προκατάληψης ή μία παραλλαγή της Παραδοσιακής προκατάληψης (συμφωνώντας με το δεύτερο) ως εξής: «οι άνθρωποι δικαιολογούν τη συμπεριφορά διάκρισής τους προς τις μειονότητες με τρόπους που αλλάζουν με το χρόνο κάτω από την πίεση του τι θεωρεί κάθε κοινωνία ως σεβαστό» (σ.124).

Τελικά, μία αδιαμφισβήτητη παραδοχή από όλους τους επιστήμονες είναι αυτή που διατυπώνουν οι Gaertner & Dovidio (1986)⁹⁴, σύμφωνα με την οποία η προκατάληψη και η διάκριση υπάρχουν ακόμα, αλλά οι σύγχρονες μορφές είναι πιο διακριτικές, έμμεσες και λιγότερο εμφανώς αρνητικές σε σύγκριση με τις παλιές μορφές (σ.84). Από αυτή την κοινή παραδοχή μπορούμε να συμπεράνουμε ότι οι νέες θεωρίες για την προκατάληψη περιλαμβάνουν ποιοτικά διαφορετικές έννοιες και παράγοντες που την περιγράφουν, εκδηλώνονται με διαφορετικό τρόπο σε σύγκριση με το παρελθόν και η καθεμία προϋποθέτει διαφορετικές δηλώσεις στάσεων από τα υποκείμενα, άρα και για την καθεμία υπάρχουν συγκεκριμένα επιστημονικά όργανα μέτρησης που την καταγράφουν⁹⁵. Κατά τη γνώμη μας, λοιπόν, πρόκειται για διαφορετικές μεταξύ τους

⁹² Όπως αναφέρεται στο Duckitt, 1994, σ.20-23.

⁹³ Οι Sniderman & Tetlock (1986a, σ.137) αναφέρουν χαρακτηριστικά: «από τις πληροφορίες που διαθέτουμε, φαίνεται ότι κάθε σημαντικό αίτιο του συμβολικού ρατσισμού είναι συγχρόνως σημαντικό αίτιο και για τον παραδοσιακό ρατσισμό και κάθε σημαντικό αίτιο για τον παραδοσιακό ρατσισμό είναι και για το συμβολικό» (Duckitt, 1994, σ.22).

⁹⁴ Όπως αναφέρεται στο Crocker et al., 1998, σ.516.

⁹⁵ Ο Tougas και οι συνεργάτες του (Tougas et al., 1995, σ.843) περιγράφουν πολύ χαρακτηριστικά ότι τα ερευνητικά συμπεράσματα αν και εμφανίζουν τη συσχέτιση μεταξύ παλαιού και μοντέρνου ρατσισμού, ο δεύτερος συσχετίζεται με παράγοντες που δε συσχετίζεται ο πρώτος. Αναφέρουν, λοιπόν, ότι αν και σύμφωνα με το McConahay (1986) ο παλιός και ο μοντέρνος ρατσισμός έχουν θετική συνάφεια, οι μετρήσεις του μοντέρνου ρατσισμού δείχνουν σταθερή θετική συσχέτιση με την αντίδραση στις πολιτικές για τη μεικτή χρήση σχολικών

θεωρίες περί προκατάληψης, αλλά και διαφορετικές ποιοτικά προκαταλήψεις από την Παραδοσιακή προκατάληψη του παρελθόντος. Οι συσχετίσεις που καταδεικνύονται στις έρευνες μεταξύ παλαιάς και νέων μορφών προκατάληψης είναι μάλλον αναπόφευκτες, αφού όλες επιχειρούν την καταγραφή του ίδιου κοινωνικού φαινομένου σε διαφορετικό, όμως, χρονικό διάστημα, πράγμα που σημαίνει σε διαφορετικές ιστορικές και κοινωνικοοικονομικές συνθήκες. Το πλαίσιο αναφοράς, εντός του οποίου γίνεται η μελέτη του φαινομένου της προκατάληψης καθορίζει και τη μορφή της. Οι ερευνητές έχουν καταδείξει, ότι μετά το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο και τα δεινά που επέφερε στους λαούς, η διαφυλετική προκατάληψη όπως τη γνώριζαν έως τότε (παλαιάς μορφής προκατάληψη) αρχίζει να φθίνει. Από τη δεκαετία του 1970 και έπειτα, όμως, οι κοινωνικοί ψυχολόγοι ανιχνεύουν την έκφραση νέων διακρίσεων, ποιοτικά διαφορετικών από το παρελθόν. Φαίνεται, λοιπόν, ότι οι κοινωνικές συνθήκες ευνοούν σε κάθε εποχή την ανάπτυξη διαφορετικών μορφών διομαδικών προκαταλήψεων και άρα έχουμε να κάνουμε με διαφορετικές θεωρητικές και εμπειρικές καταγραφές ποικίλων μορφών προκατάληψης. Παράλληλα, πρόκειται για ένα διαχρονικό φαινόμενο και άρα οι διάφορες θεωρίες σε κάθε εποχή ενδέχεται να συσχετίζονται. Αυτό, όμως, δε σημαίνει ότι ο θεωρητικός προβληματισμός και οι διερευνήσεις για την προκατάληψη το 1960 μπορούν να εφαρμοστούν και το 1990 ή το αντίθετο.

Θα συμφωνήσουμε, συνεπώς, με τους Kleipenning & Hagendoorn (1993), που επισημαίνουν ότι η παλαιάς μορφής προκατάληψη και οι μορφές της μοντέρνας προκατάληψης θα έπρεπε να συσχετίζονται σε κάποιο βαθμό, επειδή όλες εκτιμούν ποικίλους βαθμούς προκατάληψης για τις εθνικές ομάδες⁹⁶. Η σύγχρονη προκατάληψη δεν είναι ανεξάρτητη από την παλαιάς μορφής, αλλά ένα βήμα παρακάτω. Οι συγκεκριμένοι επιστήμονες προτείνουν ένα μοντέλο ‘αθροιστικής διάστασης’ για τις στάσεις των ατόμων, όπως αυτές διατυπώνονται μέσα από τις διάφορες μορφές προκατάληψης. Ισχυρίζονται ότι οι διαφορετικές μορφές προκατάληψης αντιπροσωπεύουν διαφορετικά στάδια φυλετικής ανοχής και παρουσιάζουν μία ιεράρχηση των θεωριών για την προκατάληψη ξεκινώντας από εκείνη, που εκφράζει το μικρότερο βαθμό ανοχής προς την εξω-ομάδα. Ξεκινούν, λοιπόν, από το Βιολογικό ή παλαιάς μορφής ρατσισμό, που στηρίζεται στην πεποίθηση για βιολογική κατωτερότητα της εξω-ομάδας και άρα, αντιπροσωπεύει μηδενική ανοχή προς αυτήν. Ακολουθεί ο

λεωφορείων από Λευκούς και Μαύρους και την υποστηρικτική δράση (Jacobson, 1985, McConahay, 1982, Sears & Kinder, 1971, Sidanius, Dereveux & Pratto, 1992,). Ο παλαιός ρατσισμός είτε δε συνδέεται καθόλου είτε προέβλεπε πολύ λιγότερο αυτούς τους παράγοντες.

⁹⁶ Βλ. Kleipenning & Hagendoorn (1993, σ.24-25) για μία λεπτομερέστερη αναφορά στο βαθμό συσχέτισης μεταξύ του παραδοσιακού και των νέων μορφών ρατσισμού, όπως προκύπτει από διάφορες εμπειρικές έρευνες.

Συμβολικός/Μοντέρνος Ρατσισμός, που αντανακλά μεγαλύτερη ανοχή, αν και υπάρχει ακόμα μία πεποίθηση για την πολιτισμική υπεροχή της ενδο-ομάδας (ιδίως σε θέματα κεντρικών αξιών) και μία ανησυχία για την παροχή οφελών σε μειονεκτικές ομάδες εις βάρος της ενδο-ομάδας. Ο Απεχθής Ρατσισμός είναι ακόμα πιο ανεκτικός και χαρακτηρίζεται από σπουδαιότερες ιδέες για την ισότητα. Όμως, οι Απεχθείς Ρατσιστές δε συνειδητοποιούν τα αρνητικά τους συναισθήματα για τους Μαύρους και αυτό τους εμποδίζει από το να αντιδρούν με ένα τρόπο πραγματικής ισότητας.

Οι Kleipenning & Hagerdoorn (1993, σ.23) αναφέρθηκαν μόνο σε αυτές τις μορφές προκατάληψης⁹⁷. Με την ιδέα τους περί διαφορετικού βαθμού ανοχής, όμως, συμφωνεί και η Jones (2002, σ.65), η οποία συνεχίζει αυτό το συλλογισμό για το Μοντέλο της 'Αθροιστικής Διάστασης'. Σύμφωνα με εκείνη, λοιπόν, η θεωρία για την Φυλετική Αμφιθυμία του Katz αντιπροσωπεύει την αμέσως μεγαλύτερη ανοχή. Οι Αμφίθυμοι Ρατσιστές έχουν αρνητικές στάσεις για τους Μαύρους, αλλά συγχρόνως και πραγματικά θετικές στάσεις για αυτούς. Έτσι, δε μπορούν να δεσμευτούν ότι θα αντιδράσουν χωρίς προκατάληψη. Όμως, το γεγονός ότι διαθέτουν θετικά συναισθήματα για τους Μαύρους δείχνει ότι έχουν περισσότερη ανοχή από τους Απεχθείς Ρατσιστές (που δεν έχουν πραγματικά θετικά συναισθήματα, αλλά ιδέες ισότητας).

3.7 Νέες μορφές προκατάληψης και ομάδες στόχοι

Οι περισσότερες μελέτες για τις νέες μορφές προκατάληψης ασχολούνται με τις πιο εξέχουσες κοινωνικές κατηγορίες, δηλαδή τη φυλή και το φύλο. Ωστόσο, δεν είναι μόνο οι φυλετικές μειονότητες ή η κοινωνική ομάδα των γυναικών που υφίστανται τη διάκριση εναντίον τους σε βάθος χρόνου. Διάφορες άλλες μειονεκτούσες κοινωνικές ομάδες αποτελούν στόχο της προκατάληψης, όπως τα άτομα με αναπηρίες, οι υπέρβαροι

⁹⁷ Οι ίδιοι πραγματοποιούν και μία έρευνα προκειμένου να ελέγξουν τους ισχυρισμούς τους για το 'αθροιστικό μοντέλο' των μορφών προκατάληψης. Στην έρευνα αυτή συμμετέχουν Γερμανοί μαθητές συμπληρώνοντας ένα ερωτηματολόγιο. Οι παράγοντες που καταγράφουν οι ερευνητές είναι: α)μορφές ρατσισμού (Βιολογικός, εθνοκεντρισμός, Συμβολικός, Απεχθής ρατσισμός), β)συμπεριφορική πρόθεση, γ)στάσεις για την υποστηρικτική δράση και δ)στερεοτυπικές αποδόσεις. Η ανάλυσή τους επιβεβαιώνει ότι οι διάφορες μορφές ρατσισμού καταγράφουν μία υποβόσκουσα διάσταση εθνικής στάσης, που είναι αθροιστική. Δηλαδή, οι ρατσιστικές απόψεις αθροίζονται, έτσι ώστε οι απόψεις σε κάθε στάδιο περιλαμβάνουν την αποδοχή των απόψεων των προηγούμενων μορφών ρατσισμού. Αναδεικνύεται η εξής ιεράρχηση των προκαταλήψεων ξεκινώντας από εκείνη με την περισσότερη ανοχή: Απεχθής Ρατσισμός → Εθνοκεντρισμός → Συμβολικός Ρατσισμός → Βιολογικός Ρατσισμός (Kleipenning & Hagerdoorn, 1993, σ.33-34).

και οι ομοφυλόφιλοι (Plous, 2003, σ.33). Γύρω από αυτές τις ομάδες έχει αναπτυχθεί πλέον μία βιβλιογραφία, που έχει ως αντικείμενό της την προκατάληψη. Μάλιστα, ο Allport (2003) κάνει λόγο για την προκατάληψη ως μία «γενικευμένη στάση». Αυτό σημαίνει ότι τα άτομα που απορρίπτουν μία εξω-ομάδα τείνουν να απορρίπτουν και άλλες. Η μεροληψία, έτσι, παίρνει τη θέση μίας γενικότερης στάσης στη ζωή του ατόμου, που τείνει να είναι αρνητικό απέναντι σε κάθε άλλη κοινωνική ομάδα πέρα από αυτές που ανήκει το ίδιο⁹⁸.

Ας δούμε, όμως, τις προκαταλήψεις που ισχύουν σήμερα για τις διάφορες μειονοτικές ομάδες:

Αν και οι εκδηλώσεις συμπεριφοράς των περισσότερων ατόμων προς τα **άτομα με σωματική ή διανοητική αναπηρία και τους ψυχικά ασθενείς** έχει σημαντικά προσαρμοστεί στον κυρίαρχο κανόνα της μη έκφρασης προκατάληψης, ο στιγματισμός τους δεν έχει εξαλειφθεί πλήρως (Shapiro, 2003, σ.69, Snyder, Kleck, Strenta & Mentzer, 1979). Οι πολίτες έχουν μάθει αποδεκτές συμπεριφορές και λεκτικές εκδηλώσεις για τα άτομα με αναπηρία, όμως την ίδια στιγμή διατηρούν προκατειλημμένα συναισθήματα και πεποιθήσεις (Deal, 2007, σ.95). Οι σύγχρονες στάσεις για αυτά τα άτομα χαρακτηρίζονται μάλλον από αμφιθυμία. Έτσι, από τη μία μεριά υπάρχουν συναισθήματα συμπάθειας και συμπόνιας και από την άλλη μεριά συναισθήματα αποστροφής (Jones, 2002, σ.69). Ο Akrami και οι συνεργάτες του (2006) μελετούν την έκφραση προκατάληψης παλαιάς και νέας μορφής για τα άτομα με διανοητική αναπηρία. Τα αποτελέσματά τους δείχνουν ότι οι συμμετέχοντες εκφράζουν σε σημαντικά υψηλότερο βαθμό προκατάληψη νέας μορφής, δηλαδή συγκαλυμμένη και έμμεση. Ωστόσο, η *Μοντέρνα προκατάληψη* έχει θετική συσχέτιση με την *Κλασική*, δηλαδή όταν ένα άτομο φέρει τη μία τείνει να φέρει και την άλλη (Akrami et al., 2006, σ.610). Επιβεβαιώνεται, δηλαδή, ότι οι προκατειλημμένες στάσεις για τους διανοητικά ανάπηρους παραμένουν, μόνο που έχουν συγκαλυμμένη μορφή.

Μία άλλη ομάδα που δέχεται ακόμα στιγματισμό και παρεμποδίζεται η κοινωνική αποδοχή τους είναι οι **ομοφυλόφιλοι**. Η έχθρα και η διάκριση συνεχίζουν να υπάρχουν και μερικές φορές εκδηλώνονται λεκτικές και σωματικές αντιδράσεις εναντίον τους (Adams, Wright & Lohr, 2003, σ.402, Hebl, Foster, Mannix & Dovidio, 2002, σ.815). Η προκατάληψη κατά των ομοφυλοφίλων μπορεί να γίνει κατανοητή μέσα στα πλαίσια της

---

⁹⁸ Ο Allport (2003, σ.444) αναφέρεται σε μία έρευνα του Hartley (1946), που αποδεικνύει τον ισχυρισμό του για γενικευμένη προκατάληψη μέσα από τη χρήση μίας κλίμακας καταγραφής της 'κοινωνικής απόστασης' για 32 διαφορετικές εξω-ομάδες.

κυρίαρχης πολιτισμικής ιδεολογίας που διαπερνά τους κοινωνικούς θεσμούς. Επικρατεί η ιδεολογία του ετεροσεξισμού, που ως ιδεολογικό σύστημα αρνείται, δυσφημεί και στιγματίζει κάθε συμπεριφορά ή σεξουαλική ταυτότητα, που δεν εντάσσεται στη λογική της. Η βασικότερη, άλλωστε, κριτική που ασκείται εναντίον των ομοφυλόφιλων είναι ότι προσβάλλουν την αξία της οικογένειας. Ο μόνος τρόπος για να ξεφύγουν της κοινωνικής κριτικής και των συνεπειών της τα ομοφυλόφιλα άτομα είναι να κρύψουν τη σεξουαλική τους ταυτότητα. Όμως, αυτή η μέθοδος ‘εξαπάτησης’ έχει αρνητικές συναισθηματικές και ψυχολογικές επιπτώσεις στα ίδια τα μέλη αυτής της ομάδας (Jones, 2002, σ.47). Οι Hebl et al. (2002) στο πείραμά τους επιχειρούν να μελετήσουν τη διάκριση κατά των ομοφυλόφιλων στον τομέα της εργασίας. Οι συμμετέχοντες περνούν από συνέντευξη για μία θέση πωλητή. Μελετώνται οι εξής παράγοντες: 1) η ‘επίσημη διάκριση’ (μέσα από τις διαστάσεις ‘διαθεσιμότητα εργασίας’, ‘άδεια για να συμπληρώσει το άτομο μία αίτηση πρόσληψης’, ‘ειδοποίηση για δουλειά’, ‘άδεια για να χρησιμοποιήσει το άτομο την τουαλέτα’) και 2) η ‘διαπροσωπική διάκριση’ (μέσα από τις διαστάσεις ‘χρόνος αλληλεπίδρασης’, ‘μέτρηση λέξεων’, ‘προσλαμβανόμενη άρνηση από τους αιτούντες’, ‘προσλαμβανόμενο ενδιαφέρον του εργοδότη από τους αιτούντες’, ‘άρνηση στην έκδηλη συμπεριφορά’). Τα αποτελέσματα δείχνουν ότι όταν ο υποψήφιος είναι ομοφυλόφιλος οι στάσεις των συμμετεχόντων σημειώνουν στατιστικά σημαντικά χαμηλότερο σκορ⁹⁹ στον παράγοντα ‘διαπροσωπική διάκριση’ από ότι στην περίπτωση που ο υποψήφιος δεν είναι ομοφυλόφιλος, αλλά και σε σχέση με τον παράγοντα ‘επίσημη διάκριση’ (Hebl et al., 2002, σ.821). Δηλαδή, επιβεβαιώνεται ότι το στίγμα και οι προκατειλημμένες στάσεις για τους ομοφυλόφιλους παραμένει σε διαπροσωπικό επίπεδο ακόμα και αν δεν εκδηλώνεται σε πιο ‘επίσημες’ κοινωνικές συνθήκες.

Επικριτικά σχόλια, όμως, δέχονται σήμερα και τα **υπέρβαρα άτομα**. Ο Brown (1995, σ.224) επισημαίνει ότι ισχύει μία μοντέρνα προκατάληψη για αυτούς, καθώς υπόκεινται σε διακρίσεις στον κοινωνικό, εκπαιδευτικό και επαγγελματικό τομέα. Ο Goffman (1963)¹⁰⁰ διατυπώνει μία τυπολογία για την ανάλυση του στίγματος. Σύμφωνα με αυτή την τυπολογία η παχυσαρκία είναι μία ‘απέχθεια του σώματος’ (το άτομο θεωρείται αισθητικά απεχθής) και ‘ψεγάδι του ατομικού χαρακτήρα’ (θεωρείται ότι υπάρχει ηθική αποτυχία του ατόμου). Σε αντίθεση με τις μορφές στίγματος, που μπορούν να κρυφτούν, η παχυσαρκία είναι άμεσα ορατή και άρα τα υπέρβαρα άτομα είναι δύσκολο να αποφύγουν τις αντιδράσεις του κοινωνικού περίγυρου (Crocker, Cornwell & Major, 1993, σ.60). Το στερεότυπο για τα υπέρβαρα άτομα τους αποδίδει έλλειψη

⁹⁹ Υψηλότερο σκορ στην Κλίμακα δηλώνει υψηλότερη προκατειλημμένη στάση (Hebl et al., 2002, σ.819).

¹⁰⁰ Όπως αναφέρεται στο Jones (2002, σ.71) και στο Crocker et al. (1993, σ.60).

θέλησης και πειθαρχίας, με αποτέλεσμα η ευθύνη να βαραίνει το ίδιο το άτομο για την κατάστασή του (Crandall, D' Anello, Sakalli, Lazarus, Nejtardt, & Feather, 2001, σ.30, Jones, 2002, σ.71). Οι περισσότεροι δεν πιστεύουν ότι η παχυσαρκία οφείλεται σε γενετικούς παράγοντες, αλλά αποδίδουν την ευθύνη για αυτο-έλεγχο στο ίδιο το υπέρβαρο άτομο. Σε αυτή την παρατήρηση στηρίζει ο Crandall (1994) την άποψή του για μία «ιδεολογία απόδοσης ευθύνης». Θεωρεί ότι οι αντιλήψεις των σύγχρονων ατόμων για τα υπέρβαρα άτομα βρίσκονται σε παραλληλισμό με τις αντιλήψεις του Συμβολικού Ρατσισμού για τους Μαύρους. Οι κυρίαρχες στάσεις για τους υπέρβαρους εντάσσονται στις αξίες της ιδεολογίας του Προτεσταντισμού, που αναφέρονται στην αυτο-κυριαρχία, την πίστη σε ένα δίκαιο κόσμο και την άποψη ότι ο καθένας λαμβάνει αυτό που του αξίζει. Έτσι, τα άτομα τείνουν να αποδίδουν την ευθύνη στους ίδιους τους υπέρβαρους, τους κατηγορούν για το βάρος τους και τους στιγματίζουν (όπως οι Μαύροι κατηγορούνται για έλλειψη θέλησης και προσπάθειας στη βελτίωση της κοινωνικοοικονομικής τους κατάστασης) (Crandall, 1994, σ.884). Επιχειρεί, λοιπόν, ο Crandall (1994) να δημιουργήσει ένα ερωτηματολόγιο για την καταγραφή της μοντέρνας προκατάληψης για τους υπέρβαρους. Η ανάλυση παραγόντων αναδεικνύει τρεις παράγοντες: την 'απέχθεια', το 'φόβο για το πάχος' και τη 'θέληση'. Στη συνέχεια συλλέγει δεδομένα με αυτό το ερωτηματολόγιο προκειμένου να διερευνήσει τις στάσεις των ατόμων για τους υπέρβαρους. Τα αποτελέσματα δείχνουν ότι οι στάσεις των ερωτηθέντων για τους υπέρβαρους συγκροτούν ένα ιδεολογικό σύστημα, σύμφωνα με το οποίο «αυτοί οι άνθρωποι λαμβάνουν αυτό που τους αξίζει ή ότι αξίζουν αυτό που λαμβάνουν και η απόκλιση από αυτές τις στενά ορισμένες αξίες θα πρέπει να οδηγεί σε κοινωνική απόρριψη» (Crandall et al., 1994, σ.886). Πιο συγκεκριμένα οι αναλύσεις αναδεικνύουν σημαντική θετική συσχέτιση μεταξύ των δύο διαστάσεων της κλίμακας στάσεων ('απέχθεια' και 'θέληση') και άλλων παραγόντων, όπως 'συντηρητική πολιτική ιδεολογία', 'πίστη σε ένα δίκαιο κόσμο', 'έλεγχος της φτώχειας', 'Προτεσταντική ηθική', 'Μοντέρνος ρατσισμός', 'Αυταρχικότητα'.

Ωστόσο, από τις διάφορες κοινωνικά μειονεκτούσες ομάδες οι νέες μορφές προκατάληψης συνδέθηκαν και μελετήθηκαν – μετά από τη φυλετική ομάδα των Μαύρων - με την **ομάδα των γυναικών**. Άλλωστε, το φύλο είναι μία από τις πρώτες και ισχυρότερες κατηγορίες που εσωτερικεύονται στην ταυτότητά των ατόμων. Για αυτό και συνήθως κατηγοριοποιούμε τους άλλους πρώτα με βάση το φύλο και μετά με βάση άλλους παράγοντες, όπως το έθνος, η ηλικία ή ο κοινωνικός ρόλος (Glick & Fiske, 1996, σ.493). Η κατηγοριοποίηση με βάση το φύλο συνοδεύεται από πολιτισμικές υποθέσεις για τα προσωπικά χαρακτηριστικά των ανδρών και των γυναικών, τις ικανότητές τους

και τους κοινωνικούς ρόλους για τους οποίους είναι κατάλληλοι (Fiske & Glick, 1995, σ.102).

Όπως ακριβώς με το ρατσισμό, έτσι και με το σεξισμό μέσα από την πολιτισμική εξέλιξη των κοινωνιών η παραδοσιακή του μορφή τείνει να εξαλειφθεί. Ο Παλαιός σεξισμός στηρίζεται στην υιοθέτηση των περιορισμένων παραδοσιακών ρόλων των φύλων και στη διαφορετική αντιμετώπιση ανδρών και γυναικών, που βασίζεται στα στερεότυπα για περιορισμένες ικανότητες των γυναικών έναντι των ανδρών (Swim et al., 1995, σ.200). Οι περισσότεροι επιστήμονες παραδέχονται ότι οι εμφανείς στάσεις για τις γυναίκες έχουν αλλάξει προς το καλύτερο. Οι έρευνες γνώμης επαληθεύουν μία όλο και πιο θετική εικόνα για αυτές με την πάροδο του χρόνου. Όμως, οι ίδιοι επιστήμονες δεν παραλείπουν να σημειώσουν ότι σε πολλές περιπτώσεις η διάκριση κατά των γυναικών είναι ακόμα εν ισχύ (όπως στον επαγγελματικό τομέα, όπου οι μισθοί τους και η κατοχή ανώτερων θέσεων είναι χαμηλότεροι σε σύγκριση με τους άνδρες) (Ekehammar et al., 2000, σ.308, Jones, 2002, σ.33, Tougas et al., 1995, σ.842). Έτσι, παρότι οι καταγραφές στάσεων των πολιτών δείχνουν ότι φέρουν αρκετά θετικά συναισθήματα για τις γυναίκες¹⁰¹, αυτά τα θετικά χαρακτηριστικά σχετίζονται με κοινωνικο-συναισθηματικές και όχι αντιπροσωπευτικές παραμέτρους. Για αυτό και σκιαγραφούνται πολλές φορές ως ‘καλές’, αλλά με μειωμένες ικανότητες (Glick & Fiske, 1996, σ.492). Αυτό σημαίνει ότι παρά την επικράτηση της γενικότερης αρχής της ισότητας, η διαφυλετική διάκριση συνεχίζει να υπάρχει. Έχουν γίνει σημαντικές αλλαγές στην έκφραση σεξιστικών απόψεων, αλλά κάποια προκατάληψη παραμένει με μορφή διαφορετική από το παρελθόν και ‘μεταμφιεσμένη’, όπως διατυπώνεται στο θεωρητικό προβληματισμό για τις νέες μορφές προκατάληψης.

Οι θεωρίες που διατυπώθηκαν για το νέας μορφής σεξισμό, ως εξέλιξη των θεωριών για τις νέες μορφές ρατσισμού ακολουθούν δύο ρεύματα. Το πρώτο παραλληλίζει τη σύγχρονη διαφυλική διάκριση με το Μοντέρνο/Συμβολικό Ρατσισμό και αναφέρεται στο Μοντέρνο Σεξισμό ή Νέοσεξισμό. Το δεύτερο πηγάζει από τη θεωρία του Απεχθή Ρατσισμού και αναφέρεται στον Αμφίθυμο Σεξισμό.

Οι Swim et al. (1995) αναφέρονται εκτενώς σε έναν παραλληλισμό ανάμεσα στο Μοντέρνο Ρατσισμό και τη διαφυλική διάκριση που συνεχίζει να υπάρχει στη σύγχρονη

---

¹⁰¹ Την άποψη ότι το στερεότυπο για τις γυναίκες περιλαμβάνει θετικά συναισθηματικά στοιχεία (και μάλιστα ότι οι γυναίκες κρίνονται θετικότερα από τους άνδρες) έδειξαν οι Eagly & Mladinic (1994). Ασχολήθηκαν διεξοδικά με το ζήτημα των στερεοτύπων για τις γυναίκες που αποδεικνύονται αμφίθυμα, καθώς περιλαμβάνουν αρκετά θετικά, αλλά και αρνητικά στοιχεία (Eagly & Mladinic, 1989, Eagly, Mladinic & Otto., 1991) (Όπως αναφέρεται στο Jones, 2002, σ.37 και στο Rudman, 2005, σ.111).

εποχή. Πιστεύουν ότι οι πεποιθήσεις που αφορούν το Μοντέρνο Ρατσισμό¹⁰² είναι παρόμοιες με εκείνες που ισχύουν για την κοινωνική ομάδα των γυναικών. Ακολουθώντας, λοιπόν, το σκεπτικό των θεωριών για τις νέες μορφές προκατάληψης κάνουν ένα διαχωρισμό ανάμεσα στον Παλιό και το Μοντέρνο Σεξισμό. Ο τελευταίος μορφώνεται στις εξής απόψεις: α) άρνηση της συνεχιζόμενης διάκρισης κατά των γυναικών, β) αντίδραση ενάντια στις απαιτήσεις των γυναικών και γ) μη στήριξη των πολιτικών προγραμμάτων που σχεδιάζονται για την προώθηση της διαφυλικής ισότητας (Jones, 2002, σ.67, Nelson, 2006, σ.224, Plous, 2003, σ.19, Swim et al., 1995, σ.199). Με βάση αυτές τις παρατηρήσεις διαμορφώνουν δύο κλίμακες, μία για τον Παλιό Σεξισμό και μία για το Μοντέρνο Σεξισμό, που περιλαμβάνει τις τρεις διαστάσεις. Η έρευνά τους δείχνει ότι οι κλίμακές τους είναι λειτουργικές και ότι όντως υπάρχουν αυτές οι δύο διαφορετικές μορφές σεξισμού. Το 2000 οι Ekehammar et al. εφαρμόζουν την Κλίμακα Μοντέρνου Σεξισμού στη Σουηδία, και έτσι επιβεβαιώνεται η εγκυρότητά της, αλλά και η ισχύς του Μοντέρνου Σεξισμού στον Ευρωπαϊκό χώρο, πέρα από την Αμερική.

Το ίδιο σκεπτικό ακολουθούν και οι Tougas et al. (1995), κάνοντας το διαχωρισμό ανάμεσα στον Παλιό Σεξισμό και το Νεοσεξισμό. Ο Παλιός Σεξισμός ορίζεται ως *«η προκατειλημμένη στάση ή η συμπεριφορά διάκρισης που βασίζεται στην υποτιθέμενη κατωτερότητα των γυναικών ως ομάδα»*. Ο Νεοσεξισμός ορίζεται ως *«η 'εκδήλωση' της σύγκρουσης μεταξύ των αξιών της ισότητας και των αρνητικών συναισθημάτων εναντίον των γυναικών, που παραμένουν»* (Tougas et al., 1995, σ.843). Ο προβληματισμός του Tougas και των συνεργατών του πηγάζει από τη θεωρία του Συμβολικού/Μοντέρνου Ρατσισμού (Nelson, 2006, σ.225). Για αυτό και στη μελέτη του Νεοσεξισμού επικεντρώνονται στον παράγοντα του 'συλλογικού συμφέροντος' της ομάδας, που θεωρείται ότι επηρεάζει τη στάση των ατόμων για τα προγράμματα υποστηρικτικής δράσης. Διαμορφώνουν μία Κλίμακα μέτρησης του Νεοσεξισμού και πραγματοποιούν δύο έρευνες με στόχο να διερευνήσουν πώς το συλλογικό συμφέρον, ο Παλιός Σεξισμός και ο Νεοσεξισμός επηρεάζουν την αντίδραση των ατόμων για τα προγράμματα υποστηρικτικής δράσης των γυναικών (Jones, 2002, σ.67).

Το δεύτερο ρεύμα αναφοράς στη σύγχρονη μορφή ρατσισμού αναφέρεται στην αμφιθυμία και πηγάζει από τη θεωρία του Αμφίθυμου Ρατσισμού (Gaertner & Dovidio, 1986), σύμφωνα με τον οποίο τα άτομα φέρουν θετικά και αρνητικά συναισθήματα για την εξω-ομάδα. Κατά αναλογία οι Glick και Fiske (1996) περιγράφουν τον Αμφίθυμο

---

¹⁰² Είναι σημαντικό να σημειώσουμε ότι ο Swim και οι συνεργάτες του (1995, σ.199) με τον όρο 'Μοντέρνος ρατσισμός' δεν αναφέρονται αποκλειστικά στη θεωρία του McConahay (1986, McConahay & Hough, 1976), αλλά στο σύνολο των θεωριών για τις νέες μορφές προκατάληψης.

Σεξισμό. Η αμφιθυμία στηρίζεται στην ύπαρξη δύο αντικρουόμενων μορφών σεξισμού. Από τη μία μεριά εντοπίζεται ο Εχθρικός Σεξισμός και από την άλλη ο Καλοπροαίρετος. Ο Εχθρικός Σεξισμός βασίζεται σε αρνητικά συναισθήματα για τις γυναίκες, ενώ ο Καλοπροαίρετος σε θετικά. Παρά το ότι ο Καλοπροαίρετος Σεξισμός φαίνεται εκ πρώτης όψεως ελάχιστα αρνητικός, οι Glick και Fiske (1996) επισημαίνουν ότι θεμελιώνεται πάνω σε στάσεις που βλέπουν τις γυναίκες στερεοτυπικά και σε περιορισμένους ρόλους. Τείνει να προκαλεί συμπεριφορές που τυπικά θεωρούνται φιλοκοινωνικές, όπως η παροχή βοήθειας στις γυναίκες. Ωστόσο, δεν παύει να στηρίζεται στα παραδοσιακά στερεότυπα για την κυριαρχία των ανδρών και να λειτουργεί τόσο περιοριστικά για τις γυναίκες, ώστε να έχει εξίσου αρνητικές συνέπειες με τον Εχθρικό Σεξισμό (Glick & Fiske, 2003, σ.225, Jones, 2002, σ.68, Nelson, 2006, σ.226, Plous, 2003, σ.20, Rudman, 2005, σ.113)¹⁰³.

Η σεξιστική αμφιθυμία μπορεί να εκδηλωθεί μέσα από τη διάκριση των γυναικών σε υπο-τύπους. Έτσι, ορισμένοι υπο-τύποι, όπως οι γυναίκες που εντάσσονται στους παραδοσιακούς ρόλους (πχ. οι νοικοκυρές) ευνοούνται, καθώς εκπληρώνουν τα πατερναλιστικά κίνητρα των ανδρών. Άλλοι υπο-τύποι, όπως οι γυναίκες που προκαλούν ή απειλούν τους παραδοσιακούς πόθους και τις ανάγκες των ανδρών, απορρίπτονται (Fiske & Glick, 1995, σ.103, Glick και Fiske, 1996, σ.494). Η διαφοροποίηση σε υπο-τύπους βοηθά τους Αμφίθυμους Σεξιστές να δικαιολογούν τις προκατειλημμένες στάσεις τους για τις γυναίκες, καθώς υποτίθεται ότι είναι συγκεκριμένοι τύποι γυναικών που δεν αποδέχονται και όχι όλες τις γυναίκες (Glick, Fiske, Mladinic, Saiz, Abrams, Masser, Adetoun., Osagie, Akande, Alao, Brunner, Willemsen, Chipeta, Dardenne, Dijksterhuis, Wigboldus, Eckes, Six-Materna, Expósito, Moya, Foddy, Kim, Lameiras, Sotelo, Mucchi-Faina, Romani, Sakalli, Udegbe, Yamamoto, Ui, Ferreira & López, 2000, σ.765). Οι Glick και Fiske (1996) επικεντρώνουν το ενδιαφέρον τους στη δημιουργία της κλίμακας Αμφίθυμου Σεξισμού, η οποία καταγράφει τον Εχθρικό και τον Καλοπροαίρετο Σεξισμό. Την κλίμακα αυτή χρησιμοποιούν αργότερα για να καταγράψουν τον Αμφίθυμο Σεξισμό σε δεκαεννέα διαφορετικές χώρες (Glick et al. 2000)¹⁰⁴. Σε αυτή την έρευνα δείχνουν περαιτέρω ότι ο Εχθρικός Σεξισμός αφορά την

¹⁰³ Οι Glick & Fiske (2003, σ.225) περιγράφουν χαρακτηριστικά για τον Καλοπροαίρετο Σεξισμό ότι «...αναγνωρίζει ότι υπάρχει μία μορφή σεξισμού και ο δράστης, υποκειμενικά καλοπροαίρετος, χαρακτηρίζει τις γυναίκες ως αγνές υπάρξεις που πρέπει να προστατεύονται, να στηρίζονται και να λατρεύονται. Αυτή η ιδεολογία για τις γυναίκες υπονοεί ταυτόχρονα ότι είναι αδύναμες και κατάλληλες για τους παραδοσιακούς ρόλους του φύλου τους. Με το να τις θέτουν σε βάθρο, τι περιορίζουν, αν και οι άνδρες θεωρούν ότι πρόκειται για πράξη φροντίδας και όχι περιορισμού (και μερικές γυναίκες μπορεί να συμφωνούν)».

¹⁰⁴ Την Κλίμακα Αμφίθυμου Σεξισμού χρησιμοποιεί και ο Viki (2003), που καταλήγει στη διάκριση τριών ειδών σεξισμού: α)πατερναλιστικός, β)εχθρικός και γ)καλοπροαίρετος σεξισμός.

απόδοση αρνητικών χαρακτηριστικών στις γυναίκες, ενώ ο Καλοπροαίρετος θετικών χαρακτηριστικών. Και οι δύο μορφές σεξισμού, ωστόσο, έχουν θετική συσχέτιση.

Οι Fiske, Xu, Cuddy, & Glick αναπτύσσουν περισσότερο τη θεωρία του Αμφίθυμου Σεξισμού με ένα άρθρο προς το 1999. Ισχυρίζονται ότι παρότι οι διαφυλικές προκαταλήψεις έχουν αμφίθυμο περιεχόμενο, διέπονται από μία δομή συστηματικών αρχών. Η δομή των κοινωνικών παραγόντων σε ένα δεδομένο χώρο και χρόνο είναι εκείνη που καθορίζει ποιά χαρακτηριστικά αποδίδονται στερεοτυπικά στις ομάδες. Γνωρίζοντας, λοιπόν, τις κοινωνικοοικονομικές καταστάσεις μπορούμε να προβλέψουμε κατά ένα τρόπο το περιεχόμενο των στερεοτύπων. Και αυτό σημαίνει ότι τα στερεότυπα είναι κοινωνικά και όχι βιολογικά καθορισμένα (Fiske et al., 1999, σ.475). Προτείνουν μία τυπολογία για την κατανόηση της διαμόρφωσης του περιεχομένου των στερεοτύπων, η οποία θεωρούν ότι έχει γενική ισχύ, αν και οι ίδιοι την εφαρμόζουν στην περίπτωση των διαφυλικών στάσεων. Έτσι, η αμφιθυμία προς την εξω-ομάδα αναλύεται ως εξής: Τα στερεότυπα προκύπτουν από δύο δομικούς παράγοντες: α) το status της εξω-ομάδας και β) την αλληλεξάρτηση σε κοινωνικό επίπεδο με αυτή. Μάλιστα, το προσλαμβανόμενο status της εξω-ομάδας καθορίζει την αντίληψη που έχουμε για την ικανότητα των μελών της, ενώ η αλληλεπίδραση με αυτή προσδιορίζει τη συμπάθεια που νιώθουμε για τα μέλη της. *Η 'συμπάθεια' αφορά χαρακτηριστικά που αφορούν τον προσλαμβανόμενο στόχο του άλλου ατόμου, όπως η φιλικότητα, η παροχή βοήθειας, η ειλικρίνεια, η εμπιστοσύνη και η ηθικότητα. Η 'ικανότητα' αφορά χαρακτηριστικά που σχετίζονται με την προσλαμβανόμενη ικανότητα του άλλου, όπως η εξυπνάδα, τα προσόντα, η δημιουργικότητα και η αποτελεσματικότητα* (Fiske, Cuddy, Glick, & Xu, 2002, σ.77). Τα στερεότυπα τείνουν να είναι αμφίθυμα, δηλαδή θετικά ως προς τον ένα παράγοντα και αρνητικά ως προς τον άλλο.

Η Fiske και οι συνεργάτες της (1999) παρατηρούν ότι συνηθίζουμε να αναγνωρίζουμε υπο-τύπους της εξω-ομάδας. Έτσι, για παράδειγμα, στην κοινωνική ομάδα των γυναικών αναγνωρίζουμε ότι ορισμένες, όπως οι νοικοκυρές, είναι μη ικανές (χαμηλό status), αλλά συμπαθείς (υψηλή αλληλεξάρτηση). Για αυτές τις γυναίκες προκύπτει η Πατερναλιστική Προκατάληψη. Από την άλλη μεριά, όμως, υπάρχουν οι γυναίκες καριέρας, οι οποίες θεωρούνται ικανές (υψηλό status), αλλά μη συμπαθείς (χαμηλή αλληλεξάρτηση) και για τις οποίες προκύπτει η Ζηλόφθονη Προκατάληψη (Fiske et al., 1999, σ.477, Fiske et al., 2002, σ.895, Glick & Fiske, 2003, σ.229, Rudman, 2005, σ.112). Για τη διερεύνηση αυτής της τυπολογίας στερεοτύπου δημιουργούν μία κλίμακα υπο-ομάδων και αποδιδόμενων χαρακτηριστικών που ποικίλουν ως προς την 'ικανότητα' και τη 'συμπάθεια'. Το σημαντικό στην παρατήρηση της Fiske και των

συνεργατών της (Fiske et al., 1999) είναι ότι η διάσπαση της εξω-ομάδας σε υπο-τύπους από την πλευρά των προκατειλημμένων ατόμων συντελεί στη διαιώνιση των στερεοτύπων για αυτή. Οι προκατειλημμένες στάσεις δεν αλλάζουν, καθώς τα άτομα που τις φέρουν ισχυρίζονται ότι δε διάκεινται γενικευτικά κατά της εξω-ομάδας, αλλά εναντίον ορισμένων μελών με συγκεκριμένα αρνητικά χαρακτηριστικά.

3.7.1 Μειονότητες και προκατάληψη

Στην προηγούμενη ενότητα διαπιστώσαμε ότι οι νέες μορφές προκατάληψης αφορούν ένα σύνολο ομάδων στόχων. Η προκατάληψη ως κοινωνικό φαινόμενο αναπτύσσεται παράλληλα με την πρόοδο της κοινωνίας και αναπροσαρμόζεται σύμφωνα με το πολιτισμικό περιβάλλον κάθε εποχής. Είναι γεγονός ότι οι θεωρίες για την προκατάληψη και τις νέες μορφές της ξεπέρασαν τα σύνορα της Αμερικής (όπου γεννήθηκαν) και τις ομάδες των Μαύρων ή των γυναικών, που μελετήθηκαν αρχικά ως βασικοί στόχοι. Νέες ομάδες άρχισαν να εμφανίζονται στη βιβλιογραφία της κοινωνικής ψυχολογίας ως στόχοι της σύγχρονης προκατάληψης, όπως τα άτομα με σωματική αναπηρία, οι ομοφυλόφιλοι ή οι υπέρβαροι. Το σίγουρο είναι ότι διαχρονικά οι ομάδες που αποτελούν στόχο της προκατάληψης είναι εκείνες που θεωρούνται μειονεκτούσες, με την έννοια ότι στερούνται της κοινωνικής ισχύος και προνομίων και βρίσκονται στις τελευταίες θέσεις της κοινωνικής ιεραρχίας. Η μειονότητα, άλλωστε, και η πλειονότητα ορίζονται με όρους κοινωνικής ισχύος και όχι με βάση το αριθμητικό μέγεθος της ομάδας (Jones, 2002, σ.14). Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η ομάδα των γυναικών, που αν και αριθμητικά υπερέχει εκείνης των ανδρών, στην κοινωνική ισχύ θεωρείται ότι ακόμη και στις μέρες μας μειονεκτεί (τουλάχιστον σε ορισμένους τομείς, όπως ο εργασιακός).

Τι, όμως, είναι εκείνο που ουσιαστικά τοποθετεί τις μειονεκτούσες ομάδες στη θέση του στόχου της προκατάληψης; Η ίδια η θέση τους. Και παρότι αυτή η απάντηση μπορεί να παραπέμπει στην αίσθηση ενός φαύλου κύκλου ας αναλύσουμε τη σκέψη μας: Οι περισσότεροι επιστήμονες συμφωνούν ότι στις σύγχρονες ανεπτυγμένες Δυτικές κοινωνίες κυριαρχεί η αξία του ατομικισμού, σύμφωνα με την οποία το κάθε άτομο είναι υπεύθυνο για τον εαυτό του και την επιτυχία του στη ζωή. Μέσα σε αυτή τη λογική πολλοί θεωρούν ότι τα μέλη των μειονοτικών ομάδων είναι τα ίδια υπεύθυνα για την αρνητική κοινωνικοοικονομική τους κατάσταση. Η απόδοση, όμως, της ευθύνης για την κατάστασή τους οδηγεί στην υποτίμηση των μειονοτικών ομάδων. Χαρακτηριστικά, οι

κοινωνικοί ψυχολόγοι αναφέρονται στο «*θεμελιώδες σφάλμα απόδοσης*» (Crandall, 1994, σ.884), σύμφωνα με το οποίο τείνουμε να αποδίδουμε στα ίδια τα άτομα τα αίτια για τη κατάστασή τους, παραγνωρίζοντας άλλους παράγοντες, όπως τους κοινωνικούς, περιβαλλοντικούς, ιστορικούς, οικονομικούς¹⁰⁵. Οι μειονοτικές ομάδες θεωρείται ότι έχουν υποτιμημένες κοινωνικές ταυτότητες, ακριβώς επειδή το αξίζουν¹⁰⁶. Τα μέλη των ομάδων με υποτιμημένη κοινωνική ταυτότητα, όπως οι μειονότητες, θεωρείται ότι αποτυγχάνουν να ελέγξουν μία κατάσταση, που είναι στα χέρια τους, για αυτό και συχνά στιγματίζονται από το κοινωνικό σύνολο (Crocker & Quinn, 2004, σ.126). Η υποτίμηση της ομάδας έχει σοβαρές επιπτώσεις, καθώς το status της είναι καθοριστικός παράγοντας για τις αποδόσεις και τη διάκριση σε διομαδικό επίπεδο. Το status αναφέρεται στην «*αξία ή στο κύρος που τυπικά ταιριάζει σε μία κοινωνική ομάδα ή κατηγορία σε σύγκριση με μία άλλη*» (Major, Gramzow, McCoy, Levin, Schmader, & Sidanius, 2002, σ.269). Οι διάφορες κοινωνικο-πολιτισμικές αξίες, όπως ο ατομικισμός που κυριαρχεί στην εποχή μας, λειτουργούν ως ‘*νομιμοποιητικές ιδεολογίες*’, που δικαιολογούν τις ιεραρχικές και άνισες σχέσεις ανάμεσα στις ομάδες μίας κοινωνίας. Αυτές οι ιδεολογίες, δηλαδή, νομιμοποιούν το status quo κάνοντας τα άτομα και τις ομάδες τους υπεύθυνα για τα αποτελέσματά τους και τοποθετώντας τα αίτια αυτών των καλών ή κακών αποτελεσμάτων σε αποδόσεις που αφορούν το άτομο ή την ομάδα (Goodwin, Operario, & Fiske, 1998, Major et al., 2002, σ.270,).

Η διάκριση και οι προκατειλημμένες στάσεις γενικά κατευθύνονται προς τα στιγματισμένα άτομα, δηλαδή τα άτομα που έχουν ή θεωρείται ότι έχουν ορισμένα χαρακτηριστικά, που σε ένα συγκεκριμένο κοινωνικό πλαίσιο αξιολογούνται ως αρνητικά (Jones, 2002, σ.15). Τις απόψεις μας για τη λειτουργία του κύκλου ‘*υποτίμηση κοινωνικής ταυτότητας εξω-ομάδας – απόδοση ευθύνης – προκατάληψη – υποτίμηση κοινωνικής ταυτότητας εξω-ομάδας*’ διατυπώνουν με άλλο τρόπο και ο Crandall με τους συνεργάτες του (Crandall et al., 2001), που περιγράφουν ένα μοντέλο ‘*απόδοσης-αξίας*’ για την κατανόηση της προκατάληψης. Σύμφωνα με αυτό το μοντέλο οι προκατειλημμένες στάσεις βασίζονται σε δύο διαφορετικούς παράγοντες: α)την απόδοση της ελεγχιμότητας και β)την αρνητική πολιτισμική αξία των αποδιδόμενων

¹⁰⁵ Όλοι αυτοί οι παράγοντες (που συνήθως δε λαμβάνονται υπόψη) καθορίζουν το πολιτισμικό και κοινωνικό περιβάλλον και κατά συνέπεια τις στάσεις των ομάδων μεταξύ τους. Ο Μαγκονίχ (1975, σ.1014) αναφέρει χαρακτηριστικά: «*μία στάση προς μία κοινωνική ομάδα είναι το αποτέλεσμα ενός μαθημένου τρόπου να αντιδρά κανείς σε αυτή την ομάδα και αποκτάται ως πολιτισμικός εξοπλισμός. Καθώς τα άτομα παίζουν διάφορους κοινωνικούς ρόλους, μαθαίνουν ειδικούς τρόπους για να αντιδρούν σε συγκεκριμένες ομάδες, έτσι όπως περιγράφονται από τους κοινωνικούς ρόλους*».

¹⁰⁶ Αναφερθήκαμε παραπάνω πολύ χαρακτηριστικά στην ομάδα των υπέρβαρων ατόμων, που θεωρείται ότι έχουν ευθύνη για την κατάστασή τους ή έλλειψη θέλησης να ελέγξουν τον εαυτό τους και για αυτό τους αποδίδονται αρνητικά χαρακτηριστικά και άρα ‘*αποκτούν*’ μία υποτιμημένη κοινωνική ταυτότητα.

χαρακτηριστικών στα μέλη της εξω-ομάδας (Crandall et al., 2001, σ.31). Πιο αναλυτικά αναφορικά με τον πρώτο παράγοντα: Η προκατάληψη για την εξω-ομάδα πηγάζει από το ότι θεωρούμε τα μέλη της υπεύθυνα για στερεοτυπικές αρνητικές συμπεριφορές, για τις οποίες τους αποδίδουμε την ευθύνη της αποτυχίας του ελέγχου. Κάνουμε, λοιπόν, εσωτερικές αποδόσεις για την ελεγχσιμότητα (πχ. ότι το άτομο μπορεί να ελέγξει τη συμπεριφορά του, αλλά δεν το κάνει) και έτσι οι αποδόσεις αυτές οδηγούν σε προκατειλημμένες στάσεις για περιπτώσεις, όπως *«η παχυσαρκία, η φτώχεια, ο αλκοολισμός, το AIDS, το διαζύγιο, η σχολική αποτυχία, το έγκλημα, η κατάθλιψη κα.»* (Crandall et al., 2001, σ.35). Ως προς το δεύτερο παράγοντα: Για να αναπτυχθεί η προκατάληψη χρειάζεται να πιστεύουμε ότι τα μέλη της εξω-ομάδας φέρουν σημαντικά αρνητικά χαρακτηριστικά, εξαιτίας των οποίων απορρίπτονται από την κοινωνική ζωή, καθώς αυτά τα χαρακτηριστικά φέρουν αρνητική πολιτισμική αξία. Με λίγα λόγια το μοντέλο ‘απόδοσης-αξίας’ προτείνει ότι η προκατάληψη προκύπτει από την πεποίθηση ότι τα μέλη της εξω-ομάδας γενικά έχουν μερικά αξιοπεριφρόνητα και απεχθή χαρακτηριστικά ή συμπεριφορά και ότι αυτή η συμπεριφορά επιλέγεται ελεύθερα από τα ίδια τα άτομα. Για αυτό και ‘χρεώνονται’ την αρνητική αξιολόγηση από το κοινωνικό σύνολο ή μάλλον την κυρίαρχη κοινωνικά ομάδα.

Η ανάδειξη της απόδοσης χαρακτηριστικών στα μέλη της εξω-ομάδας σε συνάρτηση με την αξιολόγηση αυτών των χαρακτηριστικών είναι ένα χρήσιμο εργαλείο για την κατανόηση της προκατάληψης με στόχο διάφορες κοινωνικές ομάδες σε διάφορα πολιτισμικά περιβάλλοντα. Άλλωστε, το μοντέλο ‘απόδοσης-αξίας’ τονίζει την ευελιξία του φαινομένου της προκατάληψης και ερμηνεύει τόσο τη διαχρονικότητά του, όσο και την διεθνή ισχύ του. Εάν, οι πολιτισμικές αξίες και η αξιολόγηση των χαρακτηριστικών που αποδίδονται στις ομάδες αλλάζουν με την πάροδο του χρόνου ή λόγω διαφορών από τη μία χώρα στην άλλη, τότε αλλάζει και η προκατάληψη, ώστε να συμφωνήσει με τις νέες νόρμες.

Το μοτίβο της απόδοσης χαρακτηριστικών στα μέλη μίας ομάδας έχει απασχολήσει και άλλους κοινωνικούς ψυχολόγους πέρα από το αντικείμενο της προκατάληψης. Η θεωρία της ‘ομοιογένειας’ της εξω-ομάδας (που έχει συνδεθεί με τον επιστημονικό προβληματισμό για τα στερεότυπα) θα μπορούσε να μας βοηθήσει να ‘φωτίσουμε’ ορισμένες πτυχές του φαινομένου της προκατάληψης και για αυτό θα επιχειρήσουμε να την ανιχνεύσουμε παράλληλα με αυτές τις παραμέτρους.

3.8 Απόδοση χαρακτηριστικών στην εξω-ομάδα

Μία από τις βασικότερες γνωστικές λειτουργίες, που έχει μελετηθεί διεξοδικά ως πηγή μεροληπτικών στάσεων των ατόμων είναι η **κατηγοριοποίηση**. Πρόκειται για ένα γνωστικό μηχανισμό, ο οποίος ουσιαστικά μας βοηθά στην απλοποίηση της πληθώρας των ερεθισμάτων που λαμβάνουμε από τον περίγυρο, έτσι ώστε το περιβάλλον να γίνεται ευκολότερα και γρηγορότερα κατανοητό¹⁰⁷ (Allport, 1954, σ.21, Brown, 1995, σ.41, Hamilton, 2005, σ.14.). Σύμφωνα με αυτό το λειτουργικό μηχανισμό, λοιπόν, τείνουμε να ομαδοποιούμε τα ερεθίσματα που λαμβάνουμε και αναφορικά με τα πρόσωπα, να τα κατατάσσουμε σε κατηγορίες σύμφωνα με τα γενικά τους χαρακτηριστικά (Fiske, 1998, σ.371). Έτσι, με την κατηγοριοποίηση δίνεται έμφαση στις διαφορές μεταξύ των ομάδων, ενώ οι διαφορές εντός μίας ομάδας ή κατηγορίας ελαχιστοποιούνται (Fiske, 2005, Hamilton & Trolie, 1986¹⁰⁸). Τα πρόσωπα που ανήκουν σε διαφορετικές κατηγορίες ξεχωρίζουν καλύτερα, ενώ τα πρόσωπα που εντάσσονται στην ίδια κατηγορία εξομοιώνονται μεταξύ τους. Δηλαδή, μία από τις βασικότερες γνωστικές επιπτώσεις της λειτουργίας της κατηγοριοποίησης είναι ότι *υπερτονίζονται οι διομαδικές διαφορές και εντείνονται οι ενδο-ομαδικές ομοιότητες* (Brewer & Brown, 1998, σ.558, Fiske, 2005, σ.40). Τα αίτια που ο μηχανισμός της κατηγοριοποίησης είναι χρήσιμος εντοπίζονται στο ότι το γνωστικό σύστημα των ανθρώπων έχει περιορισμένες δυνατότητες και δεν μπορεί να αφομοιώνει ταυτόχρονα όλες τις υπάρχουσες πληροφορίες στο κοινωνικό περιβάλλον. Έχει, λοιπόν, την ανάγκη ενός μηχανισμού απλοποίησης των ερεθισμάτων, που βοηθά στο να κατανοεί ή ακόμα και να προβλέπει τη συμπεριφορά των άλλων (Fiske, 1998, σ.367, Nelson, 2006, σ.27).

Η κατηγοριοποίηση είναι ένας γνωστικός μηχανισμός, που ακριβώς επειδή έχει σημαντική λειτουργικότητα, χρησιμοποιείται ακόμα και αυθόρμητα από τα άτομα¹⁰⁹. Συνέπεια της χρήσης του μηχανισμού της κατηγοριοποίησης είναι το φαινόμενο της εξω-ομαδικής ομοιογένειας. Πρόκειται για ένα φαινόμενο που αναφέρεται στην τάση που έχουν τα άτομα να 'βλέπουν' τις εξω-ομάδες πιο ομοιογενείς από την ενδο-ομάδα. 'Βλέπουμε', δηλαδή, τα μέλη της εξω-ομάδας λιγότερο διαφορετικά μεταξύ τους και

---

¹⁰⁷ Οι Yzerbyt & Corneille (2005, σ.177, σ.179) αναφέρουν χαρακτηριστικά για την κατηγοριοποίηση ότι «δίνει νόημα στις νέες εμπειρίες του ατόμου, διευκολύνει τη μάθηση και την προσαρμογή των ατόμων στον κοινωνικό κόσμο. Επιτρέπει στα άτομα να ερμηνεύουν γρήγορα το περιβάλλον και να αντιδρούν.... Η κατηγοριοποίηση στοχεύει στη μείωση της ανασφάλειας, αλλά μειώνει την ακρίβεια των αντιλήψεων, των κρίσεων και των μνημών».

¹⁰⁸ Όπως αναφέρεται στο Devine, 1995, σ.469.

¹⁰⁹ Άλλωστε η ρητορική περί κατηγοριοποίησης αποτελεί τον πυρήνα διαφόρων άλλων θεωριών, οι οποίες επίσης συνδέονται με την προκατάληψη, όπως είναι η Θεωρία της Κοινωνικής Ταυτότητας (Tajfel & Turner, 1986) και η θεωρία της Αυτο-κατηγοριοποίησης (Turner, 1985) (Gaertner & Dovidio, 2005, σ.73).

θεωρούμε ότι «*όλοι είναι ίδιοι*», σε αντιδιαστολή με τα μέλη της ενδο-ομάδας που διακρίνουμε τις διαφορές τους και θεωρούμε ότι «*όλοι είμαστε διαφορετικοί*» (Brown, 1995, σ.55, Jones, 2002, σ.135, Perdue, Dovidio, Gurtman, & Tyler, 1990, σ.475). Η ομοιογένεια στηρίζεται σε παράγοντες, όπως τα εξωτερικά χαρακτηριστικά ή τα χαρακτηριστικά της προσωπικότητας, οι απόψεις, οι στάσεις, οι αξίες και η συμπεριφορά των μελών της εξω-ομάδας (Devine, 1995, σ.474, Plous, 2003, σ.10, Hogg, 2004, σ.208). Οι διαφορές μεταξύ των μελών της ίδιας ομάδας τείνουν να αγνοούνται και τα μέλη προσλαμβάνονται ως περισσότερο όμοια μεταξύ τους από ό,τι πραγματικά είναι. Αντίθετα, τα άτομα που ανήκουν σε διαφορετικές ομάδες έχουν διαφορές μεταξύ τους, που τονίζονται και γενικεύονται (Gaertner & Dovidio, 2005, σ.74).

Μία από τις επιπτώσεις της ομοιογένειας με την οποία 'βλέπουμε' την εξω-ομάδα είναι η 'αποπροσωποποίηση'. Τείνουμε στις επαφές μας με τα μέλη άλλων ομάδων να αντιδρούμε περισσότερο διομαδικά παρά διαπροσωπικά ή διατομικά (Devine, 1995, σ.479, Hogg, 2004, σ.208). Συναναστρεφόμαστε τα μέλη της εξω-ομάδας θεωρώντας τα πρώτιστα ως μέλη αυτής της ομάδας και όχι ως ξεχωριστά πρόσωπα. Αντιλαμβανόμαστε τους άλλους στα πλαίσια του προτύπου της ομάδας στην οποία ανήκει και όχι ως ατομική ιδιοσυγκρασία.

Μέσα από την ομοιογένεια αντιλαμβανόμαστε τα μέλη της εξω-ομάδας τόσο όμοια, που αποπροσωποποιούνται. Έτσι, εκείνο που κυριαρχεί είναι το στερεότυπο για αυτήν (Fiske, 1998, σ.368), το οποίο με τη σειρά του ως γνωστικό σχήμα αποτελεί τη βάση για την ανάπτυξη της προκατάληψης. Τα στερεότυπα ορίζονται ως *πεποιθήσεις για τα τυπικά χαρακτηριστικά των μελών μίας ομάδας* (Dovidio, Evans, & Tyler, 1986, σ.23, Guinote, Judd, & Brauer, 2002, σ.717). Η τάση να προσλαμβάνουμε τις άλλες ομάδες ως λιγότερο ή περισσότερο ομοιογενείς επηρεάζει το βαθμό που τα στερεότυπα για αυτές είναι ισχυρά και ενδέχεται να χρησιμοποιηθούν για την κρίση των μελών τους. Οι ομάδες που θεωρούνται περισσότερο ομοιογενείς, και άρα αναγνωρίζεται μικρότερη διαφοροποίηση μεταξύ των μελών τους, είναι εκείνες για τις οποίες το στερεότυπο είναι πιο ισχυρό (Guinote et al., 2002, σ.708, 717). Με λίγα λόγια μεγαλύτερη ομοιογένεια σημαίνει και ισχυρότερο στερεότυπο. Ισχυρότερο στερεότυπο, όμως, σημαίνει και μεγαλύτερες πιθανότητες για μεροληπτική κρίση, δηλαδή προκατάληψη.

Η Guinote και οι συνεργάτες της (Guinote et al., 2002, σ.718) προτείνουν ένα μοντέλο για την πρόσληψη της ομοιογένειας της εξω-ομάδας. Σύμφωνα με αυτό η κοινωνική ισχύς της ομάδας παίζει σημαντικό ρόλο στην απόδοση ομοιογενών χαρακτηριστικών στα μέλη της. Έτσι, οι ομάδες με χαμηλή ισχύ προσλαμβάνονται ως πιο ομοιογενείς από τις ομάδες με υψηλή ισχύ. Άρα, οι μειονότητες ή οι ομάδες με

υποτιμημένη κοινωνική ταυτότητα έχουν περισσότερες πιθανότητες να τους αποδοθεί ομοιογένεια. Οι ίδιοι επιστήμονες, όμως, παρατηρούν ότι πέρα από την ομάδα στόχο, εξίσου σημαντικό ρόλο παίζει και η κοινωνική ισχύς της ενδο-ομάδας του ατόμου που βρίσκεται στη θέση του παρατηρητή. Μάλιστα, τα άτομα που ανήκουν σε ενδο-ομάδα με υψηλή ισχύ θεωρούν πιο ομοιογενή την εξω-ομάδα (χαμηλής ισχύος) από την ενδο-ομάδα, ενώ το αντίθετο ισχύει για τα άτομα που ανήκουν σε ενδο-ομάδα χαμηλής ισχύος. Οι έρευνες έχουν δείξει ότι η κυρίαρχη ομάδα τείνει να προσλαμβάνει τη μειονοτική εξω-ομάδα ως ομοιογενή, ενώ η μειονότητα 'βλέπει' τα μέλη της κυρίαρχης ομάδας περισσότερο ανομοιογενή.

Τα μέλη στιγματισμένων ομάδων είναι περισσότερο πιθανό να προσλαμβάνονται ως ομοιογενή από την κυρίαρχη ομάδα. Έτσι, το στίγμα συνδέεται με την απόδοση χαρακτηριστικών στη μειονοτική ομάδα. Εντός της λογικής της ομοιογένειας, η κυρίαρχη ομάδα βρίσκει μέσα από την ομοιογενή ματιά της τον κατάλληλο μηχανισμό για να αποδίδει γενικευτικά στη μειονότητα αρνητικής αξιολόγησης χαρακτηριστικά. Όπως παρατηρεί η Fiske (1998, σ.370) οι στιγματισμένες ομάδες κρίνονται βάσει των στερεοτυπικών προσδοκιών για αυτές. Έτσι, μία συμπεριφορά της μειονότητας που συμφωνεί με το στερεότυπο για αυτήν αποδίδεται σε εσωτερικά αίτια (που αφορούν της προσωπικότητα των μελών της). Αντίθετα μία συμπεριφορά που δε συμφωνεί με το στερεότυπο, συνήθως αποδίδεται σε εξωγενή αίτια.

Τι όμως, είναι εκείνο που κάνει την ομοιογενή πρόσληψη της μειονοτικής εξω-ομάδας έναν λειτουργικό και άρα εν χρήσει γνωστικό μηχανισμό; Τρία είναι τα αίτια που αναγνωρίζονται: α) Συνήθως έχουμε μειωμένες επαφές με τα μέλη της εξω-ομάδας και πολύ περισσότερες επαφές με τα μέλη της ενδο-ομάδας, β) Ακριβώς επειδή οι επαφές μας με τα μέλη της ενδο-ομάδας είναι περισσότερες έχουμε περισσότερο χρόνο για να οργανώσουμε και να ανακαλούμε πληροφορίες για αυτή την ομάδα στη βάση μάλλον προσωπικών παρά αφηρημένων χαρακτηριστικών. Το αντίθετο ισχύει για τα μέλη της εξω-ομάδας. γ) Επειδή οι επαφές μας με τα μέλη της ενδο-ομάδας είναι συχνότερες, έχουμε περισσότερα κίνητρα να είμαστε πιο προσεχτικοί στη γνωστική διάκριση μεταξύ των μελών της (Brewer & Brown, 1998, σ.558, Brown, 1995, σ.55, Devine, 1995, σ.474, Jones, 2002, σ.135, Plous, 2003, σ.10).

Τα εξωτερικά γνωρίσματα και η συμπεριφορά των άλλων είναι αναπόφευκτα τα πρώτα πράγματα που παρατηρούμε και αποτελούν βασική πηγή πληροφοριών (Zerkowitz, 1996, σ.81)¹¹⁰. Οι Krueger & Rothbart (1988) παρατηρούν, μάλιστα, ότι

---

¹¹⁰ Οι περισσότεροι κοινωνικοί ψυχολόγοι διατυπώνουν την άποψη ότι η εξαγωγή συμπερασμάτων για τα χαρακτηριστικά των άλλων από τη συμπεριφορά τους είναι αυθόρμητη και συμβαίνει πολλές φορές χωρίς

εξάγουμε συμπεράσματα για την προσωπικότητα του ατόμου που έχουμε απέναντί μας σύμφωνα με ένα σύνολο παραγόντων, όπως τα στερεότυπα που γνωρίζουμε για την ομάδα στην οποία ανήκει, τα ατομικά του χαρακτηριστικά και τη συμπεριφορά που εκδηλώνει. Αυτές τις πληροφορίες, που λαμβάνουμε από τα βασικά χαρακτηριστικά ή συμπεριφορές των άλλων, τις επεξεργαζόμαστε γνωστικά και οδηγούμαστε σε περαιτέρω συμπεράσματα (Dunning & Sherman, 1997, σ.459, 2005, σ.49¹¹¹). Πρόκειται, όμως, για συμπεράσματα ουσιαστικά αυθαίρετα, καθώς αφορούν την προσπάθειά μας να διακρίνουμε τα σταθερά χαρακτηριστικά των άλλων και να προβλέψουμε τη μελλοντική τους συμπεριφορά. Είναι αυθαίρετα, επειδή δε στηρίζονται στο γεγονός που παρατηρούμε τη δεδομένη στιγμή, αλλά σε δικές μας γνωστικές διασυνδέσεις και αναγωγές. Επιχειρούμε, δηλαδή, με γνωστικές διεργασίες να ερμηνεύσουμε τη συμπεριφορά των άλλων κάνοντας αιτιολογικές επαγωγές και αποδίδοντας τη συμπεριφορά σε προσωπικά χαρακτηριστικά του ατόμου. Ακόμα, με αυτές τις διαδικασίες προβλέπουμε τη συμπεριφορά των άλλων σε διαφορετικές χωροχρονικές περιστάσεις με βάση τη συμπεριφορά που παρατηρούμε στο παρόν (Forsyth, 1980, σ.184, Gilbert, 1995, σ.108, Maass, Colombo, & Sherman, 2001, σ.391). Στην κοινωνική ψυχολογία αυτές οι γνωστικές λειτουργίες είναι γνωστές ως «*Θεμελιώδες Σφάλμα Απόδοσης*». Σύμφωνα με αυτό το «*σφάλμα*» έχουμε την τάση να αποδίδουμε τη συμπεριφορά που παρατηρούμε στις ψυχολογικές ιδιαιτερότητες του αυτουργού και όχι σε παράγοντες που αφορούν το πλαίσιο στο οποίο εμφανίζεται αυτή η συμπεριφορά (Παπαστάμου, 1989β, σ.19). Φαίνεται ότι το «*σφάλμα*» στο οποίο τείνουμε να πέφτουμε είναι ότι, όταν επιχειρούμε να ερμηνεύσουμε και άρα να κατανοήσουμε τη συμπεριφορά των άλλων, έχουμε την τάση να την αποδίδουμε σε παράγοντες προδιάθεσης των ατόμων (όπως ο χαρακτήρας του άλλου). Αντίθετα, οι περιβαλλοντικοί παράγοντες (αν και μπορεί να παίζουν σημαντικό ρόλο στον καθορισμό της συμπεριφοράς του ατόμου) τείνουν να μη λαμβάνονται καθόλου υπόψη ή να υποτιμώνται. Με λίγα λόγια πιστεύουμε ότι κάποιος ενεργεί με ένα συγκεκριμένο τρόπο επειδή «είναι αυτός που είναι» και όχι επειδή «έτσι αρμόζει στην περίπτωση»¹¹².

το άτομο να το συνειδητοποιεί. Ωστόσο, υπάρχει και ο αντίλογος, που θεωρεί ότι αυτή η διαδικασία δεν είναι αυθόρμητη. Βλ. D' Agostino & Beegle (1996) για μία συνοπτική αναφορά σε μελέτες που επιβεβαιώνουν αυτή την άποψη.

¹¹¹ Οι συγκεκριμένοι επιστήμονες αναφέρονται χαρακτηριστικά στα «*σιωπηρά συμπεράσματα*» που βγάζουν τα άτομα από την προσωπική ερμηνεία της συμπεριφοράς των άλλων. Μάλιστα μέσα από έρευνα που πραγματοποιούν με τη χρήση της Κλίμακας Μοντέρνου Σεξισμού (Swim et al., 1995) συμπεραίνουν ότι τόσο τα άτομα με υψηλή όσο και τα άτομα με χαμηλή μοντέρνα προκατάληψη τείνουν να βγάζουν «*σιωπηρά συμπεράσματα*» που βασίζονται στο στερεότυπο για τα φύλα από τη συμπεριφορά των άλλων που παρατηρούν.

¹¹² Για μία συνοπτική παρουσίαση των θεωριών απόδοσης βλ. Hogg & Vaughan, 2005, σ.82-90.

Με τον όρο *‘ψυχολογιοποίηση’* αναφερόμαστε στην *«εγκαθίδρυση μίας αιτιολογικής σχέσης ανάμεσα στην κοινωνική συμπεριφορά (ή τον ιδεολογικό λόγο) και τα ψυχολογικά χαρακτηριστικά του προσώπου ή των προσώπων που την εκφράζουν»* (Παπαστάμου, 1989β, σ.52). Πρόκειται για ένα γνωστικό μηχανισμό σύμφωνα με τον οποίο στις διαπροσωπικές μας επαφές τείνουμε να ερμηνεύουμε τη συμπεριφορά των άλλων με ένα συγκεκριμένο τρόπο (Susskind, Maurer, Thakkar, Hamilton & Sherman, 1999, σ.181). Αυτός ο τρόπος έγκειται στο ότι αποδίδουμε τη συμπεριφορά στην προσωπικότητα του ατόμου, παραμελώντας την ενδεχόμενη συμβολή των περιβαλλοντικών παραγόντων¹¹³. Πρόκειται για μία εσωτερική απόδοση της συμπεριφοράς, καθώς ουσιαστικά εγκαθιδρύουμε ένα *«δεσμό αιτιότητας ανάμεσα σε μία κοινωνική συμπεριφορά και τα ψυχολογικά χαρακτηριστικά που την προκάλεσαν»* (Παπαστάμου, 1989β, σ.19). Με λίγα λόγια θεωρούμε ότι ένα άτομο ενήργησε με ένα συγκεκριμένο τρόπο επειδή έτσι το ώθησε η προσωπικότητά του. Ή (για να αντιστρέψουμε την οπτική) τείνουμε να πιστεύουμε ότι ένας συγκεκριμένος χαρακτήρας ατόμων εκδηλώνει συγκεκριμένες συμπεριφορές.

Φαίνεται ότι εκείνο που αναζητάμε στις αλληλεπιδράσεις μας με τους άλλους είναι να εντοπίσουμε ορισμένες σταθερές, που θα μας βοηθήσουν να κατανοήσουμε, να ερμηνεύσουμε και μακροπρόθεσμα να προβλέψουμε τη συμπεριφορά των άλλων. Θεωρούμε ότι η προσωπικότητα είναι ένας αμετάβλητος ατομικός παράγοντας και ακριβώς επειδή θεωρείται σταθερός είναι και χρήσιμος για την ερμηνεία της συμπεριφοράς. Αποδίδουμε την παρατηρούμενη συμπεριφορά στα χαρακτηριστικά της προσωπικότητας του άλλου και με αυτό τον τρόπο όχι μόνο βρίσκουμε έναν αμετάβλητο παράγοντα απόδοσης, αλλά ακριβώς επειδή η προσωπικότητα προσλαμβάνεται ως σταθερή, μπορούμε να προβλέψουμε και πως το ίδιο άτομο θα συμπεριφερθεί ακόμα και σε μία διαφορετική περίπτωση¹¹⁴ (Ash, 2005, σ.362). Αναζητάμε, δηλαδή, κανονικότητες.

Οι Banaji, Lemm & Carpenter (2004, σ.34) υποστηρίζουν ότι πραγματοποιούμε αυθαίρετες συσχετίσεις όταν παρακολουθούμε τη συμπεριφορά των άλλων και μάλιστα τα αυθαίρετα συμπεράσματα που βγάζουμε για τα χαρακτηριστικά τους μπορεί να οδηγήσουν σε διαδικασίες συμπερασμάτων για το χαρακτήρα των άλλων. Οι Winter &

¹¹³ Ο Trope έχει διατυπώσει ένα μοντέλο δύο παραγόντων, που περιγράφει τη διαδικασία που τα άτομα βγάζουν συμπεράσματα για το χαρακτήρα των άλλων μέσα από την παρατήρηση της συμπεριφοράς που εκδηλώνουν (βλ. Trope & Liberman, 1993).

¹¹⁴ Ο Παπαστάμου (1989β, σ.84) αναφέρει χαρακτηριστικά: *«ο ακρογωνιαίος λίθος γύρω από τον οποίο οικοδομούνται όλες οι επιστημονικές θεωρίες της προσωπικότητας είναι η έννοια της συνοχής της συμπεριφοράς και της σταθερότητας της προσωπικότητας. Αν κανείς συμπεριφέρεται με έναν ορισμένο τρόπο σε μία καθορισμένη περίπτωση και σε μία δεδομένη στιγμή, αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι τα ψυχολογικά του χαρακτηριστικά, δηλαδή η ίδια του η προσωπικότητα, του υπαγορεύουν αυτή τη συμπεριφορά».*

Uleman (2005) έδειξαν σε ένα πείραμά τους ότι όταν τα υποκείμενα παρατηρούσαν τη συμπεριφορά ενός ατόμου, έβγαζαν συμπεράσματα για τα χαρακτηριστικά της προσωπικότητάς του. Με βάση αυτά τα συμπεράσματα έκαναν αργότερα ανακλήσεις των περιστατικών της συμπεριφοράς όταν τους ζητήθηκε από τους ερευνητές. Οι Stangor, Lynch, Duan, & Glass (1992) έδειξαν με πέντε διαφορετικές πειραματικές συνθήκες ότι τείνουμε να κατηγοριοποιούμε τους άλλους βάσει των εξωτερικών χαρακτηριστικών που παρατηρούμε άμεσα και, μάλιστα, από αυτά τα χαρακτηριστικά προχωράμε σε συμπεράσματα αναφορικά με την προσωπικότητά τους. Στα πειράματά τους χρησιμοποιούν την τεχνική 'name-match', σύμφωνα με την οποία δίνουν στους συμμετέχοντες να διαβάσουν μερικές δηλώσεις που κάνουν φοιτητές για κάποια συγκεκριμένα πρόσωπα (τα οποία εμφανίζονται με το όνομά τους). Σε ένα δεύτερο στάδιο ζητούν από τους συμμετέχοντες να διαβάσουν μερικές δηλώσεις που υποτίθεται ότι έχουν γίνει από τα ίδια τα πρόσωπα και να αντιστοιχήσουν ποιο πρόσωπο έκανε ποια δήλωση. Τα αποτελέσματα έδειξαν ότι οι συμμετέχοντες, χωρίς να τους ζητηθεί, κατηγοριοποιούν αρχικά τα πρόσωπα με βάση ορισμένα φυσικά χαρακτηριστικά, όπως η φυλή και το φύλο, αλλά και με βάση ορισμένα εξωτερικά γνωρίσματα, όπως το στυλ ένδυσης (Stangor et al., 1992, σ.215). Σημαντικές για τη λειτουργική χρησιμότητα της τάσης των ατόμων να βγάζουν συμπεράσματα για τα χαρακτηριστικά της προσωπικότητας των άλλων μέσα από τη συμπεριφορά τους είναι οι παρατηρήσεις των Smith, Stewart & Buttram (1992). Οι συγκεκριμένοι επιστήμονες υποστηρίζουν ότι όταν ένα άτομο εξάγει το συμπέρασμα ότι ο δράστης μίας συμπεριφοράς έχει ένα συγκεκριμένο χαρακτηριστικό, θα χρησιμοποιήσει το ίδιο χαρακτηριστικό ως βάση για την ερμηνεία και άλλων μελλοντικών παρόμοιων συμπεριφορών. Στο πείραμά τους οι συμμετέχοντες (φοιτητές) βλέπουν στην οθόνη υπολογιστή δηλώσεις που περιγράφουν τη συμπεριφορά κάποιων προσώπων και καλούνται να αποφασίσουν εάν αυτά τα πρόσωπα είναι 'φιλικά'/'μη φιλικά' και 'ευφυή'/'μη ευφυή'. Το δεύτερο στάδιο του πειράματος πραγματοποιείται επτά ημέρες αργότερα και σε αυτό οι ίδιοι συμμετέχοντες καλούνται να αξιολογήσουν πόσο 'συμπαθείς' είναι κάποιες συμπεριφορές (που περιγράφονται). Ορισμένες από αυτές τις συμπεριφορές ήταν μέρος του υλικού που χρησιμοποιήθηκε στο πρώτο στάδιο του πειράματος. Τα αποτελέσματα έδειξαν ότι όταν ένα χαρακτηριστικό συνδεθεί με μία συμπεριφορά, τότε τα άτομα τείνουν να κρίνουν μετά από καιρό την ίδια συμπεριφορά με βάση το ίδιο χαρακτηριστικό. Οι ερευνητές καταλήγουν στο συμπέρασμα ότι τα άτομα - ανεξάρτητα εάν το κάνουν συνειδητά ή όχι - τείνουν να ερμηνεύουν μία συμπεριφορά υπό όρους συγκεκριμένων χαρακτηριστικών και αυτή η τάση έχει μακροχρόνια διάρκεια (Smith et al., 1992, σ. 758).

**ΜΕΡΟΣ Γ΄: Η ΘΕΡΑΠΕΥΤΙΚΗ ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΙΣΗ ΤΗΣ ΤΟΞΙΚΟΕΞΑΡΤΗΣΗΣ
ΚΑΙ Η ΠΑΡΟΥΣΑ ΕΡΕΥΝΑ****ΚΕΦ. 4. ΤΟ ΦΑΙΝΟΜΕΝΟ ΤΗΣ ΟΥΣΙΟΕΞΑΡΤΗΣΗΣ ΚΑΙ Η ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΙΣΗ
ΤΟΥ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ**

Στα κεφάλαια που προηγήθηκαν ασχοληθήκαμε με τον προσδιορισμό της προκατάληψης γενικότερα και των νέων μορφών ειδικότερα. Βασικός στόχος της παρούσας διατριβής είναι η μελέτη των στάσεων των εργαζόμενων στους φορείς απεξάρτησης για τους χρήστες, μέσα όμως, από την οπτική ενός προβληματισμού που στηρίζεται στις θεωρίες για την προκατάληψη. Πριν, λοιπόν, διατυπώσουμε τα ειδικότερα ερωτήματα που μας απασχολούν κρίνουμε σκόπιμο να προηγηθεί μια περιγραφή του φαινομένου της εξάρτησης, όπως αυτό αναπτύχθηκε στη χώρα μας, αλλά και των θεραπευτικών εφαρμογών που ισχύουν σήμερα για την αντιμετώπισή του.

Ακολουθεί, λοιπόν, μία περιγραφή της χρήσης εξαρτησιογόνων ουσιών στην Ελλάδα, του τρόπου που αντιμετωπίζεται στη χώρα μας η τοξικοεξάρτηση και πιο αναλυτικά το θεραπευτικό πλαίσιο αντιμετώπισης των ναρκωτικών, όπως αυτό γίνεται αντιληπτό μέσα από τη λειτουργία των επίσημων φορέων απεξάρτησης.

4.1 Εξαρτησιογόνες ουσίες και χρήση τους στην ελληνική κοινωνία

Η χρήση διαφόρων ουσιών από τον άνθρωπο δεν είναι ένα πρόσφατα εμφανιζόμενο φαινόμενο. Αντιθέτως, καταγράφεται ιστορικά από τα χρόνια της αρχαιότητας και μάλιστα σε διάφορες περιοχές του κόσμου. Αρχικά, ωστόσο, η χρήση συνδέεται είτε με τη θρησκεία - και ενσωματώνεται πολιτισμικά ως μία συμπεριφορά στη λογική των θρησκευτικών λειτουργιών και των λατρευτικών συνηθειών - είτε με την ιατρική - οπότε και χρησιμοποιείται για φαρμακευτικούς λόγους (Σουρέτης, Δαβαρούκας, Σταμάτη, 1991, σ.16, Τσίλη, 1995, σ.12). Από τότε έχει παρατηρηθεί ότι ορισμένες ουσίες μπορούν «να μειώσουν το άγχος ή τον σωματικό πόνο, να μεταβάλλουν τις διανοητικές λειτουργίες και ιδίως να βελτιώσουν τη ψυχική διάθεση» (Παρασκευόπουλος, 2004, σ.9). Το γεγονός, όμως, ότι η χρήση γίνεται μέσα στα πλαίσια της θρησκευτικής πρακτικής και τελετουργίας ορίζει τη συμπεριφορά αυτή ως κοινωνικά αποδεκτή.

Η χρήση των ναρκωτικών ουσιών αρχίζει να χαρακτηρίζεται ως προβληματική στα μέσα περίπου του 19^{ου} αιώνα, οπότε και συνδέεται πια με σοβαρές συνέπειες για το

κοινωνικό σύνολο. Εκείνη την περίοδο το όπιο και τα παράγωγά του κυκλοφορούν ελεύθερα και καταναλώνονται κατά κύριο λόγο από άτομα που ανήκουν στα φτωχότερα κοινωνικά στρώματα. Στα χρόνια που ακολουθούν παρασκευάζονται νέες ναρκωτικές ουσίες με σκοπό να συμβάλλουν στην απεξάρτηση των χρηστών από παλιότερες ουσίες. Χαρακτηριστικά, το 1856 παράγεται η μορφίνη, το 1898 η ηρωίνη ως φάρμακο από τη φαρμακευτική εταιρεία Bayer, το 1932 παράγεται η κοδεΐνη και το 1943 το συνθετικό παράγωγο της μορφίνης, η μεθαδόνη από τη φαρμακευτική εταιρεία Hoechst (Ζαφειρίδης, 1989, σ.21-22, Ρούσσης, 1998, σ.9-10). Οι ουσίες αυτές καταναλώνονται όλο και συχνότερα από τον πληθυσμό ακόμα και για ιατρικούς λόγους, με αποτέλεσμα να δημιουργηθούν νέοι χρήστες και το κοινωνικό πρόβλημα να διογκωθεί. Έτσι, στα τέλη του 19^{ου} αιώνα εμφανίζονται και οι πρώτες απαγορευτικές ρυθμίσεις για τη χρήση ουσιών (πρόκειται για το νόμο Harrison στην Αμερική) (Παρασκευόπουλος, 2004, σ.10). Στον 20^ο αιώνα πια έχουν αναπτυχθεί οργανωμένες εγκληματικές ομάδες γύρω από το εμπόριο και τη διακίνηση των ναρκωτικών ουσιών με αποτέλεσμα τη διεθνή εξάπλωσή τους. Σε όλο τον κόσμο και στην Ελλάδα την περίοδο 1980-1990 καταγράφεται μια αλματώδης διάδοση των ναρκωτικών ουσιών.

Αναφορικά με την Ελλάδα η χρήση ουσιών δεν υφίσταται καν ως κοινωνικό ζήτημα μέχρι και τη δεκαετία του 1970, καθώς δεν αναγνωρίζεται ως τέτοιο στο δημόσιο διάλογο. Για κάποιες δεκαετίες η χρήση ουσιών ταυτίζεται με ορισμένες μειονοτικές ομάδες ή με κάποιες ομάδες υπο-κουλτούρας, όπως η σύνδεση της κατανάλωσης οπίου από τους ρεμπέτες την περίοδο του 1930-1970. Η χρήση, λοιπόν πριν το 1970 είναι μάλλον περιορισμένη, αφορά το χασίς και εντοπίζεται στα αστικά κέντρα και κυρίως σε περιοχές που έχουν εγκατασταθεί μετανάστες από τη Μ. Ασία. Αρκετά ρεμπέτικα τραγούδια, μάλιστα, εμπνέονται από τη χρήση χασίς (Παρασκευόπουλος, 2004, σ.12). Ωστόσο, αυτή την εποχή το ζήτημα των ναρκωτικών είναι τόσο περιορισμένο, που δε λογίζεται καν ως κοινωνικό πρόβλημα.

Το ζήτημα της κατανάλωσης ναρκωτικών ουσιών από μία μερίδα πληθυσμού αρχίζει να προβληματίζει την ελληνική κοινωνία από τα μέσα της δεκαετίας του 1970 και έπειτα. Στα τέλη αυτής της δεκαετίας γίνεται αισθητή η εξάπλωση της χρήσης ηρωίνης, πράγμα που καταγράφεται επίσημα και από στοιχεία της αστυνομίας. Έτσι, σε αυτό το χρονικό διάστημα εντοπίζεται ένα κομβικό σημείο στην παρακολούθηση του φαινομένου της ουσιοεξάρτησης. Από το 1970 και μετά η χρήση παύει να περιορίζεται σε κύκλους κλειστών κοινωνιών ομάδων (όπως οι ρεμπέτες στο παρελθόν) και επεκτείνεται σε ευρύτερα στρώματα του ελληνικού πληθυσμού. *«Για πρώτη φορά η κοινή γνώμη άρχισε*

να ανησυχεί, αντιλαμβανόμενη ότι η αυστηρή κατασταλτική νομοθεσία και οι παραδοσιακές αξίες της ελληνικής κοινωνικής ζωής, όπως η συνεκτική οικογένεια, δεν επαρκούν για την ανάσχεση της εξάπλωσης των ναρκωτικών» (Παρασκευόπουλος, 2004, σ.13).

Τη δεκαετία του 1980 το φαινόμενο της ουσιοεξάρτησης ανθεί, αν και ως κοινωνικό πρόβλημα φαίνεται να ανήκει στο χώρο της περίθαλψης. Αυτή την εποχή, όμως, με τη συμβολή του τύπου και άλλων φορέων και κοινωνικών ομάδων η τοξικομανία θα αναχθεί σε ένα πρόβλημα μεγάλης σημασίας και κοινού ενδιαφέροντος. Η Τσίλη (1995, σ.67-78) αναφέρει πολύ χαρακτηριστικά στην έρευνά της ότι η τοξικομανία ως θέμα εμφανίζεται στον τύπο για πρώτη φορά αυτή τη δεκαετία με την αναφορά σε πέντε θανάτους από ναρκωτικά. Την περίοδο 1980-1984 η αρθρογραφία επικεντρώνεται στην παρουσίαση του προβλήματος στο ευρύ κοινό και αναφέρεται σε μεγάλο βαθμό σε στοιχεία από ξένες χώρες (επειδή δεν υπάρχουν αντίστοιχα στοιχεία για την Ελλάδα) και δίνεται βάρος στις συνεντεύξεις τοξικομανών, που αφορούν περισσότερο ελεύθερες προσωπικές εξιστορήσεις. Έτσι, «το θέμα τοξικομανία μέσα σε ένα χρονικό διάστημα 3-4 ετών (1981-1985) γίνεται αντιληπτό από τον κάθε πολίτη σαν ένα πρόβλημα που τον αφορά άμεσα πλέον..» (Τσίλη, 1995, σ.124). Χαρακτηριστικό του κλίματος που επικρατεί αναφορικά με τα ναρκωτικά την εν λόγω περίοδο είναι ότι εμφανίζονται στο κοινωνικό προσκήνιο κοινωνικές ομάδες ιδιωτικής πρωτοβουλίας, οι οποίες ασχολούνται με το ζήτημα των ναρκωτικών [πχ. η Πανελλήνια Επιτροπή Ενάντια στα Ναρκωτικά (Π.Α.Σ.Ε.Ν.), η Επιτροπή για τη Σωστή Ενημέρωση και Αντιμετώπιση των Ναρκωτικών (Ε.Σ.Ε.Α.Ν.) και η «Κοινότητά μας», ένα πρότυπο κέντρο πρόληψης που λειτουργεί στο Σταθμό του Ερυθρού Σταυρού στην Αθήνα]. Το 1983 βρισκόμαστε σε ένα στάδιο, όπου οι διάφορες κοινωνικές ομάδες που ασχολούνται με το ζήτημα, αλλά και η κυβέρνηση αποφασίζουν ότι κάτι πρέπει να γίνει για τα ναρκωτικά, οπότε αναπτύσσεται η θεραπευτική προσέγγιση. Αυτό το έτος η ελληνική κυβέρνηση ιδρύει και θέτει σε λειτουργία το πρώτο θεραπευτικό κέντρο, την ΙΘΑΚΗ.

Η καταγραφή του φαινομένου της χρήσης ουσιών και της κατάχρησης από μερίδα του πληθυσμού στην Ελλάδα αρχικά περιορίστηκε στις αναφορές που γίνονται στα Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης, τα οποία συχνά επικρίνονται για έλλειψη αντικειμενικής και ουσιαστικής περιγραφής του φαινομένου. Πολλοί επιστήμονες, μάλιστα επισημαίνουν ότι οι εν λόγω πηγές πληροφόρησης όχι μόνο δε συμβάλλουν στην έγκυρη περιγραφή του φαινομένου, αλλά, αντιθέτως, το περιπλέκουν περισσότερο, καθώς συχνά παρουσιάζεται μέσα από στερεοτυπικές αναφορές και φορτισμένες εικόνες ή σχόλια

(Τσίλη, 1995). Σημαντικό βήμα προς την έγκυρη καταγραφή και άρα κατανόηση του προβλήματος των ναρκωτικών πραγματοποιείται το 1997. Από εκείνη την περίοδο, λοιπόν, το Εθνικό Κέντρο Τεκμηρίωσης και Πληροφόρησης για τα Ναρκωτικά και την Τοξικομανία (Ε.Κ.ΤΕ.Π.Ν.) αρχίζει σε ετήσια βάση να καταγράφει επίσημα το φαινόμενο της χρήσης και κατάχρησης ναρκωτικών ουσιών στην Ελλάδα. Μάλιστα, τα στοιχεία που συλλέγονται προέρχονται από ένα σύνολο εμπλεκόμενων με το ζήτημα φορέων, όπως το Υπουργείο Υγείας και Κοινωνικής Αλληλεγγύης, ο Οργανισμός Κατά των Ναρκωτικών, το Υπουργείο Δημόσιας Τάξης, το Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων και το Υπουργείο Δικαιοσύνης. Εξίσου σημαντικό, όμως, είναι και το γεγονός ότι το Ε.Κ.ΤΕ.Π.Ν. εντάσσεται στο Ευρωπαϊκό Κέντρο Παρακολούθησης Ναρκωτικών και Τοξικοεξάρτησης (European Monitoring Centre for Drugs and Drug Addiction, E.M.C.D.D.A.), πράγμα που σημαίνει ότι τα στοιχεία καταγράφονται σε όλες τις Ευρωπαϊκές χώρες με τα ίδια μεθοδολογικά εργαλεία προκειμένου να διευκολύνονται οι διεθνείς συγκρίσεις και ο προβληματισμός (Παρασκευόπουλος, 2004, σ.12).

Αναφορικά με τη βασική περιγραφή και την έκταση του φαινομένου το Ε.Κ.ΤΕ.Π.Ν. καταγράφει σε ετήσια βάση για τη χώρα μας στοιχεία που συνθέτουν πέντε επιδημιολογικούς δείκτες. Πρόκειται για: 1) το δείκτη έκτασης της χρήσης στο γενικό πληθυσμό (που αφορά στοιχεία από επιδημιολογικές έρευνες στο γενικό και το μαθητικό πληθυσμό της χώρας), 2) το δείκτη αίτησης θεραπείας (που αφορά τη συστηματική καταγραφή των χαρακτηριστικών των χρηστών που ζητούν βοήθεια από τα θεραπευτικά προγράμματα της χώρας), 3) το δείκτη θανάτων από ναρκωτικά και θνησιμότητας (που αφορά πληροφορίες για τον αριθμό και τα χαρακτηριστικά των ατόμων που πεθαίνουν από οξεία δηλητηρίαση, ως άμεση συνέπεια της χρήσης ναρκωτικών και τα αίτια θανάτου των χρηστών), 4) το δείκτη επικράτησης μολυσματικών ασθενειών σε ενδοφλέβιους χρήστες (που αφορά πληροφορίες για τα επίπεδα μόλυνσης από ηπατίτιδα Β και C και τον υιό HIV), 5) το δείκτη επικράτησης προβληματικής χρήσης (που αφορά τον αριθμό και τα χαρακτηριστικά των εξαρτημένων ατόμων) (www.ektepn.gr).

Σύμφωνα, λοιπόν, με την τελευταία έκθεση του Ε.Κ.ΤΕ.Π.Ν. για την κατάσταση των ναρκωτικών στην Ελλάδα το 2006 διαπιστώνεται ότι *«διαχρονικά, την εικοσαετία 1984-2004 καταγράφεται αρχικά αύξηση του ποσοστού της χρήσης παράνομων ουσιών έως και τα τέλη της δεκαετίας του 1990 και ακολούθως ανακοπή του φαινομένου κατά την πενταετία 1998-2004. Η ίδια τάση παρατηρείται στα στοιχεία των ερευνών τόσο στο γενικό όσο και το μαθητικό πληθυσμό»* (Ε.Κ.ΤΕ.Π.Ν., 2007, σ.13). Ειδικότερα, ως προς το γενικό πληθυσμό καταγράφεται ότι έστω και μία φορά στη ζωή τους έχουν κάνει κατανάλωση κάποιας ναρκωτικής ουσίας το 19,4% των πολιτών. Η χρήση αφορά κυρίως

τη μαριχουάνα/χασίς (19,3%) και σε πολύ μικρότερο βαθμό κάποια άλλη ουσία (3,2%) (Ε.Κ.ΤΕ.Π.Ν., 2007, σ.11).

Ειδικότερα για τα εξαρτημένα άτομα που αιτούνται θεραπείας το Ε.Κ.ΤΕ.Π.Ν. προσδιορίζονται από το Δείκτη Αίτησης Θεραπείας. Από το 2002 το Ε.Κ.ΤΕ.Π.Ν υπολογίζει τον πιθανό αριθμό προβληματικών χρηστών με την εφαρμογή της μεθόδου πολλαπλών εγγραφών (multiple records ή capture-recapture), που εφαρμόζεται διεθνώς σύμφωνα με τα ετήσια δεδομένα του Δείκτη Αίτησης Θεραπείας. Έτσι, για την Ελλάδα το 2006 εκτιμάται ότι ο συνολικός αριθμός χρηστών ηλικίας 15-64 ετών με κύρια ουσία χρήσης την ηρωίνη είναι 20.146 (95% διάστημα εμπιστοσύνης) (Ε.Κ.ΤΕ.Π.Ν., 2007, σ.39). Πέρα, όμως, από το συνολικό αριθμό εξαρτημένων ατόμων επίσημα από τους θεραπευτικούς φορείς για το 2006 καταγράφεται μία αύξηση του πληθυσμού των εξαρτημένων ατόμων που απευθύνονται σε αυτούς για θεραπευτική βοήθεια. Πιο συγκεκριμένα 4.847 άτομα αναζητούν θεραπεία, από τα οποία τα 3.620 (74,7%) απευθύνθηκαν στα Στεγνά Προγράμματα, 888 άτομα (18,3%) σε Προγράμματα Υποκατάστασης και 339 (7%) σε Κέντρα Άμεσης Πρόσβασης (Ε.Κ.ΤΕ.Π.Ν., 2007, σ.40).

Τα ναρκωτικά σύμφωνα με το άρθρο 4 του νόμου 1729/1987 «είναι ουσίες τεχνητές ή φυσικές που επιδρούν στο κεντρικό νευρικό σύστημα και προκαλούν εξάρτηση του ατόμου από αυτές...». Στη συνέχεια του άρθρου οι ουσίες που υπάγονται στα ναρκωτικά περιγράφονται κατατασσόμενες σε τέσσερις μακροσκελείς πίνακες¹¹⁵.

Αναφορικά με τον όρο 'χρήση' πρέπει να σημειώσουμε ότι αρκετές φορές στη βιβλιογραφία χρησιμοποιείται χωρίς διαφοροποίηση από τον όρο 'κατάχρηση' και άλλωστε, έχει γενικά επικρατήσει ότι η αναφορά στο 'χρήστη' ταυτίζεται με την αναφορά σε ένα εξαρτημένο από τα ναρκωτικά άτομο. Το γεγονός, αυτό προδίδει, ενδεχομένως, την ανάγκη της σύγχρονης κοινωνίας να ασχοληθεί με την προβληματική πλευρά του θέματος, η οποία, άλλωστε, έχει και τις περισσότερες επιπτώσεις όχι μόνο σε ατομικό επίπεδο, αλλά και σε συλλογικό. Ωστόσο, θα θέλαμε να διευκρινίσουμε ότι η χρήση δεν ταυτίζεται με την κατάχρηση των ουσιών. Η χρήση αναφέρεται σε ένα περιορισμένο αριθμό κατανάλωσης ναρκωτικών ουσιών ή στην περιστασιακή χρήση

---

¹¹⁵ Οι πίνακες αυτοί, βέβαια δεν αποκλείουν την προσθήκη και νέων ουσιών, όπως για παράδειγμα οι συνθετικές ουσίες, που παράγονται συνεχώς καινούριες. Για αυτό χαρακτηριστικά στο νόμο διατυπώνονται τα εξής: «Με κοινή απόφαση των Υπουργείων Υγείας, Πρόνοιας και Κοινωνικών Ασφαλίσεων και Δικαιοσύνης, που δημοσιεύονται στην Εφημερίδα της Κυβέρνησης, ύστερα από γνώμη της Επιτροπής Ναρκωτικών του άρθρου 2, μπορούν να προσθέτονται ή να αφαιρούνται ουσίες στις κατηγορίες του άρθρου αυτού ή να μεταφέρονται από τη μια κατηγορία στην άλλη ή να μεταβάλλονται οι όροι και οι προϋποθέσεις της διάθεσής τους ιδίως σύμφωνα με τις διεθνείς συμβάσεις» (αρ. 4, Ν. 1729/1987)

τους. Έτσι, η χρήση, ως έννοια ‘περιορίζει’ το γεγονός στο ίδιο το άτομο και τη μη τακτική ενέργειά του.

Από την άλλη μεριά, η κατάχρηση ως έννοια ‘διευρύνει’ το γεγονός, καθώς κάνει εμφανείς παράγοντες πέρα από την ατομική επιλογή της κατανάλωσης μίας ουσίας από το ίδιο το άτομο. Έτσι, η Παγκόσμια Οργάνωση Υγείας ορίζει ως κατάχρηση *«κάθε μορφή χρήσης που γίνεται έξω από το πλαίσιο που ορίζει η ιατρική πρακτική..»*. Στην ίδια λογική το 1986 η επιτροπή της ΕΟΚ για το πρόβλημα των ναρκωτικών στις Ευρωπαϊκές χώρες ορίζει ως κατάχρηση *«τη χρήση ναρκωτικού φαρμάκου για σκοπό μη ιατρικό, η οποία έχει ως αποτέλεσμα τη μεταβολή της συμπεριφοράς»* (Κουκουτσάκη, 2002, σ.84). Ο Ν. 1729/1987 ορίζει ότι προβληματικοί χρήστες είναι εκείνοι που *«απέκτησαν την έξη της χρήσης ναρκωτικών ουσιών και δεν μπορούν να την αποβάλλουν με τις δικές τους δυνάμεις, υποβάλλονται σε ειδική μεταχείριση κατά τους όρους του νόμου αυτού»* (παρ.1, αρθ.13, Ν. 1729/1987). Πέρα, όμως από τον ιατρικό και νομικό ορισμό της εξάρτησης, είναι χρήσιμο να παραθέσουμε και έναν πιο σφαιρικό ορισμό (που περιλαμβάνει περισσότερες ατομικές και κοινωνικές παραμέτρους). Θα αναφέρουμε τον ορισμό του Carnini (1977, σ.8), έτσι όπως παρατίθεται από την Κουκουτσάκη (2002, σ.76): *«Εξάρτηση είναι μια κατάσταση τοξίνωσης, προκαλούμενης από την επαναλαμβανόμενη χρήση κάποιας φυσικής, τεχνητής ή συνθετικής ουσίας, με χαρακτηριστικά που περιλαμβάνουν: 1) την ανάγκη να συνεχιστεί με κάθε μέσο η προμήθεια και η χρήση της ουσίας, 2) η έντονη εξασθένηση κάθε λογής ενδιαφέροντος και δεσμού με την εξωτερική πραγματικότητα και 3) την υιοθέτηση του αντίστοιχου κοινωνικού ρόλου που αφορά τόσο την αλλαγή της περί εαυτού εικόνας όσο και την υιοθέτηση τυπικών συμπεριφορών και τρόπου ζωής που χαρακτηρίζουν αυτό το ρόλο»*.

Ουσιαστικά, από τους ορισμούς της χρήσης και της κατάχρησης είναι εμφανές ότι η πρώτη αναφέρεται σε μία συμπεριφορά, ενώ η δεύτερη σε μία παρέκκλιση. Έτσι, αν και η κατάχρηση έχει στη βάση της τη χρήση, πρόκειται για έναν *«εθισμό στη χρήση μιας χημικής ουσίας κατά τρόπο που παρεκκλίνει ιατρικά ή κοινωνικά»* (Μενούτης & Κρητικού, 1990, σ.124). Στην παρούσα διατριβή θα ακολουθήσουμε το σύνθημα της βιβλιογραφίας και όταν αναφέρουμε τον όρο χρήση, θα ταυτίζεται με την κατάχρηση, ενώ ο χρήστης, θα ταυτίζεται με τον εξαρτημένο χρήστη. Άλλωστε, μελετάμε τις στάσεις για τους χρήστες εντός του θεραπευτικού πλαισίου και άρα αναπόφευκτα μιλάμε για εξαρτημένους χρήστες που έχουν ζητήσει θεραπευτική βοήθεια. Για λόγους, λοιπόν, σύνταξης με το ‘κυρίαρχο ρεύμα’ της βιβλιογραφίας, αλλά και για λόγους απλούστευσης, όπου ‘χρήστης’ εννοούμε ‘εξαρτημένος χρήστης’.

Ποια, όμως, είναι τα χαρακτηριστικά που αποδίδονται στα άτομα που κάνουν συστηματική χρήση εξαρτησιογόνων ουσιών; Είναι αυτά τα χαρακτηριστικά πάγια σε βάθος χρόνου ή μεταβάλλονται παράλληλα με την εξέλιξη του κοινωνικού φαινομένου της τοξικοεξάρτησης; Η Τσίλη (1995, σ.282, 195) πραγματοποιεί μία έρευνα για την εικόνα του χρήστη στον ελληνικό τύπο σε βάθος χρόνου. Διαπιστώνει ότι αρχικά -και κυρίως την περίοδο 1982-1985 ο τοξικομανής παρουσιάζεται ως άρρωστος. Γενικά, τα πρώτα χρόνια που η κατάχρηση ουσιών αρχίζει να εκλαμβάνεται ως κοινωνικό πρόβλημα για την Ελλάδα, τα άτομα που εμφανίζουν αυτή τη συμπεριφορά παρουσιάζονται ως θύματα των εμπόρων του λευκού θανάτου. Θα λέγαμε, λοιπόν, ότι η στάση του κοινωνικού συνόλου αυτή την περίοδο είναι μάλλον πατερναλιστική για το θύμα-τοξικομανή. Όσο περισσότερο, όμως, διογκώνεται το φαινόμενο, τόσο περισσότερο επικρατεί η άποψη ότι πρόκειται για άρρωστα άτομα, που μάλλον χρειάζονται βοήθεια για να αντιμετωπίσουν το πρόβλημά τους. Ένα σημαντικό κομβικό σημείο αναγνωρίζεται από την ίδια συγγραφέα το 1986, οπότε και υπάρχει ένας διαρκής λόγος για τα ναρκωτικά, αφού απασχολούν εντονότατα την ελληνική κοινωνία ως πρόβλημα. Αυτό το έτος η έρευνα της Τσίλη (1995, σ.201) διαπιστώνει ότι γίνεται μία διάκριση ανάμεσα στον τοξικομανή θύμα-άρρωστο και στο διακινητή θύτη-βαποράκι, αν και μερικές φορές δεν αποκλείεται να πρόκειται για το ίδιο άτομο. Εκείνο που διαφοροποιεί τη χρονική περίοδο πριν από την περίοδο μετά το 1986 είναι ότι στη δεύτερη αρχίζει να εδραιώνεται το στίγμα για τον τοξικομανή, με αποτέλεσμα να επικρατεί σταδιακά μία εικόνα επικινδυνότητας. Ο φόβος για τα ναρκωτικά έχει διαχυθεί τόσο πολύ στην κοινωνία, που ο κάθε πολίτης θεωρεί ότι το πρόβλημα αυτό τον αφορά και δεν αποκλείει το ενδεχόμενο να βρεθεί μπροστά του (μέσα στο οικογενειακό και φιλικό του περιβάλλον). Σιγά σιγά η εικόνα του αρρώστου αντικαθίσταται από την εικόνα του επικίνδυνου τοξικομανή, πράγμα που παρασύρει την κοινή γνώμη σε πιο συντηρητικές αντιδράσεις αναφορικά με την αντιμετώπιση του προβλήματος σε κοινωνικό επίπεδο. Η Τσίλη (1995, σ.284) αναφέρει χαρακτηριστικά για τον τύπο την περίοδο του 1986 ότι: *«περνάει από την υπεράσπιση των αθώων αρρώστων στην υπεράσπιση των αθώων φιλήσυχων πολιτών. Και όσο πιο πολύ ο τύπος ρωτά την κοινή γνώμη για τους φόβους της από τα ναρκωτικά και τον κίνδυνο του λευκού θανάτου, τόσο πιο πολύ ο λόγος περί επικίνδυνων τοξικομανών κατασκευάζεται και εντείνεται με αποτέλεσμα την τελική απόρριψη του τοξικομανή»*. Έτσι, *«στα τέλη του '86 η λαϊκή διεκδίκηση γύρω από τα θέματα των τοξικομανών αναφέρεται αποκλειστικά στην ενίσχυση κατασταλτικών δυνάμεων, στη μεγαλύτερη και αποτελεσματικότερη κοινωνική αστυνόμευση»*.

Τα τελευταία χρόνια και ενώ τις δεκαετίες του 1980-1990 αναπτύχθηκαν οι τρόποι αντιμετώπισης του προβλήματος (θεραπευτικοί και ποινικοί), αρχίζει πάλι να διαφαίνεται μια στροφή προς τη θεώρηση του χρήστη ως αρρώστου. Αυτή τη φορά, όμως, το βάρος του ενδιαφέροντος δεν πέφτει στο ότι ο ίδιος ο χρήστης είναι θύμα, αλλά στο πώς θα αντιμετωπιστεί η κατάστασή του. Η ανάπτυξη της θεραπευτικής προσέγγισης, που ξεκίνησε από το 1983 με την ίδρυση της πρώτης μονάδας για την αντιμετώπιση της εξάρτησης, έχει στη δεκαετία του 2000 λάβει μία παγιωμένη θέση. Ο λόγος για τη θεραπεία από την εξάρτηση είναι τα τελευταία χρόνια κυρίαρχος και μάλιστα σε διεθνές επίπεδο. Η διεθνής προώθηση του ζητήματος της θεραπευτικής αντιμετώπισης αναδεικνύεται μέσα από την ίδρυση, οργάνωση και λειτουργία όχι μόνο πολλών σε αριθμό θεραπευτικών μονάδων, αλλά και διαφορετικών μεταξύ τους ως προς τον τρόπο που θεωρητικά και πρακτικά προσεγγίζουν τη θεραπεία. Στις μέρες μας, λοιπόν, φαίνεται να επικρατεί η εικόνα του αρρώστου τοξικομανή και η έμφαση δίνεται στη θεραπευτική προσέγγιση της χρήσης. Έτσι, ο ιατρικός γίνεται «ο κυρίαρχος επιστημονικός λόγος για τα ναρκωτικά στην Ελλάδα» (Κουκουτσάκη, 2002, σ.58). Η εικόνα, που προβάλλεται για το χρήστη από τον τύπο φαίνεται ότι μεταβάλλεται χρονικά από τον χασισοπότη, στον άρρωστο-θύμα χρήστη, έπειτα στον επικίνδυνο τοξικομανή και τελικά στον άρρωστο που χρήζει θεραπευτικής βοήθειας.

Μέσα από την παρακολούθηση της εικόνας του χρήστη στον τύπο αναδεικνύεται παράλληλα και το στερεότυπο που επικρατεί για αυτόν. Αναφορικά με τη δομή του στερεοτύπου για το χρήστη θα υιοθετήσουμε την άποψη της Κουκουτσάκη (2002, σ.56-57), σύμφωνα με την οποία το στερεότυπο για το χρήστη στην ελληνική κοινωνία φέρει τρία ποιοτικά στοιχεία:

- 1) Το ιατρικό στοιχείο: Σύμφωνα με αυτό ο χρήστης είναι ασθενής, καθώς εκδηλώνει σωματικές και ψυχικές διαταραχές σε συνδυασμό με την ίδια τη χρήση, που ως συμπεριφορά χαρακτηρίζεται παθολογική. Η εν λόγω συμπεριφορά (σύμφωνα με το ιατρικό στερεότυπο) οδηγεί στην εκδήλωση της νόσου της τοξικομανίας, η οποία στην κοινή γνώμη συνδέεται με αναπαραστάσεις βίας και θανάτου.
- 2) Το ηθικό στοιχείο: Επικεντρώνεται στις ηθικά κατακριτέες ενέργειες των χρηστών. Έτσι, ο χρήστης θεωρείται ότι διαπράττει αντικοινωνικές πράξεις εξαιτίας της εξάρτησής του, ενώ παράλληλα, αυτή η εξάρτηση «έχει ως συνέπεια την εξασθένηση κάθε άλλου ενδιαφέροντος και την απόσυρση του χρήστη από τη συμβατική κοινωνία».
- 3) Το πολιτισμικό στοιχείο: Σύμφωνα με αυτό η χρήση εξαρτησιογόνων ουσιών συνιστά μια «ιδεολογική παρέκκλιση». Ο χρήστης με τη συμπεριφορά του αμφισβητεί τις συμβατικές αξίες και συνδέεται με μια «αντικουλτούρα».

Παρατηρούμε ότι η συστηματική κατανάλωση τοξικών ουσιών συνιστά μία παρέκκλιση. Αυτή η παρέκκλιση μπορεί άλλοτε να αναγνωρίζεται ως ιατρική (ιατρική διάσταση του στερεοτύπου: ο χρήστης 'άρρωστος'), άλλοτε ως ηθική (ηθική διάσταση στερεοτύπου: ο χρήστης 'ηθική απειλή') και άλλοτε ως πολιτισμική παρέκκλιση (πολιτισμική διάσταση στερεοτύπου: ο χρήστης μέλος μιας υποκοουλτούρας).

Από τη στιγμή, όμως, που το φαινόμενο της τοξικομανίας έγινε αντιληπτό ως κοινωνικό πρόβλημα στην Ελλάδα (τέλη του 1970) και άρχισε να διαμορφώνεται ένας προβληματισμός για την αντιμετώπισή του (1980), γίνεται αναπόφευκτα λόγος για τα αίτια που οδηγούν κάποιους στη χρήση. Μέσα από τις αποδόσεις της εξάρτησης επιδιώκεται η ανάπτυξη αποτελεσματικών τρόπων αντιμετώπισης του προβλήματος. Για αυτό, θα ήταν χρήσιμο να αναφερθούμε συνοπτικά στις αποδόσεις που επικρατούν στην ελληνική κοινωνία αναφορικά με τα αίτια της εξάρτησης ορισμένων ατόμων από τα ναρκωτικά.

Στη βιβλιογραφία προτείνεται η διάκριση μεταξύ της πρώτης χρήσης και της εξάρτησης, καθώς δεν είναι απαραίτητο ότι η πρώτη οδηγεί στη δεύτερη. Ωστόσο, *«ο δρόμος που οδηγεί στην κατάχρηση φαίνεται να είναι μια μακροχρόνια δυναμική διαδικασία, αρκετά εξατομικευμένη για κάθε χρήστη. Οι παράγοντες που επιδρούν κατά τη διάρκεια της πορείας ενός ατόμου προς την ουσιοκατάχρηση είναι πολλοί και διαμορφώνουν σε διαφορετικές στιγμές τις προϋποθέσεις για το τελικό αποτέλεσμα.... Το ξεκίνημα ή το σταμάτημα της χρήσης ουσιών είναι περισσότερο μια διαδικασία παρά ένα μεμονωμένο γεγονός. Ποικίλες εσωτερικές, διαπροσωπικές και περιβαλλοντικές επιδράσεις φαίνεται ότι καθορίζουν την πορεία και την εξέλιξη του φαινομένου»* (Λιάππας, 1991, σ.23). Κατά συνέπεια, η κατανόηση του φαινομένου της ουσιοεξάρτησης και η αιτιολογική ερμηνεία του είναι πολυπαραγοντική και περιλαμβάνει δεδομένα από ποικίλους τομείς, οι οποίοι συλλειτουργούν για να δημιουργήσουν τις κατάλληλες προϋποθέσεις για την εμφάνιση της συμπεριφοράς.

Στα πλαίσια της απόπειρας αιτιολόγησης του φαινομένου της εξάρτησης έχουν εντοπιστεί διάφοροι παράγοντες. Η περιέργεια, η μίμηση, ο πειραματισμός, η αναζήτηση νέων απολαύσεων, η έλξη του απαγορευμένου, η μυθοποίηση των ναρκωτικών, οι παρέες, η μεγάλη διαθεσιμότητα των ουσιών, παίζουν ρόλο στο να δοκιμάσει κανείς μία εξαρτητική ουσία (Καράμπελας, 1991, σ.249, Μάτσα, 2004α, σ.65.). Τι, όμως, συμβάλλει στο να εδραιωθεί μία σχέση εξάρτησης μεταξύ του ατόμου και της ουσίας; Σχολιάζοντας ανασκοπητικά τη βιβλιογραφία οι Prado-Castro (2004, σ.73) και Λιάππας (1991, σ.25-33) αναφέρουν ότι εμφανίζονται πολλαπλοί παράγοντες, όπως βιολογικοί,

συμπεριφορικοί, ψυχοπαθολογικοί, κοινωνικοί, ηθικοί, περιβαλλοντικοί. Συνοπτικά θα μπορούσαμε να διακρίνουμε τους παράγοντες σε ατομικούς, οικογενειακούς και κοινωνικούς. Οι ατομικοί παράγοντες αφορούν στοιχεία που εδράζονται στο ίδιο το άτομο, όπως γενετικοί, βιολογικοί, ψυχολογικοί, αναπτυξιακοί και παράγοντες προσωπικότητας (Ζαφειρίδης, 1989, σ.23). Οι οικογενειακοί παράγοντες αφορούν την επίδραση ενδεχόμενων δυσλειτουργιών εντός της οικογένειας ή ακόμη και την έλλειψη της οικογένειας ως οντότητας (Ζαφειρίδης, 1989, σ.23). Οι κοινωνικοί παράγοντες ταυτίζονται με στοιχεία του κοινωνικού, χωρικού και χρονικού περιβάλλοντος και μπορεί να περιλαμβάνουν στοιχεία, όπως οι κοινωνικές συναναστροφές του ατόμου, αλλά και πιο αφαιρετικά δεδομένα, όπως οι κοινωνικές συνθήκες διαβίωσης του ατόμου ή η κοινωνικοοικονομική οργάνωση του περιβάλλοντος που ζει (πχ. ο σύγχρονος καταναλωτικός πολιτισμός) (Τσέγκος, 1991, σ.149).

Τα τελευταία χρόνια ο διάλογος για τα αίτια του φαινομένου της τοξικοεξάρτησης τείνει να συμπυκνωθεί σε μία άποψη πολυπαραγοντική, που περιλαμβάνει *το άτομο – την ουσία – το περιβάλλον* (Καλαρρύτης, 1997, σ.9). Η οπτική αυτή εκφράζεται από συγγραφείς που εμπλέκονται στη θεραπεία της τοξικοεξάρτησης και προφανώς εκφράζει μια εμπειρική άποψη. Χαρακτηριστικά, η Μάτσα (2004α, σ.65) περιγράφει ότι *«Η εγκατάσταση της τοξικομανίας προϋποθέτει τη συνάντηση μιας προσωπικής, ψυχολογικής κρίσης και την κοινωνική. Η συνάντηση αυτή διαμεσολαβείται πάντα από την κρίση της συγκεκριμένης οικογένειας στην οποία ανήκει ο τοξικομανής. Το κοινωνικό και πολιτισμικό πλαίσιο μέσα στο οποίο πραγματοποιείται η κρίσιμη συνάντηση με την ουσία παίζει εξίσου σημαντικό ρόλο με την προσωπικότητα του τοξικομανούς και την οικογένειά του»*.

Η πληροφόρηση για τα αίτια της τοξικοεξάρτησης προέρχεται κατά κύριο λόγο από όσους (συν)εργάζονται στους επίσημους φορείς απεξάρτησης. Είναι, λοιπόν, αναμενόμενο οι απόψεις που διατυπώνονται για την τοξικοεξάρτηση να επηρεάζουν και τις προσεγγίσεις που διαμορφώνονται για την αντιμετώπιση του συγκεκριμένου προβλήματος. Ο Παρασκευόπουλος (2004, σ.24-27) προσδιορίζει τρεις προσεγγίσεις για τα αίτια της εξάρτησης, οι οποίες οδηγούν σε συγκεκριμένες προσεγγίσεις αντιμετώπισης:

1) Η *ηθικολογική προσέγγιση*, που επικράτησε τα χρόνια της πρώτης έξαρσης του φαινομένου στην Ελλάδα (1970-1980). Σύμφωνα με αυτή την προσέγγιση η εξάπλωση της χρήσης συνδέεται με μία γενικότερη πτώση των κοινωνικών αξιών στην ελληνική κοινωνία τη συγκεκριμένη περίοδο. Η οικογένεια θεωρείται τόσο γενεσιουργός παράγοντας για τη χρήση μέσα από την παθολογική λειτουργία της, όσο και αναγκαίος

παράγοντας για την ενίσχυση της αντιμετώπισης του προβλήματος. Για αυτή την αντιμετώπιση, σύμφωνα με την ηθικολογική προσέγγιση προτείνεται η χρήση ιδεολογικών μέτρων, όπως η ενημέρωση των πολιτών από τα Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης και η συμβουλευτική από τους ειδικούς. Όμως, κατά κύριο λόγο γίνεται μια στροφή προς την ενίσχυση της ποινικής καταστολής του προβλήματος. Έτσι, η απόδοση σε ηθικά αίτια οδηγεί στην ενδυνάμωση των νομικών μέτρων καταστολής.

2) Η *βιολογική-φαρμακολογική προσέγγιση* βασίζεται στη φαρμακολογική και νευρολογική έρευνα και συγκεντρώνει το ενδιαφέρον της στην ανάπτυξη της γνώσης για το νευρολογικό μηχανισμό της εξάρτησης. Η εξάρτηση ως επακόλουθο της χρήσης αιτιολογείται από τις ιδιότητες των ναρκωτικών ουσιών και τα νευρολογικά δεδομένα. Αυτή η προσέγγιση άνοιξε το δρόμο για την ανάπτυξη μεθόδων θεραπευτικής παρέμβασης που στοχεύουν στη σωματική απεξάρτηση και στη μείωση της βλάβης από τη χρήση. Αποτελεί, δηλαδή, τη θεωρητική βάση για τα **θεραπευτικά προγράμματα υποκατάστασης**.

3) Η *κοινωνικο-ψυχολογική προσέγγιση* ξεκινά με τη διαπίστωση ότι τα αίτια της χρήσης διαφέρουν ανάλογα με την ηλικία και την κοινωνική θέση των ατόμων. Στην εδραίωση της εξαρτητικής σχέσης με τις ουσίες συγκλίνουν παράγοντες ατομικοί-προσωπικοί και κοινωνικοί-περιβαλλοντικοί. Έτσι, προτείνονται εξηγήσεις, όπως *η παθολογία των οικογενειακών σχέσεων, οι αδικίες και η καταπίεση του κοινωνικοοικονομικού συστήματος, ο κοινωνικός αποκλεισμός, οι συναναστροφές με χρήστες και τα τεχνάσματα των εμπόρων*. Η θεραπευτική αντιμετώπιση, συνεπώς, λαμβάνει υπόψη της όλους αυτούς τους παράγοντες και στοχεύει όχι μόνο στη σωματική απεξάρτηση του χρήστη, αλλά και στην ψυχολογική του απεξάρτηση παράλληλα με την κοινωνική του ευαισθητοποίηση. Οδηγούμαστε, λοιπόν, στην ανάπτυξη των **στεγνών θεραπευτικών προγραμμάτων**.

4.2 Η αντιμετώπιση του φαινομένου της εξάρτησης στην Ελλάδα

Η πολιτική της χώρας μας σήμερα για την αντιμετώπιση του κοινωνικού φαινομένου των ναρκωτικών είναι αναπόφευκτα συνυφασμένη με τη μακροσκοπική πολιτική αντίληψη της Ευρωπαϊκής Ένωσης και άλλων διεθνών φορέων, όπως ο Ο.Η.Ε. Ίσως η πιο σημαντική από άποψη έκφρασης προσδοκιών και διαθέσεων για την πολιτική της χώρας μας είναι το πιο πρόσφατο εθνικό ‘Σχέδιο Δράσης για τα Ναρκωτικά 2008-2012’, το οποίο συντάχθηκε και ανακοινώθηκε από το Υπουργείο Υγείας και Κοινωνικής Αλληλεγγύης (www.yyka.gov.gr). Σύμφωνα με αυτό η πολιτική της Ευρωπαϊκής Ένωσης και άρα και της Ελλάδας στηρίζεται σε δύο βασικούς τομείς: α) τη μείωση της ζήτησης

και β) τη μείωση της προσφοράς. Η μείωση της ζήτησης συνιστά μία Προληπτική πολιτική, η οποία περιλαμβάνει τη λήψη μέτρων σε πρωτογενές επίπεδο (πρόληψη ώστε να μην έρθει ο πληθυσμός σε επαφή με τα ναρκωτικά), σε δευτερογενές επίπεδο (θεραπευτική παρέμβαση σε άτομα που έχουν έρθει σε επαφή με τα ναρκωτικά) και σε τριτογενές επίπεδο (στήριξη της κοινωνικής επανένταξης των αποθεραπευμένων ατόμων και πρόληψη της υποτροπής). Η μείωση της προσφοράς συνιστά μία κατασταλτική πολιτική, που μεθοδεύεται μέσω της αστυνόμευσης και της ποινικής καταστολής.

Από το Ν.1729/1987 θεμελιώνεται η ένταξη της θεραπευτικής παρέμβασης στη λογική της μείωσης της ζήτησης, η οποία ενσωματώνεται και στους μετέπειτα νόμους. Στα πλαίσια αυτού του νόμου προβλέπεται μια ειδική επιεικέστερη μεταχείριση χρηστών, οι οποίοι δέχονται να ενταχθούν σε κάποιο θεραπευτικό πρόγραμμα προκειμένου είτε να αποφύγουν ολοκληρωτικά τη φυλάκιση είτε να μειώσουν το χρόνο παραμονής τους στη φυλακή (Παρασκευόπουλος & Κοσμάτος, 2005, σ165-166¹¹⁶).

Η θεραπευτική αντιμετώπιση του ζητήματος των ναρκωτικών ξεκίνησε στην Ελλάδα το 1983 με την ίδρυση της ΙΘΑΚΗΣ, του πρώτου θεραπευτικού προγράμματος για ενήλικες χρήστες τοξικών ουσιών. Από τότε μέχρι σήμερα η θεραπεία έχει αναχθεί στο σημαντικότερο ίσως μέτρο παρέμβασης για τον έλεγχο των ναρκωτικών. Χρειάζεται, βέβαια να σημειώσουμε ότι η θεραπεία δεν παύει να αποτελεί μία εκ των υστέρων παρέμβαση, καθώς ως δευτερογενές μέτρο πρόληψης παρεμβαίνει εκεί που το πρόβλημα έχει ήδη αναπτυχθεί. Επιχειρεί, όμως, να το αναστείλει και να απελευθερώσει το άτομο τόσο από την εξάρτηση όσο και από την πιθανότητα μελλοντικής χρήσης.

4.2.1 Το θεραπευτικό πλαίσιο αντιμετώπισης των ναρκωτικών στην Ελλάδα: Θεραπευτικοί φορείς

Τα διάφορα θεραπευτικά προγράμματα που έχουν αναπτυχθεί από τη δεκαετία του 1980 και λειτουργούν σήμερα διαφέρουν μεταξύ τους ως προς την αντίληψή τους για το πρόβλημα των ναρκωτικών, τους όρους και τις μεθόδους λειτουργίας τους. Οι διαφορές τους στην ιδεολογική προσέγγιση και τη θεραπευτική τους πρακτική έχουν ως αποτέλεσμα την προσέλκυση χρηστών με διαφορετικές ανάγκες, ενώ οι ίδιοι οι φορείς

¹¹⁶ «... το δικαστήριο μπορεί με την καταδικαστική απόφαση να διατάξει την εισαγωγή του, προς σωματική απεξάρτηση, σε Ειδικό Θεραπευτικό Κατάστημα ή Ειδικό Τμήμα Καταστήματος Κράτησης, στο οποίο ο δράστης εισάγεται για ψυχική απεξάρτηση μέχρις αποθεραπείας του... Ο χρόνος παραμονής στο Ειδικό Θεραπευτικό Κατάστημα ή στο Ειδικό Τμήμα του Καταστήματος Κράτησης, να απολυθεί υπό όρο... εφόσον έχει παρακολουθήσει με επιτυχία το πρόγραμμα απεξάρτησης..... Αν το δικαστήριο κρίνει μη τιμωρητέο.. ή αθώο (το δράστη) .. μπορεί εφόσον ο δράστης το επιθυμεί να συνεχίσει τη θεραπεία για ψυχική απεξάρτηση, μπορεί να ακολουθήσει πρόγραμμα ψυχικής απεξάρτησης σε Ειδικό Θεραπευτικό Κατάστημα...» (Ν.1729/1987, Αρθ. 14).

απεξάρτησης καθορίζουν κριτήρια για την επιλογή των χρηστών που μπορούν να παρακολουθήσουν τα προγράμματά τους. Οι διαφορές αυτές μεταξύ των φορέων, ωστόσο, δεν προωθούν τη διαφωνία στη χάραξη της πολιτικής αντιμετώπισης των ναρκωτικών, αλλά διασφαλίζουν την ποικιλία στην αντίληψη και την πρακτική αντιμετώπισης του προβλήματος και άρα επιχειρούν την κατά το δυνατόν πληρέστερη κάλυψη των διαφορετικών θεραπευτικών αναγκών των ίδιων των χρηστών. Στη συνέχεια θα περιγράψουμε τα θεραπευτικά προγράμματα που λειτουργούν στη χώρα μας μέσα από του τρεις αναγνωρισμένους από το κράτος φορείς.

4.2.2 Κέντρο Θεραπείας Εξαρτημένων Ατόμων: Η θεραπευτική κοινότητα

Το Κέντρο Θεραπείας Εξαρτημένων Ατόμων (ΚΕ.Θ.Ε.Α.) έχει τις ρίζες του σε προγράμματα που ιδρύθηκαν από πρώην χρήστες στην Αμερική με σκοπό να βοηθήσουν άτομα που αντιμετώπιζαν το πρόβλημα της εξάρτησης από ναρκωτικές ουσίες ή αλκοόλ. Έτσι, το 1958 ιδρύθηκε στην Καλιφόρνια το πρόγραμμα Synanon από πρώην χρήστες, που συνδύαζε γνωστικά μοντέλα ομαδικής θεραπείας και πρακτικές εμπειρίες (Γιαννακοπούλου, 1991, σ.76, Παρασκευόπουλος, 2004, σ.79). Ιδρυτής του ήταν ο Charles E. Dederich, που υπήρξε ο ίδιος αλκοολικός. Στο Synanon οι χρήστες ζουν εσώκλειστοι σε κοινόβια σπίτια, όπου όλοι εργάζονται κοινωφελώς και κατά τη διάρκεια της παραμονής τους εκεί δεν έχουν επαφές με τον έξω κόσμο. Σύμφωνα με την άποψη του Synanon η ίδια η κοινωνία νοσεί και για αυτό τα μέλη της *«είχαν μια μοναστική ιδεολογία και ζούσαν στην κοινότητα χωρίς επαφή με την κοινωνία προκειμένου να επικεντρωθούν το πρόβλημά τους»* (Zapherides, 1990, σ.79). Στη θεραπευτική πρακτική αυτής της κοινοβιακής κοινότητας δεν υπάρχουν ειδικευμένοι θεραπευτές. *«Οι ρόλοι θεραπευτής-ασθενής έχουν καταργηθεί και η κοινότητα λειτουργεί με την ιεραρχική της δομή»* (Παπαγεωργίου, 1990, σ.266), η οποία στηρίζεται σε μια ιεράρχηση αρμοδιοτήτων, όπου όσοι βρίσκονται περισσότερο χρόνο στην κοινότητα έχουν και τις περισσότερες αρμοδιότητες.

Το 1964 ιδρύεται από το David Deitch το Daytop, που ανήκει και αυτό στην κατηγορία των κοινωφελών κοινοτήτων που λειτουργούν χωρίς τη βοήθεια ειδικών θεραπευτών, αλλά με την πείρα και τη συνεργασία πρώην τοξικομανών (Γιαννακοπούλου, 1991, σ.76, Παπαγεωργίου, 1990, σ.268). Άλλωστε, ο Deitch ήταν πρώην εξαρτημένος από ηρωίνη και μέλος του Synanon, με το οποίο και διαφώνησε. Βασική διαφορά του Daytop από το Synanon είναι ότι το πρώτο δεν έχει την τάση να κρατήσει τα μέλη του στην κοινότητα για όλη τους τη ζωή. Αν και πιστεύει επίσης ότι η

κοινωνία νοσεί, θεωρεί ότι σκοπός των προγραμμάτων απεξάρτησης είναι να επιστρέψουν τα άτομα απεξαρτημένα στην κοινωνία (Zapherides, 1990, σ.79).

Το Synanon και το Daytop διαμόρφωσαν και εδραίωσαν τις βασικές αρχές των *‘Ιεραρχημένων Θεραπευτικών Κοινοτήτων’* που συνέχισαν να εφαρμόζονται ως θεραπευτικές προσεγγίσεις τα επόμενα χρόνια όχι μόνο στην Αμερική, αλλά και σε Ευρωπαϊκές χώρες. Πρόκειται ουσιαστικά για ομάδες αυτοβοήθειας οργανωμένες στη βάση ανάθεσης αρμοδιοτήτων (όπου τα παλιότερα μέλη είναι ιεραρχικά ανώτερα με περισσότερες αρμοδιότητες) που βασίζονται σε τρεις σημαντικές προϋποθέσεις: α) την ειλικρίνεια μεταξύ όσων συμβιών, β) την πλήρη αποχή από εξαρτητικές ουσίες και γ) την αποφυγή εκδήλωσης σωματικής βίας. Στη χώρα μας ο Ζαφειρίδης εισηγήθηκε τη δημιουργία ενός ολοκληρωμένου πολυφασικού στεγνού προγράμματος με την επωνυμία Ειδικό Θεραπευτικό Πρόγραμμα για Εξαρτημένα Άτομα βασιζόμενο στη λειτουργία των *‘Ιεραρχημένων Θεραπευτικών Κοινοτήτων’*, η οποία κι έγινε δεκτή από το Υπουργείο Υγείας και Πρόνοιας το 1982 (Ρούσσης, 1998, σ.117). Έτσι, το 1983 ξεκινά πειραματικά τη λειτουργία της ΙΘΑΚΗ στη Σίνδο της Θεσσαλονίκης με 8 μέλη. Το 1987 με το νόμο 1729 ιδρύεται το Κέντρο Θεραπείας Εξαρτημένων Ατόμων, που ως Ν.Π.Δ.Δ. είναι αυτοδιοικούμενο και αυτοδιαχειριζόμενο.

Το ΚΕ.Θ.Ε.Α. εξελίχθηκε σε έναν από τους σημαντικότερους φορείς για την αντιμετώπιση του προβλήματος των ναρκωτικών στην Ελλάδα. Αυτή τη στιγμή αριθμεί 21 θεραπευτικά προγράμματα σε 16 διαφορετικές πόλεις και 15 σωφρονιστικά καταστήματα. Οι υπηρεσίες του παρέχονται δωρεάν και άμεσα, καθώς δεν υπάρχουν λίστες αναμονής. Οι παροχές του ΚΕ.Θ.Ε.Α. περιλαμβάνουν: συμβουλευτική υποστήριξη στους χρήστες και στις οικογένειές τους, έγκαιρη παρέμβαση, θεραπεία απεξάρτησης, εκπαίδευση και κατάρτιση, ενσωμάτωση στην κοινωνία και στον κόσμο της εργασίας.

Η δομή του θεραπευτικού προγράμματος περιλαμβάνει: το *‘Συμβουλευτικό Κέντρο’* (όπου γίνεται η πρώτη επαφή του ενδιαφερόμενου με το πρόγραμμα), τη *‘Θεραπευτική Κοινότητα’* (όπου εφαρμόζεται η θεραπευτική παρέμβαση), το *‘Κέντρο Κοινωνικής Επανάταξης’* (που προετοιμάζει την αποχώρηση του ατόμου από το πρόγραμμα). Παράλληλα, λειτουργούν για τους χρήστες το *‘Τμήμα Εκπαίδευσης’* (που παρέχει εκπαίδευση και επαγγελματική κατάρτιση) και για τις οικογένειές τους και το *‘Κέντρο Οικογενειακής Υποστήριξης’*. Δε λείπουν, βέβαια, το *‘Τμήμα Έρευνας’* με στόχο τη συλλογή και αξιολόγηση δεδομένων για τη βελτίωση των παρεχόμενων υπηρεσιών, αλλά και υπηρεσίες διοικητικής και οικονομικής υποστήριξης.

Τα προγράμματα που λειτουργούν απευθύνονται σε ομάδες χρηστών με διαφορετικές ανάγκες, όπως οι έφηβοι και ενήλικοι χρήστες που βρίσκονται σε διαφορετικά στάδια εμπλοκής με τις ουσίες, εξαρτημένες μητέρες με τα παιδιά τους, φυλακισμένοι και αποφυλακισμένοι χρήστες, μετανάστες και παλιννοστούντες, ακόμα και εξαρτημένοι από το αλκοόλ και τα τυχερά παιχνίδια, αλλά και έφηβοι και οικογένειες με προβλήματα εξάρτησης από το διαδίκτυο (www.kethea.gr). Κάθε ειδική ομάδα αιτούντων θεραπεία εντάσσεται διαφορετικό πρόγραμμα.

Σύμφωνα με την ιδεολογική προσέγγιση του ΚΕ.Θ.Ε.Α για τη θεραπεία, η παρέμβαση σε αυτό το φορέα στηρίζεται στο ότι η τελευταία «κατευθύνεται όχι απλώς στην υπέρβαση της συγκεκριμένης ανεπιθύμητης συμπεριφοράς (χρήση ουσιών, αποφυγή εργασίας, παραβατική συμπεριφορά), αλλά και στη διαμόρφωση προοπτικών δημιουργικότητας και παρέμβασης στις περιβαλλοντικές κοινωνικές συνθήκες» (Παρασκευόπουλος, 2004, σ.36). Παρατηρείται, λοιπόν μια ενδιαφέρουσα εξέλιξη της ‘σκέψης’ του ΚΕ.Θ.Ε.Α., που αν και έχει τις ρίζες του στις πρώτες κλειστές ιεραρχημένες κοινότητες του Synanon και του Daytop, όπου οι εξαρτημένοι ήταν εσώκλειστοι και απασχολούνταν μόνο με το δικό τους πρόβλημα μακριά από το κοινωνικό σύνολο, σήμερα ο εν λόγω φορέας έχει αναπτύξει μια διαφορετική άποψη για τη σύνθεση του ατομικού και του κοινωνικού παράγοντα μέσα στη θεραπεία. Έτσι, οι Θεραπευτικές Κοινότητες του ΚΕ.Θ.Ε.Α. είναι ενταγμένες στον κοινωνικό ιστό και παρότι επικεντρώνουν το ενδιαφέρον τους στην αντιμετώπιση των προσωπικών προβλημάτων των εξαρτημένων ατόμων, επιχειρούν να θέτουν σε αυτά τον προβληματισμό για τα συμβάντα στον κοινωνικό τους περίγυρο θεωρώντας ότι και τα ίδια είναι μέρος της κοινωνίας και της λειτουργίας της (ΠΑΡΕΜΒΑΣΗ, 1999, σ.30, Zapherides, 1990, σ.80).

Πιο συγκεκριμένα, το ΚΕ.Θ.Ε.Α. συγκροτεί τη θεραπευτική του παρέμβαση στο πρόβλημα των ναρκωτικών στη χώρα μας μέσα από τις Θεραπευτικές Κοινότητες. Σύμφωνα με αυτή τη θεραπευτική προσέγγιση η έμφαση της παρέμβασης είναι διττή, ατομική και κοινωνική. Η χρήση ουσιών αντιμετωπίζεται ως σύμπτωμα βαθύτερων προβλημάτων ψυχολογικής, διαπροσωπικής ή κοινωνικής προέλευσης. Συνεπώς, η θεραπευτική προσέγγιση του ΚΕ.Θ.Ε.Α. είναι ‘ψυχοκοινωνική’¹¹⁷ (www.kethea.gr). Κατά τη διάρκεια της θεραπείας δίνεται έμφαση στην άρση της ψυχικής εξάρτησης του ατόμου, αλλά και την ανάπτυξη διαπροσωπικών και κοινωνικών δεξιοτήτων.

---

¹¹⁷ Όρος που χρησιμοποιείται στα έντυπα που εκδίδονται από τον ίδιο το φορέα.

Από την εποχή του Synanon και του Daytop μέχρι και σήμερα οι Θεραπευτικές Κοινότητες αποτελούν χώρους συμβίωσης που στηρίζονται σε δύο βασικές αρχές, την αυτοβοήθεια και την ιεραρχημένη δομή. Σύμφωνα με την αρχή της αυτοβοήθειας κάθε μέλος της κοινότητας μαθαίνει να βοηθά τον εαυτό του με την υποστήριξη των άλλων. Έτσι, οι Θεραπευτικές Κοινότητες μπορούν να οριστούν ως περιβάλλον όπου οι άνθρωποι συνυπάρχουν και συνδέονται λόγω του κοινού τους στόχου: της απεξάρτησης και της επανένταξης στην κοινωνία (www.kethea.gr). Η αρχή της αυτοβοήθειας βασίζεται στην ενεργό συμμετοχή του μέλους της κοινότητας, έτσι ώστε το ίδιο να μην αντιμετωπίζεται παθητικά ως ασθενής, αλλά να συμμετέχει ενεργά στη θεραπεία. Η συμμετοχή του στις θεραπευτικές διαδικασίες, στις καθημερινές εργασίες μέσα στο χώρο της Κοινότητας, στις εκπαιδευτικές και άλλες δραστηριότητες είναι προϋπόθεση παραμονής του στο πρόγραμμα. Η αυτοβοήθεια μέσα στην Κοινότητα είναι μια έννοια που διευρύνεται, ώστε αν και ξεκινά από την κινητοποίηση του ίδιου του χρήστη να βοηθήσει τον εαυτό του στην αντιμετώπιση του προβλήματος της εξάρτησης, καταλήγει στην αλληλοβοήθεια, τη συνεργασία και την ανάπτυξη των ανθρωπίνων σχέσεων (ΚΕ.Θ.Ε.Α, 1999, σ.3). Σύμφωνα με την αρχή της ιεραρχίας, η Θεραπευτική Κοινότητα στηρίζει την αποτελεσματική της παρέμβαση όχι μόνο στη συνεργασία με τους άλλους, αλλά και στην ιεραρχική δομή. Η θεραπευτική διαδικασία είναι οργανωμένη με τέτοιο τρόπο, ώστε αρθρώνεται σε θεραπευτικά στάδια, από τα οποία καθώς περνά κάθε μέλος της Κοινότητας ανεβαίνει επίπεδα προσωπικής και κοινωνικής ευθύνης (Παρασκευόπουλος, 2004, σ.79). Οι αποφάσεις για τη λειτουργία της Θεραπευτικής Κοινότητας λαμβάνονται δημοκρατικά. Μέσα, όμως, από την ιεραρχία τα μέλη μοιράζονται την ευθύνη ανάλογα με το χρονικό διάστημα παραμονής και τη συναισθηματική ωριμότητα του καθενός, έτσι ώστε να καλλιεργείται ο σεβασμός και η πειθαρχία. Άλλωστε, απώτερος στόχος είναι να μάθει το κάθε μέλος να λειτουργεί σε ένα σύστημα ανάλογο με αυτό που θα αντιμετωπίσει στην κοινωνία με την επανένταξή του (ΠΑΡΕΜΒΑΣΗ, 1999, σ.52).

Στο ΚΕ.Θ.Ε.Α. εφαρμόζεται ένα μοντέλο Πολλαπλής Παρέμβασης. Κατά τη θεραπευτική διαδικασία ακολουθούνται τεχνικές και μέθοδοι προσέγγισης τόσο ατομικές, όσο και ομαδικές. Τεχνικές, όπως *ατομική και ομαδική συμβουλευτική, ομαδικές συναντήσεις, προσωπική ανάπτυξη, ομάδες στόχων, ψυχόγραμμα, συμπεριφορική θεραπεία, οικογενειακή θεραπεία, τεχνικές χαλάρωσης, 'Μαραθώνιος', 'Αντιπαραθετικές ομάδες', ανάληψη ευθύνης και βασική εκπαίδευση* εφαρμόζονται στο εβδομαδιαίο πρόγραμμα των Θεραπευτικών Κοινοτήτων (Zapherides, 1990, σ.78, ΠΑΡΕΜΒΑΣΗ, 1999, σ.56, Πουλόπουλος, 1995, σ.56).

Σύμφωνα, λοιπόν, με την ιδεολογική προσέγγιση των Θεραπευτικών Κοινοτήτων η θεραπεία είναι απόλυτα συνδεδεμένη με τη διερεύνηση των αιτιών της εξάρτησης και των παραγόντων (ατομικών, οικογενειακών, κοινωνικών, οικονομικών, πολιτιστικών) που συμβάλλουν σε αυτήν. Για αυτό και η θεραπευτική προσέγγιση οφείλει να είναι σφαιρική. *«Ξεκινά από το ατομικό ιστορικό του καθενός, εξετάζει το οικογενειακό του περιβάλλον, τον τρόπο ένταξής του στις κοινωνικές σχέσεις και στους καταμερισμούς της αγοράς και τις σχέσεις του με άλλα πρόσωπα»* (Παρασκευόπουλος, 2004, σ.78). Πρόκειται ουσιαστικά για την εφαρμογή ενός Μοντέλου Πολλαπλής Παρέμβασης (Πουλόπουλος, 1995, σ.56), που σημαίνει ότι η θεραπευτική προσπάθεια επικεντρώνεται όχι μόνο στην εξάλειψη της συμπεριφοράς της χρήσης εξαρτητικών ουσιών, αλλά και στην αντιμετώπιση ενός συνόλου άλλων προβλημάτων που συνυπάρχουν στην περίπτωση των εξαρτημένων ατόμων. Στόχοι, λοιπόν, του θεραπευτικού προγράμματος του ΚΕ.Θ.Ε.Α. είναι σε ένα πρώτο στάδιο η αποχή των ατόμων από τις ουσίες και η ψυχολογική απεξάρτησή τους (Παρασκευόπουλος, 2004, σ.80). Σε ένα δεύτερο στάδιο, όμως, περιλαμβάνονται στόχοι που αφορούν την αρμονική επανένταξη των απεξαρτημένων ατόμων στο κοινωνικό σύνολο. Πρόκειται για στόχους, όπως η προσωπική αλλαγή του ατόμου, αλλά και του τρόπου ζωής του με απώτερο σκοπό την κοινωνική επανένταξη.

Συνοπτικά, το Κέντρο Θεραπείας Εξαρτημένων Ατόμων προτείνει στη θεραπευτική αντιμετώπιση του προβλήματος των ναρκωτικών το μοντέλο της Πολλαπλής Παρέμβασης, το οποίο ενσαρκώνεται στη Θεραπευτική Κοινότητα. Οι Θεραπευτικές Κοινότητες είναι *στεγνά* θεραπευτικά προγράμματα, που βασίζονται στην *ομαδική συμβίωση* και στην *ιεραρχημένη δομή* όχι μόνο ως τρόπους οργάνωσης και λειτουργίας, αλλά και ως θεραπευτικού εργαλείου. Η αποχή από τις ουσίες, η σταδιακή ανάληψη ευθυνών και αρμοδιοτήτων εντός ενός προγράμματος κοινοβιακού χαρακτήρα και η εκπαίδευση σε κοινωνικές και μορφωτικές δεξιότητες συνθέτουν μία θεραπευτική προσέγγιση που αποσκοπεί στη ψυχοσωματική απεξάρτηση και την προσωπική αλλαγή του ατόμου. Υπό την εποπτεία του θεραπευτικού προσωπικού, το οποίο συμμετέχει ενεργά στο κοινοβιακού χαρακτήρα πρόγραμμα επιδιώκεται η προετοιμασία για την επανένταξη στην κοινωνία.

4.2.3 Οργανισμός Κατά των Ναρκωτικών: Η Υποκατάσταση

Η αντιμετώπιση του προβλήματος των ναρκωτικών με τη χορήγηση υποκατάστατων στους εξαρτημένους χρήστες έχει τις ρίζες της στην Αμερική του 1960. Εκείνη τη δεκαετία ο αριθμός των εθισμένων στα ναρκωτικά και κυρίως στην ηρωίνη έχει σημειώσει αύξηση και τα κατασταλτικά μέτρα ποινικής προσέγγισης φάνηκε ότι δεν είχαν αποφέρει τα αναμενόμενα αποτελέσματα. Έτσι, επικρατεί ένα γενικότερο πνεύμα αναζήτησης νέων τρόπων αντιμετώπισης της εξάρτησης. Το 1964 δύο Άγγλοι ψυχίατροι, οι Mariew Nyswander και Vincent Dale προτείνουν πρώτοι τη θεραπεία της υποκατάστασης με μεθαδόνη για τους εξαρτημένους από την ηρωίνη χρήστες (Ρούσσης, 1998, σ.26). Η μεθαδόνη είναι ένα συνθετικό ναρκωτικό, που κατασκευάστηκε από τους Γερμανούς κατά το 2^ο Παγκόσμιο Πόλεμο ως υποκατάστατο των οπιοειδών και χρησιμοποιούταν ως αναλγητικό για την αντιμετώπιση του στερητικού συνδρόμου από τη διακοπή χρήσης ηρωίνης. Οι δύο ψυχίατροι ιδρύουν στην Αμερική το πρώτο πειραματικό πρόγραμμα συντήρησης με μεθαδόνη προτείνοντας αυτή τη λύση ως μέσο για την παρεμπόδιση της αύξησης του αριθμού των τοξικομανών, αλλά και ελάττωσης της εγκληματικότητας που συνδέεται με τη χρήση.

Στην Ελλάδα η πρόβλεψη της αντιμετώπισης του προβλήματος των ναρκωτικών μέσα από τη χρήση υποκατάστατου προβλέπεται για πρώτη φορά με το νόμο 2161 του 1993 (άρθρο 12), που αποτελεί τροποποίηση του Ν. 1729/1987 (Αρθ.7), ο οποίος επικρατούσε ως τότε και προέβλεπε την αντιμετώπιση των χρηστών μόνο με ποινικά μέτρα ή τη θεραπεία σε στεγνό θεραπευτικό πρόγραμμα. Σύμφωνα, λοιπόν, με τον καινούριο νόμο ιδρύεται ο Οργανισμός Κατά των Ναρκωτικών ως αυτοδιοικούμενο Νομικό Πρόσωπο Ιδιωτικού Δικαίου που εποπτεύεται από το Υπουργείο Υγείας και Κοινωνικών Ασφαλίσεων. Μέσα από τον Ο.ΚΑ.ΝΑ. επιτρέπεται η χορήγηση υποκατάστατων σε δημόσιες μονάδες μετά από κοινή απόφαση του ίδιου του Οργανισμού και του Υπουργείου Υγείας, που καθορίζουν τόσο τις χορηγούμενες ουσίες, όσο και τους όρους χορήγησής τους (Παρασευόπουλος, 2004, σ.83, www.okana.gr). Το πρώτο Πειραματικό Πρόγραμμα Υποκατάστασης ιδρύεται με Υπουργική απόφαση το 1995 στην Αθήνα, βασίζεται στο Ολλανδικό μοντέλο και εδραιώνει από αυτή τη χρονική στιγμή τη θεραπευτική αντιμετώπιση με χορήγηση υποκατάστατων στη χώρα μας.

Η αδυναμία των κατασταλτικών μέτρων ποινικής αντιμετώπισης να μειώσουν την προσφορά των ουσιών, η εγκληματικότητα περί τα ναρκωτικά που συνέχιζε να υπάρχει και μάλιστα σε υψηλότερο επίπεδο οργάνωσης, η εξάπλωση του ιού του AIDS, αλλά και η συνεχής αύξηση της επικινδυνότητας των τοξικών ουσιών οδήγησε στη σκέψη για την

ανάπτυξη θεραπευτικών προσεγγίσεων, που θα επικεντρώνουν το ενδιαφέρον τους στον περιορισμό των αρνητικών συνεπειών από την κατάχρηση παράνομων ουσιών (Πουλόπουλος, 1995, σ.54). Πρόκειται για μια πολιτική *περιορισμού της βλάβης* από την κατάχρηση εξαρτητικών ουσιών. Μετά από χρόνια θεραπευτικής προσπάθειας (που ξεκίνησε το 1987 με την ίδρυση της ΙΘΑΚΗΣ ως στεγνού θεραπευτικού προγράμματος) φαίνεται πως στη δεκαετία του 1990 οι συνθήκες στη χώρα μας έχουν ωριμάσει όχι μόνο για να γίνει αντιληπτό ότι δεν μπορούν όλοι οι χρήστες να αντιμετωπιστούν με φυλάκιση ή θεραπεία, αλλά και ότι είναι καιρός να γίνει αποδεκτή η οργάνωση θεραπευτικών δομών που προσανατολίζονται περισσότερο στη μείωση των βλαβερών συνεπειών από τη χρήση ουσιών, παρά στην πλήρη αποχή από αυτές. Μάλιστα, τα προγράμματα υποκατάστασης επιδιώκουν να ελαττώσουν τις αρνητικές συνέπειες όχι μόνο για το χρήστη, αλλά και για το κοινωνικό σύνολο. Ο χρήστης από τη μία μεριά αναμένεται μέσα από την ένταξή του σε ένα πρόγραμμα υποκατάστασης να ελέγξει σε ένα βαθμό την κατάχρησή, να μειώσει συνεπώς τους κινδύνους για την υγεία του και να μείνει κοινωνικά ενεργός με τη ψυχοθεραπευτική και εκπαιδευτική βοήθεια του θεραπευτικού προγράμματος (Παρασκευόπουλος, 2004, σ.6). Από την άλλη μεριά με τη μείωση των επικίνδυνων συμπεριφορών (όπως η ενέσιμη χρήση ουσιών, η μετάδοση μολυσματικών ασθενειών και η εγκληματικότητα που συνδέεται με τη χρήση) από μέρους των χρηστών μειώνονται οι βλαπτικές συνέπειες και για το κοινωνικό σύνολο. Χαρακτηριστικοί είναι οι βασικοί «*άξονες πολιτικής*» του Ο.ΚΑ.ΝΑ., όπως διατυπώνονται από τον ίδιο το Φορέα: 1)να βελτιωθεί η ποιότητα ζωής των χρηστών, 2)να μειωθεί ο αριθμός των νέων ανθρώπων που εισέρχονται στη χρήση των ναρκωτικών, 3)να αυξηθεί ο αριθμός των ανθρώπων που επιτυγχάνουν την αποχή, 4)να μειωθούν οι βλάβες στην υγεία των χρηστών, 5)να ενταχθούν στον κοινωνικό ιστό, 6)να μειωθεί η εγκληματικότητα, 7)να προστατευθεί η δημόσια υγεία και η κοινωνία από όλες τις συνέπειες του προβλήματος, 8)να εξαφανιστεί η λίστα αναμονής (www.okana.gr).

Στα πλαίσια αυτής της «*πολιτικής*» ο Ο.ΚΑ.ΝΑ. οργανώνει και παρέχει υπηρεσίες στον τομέα της πρόληψης, της θεραπείας και της επανένταξης των χρηστών (www.okana.gr). Ιδιαίτερα στον τομέα της θεραπείας υποκατάστασης, πέρα από τη φαρμακευτική αγωγή παρέχεται ψυχολογική και οικογενειακή υποστήριξη, συμβουλευτική για τη φροντίδα της σωματικής υγείας του ατόμου και ιατρική περίθαλψη, φροντίδα για εκπαίδευση και επαγγελματική αποκατάσταση, και φροντίδα για την τακτοποίηση ενδεχόμενων νομικών εκκρεμοτήτων (Ο.ΚΑ.ΝΑ, Ε.Κ.ΤΕ.Π.Ν., 2007, σ.52, www.okana.gr). Τα υποκατάστατα που χορηγούνται είναι η μεθαδόνη, η βουπρενορφίνη και η ναλτρεξόνη (Ε.Κ.ΤΕ.Π.Ν., 2007, σ.52).

Η πρώτη φάση από την οποία περνάει το άτομο που εντάσσεται στο πρόγραμμα του Ο.ΚΑ.ΝΑ είναι η Φάση της Προεισαγωγής, που είναι κατά κύριο λόγο ενημερωτική για το χρήση και ανίχνευτική για το θεραπευτικό προσωπικό. Ακολουθεί η φάση της Προετοιμασίας-Αξιολόγησης, όπου το υποκατάστατο χορηγείται στο χρήστη με σκοπό να τον βοηθήσει στην ανώδυνη σωματική αποτοξίνωση, δηλαδή να τον απαλλάξει από τα συμπτώματα του στερητικού συνδρόμου λόγω διακοπής χρήσης του ναρκωτικού. Σε αυτή τη φάση γίνεται μια αξιολόγηση του χρήστη προκειμένου να αποφασιστεί η συνέχιση της θεραπείας του. Έτσι, σύμφωνα με τη μία εκδοχή, για τα άτομα που κρίνονται ικανά να επιτύχουν την πλήρη απεξάρτηση ακολουθεί η Μονάδα Υποκατάστασης-Απεξάρτησης (12-18 μήνες). Σε αυτό το χρονικό διάστημα χορηγείται το υποκατάστατο για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα, αλλά επιχειρείται η σταδιακή μείωση της ποσότητας έως και τη μηδένισή της. Στην περίπτωση που αυτός ο στόχος δεν επιτευχθεί και σύμφωνα με τη δεύτερη εκδοχή, ο χρήστης εντάσσεται στη Μονάδα Υποκατάστασης-Συντήρησης, με σκοπό την αποφυγή χρήσης της παράνομης ουσίας και των επιπτώσεών της. Και στις δύο περιπτώσεις (την απεξάρτηση και τη ‘συντήρηση’) απώτερος στόχος είναι η ομαλή επαγγελματική και κοινωνική λειτουργία του ατόμου (www.okana.gr, Παρασκευόπουλος, 2004, σ.80). Η λειτουργία του προγράμματος υποκατάστασης είναι σε εξωτερική βάση κι έτσι ο χρήστης προσέρχεται στο πρόγραμμα για να λάβει τη φαρμακευτική του αγωγή σε περιοδικότητα που ορίζεται από το πρόγραμμα ανάλογα με τη θεραπευτική φάση που βρίσκεται (ξεκινώντας από καθημερινή βάση). Παράλληλα με τη φαρμακευτική αγωγή παρέχεται και ψυχοθεραπευτική και κοινωνική στήριξη, ενώ απαραίτητο είναι να αποδεχθεί ο χρήστης τον έλεγχο του από το προσωπικό για την ανίχνευση κατανάλωσης άλλων ουσιών.

Ο πληθυσμός των χρηστών στον οποίο απευθύνεται ο Ο.ΚΑ.ΝΑ είναι κυρίως άτομα με μακρόχρονη πορεία στη χρήση ουσιών που αδυνατούν να ακολουθήσουν θεραπεία μέσω στεγνού προγράμματος. Οι Μονάδες του εν λόγω φορέα εντάσσονται στην πρακτική της θεραπείας μέσω φαρμακευτικής αγωγής εκτός από μία, που ως στεγνό πρόγραμμα απευθύνεται σε εφήβους. Για να κατανοήσουμε τις ανάγκες ποιών χρηστών μπορεί να καλύψει ο Ο.ΚΑ.ΝΑ, είναι πρόσφορο να παρακολουθήσουμε τις προϋποθέσεις ένταξης για να γίνει κανείς δεκτός στο πρόγραμμα υποκατάστασης. Πρέπει, λοιπόν: 1) να κάνει μακροχρόνια χρήση ηρωίνης και να είναι πάνω από 22 ετών, 2) να έχει μακροχρόνια χρήση να έχει προκαλέσει ψυχική και σωματική εξάρτηση, 3) να αποδεχθεί εγγράφως τους όρους του θεραπευτικού συμβολαίου για τη συμμετοχή του στο πρόγραμμα και σε περίπτωση που τους παραβιάσει απομακρύνεται από αυτό μετά από απόφαση της Επιστημονικής Ομάδας, 4) να έχει προηγηθεί προσπάθεια απεξάρτησης

σε άλλο πρόγραμμα και 5) άτομα άνω των 35 ετών με μακροχρόνια χρήση οπιοειδών εισάγονται έστω και αν δεν υπάρχει προηγούμενη προσπάθεια απεξάρτησης (Ο.ΚΑ.ΝΑ.).

Καθώς ο Ο.ΚΑ.ΝΑ. είναι ο μόνος φορέας που υλοποιεί στην Ελλάδα τη θεραπευτική προσέγγιση για τα ναρκωτικά μέσα από την ελεγχόμενη παροχή υποκατάστατης ουσίας, η θεραπευτική του προσέγγιση στρέφεται αναπόφευκτα στο βιολογικό μέρος της εξάρτησης, δηλαδή τη σωματική εξάρτηση (www.okana.gr). Έτσι, σε αυτόν το φορέα, η εξάρτηση των χρηστών από τα οπιούχα αντιμετωπίζεται κυρίως ως νόσος. Βέβαια, η νόσος αυτή δε θεωρείται μόνο σωματική, αλλά πιο σύνθετη, καθώς περιλαμβάνει καταστάσεις σωματικής, ψυχικής και κοινωνικής δυσλειτουργίας του ατόμου (E.K.TE.I.N., 2007, σ.52). Η προσέγγιση των προγραμμάτων υποκατάστασης έχει τις ρίζες της σε μία βιολογική πρόσληψη της εξάρτησης. Ωστόσο, με την ένταξη των θεραπευτικών δομών υποκατάστασης στη θεραπευτική πρακτική της Ελλάδας κατά τη δεκαετία του 1990, φαίνεται ότι η κοινωνία μας αυτή την περίοδο είναι πια ώριμη για να προσλάβει τη θεραπεία ως μια πιο διευρυμένη έννοια. Με την ίδρυση και λειτουργία των προγραμμάτων υποκατάστασης η εθνική μας πολιτική για την αντιμετώπιση του προβλήματος των ναρκωτικών αναγνωρίζει ότι η θεραπεία μπορεί πέρα από τον απόλυτα θεραπευτικό στόχο, δηλαδή την πλήρη απεξάρτηση, να έχει και ένα δεύτερο στόχο, που αφορά την ελαχιστοποίηση των κινδύνων που προκύπτουν από την εξάρτηση, δηλαδή τη ‘συντήρηση’ του εξαρτημένου ατόμου σε ένα λειτουργικό επίπεδο για τον ίδιο και την κοινωνία.

Με λίγα λόγια ο Οργανισμός Κατά των Ναρκωτικών συμβάλλει στη θεραπευτική αντιμετώπιση του προβλήματος των ναρκωτικών με την εφαρμογή προγραμμάτων υποκατάστασης. Τα προγράμματα υποκατάστασης παρέχουν για κάποιο χρονικό διάστημα στο χρήστη την υποκατάστατη ουσία με αρχικό στόχο τη βοήθεια στην αντιμετώπιση του στερητικού συνδρόμου και τη σταδιακή αποχή από την ουσία με στόχο την πλήρη απεξάρτηση του ατόμου. Στην περίπτωση, όμως, που η πλήρης ψυχοσωματική απεξάρτηση του ατόμου είναι αδύνατη, ως θεραπευτικός στόχος ορίζεται η ‘συντήρηση’, δηλαδή η φαρμακευτική υποστήριξη του ατόμου με την τακτική χορήγηση του υποκατάστατου, έτσι ώστε να επιτευχθεί η ελαχιστοποίηση των κινδύνων από τη χρήση παράνομων ουσιών και η λειτουργική του ένταξη στην κοινωνία. Η θεραπευτική προσέγγιση του εν λόγω φορέα είναι ιατροφαρμακευτική, καθώς ο εξαρτημένος προσλαμβάνεται κατά κύριο λόγο ως ασθενής. Βέβαια, αναγνωρίζεται ότι πέρα από το βιολογικό υπόστρωμα της εξάρτησης συνυπάρχουν ψυχικοί και κοινωνικοί παράγοντες,

που χρειάζεται να επεξεργάζονται κατά τη διάρκεια της θεραπευτικής παρέμβασης. Για αυτό το θεραπευτικό πρόγραμμα περιλαμβάνει πέρα από τη χορήγηση υποκατάστατου, ιατρική παρακολούθηση, συμβουλευτική ατομική και ομαδική, υποστήριξη στην ανάπτυξη κοινωνικών και επαγγελματικών δεξιοτήτων, αλλά και νομική υποστήριξη.

4.2.4 18 ΑΝΩ: Η ψυχοθεραπεία

Η πρώτη μονάδα απεξάρτησης που λειτούργησε στην Ελλάδα είναι εκείνη του Ψυχιατρικού Νοσοκομείου Αθηνών. Ξεκίνησε να λειτουργεί το 1969 και μέχρι το 1995 αφορούσε στη θεραπεία αλκοολικών και τοξικομανών. Από το 1995 και μετά χωρίζονται τα τμήματα των αλκοολικών και των τοξικομανών (www.psyhat.gr). Έκτοτε, λοιπόν, η αντιμετώπιση της εξάρτησης των χρηστών ναρκωτικών ουσιών γίνεται σε ξεχωριστή πτέρυγα του Ψυχιατρικού Νοσοκομείου Αθηνών. Το γεγονός ότι στη χώρα μας η αντιμετώπιση του προβλήματος της εξάρτησης τόσο από τα ναρκωτικά, όσο και από το αλκοόλ ξεκίνησε και για αρκετά χρόνια εξασκήθηκε στα πλαίσια του μεγαλύτερου δημόσιου ψυχιατρικού νοσοκομείου είναι ενδεικτική της αντίληψης που επικρατούσε την περίοδο του 1969 (που ξεκίνησε η λειτουργία της εν λόγω Κλινικής) και των επόμενων ετών για τη θεραπευτική προσέγγιση της ουσιοεξάρτησης. Φαίνεται, ότι από τη στιγμή που το ζήτημα της εξάρτησης ορισμένων ατόμων από ναρκωτικές ουσίες άρχισε να γίνεται αντιληπτό και να θεωρείται κοινωνικά κατακριτέο, ταυτίστηκε με τη ψυχική διαταρχή. Κατά συνέπεια και η θεραπευτική προσέγγιση της τοξικομανίας οργανώθηκε γύρω από τη ψυχιατρική θεώρηση και εξασκήθηκε αρχικά εντός των ψυχιατρικών δομών της χώρας μας.

Βασική αρχή λειτουργίας του 18Ανω είναι η εθελοντική προσέλευση και παραμονή του εξαρτημένου από ναρκωτικές ουσίες ατόμου. Σύμφωνα με τη γενικότερη αντίληψη του φορέα, βασικές προϋποθέσεις για να είναι αποτελεσματική η ψυχοθεραπεία είναι: α) ο ίδιος ο τοξικομανής να θέλει πραγματικά να θεραπευτεί και να είναι ανοιχτός να αναπτύξει μια θεραπευτική σχέση με το θεραπευτή του και β) να θέλει να μιλήσει για την εξάρτησή του προκειμένου να την επεξεργαστεί θεραπευτικά (Ρούσσης, σ.22). Πέρα από την εθελοντική συμμετοχή, εξίσου βασική αρχή του θεραπευτικού προγράμματος του 18 ΑΝΩ είναι η αποχή από την κατανάλωση ναρκωτικών. Πρόκειται για ένα ‘στεγνό’ θεραπευτικό πρόγραμμα που βασίζεται στη διακοπή της χρήσης, πράγμα το οποίο ελέγχεται σε περιοδική βάση. Τέλος, πρόκειται για ένα ‘κλειστό’ πρόγραμμα, που σημαίνει ότι οι υπό θεραπεία διαβιούν εντός του θεραπευτικού πλαισίου, χωρίς επαφές με το οικείο τους περιβάλλον ή άλλα άτομα πέρα

από εκείνα της θεραπευτικής ομάδας. Σκοπός είναι να επικεντρωθούν απερίσπαστοι από εξωτερικούς παράγοντες στην προσπάθειά τους για θεραπεία (www.psyhat.gr).

Στα πλαίσια της θεραπευτικής προσέγγισης για τα ναρκωτικά του 18 ΆΝΩ παρέχεται και πληθώρα υπηρεσιών, που μαρτυρεί ότι και ο εν λόγω φορέας αντιμετωπίζει το πρόβλημα πολυδιάστατα. Πιο συγκεκριμένα, ως προς το καθαρά θεραπευτικό μέρος παρέχονται υπηρεσίες ψυχοθεραπείας σε ατομικό και ομαδικό επίπεδο. Παράλληλα, υποστηρικτικά της ψυχοθεραπείας λειτουργούν ένα σύνολο θεραπευτικών διαδικασιών που επικεντρώνουν το ενδιαφέρον τους στη θεραπεία μέσω τέχνης και άλλων διεργασιών έκφρασης και οικοδόμησης σχέσεων με τους άλλους. Πρόκειται για διαδικασίες, όπως η δραματοθεραπεία και η εργασιοθεραπεία (www.18ano.gr). Όπως και στους άλλους θεραπευτικούς φορείς, έτσι, και στο 18 ΆΝΩ παρέχονται παράλληλα υπηρεσίες συμβουλευτικής και στήριξης στις οικογένειες των μελών των θεραπευτικών προγραμμάτων, αλλά και συμβουλευτική και αντιμετώπιση ψυχοκοινωνικών και ιατρικών προβλημάτων των ίδιων των χρηστών.

Η δομή του θεραπευτικού προγράμματος του 18 ΆΝΩ ακολουθεί τη λογική όλων των άλλων προγραμμάτων. Δηλαδή, περιλαμβάνει τρεις φάσεις: την προετοιμασία, τη θεραπεία και την επανένταξη. Στην πρώτη φάση -Φάση Ευαισθητοποίησης- επιδιώκεται η ευαισθητοποίηση του χρήστη ως προς την αντιμετώπιση του προβλήματός του, η σταθεροποίηση της απόφασής του για θεραπεία, η εμπλοκή του στη θεραπευτική διαδικασία και τελικά η ένταξή του στο θεραπευτικό πλαίσιο. Πρόκειται για μια 'ανοιχτή' φάση (διάρκειας περίπου τριών μηνών), οπότε ο χρήστης επισκέπτεται τη Μονάδα μόνο για τις ατομικές συναντήσεις με το θεραπευτή, ομαδικές συναντήσεις με άλλους χρήστες στο ίδιο στάδιο και προκειμένου να συμμετάσχει σε ομάδες εμπύχωσης μέσα από την τέχνη και άλλες δραστηριότητες έκφρασης. Η δεύτερη φάση -Φάση Ψυχολογικής Απεξάρτησης- είναι 'κλειστή' και έτσι ο χρήστης διαμένει αποκλειστικά εντός της Μονάδας για περίπου 6-7 μήνες. Σε αυτό το χρονικό διάστημα επιχειρείται η απεξάρτηση του ατόμου μέσα από ποικίλες θεραπευτικές διαδικασίες, όπως η ατομική και ομαδική ψυχοθεραπεία, η θεραπεία μέσω τέχνης και η εργασιοθεραπεία. Μέσα από αυτές τις διαδικασίες ο χρήστης *«ανακαλύπτει τον πραγματικό του εαυτό και τους λόγους που τον οδήγησαν στη χρήση ουσιών και την εξάρτηση από αυτές. Μαθαίνει να κάνει, για πρώτη φορά, ειλικρινείς και ουσιαστικές σχέσεις, καθώς και τι σημαίνει υπευθυνότητα και συνέπεια»* (www.18ano.gr). Η τρίτη και τελευταία φάση -Φάση Κοινωνικής Επανένταξης- είναι 'ανοιχτή' και διαρκεί περίπου 10-12 μήνες. Και εδώ με τις ίδιες διαδικασίες μέσω ψυχοθεραπείας, συμβουλευτικής και τέχνης επιδιώκεται η

προετοιμασία του ατόμου για έξοδο από τις προστατευτικές δομές του προγράμματος και η επάνοδός του στη ζωή του κοινωνικού συνόλου.

Το 18 ΆΝΩ είναι ο μόνος φορέας που παρέχει συμβουλευτική και ψυχοθεραπεία σε ειδικούς πληθυσμούς στόχους. Αν και ουσιαστικά απευθύνεται σε όλους τους χρήστες που οι ίδιοι διατυπώνουν το αίτημα για θεραπεία, ανεξάρτητα από την ηλικία τους ή την πορεία τους στη χρήση και τη θεραπεία, ορισμένες ομάδες χρηστών αντιμετωπίζονται ειδικά από τον εν λόγω φορέα. Έτσι, το 18 ΆΝΩ είναι ο μόνος από τους φορείς απεξάρτησης στην Ελλάδα που δέχεται για ένταξη σε θεραπευτικό πρόγραμμα άτομα με ψυχιατρικά συμπτώματα. Η περίπτωση της συννοσηρότητας, της συνύπαρξης, δηλαδή, ψυχικών διαταραχών και χρήσης ψυχοδραστικών ουσιών είναι ένα φαινόμενο που έχει παρατηρηθεί από νωρίς σχετικά με την εξάρτηση από τις ουσίες. Ο προβληματισμός των επιστημόνων περί του θέματος οδήγησε στη χρήση του όρου ‘διπλή διάγνωση’ για τα άτομα στα οποία συνυπάρχει η εξάρτηση από ναρκωτικά με κάποια ψυχική διαταραχή, που μπορεί να αφορά ψυχώσεις, διπολική διαταραχή ή σοβαρές διαταραχές προσωπικότητας (Νικολάου, Μάτσα, 2004¹¹⁸). Το ‘Πρόγραμμα Ατόμων Διπλής Διάγνωσης’ του 18 ΆΝΩ δέχεται εξαρτημένους με ψυχιατρικά προβλήματα, που είναι ενταγμένοι σε κάποιο θεραπευτικό πρόγραμμα του φορέα. Εκεί, παράλληλα με τη θεραπεία απεξάρτησης, ακολουθείται για τα ψυχιατρικά συμπτώματα αγωγή για όσο διάστημα χρειάζεται υπό την παρακολούθηση ψυχιάτρου (Μάτσα, 2004β, σ.93). Επιπλέον, μόνο στο 18 ΆΝΩ λειτουργεί ειδικό κέντρο υποδοχής και θεραπείας για γυναίκες από το 2003 με ‘κλειστή’ δομή. Η θεραπευτική προσέγγιση είναι αυτούσια με εκείνη των υπολοίπων προγραμμάτων του φορέα, μόνο που σε αυτή την περίπτωση δίνεται έμφαση στην αντιμετώπιση ζητημάτων που αφορούν κατά κύριο λόγο τις γυναίκες και τα προβλήματα που αντιμετωπίζουν στη φροντίδα των παιδιών τους. Μάλιστα, λειτουργεί ξεχωριστά και ‘Ειδικό Πρόγραμμα για Εξαρτημένες Μητέρες και τα Παιδιά τους’. Σε αυτό παρέχεται συμβουλευτική σε έγκυες ή γυναίκες με παιδιά για φροντίδα του εαυτού του και του παιδιού. Η προσπάθεια της απεξάρτησης για τις γυναίκες στηρίζεται και πάλι στην ατομική και ομαδική ψυχοθεραπεία και τη θεραπεία μέσω τέχνης και έκφρασης. Παράλληλα, υπάρχει φροντίδα για τα παιδιά, που μένουν μαζί με τις μητέρες σε προστατευμένο περιβάλλον, έχουν ιατρική παρακολούθηση και συμμετοχή σε εκπαιδευτικές και ψυχοπαιδαγωγικές δραστηριότητες (www.psyhat.gr). Ακόμη, το 18 ΆΝΩ επικεντρώνει ειδικά την προσοχή του στους εφήβους στο ‘Κέντρο Ημέρας Εφήβων και Νέων Χρηστών Τοξικών Ουσιών’, που λειτουργεί από το 1993 σε

¹¹⁸ Όπως αναφέρεται στο Ε.Κ.ΤΕ.Π.Ν., 2007, σ.81.

‘ανοιχτή’ βάση και απευθύνεται σε νέους μέχρι 22 ετών. Εδώ επιχειρείται η ψυχική απεξάρτηση των νέων με ατομική και ομαδική ψυχοθεραπευτική προσέγγιση, αλλά και με μια σειρά ψυχοθεραπευτικών διαδικασιών (όπως εκπαιδευτικές, ψυχόδραμα, δραματοθεραπεία, αθλητικές κα.) *«που συμβάλλουν στην ανάπτυξη της συμβολικής σκέψης, της χρήσης του λόγου και της κοινωνικοποίησης»* (www.18ano.gr). Τέλος, στο συγκεκριμένο φορέα λειτουργεί ειδικό πρόγραμμα στις φυλακές Κορυδαλλού με ομάδες στήριξης και ευαισθητοποίησης για τους τοξικοεξαρτημένους κρατούμενους.

Είναι εμφανές ότι στο 18 ΑΝΩ κατά τη θεραπεία δίνεται έμφαση στο ψυχολογικό μέρος της εξάρτησης και όχι στο σωματικό. Εντός του θεραπευτικού προγράμματος πραγματοποιείται μια διαδικασία κοινωνικοποίησης του ατόμου, αλλά και μια σταδιακή ανασυγκρότηση της ζωής του. Απώτερος στόχος της θεραπευτικής παρέμβασης είναι η αλλαγή. Επιδιώκεται όχι μόνο η διακοπή της συμπεριφοράς της χρήσης, αλλά η ωρίμανσή του. Έτσι, *«η θεραπεία απεξάρτησης ισοδυναμεί με μια διαρκή δημιουργία – δημιουργία όρων ανασυγκρότησης της προσωπικότητας, διαμόρφωσης νέας ταυτότητας, ανάπτυξης νέων σχέσεων, νέων ενδιαφερόντων, νέων δραστηριοτήτων»* (Μάτσα, 1998, σ.123).

Με λίγα λόγια, το 18 ΑΝΩ εισάγει στον τομέα της θεραπευτικής αντιμετώπισης τη ψυχοθεραπευτική προσέγγιση. Η έμφαση δίνεται στην αντιμετώπιση της ψυχολογικής εξάρτησης μέσα από την ατομική και ομαδική ψυχοθεραπεία και τη θεραπεία μέσω τέχνης. Σε αυτό το φορέα για πρώτη φορά δίνεται έμφαση στη συννοσηρότητα και λειτουργεί ειδικό θεραπευτικό πρόγραμμα για άτομα που πέρα από την εξάρτηση παρουσιάζουν συμπτώματα ψυχικής νόσου. Παράλληλα δίνεται ιδιαίτερη προσοχή στις θεραπευτικές ανάγκες των γυναικών, που και εκείνες εντάσσονται σε εξειδικευμένα προγράμματα μαζί με τα παιδιά τους. Όλα τα προγράμματα είναι ‘κλειστής’ δομής κατά την κύρια φάση της ψυχικής απεξάρτησης προκειμένου τα άτομα να επικεντρωθούν στην αναζήτηση των αιτιών που τους οδήγησαν στην εξάρτηση. Σκοπός είναι μέσα από τη ψυχοθεραπεία και τη δημιουργική έκφραση και τις καθημερινές δραστηριότητες να καλλιεργηθεί μια νέα στάση ζωής ικανή να βοηθήσει το άτομο στην κοινωνική του επανένταξη.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5: Η ΠΑΡΟΥΣΑ ΕΡΕΥΝΑ

Μέχρι τώρα στην παρούσα διατριβή έχουμε αναφερθεί στην προκατάληψη ορίζοντας την εννοιολογικά και δομικά, αλλά και παρακολουθώντας την ανάπτυξη της επιστημονικής σκέψης γύρω από αυτή σε βάθος χρόνου και ειδικότερα στον τομέα της κοινωνικής ψυχολογίας. Στη συνέχεια επικεντρώσαμε το ενδιαφέρον μας στη διατύπωση των νέων θεωριών περί προκατάληψης, όπως αυτές προέκυψαν από τις παρατηρήσεις των κοινωνικών ψυχολόγων από τη δεκαετία του 1970 και έπειτα. Όπως έχουμε ήδη αναφέρει, οι θεωρίες για τις νέες μορφές προκατάληψης πρωτοδιατυπώθηκαν στην Αμερική και αναπόφευκτα είναι συνδεδεμένες με τα κοινωνικοπολιτισμικά χαρακτηριστικά αυτής της χώρας. Κατά συνέπεια, οι θεωρίες περί προκατάληψης που διαμορφώνονται στην Αμερική, επικεντρώνονται κυρίως στο φυλετικό ζήτημα, καθώς πρόκειται για μία χώρα όπου υπάρχει έντονος προβληματισμός αναφορικά με τις διακρίσεις μεταξύ των Λευκών και των Μαύρων.

Οι θεωρίες για τις νέες μορφές προκατάληψης επιτυγχάνουν να απαντήσουν σε ένα σημαντικό ζήτημα που απασχολεί όχι μόνο την επιστημονική κοινότητα, αλλά και τους απλούς πολίτες σε παγκόσμιο επίπεδο. Οι ανισότητες μεταξύ ορισμένων κοινωνικών ομάδων - αν και από το τέλος του 2^{ου} Παγκοσμίου Πολέμου και μετά τείνουν να μετριάζονται και να επικρατεί μία ιδεολογία υπέρ της ισότητας - φαίνεται ότι σε πολλές περιπτώσεις, παρά την πρόοδο, δεν εξαλείφονται εντελώς και, μάλιστα, καταγράφονται διακρίσεις εναντίον καινούριων κοινωνικών ομάδων. Η αντοχή της προκατάληψης στο χρόνο, λοιπόν, αλλά και στο χώρο, καθώς καταγράφεται σε διαφορετικά περιβάλλοντα, γίνεται σημαντικό αντικείμενο μελέτης των κοινωνικών ψυχολόγων, που αρχίζουν να ασχολούνται με την αποσαφήνιση και περεταίρω διερεύνηση των νέων μορφών προκατάληψης, όπως αυτές διαμορφώνονται από το 1970 και μετά. Το γεγονός ότι οι θεωρίες για τις νέες μορφές προκατάληψης είναι ικανές να απαντήσουν το ερώτημα για τη χρονική αντοχή του φαινομένου της προκατάληψης, τις καθιστούν ένα ελκυστικό επιστημονικό θέμα για διερεύνηση, και αναπόφευκτα οι επιστήμονες επιχειρούν να διερευνήσουν τις νέες μορφές προκατάληψης στα πλαίσια άλλων χωρών πέρα από την Αμερική και μάλιστα με αντικείμενο μελέτης νέες ομάδες στόχους, πέρα από τις φυλετικές.

Πρωτοπόροι σε αυτό το εγχείρημα ήταν οι Pettigrew και Meertens, οι οποίοι ανέπτυξαν τη θεωρία της *‘Διακριτικής προκατάληψης’* το 1995. Η εν λόγω θεωρία αποτελεί συνέχεια του θεωρητικού και εμπειρικού προβληματισμού που αναπτύχθηκε τα χρόνια που προηγήθηκαν, σχετικά με τη φυλετική προκατάληψη στην Αμερική, με τις

θεωρίες του ‘*Συμβολικού*’ και του ‘*Μοντέρνου Ρατσισμού*’. Οι Pettigrew και Meertens (1995) επιχειρούν όχι μόνο να διερευνήσουν μία νέα μορφή προκατάληψης στην Ευρώπη (η έρευνά τους εφαρμόζεται σε ένα σύνολο χωρών όπως η Γαλλία, η Ολλανδία, η Αγγλία και η Δ. Γερμανία), αλλά ενδιαφέρονται και για μια διαφορετική ομάδα στόχο της προκατάληψης, τους μετανάστες. Οι ίδιοι επιστήμονες αναφέρουν ρητά ότι οι κλίμακες που διαμορφώνουν στις έρευνές τους (για να καταγράψουν την ‘*Ωμή*’ και τη ‘*Διακριτική Προκατάληψη*’) εφαρμόζονται στη συνέχεια σε πολλές διαφορετικές χώρες και για ποικίλες ομάδες στόχους (Meertens & Pettigrew, 1997, σ.54, Pettigrew & Meertens, 2001, σ.307). Στη διεύρυνση του ορίζοντα διερεύνησης για τις νέες μορφές προκατάληψης συμβάλλουν και οι Akrami και Ekehammar με τις έρευνές τους στη Σουηδία για διάφορους πληθυσμούς στόχους, όπως οι μετανάστες (Akrami et al., 2000a), οι γυναίκες (Ekehammar et al., 2000) και τα άτομα με νοητική αναπηρία (Akrami et al., 2006).

Το ενδιαφέρον των επιστημόνων για τις νέες μορφές προκατάληψης παραμένει αμείωτο και για τα επόμενα χρόνια, όπως αποδεικνύεται από τη διατύπωση και νέων θεωριών, όπως ο ‘*Αμφίθυμος Ρατσισμός*’ και ο ‘*Απεχθής Ρατσισμός*’. Επίσης, οι θεωρίες για μια σύγχρονη προκατάληψη νέας μορφής διευρύνουν τον ορίζοντα του αντικειμένου τους και περιλαμβάνουν στις ομάδες στόχους και νέες κοινωνικές ομάδες (πέρα από αυτές που ορίζονται με βάση τη φυλή και το φύλο), όπως τα άτομα με σωματική αναπηρία, οι ομοφυλόφιλοι, οι υπέρβαροι.

5.1. Το αντικείμενο της παρούσας έρευνας

Η παρούσα διδακτορική διατριβή εντάσσεται στο πνεύμα της προσπάθειας ^{Η ‘*Μοντέρνα* προκατάληψη’} περεταίρω διερεύνηση των νέων μορφών προκατάληψης που εμφανίζονται στη σύγχρονη εποχή, σε νέα πολιτισμικά περιβάλλοντα και για νέες ομάδες στόχους. Επιχειρούμε λίγα λόγια να εξετάσουμε εάν μπορεί να καταγραφεί νέα μορφή προκατάληψης στην Ελλάδα και, μάλιστα, απέναντι σε μια νέα κοινωνική ομάδα, εκείνη των εξαρτημένων από ναρκωτικές ουσίες ατόμων. Ειδικότερα, μας απασχολεί η ενδεχόμενη καταγραφή νέας μορφής προκατάληψης στα πλαίσια της θεραπευτικής παρέμβασης των εξαρτημένων ατόμων. Το ενδιαφέρον μας συμπυκνώνεται στο ερώτημα εάν υπάρχει προκατάληψη νέας μορφής απέναντι στην κοινωνική ομάδα των εξαρτημένων από ναρκωτικές ουσίες ατόμων, από την πλευρά των εργαζομένων εντός του θεραπευτικού πλαισίου, στο οποίο απευθύνονται οι χρήστες στην προσπάθειά τους για απεξάρτηση από τις ουσίες.

Όπως είδαμε σε προηγούμενο κεφάλαιο οι νέες μορφές προκατάληψης ποικίλουν σε ονομασίες και ειδικότερα χαρακτηριστικά προσδιορισμού. Ο προβληματισμός της παρούσας διατριβής δεν επικεντρώθηκε στην εξέταση της ισχύος στην Ελλάδα μίας μόνο από τις νέες μορφές προκατάληψης. Ο ερευνητικός μας στόχος εμπνέεται από το σύνολο των θεωριών για τις νέες μορφές προκατάληψης, που έχουν προταθεί μέχρι στιγμής. Εξαιτίας της ‘συνθετικής’ μας ματιάς ήταν αδύνατη η υιοθέτηση μίας από τις διάφορες ονομασίες που έχουν διατυπωθεί για τις νέες μορφές προκατάληψης. Επιλέχθηκε, λοιπόν, ο όρος ‘*Μοντέρνα Προκατάληψη*’, καθώς περιγράφει με σαφήνεια ότι πρόκειται για προκατάληψη νέας μορφής προσαρμοσμένης στη σύγχρονη κοινωνία. Τον όρο αυτό, άλλωστε, υιοθετούν χαρακτηριστικά (με την ίδια λογική) και οι Swim et al. (1995, σ.199) στη μελέτη τους για την καταγραφή των παλαιών και νέων μορφών ρατσισμού και σεξισμού.

Η ομάδα στόχος που επιλέχθηκε για τη διερεύνηση της προκατάληψης π Η ομάδα
στόχος μέλη της είναι οι χρήστες ναρκωτικών ουσιών. Πρόκειται για μια μειονοτική ομάδα άρα πρόσφορη για διερεύνηση της προκατάληψης, αφού η τελευταία συνδέεται σχεδόν αποκλειστικά με τις μειονοτικές ομάδες. Παράλληλα, πρόκειται για ομάδα που συνδέεται με ένα αρνητικό στερεότυπο και ο κοινωνικός στιγματισμός της είναι αναγνωρίσιμος. Ο στιγματισμός αυτός συνδέεται με την απόδοση μιας υποτιμημένης κοινωνικής ταυτότητας (Crocker & Quinn, 2004), η οποία θεωρείται ότι τους αξίζει ακριβώς επειδή τα ίδια τα άτομα έχουν τον έλεγχο της κατάστασής τους στα χέρια τους. Ένας ακόμα λόγος που κάνει ενδιαφέρουσα τη διερεύνηση της προκατάληψης για τους εξαρτημένους από τα ναρκωτικά είναι ότι το φαινόμενο της τοξικοεξάρτησης συνεχίζει να απασχολεί την ελληνική κοινωνία από τη δεκαετία του 1980 μέχρι και σήμερα. Εκείνο, όμως, που προσδίδει ιδιαίτερη σημασία στο φαινόμενο της εξάρτησης από τα ναρκωτικά στη χώρα μας είναι ότι πρόκειται για ένα θέμα με ιδιαίτερη ‘ηθικολογική’ φόρτιση, καθώς θεωρείται ότι πλήττει κυρίως τη νεολαία, αλλά και κατ’ επέκταση την εύρυθμη λειτουργία θεμελιωδών θεσμών όπως η οικογένεια ή το ίδιο το κοινωνικό σύνολο. Αυτό το ηθικολογικό περίβλημα κάνει το ζήτημα των ναρκωτικών εύφορο θέμα για τη διερεύνηση των προκαταλήψεων.

Στα πλαίσια ορισμού του δείγματος αποφασίστηκε να εστιάσουμε στον πληθυσμό των εργαζόμενων στους επίσημους φορείς απεξάρτησης στην Ελλάδα. Σε αυτ Ο πληθυσμός
διερεύνησης επιλογή οδηγηθήκαμε, καθώς ο εν λόγω πληθυσμός προσφέρεται για ερευνητική προσέγγιση λόγω του περιορισμένου αριθμού του, αλλά και της συγκέντρωσής του σε συγκεκριμένους χώρους. Πέρα, όμως, από τη λειτουργικότητα αυτής της επιλογής πρέπει να σημειωθεί ότι οι στάσεις των εργαζομένων στους θεραπευτικούς φορείς για τους

χρήστες δεν έχουν καταγραφεί ξανά στην Ελλάδα και άρα εξασφαλίζεται το αυξημένο ενδιαφέρον της πρωτοτυπίας. Ακόμα, οι εργαζόμενοι στους φορείς απεξάρτησης είναι εκείνοι που επί της ουσίας εφαρμόζουν τη θεραπεία και άρα έχουν στα χέρια τους τη δυνατότητα να επηρεάσουν τη θεραπευτική πρακτική. Μία ενδεχόμενη ύπαρξη προκατειλημμένων στάσεων θα επηρέαζε προφανώς και τη θεραπευτική τους παρέμβαση. Τέλος, οι εργαζόμενοι στους φορείς απεξάρτησης αποτελούν αναμφίβολα μία ομάδα αναγνωρίσιμη ως ‘ειδικών’ στο ζήτημα των ναρκωτικών. Η έμπρακτη ενασχόλησή τους με την απεξάρτηση προσδίδει σε αυτή την ομάδα την ισχύ του λόγου του ‘ειδικού’. Πράγμα το οποίο σημαίνει, ότι η άποψή τους για το εν λόγω θέμα είναι σεβαστή από το κοινωνικό σύνολο, ενώ ακόμα και η χάραξη πολιτικής αντιμετώπισης του ζητήματος των ναρκωτικών δε μπορεί παρά να ‘περνάει’ μέσα από το λόγο των θεραπευτικών φορέων, οι οποίοι αναλαμβάνουν να παρουσιάσουν στην πολιτική ηγεσία την αποτελεσματικότητα των προγραμμάτων που εφαρμόζουν, αλλά και να διατυπώσουν νέες προτάσεις για την εξέλιξη της θεραπευτικής παρέμβασης. Συνοψίζοντας, η καταγραφή των στάσεων των εργαζόμενων στους θεραπευτικούς φορείς, που επιχειρείται με την παρούσα διατριβή, είναι σημαντική, καθώς πρόκειται για την καταγραφή των στάσεων των ‘ειδικών’, το κύρος των οποίων μπορεί να επηρεάσει όχι μόνο τη θεραπευτική παρέμβαση στην πράξη, αλλά και τον πολιτικό προσανατολισμό και την άποψη της κοινής γνώμης για τους χρήστες εξαρτητικών ουσιών.

Πιο συγκεκριμένα, στην παρούσα έρευνα επιχειρείται η μελέτη των στάσεων των εργαζόμενων στους φορείς απεξάρτησης για τους χρήστες σε ένα ‘ολιστικό’ πλαίσιο διερεύνησης. Δηλαδή, διερευνούμε εάν οι στερεοτυπικές προσλήψεις συμμετεχόντων συμβάλλουν στη διαμόρφωση συγκεκριμένων αποδόσεων για τη χρήση και την εξάρτηση, παράγοντες που ενδέχεται να οδηγούν στη διαμόρφωση προκατειλημμένων στάσεων και εκείνες να συμβάλλουν στην υιοθέτηση συγκεκριμένων θεραπευτικών στόχων για τους χρήστες.

Αρχικά, το ενδιαφέρον μας επικεντρώνεται στη μελέτη του περιεχομένου του στερεοτύπου των συμμετεχόντων για τους χρήστες. Καταγράφεται τόσο η πρόσληψη της προσωπικότητας των χρηστών, όσο και άλλες στερεοτυπικές προσλήψεις που αφορούν χαρακτηριστικά που σχετίζονται με τη συμπεριφορά της τοξικοεξάρτησης. Το αρνητικό στερεότυπο που επικρατεί για ομάδες με ‘υποτιμημένη κοινωνική ταυτότητα’, όπως οι χρήστες, αναμένεται να μας οδηγήσει στην ανάδειξη ενός αρνητικού περιεχομένου στις στερεοτυπικές προσλήψεις των εργαζόμενων στους φορείς απεξάρτησης. Σε αυτή την περίπτωση το στερεότυπο των συμμετεχόντων θα συμπίπτει με εκείνο του γενικότερου πληθυσμού. Τίθεται, ωστόσο, το ερώτημα, μήπως ο θεραπευτικός ρόλος των

Ερευνητικό αντικείμενο και υποθέσεις

εργαζόμενων στους φορείς απεξάρτησης και η συχνή επαφή τους με μέλη της κοινωνικής ομάδας των χρηστών μπορεί να οδηγήσει στη διαφοροποίηση των προσλήψεών τους από το γενικό σύνολο. Με άλλα λόγια, μπορεί ο επαγγελματικός ρόλος και η επαφή των δύο ομάδων να συμβάλλει στη διαμόρφωση ενός θετικού στερεοτύπου για τους χρήστες;

Σε ένα δεύτερο στάδιο το ενδιαφέρον μας επικεντρώνεται στη μελέτη των αποδόσεων των εργαζόμενων στους θεραπευτικούς φορείς για τα αίτια της χρήσης και της εξάρτησης. Εξετάζεται η περίπτωση ενδεχόμενης ανάδειξης μίας ασυμμετρίας, που συνίσταται στην απόδοση της συμπεριφοράς των χρηστών σε ενδογενή/εσωτερικά αίτια σε μεγαλύτερο βαθμό από ότι σε εξωγενή/εξωτερικά αίτια, η οποία χαρακτηρίζει τις αποδόσεις του κοινωνικού συνόλου για τη συμπεριφορά των μειονοτικών ομάδων. Αναμένεται, ωστόσο, στην περίπτωσή μας οι συγκεκριμένοι εργαζόμενοι να μην επιβεβαιώνουν την ασυμμετρία αυτή, καθώς μέσα από την επαγγελματική τους ενασχόληση έχουν μια πιο πολύπλευρη και λεπτομερειακή πληροφόρηση για τα αίτια της συμπεριφοράς των χρηστών σε σχέση με το κοινωνικό σύνολο.

Στο τρίτο στάδιο μέσα από την καταγραφή των στάσεων των εργαζόμενων στους θεραπευτικούς φορείς για τους χρήστες επιχειρείται ο προσδιορισμός των διαστάσεων της *‘Παλαιάς’* και της *‘Μοντέρνας προκατάληψης’*. Τίθεται το ερώτημα σε ποιο βαθμό οι εργαζόμενοι στους φορείς απεξάρτησης εκφράζουν τα δύο είδη προκατάληψης; Οι ενδείξεις των ερευνών στην Αμερική και την Ευρώπη παρουσιάζουν μία αύξηση της έκφρασης της *‘Μοντέρνας προκατάληψης’* και αντίστοιχη μείωση της έκφρασης της *‘Παλαιάς προκατάληψης’*. Συντάσσονται, λοιπόν οι εργαζόμενοι στους θεραπευτικούς φορείς με αυτή την τάση αυξημένης έκφρασης μιας *‘συγκαλυμμένης’* μορφής προκατάληψης για τους χρήστες και την αποφυγή έκφρασης μιας πιο *‘ωμής’* προκατάληψης; Η προσέγγιση των χρηστών μέσα σε ένα θεραπευτικό πλαίσιο με κοινό στόχο θεραπειών και θεραπευόμενων την κοινωνική επανένταξη των δευτέρων μας κάνει να υποθέτουμε ότι οι εργαζόμενοι στον τομέα της απεξάρτησης ενδέχεται να αποφεύγουν την έκφραση ακραίων μορφών προκατάληψης.

Στο τέταρτο στάδιο καταγράφονται οι απόψεις των εργαζόμενων στους φορείς απεξάρτησης για τους θεραπευτικούς στόχους που πιστεύουν ότι πρέπει να εκπληρούνται με την ολοκλήρωση της θεραπευτικής παρέμβασης. Επιχειρείται σε αυτή την περίπτωση η ανάδειξη του προσανατολισμού του ενδιαφέροντος όσων εμπλέκονται στη θεραπευτική διαδικασία για τη διαμόρφωση της θεραπευτικής έκβασης.

Σε ένα τελικό στάδιο επιχειρούμε να εξετάσουμε εάν οι αποδόσεις των μελών του προσωπικού των θεραπευτικών φορέων για τη συμπεριφορά των χρηστών, αλλά και οι στάσεις τους (προκατάληψη) για τους χρήστες συμβάλλουν στην υιοθέτηση

συγκεκριμένων θεραπευτικών στόχων. Απαντάται, λοιπόν, το ερώτημα εάν γνωστικές διεργασίες, όπως οι αποδόσεις και οι στάσεις μπορούν να επηρεάσουν την υιοθέτηση θεραπευτικών στόχων και κατά συνέπεια, ενδεχομένως, την αντίληψη των μελών του συγκεκριμένου προσωπικού όχι μόνο για το πού αποσκοπεί η θεραπεία των χρηστών, αλλά και προς τα πού συμβάλλει η δική τους παρουσία εντός των φορέων.

5.2. Οι στόχοι της παρούσας έρευνας

Απώτερος σκοπός της παρούσας έρευνας είναι η διερεύνηση της ύπαρξης ‘Παλαιάς’ και ‘Μοντέρνας Προκατάληψης’ απέναντι στους χρήστες ναρκωτικών ουσιών, από τους εργαζόμενους στους επίσημους φορείς απεξάρτησης στη χώρα μας.

Οι επιμέρους στόχοι της έρευνας και τα ερευνητικά ερωτήματα που προκύπτουν από αυτούς έχουν ως εξής:

1. Προσδιορισμός του περιεχομένου του στερεοτύπου για τους χρήστες

Ερευνητικά ερωτήματα:

- 1.1. Ποιος είναι ο βαθμός πρόσληψης των χρηστών υπό όρους παραγόντων προσωπικότητας;
- 1.2. Υπάρχει διαφοροποίηση στην πρόσληψη της προσωπικότητας των χρηστών με βάση τα χαρακτηριστικά του δείγματος;
- 1.3. Ποιες διαστάσεις συνθέτουν τη στερεοτυπική πρόσληψη των χρηστών γενικότερα;
- 1.4. Ποιος είναι ο βαθμός στερεοτυπικής πρόσληψης των χρηστών;
- 1.5. Υπάρχει διαφοροποίηση στη στερεοτυπική πρόσληψη των χρηστών με βάση τα χαρακτηριστικά του δείγματος;

2. Προσδιορισμός των κοινωνικών αποδόσεων για τη χρήση και την εξάρτηση

Ερευνητικά ερωτήματα:

- 2.1. Ποιες είναι οι διαστάσεις της κοινωνικής απόδοσης των αιτίων της χρήσης;
- 2.2. Σε ποιο βαθμό αποδίδουν οι συμμετέχοντες τα αίτια της χρήσης στις συγκεκριμένες διαστάσεις;
- 2.3. Υπάρχει διαφοροποίηση στην απόδοση των αιτίων της χρήσης με βάση τα χαρακτηριστικά του δείγματος;
- 2.4. Ποιες είναι οι διαστάσεις της κοινωνικής απόδοσης των αιτίων της εξάρτησης;
- 2.5. Σε ποιο βαθμό αποδίδουν οι συμμετέχοντες τα αίτια της εξάρτησης στις συγκεκριμένες διαστάσεις;

2.6. Υπάρχει διαφοροποίηση στην απόδοση των αιτίων της εξάρτησης με βάση τα χαρακτηριστικά του δείγματος;

3. Προσδιορισμός των παραγόντων ‘Παλαιάς’ και ‘Μοντέρνας προκατάληψης’.

Ερευνητικά ερωτήματα:

3.1. Ποιες είναι οι διαστάσεις της ‘Παλαιάς προκατάληψης’ απέναντι την ομάδα των χρηστών;

3.2. Σε ποιο βαθμό εκφράζεται ‘Παλαιά προκατάληψη’ απέναντι στην ομάδα των χρηστών;

3.3. Υπάρχει διαφοροποίηση στο βαθμό έκφρασης ‘Παλαιάς προκατάληψης’ με βάση τα χαρακτηριστικά του δείγματος;

3.4. Ποιες είναι οι διαστάσεις της ‘Μοντέρνας προκατάληψης’ απέναντι στην ομάδα των χρηστών;

3.5. Σε ποιο βαθμό εκφράζεται ‘Μοντέρνα προκατάληψη’ απέναντι στην ομάδα των χρηστών;

3.6. Υπάρχει διαφοροποίηση στο βαθμό έκφρασης ‘Μοντέρνας προκατάληψης’ με βάση τα χαρακτηριστικά του δείγματος;

4. Σχέση μεταξύ ‘Παλαιάς’ και ‘Μοντέρνας προκατάληψης’.

Ερευνητικά ερωτήματα:

4.1. Ποιος είναι ο βαθμός έκφρασης ‘Παλαιάς’ και ‘Μοντέρνας προκατάληψης’;

4.2. Υπάρχει αλληλεπίδραση μεταξύ είδους προκατάληψης (‘Παλαιά’ και ‘Μοντέρνα’) και των χαρακτηριστικών του δείγματος;

4.3. Υπάρχει συσχέτιση μεταξύ ‘Παλαιάς’ και ‘Μοντέρνας προκατάληψης’;

5. Προσδιορισμός των θεραπευτικών στόχων των συμμετεχόντων.

Ερευνητικά ερωτήματα:

5.1. Ποιοι είναι οι παράγοντες που προσδιορίζουν συγκεκριμένους θεραπευτικούς στόχους των συμμετεχόντων;

5.2. Σε ποιο βαθμό οι συμμετέχοντες υιοθετούν συγκεκριμένους θεραπευτικούς στόχους;

5.3. Υπάρχουν διαφοροποιήσεις στην υιοθέτηση συγκεκριμένων θεραπευτικών στόχων με βάση τα χαρακτηριστικά του δείγματος;

6. Προσδιορισμός των παραγόντων που συμβάλλουν στην υιοθέτηση συγκεκριμένων θεραπευτικών στόχων από τους συμμετέχοντες.

Ερευνητικά ερωτήματα:

6.1. Σε ποιο βαθμό συμβάλλουν στην υιοθέτηση του κάθε θεραπευτικού στόχου από τους συμμετέχοντες οι διαστάσεις των αποδόσεων της χρήσης και της εξάρτησης, αλλά και το είδος προκατάληψης;

7. Τύποι προκατειλημμένων ατόμων και συνέπειες για το θεραπευτικό πλαίσιο.

Ερευνητικά ερωτήματα:

7.1. Τύποι προκατειλημμένων ατόμων με βάση τα χαρακτηριστικά του δείγματος

7.2. Υπάρχει διαφοροποίηση μεταξύ των τύπων προκατειλημμένων ατόμων αναφορικά με την πρόσληψη της ‘προσωπικότητας των χρηστών’, του ‘στερεοτύπου για τους χρήστες’, τις αποδόσεις των ‘αιτίων της χρήσης’, τις αποδόσεις των ‘αιτίων της εξάρτησης’ και την υιοθέτηση συγκεκριμένων ‘θεραπευτικών στόχων’;

5.3. Συμμετέχοντες και διαδικασία συλλογής δεδομένων

Από τη στιγμή που ο πληθυσμός συνίσταται στους εργαζόμενους στους επίσημους φορείς απεξάρτησης στην Ελλάδα επιχειρήθηκε ένας αρχικός αριθμητικός υπολογισμός του εν λόγω πληθυσμού. Σύμφωνα με το Εθνικό Κέντρο Τεκμηρίωσης και Πληροφόρησης για τα Ναρκωτικά (Ε.Κ.ΤΕ.Π.Ν.) το έτος 2005, οπότε και πραγματοποιήθηκε η παρούσα έρευνα πεδίου ο πληθυσμός των εργαζομένων σε προγράμματα θεραπείας στη χώρα μας ήταν 791 άτομα (426 άτομα σε ‘στεγνά’ προγράμματα και 365 σε προγράμματα υποκατάστασης) (Ε.Κ.ΤΕ.Π.Ν., 2007, σ.51). Πρόκειται, λοιπόν, για ένα σχετικά μικρό πληθυσμό προς διερεύνηση. Παράλληλα, στις αρχικές μας επαφές με τους φορείς για τη διατύπωση του αιτήματος διεξαγωγής της έρευνας, διαπιστώσαμε ότι η συμμετοχή των εργαζομένων είναι μάλλον αμφίβολη ή ακόμη και δύσκολη λόγω του φόρτου εργασίας τους (όπως διατυπώθηκε προφορικά από το προσωπικό με το οποίο επικοινωνήσαμε). Ο προβληματισμός για το μικρό μέγεθος του πληθυσμού (Παρασκευόπουλος, 1993, σ.35) και για τη δυσχέρεια εύρεσης εθελοντών για συμμετοχή στην έρευνά μας, οδήγησε στην απόφαση να μη γίνει κάποια επιλογή δείγματος από τον πληθυσμό, αλλά να προσεγγιστεί ο εν λόγω πληθυσμός στο σύνολό του. Επιλέχθηκε, έτσι, η δειγματοληπτική μέθοδος του ‘διαθέσιμου δείγματος’ [availability sample] προκειμένου να μεγιστοποιηθούν οι πιθανότητες συμμετοχής ενός ικανοποιητικού για την ερευνητική δεοντολογία αριθμού ερωτώμενων (Καλαματιανού,

Συμμετέχοντες

2000, σ.623). Άλλωστε, αναφορικά και με την εκτίμηση της ακρίβειας που επιδιώκεται στη διατύπωση των αποτελεσμάτων από την επεξεργασία των δεδομένων της έρευνας, «όσο αυξάνεται το δείγμα τόσο μειώνεται το δειγματοληπτικό σφάλμα και αυξάνεται το επίπεδο εμπιστοσύνης στα αποτελέσματα» (Κυριαζή, 1999, σ.117).

Με την ολοκλήρωση της διεξαγωγής της έρευνας πεδίου η τελική συμμετοχή των ερωτώμενων έφτασε τα 459 άτομα (από τα 791 επίσημα καταγεγραμμένα). Πρόκειται για ένα ποσοστό ανταπόκρισης 58%, το οποίο ενδυναμώνει την πεποίθηση για ικανοποιητική αντιπροσωπευτικότητα του πληθυσμού των εργαζόμενων στους θεραπευτικούς φορείς στο συγκεκριμένο 'διαθέσιμο δείγμα' (Χάλκος, σ.118). Τα κοινωνιο-δημογραφικά χαρακτηριστικά των συμμετεχόντων στην έρευνα παρουσιάζονται στον Πίνακα 5.1 και στο Γράφημα 1: Κοινωνιο-δημογραφικά χαρακτηριστικά συμμετεχόντων (βλ. Παράρτημα ΙΙΙ).

Πίνακας 5.1: Κοινωνιο-δημογραφικά χαρακτηριστικά των συμμετεχόντων

	Απόλυτη συχνότητα	Ποσοστό %
Φύλο		
Ανδρας	141	30,7
Γυναίκα	318	69,3
Ηλικία		
Κάτω των 35 ετών	256	55,8
35 ετών και άνω	203	44,2
Μορφωτικό επίπεδο		
Απόφοιτος Λυκείου	84	18,3
Απόφοιτος ΑΕΙ/ΤΕΙ	257	56,0
Κάτοχος μεταπτυχιακού/διδακτορικού	117	25,5
Γεωγραφική περιοχή		
Αστική	348	75,8
Επαρχία	111	24,2
Επαγγελματική εμπειρία		
Κάτω από 1 έτος	76	16,6
1-5 έτη	228	49,7
6 έτη και πάνω	153	33,3

Είδος απασχόλησης		
Πλήρης	409	89,1
Μερική	50	10,9
Επαγγελματική εξειδίκευση		
Θεραπευτικό προσωπικό	241	52,5
Ιατρικό προσωπικό	104	22,7
Διοικητικό, εκπαιδευτικό και λοιπό προσωπικό	79	17,2
Φορέας		
Ιατροφαρμακευτικής προσέγγισης	207	45,1
Ψυχοκοινωνικής προσέγγισης	175	38,1
Ψυχοθεραπευτικής προσέγγισης	77	16,8

Η ηλικία των συμμετεχόντων ανακωδικοποιήθηκε, έτσι, ώστε, στην περίπτωση «κάτω των 35 ετών» εντάσσονται όσοι στη σχετική ερώτηση έδωσαν αυτή την απάντηση. Στην περίπτωση «35 ετών και άνω» περιλαμβάνονται όσοι απάντησαν «35-42 ετών», «43-49 ετών» και «άνω των 50 ετών».

Ηλικία

Το μορφωτικό επίπεδο των συμμετεχόντων ανακωδικοποιήθηκε ως εξής: Στην περίπτωση «Απόφοιτος/η Λυκείου» και «Απόφοιτος/η ΑΕΙ/ΤΕΙ» εντάσσονται όσοι έδωσαν αντίστοιχες απαντήσεις. Στην περίπτωση «Κάτοχος μεταπτυχιακού/διδασκτορικού» περιλαμβάνονται όσοι απάντησαν «Κάτοχος μεταπτυχιακού» και «Κάτοχος διδακτορικού».

Μορφωτικό επίπεδο

Αναφορικά με τη 'γεωγραφική περιοχή' οι απαντήσεις ανακωδικοποιήθηκαν, έτσι ώστε στην 'αστική περιοχή' περιλαμβάνονται η Αθήνα και η Θεσσαλονίκη, ενώ στην 'επαρχία' περιλαμβάνονται όλες οι άλλες περιοχές (Πάτρα, Λάρισα, Ρέθυμνο, Χανιά, Ηράκλειο, Ρόδος, Λαμία, Λιβαδειά, Χαλκίδα, Αγρίνιο, Βόλος, Αλεξανδρούπολη, Καβάλα).

'Γεωγραφική περιοχή'

Για την 'επαγγελματική εμπειρία' των συμμετεχόντων πραγματοποιήθηκε η εξής ανακωδικοποίηση: Στις περιπτώσεις «κάτω από 1 έτος» και «1-5 έτη» εντάσσονται οι αντίστοιχες απαντήσεις. Στην περίπτωση «6 έτη και πάνω» εντάσσονται οι απαντήσεις «6-10 έτη» και «άνω των 10 ετών».

'Επαγγελματική εμπειρία'

Για την καταγραφή της 'επαγγελματικής εξειδίκευσης' των ερωτώμενων χρησιμοποιήθηκε μία ανοιχτή ερώτηση, οι απαντήσεις στην οποία κωδικοποιήθηκαν ως εξής:

'Επαγγελματική εξειδίκευση'

Στο *‘θεραπευτικό προσωπικό’* περιλαμβάνονται οι εξής απαντήσεις: «κοινωνιολόγος», «ψυχολόγος», «κοινωνικός/η λειτουργός», «κοινωνιοθεραπευτής/τρια», «σύμβουλος τοξικοεξάρτησης», «κοινωνικός/η ανθρωπολόγος». Πρόκειται για άτομα που η επαγγελματική τους εκπαίδευση έχει κατεύθυνση ψυχολογική και κοινωνιολογική. Το *‘θεραπευτικό προσωπικό’* απασχολείται με τη διαδικασία της ψυχολογικής απεξάρτησης των χρηστών. Οι συναντήσεις των χρηστών με το *‘θεραπευτικό προσωπικό’* είναι καθημερινές και μεγάλης διάρκειας και πραγματοποιούνται σε ατομική και ομαδική βάση. Μέσα από την ατομική συμβουλευτική, αλλά και την ομαδική θεραπεία οι θεραπευτές επιχειρούν την ενεργοποίηση των χρηστών για συμμετοχή στη διαδικασία ψυχικής απεξάρτησής τους από τις ναρκωτικές ουσίες. Το *‘θεραπευτικό προσωπικό’* είναι εκείνο που παρακολουθεί κάθε άτομο που εντάσσεται στο θεραπευτικό πρόγραμμα από την πρώτη στιγμή της ένταξής του σε αυτό μέχρι και την ολοκλήρωση της θεραπείας. Οι θεραπευτές αποκτούν σημαντική οικειότητα με τους χρήστες, καθώς έχουν από την πρώτη στιγμή την ευθύνη προσδιορισμού των ατομικών αναγκών και ιδιαιτεροτήτων κάθε θεραπευόμενου. Κατά τη διάρκεια της θεραπείας προσδιορίζουν τους επιμέρους στόχους για κάθε θεραπευόμενο, αξιολογούν την πορεία του και καθορίζουν τα επόμενα θεραπευτικά βήματα. Τα μέλη του *‘θεραπευτικού προσωπικού’* αποκτούν μία βαθιά προσωπική γνώση των ιδιαιτεροτήτων κάθε θεραπευόμενου, καθώς μέσα από τις ατομικές και ομαδικές θεραπευτικές διαδικασίες επιχειρούν να τους καθοδηγήσουν στην αναζήτηση των γενεσιουργών αιτιών της χρήσης. Σκοπός τους είναι να αναλάβει κάθε θεραπευόμενος την ευθύνη για την αλλαγή της συμπεριφοράς του. Κάθε θεραπευτική παρέμβαση στοχεύει στη χάραξη ενός δρόμου μέσα από τον οποίο οι χρήστες μαθαίνουν ένα νέο τρόπο ζωής και δράσης που στηρίζεται σε ένα καινούριο σύστημα αξιών. Καθοδηγητές σε αυτό το δρόμο είναι τα μέλη του *‘θεραπευτικού προσωπικού’*, που μέσα από ψυχοθεραπευτικές παρεμβάσεις επιλύουν τα ψυχικά προβλήματα των χρηστών και τους προετοιμάζουν για την επανένταξη στην κοινωνία.

Στο *‘ιατρικό προσωπικό’* περιλαμβάνονται οι απαντήσεις: «ψυχίατρος», «ιατρός», «νοσηλεύτης/τρια», «επισκέπτης/τρια υγείας». Πρόκειται για άτομα που η επαγγελματική τους κατεύθυνση είναι ιατρική. Η επαφή τους με τους χρήστες μέσα στο θεραπευτικό πλαίσιο κάθε μονάδας είναι περιοδική και συχνή. Πρώτο μέλημά τους είναι η σωματική υγεία των υπό θεραπεία ατόμων και, έτσι, η παρέμβασή τους επικεντρώνεται στη σωματική απεξάρτηση των χρηστών. Ειδικότερα, οι «ψυχίατροι» και οι «ιατροί» είναι εκείνοι που καθορίζουν εξατομικευμένα για κάθε χρήστη το πρόγραμμα χορήγησης υποκατάστατου (όταν πρόκειται για πρόγραμμα χορήγησης υποκατάστατων) ή τη χορήγηση ψυχοφαρμάκων σε περίπτωση διάγνωσης παράλληλης ψυχικής διαταραχής. Σε

άλλες περιπτώσεις οι ιατροί ασχολούνται κατά περίπτωση εάν κάποιος θεραπευόμενος χρειαστεί οποιαδήποτε ιατρική βοήθεια. Βασική, λοιπόν, διαφοροποίηση του ‘ιατρικού’ από το ‘θεραπευτικό προσωπικό’ είναι ότι μόνο το πρώτο έχει δικαίωμα συνταγογράφησης φαρμάκων και επιχειρεί με τη βοήθεια φαρμακευτικών ουσιών να συμβάλλει στη θεραπευτική διαδικασία. Το ‘ιατρικό προσωπικό’, λοιπόν, συμβάλλει στη θεραπεία μέσα από μία περιοδική παρέμβαση που επικεντρώνει στη ψυχοσωματική υγεία των θεραπευόμενων και συνεπώς ‘γνωρίζει’ αυτά τα άτομα μέσα από βιολογικές παραμέτρους.

Στο ‘διοικητικό, εκπαιδευτικό και λοιπό προσωπικό’ περιλαμβάνονται οι εξής απαντήσεις: «φύλακας», «διοικητικός υπάλληλος», «γραμματέας», «υπάλληλος γραφείου», «επιστημονικό προσωπικό», «οικονομολόγος», «σύμβουλος προώθησης στην απασχόληση», «απόφοιτος θεραπευτικού προγράμματος», «προγραμματιστής Y/H», «βιολόγος», «συντηρητής κτιρίων», «λογιστής/τρια», «φιλόλογος», «νομικός», «παιδαγωγός», «καθηγητής φυσικής αγωγής», «φωτογράφος», «μουσικός», «ηλεκτρολόγος μηχανικός», «σύμβουλος εκπαίδευσης», «εγκληματολόγος», «καθαριστής/τρια». Τα μέλη του ‘διοικητικού, εκπαιδευτικού και λοιπού προσωπικού’ έχουν μερική μόνο επαφή με τους χρήστες σε κάθε θεραπευτικό πρόγραμμα. Ειδικότερα, το ‘διοικητικό και λοιπό προσωπικό’ έχει τη μικρότερη επαφή με τους χρήστες και αυτή επικεντρώνεται σε διαδικαστικά θέματα οργάνωσης της ‘ζωής’ μέσα στο θεραπευτικό πρόγραμμα. Ενώ, το ‘εκπαιδευτικό προσωπικό’, έχει περιοδική επαφή με τους χρήστες, η οποία στοχεύει στην ανάπτυξη κοινωνικών και μορφωτικών δεξιοτήτων με απώτερο σκοπό την κοινωνική επανένταξη των χρηστών. Εκείνο που διαφοροποιεί το ‘διοικητικό, εκπαιδευτικό και λοιπό προσωπικό’ από το ‘θεραπευτικό’ και το ‘ιατρικό προσωπικό’ είναι ότι έχει λιγότερο συχνές επαφές με τους χρήστες και η συμβολή του στη θεραπευτική διαδικασία είναι παράλληλη και βοηθητική της ψυχοσωματικής απεξάρτησης. Το ‘διοικητικό, εκπαιδευτικό και λοιπό προσωπικό’ επικεντρώνεται στην επαγγελματική κατάρτιση των θεραπευόμενων προκειμένου να διευκολυνθεί η κοινωνική τους επανένταξη.

Οι ‘φορείς απασχόλησης’ των συμμετεχόντων είναι τρεις και ο καθένας χαρακτηρίζεται από διαφορετική ιδεολογική προσέγγιση για τη θεραπεία. Για λόγους τήρησης της ανωνυμίας των φορέων παρουσιάζονται στη συνέχεια με βάση τη θεραπευτική προσέγγιση που επιχειρούν και όχι την ονομασία τους.

‘Φορείς
απασχόλησης’

Ο ‘φορέας ιατροφαρμακευτικής προσέγγισης’ προσεγγίζει το χρήστη ως πάσχοντα από ψυχική και σωματική εξάρτηση στα ναρκωτικά. Η θεραπευτική παρέμβαση, επομένως, επικεντρώνεται αρχικά στην αντιμετώπιση των σωματικών συμπτωμάτων της εξάρτησης και στη συνέχεια στις ψυχικές και κοινωνικές δυσλειτουργίες του χρήστη.

Δίνεται έμφαση στην αντιμετώπιση της σωματικής εξάρτησης και στη μείωση των βλαβών από τη χρήση. Ο *‘φορέας ιατροφαρμακευτικής προσέγγισης’* είναι ο μόνος που στη χώρα μας εφαρμόζει θεραπευτικά προγράμματα με τη χορήγηση υποκατάστατων ουσιών. Δέχεται άτομα που είναι μακροχρόνιοι χρήστες, ενήλικες και έχουν αποτύχει σε προηγούμενες θεραπευτικές προσπάθειες στα πλαίσια *‘στεγνών’* προγραμμάτων. Τα προγράμματα υποκατάστασης παρέχουν φαρμακευτική υποστήριξη με την τακτική χορήγηση υποκατάστατου και παράλληλα αντιμετώπιση άλλων ιατρικών προβλημάτων, ψυχολογική υποστήριξη και στήριξη στην ανάπτυξη κοινωνικών δεξιοτήτων. Μέσα από τη *‘συντήρηση’* του χρήστη-ασθενούς σε μία ελεγχόμενη κατάσταση φαρμακευτικής αγωγής θεωρείται ότι επιτυγχάνεται η ελαχιστοποίηση των κινδύνων για τη σωματική του υγεία, η σταθεροποίησή του σε ένα τρόπο ζωής σύμφωνο με το κοινωνικό σύνολο και η βελτίωση των οικογενειακών και κοινωνικών του σχέσεων. Παράλληλα, μειώνονται και οι κίνδυνοι για το κοινωνικό σύνολο μέσα από την αποτροπή του χρήστη για εμπλοκή σε παράνομες δραστηριότητες και τον περιορισμό της μετάδοσης λοιμωδών νοσημάτων. Η πλήρης αποχή από την κατανάλωση ουσιών είναι ένας στόχος που θεωρείται ότι μπορεί να επιτευχθεί μόνο για ορισμένα άτομα, ενώ για τα υπόλοιπα ο στόχος της *‘μείωσης των βλαβών’* είναι ικανοποιητικός.

Ο *‘φορέας ψυχοκοινωνικής προσέγγισης’* δίνει έμφαση στη ψυχοσωματική απεξάρτηση του ατόμου, η οποία επιχειρείται μέσα από την αλληλοβοήθεια εντός της θεραπευτικής κοινότητας, ενώ η χρήση οποιασδήποτε φαρμακευτικής ουσίας είναι απαγορευμένη. Απευθύνεται σε έφηβους και ενήλικες χρήστες, αλλά και σε εξαρτημένες μητέρες. Η θεραπευτική παρέμβαση στηρίζεται στη συμβίωση των μελών κάθε θεραπευτικού προγράμματος, στην ανάληψη ευθυνών μέσα στα πλαίσια της θεραπευτικής κοινότητας και στην αλληλοϋποστήριξη. Έτσι, η συμβίωση με τους άλλους, η φροντίδα των καθημερινών αναγκών διαβίωσης και η συντήρηση του περιβάλλοντος της κοινότητας μετατρέπονται σε θεραπευτικά εργαλεία, που υπό την εποπτεία των θεραπευτών οδηγούν στον τελικό στόχο της θεραπευτικής παρέμβασης. Τελικός στόχος είναι η πλήρης και σταθερή αποχή από τη χρήση ουσιών, η εξάλειψη της παραβατικής συμπεριφοράς και η πλήρης κοινωνική επανένταξη του ατόμου.

Ο *‘φορέας ψυχοθεραπευτικής προσέγγισης’* δίνει έμφαση στη ψυχοθεραπεία, που επιχειρείται τόσο μέσα από την ατομική και ομαδική συμβουλευτική, όσο και μέσα από την τέχνη. Απευθύνεται σε όλους τους χρήστες και είναι ο μόνος φορέας που εντάσσει σε ειδικό θεραπευτικό πρόγραμμα άτομα με παράλληλη διάγνωση ψυχιατρικής διαταραχής, αλλά και τις εξαρτημένες μητέρες με τα παιδιά τους. Η θεραπευτική διαδικασία επικεντρώνεται στη ψυχοθεραπεία που αποσκοπεί στο να συνειδητοποιήσει ο χρήστης

τους λόγους που τον οδήγησαν στην εξάρτηση, ενώ η χορήγηση φαρμακευτικών ουσιών είναι απαγορευμένη. Το καθημερινό πρόγραμμα στηρίζεται σε δραστηριότητες δραματοθεραπείας και εργασιοθεραπείας, μέσα από τις οποίες οι θεραπευόμενοι αναλαμβάνουν ευθύνες, εκφράζουν τις σκέψεις τους και συνδέονται με τους άλλους. Βρίσκουν, έτσι, νέους τρόπους για να οργανώσουν τη ζωή τους, καθώς απώτερος στόχος της θεραπευτικής διαδικασίας είναι η πλήρης κοινωνικής επανένταξη. Ένα σημείο, ωστόσο, που διαφοροποιεί το συγκεκριμένο θεραπευτικό φορέα από τους άλλους είναι ότι τα προγράμματά του είναι ‘κλειστής δομής’. Δηλαδή, οι θεραπευόμενοι κατά τη διάρκεια της θεραπείας τους δεν έχουν επαφές με τους οικείους τους προκειμένου να επικεντρωθούν απόλυτα στη θεραπευτική τους προσπάθεια.

Χαρακτηριστική, εξάλλου, της θεραπευτικής προσέγγισης του κάθε φορέα είναι η κατανομή των ‘επαγγελματικών εξειδικεύσεων’ των συμμετεχόντων σε αυτούς (βλ. Πίνακας 1: Κατανομή ‘επαγγελματικών εξειδικεύσεων’ ανά ‘φορέα απασχόλησης’ των συμμετεχόντων, Παράρτημα IV). Έτσι, στο ‘φορέα ιατροφαρμακευτικής προσέγγισης’ εντάσσεται ένα μεγάλο ποσοστό ‘θεραπευτικού προσωπικού’ (45,25%), αλλά και αρκετοί από το ‘ιατρικό προσωπικό’ (39,6%). Καθώς και ένα μικρότερο ποσοστό ‘διοικητικού, εκπαιδευτικού και λοιπού προσωπικού’ (15,2%). Είναι εμφανές ότι ο συγκεκριμένος φορέας - που εφαρμόζει αποκλειστικά τη θεραπευτική προσέγγιση της υποκατάστασης - στελεχώνεται κυρίως από θεραπευτές και ιατρούς οι οποίοι καθοδηγούν τη διαδικασία ψυχοσωματικής απεξάρτησης των χρηστών. Στο ‘φορέα ψυχοκοινωνικής προσέγγισης’, εντάσσεται ένα πολύ μεγάλο ποσοστό ‘θεραπευτικού προσωπικού’ (69%), λιγότεροι από το ‘διοικητικό, εκπαιδευτικό και λοιπό προσωπικό’ (29,1%) και ελάχιστοι από το ‘ιατρικό προσωπικό’ (1,9%). Φαίνεται ότι ο εν λόγω φορέας - που εφαρμόζει τη ψυχοσωματική απεξάρτηση μέσα από την ανάληψη ευθυνών στα πλαίσια μίας κοινότητας διαβίωσης, με προϋπόθεση την απουσία χορήγησης φαρμακευτικών ουσιών - στελεχώνεται κυρίως από θεραπευτές και προσωπικό οργάνωσης και εκπαίδευσης. Τέλος, στο ‘φορέα ψυχοθεραπευτικής προσέγγισης’ εντάσσεται ένα μεγάλο μέρος ‘θεραπευτών’ (62,3%), ένα μικρότερο μέρος ‘ιατρών’ (33,3%) και ένα μικρό μέρος ‘διοικητικού, εκπαιδευτικού και λοιπού προσωπικού’ (4,3%). Είναι εμφανές ότι ο φορέας που προσεγγίζει την απεξάρτηση μέσα από τη ψυχοθεραπεία στα πλαίσια ‘στεγνού’ προγράμματος (μέσα στα πλαίσια ενός δημόσιου ψυχιατρικού νοσοκομείου) στελεχώνεται κυρίως από θεραπευτές και ιατρούς.

Αναφορικά με την ένδειξη της επαφής που έχουν με τους χρήστες οι συμμετέχοντες σε κάθε ‘επαγγελματική εξειδίκευση’ παρατηρούμε τα εξής (βλ. Πίνακας 2: Κατανομή ‘είδους απασχόλησης’ ανά ‘επαγγελματική εξειδίκευση’ των

‘Φορέας’ και
‘Επαγγελματική
εξειδίκευση’

‘Επαγγελματική
εξειδίκευση’
και ‘είδος
απασχόλησης’

συμμετεχόντων', Παράρτημα IV): Σχεδόν στο σύνολό του το 'θεραπευτικό προσωπικό' έχει συχνές επαφές με τους χρήστες, καθώς το 93,4% εργάζονται υπό πλήρη απασχόληση και μόλις το 6,6% υπό μερική απασχόληση. Το 'ιατρικό προσωπικό' έχει και αυτό συχνή επαφή με τους χρήστες σε μικρότερο βαθμό, όμως, από το 'θεραπευτικό προσωπικό'. Το 85,6% των ιατρών είναι πλήρους απασχόλησης και το 14,4% είναι μερικής απασχόλησης. Τέλος, το 'διοικητικό, εκπαιδευτικό και λοιπό προσωπικό' έχει και αυτό συχνή επαφή με τους χρήστες, αλλά σε μικρότερο βαθμό από τις προηγούμενες 'επαγγελματικές εξειδικεύσεις'. Έτσι, το 81% από αυτούς τους συμμετέχοντες εργάζονται στους φορείς πλήρως και το 19% μερικώς.

Αναφορικά με τη διαδικασία συλλογής των δεδομένων κατατέθηκαν αρχικά στις κεντρικές διοικητικές υπηρεσίες των τριών επίσημων φορέων απεξάρτησης σχετικές αιτήσεις για την παραχώρηση άδειας διεξαγωγής της έρευνας. Μετά την έγγραφη παραχώρηση άδειας πραγματοποιήσαμε συναντήσεις με έναν αρμόδιο σε κάθε φορέα, ο οποίος μας έδινε πληροφόρηση για τη λειτουργία του φορέα και τους κανόνες δεοντολογίας που πρέπει να τηρούμε στα πλαίσιά του. Σε διαπραγμάτευση με το συγκεκριμένο άτομο αποφαιζόταν εάν θα είχαμε τη δυνατότητα της άμεσης επαφής με τον πληθυσμό των εργαζόμενων στις Μονάδες του φορέα, πράγμα το οποίο ήταν πάγιο αίτημά μας. Γενικά, στη συγκεκριμένη συνάντηση αποφαιζόταν η πρακτική που θα ακολουθούσαμε για τη διεξαγωγή της έρευνας και μας δίνονταν οι απαραίτητες πληροφορίες για τις Μονάδες που λειτουργούν στα πλαίσια κάθε φορέα, καθώς και τα αρμόδια άτομα για να επικοινωνήσουμε μαζί τους σε καθεμία Μονάδα.

Ακολουθούσε τηλεφωνική επαφή με τον Υπεύθυνο κάθε Μονάδας ή Προγράμματος για ενημέρωσή του σχετικά με την έρευνα, αφού είχε προηγηθεί εσωτερική ανακοίνωση από τον Υπεύθυνο του φορέα. Σε αυτό το στάδιο αποστελλόταν όλο το πληροφοριακό ή άλλο υλικό που ζητούσε ο Υπεύθυνος Μονάδας και επιδιωκόταν η προσωπική συνάντηση μαζί του προκειμένου να συζητήσουμε τη διαδικασία διεξαγωγής της έρευνας στη Μονάδα. Σκοπός μας ήταν να εξασφαλίσουμε όχι μόνο την έγκριση για τη διεξαγωγή της έρευνας, αλλά και την άδεια για προσωπική επαφή με τα μέλη του προσωπικού, ώστε να τα παρακινήσουμε να συμμετάσχουν.

Στην προσωπική συνάντηση με τον Υπεύθυνο Μονάδας, συμφωνούσαμε για τα διαδικαστικά της έρευνας και οριζόταν η ημερομηνία και η ώρα που θα παρείχαμε το ερωτηματολόγιο στους εργαζόμενους, αλλά και τον τρόπο της διανομής. Παράλληλα, μαθαίναμε τον αριθμό των εργαζομένων στη Μονάδα, ώστε να ορίσουμε τον όγκο των ερωτηματολογίων προς διανομή.

Η διαδικασία
συλλογής
δεδομένων

Στη συνέχεια, πραγματοποιούσαμε τη συνάντηση με το προσωπικό της κάθε Μονάδας (παρουσία του Υπευθύνου Μονάδας). Διαβεβαιώναμε το προσωπικό για την τήρηση της ανωνυμίας των στοιχείων, εξηγούσαμε σε γενικά πλαίσια το αντικείμενο της έρευνας και οργανώναμε με τη δική τους συμφωνία μία διαδικασία συμπλήρωσης κι επιστροφής των ερωτηματολογίων, ενώ καθοριζόταν και το χρονικό διάστημα για τη συμπλήρωσή του. Σε αυτό το σημείο επιδιώκαμε τον ορισμό ενός ατόμου (από το προσωπικό), το οποίο αναλάμβανε να συντονίζει τη συμπλήρωση κι επιστροφή των ερωτηματολογίων μέσα στη Μονάδα. Το πρόσωπο αυτό ήταν ο ίδιος ο Υπεύθυνος Μονάδας ή ο Υπεύθυνος Έρευνας ή και κάποιος εθελοντής από το προσωπικό. Με αυτό το πρόσωπο καλλιεργούσαμε συνθήκες συνεργασίας και συχνής επαφής προκειμένου να ενημερωνόμαστε για την πορεία συμπλήρωσης των ερωτηματολογίων, να επιλύουμε ενδεχόμενα διαδικαστικά προβλήματα που προέκυπταν και κυρίως να εξασφαλίζουμε την επιστροφή των συμπληρωμένων ερωτηματολογίων.

Σε πρακτικό επίπεδο σε κάθε Μονάδα παραδίδαμε ένα «Κουτί Έρευνας», το οποίο περιείχε ερωτηματολόγια αντίστοιχα με τον αριθμό των εργαζόμενων στη Μονάδα. Ο συνεργάτης/εθελοντής (μέσα από τη Μονάδα) αναλάμβανε τη διανομή των ερωτηματολογίων ή την πραγματοποιούσαμε στην εν λόγω συνάντηση. Όλα τα ερωτηματολόγια, συμπληρωμένα ή μη, έπρεπε να επιστραφούν το καθένα μέσα σε σφραγισμένο φάκελο στο «Κουτί Έρευνας» προκειμένου να τα παραλάβουμε.

Στο συγκεκριμένο στάδιο παρατηρήθηκαν προβλήματα που αφορούσαν την άρνηση των εργαζόμενων να συμμετάσχουν στην έρευνα, αλλά και τη μεγάλη χρονική καθυστέρηση στην επιστροφή των ερωτηματολογίων (πάνω από 14 ημέρες, που θέταμε ως χρονικό όριο). Αυτά τα προβλήματα αποδίδονταν στο συμπαγές και φορτωμένο πρόγραμμα των εργαζομένων στους φορείς απεξάρτησης, αλλά και σε απρόοπτα γεγονότα που προέκυπταν στην καθημερινότητα των Μονάδων.

Με την ολοκλήρωση της διαδικασίας συμπλήρωσης των ερωτηματολογίων καθοριζόταν συνάντηση με τον εθελοντή συντονιστή σε κάθε Μονάδα και παραλαμβάναμε το «Κουτί Έρευνας». Σε αυτό το στάδιο ο εθελοντής μας εξασφάλιζε μια ανατροφοδότηση για τη διαδικασία διεξαγωγής της έρευνας, αλλά και για το ίδιο το ερωτηματολόγιο. Από την πλευρά μας, παραδίδαμε ευχαριστήρια επιστολή για τη συμμετοχή στην έρευνα στον Υπεύθυνο κάθε Μονάδας, που κοινοποιούνταν στο προσωπικό.

Συνολικά έλαβαν μέρος στην έρευνα 51 Μονάδες / Προγράμματα¹¹⁹. Ενδεικτικό της αντιπροσωπευτικότητας του δείγματος είναι και η συμμετοχή (μετά από δική μας επίσκεψη στις αντίστοιχες Μονάδες) εργαζόμενων στους θεραπευτικούς φορείς από τις εξής πόλεις: Αθήνα, Θεσσαλονίκη, Πάτρα, Λάρισα, Ρέθυμνο, Χανιά, Ηράκλειο, Ρόδος, Λαμία, Λιβαδειά, Χαλκίδα, Αγρίνιο, Βόλος, Αλεξανδρούπολη, Καβάλα.

5.4. Το εργαλείο συλλογής δεδομένων (Ερωτηματολόγιο)*

Η συλλογή δεδομένων από τους εργαζόμενους στους φορείς απεξάρτησης πραγματοποιήθηκε με τη χρήση αυτοσυμπληρούμενου ερωτηματολογίου καταγραφής γνώμης. Για τη σύνταξή του χρησιμοποιήθηκαν κλίμακες τόσο ξένων μελετητών, όσο και ερωτήσεις που προέκυψαν από πιλοτική έρευνα. Η τελευταία αποσκοπούσε μέσα από την καταγραφή των απόψεων εργαζόμενων σε ένα φορέα απεξάρτησης για τους χρήστες να ανιχνευθούν η προκατάληψη και οι αποδόσεις σε χαρακτηριστικά της προσωπικότητας των χρηστών. Ειδικότερα, για την προκατάληψη ορίστηκε η καταγραφή της μέσα από τις απόψεις των συμμετεχόντων για παράγοντες, όπως: 'η διάκριση της εξω-ομάδας των χρηστών και η απόδοση των χαρακτηριστικών αυτής της ομάδας στα μέλη της', η 'πρόσληψη της ομάδας των χρηστών ως ομοιογενούς', η 'μη εκδήλωση προκατάληψης ως κοινωνικά επιθυμητό', τα 'αρνητικά συναισθήματα για την ομάδα των χρηστών' και το 'αίσθημα απειλής των παραδοσιακών αξιών από τους χρήστες'. Οι αποδόσεις σε χαρακτηριστικά της προσωπικότητας του ατόμου καταγράφονται μέσα από παράγοντες, όπως: η 'διατήρηση των κυρίαρχων νορμών και αξιών' και η 'απόδοση της συμπεριφοράς των χρηστών στην προσωπικότητά τους'. Η συλλογή των εμπειρικών δεδομένων πραγματοποιήθηκε μέσα από δομημένη συνέντευξη, στην οποία τελικά συμμετείχαν 25 άτομα. Η επεξεργασία των δεδομένων έγινε με τη μέθοδο της ανάλυσης περιεχομένου. Οι θεματικές κατηγορίες που προέκυψαν από την επεξεργασία των απαντήσεων των συμμετεχόντων προσδιορίζουν τις διαστάσεις που οι ίδιοι οι ερωτώμενοι αναδεικνύουν ως συνθετικά μέρη της προκατάληψης για τους χρήστες και της απόδοσης της συμπεριφοράς τους σε χαρακτηριστικά της προσωπικότητάς τους

¹¹⁹ Αναφέρουμε και του δύο όρους καθώς στον Ο.ΚΑ.ΝΑ. χρησιμοποιείται ο όρος 'Μονάδα', ενώ στο ΚΕ.Θ.Ε.Α. ο όρος 'Πρόγραμμα'.

* Στο Ερωτηματολόγιο περιλαμβάνονται ερωτήσεις που δε χρησιμοποιήθηκαν στο πλαίσιο αναλύσεων δεδομένων της παρούσας διατριβής (βλ. Παράρτημα Ι: Ερωτηματολόγιο, ερώτηση 3, σελ. 1, ερώτηση 5, σελ.2, ερώτηση 7, υπο-ερωτήματα 5 & 6, σελ. 2, ερώτηση 11, σελ. 7, ερώτηση 12, σελ. 7, ερώτηση 14, σελ. 9, ερώτηση 15, σελ.9-10, ερώτηση 23, σελ. 18, ερωτήσεις 25-28, σελ., 20-27.

(Ηλιού, 2002α, Ηλιού, 2002β). Αυτές οι διαστάσεις αποτέλεσαν πηγή έμπνευσης για τη διατύπωση ερωτήσεων στο ερωτηματολόγιο της παρούσας έρευνας.

Το ερωτηματολόγιο (βλ. Παράρτημα I: Ερωτηματολόγιο) περιελάμβανε μετρήσεις για τα εξής:

1. Δημογραφικά και επαγγελματικά χαρακτηριστικά.

Φύλο, ηλικία, είδος απασχόλησης, χρόνος απασχόλησης στον τομέα των εξαρτήσεων, εκπαιδευτικά προσόντα, επαγγελματική εξειδίκευση (βλ. Παράρτημα I: Ερωτηματολόγιο, ερωτήσεις 1, 2, 4, 6, 7, 8, σελ. 1-2).

2. Πρόσληψη της προσωπικότητας των χρηστών.

Για τη μέτρηση της πρόσληψης της προσωπικότητας των χρηστών χρησιμοποιήθηκε το σταθμισμένο ερωτηματολόγιο των Πέντε Παραγόντων της Προσωπικότητας (BFI) στην εκδοχή των Costa & McCrae (1992b). Πρόκειται για ένα ερωτηματολόγιο που αποτελείται από 44 ερωτήσεις (βλ. Παράρτημα I: Ερωτηματολόγιο, ερώτηση 9, υπο-ερωτήσεις 1-44, σελ. 2-4) το οποίο χρησιμοποιείται τις τελευταίες δεκαετίες για τη μελέτη της προσωπικότητας σε διάφορες χώρες και οι παράγοντες που καταγράφει έχουν αποδειχθεί αξιόπιστοι (Τσαούσης, 1999, σ.93). Πιο συγκεκριμένα έχουν διαπιστωθεί οι εξής παράγοντες: 1) 'Εξωστρέφεια', 2) 'Προσήνεια', 3) 'Συνέπεια', 4) 'Νευρωτισμός', 5) 'Δεκτικότητα στην εμπειρία' (βλ. Παράρτημα II, Μέρος Α': Ερωτηματολόγιο πέντε παραγόντων της προσωπικότητας). Η εισαγωγική ερώτηση ήταν «*Τι πιστεύετε για τους χρήστες τοξικών ουσιών;*». Οι ερωτώμενοι απαντούσαν σε 5-βάθμια κλίμακα (1= «*Διαφωνώ απόλυτα*», 5= «*Συμφωνώ απόλυτα*»).

3. Στερεοτυπική πρόσληψη της ομάδας των χρηστών.

Για την καταγραφή της στερεοτυπικής πρόσληψης των χρηστών από τους συμμετέχοντες χρησιμοποιήθηκαν 36 ερωτήσεις (βλ. Παράρτημα I: Ερωτηματολόγιο, ερώτηση 10, υπο-ερωτήσεις 1-36, σελ. 4-7), που προέκυψαν από πιλοτική έρευνα (που προηγήθηκε) αναφορικά με τις απόψεις των εργαζόμενων στους φορείς απεξάρτησης για τους χρήστες τοξικών ουσιών. Η πιλοτική έρευνα πραγματοποιήθηκε με τη χρήση δομημένης συνέντευξης στους εργαζόμενους σε θεραπευτικό φορέα. Τα δεδομένα που συλλέχθηκαν απομαγνητοφωνήθηκαν και αναλύθηκαν με τη ποιοτική μέθοδο της ανάλυσης περιεχομένου (Ηλιού, 2002α, Ηλιού, 2002β) (βλ. Παράρτημα II, Μέρος Β': Αποτελέσματα καταγραφής στερεοτυπικών χαρακτηριστικών των χρηστών (Πιλοτική έρευνα) και διατύπωση ερωτήσεων). Η εισαγωγική ερώτηση ήταν «*Συμφωνείτε ή*

διαφωνείτε με τις παρακάτω προτάσεις;». Οι ερωτώμενοι απαντούσαν σε 7-βάθμια κλίμακα (1= «Συμφωνώ απόλυτα», 7=«Διαφωνώ απόλυτα»). Για την ανάλυση των δεδομένων οι απαντήσεις ανακωδικοποιήθηκαν (1= «Διαφωνώ απόλυτα», 7= «Συμφωνώ απόλυτα»).

4. Απόδοση των αιτίων της χρήσης εξαρτητικών ουσιών.

Για την καταγραφή των αποδόσεων των ερωτώμενων αναφορικά με τα αίτια της χρήσης χρησιμοποιήθηκαν 14 ερωτήσεις (βλ. Παράρτημα I: Ερωτηματολόγιο, ερώτηση 13, υπο-ερωτήσεις 1-14, σελ. 8), που προέκυψαν από την πιλοτική έρευνα (Ηλιού, 2002α, Ηλιού, 2002β) (βλ. Παράρτημα II, Μέρος Γ': Αποτελέσματα καταγραφής αποδόσεων για τη χρήση (Πιλοτική έρευνα) και διατύπωση ερωτήσεων). Η εισαγωγική ερώτηση ήταν «Σε ποιο βαθμό πιστεύετε ότι οι παρακάτω παράγοντες μπορούν να οδηγήσουν κάποιο άτομο στην εμπλοκή του με τα ναρκωτικά;». Οι ερωτώμενοι απαντούσαν σε 7-βάθμια κλίμακα (1- «Σε πολύ μεγάλο βαθμό», 7= «Σε πολύ μικρό βαθμό»). Για την ανάλυση των δεδομένων οι απαντήσεις ανακωδικοποιήθηκαν (1= «Σε πολύ μικρό βαθμό», 7= «Σε πολύ μεγάλο βαθμό»).

5. Απόδοση των αιτίων της εξάρτησης των χρηστών από τοξικές ουσίες.

Για την καταγραφή των αποδόσεων των ερωτώμενων αναφορικά με τα αίτια της εξάρτησης των χρηστών χρησιμοποιήθηκαν 11 ερωτήσεις (βλ. Παράρτημα I: Ερωτηματολόγιο, ερώτηση 22, υπο-ερωτήσεις 1-11, σελ. 17), που προέκυψαν από την πιλοτική έρευνα (Ηλιού, 2002α, Ηλιού, 2002β) (βλ. Παράρτημα II, Μέρος Δ': Αποτελέσματα καταγραφής αποδόσεων εξάρτησης (Πιλοτική έρευνα) και διατύπωση ερωτήσεων). Η εισαγωγική ερώτηση ήταν «Συμφωνείτε ή διαφωνείτε με τις παρακάτω απόψεις;». Οι ερωτώμενοι απαντούσαν σε 7-βάθμια κλίμακα (1=«Συμφωνώ απόλυτα», 7=«Διαφωνώ απόλυτα». Για την ανάλυση των δεδομένων οι απαντήσεις ανακωδικοποιήθηκαν (1= «Διαφωνώ απόλυτα», 7= «Συμφωνώ απόλυτα»).

6. Η 'Παλαιά προκατάληψη'.

Για τη μέτρηση της 'Παλαιάς προκατάληψης' απέναντι στους χρήστες από την πλευρά των εργαζομένων στους φορείς απεξάρτησης χρησιμοποιήθηκαν 20 ερωτήσεις (βλ. Παράρτημα I: Ερωτηματολόγιο, ερώτηση 17, υπο-ερωτήσεις 1-20, σελ. 11-13) οι οποίες προσαρμόστηκαν για την ομάδα των χρηστών και αποδόθηκαν στα ελληνικά από: α) την 'Κλίμακα Ωμής προκατάληψης' [Blatant prejudice scale] των Pettigrew & Meertens (1995, σ.62) ('Απειλή και απόρριψη', 'Εγγύτητα σχέσεων')

β) την *‘Κλίμακα Παλαιού Ρατσισμού’* [Old-fashioned racism] των Swim et al. (1995, σ.211)

γ) την *‘Κλίμακα Αμφίθυμου Σεξισμού’* [The Ambivalent Sexism Inventory] των Glick & Fiske (1996, σ.512) (*‘Εχθρική Προκατάληψη’*), και

δ) τρεις ερωτήσεις που διατυπώθηκαν βάσει της πιλοτικής έρευνας (Ηλιού, 2002α, Ηλιού, 2002β) (Βλ. Παράρτημα II, Μέρος ΣΤ΄: Διατύπωση ερωτήσεων για τη μέτρηση της *‘Παλαιάς προκατάληψης’*).

Η εισαγωγική ερώτηση ήταν *«Σημειώστε αν συμφωνείτε ή διαφωνείτε με τις παρακάτω απόψεις»*. Οι ερωτώμενοι απαντούσαν σε 7-βάθμια κλίμακα (1=*«Συμφωνώ απόλυτα»*, 7=*«Διαφωνώ απόλυτα»*). Για την ανάλυση των δεδομένων οι απαντήσεις ανακωδικοποιήθηκαν (1= *«Διαφωνώ απόλυτα»*, 7= *«Συμφωνώ απόλυτα»*).

7. Η *‘Μοντέρνα προκατάληψη’*.

Για τη μέτρηση της *‘Μοντέρνας προκατάληψης’* απέναντι στους χρήστες από την πλευρά των εργαζομένων στους φορείς απεξάρτησης χρησιμοποιήθηκαν 58 ερωτήσεις (βλ. Παράρτημα I: Ερωτηματολόγιο, ερώτηση 16, υπο-ερωτήσεις 1-12, σελ. 10-11, ερώτηση 17, υπο-ερωτήσεις 21-24, σελ. 13, ερώτηση 18, υπο-ερωτήσεις 1-6, σελ. 13, ερώτηση 20, υπο-ερωτήσεις 1-12, σελ. 14, ερώτηση 21, υπο-ερωτήσεις 1-22, σελ. 15-16) οι οποίες προσαρμόστηκαν για την ομάδα των χρηστών και αποδόθηκαν στα ελληνικά από:

α) την *‘Κλίμακα Διακριτικής Προκατάληψης’* [Subtle scale] των Pettigrew & Meertens (1995, σ.62) (*‘Παραδοσιακές αξίες’, ‘Διαφορές κουλτούρας’, ‘Άρνηση θετικών συναισθημάτων’*)

β) την *‘Κλίμακα Μοντέρνου Ρατσισμού’* των Swim et al. (1995, σ.211) (*‘Άρνηση συνεχιζόμενης διάκρισης’, ‘Ανταγωνισμός εναντίον απαιτήσεων εξω-ομάδας’, ‘Αντίρρηση για πολιτικές υποστήριξης’*)

γ) την *‘Κλίμακα Αμφίθυμου Σεξισμού’* [The Ambivalent Sexism Inventory] των Glick & Fiske (1996, σ.512) (*‘Πατερναλιστική προκατάληψη’*)

δ) την *‘Κλίμακα Γενικών στάσεων για την Υποστηρικτική δράση’* [General Attitudes Toward Affirmative Action Scale], την *‘Κλίμακα Συλλογικού Συμφέροντος’* [Collective Interest Scale] και την *‘Κλίμακα Νέοσεξισμού’* [Neosexism scale] των Tougas et al. (1995, σ.844-845), και

ε) 26 ερωτήσεις που διατυπώθηκαν βάσει της πιλοτικής έρευνας (Ηλιού, 2002α, Ηλιού, 2002β) (*‘Υπεράσπιση παραδοσιακών αξιών’, ‘Άρνηση θετικών συναισθημάτων’,*

‘Απόδοση ευθύνης’) (Βλ. Παράρτημα ΙΙ, Μέρος Ζ΄: Διατύπωση ερωτήσεων για τη μέτρηση της ‘Μοντέρνας προκατάληψης’).

Οι ερωτώμενοι απαντούσαν σε 7-βάθμια κλίμακα (1=«Συμφωνώ απόλυτα», 7=«Διαφωνώ απόλυτα» στην εισαγωγική ερώτηση «Συμφωνείτε ή διαφωνείτε με τις παρακάτω απόψεις;». Για την ανάλυση των δεδομένων οι απαντήσεις ανακωδικοποιήθηκαν (1= «Διαφωνώ απόλυτα», 7= «Συμφωνώ απόλυτα»). Εξαιρέση αποτελούν οι ερωτήσεις: ‘Διαφορές κουλτούρας’ όπου οι απαντήσεις δίνονται σε 5-βάθμια κλίμακα (1=«Πολύ», 5=«Καθόλου») στην ερώτηση «Πόσο διαφορετικοί πιστεύετε ότι είναι οι χρήστες τοξικών ουσιών από έναν απλό πολίτη σαν κι εσάς ως προς τα παρακάτω;» (για την ανάλυση των δεδομένων ανακωδικοποιήθηκαν: 1= «Καθόλου», 5= «Πολύ»), ‘Άρνηση θετικών συναισθημάτων’ όπου οι απαντήσεις δίνονται σε 7-βάθμια κλίμακα (1= «Σε πολύ μεγάλο βαθμό», 7= «Σε πολύ μικρό βαθμό») στην ερώτηση «Σε ποιο βαθμό νιώθετε γενικά για τους χρήστες τοξικών ουσιών τα παρακάτω συναισθήματα ακόμα και πέρα από το επαγγελματικό σας περιβάλλον;» (για την ανάλυση των δεδομένων ανακωδικοποιήθηκαν: 1=«Σε πολύ μικρό βαθμό», 7=«Σε πολύ μεγάλο βαθμό») και δύο ερωτήσεις σχετικές με την ‘Άρνηση θετικών συναισθημάτων’ όπου οι απαντήσεις δίνονται σε 5-βάθμια κλίμακα (1=«Συχνά», 5=«Σπάνια») στην ερώτηση «Πόσο συχνά έχεις νιώσει τα παρακάτω συναισθήματα για τους χρήστες τοξικών ουσιών» (για την ανάλυση των δεδομένων ανακωδικοποιήθηκαν: (1= «Σπάνια», 5= «Συχνά»).

8. Υιοθέτηση θεραπευτικών στόχων.

Για την καταγραφή της υιοθέτησης θεραπευτικών στόχων χρησιμοποιήθηκαν 23 ερωτήσεις που διατυπώθηκαν με βάση τα συμπεράσματα της πιλοτικής έρευνας για τους θεραπευτικούς στόχους των φορέων (Ηλιού, 2002α, Ηλιού, 2002β) (βλ. Παράρτημα Ι: Ερωματολόγιο, ερώτηση 24, υπο-ερωτήσεις 1-23, σελ. 18-20 και Παράρτημα ΙΙ, Μέρος Η΄: Διατύπωση ερωτήσεων για καταγραφή ‘Υιοθέτησης θεραπευτικών στόχων’ από Πιλοτική έρευνα). Η εισαγωγική ερώτηση ήταν «Σε ποιο βαθμό πιστεύετε ότι πρέπει να έχουν επιτευχθεί οι παρακάτω παράγοντες με την ολοκλήρωση της θεραπευτικής διαδικασίας, προκειμένου να θεωρηθεί μια θεραπευτική παρέμβαση επιτυχής;». Οι ερωτώμενοι απαντούσαν σε 7-βάθμια κλίμακα (1=«Απόλυτα» 7= «Καθόλου»). Για την ανάλυση των δεδομένων οι απαντήσεις ανακωδικοποιήθηκαν (1=«Καθόλου», 7=«Απόλυτα»).

Δ' ΜΕΡΟΣ: ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΑ ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6. ΤΟ ΣΤΕΡΕΟΤΥΠΟ ΓΙΑ ΤΟΥΣ ΧΡΗΣΤΕΣ

6.1 Εισαγωγή

Βασικό δομικό χαρακτηριστικό της προκατάληψης είναι το στερεότυπο, το οποίο αποτελεί το γνωστικό συστατικό στοιχείο της σύνθεσής της, που περιλαμβάνει ακόμα το συναισθηματικό και το συμπεριφορικό μέρος (Dovidio et al. 1996, Fiske, 1998, σ.357, Stroebe & Insko, 1989, σ.8). Τα στερεότυπα είναι γνωστικοί μηχανισμοί το περιεχόμενο των οποίων αποτελείται από τα χαρακτηριστικά που αποδίδουμε στα μέλη των εξω-ομάδων. Αυτοί οι γνωστικοί μηχανισμοί συμβάλλουν σημαντικά στη διαμόρφωση των στάσεών μας απέναντι στους άλλους και κατά συνέπεια συνδέονται άρρηκτα με τις προκαταλήψεις (Devine, 1989, σ.5, Judd & Park, 2005). Άλλωστε, η προκατάληψη έχει οριστεί ως *μια αρνητική στάση προς μία εξω-ομάδα ή προς τα μέλη της, που βασίζεται συνήθως σε ένα αρνητικό στερεότυπο, που πρόκειται για πεποιθήσεις που συνδέουν αυτή την ομάδα με βασικά αρνητικά χαρακτηριστικά* (Stroebe & Insko, 1989, σ.4).

Οι κοινωνικοί επιστήμονες από τις αρχές του 1900 προσπαθούν να κατανοήσουν, αλλά και να καταγράψουν το περιεχόμενο των στερεοτύπων. Μέχρι και τις αρχές του 1970 η έρευνα για τα στερεότυπα έχει κοινωνιο-γνωστικό προσανατολισμό και επικεντρώνεται στην κατανόηση του πώς οι άνθρωποι σκέφτονται για τους άλλους και για τον εαυτό τους. Από τα τέλη του 1970 και τις αρχές του 1980, οπότε διατυπώνονται και οι θεωρίες για τις νέες μορφές προκατάληψης, το ενδιαφέρον των επιστημόνων αρχίζει να επικεντρώνεται πλέον στην κατανόηση των διαδικασιών με τις οποίες τα άτομα επεξεργάζονται τις κοινωνικές πληροφορίες, αλλά και πώς οι προκαταλήψεις αυξάνουν την εμπιστοσύνη στα στερεότυπα για τις κοινωνικές κρίσεις των ατόμων (Brewer & Kramer, 1985, Hamilton & Trolie, 1986¹²⁰).

Πρωτοπόροι στην καταγραφή του στερεοτύπου για διάφορες κοινωνικές ομάδες ήταν οι Katz & Braly (1933), οι οποίοι επιχείρησαν να καταγράψουν το στερεότυπο των φοιτητών για δέκα εθνικές ομάδες. Από μία λίστα 84 επιθέτων καταλήγουν σε 12 τυπικά χαρακτηριστικά για κάθε ομάδα, τα οποία αποτελούν και το στερεότυπο για την καθεμία (Stroebe & Insko, 1989, σ.6). Η ίδια τεχνική αργότερα χρησιμοποιείται και από άλλους ερευνητές, οι οποίοι προσπάθησαν να μελετήσουν τη σταθερότητα των στερεοτύπων τα επόμενα χρόνια (Gilbert, 1951, Kalrlins et al., 1969)¹²¹. Οι μεταγενέστερες έρευνες

¹²⁰ Όπως αναφέρεται στο Nelson, 2006.

¹²¹ Όπως αναφέρεται στο Brown, 1995, σ.83.

αποδεικνύουν ότι το αρνητικό στερεότυπο για φυλετικές ομάδες, όπως οι Μαύροι αρχίζει να ξεθωριάζει. Εκείνη την εποχή, όμως, (τέλη 1970) οι θεωρίες για τις νέες μορφές προκατάληψης διαμορφώνουν ένα λόγο που στηρίζεται στην ιδέα ότι η μείωση των αρνητικών στερεοτύπων που καταγράφονται σε τέτοιου είδους έρευνες δεν απεικονίζουν την πλήρη αλήθεια, αλλά μάλλον το αυξημένο ενδιαφέρον των ερωτώμενων να μη φανούν προκατειλημμένοι (Sigal & Page, 1971)¹²².

Για πολλές δεκαετίες η έρευνα επικεντρώθηκε αποκλειστικά στα εθνικά και στα φυλετικά στερεότυπα και έτσι οι περισσότερες μέθοδοι μέτρησης των στερεοτύπων αναπτύχθηκαν πάνω στην καταγραφή αυτών των στερεοτύπων (Stroebe & Insko, 1989, σ.6). Το θεσμικό πλαίσιο από το 1970 και μετά στις δυτικές χώρες και την Αμερική, όπου μελετώνται κοινωνικά φαινόμενα όπως τα στερεότυπα και οι προκαταλήψεις, ευνοεί την απομάκρυνση από την υποστήριξη αρνητικών στερεοτύπων για άλλες ομάδες και από την εμφανή εκδήλωση προκατειλημμένων στάσεων. Οι έρευνες αυτή την περίοδο καταγράφουν μία μείωση της προκατάληψης (Crandall et al., 2002, Fiske, 1998, σ.359) και μία αλλαγή στις στάσεις των Λευκών Αμερικανών για τους Μαύρους (όπως καταγράφεται στις έρευνες των Dovidio & Fazio, 1992, Dovidio & Gaertner, 1986, 1991, 1998).

Στα πλαίσια των ερευνών που επιχειρήθηκαν για την καταγραφή των νέων μορφών προκατάληψης το στερεότυπο για την ομάδα στόχο δεν αποτελεί έναν από τους παράγοντες κεντρικού ενδιαφέροντος των επιστημόνων. Στις περισσότερες έρευνες, λοιπόν, δεν καταγράφεται καν, αφού το στερεότυπο για τις ομάδες στόχους που μελετώνται είναι ήδη αρκετά γνωστό από προηγούμενες έρευνες. Άλλωστε, ως πληθυσμοί στόχοι της προκατάληψης προσδιορίζονται κατά κύριο λόγο οι μειονοτικές φυλετικές ομάδες, όπως οι Μαύροι στην Αμερική ή οι μετανάστες στις Ευρωπαϊκές χώρες, αλλά και οι γυναίκες, ομάδες για τις οποίες το περιεχόμενο του στερεοτύπου είναι γνωστό. Στα πλαίσια του *‘Αμφίθυμου σεξισμού’*, ωστόσο, το στερεότυπο για τις γυναίκες καταγράφεται μέσα από την αναγνώριση αποδιδόμενων χαρακτηριστικών (Glick et al., 2000, σ.766, Glick & Fiske, 1996, σ.504). Αποδεικνύεται, μάλιστα, ότι ο *‘Εχθρικός Σεξισμός’* σχετίζεται με την απόδοση αρνητικών χαρακτηριστικών στις γυναίκες, ενώ ο *‘Καλοπροαίρετος Σεξισμός’* σχετίζεται με την απόδοση θετικών χαρακτηριστικών σε αυτές (Glick et al., 2000, σ.769, Glick & Fiske, 1996, σ.509).

Το κύριο αντικείμενο της παρούσας διατριβής δεν εντοπίζεται στη μελέτη του περιεχομένου του στερεοτύπου για τους χρήστες. Παρόλα αυτά, η καταγραφή του

---

¹²² Όπως αναφέρεται στο Jones, 2002, σ.82.

στερεοτύπου για τους χρήστες κρίθηκε αναγκαία για δύο λόγους. Ο πρώτος έχει να κάνει με τη γενικά αποδεκτή αντίληψη ότι το στερεότυπο αποτελεί το γνωστικό συστατικό στοιχείο της προκατάληψης και άρα η μελέτη μας θα ήταν ελλιπής, εάν στην απόπειρά μας να καταγράψουμε την προκατάληψη για τους χρήστες ουσιών δε συμπεριλαμβάναμε και το στερεότυπο για αυτή την ομάδα. Ο δεύτερος λόγος έχει να κάνει με το γεγονός ότι στην ανασκόπηση της βιβλιογραφίας διαπιστώσαμε ότι δεν έχει επιτευχθεί μία συστηματική και έγκυρη καταγραφή του στερεοτύπου που επικρατεί για το χρήστη στην Ελλάδα και επιπλέον δεν υπάρχει μέχρι σήμερα μία καταγραφή των στερεοτυπικών αντιλήψεων των εργαζόμενων στους θεραπευτικούς φορείς για τους χρήστες.

Αναφορικά με τα χαρακτηριστικά των χρηστών εκείνο που καταγράφεται από τους θεραπευτικούς φορείς και το Εθνικό Κέντρο Τεκμηρίωσης και Πληροφόρησης για τα Ναρκωτικά και την Τοξικομανία (Ε.Κ.ΤΕ.Π.Ν.) είναι ένα κοινωνιοδημογραφικό τους προφίλ και κάποιες πληροφορίες για τις συνθήκες χρήσης ουσιών. Στο κοινωνιοδημογραφικό προφίλ καταγράφονται παράγοντες, όπως το φύλο, η ηλικία, οι συνθήκες διαβίωσης, η υπηκοότητα, η περιοχή κατοικίας, η μόρφωση, η επαγγελματική κατάρτιση και η απασχόληση. Στις συνθήκες χρήσης καταγράφονται παράγοντες, όπως η κύρια ουσία κατάχρησης, η παράλληλη χρήση διαφορετικών ουσιών, η συμπεριφορά υψηλού κινδύνου (πχ. ενδοφλέβια χρήση ουσιών), η έναρξη της χρήσης. Κατά συνέπεια, οι πληροφορίες που συστηματικά διαθέτουμε για τα χαρακτηριστικά των χρηστών είναι κυρίως αυτές που καταγράφονται από τους θεραπευτικούς φορείς και άρα αφορούν εκείνη τη μερίδα από τον πληθυσμό των χρηστών τοξικών ουσιών, που προσεγγίζουν κάποιο επίσημο φορέα απεξάρτησης με σκοπό τη διατύπωση του θεραπευτικού αιτήματος.

Τα χαρακτηριστικά, όμως, που αποδίδει το κοινωνικό σύνολο στους χρήστες, τα οποία συνθέτουν και το στερεότυπο για αυτούς δεν καταγράφονται συστηματικά από καμία πηγή. Οι στάσεις της ελληνικής κοινωνίας καταγράφονται σε μία έρευνα του Τσαχαλίδη (1993) (παράλληλα με τις στάσεις για τους ψυχικά ασθενείς και τους αλκοολικούς), ο οποίος πολύ χαρακτηριστικά αναφέρει ότι: *«Διάφορες έρευνες... δείχνουν ότι οι στάσεις του κοινωνικού συνόλου απέναντι στους τοξικομανείς είναι οι πιο αρνητικές μεταξύ των στάσεων απέναντι σε όλες τις κατηγορίες των ψυχικά διαταραγμένων ατόμων»* (Τσαχαλίδης, 1993, σ.23). Γενικά, το σύνολο της ελληνικής κοινωνίας θεωρείται ότι φέρει μία αρνητική εικόνα για τον εξαρτημένο χρήστη, για αυτό και του αποδίδει αρνητικά χαρακτηριστικά. Οι χρήστες συχνά θεωρούνται άτομα με αδυναμία επιλογής, ελλιπή κοινωνική ενσωμάτωση, άτομα που δε βρίσκουν ικανοποίηση στις

συνθήκες ζωής τους, άτομα που προσπαθούν με τις ουσίες να υπερβούν την καθημερινή ζωή (Ρήγα & Τριανταφυλλίδου, 2001, σ.111).

Συνοψίζοντας, αν και η καταγραφή του στερεοτύπου για την ομάδα στόχο δεν εμφανίζεται συχνά στις έρευνες για τις νέες μορφές προκατάληψης, στην περίπτωση της παρούσας διατριβής η καταγραφή αυτή κρίνεται απαραίτητη λόγω της πρωτοτυπίας της ομάδας στόχου. Οι χρήστες τοξικών ουσιών προσδιορίζονται για πρώτη φορά ως ομάδα στόχος των νέων μορφών προκατάληψης στην Ελλάδα και λόγω της έλλειψης καταγραφής του στερεοτύπου για αυτήν αποφασίστηκε να επιχειρηθεί η διερεύνηση του περιεχομένου του στερεοτύπου για τους χρήστες που έχουν οι εργαζόμενοι στους φορείς απεξάρτησης. Πιο συγκεκριμένα, αποφασίστηκε να διερευνηθεί: α) η πρόσληψη της προσωπικότητας των χρηστών και β) άλλες διαστάσεις της στερεοτυπικής πρόσληψης των χρηστών από τους εργαζόμενους στους φορείς απεξάρτησης.

6.2 Πρόσληψη της προσωπικότητας των χρηστών

Το ενδιαφέρον μας για την πρόσληψη της προσωπικότητας των χρηστών πηγάζει από τον προβληματισμό που έχει αναπτυχθεί γύρω από την εξάρτηση και αφορά την απόπειρα ανίχνευσης μιας 'εξαρτητικής προσωπικότητας'. Ειδικά, λοιπόν, για την ομάδα των χρηστών έχει αναπτυχθεί ένας διάλογος γύρω από το ερώτημα εάν υπάρχουν συγκεκριμένα χαρακτηριστικά προσωπικότητας, τα οποία μπορεί να αυξάνουν την πιθανότητα να οδηγηθεί στην ουσιοεξάρτηση το άτομο που τα φέρει (Bergeret, 1999, σ.43, Prado Castro, 2004, σ.81, Καράμπελας, 1991, σ.245). Προκειμένου να καταγράψουμε την πρόσληψη των ερωτώμενων για την προσωπικότητα των χρηστών αποφασίστηκε να χρησιμοποιηθεί το Μοντέλο Πέντε Παραγόντων Προσωπικότητας (BFI), για το οποίο υπάρχει σχετική σταθμισμένη κλίμακα. Σκοπός μας είναι να απαντήσουμε στα εξής ερωτήματα:

- 1) Ποιος είναι ο βαθμός πρόσληψης των χρηστών υπό τους όρους των πέντε παραγόντων προσωπικότητας;
- 2) Υπάρχει διαφοροποίηση στην πρόσληψη της προσωπικότητας των χρηστών με βάση τα χαρακτηριστικά του δείγματος;

6.2.1 Διαστάσεις πρόσληψης της προσωπικότητας της ομάδας των χρηστών

Οι 44 ερωτήσεις που περιλαμβάνονται στο ερωτηματολόγιο για τη μέτρηση της πρόσληψης της προσωπικότητας της ομάδας των χρηστών εξαρτητικών ουσιών από τους εργαζόμενους στους θεραπευτικούς φορείς προέρχονται από το Ερωτηματολόγιο των Πέντε Παραγόντων Προσωπικότητας (Τσαούσης, 1999). Πρόκειται για σταθμισμένο

ερωτηματολόγιο, το οποίο περιλαμβάνει την καταγραφή πέντε παραγόντων προσωπικότητας: την 'Εξωστρέφεια', την 'Προσήνεια', τη 'Συνέπεια', το 'Νευρωτισμό' και τη 'Δεκτικότητα στην εμπειρία'. Στο ερωτηματολόγιο της παρούσας διατριβής χρησιμοποιήθηκε αυτούσιο το Ερωτηματολόγιο των Πέντε Παραγόντων Προσωπικότητας.

Έτσι, ο παράγοντας 'Εξωστρέφεια' περιλαμβάνει δηλώσεις για τους χρήστες, όπως «Είναι ομιλητικοί», «Μερικές φορές είναι ντροπαλοί, έχουν αναστολές». Ο παράγοντας 'Προσήνεια' περιλαμβάνει δηλώσεις, όπως «Είναι γενικώς άτομα εμπιστοσύνης», «Τους αρέσει να συνεργάζονται με τους άλλους». Ο παράγοντας 'Συνέπεια' περιλαμβάνει δηλώσεις, όπως, «Κάνουν μια δουλειά πολύ προσεχτικά» και «Είναι αξιόπιστοι εργαζόμενοι». Ο παράγοντας 'Νευρωτισμός' περιγράφεται από δηλώσεις τύπου «Είναι μελαγχολικοί, άκεφοι» και «Έχουν συναισθηματική σταθερότητα, δεν εκνευρίζονται εύκολα». Τέλος, ο παράγοντας 'Δεκτικότητα στην εμπειρία' αφορά δηλώσεις, όπως «Είναι περίεργοι για πολλά διαφορετικά πράγματα» και «Είναι εφευρετικοί». Στον Πίνακα 6.1 παρουσιάζονται οι Μέσοι όροι και οι Τυπικές Αποκλίσεις των απαντήσεων των συμμετεχόντων στις 44 ερωτήσεις του ερωτηματολογίου των Πέντε Παραγόντων Προσωπικότητας εκφράζοντας την άποψή τους για τους χρήστες.

Πίνακας 6.1: Μέσοι όροι και τυπικές αποκλίσεις των ερωτήσεων των πέντε παραγόντων προσωπικότητας

'Εξωστρέφεια'	M.O.	S.D.
Είναι ομιλητικοί	3.22	1.21
Είναι επιφυλακτικοί (R)	1.92	1.07
Είναι γεμάτοι ενεργητικότητα	2.22	1.20
Προκαλούν πολύ ενθουσιασμό	2.45	1.15
Έχουν την τάση να είναι ήρεμοι (R)	3.85	.90
Εμπνέουν μια σιγουριά	1.62	.80
Μερικές φορές είναι ντροπαλοί, έχουν αναστολές (R)	2.32	1.10
Τους αρέσει να βγαίνουν έξω, είναι κοινωνικοί	2.79	1.15
<i>a=.424</i>		
'Προσήνεια'	M.O.	S.D.
Τείνουν να βρίσκουν σφάλματα στους άλλους (R)	1.84	.98
Είναι βοηθητικοί και ανιδιοτελείς με τους άλλους	2.31	1.11
Ξεκινούν φιλονικίες με άλλους (R)	2.27	1.12
Από τη φύση τους συγχωρούν	2.72	1.70
Είναι γενικώς άτομα εμπιστοσύνης	1.92	1.01
Μπορεί να είναι ψυχροί και ακατάδεκτοι (R)	2.95	1.18
Είναι διακριτικοί και ευγενικοί σχεδόν με όλους	2.27	1.07
Μερικές φορές είναι αγενείς προς τους άλλους (R)	2.23	1.00
Τους αρέσει να συνεργάζονται με τους άλλους	2.59	1.09
<i>a=.703</i>		
'Συνέπεια'	M.O.	S.D.

Κάνουν μια δουλειά πολύ προσεκτικά	2.00	1.03
Μπορεί να είναι κάπως απρόσεκτοι (R)	2.03	1.01
Είναι αξιόπιστοι εργαζόμενοι	2.24	1.07
Έχουν την τάση να είναι ανοργάνωτοι (R)	1.96	1.12
Έχουν την τάση να είναι νωχελικοί (R)	2.28	1.04
Επιμένουν μέχρι να τελειώσουν το έργο που κάνουν	2.03	1.01
Κάνουν τα πράγματα με αποτελεσματικότητα	2.03	.94
Κάνουν σχέδια και τα ακολουθούν	1.91	.98
Αποσπάται εύκολα η προσοχή τους (R)	1.96	.97
$\alpha = .725$		
‘Νευρωτισμός’	M.O.	S.D.
Είναι μελαγχολικοί, άκεφοι	3.72	1.06
Είναι ήρεμοι, αντιμετωπίζουν το άγχος καλά (R)	4.43	.89
Μπορεί να βρίσκονται σε ένταση	4.15	.78
Ανησυχούν πολύ	3.58	1.23
Έχουν συναισθηματική σταθερότητα, δεν εκνευρίζονται εύκολα (R)	4.45	.83
Μπορεί να είναι κακόκεφοι	4.01	.82
Παραμένουν ήρεμοι σε καταστάσεις έντασης (R)	4.21	.90
Νευριάζουν εύκολα	3.95	.98
$\alpha = .661$		
‘Δεκτικότητα στην εμπειρία’	M.O.	S.D.
Είναι πρωτότυποι, βρίσκουν όλο καινούριες ιδέες	2.76	1.23
Είναι περίεργοι για πολλά διαφορετικά πράγματα	3.26	1.25
Είναι ευφυείς, βαθιά στοχαστές	2.92	1.15
Έχουν ζωντανή φαντασία	3.65	1.10
Είναι εφευρετικοί	3.54	1.18
Εκτιμούν καλλιτεχνικές, αισθητικές εμπειρίες	3.51	1.09
Προτιμούν τη δουλειά που είναι ρουτίνα (R)	3.51	1.17
Τους αρέσει να συλλογίζονται, να παίζουν με ιδέες	3.03	1.19
Έχουν μερικά καλλιτεχνικά ενδιαφέροντα (R)	2.45	1.04
Είναι γνώστες της τέχνης, της μουσικής, της λογοτεχνίας	2.78	1.07
$\alpha = .643$		

Σημ.: 5-βάθμια κλίμακα (όπου 1= «Διαφωνώ απόλυτα» και 5= «Συμφωνώ απόλυτα») με θεωρητικό μέσο όρο 3.

Για τις ερωτήσεις που αποτελούν τον καθένα από τους παραπάνω πέντε παράγοντες προσωπικότητας πραγματοποιήθηκε έλεγχος αξιοπιστίας εσωτερικής συνοχής. Από αυτούς μόνο ο παράγοντας ‘Εξωστρέφεια’ δεν εμφάνισε ιδιαίτερα ικανοποιητικό δείκτη αξιοπιστίας ($\alpha = .424$). Αντίθετα, όλοι οι υπόλοιποι παράγοντες εμφανίζονται αξιόπιστοι σύμφωνα με το δείκτη εσωτερικής συνοχής Cronbach’s alpha: ‘Προσήγεια’ ($\alpha = .703$), ‘Συνέπεια’ ($\alpha = .725$), ‘Νευρωτισμός’ ($\alpha = .661$) και ‘Δεκτικότητα στην εμπειρία’ ($\alpha = .643$). Παρότι ο παράγοντας ‘Εξωστρέφεια’ δε φαινόταν να έχει ικανοποιητική αξιοπιστία, έγινε αποδεκτός, αφού πρόκειται για ένα ερωτηματολόγιο σταθμισμένο. Ακολούθως, υπολογίστηκαν πέντε νέοι δείκτες (ένας για κάθε παράγοντα), που αποτελούν το μέσο όρο των τιμών των απαντήσεων των ερωτώμενων στις ερωτήσεις

του κάθε παράγοντα. Οι πέντε νέοι δείκτες χρησιμοποιήθηκαν στις ακόλουθες αναλύσεις:

6.2.2 Βαθμός πρόσληψης των χρηστών υπό τους όρους των πέντε παραγόντων προσωπικότητας

Για να διαπιστωθεί ο βαθμός πρόσληψης των χρηστών υπό τους όρους των πέντε παραγόντων προσωπικότητας από το σύνολο των συμμετεχόντων έγιναν πέντε αναλύσεις (one-sample t-tests) (Πίνακας 2).

Πίνακας 6.2: Μέσοι όροι και τυπικές αποκλίσεις των τιμών των πέντε παραγόντων πρόσληψης της προσωπικότητας των χρηστών

	M.O.	S.D.	t
Εξωστρέφεια	2.55	.483	t(448)= -19,47, p=.000
Προσήνεια	2.34	.632	t(449)= -22,01, p=.000
Συνέπεια	2.05	.571	t(449)= -35.13, p=.000
Νευρωτισμός	4.06	.518	t(450)= 43,75, p=.000
Δεκτικότητα στην εμπειρία	3.14	.560	t(447)= 5.55, p=.000

Σημ.: 5βάθμια κλίμακα (1= «Διαφωνώ απόλυτα» και 5= «Συμφωνώ απόλυτα») με θεωρητικό μέσο όρο 3.

Όπως βλέπουμε στον Πίνακα 2 ο βαθμός πρόσληψης των χρηστών υπό όρους ‘Εξωστρέφειας’ (M.=2.55) ήταν στατιστικά σημαντικά χαμηλότερος από το θεωρητικό μέσο της 5βάθμιας κλίμακας (3) [t(448)= -19,47, p=.000], που σημαίνει ότι οι συμμετέχοντες μάλλον έτειναν να μην προσλαμβάνουν τους χρήστες υπό όρους ‘Εξωστρέφειας’ ως προς την προσωπικότητά τους. Ο βαθμός πρόσληψης των χρηστών υπό όρους ‘Προσήνειας’ (M=2.34) ήταν στατιστικά σημαντικά χαμηλότερος από το θεωρητικό μέσο της 5βάθμιας κλίμακας (3) [t(449)= -22,01, p=.000], που σημαίνει ότι οι συμμετέχοντες έτειναν να μην προσλαμβάνουν τους χρήστες υπό όρους ‘Προσήνειας’ ως προς την προσωπικότητά τους. Και ως προς την προσλαμβανόμενη ‘Συνέπεια’ παρατηρείται το ίδιο: ο βαθμός πρόσληψης (M=2.05) ήταν στατιστικά σημαντικά χαμηλότερος από το θεωρητικό μέσο όρο της 5βάθμιας κλίμακας (3) [t(449)= -35.13, p=.000], δηλ. οι συμμετέχοντες μάλλον έτειναν να μην προσλαμβάνουν τους χρήστες υπό όρους ‘Συνέπειας’ ως προς την προσωπικότητά τους. Ως προς τον παράγοντα του ‘Νευρωτισμού’, όμως, ο βαθμός πρόσληψης (M=4.06) ήταν στατιστικά σημαντικά υψηλότερος από το θεωρητικό μέσο όρο της 5βάθμιας κλίμακας (3) [t(450)= 43,75, p=.000], δηλαδή οι ερωτώμενοι έτειναν να προσλαμβάνουν τους χρήστες υπό όρους ‘Νευρωτισμού’ ως προς την προσωπικότητά τους. Τέλος, ο βαθμός πρόσληψης αναφορικά με τη ‘Δεκτικότητα στην εμπειρία’ (M=3.14) παρόλο που διέφερε στατιστικά

σημαντικά από το θεωρητικό μέσο όρο της κλίμακας (3) [$t(447)=5.55$, $p=.000$], δείχνει ότι οι ερωτώμενοι έτειναν να προσλαμβάνουν μάλλον ουδέτερα τους χρήστες υπό όρους ‘Δεκτικότητας στην εμπειρία’. Πάντως, οι εργαζόμενοι στους φορείς απεξάρτησης στο σύνολό τους φαίνεται να προσλαμβάνουν τους χρήστες σε μεγαλύτερο βαθμό υπό όρους ‘νευρωτισμού’, σε ένα μέτριο βαθμό υπό όρους ως ‘δεκτικότητας στην εμπειρία’, σε πιο μικρότερο βαθμό υπό όρους ‘εξωστρέφειας’ και ‘προσήνειας’ και τελικά σε ακόμη μικρότερο βαθμό υπό όρους ως ‘συνέπειας’.

Αναφορικά με την πρόσληψη της προσωπικότητας των χρηστών δεν υπήρχε διαφοροποίηση των συμμετεχόντων με βάση μεταβλητές, όπως το ‘φύλο’¹²³ και η ‘ηλικία’¹²⁴. Στη συνέχεια παρουσιάζονται οι διαφοροποιήσεις με βάση τις υπόλοιπες κοινωνιο-δημογραφικές μεταβλητές.

6.2.3 Πρόσληψη της προσωπικότητας των χρηστών με βάση το μορφωτικό επίπεδο των συμμετεχόντων

Για να διερευνηθεί, εάν και κατά πόσο το μορφωτικό επίπεδο των συμμετεχόντων συμβάλλει στη διαφοροποίηση της πρόσληψης της προσωπικότητας των χρηστών, έγιναν πέντε μονοπαραγοντικές αναλύσεις διακύμανσης (one-way ANOVAs) (Πίνακας 6.3).

Πίνακας 6.3: Μέσοι όροι και τυπικές αποκλίσεις των τιμών των πέντε παραγόντων πρόσληψης της προσωπικότητας των χρηστών ανάλογα με το μορφωτικό επίπεδο των συμμετεχόντων

	M.O. (S.D.)			F
	Απόφοιτος Λυκείου	Απόφοιτος ΑΕΙ/ΤΕΙ	Κάτοχος μεταπτυχιακού/διδασκτορικού	
Εξωστρέφεια	2.62 ^a (.547)	2.58 ^b (.484)	2.43 ^{a,b} (.408)	F(2,446)=4.78, p=.009
Προσήνεια	2.43 (.577)	2.31 (.681)	2.34 (.548)	F(2,447)=1.12, p=.325, n.s.
Συνέπεια	2.14 (.576)	2.06 (.604)	1.96 (.477)	F(2,447)=2.36, p=.095, n.s.
Νευρωτισμός	4.08 (.496)	4.04 (.548)	4.10 (.463)	F(2,448)=.47, p=.625, n.s.
Δεκτικότητα στην εμπειρία	3.32 ^{a,b} (.536)	3.12 ^b (.585)	3.07 ^a (.493)	F(2,445)=5.66, p=.004

Σημ: Οι Μέσοι Όροι με κοινό εκθέτη διαφέρουν στατιστικά σημαντικά μεταξύ τους.

Απόφοιτοι Λυκείου (N=84), Απόφοιτοι ΑΕΙ/ΤΕΙ (N=257), Κάτοχοι μεταπτυχιακού/διδασκτορικού (N=117)

¹²³ Έγιναν πέντε αναλύσεις (independent samples t-tests).

¹²⁴ Έγιναν πέντε αναλύσεις (independent samples t-tests).

Οι πέντε αναλύσεις διακύμανσης έδειξαν ότι για τρεις από τους παράγοντες ('*Προσήνεια*', '*Συνέπεια*', '*Νευρωτισμός*') η επίδραση του μορφωτικού επιπέδου των ερωτώμενων στην πρόσληψη της προσωπικότητας των χρηστών δεν ήταν στατιστικά σημαντική. Αντίθετα, η ανάλυση διακύμανσης για τον παράγοντα της '*Εξωστρέφειας*' έδειξε ότι η επίδραση του μορφωτικού επιπέδου των ερωτώμενων ήταν στατιστικά σημαντική [$F(2,446)=4.78, p=.009$]. Οι post hoc συγκρίσεις έδειξαν ότι οι '*κάτοχοι μεταπτυχιακού/διδακτορικού*' ($M=2.43$) προσλάμβαναν την προσωπικότητα των χρηστών υπό όρους '*Εξωστρέφειας*' σε μικρότερο βαθμό τόσο από τους '*απόφοιτους ΑΕΙ/ΤΕΙ*' ($M=2.58$), όσο και από τους '*απόφοιτους Λυκείου*' ($M=2.62$), ενώ οι δύο τελευταίες κατηγορίες μόρφωσης δε διέφεραν σημαντικά μεταξύ τους. Η τελευταία ανάλυση διακύμανσης έδειξε ότι η επίδραση του μορφωτικού επιπέδου των ερωτώμενων στην πρόσληψη της '*Δεκτικότητας στην εμπειρία*' ως προς την προσωπικότητα των χρηστών ήταν στατιστικά σημαντική [$F(2,445)=5.66, p=.004$]. Οι post hoc συγκρίσεις έδειξαν ότι οι '*απόφοιτοι Λυκείου*' ($M=3.32$) προσλάμβαναν τους χρήστες υπό όρους '*Δεκτικότητας στην εμπειρία*' σε μεγαλύτερο βαθμό τόσο από τους '*απόφοιτους ΑΕΙ/ΤΕΙ*' ($M=3.12$), όσο και από τους '*κατόχους μεταπτυχιακού/διδακτορικού*' ($M=3.07$), ενώ οι δύο τελευταίες κατηγορίες μόρφωσης δε διέφεραν σημαντικά μεταξύ τους.

Συμπερασματικά, οι συμμετέχοντες ανεξάρτητα από το μορφωτικό τους επίπεδο προσλαμβάνουν την προσωπικότητα των χρηστών στον ίδιο βαθμό υπό όρους '*Προσήνειας*', '*Συνέπειας*' και '*Νευρωτισμού*'. Ωστόσο, ως προς την πρόσληψη των χρηστών υπό όρους '*Εξωστρέφειας*', οι πιο μορφωμένοι ερωτώμενοι ('*κάτοχοι μεταπτυχιακού/διδακτορικού*') προσλαμβάνουν τους χρήστες ως '*μη Εξωστρεφείς*' σε μεγαλύτερο βαθμό από τους υπόλοιπους ερωτώμενους. Αντίθετα, ως προς την πρόσληψη της '*Δεκτικότητας στην εμπειρία*' οι λιγότερο μορφωμένοι ερωτώμενοι ('*απόφοιτοι Λυκείου*') φαίνεται ότι προσλαμβάνουν τους χρήστες υπό αυτούς τους όρους σε μεγαλύτερο βαθμό από τους υπόλοιπους συμμετέχοντες.

6.2.4 Πρόσληψη της προσωπικότητας των χρηστών με βάση τη γεωγραφική περιοχή λειτουργίας της θεραπευτικής μονάδας

Για να δούμε εάν υπάρχουν διαφορές στην πρόσληψη της προσωπικότητας των χρηστών ανάμεσα σε θεραπευτικές μονάδες που λειτουργούν σε αστικές περιοχές και σε μονάδες που λειτουργούν σε επαρχιακές περιοχές πραγματοποιήθηκαν πέντε αναλύσεις (independent samples t-tests) (Πίνακας 6.4).

Σύμφωνα με τον Πίνακα 6.4 η επίδραση της γεωγραφικής περιοχής που λειτουργεί η θεραπευτική μονάδα στην πρόσληψη της προσωπικότητας των χρηστών δεν ήταν στατιστικά σημαντική για τρεις από τους πέντε παράγοντες. Πρόκειται για την πρόσληψη της 'Προσήνειας', της 'Συνέπειας' και της 'Δεκτικότητας στην εμπειρία'. Η πρώτη ανάλυση έδειξε ότι η επίδραση της γεωγραφικής περιοχής που λειτουργεί η μονάδα ήταν στατιστικά σημαντική [$t(447)=-3.44$, $p=.001$]. Οι ερωτώμενοι που εργάζονται σε 'αστική περιοχή' προσλάμβαναν τους χρήστες υπό όρους 'Εξωστρέφειας' σε μικρότερο βαθμό ($M=2.51$) από τους ερωτώμενους που εργάζονταν σε 'επαρχιακή περιοχή' ($M=2.69$). Η τέταρτη ανάλυση έδειξε επίσης, ότι η επίδραση της γεωγραφικής περιοχής που λειτουργεί η μονάδα απεξάρτησης ήταν οριακά στατιστικά σημαντική [$t(449)=1.87$, $p=.062$]. Τα άτομα που προέρχονται από 'αστική περιοχή' προσλάμβαναν τους χρήστες σε μεγαλύτερο βαθμό ($M=4.09$) υπό όρους 'Νευρωτισμού' από τα άτομα που προέρχονται από 'επαρχιακή περιοχή' ($M=3.98$).

Πίνακας 6.4: Μέσοι όροι και τυπικές αποκλίσεις των τιμών των πέντε παραγόντων πρόσληψης της προσωπικότητας των χρηστών ανάλογα με τη γεωγραφική περιοχή λειτουργίας της θεραπευτικής μονάδας

	Γεωγραφική περιοχή	M.O.	S.D.	t
Εξωστρέφεια	Αστική	2.51	.482	$t(447)=-3.44$, $p=.001$
	Επαρχία	2.69	.461	
Προσήνεια	Αστική	2.35	.644	$t(448)=.76$, $p=.446$, n.s.
	Επαρχία	2.30	.591	
Συνέπεια	Αστική	2.05	.575	$t(448)=.34$, $p=.727$, n.s.
	Επαρχία	2.03	.560	
Νευρωτισμός	Αστική	4.09	.502	$t(449)=1.87$, $p=.062$
	Επαρχία	3.98	.559	
Δεκτικότητα στην εμπειρία	Αστική	3.15	.561	$t(446)=-.27$, $p=.787$, n.s.
	Επαρχία	3.13	.560	

Σημ.: Αστική (N=348), Επαρχία (N=111)

Συμπερασματικά, τα άτομα που εργάζονται σε 'αστικό' περιβάλλον προσλαμβάνουν τους χρήστες σε μεγαλύτερο βαθμό από τα άτομα που εργάζονται σε 'επαρχιακό' περιβάλλον υπό όρους 'μη Εξωστρέφειας' και 'Νευρωτισμού'. Ωστόσο, οι συμμετέχοντες, ανεξάρτητα από την περιοχή στην οποία εργάζονται προσλαμβάνουν

τους χρήστες υπό όρους ‘Προσήνειας’, ‘Συνέπειας’ και ‘Δεκτικότητας στην εμπειρία’ στον ίδιο βαθμό.

6.2.5 Πρόσληψη της προσωπικότητας των χρηστών με βάση την επαγγελματική εμπειρία των συμμετεχόντων στον τομέα των εξαρτήσεων

Για να διερευνηθεί εάν και κατά πόσο η εμπειρία των συμμετεχόντων στον τομέα των εξαρτήσεων συμβάλλει στη διαφοροποίηση της πρόσληψης της προσωπικότητας των χρηστών έγιναν πέντε μονοπαραγοντικές αναλύσεις διακύμανσης (one-way ANOVAs) (Πίνακας 6.5).

Πίνακας 6.5: Μέσοι όροι και τυπικές αποκλίσεις των τιμών των πέντε παραγόντων πρόσληψης της προσωπικότητας των χρηστών ανάλογα με την εμπειρία των συμμετεχόντων στον τομέα των εξαρτήσεων

	M.O. (S.D.)			F
	Κάτω από 1 έτος (N=76)	1-5 έτη (N=228)	6 έτη και πάνω (N=153)	
Εξωστρέφεια	2.57 (.565)	2.57 (.463)	2.50 (.467)	F(2,446)=1.00, p=.367, n.s.
Προσήνεια	2.46 (.677)	2.35 (.645)	2.26 (.578)	F(2,447)=2.51, p=.082, n.s.
Συνέπεια	2.16 ^a (.575)	2.06 (.578)	1.96 ^a (.549)	F(2,447)=3.22, p=.041
Νευρωτισμός	4.08 (.559)	4.00 ^a (.512)	4.15 ^a (.495)	F(2,448)=3.58, p=.029
Δεκτικότητα στην εμπειρία	3.08 ^b (.536)	3.08 ^a (.570)	3.27 ^{a,b} (.539)	F(2,445)=5.81, p=.003

Σημ: Οι Μέσοι Όροι με κοινό εκθέτη διαφέρουν στατιστικά σημαντικά μεταξύ τους.

Η πρώτη και η δεύτερη αναλύσεις διακύμανσης έδειξαν ότι η επίδραση της εμπειρίας των συμμετεχόντων στον τομέα των εξαρτήσεων στην πρόσληψη της προσωπικότητας των χρηστών δεν είναι στατιστικά σημαντική για τους παράγοντες ‘Εξωστρέφεια’ και ‘Προσήνεια’. Η τρίτη ανάλυση διακύμανσης έδειξε ότι η επίδραση της εμπειρίας των ερωτώμενων στον τομέα των εξαρτήσεων στην πρόσληψη της ‘Συνέπειας’ των χρηστών ήταν στατιστικά σημαντική [F(2,447)=3.22, p=.041]. Οι post hoc συγκρίσεις έδειξαν ότι οι συμμετέχοντες με τη μεγαλύτερη εμπειρία (‘6 έτη και πάνω’) προσλάμβαναν τους χρήστες υπό όρους ‘Συνέπειας’ σε μικρότερο βαθμό (M=1.96) από τους συμμετέχοντες με τη μικρότερη εμπειρία (‘κάτω από 1 έτος’) (M=2.16), ενώ όσοι έχουν μια μέτρια εμπειρία (1-5 έτη) (M=2.06) δε διέφεραν σημαντικά από τις άλλες δύο ομάδες. Η τετάρτη ανάλυση διακύμανσης έδειξε ότι η επίδραση της εμπειρίας των ερωτώμενων στον τομέα των εξαρτήσεων στην πρόσληψη του ‘Νευρωτισμού’ των

χρηστών ήταν στατιστικά σημαντική [$F(2,448)=3.58, p=.029$]. Οι post hoc συγκρίσεις έδειξαν ότι οι συμμετέχοντες με τη μεγαλύτερη εμπειρία ('6 έτη και πάνω') προσλάμβαναν την προσωπικότητα των χρηστών υπό όρους 'Νευρωτισμού' σε μεγαλύτερο βαθμό ($M=4.15$) από τους συμμετέχοντες με μέτρια εμπειρία ('1-5 έτη') ($M=4.00$), ενώ οι συμμετέχοντες με τη μικρότερη εμπειρία ('κάτω από 1 έτος') ($M=4.08$) δε διέφεραν σημαντικά από τις άλλες δύο ομάδες. Η πέμπτη ανάλυση διακύμανσης έδειξε και πάλι ότι η επίδραση της εμπειρίας των ερωτώμενων στον τομέα των εξαρτήσεων στην πρόσληψη της 'Δεκτικότητας στην εμπειρία' των χρηστών ήταν στατιστικά σημαντική [$F(2,445)=5.81, p=.003$]. Οι post hoc συγκρίσεις έδειξαν ότι οι ερωτώμενοι με τη μεγαλύτερη εμπειρία στον τομέα των εξαρτήσεων ('6 έτη και πάνω') προσλάμβαναν τους χρήστες υπό όρους 'Δεκτικότητας στην εμπειρία' σε μεγαλύτερο βαθμό ($M=3.27$) τόσο από τους συμμετέχοντες με μέτρια εμπειρία ('1-5 έτη') ($M=3.08$), όσο και από τους συμμετέχοντες με μικρή εμπειρία ('κάτω από 1 έτος') ($M=3.08$), ενώ οι δύο τελευταίοι δε διέφεραν σημαντικά μεταξύ τους.

Συμπερασματικά, οι συμμετέχοντες ανεξάρτητα από την εμπειρία τους στον τομέα των εξαρτήσεων προσλαμβάνουν τους χρήστες υπό όρους 'Εξωστρέφειας' και 'Προσήνειας' στον ίδιο βαθμό. Αναφορικά, όμως, με τους τρεις άλλους παράγοντες πρόσληψης της προσωπικότητας των χρηστών, τα άτομα με τη μεγαλύτερη επαγγελματική εμπειρία ('6 έτη και πάνω') προσλαμβάνουν τους χρήστες σε μεγαλύτερο βαθμό ως 'μη Συνεπείς', 'Νευρωσικούς' και 'Δεκτικούς στην εμπειρία'.

6.2.6 Πρόσληψη της προσωπικότητας των χρηστών με βάση το είδος της απασχόλησης των συμμετεχόντων

Για να διερευνήσουμε την πιθανή διαφοροποίηση στην πρόσληψη της προσωπικότητας των χρηστών ανάμεσα στους ερωτώμενους με διαφορετικό είδος απασχόλησης στους θεραπευτικούς φορείς έγιναν πέντε αναλύσεις (independent samples t-tests) (Πίνακας 6.6).

Όπως φαίνεται από τον Πίνακα 6.6, η επίδραση τους είδους της απασχόλησης των συμμετεχόντων στην πρόσληψη της προσωπικότητας των χρηστών δεν ήταν στατιστικά σημαντική για τρεις από τους πέντε παράγοντες. Πρόκειται για την πρόσληψη της 'Προσήνειας', του 'Νευρωτισμού' και της 'Δεκτικότητας στην εμπειρία'. Η πρώτη ανάλυση, ωστόσο, έδειξε ότι η επίδραση του είδους της απασχόλησης στην πρόσληψη της 'Εξωστρέφειας' των χρηστών ήταν στατιστικά σημαντική [$t(447)=-2.36, p=.018$]. Οι ερωτώμενοι που εργάζονται 'πλήρως' στους φορείς απεξάρτησης προσλάμβαναν τους

χρήστες υπό όρους ‘Εξωστρέφειας’ σε μικρότερο βαθμό ($M=2.53$) από τους ερωτώμενους που εργάζονται ‘μερικώς’ ($M=2.70$). Το ίδιο παρατηρείται και στην τρίτη ανάλυση, που έδειξε ότι η επίδραση του είδους της απασχόλησης στην πρόσληψη της ‘Συνέπειας’ των χρηστών ήταν στατιστικά σημαντική [$t(448)=-2.34$, $p=.019$]. Οι ερωτώμενοι που εργάζονται ‘πλήρως’ στους φορείς ανεξάρτησης προσλάμβαναν τους χρήστες υπό όρους ‘Συνέπειας’ σε μικρότερο βαθμό ($M=2.03$) από τους ερωτώμενους που εργάζονται ‘μερικώς’ ($M=2.23$).

Πίνακας 6.6: Μέσοι όροι και τυπικές αποκλίσεις των τιμών των πέντε παραγόντων πρόσληψης της προσωπικότητας των χρηστών ανάλογα με το είδος της απασχόλησης των συμμετεχόντων

	Είδος Απασχόλησης	M.O.	S.D.	t
Εξωστρέφεια	Πλήρης	2.53	.486	$t(447)=-2.36$, $p=.018$
	Μερική	2.70	.429	
Προσήνεια	Πλήρης	2.33	.606	$t(448)=-1.29$, $p=.195$, n.s.
	Μερική	2.45	.805	
Συνέπεια	Πλήρης	2.03	.547	$t(448)=-2.34$, $p=.019$
	Μερική	2.23	.720	
Νευρωτισμός	Πλήρης	4.08	.497	$t(449)=1.52$, $p=.128$, n.s.
	Μερική	3.96	.655	
Δεκτικότητα στην εμπειρία	Πλήρης	3.16	.554	$t(446)=1.40$, $p=.160$, n.s.
	Μερική	3.04	.599	

Σημ.: Πλήρης (N=409), Μερική (N=50)

Συμπερασματικά, οι ερωτώμενοι, ανεξάρτητα από το αν εργάζονται ‘πλήρως’ ή ‘μερικώς’ στους φορείς ανεξάρτησης, προσλαμβάνουν τους χρήστες υπό όρους ‘Προσήνειας’, ‘Νευρωτισμού’ και ‘Δεκτικότητας στην εμπειρία’ στον ίδιο βαθμό. Όμως, τα άτομα που εργάζονται ‘πλήρως’ στους φορείς ανεξάρτησης τείνουν να προσλαμβάνουν τους χρήστες ως ‘μη Εξωστρεφείς’ και ‘μη Συνεπείς’ σε μεγαλύτερο βαθμό από τους ‘μερικώς’ εργαζόμενους.

6.2.7 Πρόσληψη της προσωπικότητας των χρηστών με βάση την επαγγελματική εξειδίκευση των συμμετεχόντων

Για να διερευνηθεί εάν και κατά πόσο η επαγγελματική εξειδίκευση των συμμετεχόντων συμβάλλει στη διαφοροποίηση της πρόσληψης της προσωπικότητας των χρηστών έγιναν πέντε μονοπαραγοντικές αναλύσεις διακύμανσης (one-way ANOVAs) (Πίνακας 6.7).

Πίνακας 6.7: Μέσοι όροι και τυπικές αποκλίσεις των τιμών των πέντε παραγόντων πρόσληψης της προσωπικότητας των χρηστών ανάλογα με την επαγγελματική εξειδίκευση των συμμετεχόντων

M.O. (S.D.)				F
	Θεραπευτικό προσωπικό	Ιατρικό προσωπικό	Διοικητικό, εκπαιδευτικό και λοιπό προσωπικό	
Εξωστρέφεια	2.47 ^{a,b} (.436)	2.62 ^b (.548)	2.66 ^a (.494)	F(2,412)=6.11, p=.002
Προσήγεια	2.34 ^{b,c} (.581)	2.14 ^{a,b} (.593)	2.53 ^{a,c} (.785)	F(2,413)=8.75, p=.000
Συνέπεια	2.02 (.558)	2.01 (.571)	2.14 (.606)	F(2,413)=1.58, p=.206, n.s.
Νευρωτισμός	4.06 (.474)	4.20 ^a (.544)	3.93 ^a (.565)	F(2,414)=6.43, p=.002
Δεκτικότητα στην εμπειρία	3.11 (.564)	3.14 (.568)	3.17 (.572)	F(2,411)=.37, p=.689, n.s.

Σημ: Οι Μέσοι Όροι με κοινό εκθέτη διαφέρουν στατιστικά σημαντικά μεταξύ τους Θεραπευτικό προσωπικό (N=237), Ιατρικό προσωπικό (N=103), Διοικητικό, εκπαιδευτικό και βοηθητικό προσωπικό (N=84)

Η πρώτη ανάλυση διακύμανσης έδειξε ότι η επίδραση της επαγγελματικής εξειδίκευσης στην πρόσληψη της ‘Εξωστρέφειας’ ήταν στατιστικά σημαντική [F(2,412)=6.11, p=.002]. Οι post hoc συγκρίσεις έδειξαν ότι το ‘Θεραπευτικό προσωπικό’ (M=2.47) προσλάμβανε τους χρήστες υπό όρους ‘Εξωστρέφειας’ σε μικρότερο βαθμό τόσο από το ‘Ιατρικό’ (M=2.62), όσο και από το ‘Διοικητικό και λοιπό προσωπικό’ (M=2.66), ενώ οι δύο τελευταίες κατηγορίες προσωπικού δε διέφεραν σημαντικά μεταξύ τους. Η δεύτερη ανάλυση διακύμανσης έδειξε ότι η επίδραση της επαγγελματικής εξειδίκευσης στην πρόσληψη της ‘Προσήγειας’ των χρηστών ήταν στατιστικά σημαντική [F(2,413)=8.75, p=.000]. Οι post hoc συγκρίσεις έδειξαν ότι υπάρχει στατιστικά σημαντική διαφοροποίηση μεταξύ όλων των επαγγελματικών ομάδων. Πιο αναλυτικά, το ‘Ιατρικό προσωπικό’ (M=2.14) προσλάμβανε τους χρήστες υπό όρους ‘Προσήγειας’ σε μικρότερο βαθμό τόσο από το ‘Θεραπευτικό’ (M=2.34), όσο και από το ‘Διοικητικό και λοιπό προσωπικό’ (M=2.53). Ενώ, το ‘Θεραπευτικό προσωπικό’ (M=2.34) προσλάμβανε τους χρήστες υπό όρους ‘Προσήγειας’ σε μικρότερο βαθμό από το ‘Διοικητικό και λοιπό προσωπικό’ (M=2.53). Η τέταρτη ανάλυση διακύμανσης έδειξε ότι η επίδραση της

επαγγελματικής εξειδίκευσης στην πρόσληψη του *‘Νευρωτισμού’* των χρηστών ήταν στατιστικά σημαντική [$F(2,414)=6.43, p=.002$]. Οι post hoc συγκρίσεις έδειξαν ότι το *‘Ιατρικό προσωπικό’* ($M=4.20$) προσλάμβανε τους χρήστες υπό όρους *‘Νευρωτισμού’* σε μεγαλύτερο βαθμό από το *‘Διοικητικό και λοιπό προσωπικό’* ($M=3.93$), ενώ το *‘Θεραπευτικό προσωπικό’* ($M=4.06$) δε διέφερε σημαντικά από τις άλλες δύο ομάδες. Η τρίτη και η πέμπτη αναλύσεις διακύμανσης έδειξαν ότι η επίδραση της επαγγελματικής εξειδίκευσης των ερωτώμενων στην πρόσληψη της *‘Συνέπειας’* και της *‘Δεκτικότητας στην εμπειρία’* αναφορικά με την προσωπικότητα των χρηστών δεν ήταν στατιστικά σημαντικές.

Συμπερασματικά, το *‘Ιατρικό προσωπικό’* προσλαμβάνει τους χρήστες ως *‘μη Προσηνείς’* και ως *‘Νευρωσικούς’* σε μεγαλύτερο βαθμό από τις άλλες επαγγελματικές ομάδες, ενώ το *‘Θεραπευτικό προσωπικό’* εμφανίζεται να προσλαμβάνει τους χρήστες ως *‘μη Εξωστρεφείς’* σε μεγαλύτερο βαθμό από το *‘Ιατρικό’* και το *‘Διοικητικό και λοιπό προσωπικό’*. Τέλος, οι ερωτώμενοι, ανεξάρτητα από την επαγγελματική τους εξειδίκευση, προσλαμβάνουν τους χρήστες υπό όρους *‘Συνέπειας’* και *‘Δεκτικότητας στην εμπειρία’* στον ίδιο βαθμό.

6.2.8 Πρόσληψη της προσωπικότητας των χρηστών με βάση το φορέα επαγγελματικής απασχόλησης των συμμετεχόντων

Για να διερευνηθεί εάν και κατά πόσο ο φορέας απασχόλησης των ερωτώμενων συμβάλλει στη διαφοροποίηση της πρόσληψης της προσωπικότητας των χρηστών έγιναν πέντε μονοπαραγοντικές αναλύσεις διακύμανσης (one-way ANOVAs) (Πίνακας 6.8).

Σύμφωνα με τον πίνακα 6.8 τρεις από τους πέντε δείκτες έδειξαν ότι η επίδραση του φορέα απασχόλησης των ερωτώμενων στην πρόσληψη της προσωπικότητας των χρηστών δεν είναι στατιστικά σημαντική. Πρόκειται για την πρόσληψη της *‘Προσηνειας’*, της *‘Συνέπειας’* και της *‘Δεκτικότητας στην εμπειρία’*. Η πρώτη ανάλυση διακύμανσης έδειξε ότι η επίδραση του φορέα απασχόλησης στην πρόσληψη της *‘Εξωστρέφειας’* των χρηστών ήταν οριακά στατιστικά σημαντική [$F(2,446)=2.88, p=.057$]. Οι post hoc συγκρίσεις έδειξαν ότι οι εργαζόμενοι στο φορέα *‘Ψυχοθεραπευτικής προσέγγισης’* προσλάμβαναν τους χρήστες σε μικρότερο βαθμό ($M=2.45$) υπό όρους *‘Εξωστρέφειας’* από ότι οι εργαζόμενοι στο φορέα *‘Ιατροφαρμακευτικής προσέγγισης’* ($M=2.60$), ενώ οι εργαζόμενοι στο φορέα

‘Ψυχοκοινωνικής προσέγγισης’ ($M=2.53$) δε διέφεραν σημαντικά από τις άλλες δύο ομάδες. Και η τέταρτη ανάλυση διακύμανσης έδειξε ότι η επίδραση του φορέα απασχόλησης στην πρόσληψη του ‘Νευρωτισμού’ των χρηστών ήταν στατιστικά σημαντική [$F(2,448)=11.35$, $p=.000$]. Οι post hoc συγκρίσεις έδειξαν ότι οι εργαζόμενοι στο φορέα ‘Ψυχοκοινωνικής προσέγγισης’ προσλάμβαναν τους χρήστες σε μικρότερο βαθμό ($M=3.93$) υπό όρους ‘Νευρωτισμού’ τόσο από τους εργαζόμενους στο φορέα ‘Ιατροφαρμακευτικής προσέγγισης’ ($M=4.10$), όσο και από τους εργαζόμενους στο φορέα ‘Ψυχοθεραπευτικής προσέγγισης’ ($M=4.25$), ενώ οι δύο τελευταίες κατηγορίες ερωτώμενων δε διέφεραν σημαντικά μεταξύ τους.

Πίνακας 6.8: Μέσοι όροι και τυπικές αποκλίσεις των τιμών των πέντε παραγόντων πρόσληψης της προσωπικότητας των χρηστών ανάλογα με το φορέα απασχόλησης των συμμετεχόντων

	M.O. (S.D.)			F
	Ιατροφαρμακευτική προσέγγιση (N=207)	Ψυχοκοινωνική προσέγγιση (N=175)	Ψυχοθεραπευτική προσέγγιση (N=77)	
Εξωστρέφεια	2.60 ^a (.465)	2.53 (.475)	2.45 ^a (.532)	$F(2,446)=2.88$, $p=.057$
Προσήνεια	2.27 (.580)	2.41 (.630)	2.35 (.747)	$F(2,447)=2.22$, $p=.109$, n.s.
Συνέπεια	2.02 (.531)	2.02 (.551)	2.18 (.693)	$F(2,447)=2.47$, $p=.086$, n.s.
Νευρωτισμός	4.10 ^b (.529)	3.9 ^{a,b} (.473)	4.25 ^a (.514)	$F(2,448)=11.35$, $p=.000$
Δεκτικότητα στην εμπειρία	3.14 (.516)	3.09 (.542)	3.26 (.687)	$F(2,445)=2.47$, $p=.085$, n.s.

Σημ: Οι Μέσοι Όροι με κοινό εκθέτη διαφέρουν στατιστικά σημαντικά μεταξύ τους

Συμπερασματικά, οι εργαζόμενοι στο φορέα ‘Ψυχοθεραπευτικής προσέγγισης’ φαίνεται να προσλαμβάνουν τους χρήστες σε μεγαλύτερο βαθμό υπό όρους ‘μη Εξωστρέφειας’, ενώ οι εργαζόμενοι στο φορέα ‘Ψυχοκοινωνικής προσέγγισης’ προσλαμβάνουν τους χρήστες σε μικρότερο βαθμό υπό όρους ‘Νευρωτισμού’. Τέλος, οι ερωτώμενοι, ανεξάρτητα από το φορέα στον οποίο απασχολούνται, προσλαμβάνουν τους χρήστες υπό όρους ‘Προσήνειας’, ‘Συνέπειας’ και ‘Δεκτικότητας στην εμπειρία’ στον ίδιο βαθμό.

6.3 Στερεοτυπικές διαστάσεις πρόσληψης της ομάδας των χρηστών

Το ενδιαφέρον μας για τη στερεοτυπική πρόσληψη των χρηστών πηγάζει από τη διαπίστωση των κοινωνικών ψυχολόγων ότι το στερεότυπο περιλαμβάνει ένα περιγραφικό μέρος και ένα κανονιστικό (Fiske & Glick, 1995, σ.108). Το πρώτο αφορά

τα χαρακτηριστικά που αποδίδονται στην ομάδα στόχο και το δεύτερο αφορά συγκεκριμένες συμπεριφορές που αναμένονται από την ομάδα (επειδή φέρει τα συγκεκριμένα χαρακτηριστικά). Και πάλι, λοιπόν, τίθεται το ερώτημα της προδιάθεσης για τη χρήση. Μήπως τα άτομα που φέρουν συγκεκριμένα χαρακτηριστικά αναμένεται ότι θα εκδηλώσουν συμπεριφορά εξάρτησης; Η καταγραφή του περιεχομένου του στερεοτύπου για τους χρήστες στην παρούσα διατριβή γίνεται μέσα από ερωτήματα που αφορούν περιγραφικά χαρακτηριστικά της ομάδας, όπως αυτά προέκυψαν από προηγούμενα πιλοτική έρευνα.

Σκοπός μας είναι: α) να προσδιορίσουμε τις διαστάσεις που συνθέτουν τη στερεοτυπική αντίληψη των ερωτώμενων για τους χρήστες, 2) να δούμε ποιος είναι ο βαθμός στερεοτυπικής πρόσληψης των χρηστών και γ) να ελέγξουμε εάν υπάρχει διαφοροποίηση στη στερεοτυπική πρόσληψη των χρηστών από τους συμμετέχοντες με βάση τα χαρακτηριστικά των συμμετεχόντων.

6.3.1 Διαστάσεις της στερεοτυπικής πρόσληψης της ομάδας των χρηστών

Οι 36 ερωτήσεις που είχαν σχεδιαστεί για τη μέτρηση της στερεοτυπικής πρόσληψης της κοινωνικής ομάδας των χρηστών τοξικών ουσιών από τους εργαζόμενους στους φορείς απεξάρτησης υποβλήθηκαν σε Παραγοντική Ανάλυση (Principal Components, Varimax Rotation). Η ανάλυση αυτή ανέδειξε αρχικά ένα σύνολο 10 παραγόντων, που εξηγούσαν το 64,16% της διακύμανσης. Μετά από μελέτη του Scree plot αποφασίστηκε να εφαρμοστεί νέα Παραγοντική Ανάλυση με περιορισμό 5 παραγόντων, οι οποίοι εξηγούσαν το 47,48% της διακύμανσης. Ωστόσο, κατόπιν ελέγχου τόσο του εννοιολογικού περιεχομένου, όσο και της αξιοπιστίας εσωτερικής συνοχής των ερωτήσεων που φόρτωναν στους πέντε αυτούς παράγοντες, διαπιστώθηκε ότι ο 4^{ος} και ο 5^{ος} παράγοντας στερούνταν εννοιολογικής συνοχής και η αξιοπιστία τους δεν ήταν απολύτως ικανοποιητική ($\alpha=.657$ και $\alpha=.591$ αντίστοιχα). Για το λόγο αυτό έγινε νέα Παραγοντική Ανάλυση, αυτή τη φορά με περιορισμό 3 παραγόντων, οι οποίοι τελικά εξηγούσαν το 38,27% της διακύμανσης (Πίνακας 6.9).

Από τις 36 ερωτήσεις που αρχικά είχαν σχεδιαστεί για τη μέτρηση της πρόσληψης της κοινωνικής ομάδας των χρηστών δύο («Οι χρήστες έχουν πολλά κοινά χαρακτηριστικά ως προς την προσωπικότητά τους» και «Ο χρήστης προέρχεται από τη σύγχρονη μέση ελληνική οικογένεια») δε φόρτωναν σε κανένα παράγοντα σύμφωνα με την Παραγοντική Ανάλυση.

Πίνακας 6.9: Αποτελέσματα Παραγοντικής Ανάλυσης των ερωτήσεων που αφορούν τη στερεοτυπική πρόσληψη της ομάδας των χρηστών

Ερώτηση	M.O. (S.D.)	Παράγοντας 1 Χαρακτηριστικά της χρήσης (Προσωπικότητας, συμπεριφοράς, κοινωνικά)	Παράγοντας 2 Ψυχοσωματικός και κοινωνικός αποσυντονισμός	Παράγοντας 3 Εξωτερικά γνωρίσματα
Οι χρήστες είναι «χειριστικά» άτομα	5.93 (1.16)	.668		
Οι χρήστες παραιτούνται εύκολα από τις υποχρεώσεις τους	5.81 (1.00)	.666		
Οι χρήστες έχουν «χαμηλή αυτοεκτίμηση»	5.84 (1.14)	.603		
Οι χρήστες έχουν αναπτύξει δικό τους γλωσσικό κώδικα επικοινωνίας	5.69 (.93)	.586		
Οι χρήστες χρησιμοποιούν κάποιες λέξεις συνθηματικά για να συνεννοούνται μεταξύ τους	5.77 (.96)	.577		
Η ίδια η εξάρτηση καθορίζει τη συμπεριφορά των χρηστών	5.65 (1.22)	.571		
Οι χρήστες εμπλέκονται στην παρανομία	5.94 (1.02)	.561		
Οι χρήστες προτιμούν να ζουν απομονωμένοι αποφεύγοντας τις κοινωνικές συναναστροφές	4.73 (1.45)	.499		
Οι χρήστες είναι «ανώριμοι»	5.13 (1.41)	.495		
Μπορώ να διακρίνω από μερικές γλωσσικές εκφράσεις που χρησιμοποιεί κάποιος, αν σχετίζεται με τα ναρκωτικά	5.00 (1.31)	.447		
Οι χρήστες έχουν κοινούς τρόπους συμπεριφοράς	5.12 (1.33)	.435		
Οι χρήστες προέρχονται από όλα τα κοινωνικοοικονομικά στρώματα	6.33 (.81)	.431		
Οι χρήστες διαθέτουν αρκετά κοινά χαρακτηριστικά μεταξύ τους, ώστε να θεωρούνται μια ξεχωριστή κοινωνική ομάδα	5.06 (1.48)	.427		
Οι χρήστες εξαιτίας της εμπλοκής τους με τα ναρκωτικά, υποβιβάζουν το οικονομικό τους επίπεδο	5.61 (1.28)	.410		
Μπορώ από τη συμπεριφορά κάποιου να καταλάβω αν κάνει χρήση ναρκωτικών	4.99 (1.32)	.407		
Οι χρήστες είναι προσωπικότητες που τείνουν να εμπλέκονται σε εξαρτήσεις	5.46 (1.43)	.367		
Οι χρήστες εμφανίζουν διαταραχές προσωπικότητας	5.10 (1.31)		.852	
Οι χρήστες εμφανίζουν προβλήματα ψυχικής υγείας	5.07 (1.36)		.832	
Οι χρήστες εμφανίζουν συμπτώματα ψύχωσης	4.33 (1.40)		.741	

Οι χρήστες εμφανίζουν συμπτώματα κατάθλιψης	5.47 (1.07)		.723	
Οι χρήστες έχουν συναισθηματική αστάθεια	5.67 (1.05)		.639	
Οι χρήστες είναι φορείς μεταδιδόμενων σωματικών ασθενειών	5.56 (1.19)		.561	
Ο χρήστης μπορεί να γίνει επικίνδυνος για τους άλλους	4.16 (1.57)		.485	
Οι χρήστες εξαιτίας της κατανάλωσης ναρκωτικών εμφανίζουν σωματικές ασθένειες	5.97 (.92)		.423	
Η εμπλοκή κάποιου ατόμου με τα ναρκωτικά υποβιβάζει το κοινωνικό του επίπεδο, λόγω της αποκλειστικής συναναστροφής του με άλλους χρήστες	4.91 (1.46)		.381	
Οι χρήστες αποτελούν παράγοντα αποσυντονισμού της οικογενειακής ζωής	5.06 (1.53)		.350	
Οι χρήστες αποτελούν μέλη δυσλειτουργικών οικογενειών	5.31 (1.28)		.308	
Οι χρήστες είναι ατημέλητοι	4.50 (1.38)			.756
Μπορεί κανείς να αναγνωρίσει ένα χρήστη από την εξωτερική του εμφάνιση	4.35 (1.57)			.732
Οι χρήστες δεν είναι καθαροί	4.37 (1.41)			.711
Οι χρήστες έχουν χαρακτηριστική στάση σώματος	3.62 (1.43)			.627
Οι χρήστες φαίνονται ταλαιπωρημένοι	5.09 (1.25)			.580
Οι χρήστες φοράνε ρούχα συγκεκριμένου στυλ	3.29 (1.33)			.548
Οι χρήστες προέρχονται από όλα τα μορφωτικά επίπεδα (R)	2.21 (1.33)			.375

Σημ.: 7βάθμια κλίμακα (όπου 1= «Διαφωνώ απόλυτα» και 7= «Συμφωνώ απόλυτα») με θεωρητικό μέσο όρο 4. (R) υποδηλώνει ότι αντίστροφη κωδικοποίηση.

Ο 1^{ος} παράγοντας, στον οποίο φορτώνουν 16 ερωτήσεις και εξηγεί το 14.75% της διακύμανσης ονομάστηκε 'Τα χαρακτηριστικά της χρήσης', καθώς εδώ φορτώνουν ερωτήσεις, που αφορούν τα χαρακτηριστικά που περιγράφουν τα εξαρτημένα από ναρκωτικές ουσίες άτομα αναφορικά με την προσωπικότητα, τη συμπεριφορά και το κοινωνικοοικονομικό τους επίπεδο. Πρόκειται για δηλώσεις, όπως «Οι χρήστες είναι χειριστικά άτομα», «Οι χρήστες έχουν κοινούς τρόπους συμπεριφοράς» και «Οι χρήστες εξαιτίας της εμπλοκής τους με τα ναρκωτικά υποβιβάζουν το οικονομικό τους επίπεδο».

Ο 2^{ος} παράγοντας, στον οποίο φορτώνουν 11 ερωτήσεις και εξηγεί το 13.31% της διακύμανσης, ονομάστηκε *Ψυχοσωματικός και κοινωνικός αποσυντονισμός*. Σε αυτόν φορτώνουν δηλώσεις που αφορούν τις ψυχοσωματικές διαταραχές των χρηστών (όπως, *«Οι χρήστες εμφανίζουν προβλήματα ψυχικής υγείας»* και *«Οι χρήστες είναι φορείς μεταδιδόμενων σωματικών ασθενειών»*), αλλά και τα προβλήματα στις διαπροσωπικές και κοινωνικές τους επαφές (όπως, *«Οι χρήστες αποτελούν παράγοντα αποσυντονισμού της οικογενειακής ζωής»* και *«Η εμπλοκή κάποιου ατόμου με τα ναρκωτικά υποβιβάζει το κοινωνικό του επίπεδο, λόγω της αποκλειστικής συναναστροφής του με άλλους χρήστες»*).

Ο 3^{ος} παράγοντας, ο οποίος εξηγεί το 10.20% της διακύμανσης, ονομάστηκε *Εξωτερικά γνωρίσματα*, καθώς εδώ περιλαμβάνονται ερωτήσεις που έχουν να κάνουν με την περιγραφή της εξωτερικής εμφάνισης των χρηστών. Πρόκειται για 7 δηλώσεις με περιεχόμενο, όπως *«Οι χρήστες είναι ατημέλητοι»* ή *«Οι χρήστες φοράνε ρούχα συγκεκριμένου στυλ»*.

Οι δείκτες αξιοπιστίας εσωτερικής συνοχής των ερωτήσεων που φορτώνουν στους τρεις αυτούς παράγοντες ήταν εξαιρετικά ικανοποιητικοί (1^{ος} παράγοντας, $\alpha = .840$, 2^{ος} παράγοντας, $\alpha = .836$ και 3^{ος} παράγοντας, $\alpha = .763$). Από τη στιγμή που πληρούνται οι δύο βασικές προϋποθέσεις της εννοιολογικής συνοχής και της ικανοποιητικής αξιοπιστίας των παραγόντων που προέκυψαν από την Ανάλυση Παραγόντων, στο επόμενο στάδιο δημιουργούνται τρεις νέοι δείκτες (ένας για κάθε παράγοντα) που αποτελούν το μέσο όρο των τιμών των απαντήσεων των ερωτώμενων στις ερωτήσεις που φορτώνουν σε κάθε παράγοντα (βλ. Πίνακας 6.10). Οι τρεις νέοι δείκτες πρόσληψης της ομάδας των χρηστών χρησιμοποιήθηκαν στις ακόλουθες αναλύσεις:

6.3.2 Βαθμός στερεοτυπικής πρόσληψης της ομάδας των χρηστών

Για να διερευνηθεί ο βαθμός στερεοτυπικής πρόσληψης της ομάδας των χρηστών από το σύνολο των συμμετεχόντων με βάση τις τρεις διαστάσεις στερεοτυπικής πρόσληψης έγιναν τρεις αναλύσεις (one sample t-tests) (Πίνακας 6.10).

Πίνακας 6.10: Μέσοι όροι και τυπικές αποκλίσεις των τιμών των τριών δεικτών στερεοτυπικής πρόσληψης της ομάδας των χρηστών

	M.O.	S.D.	t
Χαρακτηριστικά της χρήσης	5.50	.664	t(449)=48.18, p=.000
Ψυχοσωματικός και κοινωνικός αποσυντονισμός	5.15	.803	t(449)=30.37 p=.000
Εξωτερικά γνωρίσματα	3.92	.935	t(450)=-1.73, p=.083, n.s.

Σημ.: 7βάθμια κλίμακα (όπου 1= «Διαφωνώ απόλυτα» και 7= «Συμφωνώ απόλυτα») με θεωρητικό μέσο όρο 4

Όπως βλέπουμε στον Πίνακα 6.10 ο βαθμός στερεοτυπικής πρόσληψης των συμμετεχόντων αναφορικά με τα 'Χαρακτηριστικά της χρήσης' (M=5.50) ήταν στατιστικά σημαντικά υψηλότερος από το θεωρητικό μέσο της 7βάθμιας κλίμακας (4), δηλαδή, οι συμμετέχοντες έτειναν να προσλαμβάνουν τους χρήστες σε μεγάλο βαθμό υπό τους όρους των 'Χαρακτηριστικών της χρήσης'. Ο βαθμός στερεοτυπικής πρόσληψης αναφορικά με τον 'Ψυχοσωματικό και κοινωνικό αποσυντονισμό' (M=5.15) ήταν στατιστικά σημαντικά υψηλότερος από το θεωρητικό μέσο της 7βάθμιας κλίμακας (4), δηλαδή, οι συμμετέχοντες έτειναν να προσλαμβάνουν τους χρήστες σε μεγάλο βαθμό υπό όρους 'Ψυχοσωματικού και κοινωνικού αποσυντονισμού'. Τέλος, ο βαθμός στερεοτυπικής πρόσληψης αναφορικά με τα 'Εξωτερικά γνωρίσματα' (M=3.92) δε διέφερε σημαντικά από το θεωρητικό μέσο της 7βάθμιας κλίμακας (4), δηλαδή, οι συμμετέχοντες δεν έπαιρναν θέση ως προς τα εξωτερικά γνωρίσματα των χρηστών. Πάντως, οι εργαζόμενοι στους φορείς απεξάρτησης στο σύνολό τους προσλαμβάνουν τους χρήστες σε μεγαλύτερο βαθμό υπό όρους 'χαρακτηριστικών χρήσης' και 'ψυχοσωματικού και κοινωνικού αποσυντονισμού' και σε ένα μέτριο βαθμό υπό όρους 'εξωτερικών γνωρισμάτων'.

Αναφορικά με τη στερεοτυπική πρόσληψη της προσωπικότητας των χρηστών δεν υπήρχε διαφοροποίηση στους ερωτώμενους με βάση μεταβλητές, όπως το 'μορφωτικό επίπεδο'¹²⁵, το 'είδος απασχόλησης'¹²⁶ και η 'γεωγραφική περιοχή'¹²⁷. Στη συνέχεια παρουσιάζονται οι διαφοροποιήσεις με βάση τις υπόλοιπες μεταβλητές.

¹²⁵ Έγιναν τρεις μονοπαραγοντικές αναλύσεις διακύμανσης (one-way ANOVAs).

¹²⁶ Έγιναν πέντε αναλύσεις (independent samples t-tests).

¹²⁷ Έγιναν πέντε αναλύσεις (independent samples t-tests).

6.3.3. Στερεοτυπική πρόσληψη της ομάδας των χρηστών με βάση το φύλο των συμμετεχόντων

Για να διερευνήσουμε τις πιθανές διαφορές στην πρόσληψη της ομάδας των χρηστών ανάμεσα στα δύο φύλα, έγιναν τρεις αναλύσεις (independent samples t-tests) (Πίνακας 6.11).

Πίνακας 6.11: Μέσοι όροι και τυπικές αποκλίσεις των τιμών των τριών δεικτών στερεοτυπικής πρόσληψης της ομάδας των χρηστών ανάλογα με το φύλο των συμμετεχόντων

	Φύλο	M.O.	S.D.	t
Χαρακτηριστικά της χρήσης	Άνδρας	5.62	.670	t(448)=2.61, p=.009
	Γυναίκα	5.45	.655	
Ψυχοσωματικός και κοινωνικός αποσυντονισμός	Άνδρας	5.33	.746	t(448)=3.23, p=.001
	Γυναίκα	5.06	.815	
Εξωτερικά γνωρίσματα	Άνδρας	4.12	.907	t(449)=3.05, p=.002
	Γυναίκα	3.83	.936	

Σημ: Άνδρες (N=141), Γυναίκες (N=318).

Όπως βλέπουμε στον Πίνακα 6.11, αναφορικά με τα προσλαμβανόμενα 'Χαρακτηριστικά της χρήσης', οι άνδρες προσλάμβαναν τους χρήστες σε μεγαλύτερο βαθμό (M=5.62) υπό τους όρους των χαρακτηριστικών της χρήσης σε σχέση με τις γυναίκες (M=5.45). Αναφορικά με τον προσλαμβανόμενο 'Ψυχοσωματικό και κοινωνικό αποσυντονισμό', οι άνδρες προσλάμβαναν τους χρήστες σε μεγαλύτερο βαθμό (M=5.33) υπό τους όρους αυτών των χαρακτηριστικών σε σχέση με τις γυναίκες (M=5.06). Τέλος, αναφορικά με τα προσλαμβανόμενα 'Εξωτερικά γνωρίσματα', οι άνδρες προσλάμβαναν τους χρήστες σε μεγαλύτερο βαθμό (M=4.12) υπό τους όρους των εξωτερικών γνωρισμάτων σε σχέση με τις γυναίκες (M=3.83).

Συνολικά, τα αποτελέσματα δείχνουν ότι οι άνδρες συμμετέχοντες προσλαμβάνουν τους χρήστες σε μεγαλύτερο βαθμό υπό στερεοτυπικούς όρους 'Χαρακτηριστικών χρήσης', 'Ψυχοσωματικού και κοινωνικού αποσυντονισμού' και 'Εξωτερικών γνωρισμάτων' σε σχέση με τις γυναίκες του δείγματος.

6.3.4. Στερεοτυπική πρόσληψη της ομάδας των χρηστών με βάση την ηλικία των συμμετεχόντων

Για να διερευνήσουμε την πιθανή διαφοροποίηση στην πρόσληψη της ομάδας των χρηστών από τους συμμετέχοντες ανάλογα με την ηλικία τους πραγματοποιήθηκαν τρεις αναλύσεις (independent samples t-tests) (Πίνακας 6.12).

Πίνακας 6.12: Μέσοι όροι και τυπικές αποκλίσεις των τριών δεικτών στερεοτυπικής πρόσληψης της ομάδας των χρηστών ανάλογα με την ηλικία των συμμετεχόντων

	Ηλικία	M.O.	S.D.	t
Χαρακτηριστικά της χρήσης	Κάτω των 35 ετών	5.44	.636	t(448)=-2.12, p=.034
	35 ετών και άνω	5.58	.692	
Ψυχοσωματικός και κοινωνικός αποσυντονισμός	Κάτω των 35 ετών	5.05	.799	t(448)=-2.88, p=.004
	35 ετών και άνω	5.27	.793	
Εξωτερικά γνωρίσματα	Κάτω των 35 ετών	3.84	.913	t(449)=-1.95, p=.052
	35 ετών και άνω	4.02	.957	

Σημ: Κάτω των 35 ετών (N=256), Άνω των 35 ετών (N=203).

Όπως βλέπουμε στον Πίνακα 6.12, αναφορικά με τα προσλαμβανόμενα 'Χαρακτηριστικά της χρήσης', οι συμμετέχοντες που ήταν 'πάνω από 35 ετών' προσλάμβαναν τους χρήστες σε μεγαλύτερο βαθμό (M=5.58) υπό τους όρους αυτών των χαρακτηριστικών σε σύγκριση με τους συμμετέχοντες που ήταν 'κάτω των 35 ετών' (M=5.44). Αναφορικά με τον προσλαμβανόμενο 'Ψυχοσωματικό και κοινωνικό αποσυντονισμό', οι συμμετέχοντες που ήταν 'πάνω από 35 ετών' προσλάμβαναν τους χρήστες σε μεγαλύτερο βαθμό (M=5.27) υπό τους όρους αυτών των χαρακτηριστικών σε σχέση με τους συμμετέχοντες 'κάτω των 35 ετών' (M=5.05). Τέλος, ως προς την πρόσληψη των 'Εξωτερικών γνωρισμάτων' των χρηστών και πάλι οι συμμετέχοντες που ήταν 'πάνω από 35 ετών' προσλάμβαναν τους χρήστες σε μεγαλύτερο βαθμό (M=4.02) υπό τους όρους αυτών των γνωρισμάτων σε σχέση με τους συμμετέχοντες 'κάτω από 35 ετών' (M=3.84).

Συνολικά, φαίνεται ότι οι συμμετέχοντες μεγαλύτερης ηλικίας ('35 ετών και άνω') προσλαμβάνουν τους χρήστες σε μεγαλύτερο βαθμό υπό στερεοτυπικούς όρους 'Χαρακτηριστικών χρήσης', 'Ψυχοσωματικού και κοινωνικού αποσυντονισμού' και 'Εξωτερικών γνωρισμάτων' σε σχέση με τους συμμετέχοντες μικρότερης ηλικίας ('κάτω των 35 ετών') του δείγματος.

6.3.5. Στερεοτυπική πρόσληψη της ομάδας των χρηστών με βάση την επαγγελματική εμπειρία των συμμετεχόντων στον τομέα των εξαρτήσεων

Για να διερευνηθεί εάν και κατά πόσο η εμπειρία των συμμετεχόντων στον τομέα των εξαρτήσεων συμβάλλει στη διαφοροποίηση της πρόσληψης της ομάδας των χρηστών έγιναν τρεις μονοπαραγοντικές αναλύσεις διακύμανσης (one-way ANOVAs) (Πίνακας 6.13).

Πίνακας 6.13: Μέσοι όροι και τυπικές αποκλίσεις των τιμών των τριών δεικτών στερεοτυπικής πρόσληψης της ομάδας των χρηστών ανάλογα με την εμπειρία των συμμετεχόντων στον τομέα των εξαρτήσεων

	M.O. (S.D.)			F
	Κάτω από 1 έτος	1-5 έτη	6 έτη και πάνω	
Χαρακτηριστικά της χρήσης	5.39 ^a (.717)	5.46 (.663)	5.62 ^a (.622)	F(2,447)=3.91, p=.021
Ψυχοσωματικός και κοινωνικός αποσυντονισμός	5.28 (.914)	5.11 (.763)	5.13 (.800)	F(2,447)=1.41, p=.245, n.s.
Εξωτερικά γνωρίσματα	3.80 (1.058)	3.90 (.928)	4.00 (.878)	F(2,448)=1.13, p=.322, n.s.

Σημ: Οι Μέσοι Όροι με κοινό εκθέτη διαφέρουν στατιστικά σημαντικά μεταξύ τους.

Κάτω από 1 έτος (N=76), 1-5 έτη (N=228), 6 έτη και πάνω (N=153)

Η πρώτη ανάλυση διακύμανσης έδειξε ότι επίδραση της εμπειρίας των ερωτώμενων στον τομέα των εξαρτήσεων στην πρόσληψη των 'Χαρακτηριστικών της χρήσης' της ομάδας των χρηστών ήταν στατιστικά σημαντική [F(2,447)=3.91, p=.021]. Οι post hoc συγκρίσεις έδειξαν ότι οι συμμετέχοντες με τη μεγαλύτερη εμπειρία ('6 έτη και πάνω') προσλάμβαναν τους χρήστες υπό όρους 'Χαρακτηριστικών της χρήσης' σε μεγαλύτερο βαθμό (M=5.62) από τους συμμετέχοντες με τη μικρότερη εμπειρία ('κάτω από 1 έτος') (M=5.39), ενώ όσοι έχουν μέτρια εμπειρία ('1-5 έτη') (M=5.46) δε διέφεραν σημαντικά από τις δύο άλλες ομάδες. Οι δεύτερη και η τρίτη ανάλυση διακύμανσης έδειξαν ότι η επίδραση της εμπειρίας των συμμετεχόντων στον τομέα των εξαρτήσεων στην πρόσληψη της ομάδας των χρηστών δεν ήταν στατιστικά σημαντική για τους δύο σχετικούς δείκτες, τον 'Ψυχοσωματικό και κοινωνικό αποσυντονισμό' και τα 'Εξωτερικά γνωρίσματα'.

Συμπερασματικά, τα άτομα με τη μεγαλύτερη εμπειρία στον τομέα των εξαρτήσεων προσλαμβάνουν τους χρήστες υπό στερεοτυπικούς όρους 'Χαρακτηριστικών της χρήσης' σε μεγαλύτερο βαθμό από ότι τα άτομα με τη μικρότερη εμπειρία. Ωστόσο, οι συμμετέχοντες, ανεξάρτητα από την εμπειρία τους στον τομέα των εξαρτήσεων,

προσλαμβάνουν τους χρήστες υπό όρους ‘Ψυχοσωματικού και κοινωνικού αποσυντονισμού’ και ‘Εξωτερικών γνωρισμάτων’ στον ίδιο βαθμό.

6.3.6. Στερεοτυπική πρόσληψη της ομάδας των χρηστών με βάση την επαγγελματική εξειδίκευση των συμμετεχόντων

Για να διερευνηθεί εάν και κατά πόσο η επαγγελματική εξειδίκευση των συμμετεχόντων συμβάλλει στη διαφοροποίηση της πρόσληψης της ομάδας των χρηστών έγιναν τρεις μονοπαραγοντικές αναλύσεις διακύμανσης (one-way ANOVAs) (Πίνακας 6.14).

Η πρώτη ανάλυση διακύμανσης έδειξε ότι η επίδραση της επαγγελματικής εξειδίκευσης στην πρόσληψη των «Χαρακτηριστικών της χρήσης» ήταν στατιστικά σημαντική [$F(2,414)=3.27, p=.039$]. Οι post hoc συγκρίσεις έδειξαν ότι το ‘Ιατρικό προσωπικό’ προσλάμβανε τους χρήστες υπό όρους «Χαρακτηριστικών χρήσης» ($M=5.62$) σε μεγαλύτερο βαθμό από ότι το ‘Θεραπευτικό προσωπικό’ ($M=5.43$), ενώ το ‘Διοικητικό και λοιπό προσωπικό’ ($M=5.55$) δε διέφερε σημαντικά από τις δύο άλλες ομάδες επαγγελματιών. Η δεύτερη ανάλυση διακύμανσης έδειξε ότι η επίδραση της επαγγελματικής εξειδίκευσης στην πρόσληψη του ‘Ψυχοσωματικού και κοινωνικού αποσυντονισμού» ήταν στατιστικά σημαντική [$F(2,413)=31.77, p=.000$]. Οι post hoc συγκρίσεις έδειξαν ότι υπάρχει στατιστικά σημαντική διαφοροποίηση μεταξύ όλων των επαγγελματικών εξειδικεύσεων. Πιο συγκεκριμένα, το ‘Ιατρικό προσωπικό’ ($M=5.61$) προσλάμβανε τους χρήστες υπό όρους ‘Ψυχοσωματικού και κοινωνικού αποσυντονισμού’ σε μεγαλύτερο βαθμό και από το ‘Θεραπευτικό’ ($M=4.91$) και από το ‘Διοικητικό και λοιπό προσωπικό’ ($M=5.28$). Ενώ, το ‘Διοικητικό προσωπικό’ ($M=5.28$) προσλάμβανε τους χρήστες σε μεγαλύτερο βαθμό υπό αυτούς τους όρους από το ‘Θεραπευτικό προσωπικό’ ($M=4.91$). Η τρίτη ανάλυση διακύμανσης έδειξε ότι η επίδραση της επαγγελματικής εξειδίκευσης στην πρόσληψη των ‘Εξωτερικών γνωρισμάτων’ ήταν στατιστικά σημαντική [$F(2,414)=9.71, p=.000$]. Οι post hoc συγκρίσεις έδειξαν ότι το ‘Θεραπευτικό προσωπικό’ ($M=3.73$) προσλάμβανε τους χρήστες υπό στερεοτυπικούς όρους ‘Εξωτερικών γνωρισμάτων’ σε μικρότερο βαθμό τόσο από το ‘Ιατρικό’ ($M=4.07$), όσο και από το ‘Διοικητικό και λοιπό προσωπικό’ ($M=4.19$), ενώ οι δύο τελευταίες κατηγορίες προσωπικού δε διέφεραν σημαντικά μεταξύ τους.

Πίνακας 6.14: Μέσοι όροι και τυπικές αποκλίσεις των τιμών των τριών δεικτών στερεοτυπικής πρόσληψης της ομάδας των χρηστών ανάλογα με την επαγγελματική εξειδίκευση των συμμετεχόντων

M.O. (S.D.)				F
	Θεραπευτικό προσωπικό	Ιατρικό προσωπικό	Διοικητικό, εκπαιδευτικό και λοιπό προσωπικό	
Χαρακτηριστικά της χρήσης	5.43 ^a (.684)	5.62 ^a (.641)	5.55 (.618)	F(2,414)=3.27, p=.039
Ψυχοσωματικός και κοινωνικός αποσυντονισμός	4.91 ^{a,b} (.743)	5.61 ^{a,c} (.750)	5.28 ^{b,c} (.804)	F(2,413)=31.77, p=.000
Εξωτερικά γνωρίσματα	3.73 ^{a,b} (.950)	4.07 ^b (.893)	4.19 ^a (.856)	F(2,414)=9.71, p=.000

Σημ: Οι μέσοι όροι με κοινό εκθέτη διαφέρουν στατιστικά σημαντικά μεταξύ τους

Θεραπευτικό προσωπικό (N=237), Ιατρικό προσωπικό (N=103), Διοικητικό, εκπαιδευτικό και βοηθητικό προσωπικό (N=84)

Συμπερασματικά, το 'Ιατρικό προσωπικό' εμφανίζεται να προσλαμβάνει τους χρήστες σε μεγαλύτερο βαθμό υπό στερεοτυπικούς όρους σε δύο από τους τρεις δείκτες πρόσληψης της εν λόγω ομάδας. Έτσι, προσλαμβάνει τους χρήστες σε μεγαλύτερο βαθμό υπό όρους 'Χαρακτηριστικών της χρήσης' και 'Ψυχοσωματικού και κοινωνικού αποσυντονισμού'. Ως προς την πρόσληψη, όμως, των 'Εξωτερικών γνωρισμάτων' των χρηστών εμφανίζονται να διαφοροποιούνται τα μέλη του 'Θεραπευτικού προσωπικού', που προσλαμβάνουν τους χρήστες υπό αυτούς τους όρους σε μικρότερο βαθμό.

6.3.7. Στερεοτυπική πρόσληψη της ομάδας των χρηστών με βάση το φορέα επαγγελματικής απασχόλησης των συμμετεχόντων

Για να διερευνηθεί εάν και κατά πόσο ο φορέας απασχόλησης των ερωτώμενων συμβάλλει στη διαφοροποίηση της πρόσληψης της ομάδας των χρηστών έγιναν τρεις μονοπαραγοντικές αναλύσεις διακύμανσης (one-way ANOVAs) (Πίνακας 6.15).

Πίνακας 6.15: Μέσοι όροι και τυπικές αποκλίσεις των τιμών των τριών δεικτών στερεοτυπικής πρόσληψης της ομάδας των χρηστών ανάλογα με το φορέα απασχόλησης των συμμετεχόντων

	M.O. (S.D.)			F
	Ιατροφαρμακευτική προσέγγιση	Ψυχοκοινωνική προσέγγιση	Ψυχοθεραπευτική προσέγγιση	
Χαρακτηριστικά της χρήσης	5.48 ^b (.616)	5.43 ^a (.711)	5.72 ^{a,b} (.639)	F(2,447)=5.26, p=.006
Ψυχοσωματικός και κοινωνικός αποσυντονισμός	5.40 ^{a,c} (.732)	4.84 ^{a,b} (.776)	5.13 ^{b,c} (.816)	F(2,447)=24.72, p=.000
Εξωτερικά γνωρίσματα	3.99 (.843)	3.87 (1.00)	3.84 (1.017)	F(2,448)=1.04, p=.353, n.s.

Σημ: Οι Μέσοι Όροι με κοινό εκθέτη διαφέρουν στατιστικά σημαντικά μεταξύ τους.

Ιατροφαρμακευτική προσέγγιση(N=207), Ψυχοκοινωνική προσέγγιση (N=176), Ψυχοθεραπευτική προσέγγιση (N=77)

Η πρώτη ανάλυση διακύμανσης έδειξε ότι η επίδραση του φορέα απασχόλησης στην πρόσληψη των *‘Χαρακτηριστικών της χρήσης’* ήταν στατιστικά σημαντική [F(2,447)=5.26, p=.006]. Οι post hoc συγκρίσεις έδειξαν ότι οι εργαζόμενοι στο φορέα *‘Ψυχοθεραπευτικής προσέγγισης’* (M=5.72) προσλάμβαναν τους χρήστες υπό όρους *‘Χαρακτηριστικών της χρήσης’* σε μεγαλύτερο βαθμό τόσο από τους εργαζόμενους στο φορέα *‘Ψυχοκοινωνικής προσέγγισης’* (M=5.43), όσο και από τους εργαζόμενους στο φορέα *‘Ιατροφαρμακευτικής προσέγγισης’* (M=5.48), ενώ οι εργαζόμενοι στους δύο τελευταίους φορείς δε διέφεραν σημαντικά μεταξύ τους. Η δεύτερη ανάλυση διακύμανσης έδειξε ότι η επίδραση του φορέα απασχόλησης των ερωτώμενων στην πρόσληψη του *‘Ψυχοσωματικού και κοινωνικού αποσυντονισμού’* ήταν και εδώ στατιστικά σημαντική [F(2,447)=24.72, p=.000]. Οι post hoc συγκρίσεις έδειξαν ότι υπάρχει διαφοροποίηση στατιστικά σημαντική μεταξύ όλων των φορέων. Πιο συγκεκριμένα, οι εργαζόμενοι στο φορέα *‘Ιατροφαρμακευτικής προσέγγισης’* (M=5.40) προσλάμβαναν τους χρήστες υπό όρους *‘Ψυχοσωματικού και κοινωνικού αποσυντονισμού’* σε μεγαλύτερο βαθμό από τους εργαζόμενους και στους δύο άλλους φορείς. Ενώ, οι εργαζόμενοι στο φορέα *‘Ψυχοθεραπευτικής προσέγγισης’* (M=5.13) προσλάμβαναν τους χρήστες υπό αυτούς τους όρους σε μεγαλύτερο βαθμό από τους εργαζόμενους στο φορέα *‘Ψυχοκοινωνικής προσέγγισης’* (M=4.84). Η τρίτη ανάλυση διακύμανσης έδειξε ότι δεν υπάρχει στατιστικά σημαντική διαφοροποίηση στην πρόσληψη των *‘Εξωτερικών γνωρισμάτων’* των χρηστών ανάμεσα στους ερωτώμενους που προέρχονται από διαφορετικούς θεραπευτικούς φορείς.

Συμπερασματικά, οι εργαζόμενοι στο φορέα *‘Ψυχοθεραπευτικής προσέγγισης’* φαίνεται να προσλαμβάνουν τους χρήστες υπό στερεοτυπικούς όρους *‘Χαρακτηριστικών*

της χρήσης' σε μεγαλύτερο βαθμό από τους εργαζόμενους στους άλλους φορείς. Ενώ, οι εργαζόμενοι στο φορέα 'Ιατροφαρμακευτικής προσέγγισης' εμφανίζονται να προσλαμβάνουν τους χρήστες σε μεγαλύτερο βαθμό υπό στερεοτυπικούς όρους 'Ψυχοσωματικού και κοινωνικού αποσυντονισμού' από τους εργαζόμενους στο φορέα 'Ψυχοθεραπευτικής προσέγγισης', και αυτοί με τη σειρά τους σε μεγαλύτερο βαθμό από τους εργαζόμενους στο φορέα 'Ψυχοκοινωνικής προσέγγισης'. Αντίθετα, ως προς τους όρους των 'Εξωτερικών γνωρισμάτων' οι εργαζόμενοι σε όλους τους φορείς φέρουν την εν λόγω πρόσληψη για τους χρήστες στον ίδιο βαθμό.

6.4 Συζήτηση

Οι ερωτήσεις που συνθέτουν την Κλίμακα Πέντε Παραγόντων Προσωπικότητας εντάσσονται σε πέντε παράγοντες που αφορούν τις εξής διαστάσεις της προσωπικότητας: την 'Εξωστρέφεια', την 'Προσήνεια', τη 'Συνέπεια', τη 'Δεκτικότητα στην εμπειρία' και το 'Νευρωτισμό'. Πρόκειται, δηλαδή, για παράγοντες που περιγράφουν θετικά χαρακτηριστικά προσωπικότητας με εξαίρεση τον παράγοντα 'Νευρωτισμός'. Γνωρίζουμε ότι οι χρήστες ως μειονοτική ομάδα προσλαμβάνονται από στην ελληνική κοινωνία μάλλον αρνητικά (Τσαχαλίδης, 1993).

Το περιεχόμενο
του
στερεοτύπου

Οι αναλύσεις έδειξαν ότι οι εργαζόμενοι στους φορείς απεξάρτησης στο σύνολό τους προσλαμβάνουν τους χρήστες, υπό όρους της προσωπικότητάς τους, μάλλον αρνητικά. Πιο συγκεκριμένα, τα αποτελέσματα δείχνουν ότι οι ερωτώμενοι τείνουν να προσλαμβάνουν τους χρήστες σε μεγαλύτερο βαθμό ως 'νευρωτικούς', ως μη 'εξωστρεφείς', σε μεγαλύτερο βαθμό ως μη 'προσηνείς' και σε ακόμη μεγαλύτερο βαθμό ως μη 'συνεπείς', ενώ αποφεύγουν να πάρουν θέση αναφορικά με τη 'δεκτικότητα στην εμπειρία' των χρηστών. Όπως παρατηρούμε, οι εργαζόμενοι στους φορείς απεξάρτησης μάλλον αρνούνται την απόδοση θετικών χαρακτηριστικών προσωπικότητας στους χρήστες. Επίσης, δεν παίρνουν θέση αναφορικά με τον παράγοντα 'δεκτικότητας στην εμπειρία', πράγμα το οποίο έχει ενδεχομένως να κάνει με την ομάδα στόχο. Οι χρήστες τοξικών ουσιών κάθε άλλο παρά μη δεκτικοί σε νέες εμπειρίες θα μπορούσε να ισχυριστεί κανείς ότι είναι. Η συμπεριφορά της χρήσης εξαρτητικών ουσιών μάλλον δείχνει ότι πρόκειται για άτομα που αναζητούν νέες εμπειρίες στη ζωή τους και μάλιστα χωρίς να αναστέλλονται από την επικινδυνότητα που συνεπάγονται τέτοιου είδους συμπεριφορές. Ο παράγοντας 'δεκτικότητα στην εμπειρία' στην Κλίμακα Πέντε Παραγόντων Προσωπικότητας έχει θετική χροιά, καθώς αναφέρεται σε έννοιες, όπως η 'πρωτοτυπία', η 'περιέργεια', η 'ευφύια', η 'φαντασία', η 'εφευρετικότητα' το

‘καλλιτεχνικό ενδιαφέρον’. Αυτές οι έννοιες, ωστόσο, εάν συνδεθούν με τους χρήστες χάνουν το θετικό τους πρόσημο. Συνδέονται αυτόματα με την εξαρτητική συμπεριφορά και χάνουν τη θετική τους αξία. Πάντως τα αποτελέσματα δείχνουν ότι για το σύνολο των εργαζομένων στους φορείς απεξάρτησης, η *‘δεκτικότητα στην εμπειρία’* αποτελεί ουδέτερο χαρακτηριστικό αναφορικά με τους χρήστες, δηλ. δεν είναι ούτε συμβατό ούτε μη συμβατό με την εικόνα που έχουν για τους χρήστες.

Αναφορικά με τις άλλες διαστάσεις της στερεοτυπικής πρόσληψης των χρηστών που αφορούν συμπεριφορικές εκδηλώσεις, η Παραγοντική Ανάλυση ανέδειξε τρεις παράγοντες, οι οποίοι επικεντρώνονται σε αρνητικές όψεις που χαρακτηρίζουν την ομάδα των χρηστών. Ο παράγοντας *‘χαρακτηριστικά χρήσης’* αναφέρεται σε αρνητική συμπεριφορά των χρηστών, αρνητικές όψεις της προσωπικότητάς τους και το χαμηλό κοινωνικοοικονομικό τους επίπεδο. Ο παράγοντας *‘ψυχοσωματικός και κοινωνικός αποσυντονισμός’* αναφέρεται σε ψυχικές και σωματικές παθήσεις και σε δυσλειτουργικές οικογενειακές και κοινωνικές σχέσεις. Ο παράγοντας *‘εξωτερικά γνωρίσματα’* περιλαμβάνει γνωρίσματα της εξωτερικής εμφάνισης *‘ταλαιπωρημένων’* χρηστών. Είναι αξιοσημείωτο, ότι οι διαστάσεις στερεοτυπικής πρόσληψης των εργαζόμενων στους φορείς απεξάρτησης για τους χρήστες, που αναδεικνύονται στην παρούσα έρευνα, αντιστοιχούν στα στοιχεία του στερεοτύπου που προσδιορίζει η Κουκουτσάκη (2002, σ.56-57) για το κοινωνικό σύνολο. Έτσι, το *‘ιατρικό στοιχείο’* του στερεοτύπου του κοινωνικού συνόλου, που αφορά την πρόσληψη των χρηστών υπό όρους παθολογικής συμπεριφοράς σε διαπροσωπικό και κοινωνικό επίπεδο, αντιστοιχεί στη διάσταση του *‘ψυχοσωματικού και κοινωνικού αποσυντονισμού’* του στερεοτύπου των εργαζόμενων στους θεραπευτικούς φορείς. Το *‘ηθικό στοιχείο’* του στερεοτύπου του κοινωνικού συνόλου, που αφορά τις αντικοινωνικές και ηθικά κατακριτέες ενέργειες των χρηστών, αντιστοιχεί στη διάσταση των *‘χαρακτηριστικών της χρήσης’* της πρόσληψης των εργαζόμενων στους θεραπευτικούς φορείς. Τέλος, το *‘πολιτισμικό στοιχείο’* του στερεοτύπου του κοινωνικού συνόλου, που αφορά τη διαμόρφωση μιας διαφορετικής από το κοινωνικά αποδεκτό κουλτούρας εκ μέρους των χρηστών, αντιστοιχεί στη διάσταση *‘εξωτερικά γνωρίσματα’* της πρόσληψης των συμμετεχόντων στην παρούσα έρευνα. Συνεπώς οι διαστάσεις της στερεοτυπικής πρόσληψης των χρηστών από τους εργαζόμενους στους θεραπευτικούς φορείς και από το κοινωνικό σύνολο συμπίπτουν.

Τα αποτελέσματα έδειξαν ότι οι εργαζόμενοι στους φορείς απεξάρτησης στο σύνολό τους προσλαμβάνουν τους χρήστες σε μεγάλο βαθμό υπό όρους *‘χαρακτηριστικών χρήσης’*, δηλαδή, χαρακτηριστικών που συνδέονται με την εξαρτητική συμπεριφορά, και *‘ψυχοσωματικού και κοινωνικού αποσυντονισμού’*, δηλαδή ψυχικών

και σωματικών παθήσεων και αδυναμιών στις διαπροσωπικές σχέσεις, ενώ αναφορικά με την πρόσληψη των *‘εξωτερικών γνωρισμάτων’* τείνουν να μην παίρνουν θέση. Φαίνεται ότι κυριαρχεί το *‘ηθικό’* και το *‘ιατρικό στοιχείο’* του στερεοτύπου, που η Κουκουτσάκη (2002) προσδιορίζει για την πρόσληψη του κοινωνικού συνόλου. Ενώ, η συχνή επαφή των εργαζόμενων στους θεραπευτικούς φορείς με διαφορετικά μέλη της ομάδας των χρηστών με ποικίλα εξωτερικά γνωρίσματα, καθιστά τα *‘εξωτερικά γνωρίσματα’* (*‘πολιτισμικό στοιχείο’* του στερεοτύπου του κοινωνικού συνόλου) ουδέτερο χαρακτηριστικό ως προς την ομάδα των χρηστών, δηλαδή, δεν είναι ούτε συμβατό ούτε μη συμβατό με την εικόνα που έχουν για τους χρήστες. Εντοπίζουμε, συνεπώς, σε αυτή την παρατήρηση μια ένδειξη συμφωνίας με την Υπόθεση Επαφής, σύμφωνα με την οποία το στερεότυπο για μία ομάδα μπορεί να αποδυναμωθεί με την πάροδο του χρόνου μέσα από τις επαναλαμβανόμενες επαφές με μέλη αυτής της ομάδας (Brewer & Gaertner, 2001, σ.458).

Συνοψίζοντας, σύμφωνα με τα αποτελέσματα, το περιεχόμενο του στερεοτύπου για τους χρήστες, όπως αυτοί προσλαμβάνονται από το σύνολο των εργαζομένων στους φορείς απεξάρτησης, αναδύεται ως εξής: οι χρήστες είναι μάλλον μη *‘εξωστρεφείς’*, μη *‘προσηνείς’*, και μη *‘συνεπείς’* και μάλλον *‘νευρωτικοί’*, ενώ εκδηλώνουν συμπεριφορές που συνδέονται με την εξαρτητική συμπεριφορά, και παρουσιάζουν ψυχικές και σωματικές παθήσεις και αδυναμίες στις διαπροσωπικές τους σχέσεις.

Η σημασία της διερεύνησης χαρακτηριστικών προσωπικότητας, αλλά και χαρακτηριστικών που αφορούν συμπεριφορικά και σωματικά γνωρίσματα των χρηστών που επιχειρείται στην παρούσα έρευνα ενδυναμώνεται από την άποψη που διατυπώνουν οι Blair & Banaji (1996, σ.1147), οι οποίοι επισημαίνουν, ότι τα σωματικά χαρακτηριστικά (όπως το χρώμα του δέρματος, το σχήμα του σώματος, το μήκος των μαλλιών και τα ρούχα) αποτελούν αρχικά ερεθίσματα για την κατηγοριοποίηση των άλλων σε κοινωνικές ομάδες. Τα χαρακτηριστικά της προσωπικότητας γίνονται αντιληπτά σε δεύτερη φάση, όταν γίνονται πιο συνειδητές κρίσεις ή ερμηνείες για τον *‘άλλο’* και την κατηγορία στην οποία ανήκει. Οι ίδιοι επιστήμονες έδειξαν, μάλιστα, με πειραματικές έρευνες ότι το στερεότυπο ενεργοποιείται αυτόματα στις διαπροσωπικές μας επαφές. Στο ίδιο συμπέρασμα για την αυτόματη ενεργοποίηση του στερεοτύπου κατέληξε και η Devine (1989), η οποία επίσης έδειξε ότι το στερεότυπο για την εξω-ομάδα είναι γνωστό από όλους ανεξάρτητα του βαθμού προκατειλημμένων στάσεων που μπορεί να φέρει ο καθένας και περιλαμβάνει περιγραφικά χαρακτηριστικά. Αυτές οι παρατηρήσεις, ενδεχομένως, ερμηνεύουν στην περίπτωσή μας τη σύμπτωση στις διαστάσεις στερεοτυπικής πρόσληψης για τους χρήστες που διαπιστώσαμε μεταξύ των

συμμετεχόντων στην παρούσα έρευνα και του κοινωνικού συνόλου (όπως περιγράφεται από μελέτες ελλήνων επιστημόνων).

Έρευνες έχουν δείξει ότι τα θετικά χαρακτηριστικά αποδίδονται συνήθως στην ενδο-ομάδα, ενώ τα αρνητικά στις εξω-ομάδες, καθώς και ότι οι αρνητικές στερεοτυπικές αντιλήψεις για την εξω-ομάδα επηρεάζουν τη διαμόρφωση των στάσεων προς αυτή (Eagly et al., 1991, Esses, Haddock, & Zanna, 1993)¹²⁸. Παράλληλα, η επιβεβαίωση μίας αρνητικής στερεοτυπικής πρόσληψης αυξάνει τις πιθανότητες αυτή η γνωστική αντίληψη να συνδέεται με μία προκατειλημμένη στάση (Devine, 1989, σ.5). Επομένως, το γεγονός ότι τα αποτελέσματα φανερώνουν μία μάλλον αρνητική πρόσληψη της ομάδας των χρηστών αυξάνει την πιθανότητα να ανιχνευτούν προκατειλημμένες στάσεις απέναντι στους χρήστες από μέρους των εργαζομένων στους φορείς απεξάρτησης.

Ωστόσο, τα κοινωνιο-δημογραφικά χαρακτηριστικά των συμμετεχόντων φαίνεται να διαφοροποιούν τη στερεοτυπική τους αντίληψη για τους χρήστες. Τα αποτελέσματα έδειξαν ότι οι *άνδρες* εργαζόμενοι στους φορείς απεξάρτησης, αλλά και οι *μεγαλύτερης ηλικίας* ('35 ετών και άνω') εργαζόμενοι, παρουσιάζουν αυξημένη στερεοτυπική πρόσληψη των χρηστών αναφορικά με τις συμπεριφορικές διαστάσεις του στερεοτύπου, σε σχέση με τις γυναίκες και τους νεότερους εργαζόμενους αντιστοίχως, δηλαδή, προσλαμβάνουν τους χρήστες υπό στερεοτυπικούς όρους '*χαρακτηριστικών χρήσης*', '*ψυχοσωματικού και κοινωνικού αποσυντονισμού*' και '*εξωτερικών γνωρισμάτων*' σε μεγαλύτερο βαθμό από ότι οι γυναίκες. Το γεγονός ότι οι άνδρες στερεοτυποποιούν σε μεγαλύτερο βαθμό τους χρήστες συμφωνεί με τα ευρήματα ερευνών για τις νέες μορφές προκατάληψης, οι οποίες αναδεικνύουν ότι οι άνδρες στερεοτυποποιούν σε μεγαλύτερο βαθμό και εμφανίζονται ως υψηλότερα προκατειλημμένοι σε σχέση με τις γυναίκες (Glick & Fiske, 1996, σ.501).

Επίσης, τα αποτελέσματα δείχνουν ότι το '*μορφωτικό επίπεδο*' και η '*γεωγραφική περιοχή*' που βρίσκεται ο φορέας απεξάρτησης διαφοροποιούν τη στερεοτυπική πρόσληψη των συμμετεχόντων ως προς την προσωπικότητα των χρηστών. Οι πλέον μορφωμένοι ερωτώμενοι ('*κάτοχοι μεταπτυχιακού/διδακτορικού*') προσλαμβάνουν τους χρήστες ως λιγότερο '*εξωστρεφείς*', ενώ οι λιγότερο μορφωμένοι ερωτώμενοι ('*απόφοιτοι Λυκείου*') προσλαμβάνουν τους χρήστες ως πιο '*δεκτικούς στην εμπειρία*' σε σχέση με τους συμμετέχοντες άλλου επιπέδου μόρφωσης. Φαίνεται, λοιπόν, ότι οι εργαζόμενοι αυξημένων προσόντων που κατέχουν ανώτερες επαγγελματικές θέσεις

Φύλο
Ηλικία

Μορφωτικό
επίπεδο

¹²⁸Όπως αναφέρεται στο Jones, 2002, σ.11.

στους θεραπευτικούς φορείς με αυξημένες ευθύνες (το 82,6% των ‘κατόχων μεταπτυχιακού/διδακτορικού’ στο δείγμα μας ανήκουν στο ‘θεραπευτικό προσωπικό’)¹²⁹ για τη θεραπευτική διαδικασία και την έκβασή της είναι πιο ευαίσθητοι σε θέματα επικοινωνίας με τους χρήστες, πάνω στην οποία βασίζεται η θεραπευτική τους παρέμβαση. Αντίθετα, τα λιγότερο μορφωμένα άτομα (‘απόφοιτοι Λυκείου’) που κατέχουν θέσεις με περιορισμένες θεραπευτικές ευθύνες (το 54,1%, δηλ. οι περισσότεροι από αυτούς στο δείγμα μας, ανήκουν στο ‘Διοικητικό, εκπαιδευτικό και λοιπό προσωπικό’)¹³⁰ επικεντρώνονται στη ‘Δεκτικότητα στην εμπειρία’, που αφορά την ‘εφευρετικότητα’, τη ‘φαντασία’ και τα ‘καλλιτεχνικά ενδιαφέροντα’, δηλαδή γνώρισμα που έχουν να κάνουν με δραστηριότητες (εκπαιδευτικές, διοικητικές κλπ.) μέσα από τις οποίες προφανώς αυτοί οι εργαζόμενοι έρχονται σε επαφή με τους χρήστες εντός των θεραπευτικών μονάδων.

Οι εργαζόμενοι σε ‘αστικές’ περιοχές τείνουν να προσλαμβάνουν πιο αρνητικά τους χρήστες, δηλαδή τους θεωρούν λιγότερο ‘εξωστρεφείς’ και περισσότερο ‘νευρωτικούς’ από τους εργαζόμενους σε ‘επαρχιακές’ περιοχές. Αυτό πιθανόν να οφείλεται σε πραγματικές διαφορές μεταξύ των χρηστών στις αστικές περιοχές σε σχέση με την επαρχία, αλλά μπορεί να οφείλεται και σε διαφοροποιημένη πρόσληψη των εργαζομένων, δεδομένου ότι στις αστικές περιοχές δίνεται μεγαλύτερη έμφαση σε διαπροσωπικές κοινωνικές δεξιότητες και σε νευρωσικές εκδηλώσεις.

Γεωγραφική
περιοχή

Αναφορικά με την ‘επαγγελματική εμπειρία’ των συμμετεχόντων, τα αποτελέσματα έδειξαν ότι οι εργαζόμενοι με τη μεγαλύτερη επαγγελματική εμπειρία («6 έτη και πάνω») προσλαμβάνουν τους χρήστες ως λιγότερο ‘συνεπείς’ και περισσότερο ‘νευρωτικούς’, πράγμα που έρχεται σε αντίθεση με την Υπόθεση Επαφής, σύμφωνα με την οποία η περισσότερη επαφή με τους χρήστες θα έπρεπε να οδηγήσει προς μια θετικότερη πρόσληψή τους. Η πρόσληψη των χρηστών με αρνητικά χαρακτηριστικά από όσους έρχονται περισσότερο χρόνο σε επαφή μαζί τους μπορεί να οφείλεται στο ότι τα χαρακτηριστικά των χρηστών κατά τη διάρκεια της επαφής είναι τέτοια που επιβεβαιώνουν αντί να διαψεύδουν το στερεότυπο. Σύμφωνα με τον Cook (1985) μία τέτοια συνθήκη οδηγεί σε αποδυνάμωση της Υπόθεσης Επαφής και άρα αδυναμία θετικότερων προσλήψεων της εξω-ομάδας μέσα από την επαφή. Παράλληλα, οι ίδιοι προσλαμβάνουν τους χρήστες ως ‘δεκτικούς στην εμπειρία’ περισσότερο από τους υπόλοιπους συμμετέχοντες. Ορισμένα χαρακτηριστικά μπορεί να υποδηλώνουν

Επαγγελματική
εμπειρία

¹²⁹ Βλ. Πίνακας 3: Κατανομή ‘μορφωτικού επιπέδου’ ανά ‘επαγγελματική εξειδίκευση’ των συμμετεχόντων, Παράρτημα IV.

¹³⁰ Ο. π.

συμπεριφορές με αρνητική αξιολόγηση, όταν συνδέονται με ομάδες για τις οποίες επικρατεί αρνητικό στερεότυπο (Abrams & Hogg, 2004, σ.159). Έτσι, η μακροχρόνια επαφή με τους χρήστες πιθανά συμβάλλει στο να συνδέεται ένα χαρακτηριστικό, όπως η *‘δεκτικότητα στην εμπειρία’* με μία αρνητική συμπεριφορά, όπως η κατανάλωση παράνομων ναρκωτικών ουσιών. Επίσης, οι ερωτώμενοι με μεγαλύτερη *‘επαγγελματική εμπειρία’* τείνουν να προσλαμβάνουν σε μεγαλύτερο βαθμό τους χρήστες υπό όρους *‘χαρακτηριστικών χρήσης’*. Φαίνεται ότι όσο πιο μακρόχρονη επαφή έχουν οι ερωτώμενοι με τους χρήστες και όσο περισσότερο αυξάνονται οι πιθανότητες για επαγγελματική κόπωση, τόσο περισσότερο τείνουν να συνδέουν τους χρήστες με χαρακτηριστικά που στερεοτυπικά αποδίδονται στην εξαρτητική συμπεριφορά γενικότερα και στην εξάρτηση από ναρκωτικές ουσίες ειδικότερα.

Επίσης, όσοι εργάζονται υπό καθεστώς *‘πλήρους’* απασχόλησης προσλαμβάνουν τους χρήστες ως λιγότερο *‘εξωστρεφείς’* και *‘συνεπείς’*, από ότι οι εργαζόμενοι μερικής απασχόλησης. Πιθανόν τα άτομα με μεγαλύτερη επαφή με την ομάδα των χρηστών να είναι πιο ευαίσθητα σε χαρακτηριστικά που έχουν να κάνουν με τη διαπροσωπική επαφή με τους χρήστες και τη συνεργασία μεταξύ τους. Προσλαμβάνουν, λοιπόν, τους θεραπευόμενους σε σημαντικό βαθμό μέσα από αυτά τα χαρακτηριστικά που επιβεβαιώνουν το αρνητικό στερεότυπο για τους χρήστες και άρα δεν μπορεί να λειτουργήσει η επαφή προς την κατεύθυνση της θετικότερης πρόσληψης (Cook, 1985). Ίσως, επίσης, η επαγγελματική κόπωση να επηρεάζει την πρόσληψη των χρηστών ως ατόμων μειωμένων κοινωνικών δεξιοτήτων και ασυνεπών.

Στην παρούσα έρευνα, φαίνεται ότι η *‘επαγγελματική εξειδίκευση’* των συμμετεχόντων παίζει σημαντικό ρόλο στο πως προσλαμβάνουν τους χρήστες. Τα αποτελέσματα δείχνουν ότι το *‘θεραπευτικό προσωπικό’* – σε σχέση με τις άλλες δύο κατηγορίες εργαζομένων, δηλαδή, το *‘ιατρικό’* και το *‘διοικητικό, εκπαιδευτικό και λοιπό προσωπικό’* - προσλαμβάνει τους χρήστες ως λιγότερο *‘εξωστρεφείς’*. Πιθανόν, οι θεραπευτές να είναι πιο ευαίσθητοι σε θέματα δεξιοτήτων διαπροσωπικής επαφής, λόγω του ότι η θεραπευτική τους παρέμβαση και άρα κάθε επαφή τους με τους χρήστες εντός του προγράμματος απεξάρτησης στηρίζεται στην επικοινωνία. Το *‘θεραπευτικό προσωπικό’* επίσης, προσλαμβάνει τους χρήστες σε μικρότερο βαθμό υπό όρους *‘χαρακτηριστικών χρήσης’*, *‘ψυχοσωματικού και κοινωνικού αποσυντονισμού’* και *‘εξωτερικών γνωρισμάτων’*, σε σχέση με τις άλλες επαγγελματικές ειδικεύσεις. Τα άτομα που αποτελούν το *‘θεραπευτικό προσωπικό’*, μέσα από την επαγγελματική τους ιδιότητα, έρχονται σε μεγαλύτερη και ουσιαστικότερη επαφή με τους χρήστες, προσπαθώντας να διαφοροποιήσουν τον τρόπο σκέψης και συμπεριφοράς τους, με σκοπό τη συγκρότηση

Είδος
απασχόλησης

Επαγγελματική
εξειδίκευση

μίας νέας ταυτότητας. Σύμφωνα με την Υπόθεση της Επαφής (Brewer & Gaertner, 2001, σ.454, Brown, 1995, σ.236, Pettigrew, 1998a, σ.678) αυτού του είδους η αυξημένη επαφή αποδυναμώνει τη στερεοτυπική πρόσληψη των χρηστών από την πλευρά του θεραπευτικού προσωπικού.

Αντίθετα, το *‘ιατρικό προσωπικό’* εμφανίζεται να προσλαμβάνει τους χρήστες ως λιγότερο *‘προσηνείς’* και περισσότερο *‘νευρωτικούς’*, σε σχέση με τις άλλες δύο κατηγορίες εργαζομένων. Επίσης, το *‘ιατρικό προσωπικό’* εμφανίζεται να προσλαμβάνει τους χρήστες σε σημαντικό υψηλότερο βαθμό από το *‘θεραπευτικό’* προσωπικό, υπό στερεοτυπικούς όρους *‘χαρακτηριστικών χρήσης’* και *‘ψυχοσωματικού και κοινωνικού αποσυντονισμού’*. Η αρνητική πρόσληψη των χρηστών από την πλευρά του *‘ιατρικού προσωπικού’*, πιθανόν να οφείλεται στη δυσκολία προσέγγισης των χρηστών που αντιμετωπίζει το *‘ιατρικό προσωπικό’*, η πλειοψηφία του οποίου (το 75% στο δείγμα μας)¹³¹ συσσωρεύεται στο φορέα *‘ιατροφαρμακευτικής προσέγγισης’*, στον οποίο απευθύνονται οι πιο *‘δύσκολοι’* χρήστες για θεραπεία. Επίσης, είναι μάλλον αναμενόμενο να αποδίδει αυτή η μερίδα εργαζομένων, λόγω της ειδίκευσής της, αποκλίνοντα χαρακτηριστικά στους χρήστες και να επικεντρώνεται στους ψυχοσωματικούς παράγοντες.

Εξίσου σημαντικό ρόλο για την πρόσληψη των χρηστών φαίνεται να διαδραματίζει ο φορέας απεξάρτησης όπου εργάζονται οι συμμετέχοντες. Οι εργαζόμενοι στο φορέα *‘ψυχοθεραπευτικής προσέγγισης’* προσλαμβάνουν τους χρήστες ως λιγότερο *‘εξωστρεφείς’*, και σε μεγαλύτερο βαθμό υπό όρους *‘χαρακτηριστικών χρήσης’*, από τους εργαζόμενους στους άλλους δύο φορείς. Φαίνεται, ότι οι εργαζόμενοι στο φορέα *‘ψυχοθεραπευτικής προσέγγισης’* είναι πιο ευαισθητοποιημένοι σε θέματα διαπροσωπικής επικοινωνίας στην οποία στηρίζεται η θεραπευτική τους παρέμβαση, που επικεντρώνεται σε τροποποίηση χαρακτηριστικών που συνδέονται με την εξαρτητική συμπεριφορά, για αυτό ίσως τα *‘χαρακτηριστικά της χρήσης’* να είναι περισσότερο ευκρινή για τους εργαζόμενους σε αυτό το φορέα.

Αντίθετα, ο φορέας *‘ιατροφαρμακευτικής προσέγγισης’* επικεντρώνει το ενδιαφέρον του περισσότερο σε σωματικούς παράγοντες της εξάρτησης των χρηστών και η επικοινωνία (αν και δεν παραμελείται) έρχεται δεύτερη σε προτεραιότητα σε σχέση με το φορέα *‘ψυχοθεραπευτικής προσέγγισης’*. Για τον ίδιο λόγο οι εργαζόμενοι στο φορέα *‘ιατροφαρμακευτικής προσέγγισης’* προσλαμβάνουν τους χρήστες σε μεγαλύτερο βαθμό

Φορέας

¹³¹ Βλ. Πίνακα 1: Κατανομή *‘επαγγελματικών εξειδικεύσεων’* ανά *‘φορέα απασχόλησης’* των συμμετεχόντων, Παράρτημα IV.

υπό όρους *‘ψυχοσωματικού και κοινωνικού αποσυντονισμού’* σε σχέση με τους εργαζόμενους στους άλλους δύο φορείς.

Τέλος, οι εργαζόμενοι στο φορέα *‘ψυχοκοινωνικής προσέγγισης’* προσλαμβάνουν τους χρήστες ως λιγότερο *‘νευρωτικούς’* και λιγότερο υπό όρους *‘ψυχοσωματικού και κοινωνικού αποσυντονισμού’* σε σχέση με τους εργαζόμενους στους άλλους δύο φορείς. Αυτό που διαφοροποιεί τους εργαζόμενους στον εν λόγω φορέα είναι ότι η διαδικασία της θεραπείας επικεντρώνεται στην τροποποίηση του τρόπου σκέψης και συμπεριφοράς του χρήστη μέσα από τη βοήθεια της ομάδας και η προσπάθεια της θεραπευτικής παρέμβασης στηρίζεται στη συμβίωση με τους άλλους. Επομένως, ο προσανατολισμός της θεραπείας καθιστά λιγότερο ευκρινείς τις αποκλίσεις στα χαρακτηριστικά προσωπικότητας και τα ψυχοσωματικά και διαπροσωπικά προβλήματα, πράγμα το οποίο δεν μπορούν να αποφύγουν οι δύο άλλοι φορείς της *‘ψυχοθεραπευτικής’* και της *‘ιατροφαρμακευτικής προσέγγισης’*.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 7. ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΑΠΟΔΟΣΕΙΣ**7.1 Εισαγωγή**

Το στερεότυπο περιλαμβάνει πεποιθήσεις για τα χαρακτηριστικά των μελών της εξω-ομάδας και ως γνωστική δομή δεν εξυπηρετεί μόνο την ταχύτατη πρόσληψη των άλλων, αλλά συμβάλλει, παράλληλα, σε μια διαδικασία κοινωνικής απόδοσης για τα αίτια της συμπεριφοράς τους. Το *‘Θεμελιώδες σφάλμα απόδοσης’* αφορά την τάση των ατόμων να ερμηνεύουν τη συμπεριφορά των άλλων με βάση ενδογενείς παράγοντες, ενώ παράλληλα υποτιμούν τους εξωγενείς παράγοντες (Crandall, 1994, σ.884, Παπαστάμου, 1989β, σ.19). Με βάση τα εξωτερικά χαρακτηριστικά και την έκδηλη συμπεριφορά των άλλων προσπαθούμε όχι μόνο να την κατανοήσουμε, αλλά να βγάλουμε και συμπεράσματα που μας βοηθούν κατά κάποιον τρόπο να προβλέψουμε τη μελλοντική συμπεριφορά τους (Ash, 2005, σ.362).

Θεμελιώδες
σφάλμα
απόδοσης

Ο Pettigrew (1979) αναφέρεται σε ασυμμετρία στην ερμηνεία της συμπεριφοράς της ενδο-ομάδας σε αντιδιαστολή με την εξω-ομάδα. Ιδιαίτερα για την εξω-ομάδα, μια αρνητικά αξιολογούμενη συμπεριφορά της αποδίδεται σε μόνιμα χαρακτηριστικά της προσωπικότητας των μελών της, ενώ μία θετικά αξιολογούμενη συμπεριφορά (επειδή δε συμφωνεί με τις προσδοκίες της ενδο-ομάδας) ερμηνεύεται τυπικά (πχ. *«υπάρχουν εξαιρέσεις σε κάθε κανόνα»*, Brown, 1995, σ.101) (Bernard et al., 2006, σ.82, Brewer & Brown, 1998, σ.560, Devine, 1995, σ.475).

Η διαδικασία της *‘ψυχολογιοποίησης’* αναφέρεται στην τάση να αποδίδουμε τη συμπεριφορά των ατόμων σε χαρακτηριστικά της προσωπικότητάς τους. Με αυτό το γνωστικό μηχανισμό ανάγουμε κάποιες ευμετάβλητες παραμέτρους (όπως η συμπεριφορά σε μία δεδομένη στιγμή και κατάσταση) σε πιο σταθερές παραμέτρους (όπως η προσωπικότητα) με σκοπό να διευκολύνουμε την ερμηνεία της παρούσας ενέργειας των άλλων, αλλά και να προσδιορίσουμε τη μελλοντική συμπεριφορά τους (Banaji et al., 2004, σ.34, Maass et al., 2001, σ.391, Stangor et al., 1992, σ.207, Susskind et al., 1999, σ.181, Winter & Uleman, 2005, σ.400). Η απόδοση της συμπεριφοράς σε χαρακτηριστικά της προσωπικότητας μπορεί να συμβάλλει στη διαμόρφωση προκατειλημμένων στάσεων. Υποτιμώντας εξωγενείς παράγοντες (καταστασιακούς, περιβαλλοντικούς, κοινωνικοπολιτισμικούς) και υπερτιμώντας ενδογενείς παράγοντες (προσωπικότητας) διαμορφώνεται πρόσφορο έδαφος για την εκ των προτέρων κρίση των άλλων. Δηλαδή, ψυχολογιοποιώντας τους άλλους όχι μόνο κρίνουμε τη συμπεριφορά που παρατηρούμε, αλλά προαποφασίζουμε για το ποιά συμπεριφορά περιμένουμε από

Ψυχολογιοποίηση

εκείνους στο μέλλον. Μάλιστα, αποδίδοντας τη συμπεριφορά σε σταθερά χαρακτηριστικά της προσωπικότητας ελαχιστοποιούμε τις πιθανότητες για προσδοκίες σε μία μη επιβεβαιωτική των ερμηνειών μας μελλοντική συμπεριφορά. Η προκατάληψη εδραιώνεται πάνω σε τέτοιου είδους γνωστικές διεργασίες.

Αυτές οι γνωστικές απλουστεύσεις, όπως η ‘*ψυχολογιοποίηση*’ χρησιμοποιούνται εύλογα για την ερμηνεία της συμπεριφοράς μειονοτικών ομάδων. Και σε αυτή την περίπτωση, οι συνέπειές τους για τα μέλη αυτών των ομάδων είναι ανάλογες της προκατάληψης, δηλαδή, αρνητική αξιολόγησή τους και στιγματισμός. Τα σφάλματα αποδόσεων στηρίζονται στην αυθαίρετη συσχέτιση ατόμων με συγκεκριμένα χαρακτηριστικά δημιουργώντας, έτσι στερεότυπα. Οι γνωστικές μεροληψίες που πηγάζουν από αυθαίρετες αποδόσεις συνεπάγονται τα στερεότυπα και όλα αυτά υποδαυλίζουν ένα σενάριο άνισων ευκαιριών στην κοινωνική ζωή για τις μη προνομιούχες ομάδες. Με αυτόν τον τρόπο το κοινωνικό σύστημα δικαιολογείται και συντηρείται (Jost & Hamilton, 2005, σ.214). Οι ανισότητες φαίνονται να πηγάζουν από ενδογενείς αδυναμίες των μειονοτικών ομάδων και όχι από άδικες και μεροληπτικές κρίσεις που συνήθως πηγάζουν και καλλιεργούνται από τις προνομιούχες ομάδες.

Στις μελέτες για τις νέες μορφές προκατάληψης η διερεύνηση του παράγοντα των αποδόσεων είναι σπάνια και παρατηρείται μόνο τα τελευταία χρόνια. Το ενδιαφέρον των επιστημόνων στρέφεται σε άλλους παράγοντες, όπως το ‘ατομικό και συλλογικό συμφέρον’ των ερωτώμενων, οι ‘αξίες’ τους (ανθρωπισμός/ισότητα), η ‘πολιτική τους ιδεολογία’ (φιλελεύθεροι/συντηρητικοί), το ‘συναίσθημα’ για την εξω-ομάδα. Ωστόσο, το ενδιαφέρον των επιστημόνων αρχίζει να στρέφεται στη μελέτη της σύνδεσης των αποδόσεων με τις νέες μορφές προκατάληψης.

Χαρακτηριστικά, οι Tarman & Sears (2005, σ.743) στην προσπάθειά τους να μελετήσουν και να καταγράψουν το ‘*Συμβολικό Ρατσισμό*’ σημειώνουν ότι αυτή η μορφή διάκρισης αποτελείται από ένα σταθερό σύστημα πεποιθήσεων, με ατομικές και δομικές παραμέτρους. Οι ατομικές παράμετροι αφορούν εσωτερικές αποδόσεις για την κοινωνική θέση της εξω-ομάδας (που εδώ είναι οι Μαύροι), όπως ότι τα μέλη της «*πρέπει να δουλέψουν περισσότερο*» ή ότι έχουν «*υπερβολικές απαιτήσεις*» (‘*Εσωτερικός Συμβολικός Ρατσισμός*’). Οι δομικές παράμετροι αφορούν εξωτερικές αποδόσεις για την εξω-ομάδα, όπως ότι «*δεν υπάρχει πια διάκριση εναντίον τους*» και ότι «*η κοινωνία παρέχει πολλά προνόμια που δεν αξίζουν*» τα μέλη της (‘*Εξωτερικός Συμβολικός Ρατσισμός*’). Την ίδια διάκριση σε ‘*Εσωτερικό Συμβολικό Ρατσισμό*’ και ‘*Εξωτερικό Συμβολικό Ρατσισμό*’ κάνει και ο Green με τους συνεργάτες του (2006, σ.438). Ο ‘*Εσωτερικός Συμβολικός Ρατσισμός*’ αφορά αποδόσεις σε ατομικά ελαττώματα των Μαύρων, που θεωρούνται, έτσι,

Ψυχολογιοποίηση
και μειονοτικές
ομάδες

Αποδόσεις και
νέες μορφές
προκατάληψης

υπεύθυνοι για την προσωπική τους αποτυχία και ότι έχουν υπερβολικές απαιτήσεις για ισότητα, ενώ δε δουλεύουν σκληρά και παραπονιούνται ότι είναι θύματα ρατσισμού. Ο ‘Εξωτερικός Συμβολικός Ρατσισμός’ αφορά αποδόσεις σε δομικές καταστάσεις και τη θεσμική μεταχείριση των Μαύρων, όπως ότι η διάκριση εναντίον τους δεν είναι πια πρόβλημα και ότι εκείνοι λαμβάνουν πάρα πολλά προνόμια.

Τις τελευταίες δεκαετίες, όμως, που οι επιστήμονες ενδιαφέρθηκαν για τις νέες μορφές προκατάληψης πέρα από την Αμερική και κυρίως για διαφορετικές ομάδες στόχους από τις φυλετικές και διαφυλικές ομάδες, οι αποδόσεις συνδέθηκαν με την προκατάληψη. Οι μελέτες για ομάδες στόχους της προκατάληψης, όπως οι υπέρβαροι αναδεικνύουν την αξία των αποδόσεων (Crocker et al., 1993). Ο Crandall (1994) αναφέρεται σε μια ‘ιδεολογία απόδοσης ευθύνης’. Σύμφωνα με αυτή την ‘ιδεολογία’ αποδίδεται στους υπέρβαρους η ευθύνη για την κατάστασή τους και κατηγορούνται για αδυναμία ελέγχου του ίδιου τους του εαυτού. Η απόδοση της ευθύνης στο ίδιο το άτομο είναι μια εσωτερική απόδοση που δικαιολογεί το στιγματισμό τους και άρα την προκατάληψη εναντίον τους (Brown, 1995, σ.224).

Οι αποδόσεις που κάνει η ελληνική κοινωνία για τους χρήστες και την ουσιοεξάρτηση δεν μας είναι γνωστές μέσα από κάποια συστηματική καταγραφή ή στοχευμένη μελέτη. Στην αναζήτηση βιβλιογραφικών πηγών που πραγματοποιήθηκε στα πλαίσια της παρούσας διατριβής δεν εντοπίσαμε κάποια αναφορά σε μελέτη με αυτό το αντικείμενο. Ωστόσο, υπάρχουν αναφορές για τα αίτια της χρήσης σε διάφορες πηγές θεωρητικού προβληματισμού για το φαινόμενο της τοξικοεξάρτησης.

Από το σύνολο σχεδόν όσων εκφέρουν λόγο για την τοξικοεξάρτηση είναι εμφανές ότι τη χαρακτηρίζουν ως ένα πολυπαραγοντικό φαινόμενο. Σημαντική, άλλωστε, είναι και η παρατήρηση ότι χρήση και εξάρτηση δεν ταυτίζονται απόλυτα. Η πρώτη αφορά μια μεμονωμένη συμπεριφορά, ενώ η δεύτερη μία παθολογία. Η χρήση είναι ένα γεγονός που χρειάζεται μια μακροχρόνια διαδικασία (εξατομικευμένη για κάθε χρήστη), αλλά και τη συνύπαρξη διαφόρων άλλων παραγόντων για να εξελιχθεί σε εξάρτηση (Λιάππας, 1991, σ.23). Οι παράγοντες στους οποίους αποδίδεται η τοξικοεξάρτηση ποικίλουν από βιολογικούς και ψυχοπαθολογικούς, έως κοινωνιο-πολιτισμικούς και ηθικούς.

Τα τελευταία χρόνια η πιο ολοκληρωμένη άποψη για τα αίτια της τοξικοεξάρτησης - όπως εκφράζεται από το χώρο των φορέων θεραπευτικής αντιμετώπισης των ναρκωτικών - αναφέρεται στο τρίπτυχο ‘ουσία-προσωπικότητα-περιβάλλον’ (Καλαρρύτης, 1991, Μάτσα, 2004α). Αναγνωρίζονται, δηλαδή, ατομικοί και περιβαλλοντικοί παράγοντες στην εγκαθίδρυση της εξάρτησης. Έτσι, μια ‘ενάλωτη προσωπικότητα’ έχει περισσότερες πιθανότητες να εμπλακεί με τις ουσίες όταν το

περιβάλλον στο οποίο εντάσσεται διευκολύνει την αναζήτηση προσωπικών διεξόδων στις ουσίες.

Στα πλαίσια της παρούσας έρευνας διερευνήθηκαν οι αποδόσεις των ερωτώμενων για τα αίτια τόσο της χρήσης όσο και της εξάρτησης. Η μελέτη των αποδόσεων κρίθηκε σημαντική λόγω των επιπτώσεων που έχουν στη διαμόρφωση της προκατάληψης. Οι παρατηρήσεις των επιστημόνων για τις ενδογενείς αποδόσεις μίας αρνητικής συμπεριφοράς της εξω-ομάδας, αλλά και της απόδοσης της ευθύνης για τον έλεγχο της κατάστασης, αποκτούν ειδική βαρύτητα για την ομάδα των χρηστών τοξικών ουσιών. Πρόκειται για μία ομάδα που φέρει στιγματισμό με παθολογικό και 'ηθικολογικό' περίβλημα (Παρασκευόπουλος, 2004, σ.24). Για αυτό και οι αποδόσεις της συμπεριφοράς της χρήσης ενδέχεται να διαμορφώνουν ένα πλέγμα μεροληπτικών προσλήψεων που θα μπορούσαν να 'μολύνουν' τη σκέψη των ατόμων για τους τοξικοεξαρτημένους. Στην περίπτωση της έρευνάς μας, που καταγράφονται οι αποδόσεις των εργαζομένων στους επίσημους φορείς απεξάρτησης, το είδος των αποδόσεων των ερωτώμενων μπορεί να επηρεάζει τις διαπροσωπικές επαφές προσωπικού και θεραπευόμενων και άρα τη θεραπευτική διαδικασία και έκβαση.

Με αυτό τον προβληματισμό εξετάστηκαν οι αποδόσεις των ερωτώμενων: α) για τη χρήση και β) για την εξάρτηση.

7.2 Απόδοση των αιτίων της χρήσης εξαρτητικών ουσιών

Το ενδιαφέρον μας αναφορικά με τις αποδόσεις που κάνουν οι ερωτώμενοι για τη χρήση ουσιών επικεντρώνεται στον εντοπισμό ενδεχόμενης ασυμμετρίας στην απόδοση αιτίων για τη συγκεκριμένη συμπεριφορά (υπερεκτίμηση ενδογενών παραγόντων και υποτίμηση εξωγενών, Pettigrew, 1979). Όπως αναφέραμε, τα τελευταία χρόνια επικρατεί η άποψη για μία πολυπαραγοντική προσέγγιση των αιτίων. Λόγω, όμως, της ειδικής σχέσης (θεραπευτή με θεραπευόμενο) που έχουν οι συμμετέχοντες στην έρευνά μας με τους χρήστες που είναι οι στόχοι της απόδοσης, θεωρούμε ενδιαφέρουσα τη μελέτη των αποδόσεών τους για τα αίτια της χρήσης. Έτσι, τέθηκαν προς διερεύνηση τα εξής ερωτήματα: 1) ποιες είναι οι διαστάσεις της απόδοσης των αιτίων της χρήσης, 2) σε ποιο βαθμό αποδίδουν οι ερωτώμενοι τα αίτια της χρήσης σε αυτές τις διαστάσεις και 3) υπάρχει διαφοροποίηση στην απόδοση των αιτίων χρήσης με βάση τα κοινωνιο-δημογραφικά χαρακτηριστικά του δείγματος;

7.2.1 Διαστάσεις της απόδοσης των αιτιών της χρήσης

Οι 14 ερωτήσεις που είχαν σχεδιαστεί για τη μέτρηση της απόδοσης των αιτιών της χρήσης από τους εργαζόμενους στους φορείς απεξάρτησης υποβλήθηκαν σε Παραγοντική Ανάλυση (Principal Components, Varimax Rotation). Η Ανάλυση αυτή ανέδειξε ένα σύνολο τεσσάρων παραγόντων, που εξηγούσαν το 64.51% της διακύμανσης. Μετά από μελέτη του Sree plot και λόγω έλλειψης εννοιολογικής συνοχής των ερωτήσεων που φόρτωναν στους παράγοντες αποφασίστηκε να εφαρμοστεί νέα Παραγοντική Ανάλυση με περιορισμό τριών παραγόντων. Και αυτή η λύση, όμως, ήταν μη αποδεκτή, καθώς η ανάλυση αξιοπιστίας των ερωτήσεων που φόρτωναν στον τρίτο παράγοντα δεν ήταν ικανοποιητική ($\alpha = .306$). Έτσι, έγινε Παραγοντική Ανάλυση με περιορισμό δύο παραγόντων, οι οποίοι τελικά εξηγούσαν το 46.42% της διακύμανσης (Πίνακας 7.1). Μία μόνο ερώτηση («*Συγκεκριμένα χαρακτηριστικά της προσωπικότητάς του*») δε φόρτωνε σε κανένα παράγοντα.

Πίνακας 7.1: Αποτελέσματα Παραγοντικής Ανάλυσης των ερωτήσεων που αφορούν την απόδοση των αιτιών της χρήσης εξαρτητικών ουσιών

Ερώτηση	M.O. (S.D.)	Παράγοντας 1 Ατομικά και οικογενειακά προβλήματα	Παράγοντας 2 Κοινωνικο- οικονομικές αδυναμίες
Ο αποχωρισμός του από κάποιο αγαπημένο του πρόσωπο	4.19 (1.46)	.790	
Ο θάνατος κάποιου αγαπημένου του προσώπου	4.29 (1.56)	.764	
Τα προβλήματα στο οικογενειακό του περιβάλλον	5.52 (1.27)	.752	
Η βία μέσα στην οικογένεια	5.72 (1.12)	.710	
Ορισμένα έντονα βιώματα στη ζωή του	5.29 (1.15)	.699	
Η διάλυση της οικογένειάς του λόγω χωρισμού των γονέων	4.64 (1.43)	.594	
Η αποτυχία του σε κάποιο προσωπικό στόχο	3.94 (1.41)	.534	
Το χαμηλό μορφωτικό του επίπεδο	3.57 (1.46)		.812
Οι δυσκολίες ανεύρεσης επαγγελματικής απασχόλησης	3.49 (1.39)		.724
Ενδεχόμενα οικονομικά προβλήματα	3.75 (1.40)		.718
Το γεγονός ότι πιθανά προέρχεται από κοινωνικά αποκλεισμένη ομάδα	4.58 (1.44)		.628

Ορισμένες κοινωνικές του συναναστροφές	4.94 (1.36)		.584
Η δομή της σύγχρονης ελληνικής κοινωνίας	4.16 (1.70)		.368

Σημ.: 7βάθμια κλίμακα (όπου 1= «Σε πολύ μικρό βαθμό» και 7= «Σε πολύ μεγάλο βαθμό») με θεωρητικό μέσο όρο 4.

Ο πρώτος παράγοντας, στον οποίο φόρτωναν 7 ερωτήσεις και εξηγούσε το 26.03% της διακύμανσης ονομάστηκε *‘Ατομικά και οικογενειακά προβλήματα’*, καθώς εδώ φόρτωναν ερωτήσεις, που αφορούσαν προσωπικά και οικογενειακά προβλήματα. Πρόκειται για δηλώσεις, όπως, *«Ορισμένα έντονα βιώματα στη ζωή του»* και *«Τα προβλήματα στο οικογενειακό του περιβάλλον»*. Ο δεύτερος παράγοντας, στον οποίο φόρτωναν 6 ερωτήσεις και εξηγούσε το 20.39% της διακύμανσης, ονομάστηκε *‘Κοινωνικοοικονομικές αδυναμίες’*. Σε αυτόν φόρτωναν δηλώσεις που αφορούσαν τα κοινωνικά και οικονομικά προβλήματα (όπως, *«Ενδεχόμενα οικονομικά προβλήματα»* και *«Ορισμένες κοινωνικές του συναναστροφές»*).

Οι δείκτες αξιοπιστίας των εν λόγω παραγόντων ήταν πολύ ικανοποιητικοί (1^{ος} παράγοντας, $\alpha = .836$, 2^{ος} παράγοντας, $\alpha = .751$). Από τη στιγμή που πληρούνται οι δύο βασικές προϋποθέσεις της εννοιολογικής συνοχής και της ικανοποιητικής αξιοπιστίας εσωτερικής συνοχής των παραγόντων που προέκυψαν από την Ανάλυση Παραγόντων, δημιουργήθηκαν δύο νέοι δείκτες (ένας για κάθε παράγοντα) που αποτελούν το μέσο όρο των τιμών των απαντήσεων που δίνουν οι ερωτώμενοι στις ερωτήσεις που φορτώνουν σε κάθε παράγοντα (βλ. Πίνακας 7.1). Οι δύο νέοι δείκτες απόδοσης των αιτιών της χρήσης εξαρτησιογόνων ουσιών χρησιμοποιήθηκαν στις ακόλουθες αναλύσεις.

7.2.2 Βαθμός απόδοσης των συμμετεχόντων για τα αίτια της χρήσης εξαρτησιογόνων ουσιών

Για να διερευνηθεί ο βαθμός απόδοσης των συμμετεχόντων για τα αίτια της χρήσης εξαρτησιογόνων ουσιών έγιναν δύο αναλύσεις (one-sample t-tests) (Πίνακας 7.2).

Πίνακας 7.2: Μέσοι όροι και τυπικές αποκλίσεις των τιμών των δύο διαστάσεων απόδοσης των αιτιών της χρήσης εξαρτησιογόνων ουσιών

	M.O.	S.D.	t
Ατομικά και οικογενειακά προβλήματα	4.80	.962	t(446)=17.66, p=.000
Κοινωνικοοικονομικές αδυναμίες	4.08	.978	t(446)=1.87, p=.061, n.s.

Σημ.: 7βάθμια κλίμακα (όπου 1= «Σε πολύ μικρό βαθμό» και 7= «Σε πολύ μεγάλο βαθμό») με θεωρητικό μέσο όρο 4.

Όπως βλέπουμε στον Πίνακα 7.2 ο βαθμός απόδοσης της χρήσης στα *‘Ατομικά και οικογενειακά προβλήματα’* ($M=4.80$) ήταν στατιστικά σημαντικά υψηλότερος [$t(446)=105.52, p=.000$] από το θεωρητικό μέσο της 7βάθμιας κλίμακας (4), δηλαδή, οι συμμετέχοντες έτειναν να θεωρούν μάλλον σε μεγάλο βαθμό τα *‘Ατομικά και οικογενειακά προβλήματα’* ως αίτια της χρήσης. Αντίθετα, για τον παράγοντα *‘Κοινωνικοοικονομικές αδυναμίες’* ($M=4.08$) ο βαθμός απόδοσης της χρήσης δε διέφερε σημαντικά από το θεωρητικό μέσο της 7βάθμιας κλίμακας (4). Δηλαδή, οι συμμετέχοντες δεν έπαιρναν σαφή θέση αναφορικά με το συγκεκριμένο αιτιογενή παράγοντα της χρήσης. Πάντως οι εργαζόμενοι στους φορείς απεξάρτησης στο σύνολό τους αποδίδουν τα αίτια της χρήσης σε μεγαλύτερο βαθμό στα *‘Ατομικά και οικογενειακά προβλήματα’* και σε μικρότερο βαθμό στις *‘Κοινωνικοοικονομικές αδυναμίες’*.

Αναφορικά με την απόδοση των αιτίων της χρήσης δεν υπήρχε διαφοροποίηση ανάμεσα στους ερωτώμενους με βάση το *‘φύλο’*¹³², την *‘ηλικία’*¹³³, το *‘μορφωτικό επίπεδο’*¹³⁴, την *‘εμπειρία απασχόλησης’*¹³⁵, και το *‘είδος απασχόλησης’*¹³⁶. Στη συνέχεια παρουσιάζονται οι διαφοροποιήσεις με βάση τις υπόλοιπες κοινωνιο-δημογραφικές μεταβλητές.

7.2.3 Απόδοση των αιτίων χρήσης εξαρτησιογόνων ουσιών με βάση τη γεωγραφική περιοχή λειτουργίας της θεραπευτικής μονάδας

Για να δούμε εάν υπάρχουν διαφορές στην απόδοση των αιτίων της χρήσης ανάμεσα στις θεραπευτικές μονάδες που λειτουργούν σε αστικές και σε μονάδες που λειτουργούν σε επαρχιακές περιοχές πραγματοποιήθηκαν δύο αναλύσεις (independent samples t-tests) (Πίνακας 7.3).

Πίνακας 7.3: Μέσοι όροι και τυπικές αποκλίσεις των τιμών των δύο διαστάσεων απόδοσης των αιτίων χρήσης εξαρτησιογόνων ουσιών ανάλογα με τη γεωγραφική περιοχή λειτουργίας της θεραπευτικής μονάδας

	Γεωγραφική περιοχή	M.O.	S.D.	t
Ατομικά και οικογενειακά προβλήματα	Αστική	4.85	.952	t(445)=2.07, p=.038
	Επαρχία	4.63	.980	
Κοινωνικοοικονομικές αδυναμίες	Αστική	4.09	.974	t(445)=.28, p=.774, n.s.
	Επαρχία	4.06	.996	

Σημ.: Αστική (N=348), Επαρχία (N=111)

¹³² Έγιναν δύο αναλύσεις (independent samples t-tests).

¹³³ Έγιναν δύο αναλύσεις (independent samples t-tests).

¹³⁴ Έγιναν τρεις μονοπαραγοντικές αναλύσεις διακύμανσης (one-way ANOVAs).

¹³⁵ Έγιναν δύο μονοπαραγοντικές αναλύσεις διακύμανσης (one-way ANOVAs).

¹³⁶ Έγιναν πέντε αναλύσεις (independent samples t-tests).

Όπως βλέπουμε στον πίνακα 7.3, αναφορικά με την απόδοση της χρήσης στα ‘Ατομικά και οικογενειακά προβλήματα’ τα άτομα που προέρχονταν από αστική περιοχή απέδιδαν τα αίτια της χρήσης σε μεγαλύτερο βαθμό ($M=4.85$) στα ‘Ατομικά και οικογενειακά προβλήματα’ σε σχέση με τα άτομα που προέρχονταν από επαρχιακή περιοχή ($M=4.63$) [$t(445)=2.07, p=.038$]. Ωστόσο, η επίδραση της γεωγραφικής περιοχής που εργάζονται οι ερωτώμενοι στην απόδοση της χρήσης στις ‘Κοινωνικοοικονομικές αδυναμίες’ δεν ήταν στατιστικά σημαντική. Συμπερασματικά, τα άτομα από αστική περιοχή αποδίδουν τη χρήση στα ‘Ατομικά και οικογενειακά προβλήματα’ σε μεγαλύτερο βαθμό από τα άτομα από επαρχιακή περιοχή. Ενώ, οι ερωτώμενοι, ανεξαρτήτως γεωγραφικής περιοχής, αποδίδουν τη χρήση στις ‘Κοινωνικοοικονομικές αδυναμίες’ στον ίδιο βαθμό.

7.2.4 Απόδοση των αιτίων χρήσης εξαρτησιογόνων ουσιών με βάση την επαγγελματική εξειδίκευση των συμμετεχόντων

Για να διερευνηθεί εάν και κατά πόσο η επαγγελματική εξειδίκευση των συμμετεχόντων συμβάλλει στη διαφοροποίηση της απόδοσης των αιτίων της χρήσης ουσιών έγιναν δύο μονοπαραγοντικές αναλύσεις διακύμανσης (one-way ANOVAs) (Πίνακας 7.4).

Πίνακας 7.4: Μέσοι όροι και τυπικές αποκλίσεις των τιμών των δύο διαστάσεων απόδοσης των αιτίων χρήσης εξαρτησιογόνων ουσιών ανάλογα με την επαγγελματική εξειδίκευση των συμμετεχόντων

	M.O. (S.D.)			F
	Θεραπευτικό προσωπικό	Ιατρικό προσωπικό	Διοικητικό, εκπαιδευτικό και βοηθητικό προσωπικό	
Ατομικά και οικογενειακά προβλήματα	4.75 (.936)	4.78 (1.034)	4.93 (.897)	F(2,411)=1.14, p=.321, n.s.
Κοινωνικοοικονομικές αδυναμίες	4.00 ^a (.991)	4.07 (.924)	4.33 ^a (1.029)	F(2,411)=3.31, p=.037

Σημ: Οι μέσοι όροι με κοινό εκθέτη διαφέρουν στατιστικά σημαντικά μεταξύ τους

Θεραπευτικό προσωπικό (N=237), Ιατρικό προσωπικό (N=103), Διοικητικό, εκπαιδευτικό και βοηθητικό προσωπικό (N=84)

Η πρώτη ανάλυση διακύμανσης έδειξε ότι η επίδραση της επαγγελματικής εξειδίκευσης των ερωτώμενων στην απόδοση της χρήσης στα ‘Ατομικά και οικογενειακά προβλήματα’ δεν ήταν στατιστικά σημαντική. Η δεύτερη ανάλυση διακύμανσης έδειξε

ότι η επίδραση της επαγγελματικής εξειδίκευσης στην απόδοση της χρήσης στις ‘Κοινωνικοοικονομικές αδυναμίες’ ήταν στατιστικά σημαντική [$F(2,411)=3.318, p=.037$]. Οι post hoc συγκρίσεις έδειξαν ότι το Διοικητικό και λοιπό προσωπικό απέδιδε τα αίτια της χρήσης στις ‘Κοινωνικοοικονομικές αδυναμίες’ σε μεγαλύτερο βαθμό ($M=4.33$) από το Θεραπευτικό προσωπικό ($M=4.00$), ενώ το Ιατρικό προσωπικό ($M=4.07$) δε διέφερε σημαντικά από τις άλλες δύο ομάδες. Συμπερασματικά, όλοι οι ερωτώμενοι αποδίδουν τα αίτια της χρήσης στα ‘Ατομικά και οικογενειακά προβλήματα’ στον ίδιο βαθμό. Όμως, το Διοικητικό και λοιπό προσωπικό φαίνεται να αποδίδει τα αίτια της χρήσης στις ‘Κοινωνικοοικονομικές αδυναμίες’ σε μεγαλύτερο βαθμό απ’ ότι οι υπόλοιπες επαγγελματικές κατηγορίες.

7.2.5 Απόδοση των αιτίων της χρήσης εξαρτησιογόνων ουσιών με βάση το φορέα επαγγελματικής απασχόλησης των συμμετεχόντων

Για να διερευνηθεί εάν και κατά πόσο ο φορέας απασχόλησης των ερωτώμενων συμβάλλει στη διαφοροποίηση της απόδοσης των αιτίων της χρήσης έγιναν δύο μονοπαραγοντικές αναλύσεις διακύμανσης (one-way ANOVAs) (Πίνακας 7.5).

Πίνακας 7.5: Μέσοι όροι και τυπικές αποκλίσεις των τιμών των δύο διαστάσεων απόδοσης των αιτίων χρήσης εξαρτησιογόνων ουσιών ανάλογα με το φορέα απασχόλησης των συμμετεχόντων

	M.O. (S.D.)			F
	Ιατροφαρμακευτική προσέγγιση	Ψυχοκοινωνική προσέγγιση	Ψυχοθεραπευτική προσέγγιση	
Ατομικά και οικογενειακά προβλήματα	4.69 ^a (.941)	4.77 ^b (.936)	5.16 ^{a,b} (.998)	$F(2,444)=7.15, p=.001$
Κοινωνικοοικονομικές αδυναμίες	3.98 ^a (.931)	4.11 (.935)	4.30 ^a (1.151)	$F(2,444)=3.13, p=.045$

Σημ: Οι μέσοι όροι με κοινό εκθέτη διαφέρουν στατιστικά σημαντικά μεταξύ τους

Φορέας ιατροφαρμακευτικής προσέγγισης (N=207), Φορέας ψυχοκοινωνικής προσέγγισης (N=176), Φορέας ψυχοθεραπευτικής προσέγγισης (N=77)

Η πρώτη ανάλυση διακύμανσης έδειξε ότι η επίδραση του φορέα απασχόλησης στην απόδοση των αιτίων της χρήσης στα ‘Ατομικά και οικογενειακά προβλήματα’ ήταν στατιστικά σημαντική [$F(2,444)=7.15, p=.001$]. Οι post hoc συγκρίσεις έδειξαν ότι οι εργαζόμενοι στο φορέα ‘ψυχοθεραπευτικής προσέγγισης’ ($M=5.16$) απέδιδαν τα αίτια της χρήσης στα ‘Ατομικά και οικογενειακά προβλήματα’ σε μεγαλύτερο βαθμό τόσο από τους εργαζόμενους στο φορέα ‘ιατροφαρμακευτικής προσέγγισης’ ($M=4.69$), όσο και από τους εργαζόμενους στο φορέα ‘ψυχοκοινωνικής προσέγγισης’ ($M=4.77$), ενώ οι δύο τελευταίοι

φορείς δε διέφεραν μεταξύ τους. Η δεύτερη ανάλυση διακύμανσης έδειξε ότι η επίδραση του φορέα απασχόλησης των ερωτώμενων στην απόδοση στις *‘Κοινωνικοοικονομικές αδυναμίες’* ήταν στατιστικά σημαντική [$F(2,444)=3.13, p=.045$]. Οι post hoc συγκρίσεις έδειξαν ότι οι εργαζόμενοι στο φορέα *‘ψυχοθεραπευτικής προσέγγισης’* ($M=4.30$) απέδιδαν τα αίτια της χρήσης στις *‘Κοινωνικοοικονομικές αδυναμίες’* σε σημαντικό μεγαλύτερο βαθμό από τους εργαζόμενους στο φορέα *‘ιατροφαρμακευτικής προσέγγισης’* ($M=3.98$), ενώ οι εργαζόμενοι στο φορέα *‘ψυχοκοινωνικής προσέγγισης’* ($M=4.11$) δε διέφεραν σημαντικά από τις δύο άλλες ομάδες. Συμπερασματικά, και στις δύο διαστάσεις οι εργαζόμενοι στο φορέα *‘ψυχοθεραπευτικής προσέγγισης’* εμφανίζονται να αποδίδουν τα αίτια της χρήσης στα *‘Ατομικά και οικογενειακά προβλήματα’* και στις *‘Κοινωνικοοικονομικές αδυναμίες’* σε μεγαλύτερο βαθμό από τους εργαζόμενους στους άλλους δύο φορείς.

7.3 Απόδοση των αιτίων της εξάρτησης από ναρκωτικές ουσίες

Όπως και στην προηγούμενη ενότητα, αντικείμενο μελέτης είναι οι αποδόσεις των ερωτώμενων, αυτή τη φορά όμως για την εξάρτηση. Με τον όσο *‘εξάρτηση’* αναφερόμαστε ξεκάθαρα στην *παθολογική χρήση*. Επιδιώκουμε να απαντήσουμε στα ερωτήματα: 1) ποιες είναι οι διαστάσεις της απόδοσης των αιτίων της εξάρτησης, 2) σε ποιο βαθμό αποδίδουν οι ερωτώμενοι τα αίτια της εξάρτησης σε αυτές τις διαστάσεις, 3) υπάρχει διαφοροποίηση στην απόδοση των αιτίων της εξάρτησης με βάση τα κοινωνιο-δημογραφικά χαρακτηριστικά του δείγματος;

7.3.1 Διαστάσεις της απόδοσης των αιτίων της ουσιοεξάρτησης

Για τη μέτρηση των παραμέτρων αποδόσεων της εξάρτησης των χρηστών από ναρκωτικές ουσίες είχαν σχεδιαστεί 11 ερωτήσεις. Η αρχική Παραγοντική Ανάλυση (Principal Components, Varimax Rotation) ανέδειξε ένα σύνολο τεσσάρων παραγόντων, που εξηγούσαν το 59.54% της διακύμανσης. Μετά από μελέτη του Scree Plot αποφασίστηκε να εφαρμοστεί νέα Παραγοντική Ανάλυση με περιορισμό τριών παραγόντων και αποκλεισμό δύο ερωτήσεων που κρίθηκαν εννοιολογικά προβληματικές (*«ο χρήστης είναι συνήθως ψυχικά ασθενής»* και *«ο χρήστης μπορεί να θεραπευθεί από την εξάρτησή του από τα ναρκωτικά»*). Οι τρεις νέοι παράγοντες εξηγούσαν το 50.36% της διακύμανσης (Πίνακας 7.6).

Πίνακας 7.6: Αποτελέσματα Παραγοντικής Ανάλυσης των ερωτήσεων που αφορούν την απόδοση των αιτιών της ουσιοεξάρτησης

Ερώτηση	M.O. (S.D.)	Παράγοντας 1 Ψυχολογιοποίηση	Παράγοντας 2 Ιατρικοποίηση	Παράγοντας 3 Γενετική απόδοση
Ορισμένοι χαρακτήρες ανθρώπων είναι πιο εύκολο να στραφούν για διέξοδο στη χρήση ουσιών	5.38 (1.032)	.846		
Η προσωπικότητα του χρήστη είναι εκείνη που συχνά τον οδηγεί στην εμπλοκή του με τα ναρκωτικά	5.14 (1.182)	.816		
Ο χρήστης πάσχει από ψυχολογική εξάρτηση από τα ναρκωτικά	5.96 (.992)	.627		
Οι χρήστες έχουν πολλά κοινά μεταξύ τους ως προς το χαρακτήρα τους	4.80 (1.284)	.568		
Ο χρήστης είναι συνήθως παθολογική προσωπικότητα	4.24 (1.453)		.665	
Ο χρήστης είναι ένας ασθενής, όπως όλοι οι άνθρωποι που νοσούν	3.80 (1.987)		.531	
Ο χρήστης πάσχει από οργανική εξάρτηση από τα ναρκωτικά	4.87 (1.618)		.471	
Τα άτομα που εξαρτώνται από τα ναρκωτικά μπορεί να έχουν γενετική προδιάθεση για κάτι τέτοιο	3.09 (1.614)			.792
Σοβαρά προβλήματα υγείας, όπως μια εγκεφαλική βλάβη, μπορούν να οδηγήσουν το άτομο στη χρήση ουσιών	3.26 (1.405)			.657

Σημ.: 7βάθμια κλίμακα (όπου 1= «Διαφωνώ απόλυτα» και 7= «Συμφωνώ απόλυτα») με θεωρητικό μέσο όρο 4

Ο πρώτος παράγοντας, στον οποίο φόρτωναν 4 ερωτήσεις εξηγούσε το 21.65% της διακύμανσης και ονομάστηκε ‘Ψυχολογιοποίηση’, καθώς εδώ φόρτωναν δηλώσεις σύμφωνα με τις οποίες η εξάρτηση των χρηστών αποδίδεται στην προσωπικότητά τους (πχ. «*Η προσωπικότητα του χρήστη είναι εκείνη που συχνά τον οδηγεί στην εμπλοκή του με τα ναρκωτικά*»). Ο δεύτερος παράγοντας, στον οποίο φόρτωναν 3 ερωτήσεις ονομάστηκε ‘Ιατρικοποίηση’, καθώς σε αυτόν φόρτωναν δηλώσεις που απέδιδαν την ουσιοεξάρτηση σε ιατρικές παραμέτρους (πχ. «*Ο χρήστης πάσχει από οργανική εξάρτηση από τα ναρκωτικά*»). Στον τρίτο παράγοντα φόρτωναν 2 ερωτήσεις και ονομάστηκε ‘Γενετική απόδοση’. Περιλαμβάνει δηλώσεις που αποδίδουν την ουσιοεξάρτηση σε γενετικούς παράγοντες, όπως «*Τα άτομα που εξαρτώνται από τα ναρκωτικά μπορεί να έχουν γενετική προδιάθεση για κάτι τέτοιο*».

Ο έλεγχος αξιοπιστίας των τριών αυτών παραγόντων δεν έδωσε εντελώς ικανοποιητικά αποτελέσματα. Πιο συγκεκριμένα, ικανοποιητική αξιοπιστία εμφανίζεται να έχει μόνο ο πρώτος παράγοντας ($\alpha = .712$). Αντίθετα ο δεύτερος και ο τρίτος παράγοντας δεν εμφανίζουν υψηλή αξιοπιστία (2^{ος} παράγοντας, $\alpha = .560$, 3^{ος} παράγοντας, $\alpha = .452$). Η εννοιολογική συνοχή των παραγόντων και η πρωτοτυπία των δεδομένων αποτέλεσαν στη συγκεκριμένη περίπτωση ισχυρά κίνητρα για να γίνουν οι ερωτήσεις που φόρτωναν στον κάθε παράγοντα νέοι δείκτες. Έτσι, δημιουργήθηκαν τρεις δείκτες (ένας για κάθε παράγοντα) που αποτελούν το μέσο όρο των απαντήσεων των ερωτώμενων στις ερωτήσεις που φορτώνουν σε κάθε παράγοντα. Οι τρεις νέοι δείκτες παραμέτρων αποδόσεων της ουσιοεξάρτησης χρησιμοποιήθηκαν στις ακόλουθες αναλύσεις.

7.3.2 Βαθμός απόδοσης των συμμετεχόντων για τα αίτια της ουσιοεξάρτησης

Για να διερευνηθεί ο βαθμός απόδοσης των συμμετεχόντων για τα αίτια της ουσιοεξάρτησης έγιναν τρεις αναλύσεις (one-sample t-tests) (Πίνακας 7.7).

Πίνακας 7.7: Μέσοι όροι και τυπικές αποκλίσεις των τιμών των τριών παραμέτρων απόδοσης της εξάρτησης των χρηστών

	M.O.	S.D.	t
Ψυχολογιοποίηση	5.32	.826	t(432)=33.28, p=.000
Ιατρικοποίηση	4.30	1.240	t(432)=5.16, p=.000
Γενετική απόδοση	3.17	1.214	t(434)=-14.09, p=.000

Σημ.: 7βάθμια κλίμακα (όπου 1= «Διαφωνώ απόλυτα» και 7= «Συμφωνώ απόλυτα») με θεωρητικό μέσο όρο 4

Όπως βλέπουμε στον Πίνακα 7.7 ο βαθμός απόδοσης της ουσιοεξάρτησης στη ‘Ψυχολογιοποίηση’ ($M=5.32$) ήταν στατιστικά σημαντικά υψηλότερος [$t(432)=33.28$, $p=.000$] από το θεωρητικό μέσο όρο (4). Άρα, οι ερωτώμενοι χρησιμοποίησαν σε μεγάλο βαθμό τη ‘Ψυχολογιοποίηση’ ως απόδοση της εξάρτησης των χρηστών από τα ναρκωτικά. Ο βαθμός αποδοχής της δεύτερης παραμέτρου ($M=4.30$) ήταν και πάλι στατιστικά σημαντικά υψηλότερος [$t(432)=5.16$, $p=.000$] από το θεωρητικό μέσο όρο (4), δηλαδή οι ερωτώμενοι έτειναν να χρησιμοποιούν την ‘Ιατρικοποίηση’ ως απόδοση της εξάρτησης. Ο βαθμός αποδοχής της τρίτης παραμέτρου ($M=3.17$) ήταν στατιστικά σημαντικά χαμηλότερος [$t(434)=-14.09$, $p=.000$] από το θεωρητικό μέσο όρο (4). Άρα, οι ερωτώμενοι δεν αποδέχονταν για την εξάρτηση των χρηστών τη ‘Γενετική απόδοση’ ως αιτιογενή παράγοντα. Πάντως οι εργαζόμενοι στους φορείς απεξάρτησης στο σύνολό

τους χρησιμοποιούν για την απόδοση αιτίων της εξάρτησης, την ‘*Ψυχολογιοποίηση*’ σε μεγαλύτερο βαθμό απ’ ότι την ‘*Ιατρικοποίηση*’ και την τελευταία σε μεγαλύτερο βαθμό απ’ ότι τη ‘*Γενετική απόδοση*.’

Αναφορικά με την απόδοση των αιτίων της εξάρτησης δεν υπήρχε διαφοροποίηση ανάμεσα στους ερωτώμενους με βάση το ‘*φύλο*’¹³⁷, την ‘*εμπειρία απασχόλησης*’¹³⁸, το ‘*είδος απασχόλησης*’¹³⁹, και τη ‘*γεωγραφική περιοχή*’¹⁴⁰. Στη συνέχεια παρουσιάζονται οι διαφοροποιήσεις με βάση τις υπόλοιπες κοινωνιο-δημογραφικές μεταβλητές.

7.3.3 Απόδοση των αιτίων της ουσιοεξάρτησης με βάση την ηλικία των συμμετεχόντων

Για να διερευνήσουμε την πιθανή διαφοροποίηση στην απόδοση των αιτίων της ουσιοεξάρτησης από τους συμμετέχοντες ανάλογα με την ηλικία τους πραγματοποιήθηκαν τρεις αναλύσεις (independent samples t-tests) (Πίνακας 7.8).

Πίνακας 7.8: Μέσοι όροι και τυπικές αποκλίσεις των τιμών των τριών διαστάσεων απόδοσης των αιτίων της ουσιοεξάρτησης ανάλογα με την ηλικία των συμμετεχόντων

	Ηλικία	M.O.	S.D.	t
Ψυχολογιοποίηση	Κάτω των 35 ετών	5.25	.770	t(431)=-2.05, p=.041
	35 ετών και άνω	5.41	.886	
Ιατρικοποίηση	Κάτω των 35 ετών	4.15	1.132	t(431)=-3.00, p=.003
	35 ετών και άνω	4.50	1.342	
Γενετική απόδοση	Κάτω των 35 ετών	3.07	1.158	t(433)=-1.96, p=.051
	35 ετών και άνω	3.30	1.273	

Σημ: Κάτω των 35 ετών (N=256), Άνω των 35 ετών (N=203)

Όπως βλέπουμε στον Πίνακα 7.8 οι ερωτώμενοι 35 ετών και άνω (M=5.41) χρησιμοποιούν σε σημαντικά μεγαλύτερο βαθμό τη ‘*Ψυχολογιοποίηση*’ ως απόδοση της εξάρτησης των χρηστών από τους ερωτώμενους που είναι κάτω των 35 ετών (M=5.25) [t(431)=-2.05, p=.041]. Αναφορικά με τη δεύτερη παράμετρο υπάρχει και πάλι στατιστικά σημαντική διαφορά [t(431)=-3.00, p=.003]. Και σε αυτή την περίπτωση τα άτομα 35 ετών και άνω (M=4.50) αναφέρουν την ‘*Ιατρικοποίηση*’ ως αίτιο της

¹³⁷ Έγιναν δύο αναλύσεις (independent samples t-tests).

¹³⁸ Έγιναν δύο μονοπαραγοντικές αναλύσεις διακύμανσης (one-way ANOVAs).

¹³⁹ Έγιναν πέντε αναλύσεις (independent samples t-tests).

¹⁴⁰ Έγιναν τρεις αναλύσεις (independent samples t-tests).

ουσιοεξάρτησης σε μεγαλύτερο βαθμό από τα άτομα που είναι κάτω των 35 ετών. Ως προς την τρίτη παράμετρο εμφανίζεται οριακά στατιστικά σημαντική διαφορά μεταξύ των ερωτώμενων αναφορικά με την αποδοχή της ‘Γενετικής απόδοσης’ ως αιτία για την εξάρτηση [$t(433)=-1.96, p=.051$]. Και πάλι οι μεγαλύτερης ηλικίας ερωτώμενοι ($M=3.30$) υιοθετούν αυτή της απόδοσης σε μεγαλύτερο βαθμό από τους ερωτώμενους μικρότερης ηλικίας ($M=3.07$).

Συμπερασματικά, τα άτομα μεγαλύτερης ηλικίας αποδίδουν σε μεγαλύτερο βαθμό την ουσιοεξάρτηση στη ‘Ψυχολογιοποίηση’, στην ‘Ιατρικοποίηση’ και στη ‘Γενετική απόδοση’ από τα άτομα μικρότερης ηλικίας.

7.3.4 Απόδοση των αιτίων της ουσιοεξάρτησης με βάση το μορφωτικό επίπεδο των συμμετεχόντων

Για να διερευνηθεί εάν και κατά πόσο το μορφωτικό επίπεδο των συμμετεχόντων συμβάλλει στη διαφοροποίηση της απόδοσης των αιτίων της ουσιοεξάρτησης, έγιναν τρεις μονοπαραγοντικές αναλύσεις διακύμανσης (one-way ANOVAs) (Πίνακας 7.9).

Πίνακας 7.9: Μέσοι όροι και τυπικές αποκλίσεις των τιμών των τριών διαστάσεων απόδοσης των αιτίων της ουσιοεξάρτησης ανάλογα με το μορφωτικό επίπεδο των συμμετεχόντων

	M.O. (S.D.)			F
	Απόφοιτος Λυκείου	Απόφοιτος ΑΕΙ/ΤΕΙ	Κάτοχος μεταπτυχιακού /διδασκτορικού	
Ψυχολογιοποίηση	5.38 (.907)	5.28 (.787)	5.35 (.853)	$F(2,430)=.55, p=.575, n.s.$
Ιατρικοποίηση	4.38 (1.267)	4.24 (1.251)	4.39 (1.196)	$F(2,430)=.72, p=.484, n.s.$
Γενετική απόδοση	3.10 ^a (1.310)	3.06 (1.209)	3.49 ^a (1.103)	$F(2,432)=4.89, p=.008$

Σημ: Απόφοιτοι Λυκείου (N=84), Απόφοιτοι ΑΕΙ/ΤΕΙ (N=257), Κάτοχοι μεταπτυχιακού/διδασκτορικού (N=117)

Όπως βλέπουμε από τον Πίνακα 7.9 δεν υπήρχε στατιστικά σημαντική διαφορά στην αποδοχή των δύο πρώτων παραμέτρων απόδοσης της εξάρτησης ανάμεσα στους ερωτώμενους με διαφορετικό μορφωτικό επίπεδο. Η τρίτη ανάλυση διακύμανσης, όμως, έδειξε ότι υπήρχε στατιστικά σημαντική διαφορά στην αποδοχή της ‘Γενετικής απόδοσης’ ως αίτιο της εξάρτησης από ερωτώμενους με διαφορετικό μορφωτικό επίπεδο [$F(2,432)=4.89, p=.008$]. Οι post hoc συγκρίσεις έδειξαν ότι οι κάτοχοι μεταπτυχιακού/διδασκτορικού ($M=3.49$) υιοθετούσαν σε μεγαλύτερο βαθμό από τους απόφοιτους Λυκείου ($M=3.10$) τη ‘Γενετική απόδοση’ ως αίτιο της εξάρτησης, ενώ οι απόφοιτοι ΑΕΙ/ΤΕΙ ($M=3.06$) δε διέφεραν από τις δύο άλλες ηλικιακές ομάδες.

Συμπερασματικά, οι ερωτώμενοι, ανεξάρτητα από το μορφωτικό τους επίπεδο αποδέχονται ως παραμέτρους απόδοσης της εξάρτησης τη ‘*Ψυχολογιοποίηση*’ και την ‘*Ιατρικοποίηση*’ στον ίδιο βαθμό. Ωστόσο, τα άτομα με ανώτερο μορφωτικό επίπεδο τείνουν να υιοθετούν σε μεγαλύτερο βαθμό τη ‘*Γενετική απόδοση*’ ως αιτία για την εξάρτηση των χρηστών.

7.3.5 Απόδοση των αιτίων της ουσιοεξάρτησης με βάση την επαγγελματική εξειδίκευση των συμμετεχόντων

Για να διερευνηθεί εάν και κατά πόσο η επαγγελματική εξειδίκευση των συμμετεχόντων συμβάλλει στη διαφοροποίηση της απόδοσης των αιτίων της ουσιοεξάρτησης έγιναν τρεις μονοπαραγοντικές αναλύσεις διακύμανσης (one-way ANOVAs) (Πίνακας 7.10).

Πίνακας 7.10: Μέσοι όροι και τυπικές αποκλίσεις των τιμών των τριών διαστάσεων απόδοσης των αιτίων της ουσιοεξάρτησης ανάλογα με την επαγγελματική εξειδίκευση των συμμετεχόντων

	M.O. (S.D.)			F
	Θεραπευτικό προσωπικό	Ιατρικό προσωπικό	Διοικητικό, εκπαιδευτικό και βοηθητικό προσωπικό	
Ψυχολογιοποίηση	5.24 ^a (.830)	5.50 ^a (.770)	5.28 (.801)	F(2,400)=3.53, p=.030
Ιατρικοποίηση	3.99 ^{a,b} (1.128)	4.99 ^{a,c} (1.296)	4.46 ^{b,c} (1.030)	F(2,400)=27.32, p=.000
Γενετική απόδοση	3.14 (1.175)	3.25 (1.292)	3.25 (1.293)	F(2,402)=.39, p=.673, n.s.

Σημ: Οι μέσοι όροι με κοινό εκθέτη διαφέρουν στατιστικά σημαντικά μεταξύ τους

Θεραπευτικό προσωπικό (N=237), Ιατρικό προσωπικό (N=103), Διοικητικό, εκπαιδευτικό και βοηθητικό προσωπικό (N=84)

Η πρώτη ανάλυση διακύμανσης έδειξε ότι η επίδραση της επαγγελματικής εξειδίκευσης των ερωτώμενων στην υιοθέτηση της ‘*Ψυχολογιοποίησης*’ ως αιτίας της ουσιοεξάρτησης ήταν στατιστικά σημαντική [F(2,400)=3.53, p=.030]. Οι post hoc συγκρίσεις έδειξαν ότι το Ιατρικό προσωπικό (M=5.50) αποδέχεται την εν λόγω αιτία σε μεγαλύτερο βαθμό από το Θεραπευτικό προσωπικό (M=5.24), ενώ το Διοικητικό και λοιπό προσωπικό (M=5.28) δε διαφέρει από τις άλλες δύο ομάδες. Η δεύτερη ανάλυση διακύμανσης έδειξε ότι η επίδραση της επαγγελματικής εξειδίκευσης των ερωτώμενων στην υιοθέτηση της ‘*Ιατρικοποίησης*’ ως αιτία της ουσιοεξάρτησης ήταν στατιστικά σημαντική [F(2,400)=27.32, p=.000]. Οι post hoc συγκρίσεις έδειξαν ότι όλες οι ομάδες διέφεραν στατιστικά σημαντικά μεταξύ τους [F(2,400)=27.32, p=.000]. Το Ιατρικό προσωπικό (M=4.99) φαίνεται να υιοθετεί σε μεγαλύτερο βαθμό την ‘*Ιατρικοποίηση*’ ως

αίτιο της ουσιοεξάρτησης τόσο από το Θεραπευτικό προσωπικό ($M=3.99$), όσο και από το Διοικητικό και λοιπό προσωπικό ($M=4.46$). Ενώ το Διοικητικό και λοιπό προσωπικό ($M=4.46$) αποδέχεται την *‘Ιατρικοποίηση’* σε μεγαλύτερο βαθμό από το Θεραπευτικό προσωπικό ($M=3.99$). Η τρίτη ανάλυση διακύμανσης έδειξε ότι δεν υπήρχε στατιστικά σημαντική διαφορά στην υιοθέτηση της *‘Γενετικής απόδοσης’*.

Συμπερασματικά, το Ιατρικό προσωπικό υποστηρίζει σε μεγαλύτερο βαθμό τη *‘Ψυχολογιοποίηση’* και την *‘Ιατρικοποίηση’*, ενώ όλοι οι ερωτώμενοι, ανεξάρτητα από την επαγγελματική τους εξειδίκευση, αποδίδουν τα αίτια της ουσιοεξάρτησης σε *‘Γενετικούς’* παράγοντες στον ίδιο βαθμό.

7.3.6 Απόδοση των αιτίων της ουσιοεξάρτησης με βάση το φορέα επαγγελματικής απασχόλησης των συμμετεχόντων

Για να διερευνηθεί εάν και κατά πόσο ο φορέας απασχόλησης των ερωτώμενων συμβάλλει στη διαφοροποίηση της απόδοσης των αιτίων της ουσιοεξάρτησης έγιναν τρεις μονοπαραγοντικές αναλύσεις διακύμανσης (one-way ANOVAs) (Πίνακας 7.11).

Η πρώτη ανάλυση διακύμανσης έδειξε ότι η επίδραση του φορέα απασχόλησης στην υιοθέτηση της *‘Ψυχολογιοποίησης’* ήταν στατιστικά σημαντική [$F(2,430)=10.49$, $p=.000$]. Οι post hoc συγκρίσεις έδειξαν ότι οι εργαζόμενοι στο φορέα *‘ιατροφαρμακευτικής προσέγγισης’* ($M=5.51$) αποδέχονταν τη *‘Ψυχολογιοποίηση’* σε μεγαλύτερο βαθμό τόσο από τους εργαζόμενους στο φορέα *‘ψυχοθεραπευτικής προσέγγισης’* ($M=5.22$), όσο και από τους εργαζόμενους στο φορέα *‘ψυχοκοινωνικής προσέγγισης’* ($M=5.13$), ενώ οι δύο τελευταίες ομάδες δε διέφεραν μεταξύ τους. Η δεύτερη ανάλυση διακύμανσης έδειξε ότι η επίδραση του φορέα απασχόλησης στην υιοθέτηση της *‘Ιατρικοποίησης’* ήταν στατιστικά σημαντική [$F(2,430)=52.76$, $p=.000$]. Οι post hoc συγκρίσεις έδειξαν ότι και πάλι οι εργαζόμενοι στο φορέα *‘ιατροφαρμακευτικής προσέγγισης’* ($M=4.89$) αποδέχονταν την *‘Ιατρικοποίηση’* σε μεγαλύτερο βαθμό τόσο από τους εργαζόμενους στο φορέα *‘ψυχοκοινωνικής προσέγγισης’* ($M=3.88$), όσο και από τους εργαζόμενους στο φορέα *‘ψυχοθεραπευτικής προσέγγισης’* ($M=3.64$), ενώ οι δύο τελευταίες ομάδες δε διέφεραν μεταξύ τους. Η τρίτη ανάλυση διακύμανσης έδειξε ότι η επίδραση του φορέα απασχόλησης στην υιοθέτηση της *‘Γενετικής απόδοσης’* ήταν στατιστικά σημαντική [$F(2,432)=23.58$, $p=.000$]. Οι post hoc συγκρίσεις έδειξαν ότι όλοι οι φορείς διέφεραν μεταξύ τους. Οι εργαζόμενοι στο φορέα *‘ιατροφαρμακευτικής προσέγγισης’* ($M=3.48$) αποδέχονταν τη *‘Γενετική απόδοση’*

σε μεγαλύτερο βαθμό τόσο από τους εργαζόμενους στο φορέα ‘ψυχοκοινωνικής προσέγγισης’ (M=3.16), όσο και από τους εργαζόμενους στο φορέα ‘ψυχοθεραπευτικής προσέγγισης’ (M=2.40). Ενώ, οι εργαζόμενοι στο φορέα ‘ψυχοκοινωνικής προσέγγισης’ (M=3.16) αποδέχονταν τη ‘Γενετική απόδοση’ σε μεγαλύτερο βαθμό από τους εργαζόμενους στο φορέα ‘ψυχοθεραπευτικής προσέγγισης’ (M=2.40).

Πίνακας 7.11: Μέσοι όροι και τυπικές αποκλίσεις των τιμών των τριών διαστάσεων απόδοσης των αιτίων της ουσιοεξάρτησης ανάλογα με το φορέα απασχόλησης των συμμετεχόντων

	M.O. (S.D.)			F
	Ιατροφαρμακευτική προσέγγιση	Ψυχοκοινωνική προσέγγιση	Ψυχοθεραπευτική προσέγγιση	
Ψυχολογιοποίηση	5.51 ^{a,b} (.751)	5.13 ^a (.857)	5.22 ^b (.851)	F(2,430)=10.49, p=.000
Ιατρικοποίηση	4.89 ^{a,b} (1.053)	3.88 ^a (1.082)	3.64 ^b (1.320)	F(2,430)=52.76, p=.000
Γενετική απόδοση	3.48 ^{a,b} (1.200)	3.16 ^{a,c} (1.108)	2.40 ^{b,c} (1.129)	F(2,432)=23.58, p=.000

Σημ: Οι μέσοι όροι με κοινό εκθέτη διαφέρουν στατιστικά σημαντικά μεταξύ τους
 Φορέας ιατροφαρμακευτικής προσέγγισης (N=207), Φορέας ψυχοκοινωνικής προσέγγισης (N=176), Φορέας ψυχοθεραπευτικής προσέγγισης (N=77)

Συμπερασματικά, οι εργαζόμενοι στο φορέα ‘ιατροφαρμακευτικής προσέγγισης’ εμφανίζονται να υιοθετούν σε μεγαλύτερο βαθμό τη ‘Ψυχολογιοποίηση’, την ‘Ιατρικοποίηση’ και τη ‘Γενετική απόδοση’ ως αίτια της ουσιοεξάρτησης από ότι οι εργαζόμενοι στους άλλους θεραπευτικούς φορείς.

7.4 Συζήτηση

Η Ανάλυση Παραγόντων για την απόδοση των αιτίων της χρήσης ανέδειξε δύο παράγοντες με υψηλή αξιοπιστία εσωτερικής συνοχής. Ο παράγοντας ‘Ατομικά και οικογενειακά προβλήματα’ αφορά αποδόσεις σε προσωπικά ‘τραυματικά’ βιώματα του χρήστη. Ο παράγοντας ‘Κοινωνικοοικονομικές αδυναμίες’ αφορά δυσχέρειες που αντιμετωπίζει ο χρήστης λόγω κοινωνικών συνθηκών. Φαίνεται να επιβεβαιώνεται η άποψη των Tarman & Sears (2005) και των Green et al. (2006) για διάκριση των αποδόσεων σε αυτές που χαρακτηρίζονται από ‘ατομικές’ παραμέτρους (όπως τα ‘ατομικά και οικογενειακά προβλήματα’) και σε αυτές που χαρακτηρίζονται από ‘δομικές’ παραμέτρους (όπως οι ‘κοινωνικοοικονομικές αδυναμίες’). Ωστόσο, πρέπει να επισημάνουμε ότι και οι δύο διαστάσεις αποδόσεων για τη χρήση αφορούν παράγοντες

Παράγοντες αποδόσεων χρήσης

(ατομικούς και δομικούς, δηλαδή, ενδογενή/εσωτερικά και εξωγενή/εξωτερικά αίτια αντιστοίχως) που δεν υπόκεινται στον έλεγχο του ατόμου/χρήστη.

Για την απόδοση των αιτίων της εξάρτησης η Ανάλυση Παραγόντων ανέδειξε τρεις παράγοντες. Ο παράγοντας *Ψυχολογιοποίηση* περιλαμβάνει αποδόσεις στην προσωπικότητα των χρηστών. Ο παράγοντας *Ιατρικοποίηση* περιλαμβάνει αποδόσεις σε παθολογικά αίτια. Τέλος, ο παράγοντας *Γενετική απόδοση* αφορά αποδόσεις σε γενετικούς παράγοντες. Παρατηρούμε ότι και οι τρεις διαστάσεις απόδοσης των αιτίων της εξάρτησης αφορούν ενδογενή/εσωτερικά αίτια, που δεν υπόκεινται στον έλεγχο του ατόμου/χρήστη.

Παράγοντες
αποδόσεων
εξάρτησης

Συνοψίζοντας, ενώ τα αίτια της χρήσης συνίστανται τόσο σε ενδογενείς όσο και σε εξωγενείς παράγοντες, τα αίτια της εξάρτησης συνίστανται αποκλειστικά σε ενδογενείς παράγοντες. Ωστόσο, όλοι οι ανωτέρω παράγοντες δεν υπόκεινται στον έλεγχο του ατόμου, δηλαδή, αποτελούν μη ελεγχόμενα αίτια. Το γεγονός ότι δεν εντοπίστηκαν εσωτερικά και ελεγχόμενα αίτια οφείλεται στα αρχικά ερωτήματα που ετέθησαν στους συμμετέχοντες - που προέκυψαν από πιλοτική έρευνα - από όπου απουσίαζαν τέτοιες αποδόσεις. Αυτό αποτελεί πιθανή αδυναμία της παρούσας έρευνας, με την έννοια ότι θα έπρεπε - αν και δεν είχαν προκύψει από την πιλοτική έρευνα - να συμπεριληφθούν και εσωτερικά και ελεγχόμενα πιθανά αίτια, ώστε να διερευνηθεί σε ποιο βαθμό οι εργαζόμενοι στους φορείς απεξάρτησης αποδίδουν σε αυτά τη χρήση και την εξάρτηση.

Οι αναλύσεις έδειξαν ότι οι εργαζόμενοι στους φορείς απεξάρτησης στο σύνολό τους αποδίδουν σε μεγαλύτερο βαθμό τα αίτια της χρήσης σε *ατομικά και οικογενειακά προβλήματα* και σε μικρότερο βαθμό στις *κοινωνικοοικονομικές αδυναμίες* των χρηστών, για τις οποίες, μάλιστα, δεν παίρνουν θέση. Για την αιτιολόγηση της εξάρτησης χρησιμοποιούν σε μεγαλύτερο βαθμό τη *Ψυχολογιοποίηση* σε σχέση με την *ιατρικοποίηση*, ενώ δε χρησιμοποιούν τη *γενετική απόδοση*. Δηλαδή, οι εργαζόμενοι στους θεραπευτικούς φορείς αποδέχονται ως αίτια της χρήσης παράγοντες που αναφέρονται σε προσωπικά βιώματα και προβλήματα στην οικογένεια, ενώ για τα αίτια που αναφέρονται σε κοινωνικά και οικονομικά προβλήματα δεν παίρνουν θέση. Επίσης, αποδίδουν την εξαρτητική συμπεριφορά των χρηστών σε χαρακτηριστικά της προσωπικότητάς τους και σε ιατρικά αίτια, όχι, όμως, σε γενετικούς παράγοντες. Επιβεβαιώνεται, σε αυτή την περίπτωση μια ασυμμετρία στην ερμηνεία της συμπεριφοράς της ομάδας των χρηστών, όπως παρατηρεί ο Pettigrew (1979), υπέρ της υιοθέτησης ενδογενών αποδόσεων. Η συμπεριφορά των χρηστών ερμηνεύεται από την πλευρά των ατόμων που εργάζονται στον τομέα της τοξικοεξάρτησης μέσα από

Βαθμός
απόδοσης
αιτίων

ατομικούς παράγοντες, όπως τα προσωπικά προβλήματα και τα ‘τραυματικά’ βιώματα, η προσωπικότητα και τα παθολογικά αίτια. Τείνουν, λοιπόν, να ερμηνεύουν τη συμπεριφορά των χρηστών με βάση ενδογενή/εσωτερικά αίτια, ενώ υποτιμούν τα εξωγενή/εξωτερικά αίτια (Crandall, 1994, σ.884, Παπαστάμου, 1989β, σ.19). Ενδεχομένως, οι εργαζόμενοι στους φορείς απεξάρτησης να εστιάζουν σε ατομικούς παράγοντες και όχι σε δομικούς, λόγω του ειδικού ενδιαφέροντος που προκύπτει από τον επαγγελματικό τους ρόλο. Τα εν λόγω άτομα εργάζονται μέσα σε ένα πλαίσιο που αποσκοπεί στη σταδιακή εξάλειψη της συμπεριφοράς της χρήσης των ατόμων που απευθύνονται στους φορείς με το αίτημα της θεραπείας. Η επικέντρωσή τους, λοιπόν, είναι στο άτομο, το οποίο για όσο χρονικό διάστημα διαρκεί η θεραπεία γνωρίζουν μέσα από καθημερινές και προσωποποιημένες επαφές. Οι αποδόσεις τους σε αυτήν την περίπτωση μπορεί να αντανακλούν το είδος της επαφής που έχουν με τους χρήστες.

Ωστόσο, σύμφωνα με τα αποτελέσματα, τα κοινωνιο-δημογραφικά χαρακτηριστικά των συμμετεχόντων φαίνεται να διαφοροποιούν τις αποδόσεις τους για τη συμπεριφορά των χρηστών. Οι εργαζόμενοι μεγαλύτερης ηλικίας («35 ετών και άνω») αποδίδουν περισσότερο την εξαρτητική συμπεριφορά σε παράγοντες προσωπικότητας, σε παθολογικά αίτια και σε γενετικούς παράγοντες και άρα υιοθετούν σε μεγαλύτερο βαθμό όλους τους ενδογενείς παράγοντες για την απόδοση της εξάρτησης. Άλλωστε, όπως είδαμε, οι ίδιοι τείνουν να προσλαμβάνουν τους χρήστες σε μεγαλύτερο βαθμό από τους νεότερους υπό στερεοτυπικούς όρους. Ενώ, οι πλέον μορφωμένοι (‘κάτοχοι μεταπτυχιακού/διδακτορικού’) αποδέχονται σε μεγαλύτερο βαθμό τα γενετικά αίτια ως ερμηνευτικά της εξάρτησης. Φαίνεται, δηλαδή, ότι το υψηλό μορφωτικό τους επίπεδο συμβάλλει στο να μην απορρίπτουν τις γενετικές παραμέτρους.

Ηλικία
Μόρφωση

Η γεωγραφική περιοχή στην οποία ζουν και εργάζονται οι συμμετέχοντες διαφοροποιεί τις αποδόσεις τους για τη χρήση. Όσοι προέρχονται από αστική περιοχή αποδίδουν τη χρήση σε ατομικούς παράγοντες των χρηστών σε μεγαλύτερο βαθμό από όσους προέρχονται από επαρχιακές περιοχές. Φαίνεται ότι οι εργαζόμενοι στους φορείς απεξάρτησης στο αστικό περιβάλλον εστιάζουν περισσότερο σε ενδογενή/εσωτερικά αίτια, όπως τα προσωπικά και οικογενειακά προβλήματα για να ερμηνεύσουν τη συμπεριφορά της χρήσης παράνομων ναρκωτικών ουσιών. Ενδεχομένως, στο ατομικιστικό περιβάλλον των αστικών περιοχών να υπερτονίζονται οι ενδογενείς αποδόσεις, που εστιάζουν την ερμηνεία της συμπεριφοράς στο ίδιο το άτομο.

Γεωγραφική
περιοχή

Σημαντικό ρόλο στις αποδόσεις των εργαζόμενων στους φορείς απεξάρτησης για τη συμπεριφορά των χρηστών παίζει η ‘επαγγελματική τους εξειδίκευση’. Τα άτομα που

Επαγγελματική
εξειδίκευση

ανήκουν στο *‘διοικητικό, εκπαιδευτικό και λοιπό’* προσωπικό αποδίδουν σε μεγαλύτερο βαθμό από το *‘θεραπευτικό προσωπικό’* τη χρήση στις *‘κοινωνικο-οικονομικές αδυναμίες’* των χρηστών. Η ερμηνεία τους, δηλαδή, για τη συμπεριφορά των χρηστών επικεντρώνεται σε δομικούς παράγοντες, οι οποίοι, ωστόσο, αποτελούν και αντικείμενο της επαγγελματικής τους ειδικότητας. Σε αυτή την κατηγορία εργαζομένων ανήκουν όσοι στα πλαίσια των θεραπευτικών προγραμμάτων φροντίζουν για τη σωστή οργάνωση και λειτουργία των διοικητικών διαδικασιών, αλλά και όσοι εκπαιδεύουν τους χρήστες μέσω καλλιτεχνικών και μορφωτικών δραστηριοτήτων στην απόκτηση κοινωνικών δεξιοτήτων. Επίσης, το *‘ιατρικό προσωπικό’* εμφανίζεται να χρησιμοποιεί τη *‘ψυχολογιοποίηση’* και την *‘ιατρικοποίηση’* στην ερμηνεία της εξάρτησης σε μεγαλύτερο βαθμό, δηλαδή επικεντρώνεται σε ενδογενείς αποδόσεις για την ερμηνεία της συμπεριφοράς των χρηστών. Όσοι έχουν ιατρική ειδικότητα φέρουν εντός του θεραπευτικού προγράμματος την ευθύνη για την παρακολούθηση της ψυχικής και σωματικής υγείας των χρηστών και είναι εκείνοι που καθορίζουν την κατάλληλη φαρμακευτική αγωγή για τον κάθε θεραπευόμενο στα προγράμματα χορήγησης υποκατάστατων. Η εξάσκηση του επαγγέλματός τους, λοιπόν, πιθανά δικαιολογεί την τάση τους να αποδίδουν την εξάρτηση σε παράγοντες παθολογίας προσωπικότητας και σε ιατρικές παραμέτρους. Ωστόσο, η αυξημένη αποδοχή των ενδογενών αποδόσεων για την εξάρτηση από το *‘ιατρικό προσωπικό’* ενδεχομένως να συνδέεται με την αυξημένη στερεοτυπική τους πρόσληψη. Όπως είδαμε, οι ίδιοι προσλαμβάνουν τους χρήστες σε μεγαλύτερο βαθμό από τους υπόλοιπους εργαζόμενους μέσα από χαρακτηριστικά που συνδέονται με την εξαρτητική συμπεριφορά, αλλά και υπό όρους ψυχοσωματικών και διαπροσωπικών προβλημάτων (διαστάσεις *‘χαρακτηριστικών χρήσης’* και *‘ψυχοσωματικού και κοινωνικού αποσυντονισμού’* του στερεοτύπου).

Ακόμα, σημαντικό ρόλο στις αποδόσεις των συμμετεχόντων για τη συμπεριφορά των χρηστών παίζει η ένταξή τους σε διαφορετικούς θεραπευτικούς φορείς. Οι εργαζόμενοι στο φορέα *‘ψυχοθεραπευτικής προσέγγισης’* αποδίδουν σε μεγαλύτερο βαθμό τη χρήση τόσο σε ατομικούς παράγοντες, όσο και σε δομικούς παράγοντες. Αντανακλάται από τη μία μεριά σε αυτές τις απόψεις η επικρατούσα αντίληψη για τα πολυπαραγοντικά αίτια της χρήσης, σύμφωνα με την οποία για να εδραιωθεί αυτή η συμπεριφορά συμβάλλουν όχι μόνο οι *‘ειδικές ανάγκες’* του χρήστη στη συγκεκριμένη στιγμή για αναζήτηση διεξόδων, αλλά και ένα κοινωνικό περιβάλλον (όπως οι κοινωνικές συναναστροφές του ατόμου), το οποίο να είναι υποστηρικτικό στην καταφυγή του ατόμου σε αυτή τη συμπεριφορά (Καλαρρύτης, 1997, Λιάππας, 1991, Μάτσα, 2004α, Prado-Castro, 2004). Από την άλλη μεριά, όμως, εκφράζεται η πρακτική

Φορέας

της θεραπευτικής παρέμβασης του συγκεκριμένου φορέα, που στηρίζεται από τη μία μεριά στην επεξεργασία των ατομικών προβλημάτων μέσα από τη ψυχοθεραπεία και από την άλλη μεριά στην ανάπτυξη κοινωνικών δεξιοτήτων μέσα από τη δραματοθεραπεία και την επιμόρφωση.

Οι εργαζόμενοι στο φορέα *‘ιατροφαρμακευτικής προσέγγισης’*, επίσης, μέσα από τις αποδόσεις τους εκφράζουν τη θεραπευτική πρακτική του φορέα στον οποίο απασχολούνται. Υιοθετούν σε μεγαλύτερο βαθμό τις ενδογενείς/εσωτερικές αποδόσεις για την παθολογική χρήση. Αποδίδοντας την εξάρτηση στην προσωπικότητα των χρηστών, σε παθολογικά αίτια και σε γενετικούς παράγοντες περισσότερο από τους υπόλοιπους, εκφράζουν την πρακτική του φορέα που μέσα από τη χορήγηση υποκατάστατων αποσκοπεί στην αντιμετώπιση των σωματικών και ψυχικών δυσλειτουργιών των χρηστών. Σε συμφωνία με την υιοθέτηση των ενδογενών αποδόσεων για την εξάρτηση, οι ίδιοι συμμετέχοντες εξέφρασαν υψηλότερο βαθμό στερεοτυπικής πρόσληψης των χρηστών υπό όρους *‘ψυχοσωματικού και κοινωνικού αποσυντονισμού’*.

**ΚΕΦΑΛΑΙΟ 8. ΠΡΟΣΔΙΟΡΙΣΜΟΣ ΠΑΡΑΓΟΝΤΩΝ ‘ΠΑΛΑΙΑΣ’ ΚΑΙ
‘ΜΟΝΤΕΡΝΑΣ’ ΠΡΟΚΑΤΑΛΗΨΗΣ****8.1 Εισαγωγή**

Προς το τέλος του 1960 οι κοινωνικοί ψυχολόγοι στην Αμερική αρχίζουν να καταγράφουν μία άμβλυνση των αρνητικών στερεοτύπων των Λευκών Αμερικανών για τους Μαύρους. Οι θεσμικές αλλαγές μετά το κίνημα των Μαύρων για ίσα δικαιώματα φαίνεται να αποδίδει καρπούς και παρατηρείται ότι η έκφραση φυλετικής προκατάληψης δεν είναι πλέον κοινωνικά αποδεκτή (Fiske, 1998, σ.359).

Οι νέες μορφές
προκατάληψης

Το αισιόδοξο κλίμα για τη μείωση της προκατάληψης, ωστόσο, φαίνεται να αντιστρέφεται προς τα τέλη του 1970, οπότε και διατυπώνονται οι θεωρίες για τις νέες μορφές προκατάληψης στην Αμερική. Εκείνη την περίοδο οι μελετητές παρατήρησαν ότι αν και το κοινωνικό σύνολο τείνει να εκφράζει απόψεις περισσότερο θετικές για μειονοτικές φυλετικές ομάδες σε σύγκριση με το παρελθόν, τα ίδια άτομα εμφανίζουν συμπεριφορά διάκρισης κατά των μειονοτήτων στην περίπτωση που οι συνθήκες το επιτρέπουν. Η εντονότερη υποστήριξη αξιών ισότητας και δικαιοσύνης φαίνεται να μη συμβαδίζει με την υποστήριξη πολιτικών πρακτικών για την εξάλειψη των ανισοτήτων, όπως τα προγράμματα ‘υποστηρικτικής δράσης’ (Jackman, 2005, σ.95) και η μετακίνηση των παιδιών με σχολικά λεωφορεία προκειμένου να φοιτούν σε μεικτά φυλετικά σχολεία (Sears & Kinder, 1985, Sears et al., 1979, Sears et al., 1997).

Η παρατήρηση για την ασυμφωνία ανάμεσα στις δηλώσεις και τις πράξεις των ατόμων οδήγησε στη διατύπωση των θεωριών για νέες μορφές προκατάληψης (Gaertner et al., 2003). Στο Κεφάλαιο 3 της παρούσας διατριβής, όπου παρουσιάστηκαν οι θεωρίες για τις νέες μορφές προκατάληψης, έγινε εμφανές ότι διατυπώθηκαν θεωρίες με διαφορετική ονομασία για τη νέα μορφή προκατάληψης, καθεμία από τις οποίες ορίζει την προκατάληψη με συγκεκριμένα χαρακτηριστικά. Ωστόσο, κοινή παραδοχή όλων των επιστημόνων είναι ότι η προκατάληψη δεν έχει εξαλειφθεί. Έχει, όμως αλλάξει μορφή προκειμένου να συνταχθεί με την αλλαγή των νορμών και αξιών, σύμφωνα με τις οποίες η εκδήλωση προκατάληψης είναι μη επιθυμητή, κοινωνικά κατακριτέα, ακόμα και ποινικά κολάσιμη (Brown, 1995, σ.109, Crandall, 1994, σ.889, Dovidio, 2001, σ.830, Tougas et al., 1995, σ.843).

Οι προκαταλήψεις, λοιπόν, από το 1970 και μετά αντικαθίστανται από νέες μορφές, οι οποίες σε αντιδιαστολή με τις παλαιότερες μορφές (‘απροκάλυπτες’ και ‘ωμές’), είναι «συγκαλυμμένες» και «διακριτικές» (Devine, 1995, σ.494). Πώς, όμως,

προσδιορίζουν περιγραφικά και μελετούν οι κοινωνικοί ψυχολόγοι τις παλαιές και τις νέες μορφές προκατάληψης;

Η πρώτη νέα μορφή προκατάληψης που διατυπώνεται είναι η ‘*Συμβολική*’ (Kinder & Sears, 1981, McConahay & Hough, 1976, Sears, 1988). Η ‘*Συμβολική προκατάληψη*’ δομείται πάνω σε δύο παράγοντες: α) το αρνητικό συναίσθημα για την εξω-ομάδα και β) την υπεράσπιση παραδοσιακών αξιών και συντηρητικών στάσεων, τις οποίες θεωρείται ότι δεν ακολουθεί και προσβάλλει η εξω-ομάδα (Kinder & Sears, 1981, Sears & Henry, 2003, Sears et al., 1997). Εννοιολογική συνέχεια της ‘*Συμβολικής*’ είναι η ‘*Μοντέρνα προκατάληψη*’ (McConahay & Hough, 1976, McConahay, 1986), της οποίας η ονομασία δίνει έμφαση στην αλλαγή των πεποιθήσεων (των Αμερικανών) (Bernard et al, 2006, σ.171). Μάλιστα, ορισμένοι συγγραφείς χρησιμοποιούν στη βιβλιογραφία χωρίς διαφοροποίηση τους δύο όρους (‘*Συμβολική*’ και ‘*Μοντέρνα προκατάληψη*’) (Brown, 1995, σ. 217, Henry & Sears, 2002, σ.259).

Συμβολική &
Μοντέρνα
προκατάληψη

Πώς, όμως, καταγράφεται η ‘*προκατάληψη Παλαιάς μορφής*’ στα πλαίσια των μελετών για τη ‘*Συμβολική*’/‘*Μοντέρνα προκατάληψη*’; Μέσα από ερωτήσεις που αφορούν ‘*φυλετικές απειλές*’ για τους ερωτώμενους, οπότε ταυτίζεται με το ‘*ατομικό συμφέρον*’, το οποίο ορίζεται και καταγράφεται μέσα από τις ενδεχόμενες ‘*απειλές*’ που μπορεί να βιώσουν οι ερωτώμενοι εξαιτίας της παρουσίας και της δράσης των μελών της εξω-ομάδας, αλλά και λόγω των πολιτικών που αναπτύσσονται για την εξω-ομάδα και την κοινωνική της ενσωμάτωση (Kinder & Sears, 1981). Σε κάποιες άλλες μελέτες η ‘*Παλαιά προκατάληψη*’ καταγράφεται μέσα από ερωτήσεις που εκφράζουν τις αντιλήψεις που επικρατούσαν στο παρελθόν για την εγγενή κατωτερότητα της εξω-ομάδας (Akrami et al, 2000a, Akrami, Ekehammar, & Araya, 2000b, Akrami et al., 2006, Pedersen & Walker, 1997, Swim et al., 1995, Tarman & Sears, 2005, Virtanen & Huddy, 1998).

Ακόμα, πώς καταγράφεται η νέα μορφής προκατάληψη (‘*Συμβολική*’/‘*Μοντέρνα*’) στις ίδιες μελέτες; Τα πρώτα χρόνια έως το 1985 η ‘*Συμβολική*’/‘*Μοντέρνα προκατάληψη*’ καταγράφεται μέσα από δηλώσεις που εστιάζουν σε συντηρητικές ιδεολογίες, όπως η μη ανοχή της εξω-ομάδας και ο πολιτικός προσανατολισμός των ερωτώμενων (φιλελεύθερου/συντηρητικοί) (Kinder & Sears, 1981, Sears et al., 1979, Sears et al., 1980). Από τη δεκαετία του 1990 και μετά η μελέτη της δομής της ‘*Συμβολικής/Μοντέρας προκατάληψης*’ αρχίζει να γίνεται πιο σύνθετη και περιλαμβάνει παράγοντες, όπως αυτοί ορίζονται στην Κλίμακα Μοντέρνου Ρατσισμού του McConahay (1986): α) ‘*άρνηση συνεχιζόμενης διάκρισης*’ εναντίον της εξω-ομάδας, β) ‘*ανταγωνισμός εναντίον απαιτήσεων*’ εξω-ομάδας και γ) ‘*αντίρρηση για τις ειδικές έννοιες προς την εξω-*

ομάδα’ (Akrami et al, 2000a, Akrami et al, 2000b, Akrami et al., 2006, Green et al., 2006, Henry & Sears, 2002, Sears & Henry, 2003, Sears et al., 1997, Swim et al., 1995, Tarman & Sears, 2005). Φαίνεται ότι οι τρεις αυτοί παράγοντες έχουν να κάνουν με τις συντηρητικές και παραδοσιακές αξίες που επικρατούν στην αμερικάνικη κοινωνία. Αυτές οι αξίες, που στηρίζονται στον ατομικισμό και στην Προτεσταντική ηθική της εργασίας, έχουν αναγνωριστεί από τα τέλη της δεκαετίας του 1970 ως σημαντικά συστατικά στοιχεία των νέων μορφών προκατάληψης.

Οι Pettigrew & Meertens (1995) αναπτύσσοντας τον προβληματισμό της ‘Μοντέρνας’/‘Συμβολικής προκατάληψης’ κάνουν λόγο στην Ευρώπη για την ‘Ωμή’ (παλαιάς μορφής) και τη ‘Διακριτική προκατάληψη’ (νέας μορφής). Οι μελέτες τους εφαρμόζονται στο πολιτισμικό πλαίσιο Ευρωπαϊκών χωρών με πληθυσμό στόχο της προκατάληψης τους μετανάστες. Η ‘Ωμή προκατάληψη’ μετريέται με σχετική κλίμακα, η οποία περιλαμβάνει τους εξής παράγοντες: α) αίσθημα ‘απειλής και απόρριψης’ της εξω-ομάδας και β) εναντίωση στην ‘εγγύτητα σχέσεων’ με την εξω-ομάδα. Η ‘Κλίμακα Διακριτικής προκατάληψης’ περιλαμβάνει τρεις παράγοντες: α) την ‘υπεράσπιση παραδοσιακών αξιών’, β) τον ‘υπερτονισμό πολιτισμικών διαφορών’ σε σχέση με την εξω-ομάδα, και γ) την ‘άρνηση θετικών συναισθημάτων’ προς τα μέλη της εξω-ομάδας (Meertens & Pettigrew, 1997, Pettigrew & Meertens, 1995). Οι συγκεκριμένοι μελετητές καταγράφουν τη ‘Διακριτική προκατάληψη’ μέσα από δύο παράγοντες που έχουν καταγραφεί και στα πλαίσια των άλλων νέων μορφών προκατάληψης, όπως η ‘Συμβολική’, τις ‘παραδοσιακές αξίες’ και τα ‘αρνητικά συναισθήματα’. Προτείνουν, όμως, ένα νέο παράγοντα, εκείνον του ‘υπερτονισμού των πολιτισμικών διαφορών’ μεταξύ των κοινωνικών ομάδων.

Διακριτική
προκατάληψη

Καθώς το αντικείμενο της παρούσας διατριβής εντοπίζεται στη μελέτη των προκαταλήψεων για την ομάδα των χρηστών τοξικών ουσιών, πρέπει να σημειώσουμε την έλλειψη οποιασδήποτε κλίμακας μέτρησης στην καταγραφή της προκατάληψης για την εν λόγω ομάδα. Έτσι, για πρώτη φορά επιχειρείται η διερεύνηση της ‘Παλαιάς’ και της ‘Μοντέρνας προκατάληψης’ στην Ελλάδα για τους τοξικοεξαρτημένους, και μάλιστα, στον πληθυσμό των εργαζομένων στους φορείς απεξάρτησης. Σε αυτό το σκοπό εστιάζουν οι ενότητες που ακολουθούν.

8.2 ‘Παλαιά Προκατάληψη’ απέναντι στην ομάδα των χρηστών

Βασικός στόχος της παρούσας διατριβής είναι να καταγράψουμε την ενδεχόμενη έκφραση ‘Παλαιάς προκατάληψης’ εκ μέρους των εργαζόμενων στους θεραπευτικούς φορείς για τους χρήστες. Λόγω της πρωτοτυπίας του αντικειμένου και της απουσίας προηγηθείσας σχετικής έρευνας αποφασίσαμε να δημιουργήσουμε μία νέα κλίμακα, η οποία αποτελείται από μία σύνθεση δηλώσεων που έχουν χρησιμοποιήσει άλλοι επιστήμονες για τον ίδιο σκοπό. Τίθενται, λοιπόν, τα εξής ερωτήματα: 1) ποιες είναι οι διαστάσεις της ‘Παλαιάς προκατάληψης’ απέναντι στην ομάδα των χρηστών, 2) σε ποιο βαθμό εκφράζεται ‘Παλαιά προκατάληψη’ απέναντι στην ομάδα των χρηστών και 3) υπάρχει διαφοροποίηση στο βαθμό έκφρασης ‘Παλαιάς προκατάληψης’ με βάση τα κοινωνιο-δημογραφικά χαρακτηριστικά του δείγματος;

8.2.1 Διαστάσεις Παλαιάς Προκατάληψης απέναντι στην ομάδα των χρηστών

Οι 20 ερωτήσεις που είχαν σχεδιαστεί για τη μέτρηση της Παλαιάς Προκατάληψης των εργαζομένων στους φορείς απεξάρτησης απέναντι στην ομάδα των χρηστών τοξικών ουσιών υποβλήθηκαν σε Παραγοντική Ανάλυση (Principal Components, Varimax Rotation). Η ανάλυση αυτή ανέδειξε ένα σύνολο πέντε παραγόντων, που εξηγούσαν το 57.37% της διακύμανσης. Μετά από μελέτη του Scree Plot εφαρμόστηκε νέα Παραγοντική Ανάλυση με περιορισμό 3 παραγόντων, οι οποίοι εξηγούσαν το 45.74% της διακύμανσης. Όμως, κατόπιν ελέγχου της αξιοπιστίας εσωτερικής συνοχής των τριών παραγόντων διαπιστώθηκε ότι ο 3^{ος} παράγοντας δεν είχε ικανοποιητική αξιοπιστία ($\alpha = .305$), ούτε και εννοιολογική συνοχή. Για αυτό εφαρμόστηκε νέα Παραγοντική Ανάλυση, αυτή τη φορά με περιορισμό 2 παραγόντων, οι οποίοι τελικά εξηγούσαν το 38.96% της διακύμανσης (Πίνακας 8.1).

Από τις 20 ερωτήσεις που είχαν σχεδιαστεί αρχικά για τη μέτρηση της Παλαιάς Προκατάληψης τρεις δε φορτώνουν σε κανένα παράγοντα. Πρόκειται για τις εξής δηλώσεις: «Οι περισσότεροι αρμόδιοι υπουργοί (υπουργοί υγείας) ενδιαφέρονται υπερβολικά για το πρόβλημα των ναρκωτικών και λιγότερο για τα καθημερινά προβλήματα που αντιμετωπίζουν οι απλοί πολίτες», «Πέρα από την επαγγελματική μου σχέση με τους χρήστες ενδιαφέρομαι και προσωπικά για την πορεία της ζωής τους» και «Είμαι αντίθετος/η με την εφαρμογή της διάκρισης των ναρκωτικών ουσιών σε ‘σκληρά’ και ‘μαλακά’ από το Ποινικό Σύστημα Απονομής Δικαιοσύνης».

Πίνακας 8.1: Αποτελέσματα Παραγοντικής Ανάλυσης των ερωτήσεων που αφορούν την Παλαιά Προκατάληψη απέναντι στην ομάδα των χρηστών

Ερώτηση	M.O. (S.D.)	Παράγοντας 1 Εχθρική διάθεση	Παράγοντας 2 Απόρριψη και αποφυγή
Οι χρήστες επιδιώκουν να αποκτήσουν κοινωνικά προνόμια μέσα από προστατευτικές ρυθμίσεις του κράτους	4.14 (1.47)	.790	
Οι χρήστες δε συνειδητοποιούν πλήρως όσα το κοινωνικό σύνολο κάνει για αυτούς	4.40 (1.41)	.790	
Όταν οι χρήστες αποτυγχάνουν σε κάποια διεκδίκησή τους παραπονιούνται ότι υπάρχει διάκριση εναντίον τους	4.87 (1.38)	.744	
Οι χρήστες μεγαλοποιούν τα προβλήματα που έχουν στην αναζήτηση εργασίας	3.89 (1.68)	.707	
Πολλοί χρήστες αναζητούν ειδικά οφέλη, όπως πολιτικές που τους πριμοδοτούν έναντι των άλλων ατόμων, με το πρόσχημα ότι ζητούν ‘ισότητα’	4.06 (1.51)	.654	
Οι χρήστες ερμηνεύουν αθώες παρατηρήσεις ή ενέργειες άλλων ως προκατειλημμένες απέναντί τους	4.93 (1.26)	.644	
Πιστεύω ότι οι νόμοι περί τα ναρκωτικά πρέπει να προβλέπουν αυστηρές κυρώσεις	3.83 (1.84)	.525	
Οι περισσότεροι χρήστες που λαμβάνουν ειδικά οφέλη από το κράτος θα μπορούσαν να τα βγάλουν πέρα και χωρίς αυτά, αν προσπαθούσαν	3.47 (1.49)	.426	
Οι χρήστες προέρχονται από κατώτερα κοινωνικοοικονομικά στρώματα και αυτό εξηγεί γιατί δεν τα καταφέρνουν στη ζωή τους όπως τόσοι άλλοι πολίτες	2.46 (1.18)	.324	
Θα ήμουν πρόθυμος/η να είχαν φιλική σχέση με κάποιο χρήστη στην προσωπική μου ζωή (R)	4.60 (1.57)		.832
Αποφεύγω να έρχομαι σε επαφή με χρήστες εκτός του επαγγελματικού μου περιβάλλοντος	5.09 (1.63)		.781
Δε θα με πείραζε αν ένας χρήστης με τα κατάλληλα προσόντα διοριζόταν αφεντικό στη δουλειά μου (R)	4.85 (1.66)		.722
Είναι κακή ιδέα για κάποιο απλό πολίτη που δεν έχει σχέση με τα ναρκωτικά να κάνει παρέα με κάποιο χρήστη	4.20 (1.53)		.646
Οι σχέσεις μου με τους χρήστες είναι καθαρά επαγγελματικές	5.23 (1.65)		.626
Εάν ήμουν γονέας, δε θα με ενοχλούσε να συναναστρέφεται το παιδί μου κάποιο χρήστη του ίδιου κοινωνικού επιπέδου με την οικογένειά μου (R)	5.71 (1.38)		.625
Δεν μπορεί ποτέ κανείς να είναι άνετος με ένα χρήστη ακόμα και αν είναι φίλος του	4.24 (1.64)		.554

Εάν δίπλα μου ζούσε κάποιος χρήστης που είχε το ίδιο κοινωνικό επίπεδο με εμένα, θα με πείραζε, ακόμα και αν δε δημιουργούσε κανένα πρόβλημα στους γύρω του	2.79 (1.52)		.389
---	-------------	--	------

Σημ.: 7βάθμια κλίμακα (όπου 1= «Διαφωνώ απόλυτα» και 7= «Συμφωνώ απόλυτα») με θεωρητικό Μέσο Όρο 4. (R) αντίστροφη κωδικοποίηση

Ο 1^{ος} παράγοντας, στον οποίο φορτώνουν 9 ερωτήσεις και εξηγεί το 20.51% της διακύμανσης ονομάστηκε 'Εχθρική διάθεση', καθώς εδώ φορτώνουν ερωτήσεις που αφορούν μία αντιπαλότητα κατά της εξω-ομάδας σε κοινωνικό επίπεδο. Πρόκειται για δηλώσεις, όπως, «Οι χρήστες επιδιώκουν να αποκτήσουν κοινωνικά προνόμια μέσα από προστατευτικές ρυθμίσεις του κράτους», «Πολλοί χρήστες αναζητούν ειδικά οφέλη, όπως πολιτικές που τους πριμοδοτούν έναντι των άλλων ατόμων, με το πρόσχημα ότι ζητούν 'ισότητα'» και «Πιστεύω ότι οι νόμοι περί τα ναρκωτικά πρέπει να προβλέπουν αυστηρές κυρώσεις».

Ο 2^{ος} παράγοντας, στον οποίο φορτώνουν 8 ερωτήσεις και εξηγεί το 18.44% της διακύμανσης, ονομάστηκε 'Απόρριψη και αποφυγή'. Σε αυτόν φορτώνουν δηλώσεις που αφορούν την απόρριψη της εξω-ομάδας και την αποφυγή επαφών με αυτήν, όπως «Αποφεύγω να έρχομαι σε επαφή με χρήστες εκτός του επαγγελματικού μου περιβάλλοντος» και «Δεν μπορεί ποτέ κανείς να είναι άνετος με ένα χρήστη ακόμα και αν είναι φίλος του».

Οι δείκτες αξιοπιστίας εσωτερικής συνοχής των δύο αυτών παραγόντων ήταν εξαιρετικά ικανοποιητικοί (1^{ος} παράγοντας, $\alpha = .817$ και 2^{ος} παράγοντας, $\alpha = .824$). Από τη στιγμή που πληρούνταν οι δύο βασικές προϋποθέσεις της εννοιολογικής συνοχής και της ικανοποιητικής αξιοπιστίας των παραγόντων που προέκυψαν από την Παραγοντική Ανάλυση, δημιουργήθηκαν δύο νέοι δείκτες (ένας για κάθε παράγοντα) που αποτελούν το μέσο όρο των τιμών των απαντήσεων των ερωτώμενων στις ερωτήσεις που φόρτωναν στον κάθε παράγοντα. Οι δύο νέοι δείκτες που εκφράζουν τις δύο διαστάσεις της Παλαιάς Προκατάληψης απέναντι στην ομάδα των χρηστών χρησιμοποιήθηκαν στις ακόλουθες αναλύσεις.

8.2.2 Βαθμός έκφρασης 'Παλαιάς Προκατάληψης' των συμμετεχόντων απέναντι στην ομάδα των χρηστών

Για να διερευνηθεί ο βαθμός στον οποίο εκφράζουν Παλαιά Προκατάληψη οι συμμετέχοντες απέναντι στην ομάδα των χρηστών έγιναν δύο αναλύσεις (one-sample t-tests) (Πίνακας 8.2).

Πίνακας 8.2: Μέσοι όροι και τυπικές αποκλίσεις των τιμών των δύο διαστάσεων Παλαιάς Προκατάληψης απέναντι την ομάδα των χρηστών

	M.O.	S.D.	t
Εχθρική διάθεση	4.01	.946	t(441)=-.28, p=.776, n.s.
Απόρριψη και αποφυγή	4.59	1.057	t(443)=11.79, p=.000

Σημ.: 7βάθμια κλίμακα (όπου 1= «Διαφωνώ απόλυτα» και 7= «Συμφωνώ απόλυτα») με θεωρητικό μέσο όρο 4.

Όπως βλέπουμε στον Πίνακα 8.2 ο βαθμός Παλαιάς Προκατάληψης των συμμετεχόντων αναφορικά με τη διάσταση της 'Εχθρικής διάθεσης' (M=4.01) δε διέφερε σημαντικά από το θεωρητικό μέσο της 7βάθμιας κλίμακας (4), δηλαδή, οι συμμετέχοντες εξέφραζαν μέτρια επίπεδα 'Εχθρικής διάθεσης' προς την ομάδα των χρηστών. Ο βαθμός Παλαιάς Προκατάληψης των συμμετεχόντων αναφορικά με τη διάσταση της 'Απόρριψης και αποφυγής' (M=4.59) ήταν στατιστικά σημαντικά υψηλότερος από το θεωρητικό μέσο της 7βάθμιας κλίμακας (4) [t(443)=11.79,p=.000], δηλαδή οι συμμετέχοντες έτειναν μάλλον να εκφράζουν 'Απόρριψη και αποφυγή' απέναντι στην ομάδα των χρηστών. Στο σύνολό τους, λοιπόν, οι εργαζόμενοι στους φορείς απεξάρτησης – αν και σε μέτρια επίπεδα - εκφράζουν περισσότερη 'Απόρριψη και αποφυγή', απ' ότι 'Εχθρική διάθεση' απέναντι στους χρήστες.

Αναφορικά με την Παλαιά προκατάληψη δεν υπήρχε διαφοροποίηση ανάμεσα στους ερωτώμενους με βάση το 'φύλο'¹⁴¹, την 'ηλικία'¹⁴², και το 'μορφωτικό επίπεδο'¹⁴³. Στη συνέχεια παρουσιάζονται οι διαφοροποιήσεις με βάση τις υπόλοιπες κοινωνιο-δημογραφικές μεταβλητές.

8.2.3 Παλαιά Προκατάληψη απέναντι στην ομάδα των χρηστών με βάση τη γεωγραφική περιοχή λειτουργίας της θεραπευτικής μονάδας

Για να δούμε εάν υπάρχουν διαφορές στα επίπεδα Παλαιάς Προκατάληψης απέναντι στην ομάδα των χρηστών ανάμεσα σε θεραπευτικές μονάδες που λειτουργούν σε αστικές και σε μονάδες που λειτουργούν σε επαρχιακές περιοχές πραγματοποιήθηκαν δύο αναλύσεις (independent samples t-tests) (Πίνακας 8.3).

¹⁴¹ Έγιναν δύο αναλύσεις (independent samples t-tests).

¹⁴² Έγιναν δύο αναλύσεις (independent samples t-tests).

¹⁴³ Έγιναν τρεις μονοπαραγοντικές αναλύσεις διακύμανσης (one-way ANOVAs).

Πίνακας 8.3: Μέσοι όροι και τυπικές αποκλίσεις των τιμών των δύο διαστάσεων της Παλαιάς Προκατάληψης ανάλογα με τη γεωγραφική περιοχή λειτουργίας της θεραπευτικής μονάδας

	Γεωγραφική περιοχή	M.O.	S.D.	t
Εχθρική διάθεση	Αστική	3.90	.937	t(440)=-4.16, p=.000
	Επαρχία	4.33	.905	
Απόρριψη και αποφυγή	Αστική	4.53	1.024	t(442)=-2.17, p=.030
	Επαρχία	4.78	1.139	

Σημ.: Αστική (N=348), Επαρχία (N=111)

Όπως βλέπουμε στον Πίνακα 8.3, αναφορικά με την έκφραση ‘Εχθρικής διάθεσης’ αναδείχθηκε στατιστικά σημαντική διαφορά μεταξύ των θεραπευτικών μονάδων σε διαφορετικές γεωγραφικές περιοχές [t(440)=-4.16, p=.000]. Έτσι, οι ερωτώμενοι που προέρχονταν από επαρχιακή περιοχή (M=4.33) εμφανίστηκαν να εκφράζουν σε μεγαλύτερο βαθμό αυτή την όψη της ‘Παλαιάς προκατάληψης’ από όσους προέρχονταν από αστική περιοχή (M=3.90). Αναφορικά με την έκφραση ‘Απόρριψης και αποφυγής’ υπήρχε και πάλι στατιστικά σημαντική διαφορά μεταξύ των γεωγραφικών περιοχών [t(442)=-2.17, p=.030]. Και πάλι οι ερωτώμενοι που προέρχονταν από επαρχιακή περιοχή (M=4.78) εμφανίστηκαν να εκφράζουν σε μεγαλύτερο βαθμό αυτή την όψη της ‘Παλαιάς προκατάληψης’ από ότι οι ερωτώμενοι που προέρχονται από αστική περιοχή (M=4.53).

Συνολικά, τα αποτελέσματα δείχνουν ότι οι συμμετέχοντες που εργάζονται και ζουν σε επαρχιακή περιοχή εκφράζουν υψηλότερα επίπεδα ‘Παλαιάς προκατάληψης’ απέναντι στους χρήστες (υψηλότερη ‘Εχθρική διάθεση’ και ‘Απόρριψη και αποφυγή’) σε σχέση με τα άτομα που προέρχονται από αστικές περιοχές.

8.2.4 Παλαιά Προκατάληψη απέναντι στην ομάδα των χρηστών με βάση την επαγγελματική εμπειρία των συμμετεχόντων στον τομέα των εξαρτήσεων

Για να διερευνηθεί εάν και κατά πόσο η εμπειρία των συμμετεχόντων στον τομέα των εξαρτήσεων συμβάλλει στη διαφοροποίηση του επιπέδου Παλαιάς Προκατάληψης απέναντι στην ομάδα των χρηστών έγιναν δύο μονοπαραγοντικές αναλύσεις διακύμανσης (one-way ANOVAs) (Πίνακας 8.4).

Πίνακας 8.4: Μέσοι όροι και τυπικές αποκλίσεις των τιμών των δύο διαστάσεων της Παλαιάς Προκατάληψης ανάλογα με την εμπειρία των συμμετεχόντων στον τομέα των εξαρτήσεων

	M.O. (S.D.)			F
	Κάτω από 1 έτος	1-5 έτη	6 έτη και πάνω	
Εχθρική διάθεση	3.97 (1.070)	3.97 (.941)	4.09 (.887)	F(2,439)=.74, p=.477, n.s.
Απόρριψη και αποφυγή	4.35 ^a (1.163)	4.56 (1.074)	4.75 ^a (.950)	F(2,441)=3.73, p=.025

Σημ: Οι μέσοι όροι με κοινό εκθέτη διαφέρουν στατιστικά σημαντικά μεταξύ τους
Κάτω από 1 έτος (N=76), 1-5 έτη (N=228), 6 έτη και πάνω (N=153)

Η πρώτη ανάλυση διακύμανσης έδειξε ότι η επίδραση της επαγγελματικής εμπειρίας των ερωτώμενων στον τομέα των εξαρτήσεων στο επίπεδο έκφρασης 'Εχθρικής διάθεσης' προς την ομάδα των χρηστών δεν ήταν στατιστικά σημαντική. Η δεύτερη ανάλυση διακύμανσης έδειξε ότι η επίδραση της εμπειρίας των ερωτώμενων στον τομέα των εξαρτήσεων στο επίπεδο έκφρασης 'Απόρριψης και αποφυγής' απέναντι στους χρήστες ήταν στατιστικά σημαντική [F(2,441)=3.73, p=.025]. Οι post hoc συγκρίσεις έδειξαν ότι τα άτομα με μεγάλη επαγγελματική εμπειρία (6 έτη και πάνω) εξέφραζαν σε μεγαλύτερο βαθμό (M=4.75) 'Απόρριψη και αποφυγή' από τα άτομα με μικρότερη επαγγελματική εμπειρία (κάτω από 1 έτος) (M=4.35), ενώ τα άτομα με μέτρια επαγγελματική εμπειρία (1-5 έτη) (M=4.56) δε διέφεραν σημαντικά από τις άλλες δύο ομάδες.

Συμπερασματικά, οι ερωτώμενοι, ανεξάρτητα από την επαγγελματική τους εμπειρία, εκφράζουν απέναντι στους χρήστες 'Εχθρική διάθεση' στον ίδιο βαθμό. Ενώ, όσοι είναι περισσότερο έμπειροι επαγγελματικά τείνουν να εκφράζουν σε μεγαλύτερο βαθμό 'Απόρριψη και αποφυγή' απέναντι στους χρήστες.

8.2.5 Παλαιά Προκατάληψη απέναντι στην ομάδα των χρηστών με βάση το είδος της απασχόλησης των συμμετεχόντων

Για να διερευνήσουμε την πιθανή διαφοροποίηση στα επίπεδα της Παλαιάς Προκατάληψης απέναντι στην ομάδα των χρηστών ανάμεσα στους ερωτώμενους με διαφορετικό είδος απασχόλησης στους θεραπευτικούς φορείς έγιναν δύο αναλύσεις (independent samples t-test) (Πίνακας 8.5).

Πίνακας 8.5: Μέσοι όροι και τυπικές αποκλίσεις των τιμών των δύο διαστάσεων της Παλαιάς Προκατάληψης ανάλογα με το είδος της απασχόλησης των συμμετεχόντων

	Είδος Απασχόλησης	M.O.	S.D.	t
Εχθρική διάθεση	Πλήρης	4.04	.923	t(440)=1.92, p=.055
	Μερική	3.77	1.088	
Απόρριψη και αποφυγή	Πλήρης	4.67	1.016	t(442)=4.56, p=.000
	Μερική	3.96	1.170	

Σημ.: Πλήρης (N=409), Μερική (N=50)

Η ανάλυση έδειξε ότι η επίδραση του είδους της απασχόλησης των ερωτώμενων στο επίπεδο έκφρασης 'Εχθρικής διάθεσης' για τους χρήστες ήταν οριακά στατιστικά σημαντική [t(440)=1.92, p=.055], ενώ αναφορικά με 'Απόρριψη και αποφυγή' ήταν στατιστικά σημαντική [t(442)=4.56, p=.000]. Οι συμμετέχοντες που απασχολούνταν στους φορείς απεξάρτησης υπό καθεστώς πλήρους απασχόλησης εξέφραζαν σε μεγαλύτερο βαθμό τόσο 'Εχθρική διάθεση' (M=4.04), όσο και 'Απόρριψη και αποφυγή' (M=4.67) απέναντι στους χρήστες από ότι τα άτομα με μερική απασχόληση (M=3.77 και M=3.96 αντιστοίχως).

Συμπερασματικά, οι ερωτώμενοι πλήρους απασχόλησης εκφράζουν υψηλότερα επίπεδα 'Παλαιάς προκατάληψης' απέναντι στους χρήστες σε σχέση με τους συμμετέχοντες μερικής απασχόλησης.

8.2.6 Παλαιά Προκατάληψη απέναντι στην ομάδα των χρηστών με βάση την επαγγελματική εξειδίκευση των συμμετεχόντων

Για να διερευνηθεί εάν και κατά πόσο η επαγγελματική εξειδίκευση των ερωτώμενων συμβάλλει στη διαφοροποίηση του επιπέδου Παλαιάς Προκατάληψης απέναντι στην ομάδα των χρηστών έγιναν δύο μονοπαραγοντικές αναλύσεις διακύμανσης (one-way ANOVAs) (Πίνακας 8.6).

Πίνακας 8.6: Μέσοι όροι και τυπικές αποκλίσεις των τιμών των δύο διαστάσεων της Παλαιάς Προκατάληψης ανάλογα με την επαγγελματική εξειδίκευση των συμμετεχόντων

	Μ.Ο. (S.D.)			F
	Θεραπευτικό προσωπικό	Ιατρικό προσωπικό	Διοικητικό, εκπαιδευτικό και βοηθητικό προσωπικό	
Εχθρική διάθεση	3.85 ^a (.931)	4.29 ^a (.899)	4.03 (.923)	F(2,407)=8.35, p=.000
Απόρριψη και αποφυγή	4.63 (1.043)	4.52 (1.043)	4.45 (1.102)	F(2,409)=1.00, p=.367, n.s.

Σημ: Οι μέσοι όροι με κοινό εκθέτη διαφέρουν στατιστικά σημαντικά μεταξύ τους
Θεραπευτικό προσωπικό (N=237), Ιατρικό προσωπικό (N=103), Διοικητικό, εκπαιδευτικό και βοηθητικό προσωπικό (N=84)

Η πρώτη ανάλυση διακύμανσης έδειξε ότι η επίδραση της επαγγελματικής εξειδίκευσης στο επίπεδο έκφρασης 'Εχθρικής διάθεσης' για τους χρήστες ήταν στατιστικά σημαντική [F(2,407)=8.35, p=.000]. Οι post hoc συγκρίσεις έδειξαν ότι το 'θεραπευτικό προσωπικό' (M=3.85) εξέφραζε σε μικρότερο βαθμό 'Εχθρική διάθεση' απέναντι στους χρήστες από το 'ιατρικό προσωπικό' (M=4.29), ενώ το 'διοικητικό και λοιπό προσωπικό' (M=4.03) δε διέφερε σημαντικά από τις δύο άλλες ομάδες. Η δεύτερη ανάλυση διακύμανσης έδειξε ότι η επίδραση της επαγγελματικής εξειδίκευσης στα επίπεδα 'Απόρριψης και αποφυγής' δεν ήταν στατιστικά σημαντική.

Συμπερασματικά, το 'θεραπευτικό προσωπικό' εμφανίζεται να εκφράζει σε μικρότερο βαθμό από το 'ιατρικό' 'Εχθρική διάθεση' απέναντι στους χρήστες. Ενώ, ως προς την 'Απόρριψη και αποφυγή' όλοι οι ερωτώμενοι την εκφράζουν στον ίδιο βαθμό ανεξάρτητα από την επαγγελματική τους εξειδίκευση.

8.2.7 Παλαιά Προκατάληψη απέναντι στην ομάδα των χρηστών με βάση το φορέα επαγγελματικής απασχόλησης των συμμετεχόντων

Για να διερευνηθεί εάν και κατά πόσο ο φορέας απασχόλησης των ερωτώμενων συμβάλλει στη διαφοροποίηση του επιπέδου 'Παλαιάς προκατάληψης' απέναντι στην ομάδα των χρηστών έγιναν δύο μονοπαραγοντικές αναλύσεις διακύμανσης (one-way ANOVAs) (Πίνακας 8.7).

Πίνακας 8.7: Μέσοι όροι και τυπικές αποκλίσεις των τιμών των δύο διαστάσεων της Παλαιάς Προκατάληψης ανάλογα με το φορέα απασχόλησης των συμμετεχόντων

	M.O. (S.D.)			F
	Ιατροφαρμακευτική προσέγγιση	Ψυχοκοινωνική προσέγγιση	Ψυχοθεραπευτική προσέγγιση	
Εχθρική διάθεση	4.38 ^{a,b} (.874)	3.88 ^{a,c} (.802)	3.42 ^{b,c} (1.015)	F(2,439)=38.46, p=.000
Απόρριψη και αποφυγή	4.64 ^a (1.081)	4.71 ^b (.955)	4.20 ^{a,b} (1.129)	F(2,441)=6.52, p=.002

Σημ: Οι Μέσοι Όροι με κοινό εκθέτη διαφέρουν στατιστικά σημαντικά μεταξύ τους
Φορέας ιατροφαρμακευτικής προσέγγισης (N=207), Φορέας ψυχοκοινωνικής προσέγγισης (N=176), Φορέας ψυχοθεραπευτικής προσέγγισης (N=77)

Η πρώτη ανάλυση διακύμανσης έδειξε ότι η επίδραση του φορέα απασχόλησης στα επίπεδα έκφρασης ‘Εχθρικής διάθεσης’ για τους χρήστες ήταν στατιστικά σημαντική [F(2,439)=38.46, p=.000]. Οι post hoc συγκρίσεις έδειξαν ότι υπάρχει διαφοροποίηση στατιστικά σημαντική μεταξύ όλων των φορέων. Πιο συγκεκριμένα, οι εργαζόμενοι στο φορέα ‘ιατροφαρμακευτικής προσέγγισης’ (M=4.38) εξέφραζαν απέναντι στους χρήστες ‘Εχθρική διάθεση’ σε μεγαλύτερο βαθμό από τους εργαζόμενους στους άλλους δύο φορείς, ενώ οι εργαζόμενοι στο φορέα ‘ψυχοκοινωνικής προσέγγισης’ (M=3.88) σε μεγαλύτερο βαθμό από το τους εργαζόμενους στο φορέα ‘ψυχοθεραπευτικής προσέγγισης’ (M=3.42). Η δεύτερη ανάλυση διακύμανσης έδειξε ότι η επίδραση του φορέα απασχόλησης στην έκφραση ‘Απόρριψης και αποφυγής’ για τους χρήστες ήταν στατιστικά σημαντική [F(2,441)=6.52, p=.002]. Οι post hoc συγκρίσεις έδειξαν ότι τόσο οι εργαζόμενοι στο φορέα ‘ιατροφαρμακευτικής προσέγγισης’ (M=4.64), όσο και το φορέα ‘ψυχοκοινωνικής προσέγγισης’ (M=4.71) (που δε διέφεραν μεταξύ τους) εξέφραζαν απέναντι στους χρήστες ‘Απόρριψη και αποφυγή’ σε μεγαλύτερο βαθμό από ότι οι εργαζόμενοι στο φορέα ‘ψυχοθεραπευτικής προσέγγισης’ (M=4.20).

Συμπερασματικά, αναφορικά με τη διάσταση της ‘Εχθρικής διάθεσης’, οι εργαζόμενοι στον φορέα ‘ιατροφαρμακευτικής προσέγγισης’ εκφράζουν τα υψηλότερα επίπεδα ‘Παλαιάς προκατάληψης’ έναντι των εργαζομένων στους άλλους δύο φορείς, ενώ αναφορικά με τη διάσταση ‘Απόρριψης και αποφυγής’, οι εργαζόμενοι τόσο στον φορέα ‘ιατροφαρμακευτικής προσέγγισης’, όσο και στο φορέα ‘ψυχοκοινωνικής προσέγγισης’, εκφράζουν υψηλότερα επίπεδα ‘Παλαιάς προκατάληψης’ έναντι των εργαζομένων στο φορέα ‘ψυχοθεραπευτικής προσέγγισης’.

8.3 ‘Μοντέρνα Προκατάληψη’ απέναντι στην ομάδα των χρηστών

Η καταγραφή της ‘Μοντέρνας προκατάληψης’ αποτελεί τον κυριότερο στόχο της παρούσας διατριβής. Και σε αυτή την περίπτωση χρησιμοποιήσαμε μία σύνθεση δηλώσεων από κλίμακες μέτρησης άλλων μελετητών. Επιχειρούμε να απαντήσουμε στα εξής ερωτήματα: 1) ποιες είναι οι διαστάσεις της ‘Μοντέρνας προκατάληψης’ απέναντι στην ομάδα των χρηστών, 2) σε ποιο βαθμό εκφράζεται ‘Μοντέρνα προκατάληψη’ απέναντι στην ομάδα των χρηστών και 3) υπάρχει διαφοροποίηση στην έκφραση ‘Μοντέρνας προκατάληψης’ με βάση τα χαρακτηριστικά του δείγματος;

8.3.1 Διαστάσεις της ‘Μοντέρνας προκατάληψης’ απέναντι στην ομάδα των χρηστών

Για τη μέτρηση της ‘Μοντέρνας προκατάληψης’ των εργαζομένων στους φορείς απεξάρτησης απέναντι στην ομάδα των χρηστών είχαν σχεδιαστεί 56 ερωτήσεις. Για έξι από αυτές τις ερωτήσεις χρησιμοποιήθηκε 5βάθμια κλίμακα, ενώ για τις υπόλοιπες 50 ερωτήσεις χρησιμοποιήθηκε 7βάθμια κλίμακα. Η αρχική Ανάλυση Παραγόντων (Principal Components, Varimax Rotation) ανέδειξε ένα σύνολο 16 παραγόντων, που εξηγούσαν το 61,63% της διακύμανσης. Μετά από μελέτη του Scree plot αποφασίστηκε να εφαρμοστεί νέα Ανάλυση Παραγόντων με περιορισμό 5 παραγόντων. Οι πέντε αυτοί νέοι παράγοντες εξηγούσαν το 37.38% της διακύμανσης (Πίνακας 8.8).

Από τις 56 ερωτήσεις στη λύση των 5 παραγόντων δε φορτώνουν σε κανένα παράγοντα τέσσερις ερωτήσεις («Οι χρήστες είναι φορείς ενός προτύπου διαβίωσης που διαφέρει από αυτό που απαιτείται σήμερα για να επιβιώσει κανείς», «Προκειμένου να μη φανούν προκατειλημμένοι ορισμένοι υποστηρίζουν υπερβολικά τους χρήστες» και «Η εξάρτηση από ναρκωτικές ουσίες αποτελεί φαινόμενο των τελευταίων δεκαετιών στη χώρα μας», «Οι χρήστες δε θα πρέπει να επιβάλλονται εκεί όπου δεν τους θέλουν»).

Πίνακας 8.8: Αποτελέσματα Παραγοντικής Ανάλυσης των ερωτήσεων που αφορούν τη Μοντέρνα Προκατάληψη απέναντι στην ομάδα των χρηστών

Ερώτηση	Μ.Ο. (S.D.)	Παράγοντας 1 Άρνηση διάκρισης και υποστηρικτι- κών δράσεων	Παράγοντας 2 Κοινωνική απειλή	Παράγοντας 3 Πολιτισμική διαφοροποίηση	Παράγοντας 4 Θετικό συναίσθημα	Παράγοντας 5 Άρνητικό συναίσθημα
Τα τελευταία χρόνια οι χρήστες έχουν κερδίσει περισσότερα κοινωνικά οφέλη από όσα τους αξίζουν	2.69 (1.218)	.622				
Μετά από χρόνια περιθωριοποίησης των χρηστών είναι απαραίτητο να υπάρχουν πολιτικές για την εξασφάλιση της υποστήριξης τέτοιων ευπαθών κοινωνικών ομάδων (R)	2.14 (.932)	.658				

Το κοινωνικό σύνολο θα πρέπει να είναι πρόθυμο να διαθέτει κρατικούς πόρους για να βοηθηθούν οι χρήστες (R)	5.50 (1.103)	.653				
Οι σύγχρονοι Έλληνες γενικά φέρονται ως ίσος προς ίσο σε κάποιο χρήστη	2.08 (.948)	.633				
Η κοινωνία μας έχει φτάσει σε σημείο όπου οι χρήστες έχουν ίσα δικαιώματα με τους άλλους πολίτες για την επίτευξη των στόχων τους	2.36 (1.173)	.608				
Είναι σπάνιο να δει κανείς να εκδηλώνεται υποτιμητική συμπεριφορά απέναντι σε κάποιο χρήστη	2.28 (1.120)	.605				
Το κράτος κακώς δαπανά χρήματα από τους κρατικούς πόρους για τη θεραπεία των χρηστών, αφού ακόμα και μετά την απεξάρτησή τους ένας αριθμός από αυτούς θα ξαναγυρίσει στα ναρκωτικά	1.80 (.930)	.598				
Οι χρήστες μέσω των φορέων στους οποίους εντάσσονται για θεραπεία, έχουν περισσότερη επιρροή στις αποφάσεις του Υπουργείου Υγείας για την κατανομή των πόρων από όση θα έπρεπε να έχουν	2.87 (1.309)	.591				
Οι χρήστες με την υποστήριξη των θεραπευτικών και άλλων κοινωνικών φορέων παίρνουν θέσεις εργασίας, τις οποίες στερούν από άλλους ανέργους	2.53 (1.140)	.548				
Γενικά είμαι υπέρ της ύπαρξης πολιτικών υποστηρικτικών δράσεων για την κοινωνική ομάδα των χρηστών (R)	2.17 (.988)	.541				
Η προκατάληψη εναντίον των χρηστών δεν αποτελεί πλέον πρόβλημα για την ελληνική κοινωνία	2.29 (1.191)	.532				
Οι χρήστες θα πρέπει να προστατεύονται από το κοινωνικό σύνολο (R)	4.69 (1.387)	.499				
Οι χρήστες γίνονται υπερβολικά απαιτητικοί στις πιέσεις τους για ίσα δικαιώματα	3.34 (1.384)	.479				
Οι ίδιοι οι χρήστες ευθύνονται για τις πράξεις τους	4.84 (1.642)	.472				
Εξαιτίας των κοινωνικών πιέσεων ορισμένοι εργοδότες αναγκάζονται να προσλαμβάνουν άτομα, που έχουν ολοκληρώσει κάποιο πρόγραμμα απεξάρτησης από τα ναρκωτικά, ακόμα και αν έχουν λιγότερα προσόντα από τα απαιτούμενα	2.93 (1.196)	.466				

Οι χρήστες συχνά χάνουν θέσεις εργασίας εξαιτίας της διάκρισης που υπάρχει εναντίον τους (R)	2.82 (1.409)	.464				
Η χρήση εξαρτησιογόνων ουσιών είναι προσωπική επιλογή του ατόμου	4.74 (1.727)	.410				
Τα τελευταία χρόνια τα ΜΜΕ έχουν αναδείξει τους χρήστες με μια πιο θετική εικόνα από αυτή που πραγματικά ισχύει	3.15 (1.471)	.398				
Στη σύγχρονη κοινωνία δεν πρέπει οι χρήστες να βοηθούνται κατά προτεραιότητα σε σχέση με άλλες κοινωνικές ομάδες	3.89 (1.449)	.387				
Τα τελευταία χρόνια το κράτος ενδιαφέρεται υπερβολικά για το ζήτημα των ναρκωτικών σε σχέση με το τι δικαιολογείται από τις ανάγκες των ίδιων των χρηστών	2.86 (3.275)	.305				
Η παραβατικότητα που συνδέεται με τη χρήση ναρκωτικών αποτελεί κοινωνικό πρόβλημα	5.99 (1.025)		.627			
Η χρήση ναρκωτικών διασπείρεται σε όλες τις περιοχές της χώρας μας	6.18 (.781)		.595			
Η διάδοση της χρήση ναρκωτικών ουσιών αποτελεί σημαντικό πρόβλημα για το κοινωνικό σύνολο, επειδή κυρίως αφορά τη νεολαία	5.97 (1.156)		.531			
Η κατανάλωση ναρκωτικών διασπείρεται σε όλα τα κοινωνικά στρώματα	6.12 (.793)		.529			
Το ζήτημα της εξάρτησης ορισμένων ατόμων από ναρκωτικές ουσίες δημιουργεί πρόβλημα στον οικονομικό τομέα της χώρας	4.58 (1.580)		.502			
Η ανάπτυξη μέρους της παραοικονομίας αποτελεί συνέπεια της παράνομης διακίνησης ναρκωτικών	5.37 (1.326)		.488			
Το ζήτημα της εξάρτησης ορισμένων ατόμων αποτελεί οικονομικό πρόβλημα για τη χώρα μας, εξαιτίας των πόρων που χρειάζονται για την αντιμετώπισή του	4.00 (1.776)		.469			
Αν οι χρήστες προσπαθούσαν περισσότερο θα κατόρθωναν να προσαρμοστούν στις απαιτήσεις της σύγχρονης κοινωνίας, όπως όλοι μας	4.13 (1.539)		.464			
Ο χρήστης τοξικών ουσιών δημιουργεί πρόβλημα στο οικογενειακό του περιβάλλον	5.98 (.961)		.453			

Υπάρχουν κοινωνικές ομάδες που προσπάθησαν και κατάφεραν να ξεπεράσουν την προκατάληψη εναντίον τους και να ενσωματωθούν στην κοινωνία. Οι χρήστες πρέπει να κάνουν το ίδιο χωρίς να αποτελούν εξαίρεση	4.76 (1.378)		.439			
Η εξάρτηση από ναρκωτικές ουσίες ενός μέρους του πληθυσμού αποτελεί σημάδι δυσλειτουργίας της κοινωνίας	5.90 (1.154)		.438			
Οι χρήστες αποτελούν αρνητικό κοινωνικό πρότυπο για το σύνολο του πληθυσμού	4.99 (1.514)		.420			
Η κατανάλωση ναρκωτικών ουσιών στις μέρες μας διασπείρεται σε όλες τις ηλικίες	5.76 (1.198)		.414			
Εάν δεν υπήρχε η πολιτική υποστηρικτικών δράσεων για ευπαθείς κοινωνικές ομάδες, όπως οι χρήστες, θα συνέχιζε να υπάρχει αδικία εναντίον τους	3.28 (1.343)		.352			
Διαφοροποίηση ως προς τον τρόπο ζωής τους	4.35 (.817)			.707		
Διαφοροποίηση ως προς τον τρόπο ψυχαγωγίας τους	3.87 (1.128)			.675		
Διαφοροποίηση ως προς τις πεποιθήσεις που έχουν στη ζωή τους	3.67 (1.160)			.659		
Διαφοροποίηση ως προς τις αξίες που επιλέγουν	3.79 (1.133)			.652		
Διαφοροποίηση ως προς την καθομιλουμένη τους γλώσσα	3.59 (1.095)			.588		
Διαφοροποίηση ως προς το εμφανισιακό τους στυλ	3.16 (1.185)			.487		
Αισιοδοξία	3.84 (1.598)				-.648	
Διάθεση εμπλοκής	3.62 (1.894)				-.575	
Ασφάλεια	3.10 (1.633)				-.510	
Αγωνία	4.17 (1.709)				-.499	
Διάθεση αποδοχής	4.78 (2.053)				-.499	
Διάθεση κατανόησης	5.38 (1.450)				-.492	
Απειλή	2.29 (1.395)					.630
Λύπη	4.41 (1.821)					.630
Φόβο	2.48 (1.532)					.617

Οίκτο	2.81 (1.706)					.595
Απογοήτευση	4.44 (1.590)					.592
Θυμό	3.64 (1.770)					.409

Σημ.: 7βάθμια κλίμακα (όπου 1= «Διαφωνώ απόλυτα» και 7= «Συμφωνώ απόλυτα»), εκτός από τον Παράγοντα 3, που είναι 5βάθμιας κλίμακας (όπου 1= «Καθόλου» και 7= «Πολύ»). (R) αντίστροφη κωδικοποίηση.

Ο 1^{ος} παράγοντας, στον οποίο φόρτωναν 20 ερωτήσεις και εξηγούσε το 12.25% της διακύμανσης ονομάστηκε ‘*Άρνηση διάκρισης και υποστηρικτικών δράσεων*’, καθώς εδώ φορτώνουν ερωτήσεις που παραπέμπουν σε άρνηση της ύπαρξης συνεχιζόμενης διάκρισης, αλλά και αντίρρηση στην υποστήριξη της κοινωνικής ομάδας των χρηστών. Πρόκειται για δηλώσεις, όπως, «*Είναι σπάνιο να δει κανείς να εκδηλώνεται υποτιμητική συμπεριφορά απέναντι σε κάποιο χρήστη*», «*Η κοινωνία μας έχει φτάσει σε σημείο όπου οι χρήστες έχουν ίσα δικαιώματα με τους άλλους πολίτες για την επίτευξη των στόχων τους*», «*Τα τελευταία χρόνια οι χρήστες έχουν κερδίσει περισσότερα οφέλη από όσα τους αξίζουν*» και «*Οι χρήστες με την υποστήριξη των θεραπευτικών και άλλων κοινωνικών φορέων παίρνουν θέσεις εργασίας, τις οποίες στερούν από άλλους ανέργους*».

Ο 2^{ος} παράγοντας, στον οποίο φορτώνουν 14 ερωτήσεις και εξηγεί το 7.53% της διακύμανσης, ονομάστηκε ‘*Κοινωνική απειλή*’. Σε αυτόν φορτώνουν δηλώσεις που αφορούν την παραβίαση των παραδοσιακών αξιών της κοινωνίας και τη διασπορά των επιπτώσεων της χρήσης σε διάφορους τομείς (όπως οικογένεια, νεολαία, κοινωνία, οικονομία). Πρόκειται για δηλώσεις, όπως «*Αν οι χρήστες προσπαθούσαν περισσότερο θα κατόρθωναν να προσαρμοστούν στις απαιτήσεις της σύγχρονης κοινωνίας, όπως όλοι μας*», «*Υπάρχουν κοινωνικές ομάδες που προσπάθησαν και κατάφεραν να ξεπεράσουν την προκατάληψη εναντίον τους και να ενσωματωθούν στην κοινωνία. Οι χρήστες πρέπει να κάνουν το ίδιο χωρίς να αποτελούν εξαίρεση*», «*Η χρήση ναρκωτικών διασπείρεται σε όλες τις περιοχές της χώρας μας*», «*Η κατανάλωση ναρκωτικών ουσιών στις μέρες μας διασπείρεται σε όλες τις ηλικίες*».

Ο 3^{ος} παράγοντας, στον οποίο φορτώνουν 6 ερωτήσεις, εξηγεί το 6.31% της διακύμανσης και ονομάστηκε ‘*Πολιτισμική διαφοροποίηση*’, καθώς περιλαμβάνει δηλώσεις που αφορούν τη διαφοροποίηση μεταξύ των ομάδων σε επίπεδο κουλτούρας. Έτσι, πρόκειται για δηλώσεις, όπως «*Διαφοροποίηση ως προς τις αξίες που επιλέγουν*» και «*Διαφοροποίηση ως προς τον τρόπο ζωής τους*».

Ο 4^{ος} παράγοντας εξηγεί το 5.72% της διακύμανσης και σε αυτόν φορτώνουν 7 ερωτήσεις. Ονομάστηκε ‘*Θετικό συναίσθημα*’, καθώς εδώ φορτώνουν δηλώσεις που

αφορούν θετικά συναισθήματα, όπως «*Αισιοδοξία*», «*Διάθεση αποδοχής*» και «*Διάθεση κατανόησης*».

Ο 5^{ος} παράγοντας εξηγεί το 5.56% της διακύμανσης και σε αυτόν φορτώνουν 6 ερωτήσεις. Ονομάστηκε ‘*Αρνητικό συναίσθημα*’, καθώς σε αυτόν φορτώνουν δηλώσεις, όπως «*Απειλή*», «*Λύπη*» και «*Απογοήτευση*».

Οι δείκτες αξιοπιστίας εσωτερικής συνοχής των τεσσάρων παραγόντων ήταν ικανοποιητικοί: 1^{ος} παράγοντας, $\alpha = .729$, 2^{ος} παράγοντας, $\alpha = .711$, 3^{ος} παράγοντας, $\alpha = .784$, 4^{ος} παράγοντας, $\alpha = .712$, 5^{ος} παράγοντας, $\alpha = .710$.

Από τη στιγμή που πληρούνται οι δύο βασικές προϋποθέσεις της εννοιολογικής συνοχής και της ικανοποιητικής αξιοπιστίας των παραγόντων, δημιουργήθηκαν πέντε νέοι δείκτες (ένας για κάθε παράγοντα), που αποτελούνται από το μέσο όρο των τιμών των απαντήσεων των ερωτώμενων στις ερωτήσεις που φορτώνουν σε κάθε παράγοντα. Οι πέντε νέοι δείκτες, που αντανακλούν τις πέντε διαστάσεις της ‘*Μοντέρνας προκατάληψης*’ απέναντι στην ομάδα των χρηστών χρησιμοποιήθηκαν στις αναλύσεις που ακολουθούν.

8.3.2 Βαθμός ‘*Μοντέρνας προκατάληψης*’ των συμμετεχόντων απέναντι στην ομάδα των χρηστών

Για να διερευνηθεί ο βαθμός στον οποίο εκφράζουν ‘*Μοντέρνα προκατάληψη*’ οι συμμετέχοντες απέναντι στην ομάδα των χρηστών έγιναν πέντε αναλύσεις (one-sample t-tests) (Πίνακας 8.9).

Πίνακας 8.9: Μέσοι όροι και τυπικές αποκλίσεις των τιμών των πέντε διαστάσεων Μοντέρνας Προκατάληψης απέναντι στην ομάδα των χρηστών

	M.O.	S.D.	t
Άρνηση διάκρισης και υποστηρικτικών δράσεων*	2.89	.718	t(432)=-32.06, p=.000
Κοινωνική απειλή*	5.32	.634	t(435)=43.48, p=.000
Πολιτισμική διαφοροποίηση**	3.74	.758	t(437)=20.53, p=.000
Θετικό συναίσθημα*	4.16	1.107	t(438)=3.08, p=.002
Αρνητικό συναίσθημα*	3.34	1.046	t(439)=-13.05, p=.000

* 7βάθμια κλίμακα (όπου 1= «*Διαφωνώ απόλυτα*» και 7= «*Συμφωνώ απόλυτα*») με θεωρητικό μέσο όρο 4

** 5βάθμια κλίμακα (όπου 1= «*Καθόλου*» και 5= «*Πολύ*») με θεωρητικό μέσο όρο 3

Όπως βλέπουμε στον Πίνακα 8.9 ο βαθμός ‘*Μοντέρνας προκατάληψης*’ των συμμετεχόντων αναφορικά με τη διάσταση της ‘*Άρνησης διάκρισης και υποστηρικτικών*’

δράσεων’ (M=2.89) ήταν στατιστικά σημαντικά χαμηλότερος από το θεωρητικό μέσο της 7βάθμιας κλίμακας (4), δηλαδή, οι συμμετέχοντες εξέφραζαν σε μικρό βαθμό *‘Αρνηση διάκρισης και υποστηρικτικών δράσεων’* απέναντι στην ομάδα των χρηστών. Ο βαθμός *‘Μοντέρνας προκατάληψης’* των συμμετεχόντων αναφορικά με τη διάσταση της *‘Κοινωνικής απειλής’* (M=5.32) ήταν στατιστικά σημαντικά υψηλότερος από το θεωρητικό μέσο της 7βάθμιας κλίμακας (4). Άρα, οι συμμετέχοντες έτειναν να νιώθουν *‘Κοινωνική απειλή’* από την ομάδα των χρηστών. Ο βαθμός *‘Μοντέρνας προκατάληψης’* των συμμετεχόντων αναφορικά με τη διάσταση της *‘Πολιτισμικής διαφοροποίησης’* (M=3.74) ήταν στατιστικά σημαντικά υψηλότερος από το θεωρητικό μέσο της 5βάθμιας κλίμακας (3). Δηλαδή, οι συμμετέχοντες έτειναν να νιώθουν την ομάδα των χρηστών ως *‘Πολιτισμικά διαφοροποιημένη’* από την υπόλοιπη κοινωνία. Ο βαθμός *‘Μοντέρνας προκατάληψης’* των συμμετεχόντων αναφορικά με τη διάσταση του *‘Θετικού συναισθήματος’* για τους χρήστες (M=4.16) ήταν στατιστικά σημαντικά υψηλότερος από το θεωρητικό μέσο της 7βάθμιας κλίμακας (4), δηλαδή οι συμμετέχοντες έτειναν να εκφράζουν οριακά *‘Θετικό συναίσθημα’* για τους χρήστες. Ο βαθμός *‘Μοντέρνας προκατάληψης’* των συμμετεχόντων αναφορικά με τη διάσταση του *‘Αρνητικού συναισθήματος’* απέναντι στους χρήστες (M=3.34) ήταν στατιστικά σημαντικά χαμηλότερος από το θεωρητικό μέσο της 7βάθμιας κλίμακας (4), δηλαδή οι συμμετέχοντες έτειναν να μην εκφράζουν *‘Αρνητικό συναίσθημα’* για τους χρήστες.

Στο σύνολό τους λοιπόν οι εργαζόμενοι στους φορείς απεξάρτησης εκφράζουν περισσότερη αίσθηση *‘Κοινωνικής απειλής’* και *‘Πολιτισμικής διαφοροποίησης’* από τους χρήστες και σε μικρότερο βαθμό *‘Θετικό και Αρνητικό συναίσθημα’* και σε ακόμη μικρότερο βαθμό *‘Αρνηση διάκρισης και υποστηρικτικών δράσεων’* απέναντι στην ομάδα των χρηστών.

Αναφορικά με τη *‘Μοντέρνα προκατάληψη’* δεν υπήρχε διαφοροποίηση ανάμεσα στους ερωτώμενους με βάση το *‘φύλο’*¹⁴⁴. Στη συνέχεια παρουσιάζονται οι διαφοροποιήσεις με βάση τις υπόλοιπες κοινωνιο-δημογραφικές μεταβλητές.

8.3.3 *‘Μοντέρνα προκατάληψη’* απέναντι στην ομάδα των χρηστών με βάση την ηλικία των συμμετεχόντων

Για να διερευνήσουμε την πιθανή διαφοροποίηση στα επίπεδα *‘Μοντέρνας προκατάληψης’* απέναντι στην ομάδα των χρηστών ανάλογα με την ηλικία των

¹⁴⁴ Έγιναν δύο αναλύσεις (independent samples t-tests).

συμμετεχόντων πραγματοποιήθηκαν πέντε αναλύσεις (independent samples t-tests) (Πίνακας 8.10).

Όπως βλέπουμε στον Πίνακα 8.10 δεν υπήρχε στατιστικά σημαντική διαφορά στα επίπεδα ‘Μοντέρνας προκατάληψης’ απέναντι στην ομάδα των χρηστών ανάμεσα στις δύο ηλικιακές ομάδες για τρεις από τις πέντε διαστάσεις. Ωστόσο, οι συμμετέχοντες 35 ετών και άνω ($M=5.43$) ένιωθαν σε μεγαλύτερο βαθμό ‘Κοινωνική απειλή’ από τους χρήστες σε σχέση με τους συμμετέχοντες κάτω των 35 ετών ($M=5.23$). Αλλά και ως προς τη διάσταση της ‘Πολιτισμικής διαφοροποίησης’ των χρηστών από την υπόλοιπη κοινωνία οι ερωτώμενοι 35 ετών και άνω ($M=3.82$) εξέφραζαν σε μεγαλύτερο βαθμό αυτή την άποψη για τους χρήστες απ’ ότι οι ερωτώμενοι κάτω των 35 ετών ($M=3.67$).

Πίνακας 8.10: Μέσοι όροι και τυπικές αποκλίσεις των πέντε διαστάσεων Μοντέρνας Προκατάληψης ανάλογα με την ηλικία των συμμετεχόντων

	Ηλικία	M.O.	S.D.	t
Άρνηση διάκρισης και υποστηρικτικών δράσεων	Κάτω των 35 ετών	2.91	.699	t(431)=.73, p=.460, n.s.
	35 ετών και άνω	2.86	.742	
Κοινωνική απειλή	Κάτω των 35 ετών	5.23	.610	t(434)=-3.35, p=.001
	35 ετών και άνω	5.43	.646	
Πολιτισμική διαφοροποίηση	Κάτω των 35 ετών	3.67	.747	t(436)=-2.10, p=.036
	35 ετών και άνω	3.82	.765	
Θετικό συναίσθημα	Κάτω των 35 ετών	4.24	1.148	t(437)=1.73, p=.084, n.s
	35 ετών και άνω	4.06	1.047	
Άρνητικό συναίσθημα	Κάτω των 35 ετών	3.30	1.008	t(438)=-.89, p=.373, n.s
	35 ετών και άνω	3.39	1.094	

Σημ: Κάτω των 35 ετών (N=256), Άνω των 35 ετών (N=203)

Συμπερασματικά, οι ερωτώμενοι ανεξάρτητα από την ηλικία τους εκφράζουν απέναντι τους χρήστες ‘Άρνηση διάκρισης και υποστηρικτικών δράσεων’, ‘Θετικό συναίσθημα’ και ‘Άρνητικό συναίσθημα’ στον ίδιο βαθμό. Όμως, τα άτομα μεγαλύτερης ηλικίας εκφράζουν σε μεγαλύτερο βαθμό αίσθηση ‘Κοινωνικής απειλής’ και ‘Πολιτισμικής διαφοροποίησης’ από την ομάδα των χρηστών.

8.3.4 ‘Μοντέρνα προκατάληψη’ απέναντι στην ομάδα των χρηστών με βάση το μορφωτικό επίπεδο των συμμετεχόντων

Για να διερευνηθεί εάν και κατά πόσο το μορφωτικό επίπεδο των συμμετεχόντων συμβάλλει στη διαφοροποίηση του επιπέδου ‘Μοντέρνας προκατάληψης’ απέναντι στην ομάδα των χρηστών έγιναν πέντε μονοπαραγοντικές αναλύσεις διακύμανσης (one-way ANOVAs) (Πίνακας 8.11).

Πίνακας 8.11: Μέσοι όροι και τυπικές αποκλίσεις των τιμών των πέντε διαστάσεων της Μοντέρνας Προκατάληψης ανάλογα με το μορφωτικό επίπεδο των συμμετεχόντων

	M.O. (S.D.)			F
	Απόφοιτος Λυκείου	Απόφοιτος ΑΕΙ/ΤΕΙ	Κάτοχος μεταπτυχιακού/διδακτορικού	
Άρνηση διάκρισης και υποστηρικτικών δράσεων	2.89 (.803)	2.89 (.744)	2.90 (.582)	F(2,430)=.00, p=.994, n.s.
Κοινωνική απειλή	5.39 (.660)	5.34 (.648)	5.20 (.568)	F(2,433)=2.59, p=.076, n.s.
Πολιτισμική διαφοροποίηση	3.73 (.861)	3.77 (.724)	3.68 (.755)	F(2,435)=.59, p=.555, n.s.
Θετικό συναίσθημα	3.86 ^a (1.071)	4.24 ^a (1.173)	4.18 (.935)	F(2,436)=3.72, p=.025
Άρνητικό συναίσθημα	3.30 (1.087)	3.40 (1.097)	3.25 (.886)	F(2,437)=.89, p=.410, n.s.

Σημ: Οι μέσοι όροι με κοινό εκθέτη διαφέρουν στατιστικά σημαντικά μεταξύ τους
Απόφοιτοι Λυκείου (N=84), Απόφοιτοι ΑΕΙ/ΤΕΙ (N=257), Κάτοχοι μεταπτυχιακού/διδακτορικού (N=117)

Για τέσσερεις από τις πέντε διαστάσεις δεν υπήρχε στατιστικά σημαντική διαφορά στα επίπεδα έκφρασης ‘Μοντέρνας προκατάληψης’ απέναντι στην ομάδα των χρηστών μεταξύ ατόμων διαφορετικού μορφωτικού επιπέδου, όπως φαίνεται από τον Πίνακα 8.11. Ωστόσο, η τέταρτη ανάλυση έδειξε ότι η επίδραση της μόρφωσης στην έκφραση ‘Θετικού συναίσθηματος’ ήταν στατιστικά σημαντική [F(2,436)=3.72, p=.025]. Οι post hoc συγκρίσεις έδειξαν ότι οι απόφοιτοι ΑΕΙ/ΤΕΙ (M=4.24) εξέφραζαν σε μεγαλύτερο βαθμό ‘Θετικό συναίσθημα’ για τους χρήστες από τους απόφοιτους Λυκείου (M=3.86), Ενώ οι κάτοχοι μεταπτυχιακού/διδακτορικού (M=4.18) δε διέφεραν σημαντικά από καμία από τις άλλες δύο ομάδες.

8.3.5 ‘Μοντέρνα προκατάληψη’ απέναντι στην ομάδα των χρηστών με βάση τη γεωγραφική περιοχή λειτουργίας της θεραπευτικής μονάδας

Για να δούμε αν υπάρχουν διαφορές στα επίπεδα ‘Μοντέρνας προκατάληψης’ απέναντι στην ομάδα των χρηστών ανάμεσα σε θεραπευτικές μονάδες που λειτουργούν σε αστικές περιοχές και σε μονάδες που λειτουργούν σε επαρχιακές περιοχές πραγματοποιήθηκαν πέντε αναλύσεις (independent samples t-tests) (Πίνακας 8.12).

Πίνακας 8.12: Μέσοι όροι και τυπικές αποκλίσεις των τιμών των πέντε διαστάσεων της Μοντέρνας Προκατάληψης ανάλογα με τη γεωγραφική περιοχή λειτουργίας της θεραπευτικής μονάδας

	Γεωγραφική περιοχή	M.O.	S.D.	t
Άρνηση διάκρισης και υποστηρικτικών δράσεων	Αστική	2.83	.737	t(431)=-2.82, p=.005
	Επαρχία	3.06	.627	
Κοινωνική απειλή	Αστική	5.28	.633	t(434)=-1.88, p=.060, n.s.
	Επαρχία	5.42	.626	
Πολιτισμική διαφοροποίηση	Αστική	3.74	.742	t(436)=.08, p=.934, n.s.
	Επαρχία	3.73	.810	
Θετικό συναίσθημα	Αστική	4.15	1.118	t(437)=-.42, p=.671, n.s.
	Επαρχία	4.20	1.078	
Άρνητικό συναίσθημα	Αστική	3.80	1.048	t(438)=-1.42, p=.156, n.s.
	Επαρχία	3.47	1.036	

Σημ.: Αστική (N=348), Επαρχία (N=111)

Όπως βλέπουμε στον Πίνακα 8.12, αναφορικά με την έκφραση ‘Άρνησης διάκρισης και υποστηρικτικών δράσεων’ αναδείχθηκε στατιστικά σημαντική διαφορά μεταξύ των γεωγραφικών περιοχών. Έτσι, οι ερωτώμενοι που προέρχονται από αστικές περιοχές (M=2.83) εξέφρασαν σε μικρότερο βαθμό ‘Άρνηση διάκρισης και υποστηρικτικών δράσεων’ από τους ερωτώμενους που προέρχονται από επαρχιακές περιοχές (M=3.06). Ωστόσο, οι ερωτώμενοι, ανεξάρτητα από τη γεωγραφική περιοχή στην οποία βρίσκεται η μονάδα απεξάρτησης που απασχολούνται εκφράζουν ‘Κοινωνική απειλή’, ‘Πολιτισμική διαφοροποίηση’, ‘Θετικό συναίσθημα’ και ‘Άρνητικό συναίσθημα’ για τους χρήστες στον ίδιο βαθμό.

8.3.6 'Μοντέρνα προκατάληψη' απέναντι στην ομάδα των χρηστών με βάση την επαγγελματική εμπειρία των συμμετεχόντων στον τομέα των εξαρτήσεων

Για να διερευνηθεί εάν και κατά πόσο η εμπειρία των συμμετεχόντων στον τομέα των εξαρτήσεων συμβάλλει στη διαφοροποίηση του επιπέδου 'Μοντέρνας προκατάληψης' απέναντι στην ομάδα των χρηστών έγιναν πέντε μονοπαραγοντικές αναλύσεις διακύμανσης (one-way ANOVAs) (Πίνακας 8.13).

Πίνακας 8.13: Μέσοι όροι και τυπικές αποκλίσεις των τιμών των πέντε διαστάσεων της Μοντέρνας Προκατάληψης ανάλογα με την εμπειρία των συμμετεχόντων στον τομέα των εξαρτήσεων

	M.O. (S.D.)			F
	Κάτω από 1 έτος	1-5 έτη	6 έτη και πάνω	
Άρνηση διάκρισης και υποστηρικτικών δράσεων	2.71 ^a (.652)	2.90 (.784)	2.96 ^a (.629)	F(2,430)=3.24, p=.040
Κοινωνική απειλή	5.38 (.678)	5.27 (.623)	5.35 (.624)	F(2,433)=1.12, p=.325, n.s.
Πολιτισμική διαφοροποίηση	3.47 ^{a,b} (.820)	3.76 ^b (.785)	3.85 ^a (.651)	F(2,435)=6.34, p=.002
Θετικό συναίσθημα	4.00 (1.015)	4.28 (1.091)	4.06 (1.162)	F(2,436)=2.65, p=.071, n.s.
Άρνητικό συναίσθημα	3.23 (.938)	3.39 (1.077)	3.33 (1.054)	F(2,437)=.70, p=.494, n.s.

Σημ: Οι μέσοι όροι με κοινό εκθέτη διαφέρουν στατιστικά σημαντικά μεταξύ τους
Κάτω από 1 έτος (N=76), 1-5 έτη (N=228), 6 έτη και πάνω (N=153)

Όπως φαίνεται από τον Πίνακα 8.13, η επίδραση της εμπειρίας της απασχόλησης των ερωτώμενων στον τομέα των εξαρτήσεων στην έκφραση τριών από τις πέντε διαστάσεις της 'Μοντέρνας προκατάληψης' δεν ήταν στατιστικά σημαντική. Η πρώτη ανάλυση διακύμανσης έδειξε ότι η επίδραση της 'επαγγελματικής εμπειρίας' των ερωτώμενων στον τομέα των εξαρτήσεων στο επίπεδο έκφρασης 'Άρνησης διάκρισης και υποστηρικτικών δράσεων' ως προς τους χρήστες ήταν στατιστικά σημαντική [F(2,430)=3.24, p=.040]. Οι post hoc συγκρίσεις έδειξαν ότι οι ερωτώμενοι που είχαν 'επαγγελματική εμπειρία' κάτω από 1 έτος εξέφραζαν σε μικρότερο βαθμό (M=2.71) 'Άρνηση διάκρισης και υποστηρικτικών δράσεων' από τα άτομα με 'επαγγελματική εμπειρία' 6 ετών και πάνω (M=2.96), ενώ τα άτομα με μέτρια εμπειρία (1-5 έτη) (M=2.90) δε διέφεραν σημαντικά από τις άλλες δύο ομάδες. Η τρίτη ανάλυση διακύμανσης έδειξε ότι η επίδραση της 'επαγγελματικής εμπειρίας' στο επίπεδο έκφρασης 'Πολιτισμικής διαφοροποίησης' από τους χρήστες ήταν στατιστικά σημαντική

[$F(2,435)=6.34$, $p=.002$]. Οι post hoc συγκρίσεις έδειξαν ότι οι ερωτώμενοι που είχαν ‘επαγγελματική εμπειρία’ κάτω από 1 έτος ($M=3.47$) εξέφραζαν σε μικρότερο βαθμό ‘Πολιτισμική διαφοροποίηση’ τόσο από όσους είχαν ‘επαγγελματική εμπειρία’ 1-5 έτη ($M=3.76$), όσο και από όσους είχαν εμπειρία 6 έτη και πάνω ($M=3.85$), ενώ οι δύο τελευταίες ομάδες δε διέφεραν μεταξύ τους.

Συμπερασματικά, οι ερωτώμενοι, ανεξάρτητα από την επαγγελματική τους εμπειρία, εκφράζουν απέναντι στους χρήστες ‘Κοινωνική απειλή’, ‘Θετικό συναίσθημα’ και ‘Αρνητικό συναίσθημα’ στον ίδιο βαθμό. Όμως, τα άτομα με τη μικρότερη επαγγελματική εμπειρία εκφράζουν σε μικρότερο βαθμό για τους χρήστες ‘Άρνηση διάκρισης και υποστηρικτικών δράσεων’ και σε μικρότερο βαθμό ‘Πολιτισμική διαφοροποίηση’.

8.3.7 ‘Μοντέρνα προκατάληψη’ απέναντι στην ομάδα των χρηστών με βάση το ‘είδος απασχόλησης’ των συμμετεχόντων

Για να διερευνήσουμε την πιθανή διαφοροποίηση στα επίπεδα της ‘Μοντέρνας προκατάληψης’ απέναντι στην ομάδα των χρηστών ανάμεσα στους ερωτώμενους με διαφορετικό ‘είδος απασχόλησης’ στους θεραπευτικούς φορείς έγιναν πέντε αναλύσεις (independent samples t-tests) (Πίνακας 8.14).

Πίνακας 8.14: Μέσοι όροι και τυπικές αποκλίσεις των τιμών των πέντε διαστάσεων της Μοντέρνας Προκατάληψης ανάλογα με το είδος απασχόλησης των συμμετεχόντων

	Είδος Απασχόλησης	M.O.	S.D.	t
Άρνηση διάκρισης και υποστηρικτικών δράσεων	Πλήρης	2.91	.712	t(431)=1.47, p=.140, n.s.
	Μερική	2.75	.753	
Κοινωνική απειλή	Πλήρης	5.30	.624	t(434)=-1.17, p=.239, n.s.
	Μερική	5.42	.704	
Πολιτισμική διαφοροποίηση	Πλήρης	3.75	.759	t(436)=.96, p=.334, n.s.
	Μερική	3.64	.751	
Θετικό συναίσθημα	Πλήρης	4.12	1.113	t(437)=-2.11, p=.035
	Μερική	4.47	1.016	
Αρνητικό συναίσθημα	Πλήρης	3.34	1.017	t(438)=-.44, p=.659, n.s.
	Μερική	3.41	1.260	

Σημ.: Πλήρης (N=409), Μερική (N=50)

Σύμφωνα με τον Πίνακα 8.14 δεν υπήρχε στατιστικά σημαντική διαφορά στα επίπεδα ‘Μοντέρνας προκατάληψης’ απέναντι στην ομάδα των χρηστών μεταξύ

συμμετεχόντων πλήρους και μερικής απασχόλησης για τέσσερεις από τις πέντε διαστάσεις. Ωστόσο, η τέταρτη ανάλυση έδειξε ότι η επίδραση του είδους απασχόλησης των ερωτώμενων στο επίπεδο έκφρασης ‘*Θετικού συναισθήματος*’ ήταν στατιστικά σημαντική [$t(437)=-2.11$, $p=.035$]. Οι εργαζόμενοι μερικής απασχόλησης ($M=4.47$) εξέφραζαν σε μεγαλύτερο βαθμό ‘*Θετικό συναισθημα*’ για τους χρήστες από τους εργαζόμενους πλήρους απασχόλησης ($M=4.12$).

8.3.8 ‘*Μοντέρνα προκατάληψη*’ απέναντι στην ομάδα των χρηστών με βάση την ‘*επαγγελματική εξειδίκευση*’ των συμμετεχόντων

Για να διερευνηθεί εάν και κατά πόσο η ‘*επαγγελματική εξειδίκευση*’ των συμμετεχόντων συμβάλλει στη διαφοροποίηση του επιπέδου ‘*Μοντέρνας προκατάληψης*’ απέναντι στην ομάδα των χρηστών έγιναν πέντε μονοπαραγοντικές αναλύσεις διακύμανσης (one-way ANOVAs) (Πίνακας 8.15).

Πίνακας 8.15: Μέσοι όροι και τυπικές αποκλίσεις των τιμών των πέντε διαστάσεων της Μοντέρνας Προκατάληψης ανάλογα με την επαγγελματική εξειδίκευση των συμμετεχόντων

	M.O. (S.D.)			F
	Θεραπευτικό προσωπικό	Ιατρικό προσωπικό	Διοικητικό, εκπαιδευτικό και βοηθητικό προσωπικό	
Άρνηση διάκρισης και υποστηρικτικών δράσεων	2.88 (.747)	2.86 (.709)	2.88 (.635)	$F(2,399)=.04$, $p=.958$, n.s.
Κοινωνική απειλή	5.16 ^{a,b} (.600)	5.57 ^a (.628)	5.43 ^b (.596)	$F(2,401)=18.44$, $p=.000$
Πολιτισμική διαφοροποίηση	3.69 (.756)	3.83 (.756)	3.77 (.739)	$F(2,404)=1.24$, $p=.289$, n.s.
Θετικό συναισθημα	4.35 ^a (1.142)	4.06 (.967)	3.83 ^a (1.024)	$F(2,404)=7.51$, $p=.001$
Αρνητικό συναισθημα	3.17 ^{a,b} (.970)	3.57 ^a (1.032)	3.55 ^b (1.143)	$F(2,405)=7.41$, $p=.001$

Σημ: Οι μέσοι όροι με κοινό εκθέτη διαφέρουν στατιστικά σημαντικά μεταξύ τους
Θεραπευτικό προσωπικό (N=237), Ιατρικό προσωπικό (N=103), Διοικητικό, εκπαιδευτικό και βοηθητικό προσωπικό (N=84)

Όπως φαίνεται από τον Πίνακα 8.15 σε δύο από τις πέντε διαστάσεις της ‘*Μοντέρνας προκατάληψης*’ δεν εμφανίστηκε στατιστικά σημαντική διαφοροποίηση στην έκφρασή της από τους ερωτώμενους με διαφορετική ‘*επαγγελματική εξειδίκευση*’. Η δεύτερη ανάλυση διακύμανσης έδειξε ότι η επίδραση της ‘*επαγγελματικής εξειδίκευσης*’

στο επίπεδο αίσθησης 'Κοινωνικής απειλής' από τους χρήστες ήταν στατιστικά σημαντική [$F(2,401)=18.44, p=.000$]. Οι post hoc συγκρίσεις έδειξαν ότι το 'Θεραπευτικό προσωπικό' ($M=5.16$) εξέφραζε σε μικρότερο βαθμό αίσθηση 'Κοινωνικής απειλής' από τους χρήστες σε σχέση τόσο με το 'Ιατρικό' ($M=5.57$), όσο και με το 'Διοικητικό, εκπαιδευτικό και λοιπό προσωπικό' ($M=5.43$), που δε διέφεραν σημαντικά μεταξύ τους. Η τέταρτη ανάλυση διακύμανσης έδειξε ότι η επίδραση της 'επαγγελματικής εξειδίκευσης' στο επίπεδο έκφρασης 'Θετικού συναισθήματος' για τους χρήστες ήταν στατιστικά σημαντική [$F(2,404)=7.51, p=.001$]. Οι post hoc συγκρίσεις έδειξαν ότι το 'Θεραπευτικό προσωπικό' ($M=4.35$) εξέφραζε 'Θετικό συναίσθημα' σε μεγαλύτερο βαθμό από το 'Διοικητικό, εκπαιδευτικό και λοιπό προσωπικό' ($M=3.83$), ενώ το 'Ιατρικό προσωπικό' ($M=4.06$) δε διέφερε σημαντικά από τις δύο άλλες ομάδες. Η πέμπτη ανάλυση διακύμανσης έδειξε ότι η επίδραση της 'επαγγελματικής εξειδίκευσης' στο επίπεδο έκφρασης 'Αρνητικού συναισθήματος' για τους χρήστες ήταν στατιστικά σημαντική [$F(2,405)=7.41, p=.001$]. Οι post hoc συγκρίσεις έδειξαν ότι το 'Θεραπευτικό προσωπικό' ($M=3.17$) εξέφραζε 'Αρνητικό συναίσθημα' σε μικρότερο βαθμό τόσο από το 'Ιατρικό προσωπικό' ($M=3.57$), όσο και από το 'Διοικητικό, εκπαιδευτικό και λοιπό προσωπικό' ($M=3.55$), ενώ οι δύο τελευταίες ομάδες δε διέφεραν σημαντικά μεταξύ τους.

Συμπερασματικά, το 'Θεραπευτικό προσωπικό' εμφανίζεται να εκφράζει σε μικρότερο βαθμό αίσθηση 'Κοινωνικής απειλής' και 'Αρνητικό συναίσθημα', ενώ εκφράζει σε μεγαλύτερο βαθμό 'Θετικό συναίσθημα' για τους χρήστες. Ενώ, όλοι οι ερωτώμενοι, ανεξάρτητα από την επαγγελματική τους εξειδίκευση, εκφράζουν 'Αρνηση διάκρισης και υποστηρικτικών δράσεων' και 'Πολιτισμική διαφοροποίηση' στον ίδιο βαθμό.

8.3.9 'Μοντέρνα προκατάληψη' απέναντι στην ομάδα των χρηστών με βάση το 'φορέα επαγγελματικής απασχόλησης' των συμμετεχόντων

Για να διερευνηθεί εάν και κατά πόσο ο 'φορέας απασχόλησης' των ερωτώμενων συμβάλλει στη διαφοροποίηση του επιπέδου 'Μοντέρνας προκατάληψης' απέναντι στην ομάδα των χρηστών έγιναν πέντε μονοπαραγοντικές αναλύσεις διακύμανσης (one-way ANOVAs) (Πίνακας 8.16).

Πίνακας 8.16: Μέσοι όροι και τυπικές αποκλίσεις των τιμών των πέντε διαστάσεων της Μοντέρνας Προκατάληψης ανάλογα με το φορέα απασχόλησης των συμμετεχόντων

	M.O. (S.D.)			F
	Ιατροφαρμακευτική προσέγγιση	Ψυχοκοινωνική προσέγγιση	Ψυχοθεραπευτική προσέγγιση	
Άρνηση διάκρισης και υποστηρικτικών δράσεων	3.06 ^a (.729)	2.93 ^b (.583)	2.35 ^{a,b} (.698)	F(2,430)=30.87, p=.000
Κοινωνική απειλή	5.42 ^a (.671)	5.21 ^a (.546)	5.26 (674)	F(2,433)=5.07, p=.007
Πολιτισμική διαφοροποίηση	3.74 (.749)	3.75 (.704)	3.71 (.891)	F(2,435)=.07, p=.929, n.s.
Θετικό συναίσθημα	3.89 ^{a,b} (1.024)	4.32 ^a (1.160)	4.51 ^b (1.043)	F(2,436)=12.08, p=.000
Αρνητικό συναίσθημα	3.46 ^a (1.102)	3.34 (.985)	3.05 ^a (.977)	F(2,437)=4.37, p=.013

Σημ: Οι μέσοι όροι με κοινό εκθέτη διαφέρουν στατιστικά σημαντικά μεταξύ τους
Φορέας ιατροφαρμακευτικής προσέγγισης (N=207), Φορέας ψυχοκοινωνικής προσέγγισης (N=176), Φορέας ψυχοθεραπευτικής προσέγγισης (N=77)

Η πρώτη ανάλυση διακύμανσης έδειξε ότι η επίδραση του ‘φορέα απασχόλησης’ στα επίπεδα έκφρασης ‘Άρνηση διάκρισης και υποστηρικτικών δράσεων’ για τους χρήστες ήταν στατιστικά σημαντική [F(2,430)=30.87, p=.000]. Οι post hoc συγκρίσεις έδειξαν ότι οι εργαζόμενοι στο φορέα ‘ψυχοθεραπευτικής προσέγγισης’ (M=2.35) εξέφραζαν ‘Άρνηση διάκρισης και υποστηρικτικών δράσεων’ για τους χρήστες σε μικρότερο βαθμό τόσο από τους εργαζόμενους στο φορέα ‘ψυχοκοινωνικής προσέγγισης’ (M=2.93), όσο και από τους εργαζόμενους στο φορέα ‘ιατροφαρμακευτικής προσέγγισης’ (M=3.06), ενώ οι δύο τελευταίες ομάδες δε διέφεραν μεταξύ τους. Η δεύτερη ανάλυση διακύμανσης έδειξε ότι η επίδραση του ‘φορέα απασχόλησης’ στα επίπεδα έκφρασης αίσθησης ‘Κοινωνικής απειλής’ από τους χρήστες ήταν στατιστικά σημαντική [F(2,433)=5.07, p=.007]. Οι post hoc συγκρίσεις έδειξαν ότι οι εργαζόμενοι στο φορέα ‘ιατροφαρμακευτικής προσέγγισης’ (M=5.42) εξέφραζαν σε μεγαλύτερο βαθμό αίσθηση ‘Κοινωνικής απειλής’ από τους χρήστες σε σχέση με τους εργαζόμενους στο φορέα ‘ψυχοκοινωνικής προσέγγισης’ (M=5.21), ενώ οι εργαζόμενοι στο φορέα ‘ψυχοθεραπευτικής προσέγγισης’ (M=5.26) δε διέφεραν σημαντικά από τις άλλες δύο ομάδες. Η τρίτη ανάλυση διακύμανσης έδειξε ότι δεν υπήρχε στατιστικά σημαντική διαφοροποίηση μεταξύ των εργαζόμενων σε διαφορετικούς φορείς ως προς την έκφραση ‘Πολιτισμικής διαφοροποίησης’ από τους χρήστες. Η τέταρτη ανάλυση διακύμανσης έδειξε ότι η επίδραση του ‘φορέα απασχόλησης’ στα επίπεδα έκφρασης ‘Θετικού συναισθήματος’ ήταν στατιστικά

σημαντική [$F(2,436)=12.08, p=.000$]. Οι post hoc συγκρίσεις έδειξαν ότι οι εργαζόμενοι στο φορέα ‘ιατροφαρμακευτικής προσέγγισης’ ($M=3.89$) εξέφραζαν για τους χρήστες ‘Θετικό συναίσθημα’ σε μικρότερο βαθμό τόσο από τους εργαζόμενους στο φορέα ‘ψυχοκοινωνικής προσέγγισης’ ($M=4.32$), όσο και από τους εργαζόμενους στο φορέα ‘ψυχοθεραπευτικής προσέγγισης’ ($M=4.51$) (που δε διέφεραν μεταξύ τους). Η πέμπτη ανάλυση διακύμανσης έδειξε ότι η επίδραση του ‘φορέα απασχόλησης’ στα επίπεδα έκφρασης ‘Αρνητικού συναισθήματος’ ήταν στατιστικά σημαντική [$F(2,437)=4.37, p=.013$]. Οι post hoc συγκρίσεις έδειξαν ότι οι εργαζόμενοι στο φορέα ‘ιατροφαρμακευτικής προσέγγισης’ ($M=3.46$) εξέφραζαν σε μεγαλύτερο βαθμό ‘Αρνητικό συναίσθημα’ για τους χρήστες από τους εργαζόμενους στο φορέα ‘ψυχοθεραπευτικής προσέγγισης’ ($M=3.05$), ενώ οι εργαζόμενοι στο φορέα ‘ψυχοκοινωνικής προσέγγισης’ ($M=3.34$) δε διέφεραν από τις άλλες δύο ομάδες.

Συμπερασματικά, οι εργαζόμενοι στο φορέα ‘ψυχοθεραπευτικής προσέγγισης’ εκφράζουν σε μικρότερο βαθμό ‘Μοντέρνα προκατάληψη’ ως προς τη διάσταση της ‘Αρνησης διάκρισης και υποστηρικτικών δράσεων’. Οι εργαζόμενοι στο φορέα ‘ιατροφαρμακευτικής προσέγγισης’ εκφράζουν για τους χρήστες σε μεγαλύτερο βαθμό ‘Ηθική απειλή’ και ‘Αρνητικό συναίσθημα’, και σε μικρότερο βαθμό ‘Θετικό συναίσθημα’. Τέλος, όλοι οι ερωτώμενοι, ανεξάρτητα από το φορέα στον οποίο εργάζονται εκφράζουν ‘Πολιτισμική διαφοροποίηση’ από τους χρήστες στον ίδιο βαθμό.

8.4 Συζήτηση

Η Ανάλυση Παραγόντων ανέδειξε δύο παράγοντες για την ‘Παλαιά προκατάληψη’ με ικανοποιητικούς δείκτες αξιοπιστίας εσωτερικής συνοχής. Ο πρώτος παράγοντας ‘εχθρική διάθεση’ περιλαμβάνει δηλώσεις που αφορούν πεποιθήσεις για κοινωνικοοικονομική κατωτερότητα των χρηστών, την αδυναμία τους να αναγνωρίσουν όσα τους προσφέρονται, την υποστήριξη αυστηρότερων ποινών για παραβάσεις περί τα ναρκωτικά και αρνητικές αντιλήψεις για τους χρήστες που θεωρείται ότι προσπαθούν να λάβουν ειδικές εύνοιες σε σύγκριση με άλλες κοινωνικές ομάδες. Πρόκειται για την έκφραση μιας αντιπαλότητας σε διομαδικό επίπεδο κοινωνικών διεκδικήσεων. Περιλαμβάνονται, λοιπόν σε αυτόν τον παράγοντα: α) μεταβλητές που αφορούν την κατωτερότητα της εξω-ομάδας, όπως στις μελέτες των Akrami et al (2000a), Akrami et al. (2000b), Akrami et al. (2006), Pedersen & Walker, (1997), Pettigrew & Meertens (1995), Swim et al. (1995), Tarman & Sears (2005), Virtanen & Huddy (1998), β) μεταβλητές που αφορούν την προσβολή κοινωνικών συμφερόντων της ενδο-ομάδας (μέσα από τις διεκδικήσεις της εξω-ομάδας για ειδικές εύνοιες), όπως στη μελέτη των

Kinder & Sears (1981) και στις μελέτες των Meertens & Pettigrew (1997), Pettigrew & Meertens (1995).

Ο παράγοντας ‘*απόρριψη και αποφυγή*’ εκφράζει από τη μία μεριά την απόρριψη της ομάδας των χρηστών και από την άλλη μεριά τη διάθεση αποφυγής επαφών με μέλη αυτής της ομάδας σε ποικίλες κοινωνικές καταστάσεις. Ο παράγοντας αυτός συμφωνεί με τον παράγοντα ‘*εγγύτητας σχέσεων*’, όπως ορίζεται από τους Pettigrew & Meertens (1995) και Meertens & Pettigrew (1997), όπου τα μέλη της εξω-ομάδας όχι μόνο αξιολογούνται αρνητικά, αλλά εκφράζεται και μια διάθεση αποφυγής επαφών μαζί τους.

Για τη ‘*Μοντέρνα προκατάληψη*’ η Ανάλυση Παραγόντων ανέδειξε πέντε αξιόπιστους παράγοντες. Ο πρώτος αφορά την ‘*άρνηση συνεχιζόμενης διάκρισης κατά των χρηστών και την αντίρρηση για υποστηρικτικές δράσεις υπέρ τους*’. Περιλαμβάνονται, δηλαδή, μεταβλητές που αναφέρουν και μελετητές, όπως οι Green et al. (2006), Henry & Sears (2002), Sears & Henry (2003), Sears et al. (1997), Tarman & Sears (2005), αλλά και οι τρεις μεταβλητές που ορίζονται στην Κλίμακα Μοντέρνου Ρατσισμού του McConahay (1986), η ‘*άρνηση συνεχιζόμενης διάκρισης*’ εναντίον της εξω-ομάδας, ο ‘*ανταγωνισμός εναντίον των απαιτήσεών*’ της και η ‘*αντίρρηση για ειδικές έννοιες*’ προς αυτήν (Akrami et al, 2000a, Akrami et al, 2000b, Akrami et al., 2006, Swim et al., 1995).

Ο παράγοντας ‘*κοινωνική απειλή*’ περιλαμβάνει μεταβλητές που εκφράζουν απειλή από τη διασπορά των ναρκωτικών σε διάφορους κοινωνικούς παράγοντες και θεσμούς, αλλά και την άποψη ότι οι χρήστες παραβιάζουν με τη συμπεριφορά τους τις παραδοσιακές αξίες για μια εύρυθμη κοινωνία. Συμπίπτει, λοιπόν, με τον παράγοντα ‘*υπεράσπιση παραδοσιακών αξιών*’ που περιγράφουν οι Meertens & Pettigrew (1997) και Pettigrew & Meertens (1995).

Ο παράγοντας ‘*πολιτισμική διαφοροποίηση*’ περιλαμβάνει μεταβλητές που εκφράζουν διαφοροποίηση της ομάδας των χρηστών από την υπόλοιπη κοινωνία ως προς διάφορες εκφάνσεις κουλτούρας. Και πάλι ο συγκεκριμένος παράγοντας συμπίπτει με τον παράγοντα ‘*υπερτονισμός πολιτισμικών διαφορών*’ των Meertens & Pettigrew (1997) και Pettigrew & Meertens (1995).

Τέλος, τα συναισθήματα των ερωτώμενων για τους χρήστες τοξικών ουσιών αποτελούν δύο διαφορετικούς παράγοντες της ‘*Μοντέρνας προκατάληψης*’. Ο ένας περιλαμβάνει τα ‘*θετικά συναισθήματα*’ και ο άλλος τα ‘*αρνητικά*’. Ο παράγοντας ‘*θετικά συναισθήματα*’ συμπίπτει με τον παράγοντα ‘*άρνηση θετικών συναισθημάτων*’ (τα φορτία στην παρούσα ανάλυση έχουν αρνητικό πρόσημο) που ορίζουν οι Meertens & Pettigrew (1997) και Pettigrew & Meertens (1995), αλλά και οι Sears et al. (1997), στο οποίο περιλαμβάνονται μόνο θετικά συναισθήματα. Γενικά, στις μελέτες των νέων

μορφών προκατάληψης καταγράφονται κατά κύριο λόγο μόνο τα θετικά συναισθήματα, όπως η ‘συμπάθεια’ και ο ‘θαυμασμός’ (Pettigrew & Meertens, 1995, Sears et al., 1997). Μερικοί ωστόσο, μελετητές καταγράφουν τόσο τα θετικά, όσο και τα αρνητικά συναισθήματα, όπως οι Sears & Henry (2003), Tarman & Sears (2005)¹⁴⁵.

Αναφορικά με την ‘Παλαιά προκατάληψη’ οι ερωτώμενοι τείνουν να εκφράζουν μέτρια επίπεδα ‘εχθρικής διάθεσης’ προς την ομάδα των χρηστών, δηλαδή, δεν εκφράζουν ιδιαίτερη αντιπαλότητα προς τους χρήστες. Όμως, τείνουν να ‘απορρίπτουν τους χρήστες και να αποφεύγουν την επαφή με αυτούς’. Έτσι, η έκφραση ‘Παλαιάς προκατάληψης’ από τους εργαζόμενους στους θεραπευτικούς φορείς συνίσταται κυρίως στην ‘απόρριψη’ των χρηστών και την ‘αποφυγή επαφών’ με αυτούς. Αν και κάτι τέτοιο αντίκειται εκ πρώτης όψεως στις προβλέψεις της Υπόθεσης Επαφής – δεδομένου ότι οι εργαζόμενοι στους φορείς απεξάρτησης έχουν μεγάλη επαφή με τους χρήστες – η επαφή, όμως, γίνεται υπό συνθήκες άνισης θέσης, άρα δεν υπάρχει μια από τις βασικές προϋποθέσεις για να έχει η επαφή θετικό αποτέλεσμα στη μείωση της προκατάληψης (Brewer & Brown, 1998, σ.577, Brewer & Gaertner, 2001, σ.453, Brown, 1995, σ.242, Pettigrew, 1998a, σ.65). Επί πλέον, η εργασιακή κόπωση ενδεχομένως να ερμηνεύει την έκφραση ‘απόρριψης και αποφυγής’ των χρηστών εκ μέρους του προσωπικού των θεραπευτικών φορέων.

Βαθμός έκφρασης
Παλαιάς και
Μοντέρνας
Προκατάληψης

Αναφορικά με τη ‘Μοντέρνα προκατάληψη’ οι ερωτώμενοι αρνούνται ότι ‘δεν υπάρχει διάκριση κατά των χρηστών και ότι δε χρειάζονται υποστηρικτικές δράσεις για αυτούς’. Εκφράζουν, έτσι, την άποψη ότι η διάκριση κατά των χρηστών συνεχίζει να υπάρχει, πράγμα που είναι ευνόητο να υποστηρίζεται από τους εργαζόμενους στους φορείς απεξάρτησης, καθώς μέσα από τη δουλειά τους έχουν εικόνα της μη αποδοχής του χρήστη από την ελληνική κοινωνία. Άλλωστε, για τους χρήστες γνωρίζουμε ότι επικρατεί ένα μάλλον αρνητικό στερεότυπο (Κουκουτσάκη, 2002, Καράμπελας, 1991, Μάτσα, 2004β), το οποίο αναδεικνύεται, όπως είδαμε, και από τις προσλήψεις των ίδιων των συμμετεχόντων στην παρούσα έρευνα. Συγχρόνως, γνωρίζουμε ότι δεν υπάρχουν στην Ελλάδα προγράμματα υποστηρικτικής δράσης για ευπαθείς κοινωνικά ομάδες, όπως οι χρήστες. Η υποστήριξη των χρηστών περιορίζεται στις υπηρεσίες που προσφέρουν οι θεραπευτικοί φορείς, οι οποίοι παράλληλα με τη ψυχοσωματική απεξάρτηση επιδιώκουν την εκπαίδευση και την επαγγελματική αποκατάσταση των θεραπευόμενων με απώτερο σκοπό την ομαλή κοινωνική τους επανένταξη μετά το πέρας

¹⁴⁵ Η καταγραφή των συναισθημάτων γίνεται με ‘feeling thermometer’.

της θεραπείας. Ωστόσο, αναφορικά με την κρατική πολιτική, αυτή περιορίζεται στη δράση του Ο.Α.Ε.Δ. που επιχειρεί να προωθεί μέλη ευπαθών ομάδων στην εργασία με την επιδότηση της εργασιακής θέσης, αλλά και στη δια νόμου κάλυψη ελάχιστων εργασιακών θέσεων από τέτοια άτομα σε προκηρύξεις του Α.Σ.Ε.Π.

Ωστόσο, παρατηρείται ‘*Μοντέρνα προκατάληψη*’ από την πλευρά των εργαζομένων στους φορείς απεξάρτησης υπό όρους αίσθησης ‘*κοινωνικής απειλής*’ και ‘*πολιτισμικής διαφοροποίησης*’. Επιβεβαιώνεται, λοιπόν, μια ‘ηθικολογική’ διάσταση για την πρόσληψη του προβλήματος της τοξικοεξάρτησης, σύμφωνα με την οποία ο φόβος της ελληνικής κοινωνίας για τα ναρκωτικά υφαίνεται πάνω σε ένα πλέγμα καταλογισμού αντικοινωνικών πράξεων στο χρήστη και απόρριψής του λόγω της ‘*αντικουλτούρας*’ των ουσιών. Όπως πολύ χαρακτηριστικά παρατηρεί η Κουκουτσάκη (2002, σ.56-57) πέρα από το «*ιατρικό στοιχείο*», το στερεότυπο για το χρήστη περιλαμβάνει ένα «*ηθικό*» και ένα «*πολιτισμικό στοιχείο*».

Αναφορικά με το συναίσθημα ως έκφραση ‘*Μοντέρνας προκατάληψης*’ φαίνεται ότι οι ερωτώμενοι δεν εκφράζουν ‘*αρνητικό συναίσθημα*’, πράγμα αναμενόμενο αφού οι έρευνες πάνω στη ‘*Μοντέρνα προκατάληψη*’ έχουν δείξει ότι αυτή η μορφή προκατάληψης δεν εκφράζεται με αρνητικό συναίσθημα προς την εξω-ομάδα, αλλά με άρνηση του ‘*θετικού συναισθήματος*’ (Pettigrew & Meertens, 1995, σ.68). Οι εργαζόμενοι στους φορείς απεξάρτησης, λοιπόν, δεν εκφράζουν ‘*Μοντέρνα προκατάληψη*’ με αυτή τη μορφή, καθώς καταγράφεται ένα μάλλον ‘*θετικό συναίσθημα*’ για τους χρήστες, έστω και σε μέτρια επίπεδα. Φαίνεται ότι η επαγγελματική τους ενασχόληση με το ζήτημα της θεραπείας της εξάρτησης και η συναισθηματική εμπλοκή με τους θεραπευόμενους που συνεπάγεται αμβλύνει τα αρνητικά συναισθήματα και ενισχύει τα θετικά συναισθήματα για τους χρήστες. Όπως παρατηρούν οι Pettigrew (1998a,σ.70) και οι Kenworthy et al. (2005, σ.287) η ‘*ενσυναίσθηση*’ είναι μια συνθήκη που κατά τη διάρκεια της διομαδικής επαφής καλλιεργεί την ανάπτυξη συναισθηματικών δεσμών μεταξύ των μελών των ομάδων και μπορεί να οδηγήσει στη μείωση της προκατάληψης.

Οι παράγοντες που συνθέτουν την ‘*Παλαιά*’ και τη ‘*Μοντέρνα προκατάληψη*’ μελετώνται για πρώτη φορά στη χώρα μας αναφορικά με τους χρήστες τοξικών ουσιών και στον πληθυσμό των εργαζομένων στους θεραπευτικούς φορείς. Για αυτό κρίναμε ενδιαφέρον να εξετάσουμε περαιτέρω τη διαφοροποίηση των ερωτώμενων ως προς τις δύο μορφές προκατάληψης ανάλογα με τα κοινωνιο-δημογραφικά χαρακτηριστικά του δείγματος.

Διαφοροποίηση
Παλαιάς και
Μοντέρνας
προκατάληψης
βάσει κοινωνιο-
δημογραφικών
χαρακτηριστικών

Οι εργαζόμενοι στους φορείς απεξάρτησης εκφράζουν τα ίδια επίπεδα ‘*Παλαιάς προκατάληψης*’ ανεξάρτητα από την ηλικία τους. Ωστόσο, ως προς τη ‘*Μοντέρνα προκατάληψη*’, οι ερωτώμενοι μεγαλύτερης ηλικίας τείνουν να θεωρούν τους χρήστες ως ‘*κοινωνική απειλή*’ και να πιστεύουν ότι οι ίδιοι ‘*διαφοροποιούνται πολιτισμικά*’ από τους χρήστες σε μεγαλύτερο βαθμό από ότι οι νεότεροι. Αυτή η στάση των μεγαλύτερων σε ηλικία ατόμων συνάδει με την αυξημένη στερεοτυπική πρόσληψη των χρηστών υπό όρους χαρακτηριστικών που συνδέονται με την εξαρτητική συμπεριφορά στην παρούσα έρευνα. Επίσης, αυτό το εύρημα συμφωνεί με τις διαπιστώσεις των Sears et al. (1979, σ.377), που βρίσκουν σημαντική θετική συσχέτιση μεταξύ της ηλικίας και των δύο παραγόντων του ‘*Συμβολικού ρατσισμού*’ (‘*μη ανοχή*’ και ‘*συντηρητισμός*’).

Ηλικία

Το μορφωτικό επίπεδο εμφανίζεται να επιδρά στη διαφοροποίηση των ερωτώμενων μόνο σε έναν παράγοντα της ‘*Μοντέρνας προκατάληψης*’. Έτσι, ‘*θετικό συναίσθημα*’ για τους χρήστες εκφράζουν σε σημαντικά μεγαλύτερο βαθμό οι ‘*απόφοιτοι ΑΕΙ/ΤΕΙ*’ σε σχέση με τους λιγότερο μορφωμένους (‘*απόφοιτοι Λυκείου*’). Φαίνεται ότι η μόρφωση καλλιεργεί την ανάπτυξη θετικότερων συναισθημάτων για την εξω-ομάδα, πράγμα που συμφωνεί με τα ευρήματα της μελέτης των Hamberger & Hewstone (1997) ότι η μόρφωση έχει αρνητική συσχέτιση με την προκατάληψη (κυρίως με την ‘*Ωμή*’ και σε μικρότερο βαθμό με τη ‘*Διακριτική*’).

Μορφωτικό
επίπεδο

Αναφορικά με τη γεωγραφική περιοχή στην οποία ζουν και εργάζονται οι συμμετέχοντες, όσοι προέρχονται από επαρχιακή περιοχή εκφράζουν σε μεγαλύτερο βαθμό από όσους προέρχονται από αστικό περιβάλλον μία αντιπαλότητα σε κοινωνικό επίπεδο με τους χρήστες, μία διάθεση αποφυγής διομαδικών επαφών (‘*Παλαιά προκατάληψη*’), αλλά και την άποψη ότι ‘*δεν υπάρχει πια διάκριση εναντίον των χρηστών και άρα δε χρειάζονται οι υποστηρικτικές δράσεις*’ (‘*Μοντέρνα προκατάληψη*’). Φαίνεται ότι στο επαρχιακό περιβάλλον που οι κοινωνικές συναναστροφές των ατόμων έχουν ιδιαίτερη βαρύτητα και αποτελούν κριτήριο κοινωνικής ενσωμάτωσης, οι εργαζόμενοι στους θεραπευτικούς φορείς επιθυμούν να αποφεύγουν τις επαφές με τους χρήστες και τους κρίνουν αυστηρότερα υπό όρους κοινωνικών διεκδικήσεων.

Γεωγραφική
περιοχή

Οι εργαζόμενοι με μεγαλύτερη επαγγελματική εμπειρία τείνουν να αντιμετωπίζουν τους χρήστες με αυξημένη διάθεση ‘*απόρριψης και αποφυγής*’ (‘*Παλαιά προκατάληψη*’), ενώ εκφράζουν μεγαλύτερη ‘*άρνηση διάκρισης και υποστηρικτικών δράσεων*’, αλλά και περισσότερο την άποψη ότι διαφοροποιούνται πολιτισμικά από τους χρήστες (‘*Μοντέρνα προκατάληψη*’) σε σχέση με τους εργαζόμενους με μικρότερη επαγγελματική εμπειρία. Η μακροχρόνια επαφή με τους χρήστες, όπου οι δεύτεροι βρίσκονται σε ρόλο κατώτερου status (Brewer & Gaertner, 2001, σ.453, Brown, 1995,

Επαγγελματική
εμπειρία

σ.242) σε συνδυασμό με την εστίαση στο στίγμα (Pettigrew & Tropp, 2005, σ.268) μέσα από την αυξημένη αρνητική στερεοτυπική πρόσληψη των χρηστών (που είδαμε στην παρούσα έρευνα), αλλά και οι αυξημένες πιθανότητες για επαγγελματική κόπωση πιθανά συμβάλλουν στην έκφραση προκατειλημμένων στάσεων από τα άτομα με μεγαλύτερη επαγγελματική εμπειρία.

Οι εργαζόμενοι πλήρους απασχόλησης στους φορείς απεξάρτησης εμφανίζονται να εκφράζουν σε μεγαλύτερο βαθμό από τους συναδέλφους τους μερικής απασχόλησης ‘Παλαιά προκατάληψη’ υπό όρους ‘εχθρικής διάθεσης’ και ‘απόρριψης και αποφυγής’. Οι ίδιοι, επίσης, εκφράζουν σε μεγαλύτερο βαθμό ‘Μοντέρνα προκατάληψη’ υπό όρους χαμηλότερου ‘θετικού συναισθήματος’. Δεδομένου ότι οι εργαζόμενοι πλήρους απασχόλησης τείνουν επίσης να προσλαμβάνουν στερεοτυπικά περισσότερο αρνητικά τους χρήστες, είναι πιθανό, ότι η μακρόχρονη επαφή με τους χρήστες και ενδεχομένως η μεγαλύτερη εργασιακή κόπωση υποδαυλίζουν την προκατάληψη. Όπως έχουμε ήδη τονίσει, αυτό ίσως οφείλεται στις συνθήκες επαφής, όπου δεν πληρείται η βασική προϋπόθεση της ισότιμης θέσης (Brewer & Brown, 1998, σ.577, Brewer & Gaertner, 2001, σ.453, Brown, 1995, σ.242, Pettigrew, 1989a, σ.65).

Αναφορικά με την ‘επαγγελματική εξειδίκευση’ των ερωτώμενων οι αναλύσεις έδειξαν ότι όσοι προέρχονται από το ‘θεραπευτικό προσωπικό’ τείνουν να έχουν περιορισμένη ‘εχθρική διάθεση’ απέναντι στους χρήστες (‘Παλαιά προκατάληψη’), να μην τους αντιμετωπίζουν ως ‘κοινωνική απειλή’ και να εκφράζουν λιγότερο ‘αρνητικό συναίσθημα’ (‘Μοντέρνα προκατάληψη’) σε σχέση με το ‘ιατρικό προσωπικό’. Επίσης, το ‘θεραπευτικό προσωπικό’ εκφράζει σε σημαντικά μεγαλύτερο βαθμό ‘θετικό συναίσθημα’ σε σχέση με το ‘διοικητικό, εκπαιδευτικό και λοιπό προσωπικό’. Η μειωμένη έκφραση τόσο ‘Παλαιάς’ όσο και ‘Μοντέρνας προκατάληψης’ από όσους έχουν θεραπευτική εξειδίκευση οφείλεται μάλλον στο είδος της επαφής που έχουν με τους χρήστες, μέσα από την εξειδίκευσή τους. Αφού η παρέμβασή τους είναι ψυχοθεραπευτική, συνεργάζονται σε επίπεδο συχνών προσωπικών επαφών με τους χρήστες αποβλέποντας σε ένα κοινό στόχο, τη ψυχική τους απεξάρτηση. Πληρούνται, έτσι, βασικές προϋποθέσεις για τη μείωση της προκατάληψης (ο ‘κοινός στόχος’, η ‘διομαδική συνεργασία’ και η ‘δυνατότητα γνωριμίας’), που έχει ορίσει ο Allport (1954)¹⁴⁶, αλλά και η συνθήκη ‘συναισθηματικού δεσίματος’, που επισημαίνει ο Pettigrew (1998a, σ.70). Ωστόσο, οι προϋποθέσεις αυτές πληρούνται σε μικρότερο βαθμό στην επαφή των χρηστών με μέλη του ‘ιατρικού’ και του ‘διοικητικού, εκπαιδευτικού και λοιπού

Είδος
απασχόλησης

Επαγγελματική
εξειδίκευση

¹⁴⁶ Όπως αναφέρεται στο Brown, 1995, σ.238-245 και στο Brewer & Gaertner, 2001, σ.452-453.

προσωπικού’ και ίσως σε αυτό να οφείλεται η αυξημένη έκφραση προκατάληψης από μέρους τους σε σύγκριση με το ‘θεραπευτικό προσωπικό’.

Όπως δείχνουν τα αποτελέσματα, οι εργαζόμενοι στο φορέα ‘ψυχοθεραπευτικής προσέγγισης’ εκφράζουν σε μικρότερο βαθμό ‘εχθρική διάθεση’ και ‘απόρριψη και αποφυγή’ (‘Παλαιά προκατάληψη’) καθώς και ‘άρνηση διάκρισης και υποστηρικτικών δράσεων’ (‘Μοντέρνα προκατάληψη’) για τους χρήστες σε σχέση με τους εργαζόμενους στους άλλους δύο φορείς. Αντίθετα, οι εργαζόμενοι στο φορέα ‘ιατροφαρμακευτικής προσέγγισης’ τείνουν να αντιμετωπίζουν τους χρήστες σε υψηλότερο βαθμό ως ‘κοινωνική απειλή’, ενώ εκδηλώνουν χαμηλότερο ‘θετικό συναίσθημα’ και υψηλότερο ‘αρνητικό συναίσθημα’ συγκριτικά με τους εργαζόμενους στους άλλους δύο φορείς. Όπως έχουμε δει, το θεραπευτικό πρόγραμμα του φορέα ‘ψυχοθεραπευτικής προσέγγισης’ στηρίζεται σε σημαντικό βαθμό στη δραματοθεραπεία και στην εργασιοθεραπεία, ενώ στο φορέα ‘ιατροφαρμακευτικής προσέγγισης’ υπάρχει επικέντρωση στη χορήγηση υποκατάστατου και στον έλεγχο της σωματικής υγείας. Συνεπώς, στον πρώτο φορέα υπάρχουν περισσότερες πιθανότητες για ισότιμες επαφές με συναισθηματικό δέσιμο, που αυξάνουν και τις πιθανότητες για μείωση της προκατάληψης (Pettigrew, 1998a, σ.65, 70). Ακόμα, στο φορέα ‘ψυχοθεραπευτικής προσέγγισης’ απασχολείται σε ένα μεγαλύτερο ποσοστό ‘θεραπευτικό’ (62,3%) από ότι ‘ιατρικό προσωπικό’ (33,3%), πράγμα λιγότερο έντονο στο φορέα ‘ιατροφαρμακευτικής προσέγγισης’ (45,2% ιατροί και 39,6% θεραπευτές)¹⁴⁷ και όπως είδαμε προηγουμένως το ‘θεραπευτικό προσωπικό’ σε αντίθεση με το ‘ιατρικό’ τείνει να εκφράζει προκατάληψη σε μικρότερο βαθμό.

¹⁴⁷ Βλ. Πίνακα 1: Κατανομή ‘επαγγελματικών εξειδικεύσεων’ ανά ‘φορέα απασχόλησης’, Παράρτημα IV.

**ΚΕΦΑΛΑΙΟ 9. ΣΧΕΣΗ ΚΑΙ ΣΥΓΚΡΙΣΗ ΜΕΤΑΞΥ ‘ΠΑΛΑΙΑΣ’ ΚΑΙ
‘ΜΟΝΤΕΡΝΑΣ’ ΠΡΟΚΑΤΑΛΗΨΗΣ****9.1 Εισαγωγή**

Η διάκριση των νέων μορφών προκατάληψης από την παλαιότερη μορφή έκανε επιτακτική την ανάγκη κατασκευής κλιμάκων μέτρησης της προκατάληψης νέας μορφής. Όπως έχουμε πει, η *‘Παλαιά προκατάληψη’* που εκδηλώνεται άμεσα και αποκάλυπτα, στηρίζεται στην υποστήριξη της εγγενούς κατωτερότητάς των μελών της εξω-ομάδας, και σε συμπεριφορικές τάσεις απόρριψης και αποφυγής των μελών της. Αντίθετα, η *‘Μοντέρνα προκατάληψη’* που εκδηλώνεται έμμεσα και συγκαλυμμένα, στηρίζεται στη διόγκωση των πολιτισμικών διαφορών από την εξω-ομάδα, σε πεποιθήσεις ότι παραβιάζονται παραδοσιακές αξίες από τα μέλη της εξω-ομάδας, αντιπαλότητα προς τις διεκδικήσεις της εξω-ομάδας και άρνηση θετικών συναισθημάτων προς τα μέλη της.

Ένα από τα ερωτήματα που διατυπώνουν οι επιστήμονες είναι εάν πράγματι η *‘Μοντέρνα προκατάληψη’* που απαλλάσσει τα άτομα από την κατηγορία έλλειψης πολιτικής ορθότητας, εκφράζεται σε μεγαλύτερο βαθμό από την *‘Παλαιά προκατάληψη’*, που τείνει να εκλείψει, ή τουλάχιστον εκφράζεται σε μικρότερο βαθμό (Akrami et al., 2000b, σ.310, Akrami et al., 2006, σ.610, 613, Meertens & Pettigrew, 1997, σ.63, Pedersen & Walker, 1997, σ.572, Pettigrew & Meertens, 1995, σ.64). Στο σύνολό τους οι μελέτες καταγράφουν συστηματικά υψηλότερα επίπεδα έκφρασης *‘Μοντέρνας προκατάληψης’* σε σχέση με την *‘Παλαιά’*. Επίσης, στις σχετικές έρευνες εξετάζεται η σχέση κάποιων δημογραφικών μεταβλητών, όπως το φύλο, η ηλικία, η μόρφωση, η γεωγραφική περιοχή, με τις δύο μορφές προκατάληψης. Οι περισσότεροι μελετητές βρίσκουν ότι οι άνδρες εκφράζουν σε μεγαλύτερο βαθμό προκατάληψη (παλαιάς και νέας μορφής) από τις γυναίκες (Akrami et al., 2000b, Pedersen & Walker, 1997, Swim et al., 1995). Τα άτομα μεγαλύτερης ηλικίας εκφράζουν περισσότερο προκατάληψη (παλαιάς και νέας μορφής) από τους νεότερους (Meertens & Pettigrew, 1997, Pettigrew & Meertens, 1995, Sears et al., 1979, Sears et al., 1997, Tarman & Sears, 2005, Virtanen & Huddy, 1998, Weigel & Howes, 1985). Τα άτομα με υψηλότερο μορφωτικό επίπεδο εκφράζουν σε μικρότερο βαθμό προκατάληψη (παλαιάς και νέας μορφής) (Henry & Sears, 2002, McClendon, 1985, Meertens & Pettigrew, 1997, Pedersen & Walker, 1997, Pettigrew & Meertens, 1995, Sears et al., 1979, Tarman & Sears, 2005, Virtanen & Huddy, 1998). Τέλος, οι μελετητές διαπιστώνουν ότι οι κάτοικοι των Νότιων περιοχών

(στην Αμερική) είναι περισσότερο προκατειλημμένοι από τους κατοίκους του Βορρά (Sears et al., 1979, Tarman & Sears, 2005, Virtanen & Huddy, 1998).

Ένα ακόμα ερώτημα που επιχειρείται να απαντηθεί μέσα από τις μελέτες είναι εάν τα δύο είδη προκατάληψης συσχετίζονται. Το σύνολο των ερευνών αναδεικνύει επίσης και μία θετική συσχέτιση μεταξύ των δύο μορφών (Akrami et al., 2000a, σ.526, Akrami et al., 2000b, σ.310, Akrami et al., 2006, σ. 610, Pedersen & Walker, 1997, σ.572, Pettigrew & Meertens, 1995, σ.65, Tarman & Sears, 2005, σ.754, Weigel & Howes, 1985, σ.123). Κατά συνέπεια, όποιος είναι φορέας της μίας μορφής προκατάληψης έχει αυξημένες πιθανότητες να είναι φορέας και της άλλης.

Στην παρούσα διατριβή, σκοπός της οποίας έχει οριστεί η διερεύνηση της προκατάληψης για τους χρήστες τοξικών ουσιών εκ μέρους των εργαζόμενων στους φορείς απεξάρτησης, ακολουθήθηκε η ίδια ερευνητική λογική. Έτσι, εξετάστηκαν τα επίπεδα ‘Παλαιάς’ και ‘Μοντέρνας προκατάληψης’ και η ενδεχόμενη συσχέτισή τους. Επιπλέον, εξετάστηκε η επίδραση των κοινωνιο-δημογραφικών χαρακτηριστικών του δείγματος στις δύο μορφές προκατάληψης. Πιο συγκεκριμένα, εξετάστηκαν το ‘φύλο’, η ‘ηλικία’, η ‘μόρφωση’, η ‘γεωγραφική περιοχή’ – όπως έχει γίνει και στις σχετικές έρευνες – αλλά και η ‘επαγγελματική εμπειρία’, το ‘είδος απασχόλησης’, η ‘επαγγελματική εξειδίκευση’ και ο ‘φορέας επαγγελματικής απασχόλησης’, που θεωρήθηκαν σημαντικές λόγω του ειδικού τους ενδιαφέροντος για το δείγμα μας. Οι μεταβλητές ‘επαγγελματική εμπειρία’ και ‘είδος απασχόλησης’ αντιπροσωπεύουν το βαθμό επαφής με την ομάδα των χρηστών¹⁴⁸. Οι μεταβλητές ‘επαγγελματική εξειδίκευση’ και ‘φορέας επαγγελματικής απασχόλησης’ θεωρούνται επίσης σημαντικές για τη διαμόρφωση των στάσεων των εργαζομένων στους φορείς απεξάρτησης για τους χρήστες.

9.2 Επίπεδα ‘Παλαιάς’ και ‘Μοντέρνας Προκατάληψης’

Για τη μέτρηση των συνολικού επιπέδων ‘Παλαιάς’ και ‘Μοντέρνας προκατάληψης’ των ερωτώμενων δημιουργήθηκαν δύο νέοι δείκτες, ένας για κάθε μορφή προκατάληψης. Έτσι, ο δείκτης που ονομάστηκε ‘Παλαιά προκατάληψη’ αποτελείται από το μέσο όρο των τιμών των απαντήσεων των ερωτώμενων στις ερωτήσεις που φορτώνουν στους δύο παράγοντες: ‘Εχθρική διάθεση’ και ‘Απόρριψη και αποφυγή’.

¹⁴⁸ Μεγάλη ‘επαγγελματική εμπειρία’ και ‘πλήρης απασχόληση’ αντιπροσωπεύουν σημαντική επαφή με μέλη της ομάδας των χρηστών. Αντίθετα μικρή ‘επαγγελματική εμπειρία’ και ‘μερική απασχόληση’ αντιπροσωπεύουν λιγότερη επαφή με τους χρήστες.

Αντίστοιχα, ο δείκτης που ονομάστηκε ‘*Μοντέρνα προκατάληψη*’ αποτελείται από το μέσο όρο των τιμών των απαντήσεων των ερωτώμενων στις ερωτήσεις που φορτώνουν στους τέσσερις παράγοντες: ‘*Άρνηση διάκρισης και υποστηρικτικών δράσεων*’, ‘*Ηθική απειλή*’, ‘*Θετικό συναίσθημα*’ και ‘*Άρνητικό συναίσθημα*’. Ο παράγοντας ‘*πολιτισμική διαφοροποίηση*’ χρειάστηκε να αφαιρεθεί από το δείκτη της ‘*Μοντέρνας προκατάληψης*’, καθώς είχε μετρηθεί σε 5-βάθμια κλίμακα, σε αντίθεση με τους άλλους τέσσερις παράγοντες που είχαν μετρηθεί σε 7-βάθμια κλίμακα.

Για να ελέγξουμε εάν υπάρχει στατιστικά σημαντική διαφορά ως προς το επίπεδο έκφρασης ‘*Παλαιάς*’ και ‘*Μοντέρνας προκατάληψης*’ για το σύνολο των συμμετεχόντων έγινε t-test για εξαρτημένα δείγματα (paired samples) (Πίνακας 9.1).

Πίνακας 9.1: Μέσοι όροι και τυπικές αποκλίσεις των δυο ειδών προκατάληψης των ερωτώμενων απέναντι στην ομάδα των χρηστών

	M.O.	S.D.
Παλαιά Προκατάληψη	4.30	.832
Μοντέρνα Προκατάληψη	3.95	.431

7βάθμια κλίμακα (όπου 1= «*Διαφωνώ απόλυτα*» και 7= «*Συμφωνώ απόλυτα*») με θεωρητικό μέσο όρο 4

Η ανάλυση έδειξε ότι η ‘*Παλαιά προκατάληψη*’ (M=4.30) ήταν στατιστικά σημαντικά υψηλότερη από τη ‘*Μοντέρνα προκατάληψη*’ (M=3.95) [$t(429)= 8.33$, $p=.000$], πράγμα που δε συμφωνεί με τα ευρήματα των σχετικών ερευνών και θα συζητηθεί στη συνέχεια.

9.3 Διερεύνηση πιθανής αλληλεπίδρασης είδους προκατάληψης και κοινωνιο-δημογραφικών χαρακτηριστικών του δείγματος

Προκειμένου να διερευνήσουμε περαιτέρω αν η παρατηρηθείσα διαφορά στα επίπεδα ‘*Παλαιάς*’ και ‘*Μοντέρνας προκατάληψης*’ επηρεάζεται από τα κοινωνιο-δημογραφικά χαρακτηριστικά του δείγματος, πραγματοποιήθηκε στη συνέχεια έλεγχος της πιθανής αλληλεπίδρασης μεταξύ των ‘*ανεξάρτητων μεταβλητών*’ και του είδους προκατάληψης. Για το σκοπό αυτό έγιναν αναλύσεις διακύμανσης διπλής κατεύθυνσης, όπου η μία μεταβλητή, δηλαδή το είδος προκατάληψης (‘*Παλαιά*’, ‘*Μοντέρνα*’) ήταν εντός υποκειμένων.

9.3.1 Είδος προκατάληψης (‘Παλαιά’, ‘Μοντέρνα’) απέναντι στην ομάδα των χρηστών με βάση το φύλο των συμμετεχόντων

Για να διερευνήσουμε την πιθανή αλληλεπίδραση μεταξύ του ‘φύλου’ των ερωτώμενων και του είδους προκατάληψης πραγματοποιήθηκε ανάλυση διακύμανσης 2(φύλο: Άνδρες-Γυναίκες) x 2(είδος προκατάληψης: ‘Παλαιά’-‘Μοντέρνα’) (Πίνακας 9.2).

Πίνακας 9.2: Μέσοι όροι και τυπικές αποκλίσεις των δυο ειδών προκατάληψης ανάλογα με το φύλο των συμμετεχόντων

	Άνδρες	Γυναίκες	Μ.Ο.
Παλαιά προκατάληψη	4.30 (.761)	4.29 (.863)	4.30
Μοντέρνα προκατάληψη	3.97 (.474)	3.94 (.411)	3.95
Μ.Ο.	4.14	4.12	

7βάθμια κλίμακα (όπου 1= «Διαφωνώ απόλυτα» και 7= «Συμφωνώ απόλυτα») με θεωρητικό μέσο όρο 4

Η ανάλυση διακύμανσης έδειξε ότι η κύρια επίδραση του ‘φύλου’ των ερωτώμενων δεν ήταν στατιστικά σημαντική [Fφύλο (1,428)= 0.134, p=.715, n.s.], πράγμα που σημαίνει ότι οι άνδρες και οι γυναίκες δε διέφεραν ως προς τα συνολικά επίπεδα έκφρασης προκατάληψης. Η κύρια επίδραση του είδους προκατάληψης ήταν στατιστικά σημαντική [Fπαλαιά vs μοντέρνα (1,428)= 57.57, p=.000], πράγμα που σημαίνει ότι ανεξάρτητα από το ‘φύλο’ των ερωτώμενων, το επίπεδο έκφρασης ‘Παλαιάς προκατάληψης’ (M=4.30) ήταν στατιστικά σημαντικά υψηλότερο από το επίπεδο έκφρασης ‘Μοντέρνας προκατάληψης’ (M=3.95). Τέλος, δεν παρατηρήθηκε στατιστικά σημαντική αλληλεπίδραση μεταξύ ‘φύλου’ των ερωτώμενων και είδους προκατάληψης [Fφύλο * παλαιά vs μοντέρνα (1,428)= .082, n.s.].

9.3.2 Είδος προκατάληψης (‘Παλαιά’, ‘Μοντέρνα’) απέναντι στην ομάδα των χρηστών με βάση την ηλικία των συμμετεχόντων

Για να διερευνηθεί η πιθανή αλληλεπίδραση μεταξύ της ‘ηλικίας’ των ερωτώμενων και του είδους προκατάληψης πραγματοποιήθηκε ανάλυση διακύμανσης 2 (ηλικία: κάτω των 35 ετών – 35 ετών και άνω) x 2 (είδος προκατάληψης: ‘Παλαιά’ - ‘Μοντέρνα’) (Πίνακας 9.3).

Πίνακας 9.3: Μέσοι όροι και τυπικές αποκλίσεις των δυο ειδών προκατάληψης ανάλογα με την ηλικία των συμμετεχόντων

	Κάτω των 35 ετών	35 ετών και άνω	Μ.Ο.
Παλαιά προκατάληψη	4.27 (.884)	4.33 (.761)	4.30
Μοντέρνα προκατάληψη	3.95 (.388)	3.96 (.482)	3.95
Μ.Ο.	4.11	4.15	

7βάθμια κλίμακα (όπου 1= «Διαφωνώ απόλυτα» και 7= «Συμφωνώ απόλυτα») με θεωρητικό μέσο όρο 4

Η ανάλυση διακύμανσης έδειξε ότι η κύρια επίδραση της ‘ηλικίας’ των ερωτώμενων δεν ήταν στατιστικά σημαντική [Fηλικία (1,428)= .633, $p=.427$, n.s.]. Δηλαδή, οι ερωτώμενοι, ανεξάρτητα από την ηλικία τους, δε διέφεραν ως προς τα συνολικά επίπεδα έκφρασης προκατάληψης. Η κύρια επίδραση του είδους προκατάληψης ήταν στατιστικά σημαντική [Fπαλαιά vs μοντέρνα (1,428)= 69.59, $p=.000$]. Συνεπώς, ανεξάρτητα από την ‘ηλικία’ των ερωτώμενων, το επίπεδο έκφρασης ‘Παλαιάς προκατάληψης’ (M=4.30) ήταν στατιστικά σημαντικά υψηλότερο από το επίπεδο έκφρασης ‘Μοντέρνας προκατάληψης’ (M=3.95). Τέλος, δεν παρατηρήθηκε στατιστικά σημαντική αλληλεπίδραση μεταξύ της ‘ηλικίας’ των ερωτώμενων και του είδους προκατάληψης [Fηλικία * παλαιά vs μοντέρνα (1,428)= .356, $p=.551$, n.s.].

9.3.3. Είδος προκατάληψης (‘Παλαιά’, ‘Μοντέρνα’) απέναντι στην ομάδα των χρηστών με βάση το μορφωτικό επίπεδο των συμμετεχόντων

Προκειμένου να διερευνηθεί η πιθανή αλληλεπίδραση μεταξύ του μορφωτικού επιπέδου των ερωτώμενων και του είδους προκατάληψης πραγματοποιήθηκε ανάλυση διακύμανσης 3 (μορφωτικό επίπεδο: απόφοιτος Λυκείου - Απόφοιτος ΑΕΙ/ΤΕΙ - Κάτοχος μεταπτυχιακού/διδακτορικού) x 2 (είδος προκατάληψης: ‘Παλαιά’-‘Μοντέρνα’) (Πίνακας 9.4).

Πίνακας 9.4: Μέσοι όροι και τυπικές αποκλίσεις των δυο ειδών προκατάληψης ανάλογα με το μορφωτικό επίπεδο των συμμετεχόντων

	Απόφοιτος Λυκείου	Απόφοιτος ΑΕΙ/ΤΕΙ	Κάτοχος μεταπτυχιακού/ διδακτορικού	Μ.Ο.
Παλαιά Προκατάληψη	4.29 (.867)	4.32 (.875)	4.24 (.697)	4.30
Μοντέρνα Προκατάληψη	3.91 (.413)	3.99 (.455)	3.90 (.382)	3.95
Μ.Ο.	4.10	4.16	4.03	

7βάθμια κλίμακα (όπου 1= «Διαφωνώ απόλυτα» και 7= «Συμφωνώ απόλυτα») με θεωρητικό μέσο όρο 4

Η ανάλυση διακύμανσης έδειξε ότι η κύρια επίδραση του ‘μορφωτικού επιπέδου’ των ερωτώμενων δεν ήταν στατιστικά σημαντική [Fμόρφωση (2,427) = 1.170, $p=.311$, n.s.]. Άρα, οι ερωτώμενοι, ανεξάρτητα από το ‘μορφωτικό τους επίπεδο’, δε διέφεραν ως προς τα συνολικά επίπεδα έκφρασης προκατάληψης. Η κύρια επίδραση του είδους προκατάληψης ήταν στατιστικά σημαντική [Fπαλαιά vs μοντέρνα (1,427) = 57.67, $p=.000$]. Δηλαδή, ανεξάρτητα από το ‘μορφωτικό τους επίπεδο’, οι ερωτώμενοι εκφράζουν σε μεγαλύτερο βαθμό ‘Παλαιά προκατάληψη’ ($M=4.30$), από ότι ‘Μοντέρνα προκατάληψη’ ($M=3.95$). Τέλος, δεν παρατηρήθηκε στατιστικά σημαντική αλληλεπίδραση μεταξύ του ‘μορφωτικού επιπέδου’ των ερωτώμενων και του είδους προκατάληψης [Fμόρφωση * παλαιά vs μοντέρνα (2,427) = .087, $p=.916$, n.s.].

9.3.4. Είδος Προκατάληψης (‘Παλαιά’, ‘Μοντέρνα’) απέναντι στην ομάδα των χρηστών με βάση τη γεωγραφική περιοχή λειτουργίας της θεραπευτικής μονάδας

Προκειμένου να διερευνηθεί η πιθανή αλληλεπίδραση μεταξύ της ‘γεωγραφικής περιοχής’ στην οποία ζουν κι εργάζονται οι ερωτώμενοι και του είδους προκατάληψης πραγματοποιήθηκε ανάλυση διακύμανσης 2 (γεωγραφική περιοχή: αστική-επαρχία) X 2 (είδος προκατάληψης: ‘Παλαιά’-‘Μοντέρνα’) (Πίνακας 9.5).

Πίνακας 9.5: Μέσοι όροι και τυπικές αποκλίσεις των δυο ειδών προκατάληψης ανάλογα με τη γεωγραφική περιοχή λειτουργίας της θεραπευτικής μονάδας

	Αστική	Επαρχία	Μ.Ο.
Παλαιά προκατάληψη	4.21 (.813)	4.55 (.840)	4.30
Μοντέρνα προκατάληψη	3.92 (.429)	4.04 (.428)	3.95
Μ.Ο.	4.03	4.30	

7βάθμια κλίμακα (όπου 1= «Διαφωνώ απόλυτα» και 7= «Συμφωνώ απόλυτα») με θεωρητικό μέσο όρο 4

Η συγκεκριμένη ανάλυση διακύμανσης έδειξε ότι η κύρια επίδραση της ‘γεωγραφικής περιοχής’ ήταν στατιστικά σημαντική [Fγεωγραφική περιοχή (1,428)= 16.80, $p=.000$]. Δηλαδή, οι συμμετέχοντες που ζουν κι εργάζονται σε επαρχιακές περιοχές ($M=4.30$) εξέφραζαν στατιστικά σημαντικά υψηλότερα επίπεδα συνολικής προκατάληψης σε σχέση με όσους προέρχονται από αστικές περιοχές ($M=4.03$). Η κύρια επίδραση του είδους προκατάληψης ήταν στατιστικά σημαντική [Fπαλαιά vs μοντέρνα (1,428)= 70.14, $p=.000$]. Έτσι, οι ερωτώμενοι, ανεξάρτητα από τη ‘γεωγραφική περιοχή’

που εργάζονται εκφράζουν σε σημαντικά υψηλότερο βαθμό ‘Παλαιά’ (M=4.30) από ότι ‘Μοντέρνα προκατάληψη’ (M=3.95).

Τέλος, η ανάλυση διακύμανσης έδειξε στατιστικά σημαντική αλληλεπίδραση μεταξύ ‘γεωγραφικής περιοχής’ και είδους προκατάληψης [Γγεωγραφική περιοχή * παλαιά vs μοντέρνα (1,428)= 5.29, p=.022]. Η περαιτέρω διάσπαση αυτής της αλληλεπίδρασης έδειξε ότι ‘Παλαιά προκατάληψη’ εκφράζουν σε σημαντικά υψηλότερο βαθμό οι ερωτώμενοι που προέρχονται από επαρχία (M=4.55) σε σχέση με όσους προέρχονται από αστική περιοχή (M=4.21, p=.000). Ως προς τη ‘Μοντέρνα προκατάληψη’ και πάλι όσοι προέρχονται από επαρχία (M=4.04) την εκφράζουν σε σημαντικά υψηλότερο βαθμό από όσους προέρχονται από αστική περιοχή (M=3.92, p=.013), αλλά αυτή η διαφορά είναι ασθενέστερη.

9.3.5. Είδος προκατάληψης (‘Παλαιά’, ‘Μοντέρνα’) απέναντι στην ομάδα των χρηστών με βάση την επαγγελματική εμπειρία των συμμετεχόντων στον τομέα των εξαρτήσεων

Με σκοπό να διερευνηθεί η πιθανή αλληλεπίδραση μεταξύ της ‘επαγγελματικής εμπειρίας’ των ερωτώμενων και του είδους προκατάληψης πραγματοποιήθηκε ανάλυση διακύμανσης 3 (επαγγελματική εμπειρία: κάτω από 1 έτος – 1-5 έτη – 6 έτη και πάνω) x 2 (είδος προκατάληψης: ‘Παλαιά’-‘Μοντέρνα’) (Πίνακας 9.6).

Πίνακας 9.6: Μέσοι όροι και τυπικές αποκλίσεις των δύο ειδών προκατάληψης ανάλογα με την εμπειρία των συμμετεχόντων στον τομέα των εξαρτήσεων

	Κάτω από 1 έτος	1-5 έτη	6 έτη και πάνω	M.O.
Παλαιά Προκατάληψη	4.17 (.985)	4.27 (.861)	4.40 (.682)	4.30
Μοντέρνα Προκατάληψη	3.87 (.356)	4.00 (.431)	3.93 (.462)	3.95
M.O.	4.02	4.13	4.16	

7βάθμια κλίμακα (όπου 1= «Διαφωνώ απόλυτα» και 7= «Συμφωνώ απόλυτα») με θεωρητικό μέσο όρο 4

Η ανάλυση διακύμανσης έδειξε ότι η κύρια επίδραση της ‘επαγγελματικής εμπειρίας’ των ερωτώμενων δεν ήταν στατιστικά σημαντική [Fεμπειρία (2,427) = 2.02, p=.133, n.s.]. Άρα, οι ερωτώμενοι, ανεξάρτητα από τα χρόνια επαγγελματικής τους εμπειρίας, δε διέφεραν ως προς τα συνολικά επίπεδα έκφρασης προκατάληψης. Η κύρια επίδραση του είδους προκατάληψης ήταν στατιστικά σημαντική [Fπαλαιά vs μοντέρνα (1,427) = 59.39, p=.000]. Δηλαδή, οι ερωτώμενοι, ανεξάρτητα από την ‘επαγγελματική τους εμπειρία’, εκφράζουν σε μεγαλύτερο βαθμό ‘Παλαιά προκατάληψη’ (M=4.30) από ότι ‘Μοντέρνα προκατάληψη’ (M=3.95). Τέλος, δεν παρατηρήθηκε στατιστικά σημαντική

αλληλεπίδραση μεταξύ της ‘επαγγελματικής εμπειρίας’ των ερωτώμενων και του είδους προκατάληψης [Fεμπειρία * παλαιά vs μοντέρνα (2,427) = 2.54, p=.080, n.s.].

9.3.6. Είδος Προκατάληψης (‘Παλαιά’, ‘Μοντέρνα’) απέναντι στην ομάδα των χρηστών με βάση το είδος απασχόλησης των συμμετεχόντων

Για να διερευνηθεί η πιθανή αλληλεπίδραση μεταξύ του ‘είδους απασχόλησης’ των ερωτώμενων και του είδους προκατάληψης πραγματοποιήθηκε ανάλυση διακύμανσης 2 (είδος απασχόλησης: πλήρης - μερική) x 2 (είδος προκατάληψης: ‘Παλαιά’-‘Μοντέρνα’) (Πίνακας 9.7).

Πίνακας 9.7: Μέσοι όροι και τυπικές αποκλίσεις των δυο ειδών προκατάληψης ανάλογα με το είδος απασχόλησης των συμμετεχόντων

	Πλήρης	Μερική	Μ.Ο.
Παλαιά προκατάληψη	4.35 (.800)	3.88 (.959)	4.30
Μοντέρνα προκατάληψη	3.94 (.421)	4.05 (.501)	3.95
Μ.Ο.	4.15	3.96	

7βάθμια κλίμακα (όπου 1= «Διαφωνώ απόλυτα» και 7= «Συμφωνώ απόλυτα») με θεωρητικό μέσο όρο 4

Η εν λόγω ανάλυση διακύμανσης έδειξε ότι η κύρια επίδραση του ‘είδους απασχόλησης’ ήταν στατιστικά σημαντική [Fείδος απασχόλησης (1,428)= 5.68, p=.018], πράγμα που σημαίνει ότι οι συμμετέχοντες πλήρους απασχόλησης (M=4.15) εξέφραζαν στατιστικά σημαντικά υψηλότερα επίπεδα συνολικής προκατάληψης σε σχέση με τους συμμετέχοντες μερικούς απασχόλησης (M=3.96). Η κύρια επίδραση του είδους προκατάληψης ήταν στατιστικά οριακά σημαντική [Fπαλαιά vs μοντέρνα (1,428)= 3.50, p=.062, n.s.]. Δηλαδή, οριακά επιβεβαιώνεται σε αυτή την περίπτωση ότι οι ερωτώμενοι εκφράζουν σε μεγαλύτερο βαθμό ‘Παλαιά’ (M=4.30) από ότι ‘Μοντέρνα προκατάληψη’ (M=3.95).

Τέλος, η ανάλυση διακύμανσης έδειξε στατιστικά σημαντική αλληλεπίδραση μεταξύ του ‘είδους απασχόλησης’ των ερωτώμενων και του τύπου προκατάληψης [Fείδος απασχόλησης * παλαιά vs μοντέρνα (1,428)= 21.12, p=.000]. Η περαιτέρω διάσπαση αυτής της αλληλεπίδρασης έδειξε ότι οι συμμετέχοντες με πλήρη απασχόληση (M=4.35) εκφράζουν σε σημαντικά υψηλότερο βαθμό ‘Παλαιά προκατάληψη’ από τους συμμετέχοντες μερικής απασχόλησης (M=3.88, p=.000). Αναφορικά, όμως με τη ‘Μοντέρνα προκατάληψη’ δεν υπήρχε στατιστικά σημαντική διαφορά μεταξύ των

συμμετεχόντων πλήρους και μερικής απασχόλησης. Επίσης, οι συμμετέχοντες πλήρους απασχόλησης είχαν στατιστικά σημαντικά υψηλότερη ‘Παλαιά προκατάληψη’ ($M=4.35$) από ότι ‘Μοντέρνα προκατάληψη’ ($M=3.94$, $p=.000$), ενώ, οι συμμετέχοντες μερικής απασχόλησης δεν παρουσίαζαν στατιστικά σημαντική διαφορά μεταξύ επιπέδων έκφρασης ‘Παλαιάς’ και ‘Μοντέρνας προκατάληψης’.

9.3.7. Είδος προκατάληψης (‘Παλαιά’, ‘Μοντέρνα’) απέναντι στην ομάδα των χρηστών με βάση την επαγγελματική εξειδίκευση των συμμετεχόντων

Για να διερευνηθεί η πιθανή αλληλεπίδραση μεταξύ της ‘επαγγελματικής εξειδίκευσης’ των ερωτώμενων και του είδους προκατάληψης πραγματοποιήθηκε ανάλυση διακύμανσης 3 (επαγγελματική εξειδίκευση: Θεραπευτικό – Ιατρικό - Διοικητικό, εκπαιδευτικό και βοηθητικό προσωπικό) x 2 (είδος προκατάληψης: ‘Παλαιά’-‘Μοντέρνα’) (Πίνακας 9.8).

Πίνακας 9.8: Μέσοι όροι και τυπικές αποκλίσεις των δύο ειδών προκατάληψης ανάλογα με την επαγγελματική εξειδίκευση των συμμετεχόντων

	Θεραπευτικό προσωπικό	Ιατρικό προσωπικό	Διοικητικό, εκπαιδευτικό και βοηθητικό προσωπικό	Μ.Ο.
Παλαιά Προκατάληψη	4.24 (.835)	4.42 (.806)	4.24 (.830)	4.28
Μοντέρνα Προκατάληψη	3.91 (.414)	4.05 (.422)	3.97 (.423)	3.95
Μ.Ο.	4.07 ^a	4.23 ^a	4.10	

7βάθμια κλίμακα (όπου 1= «Διαφωνώ απόλυτα» και 7= «Συμφωνώ απόλυτα») με θεωρητικό μέσο όρο 4

Η συγκεκριμένη ανάλυση διακύμανσης έδειξε ότι η κύρια επίδραση της ‘επαγγελματικής εξειδίκευσης’ των ερωτώμενων ήταν στατιστικά σημαντική [F(ειδικότητα (2,396) = 3.50, $p=.031$]. Οι post hoc συγκρίσεις έδειξαν ότι το ‘ιατρικό προσωπικό’ ($M=4.23$) εκφράζει σε σημαντικά μεγαλύτερο βαθμό προκατάληψη από ότι, το ‘θεραπευτικό προσωπικό’ ($M=4.07$), ενώ το ‘διοικητικό, εκπαιδευτικό και λοιπό προσωπικό’ ($M=4.10$) δε διαφέρει στην έκφραση συνολικής προκατάληψης από τις δύο άλλες ομάδες ειδικοτήτων. Η κύρια επίδραση του είδους προκατάληψης ήταν στατιστικά σημαντική [F(παλαιά vs μοντέρνα (1,396) = 47.63, $p=.000$], πράγμα που σημαίνει ότι ανεξάρτητα από την ‘επαγγελματική εξειδίκευση’ των ερωτώμενων, το επίπεδο έκφρασης ‘Παλαιάς προκατάληψης’ ($M=4.28$) ήταν στατιστικά σημαντικά υψηλότερο από το επίπεδο έκφρασης ‘Μοντέρνας προκατάληψης’ ($M=3.95$). Τέλος, η αλληλεπίδραση

μεταξύ ‘επαγγελματικής εξειδίκευσης’ των ερωτώμενων και είδους προκατάληψης [Φειδικότητα * παλαιά vs μοντέρνα (2,396) = .27, $p=.762$, n.s.] δεν ήταν στατιστικά σημαντική.

9.3.8. Είδος Προκατάληψης (‘Παλαιά’, ‘Μοντέρνα’) απέναντι στην ομάδα των χρηστών με βάση το φορέα επαγγελματικής απασχόλησης των συμμετεχόντων

Με σκοπό να διερευνηθεί η πιθανή αλληλεπίδραση μεταξύ του ‘φορέα απασχόλησης’ των ερωτώμενων και του είδους προκατάληψης πραγματοποιήθηκε ανάλυση διακύμανσης 3 (φορέας: ‘ιατροφαρμακευτικής’ - ‘ψυχοκοινωνικής’ - ‘ψυχοθεραπευτικής προσέγγισης’) x 2 (είδος προκατάληψης: ‘Παλαιά’-‘Μοντέρνα’) (Πίνακας 9.9).

Πίνακας 9.9: Μέσοι όροι και τυπικές αποκλίσεις των δύο ειδών προκατάληψης ανάλογα με το φορέα απασχόλησης των συμμετεχόντων

	Ιατροφαρμακευτική προσέγγιση	Ψυχοκοινωνική προσέγγιση	Ψυχοθεραπευτική προσέγγιση	Μ.Ο.
Παλαιά Προκατάληψη	4.51 ^{a,b} (.810)	4.27 ^{a,c} (.740)	3.81 ^{b,c} (.866)	4.30
Μοντέρνα Προκατάληψη	3.99 (.468)	3.96 (.410)	3.86 (.364)	3.95
Μ.Ο.	4.25 ^{a,b}	4.11 ^{a,c}	3.84 ^{b,c}	

7βάθμια κλίμακα (όπου 1= «Διαφωνώ απόλυτα» και 7= «Συμφωνώ απόλυτα») με θεωρητικό μέσο όρο 4

Η εν λόγω ανάλυση διακύμανσης έδειξε ότι η κύρια επίδραση του ‘φορέα απασχόλησης’ των ερωτώμενων ήταν στατιστικά σημαντική [Fφορέας (2,427) = 19.72, $p=.000$]. Μάλιστα, οι ομάδες των ερωτώμενων που προέρχονται από διαφορετικούς φορείς διαφέρουν όλες μεταξύ τους. Οι εργαζόμενοι στο ‘φορέα ιατροφαρμακευτικής προσέγγισης’ (M=4.25) εκφράζουν σε σημαντικά μεγαλύτερο βαθμό συνολική προκατάληψη, τόσο από τους εργαζόμενους στο ‘φορέα ψυχοκοινωνικής προσέγγισης’ (M=4.11), όσο και από τους εργαζόμενους στο ‘φορέα ψυχοθεραπευτικής προσέγγισης’ (M=3.84), ενώ οι εργαζόμενοι στο ‘φορέα ψυχοκοινωνικής προσέγγισης’ (M=4.11), εκφράζουν σε σημαντικά μεγαλύτερο βαθμό συνολική προκατάληψη από τους εργαζόμενους στο ‘φορέα ψυχοθεραπευτικής προσέγγισης’ (M=3.84). Η κύρια επίδραση του είδους προκατάληψης ήταν επίσης στατιστικά σημαντική [Fπαλαιά vs μοντέρνα (1,427) = 36.43, $p=.000$], πράγμα που σημαίνει ότι ανεξάρτητα από το ‘φορέα’ στον οποίο εργάζονται, οι ερωτώμενοι εκφράζουν σε μεγαλύτερο βαθμό ‘Παλαιά προκατάληψη’ (M=4.30) από ότι ‘Μοντέρνα προκατάληψη’ (M=3.95).

Τέλος, διαπιστώθηκε ότι η αλληλεπίδραση μεταξύ του ‘φορέα απασχόλησης’ των ερωτώμενων και του είδους προκατάληψης ήταν στατιστικά σημαντική [Fφορέας * παλαιά vs μοντέρνα (2,427) = 13.28, p=.000]. Η περαιτέρω διάσπαση αυτής της αλληλεπίδρασης έδειξε ότι υπάρχει στατιστικά σημαντική διαφορά μεταξύ των ‘φορέων’ [F(2,439)= 21.17, p=.000] μόνο ως προς την έκφραση ‘Παλαιάς προκατάληψης’. Οι post hoc συγκρίσεις έδειξαν ότι οι εργαζόμενοι στους τρεις διαφορετικούς φορείς διαφέρουν όλοι μεταξύ τους. Οι εργαζόμενοι στο ‘φορέα ιατροφαρμακευτικής προσέγγισης’ (M=4.51) εκφράζουν σε σημαντικά μεγαλύτερο βαθμό ‘Παλαιά προκατάληψη’ τόσο από τους εργαζόμενους στο ‘φορέα ψυχοκοινωνικής προσέγγισης’ (M=4.27), όσο και από τους εργαζόμενους στο ‘φορέα ψυχοθεραπευτικής προσέγγισης’ (M=3.81). Ενώ, οι εργαζόμενοι στο ‘φορέα ψυχοκοινωνικής προσέγγισης’ (M=4.27) εκφράζουν αυτό το είδος προκατάληψης σε μεγαλύτερο βαθμό από τους εργαζόμενους στο ‘φορέα ψυχοθεραπευτικής προσέγγισης’ (M=3.81). Επίσης, οι εργαζόμενοι στο ‘φορέα ιατροφαρμακευτικής προσέγγισης’ εκφράζουν σε σημαντικά υψηλότερο βαθμό ‘Παλαιά’ (M=4.51) από ότι ‘Μοντέρνα προκατάληψη’ (M=3.99, p=.000). Οι εργαζόμενοι στο ‘φορέα ψυχοκοινωνικής προσέγγισης’ εκφράζουν σε σημαντικά μεγαλύτερο βαθμό ‘Παλαιά’ (M=4.27) από ότι ‘Μοντέρνα προκατάληψη’ (M=3.96, p=.000), ενώ, οι εργαζόμενοι στο ‘φορέα ψυχοθεραπευτικής προσέγγισης’ δε διαφέρουν ως προς την έκφραση ‘Παλαιάς’ και ‘Μοντέρνας προκατάληψης’.

9.4 Σχέση ‘Παλαιάς και ‘Μοντέρνας προκατάληψης’

Η ανάλυση (bivariate correlation) ανέδειξε μία στατιστικά σημαντική - αν και μετρίου μεγέθους - θετική συσχέτιση μεταξύ ‘Παλαιάς’ και ‘Μοντέρνας προκατάληψης’ (r=.205, p=.001). Δηλαδή όσο υψηλότερο επίπεδο ‘Παλαιάς προκατάληψης’ εκφράζουν οι ερωτώμενοι, τόσο εκφράζουν και υψηλότερο επίπεδο ‘Μοντέρνας προκατάληψης’ και το αντίστροφο.

9.5 Συζήτηση

Σύμφωνα με τα αποτελέσματα, για το σύνολο του δείγματος, η ‘Παλαιά προκατάληψη’ των εργαζομένων στους φορείς απεξάρτησης απέναντι στους χρήστες αναδεικνύεται σημαντικά υψηλότερη από τη ‘Μοντέρνα’ - αν και ομολογουμένως και οι δύο μορφές εκφράζονται σε μέτρια επίπεδα - πράγμα που έρχεται σε αντίθεση με τα ευρήματα των σχετικών ερευνών, οι οποίες βέβαια πραγματοποιήθηκαν σε άλλες χώρες

Επίπεδα
Παλαιάς και
Μοντέρνας
προκατάληψης

και με άλλες ομάδες στόχους (Akrami et al., 2000b, σ.310, Akrami et al., 2006, σ.610, 613, Meertens & Pettigrew, 1997, σ.63, Pedersen & Walker, 1997, σ.572, Pettigrew & Meertens, 1995, σ.64). Στην Αμερική και την Ευρώπη, όπου έχουν πραγματοποιηθεί οι μελέτες για τις νέες μορφές προκατάληψης τις τελευταίες δεκαετίες, η εκδήλωση ‘Παλαιάς προκατάληψης’, που είναι άμεση και θερμή, αποφεύγεται για λόγους προσαρμογής στο κοινωνικά επιθυμητό. Οι νέες αξίες της προστασίας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και των ίσων ευκαιριών τείνουν να εκτοπίζουν την ‘Παλαιά προκατάληψη’, αλλά επιτρέπουν μια πιο ‘δικαιολογημένη’ μορφή προκατάληψης να εκφραστεί, τη ‘Μοντέρνα προκατάληψη’, που είναι έμμεση και διακριτική (Brown, 1995, σ.109, Crandall, 1994, σ.889, Fiske, 1998, σ.359, Tougas et al., 1995, σ.843).

Η αντίθεση των ευρημάτων της παρούσας έρευνας με αυτά ξένων ερευνών για την προκατάληψη μπορεί να οφείλεται σε τρεις βασικούς λόγους. Κατά πρώτον, ίσως οφείλονται στο δείγμα και την ομάδα στόχο (στις προηγούμενες έρευνες το δείγμα – Αμερικανοί/Ευρωπαίοι πολίτες - προέρχονταν από το γενικό πληθυσμό και οι ομάδες στόχοι ήταν οι Μαύροι/μετανάστες), δηλαδή, επειδή οι εργαζόμενοι στους φορείς απεξάρτησης έρχονται σε επαφή με χρήστες που επιβεβαιώνουν παρά διαψεύδουν το στερεότυπο για την ομάδα των χρηστών (Cook, 1985, σ.453), αλλά και επειδή υπάρχει εστίαση στο στίγμα της ομάδας των χρηστών (Pettigrew & Tropp, 2005, σ.268) είναι πιθανόν το είδος αυτής της επαφής να μην μειώνει την παλαιά προκατάληψη απέναντί τους. Ωστόσο, πρέπει να επισημάνουμε ότι πιθανόν η προκατάληψη των εργαζομένων στους φορείς ενάντια στους χρήστες μπορεί να είναι χαμηλότερη απ’ ότι στο γενικό πληθυσμό, αλλά ελλείπει συγκριτικών στοιχείων επικεντρωμένα σε ό,τι παρατηρούμε στο συγκεκριμένο δείγμα. Κατά δεύτερον, τα ευρήματα μπορεί να οφείλονται σε ευρύτερη πολιτισμική διαφοροποίηση των Ελλήνων σε σχέση με άλλους Αμερικανούς/Ευρωπαίους, δηλαδή, στην Ελλάδα πιθανόν να μην αποθαρρύνεται η ανοιχτή έκφραση ωμής προκατάληψης και να μη χρειάζεται να υποκατασταθεί από νέες μορφές. Για παράδειγμα, το 1997 (Eurobarometer 48, βλ. Zick, Pettigrew, & Wagner, 2008, σ.239) το 71% των ερωτηθέντων ελλήνων – το μεγαλύτερο ποσοστό στις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης - πίστευαν ότι υπήρχαν «*πάρα πολλοί*» μετανάστες στη χώρα μας, ενώ το 2002 (European Social Survey 2002, βλ. Zick et al., 2008, σ.240) οι ερωτηθέντες έλληνες πίστευαν πολύ περισσότερο από τους άλλους κατοίκους ευρωπαϊκών χωρών ότι «*οι μετανάστες κάνουν τη χώρα μας χειρότερο μέρος για να ζει κανείς*». Κατά τρίτον, τα ευρήματα μπορεί να οφείλονται στην αδυναμία της κλίμακας ‘Μοντέρνας προκατάληψης’ να την ανιχνεύσει στο ελληνικό πολιτισμικό πλαίσιο. Σε

αυτή την ερμηνεία συνηγορεί το γεγονός ότι στην παρούσα έρευνα οι συμμετέχοντες δεν αρνούνται την ύπαρξη διάκρισης και έλλειψης υποστηρικτικών δράσεων για τους χρήστες, δηλαδή, δεν εκφράζουν ‘*άρνηση διάκρισης και υποστηρικτικών δράσεων*’, που αποτελεί σημαντικό παράγοντα στις κλίμακες μέτρησης της ‘*Μοντέρνας προκατάληψης*’ (Akrami et al, 2000a, Akrami et al, 2000b, Akrami et al., 2006, Green et al., 2006, Henry & Sears, 2002, McConahay, 1986, Sears & Henry, 2003, Sears et al., 1997, Swim et al., 1995, Tarman & Sears, 2005). Το πολιτισμικό πλαίσιο της Ελλάδας διαφέρει σημαντικά από εκείνο της Αμερικής, στην οποία κατά κύριο λόγο διαμορφώθηκαν οι κλίμακες μέτρησης της ‘*Μοντέρνας προκατάληψης*’ και αυτό ίσως τις καθιστά επισφαλείς για τη μέτρηση της προκατάληψης στη χώρα μας. Ζητήματα, όπως εκείνο των υποστηρικτικών δράσεων για ευπαθείς κοινωνικές ομάδες (που έχουν αναπτυχθεί στην Αμερική και σε άλλες χώρες) δεν είναι ιδιαίτερα ανεπτυγμένα στην Ελλάδα και άρα είναι παρακινδυνευμένο μέσω αυτών να καταγράψουμε την προκατάληψη νέας μορφής. Επίσης, οι εργαζόμενοι στους φορείς απεξάρτησης θα ήταν περίεργο να αρνούνται την ύπαρξη διάκρισης ενάντια στους χρήστες και να αρνούνται τις υποστηρικτικές δράσεις, ενώ οι ίδιοι συμμετέχουν σε αυτές και τις θεωρούν ελλείψεις.

Με βάση προηγούμενα ερευνητικά ευρήματα περιμέναμε οι δημογραφικές μεταβλητές, ‘*φύλο*’, ‘*ηλικία*’, ‘*μορφωτικό επίπεδο*’ και ‘*γεωγραφική περιοχή*’ να έχουν σημαντική επίδραση στα επίπεδα έκφρασης ‘*Παλαιάς*’ και ‘*Μοντέρνας προκατάληψης*’. Ωστόσο, τα αποτελέσματα της παρούσας έρευνας έδειξαν ότι οι ερωτώμενοι ανεξάρτητα από το φύλο τους, την ηλικία τους, και τη μόρφωσή τους τείνουν να εκφράζουν συνολική προκατάληψη (‘*Παλαιά*’ και ‘*Μοντέρνα*’) στον ίδιο βαθμό.

Φύλο, ηλικία,
μορφωτικό
επίπεδο,
γεωγραφική
περιοχή

Πιο συγκεκριμένα, τα αποτελέσματα αναφορικά με τη μεταβλητή του ‘*φύλου*’ έρχονται σε αντίθεση με εκείνα άλλων μελετητών που βρίσκουν σημαντική επίδραση αυτής της μεταβλητής στην έκφραση προκατάληψης. Στο σύνολο σχεδόν των μελετών οι άνδρες εκφράζουν σε υψηλότερο βαθμό τόσο ‘*Παλαιά*’ όσο και ‘*Μοντέρνα προκατάληψη*’ (Akrami et al., 2000b, Pedersen & Walker, 1997, Swim et al., 1995). Εξάιρεση αποτελούν οι μελέτες των Akrami et al. (2000a, σ.528) και Akrami et al. (2006, σ.614), όπου αν και οι άνδρες εκφράζουν περισσότερο προκατάληψη μοντέρνας μορφής, δε σημειώνεται φυλετική διαφοροποίηση στην έκφραση προκατάληψης παλαιάς μορφής.

Φύλο

Η έλλειψη ηλικιακής διαφοροποίησης στην έκφραση προκατάληψης που σημειώνεται στην παρούσα έρευνα, συμφωνεί με τα ερευνητικά αποτελέσματα των Pedersen & Walker (1997, σ.576). Όμως, έρχεται σε αντίθεση με την πλειοψηφία των μελετών (Meertens & Pettigrew, 1997, Pettigrew & Meertens, 1995, Sears et al., 1979,

Ηλικία

Sears et al., 1997, Tarman & Sears, 2005, Virtanen & Huddy, 1998, Weigel & Howes, 1985), στις οποίες τα μεγαλύτερα σε ηλικία άτομα εκφράζουν υψηλότερη ‘*Παλαιά*’ και ‘*Μοντέρνα προκατάληψη*’. Εξαιρέση αποτελεί η μελέτη του McClendon, (1985, σ.226) που αυτή η επίδραση επιβεβαιώνεται μόνο για τη νέα μορφής προκατάληψη και όχι για την παλαιάς μορφής. Μη συμβατά, όμως, είναι και τα αποτελέσματα της παρούσας έρευνας σύμφωνα με τα οποία τα άτομα μεγαλύτερης ηλικίας φάνηκε ότι προσλαμβάνουν τους χρήστες σε μεγαλύτερο βαθμό υπό όρους συμπεριφορικών διαστάσεων, αποδίδουν σε μεγαλύτερο βαθμό την εξαρτητική συμπεριφορά σε ενδογενή αίτια και εκφράζουν σε υψηλότερο βαθμό την άποψη ότι οι χρήστες αποτελούν ‘*κοινωνική απειλή*’ και ότι τα ίδια ‘*διαφοροποιούνται πολιτισμικά*’ από την ομάδα των χρηστών (δηλαδή ‘*Μοντέρνα προκατάληψη*’).

Τέλος, η έλλειψη διαφοροποίησης στην έκφραση προκατάληψης μεταξύ των συμμετεχόντων διαφορετικών μορφωτικών επιπέδων ομάδων έρχεται σε αντίθεση με το σύνολο των μελετών που καταγράφουν υψηλότερα επίπεδα έκφρασης προκατάληψης από τα πιο μορφωμένα άτομα (Henry & Sears, 2002, McClendon, 1985, Meertens & Pettigrew, 1997, Pedersen & Walker, 1997, Pettigrew & Meertens, 1995, Sears et al., 1979, Tarman & Sears, 2005, Virtanen & Huddy, 1998).

Η ομοφωνία των συμμετεχόντων στο βαθμό έκφρασης ‘*Παλαιάς*’ και ‘*Μοντέρνας προκατάληψης*’ ανεξάρτητα από το φύλο, την ηλικία και το επίπεδο μόρφωσής τους πιθανά να οφείλεται στον πληθυσμό του δείγματός μας. Πρόκειται για ένα πολύ μικρό μέρος του γενικού πληθυσμού, το οποίο έχει ‘εκπαιδευτεί’ για την αντιμετώπιση των προβλημάτων των χρηστών εξαρτητικών ουσιών κι επομένως, ενδέχεται οι στάσεις τους να έχουν διαμορφωθεί από κοινού μέσα σε ένα συγκεκριμένο θεραπευτικό πλαίσιο που εξομαλύνει τις διαφορές στην αντίληψη ανδρών και γυναικών, νέων και μεγαλύτερων σε ηλικία, ατόμων με υψηλότερη και χαμηλότερη μόρφωση.

Η ‘*γεωγραφική περιοχή*’, όμως, στην οποία ζουν και εργάζονται οι ερωτώμενοι εμφανίζει σημαντική κύρια επίδραση στη έκφραση προκατάληψης. Οι ερωτώμενοι από την επαρχία τείνουν να εκφράζουν σημαντικά υψηλότερο βαθμό ‘*Παλαιάς προκατάληψης*’ σε σχέση με τους ερωτώμενους αστικών περιοχών. Το ίδιο ισχύει και για τη ‘*Μοντέρνα προκατάληψη*’, αλλά η διαφορά είναι μικρότερη. Αυτή η διαπίστωση συμφωνεί με τα αποτελέσματα των Virtanen & Huddy (1998, σ.327), σύμφωνα με τα οποία οι ερωτώμενοι που κατάγονται από ‘*αγροτική περιοχή*’ εκφράζουν σε υψηλότερο βαθμό παλαιά μορφής φυλετική προκατάληψη σε σχέση με όσους κατάγονται από αστικές περιοχές. Αλλά, και στην παρούσα έρευνα οι προερχόμενοι από επαρχιακές περιοχές εκφράζουν περισσότερο κοινωνική αντιπαλότητα προς την ομάδα των χρηστών,

Μορφωτικό
επίπεδο

Γεωγραφική
περιοχή

απόρριψη και διάθεση αποφυγής κοινωνικών συναναστροφών με τα μέλη της (*‘Παλαιά προκατάληψη’*) και ότι *‘δεν υπάρχει πια διάκριση κατά των χρηστών και δε χρειάζονται υποστηρικτικές δράσεις για αυτούς’* (*‘Μοντέρνα προκατάληψη’*). Φαίνεται ότι τα άτομα που διαβιούν στην επαρχία κοινωνικοποιούνται σε ένα περιβάλλον που επιτρέπει σε μεγαλύτερο βαθμό από το αστικό την έκφραση απόψεων έντονης κοινωνικής κριτικής για ομάδες με παρεκκλίνουσα συμπεριφορά, αλλά και δηλώσεων αποφυγής συναναστροφών με αυτές τις ομάδες. Η αυξημένη έκφραση *‘Παλαιάς προκατάληψης’* στην επαρχία σε σύγκριση με τις αστικές περιοχές μπορεί να γίνει κατανοητή μέσα από το ερμηνευτικό πλαίσιο της Brewer (1999, σ.438), σύμφωνα με το οποίο οι αστικές περιοχές χαρακτηρίζονται από μια πολυπλοκότητα στη δομή με αποτέλεσμα να υπάρχουν αυξημένες πιθανότητες το ίδιο άτομο να εντάσσεται παράλληλα σε διάφορες κοινωνικές ομάδες. Αυτή η πολυπλοκότητα οδηγεί στις αστικές περιοχές σε αυξημένη ανεκτικότητα μεταξύ των ομάδων. Αντίθετα, στις επαρχιακές περιοχές η έλλειψη πολυπλοκότητας αυξάνει τις πιθανότητες για συγκρούσεις και άρα έκφραση πιο ακραίων προκατειλημμένων στάσεων. Αλλά, και οι Fosssett & Kiecolt (1989, σ.823) σημειώνουν ότι στις αστικές περιοχές οι κάτοικοι είναι πιο ανεκτικοί σε ποικίλες νόρμες, τρόπους ζωής και εθνικές ομάδες. Οι ίδιοι, μάλιστα, επιβεβαιώνουν μέσα από μελέτη τους ότι η υποστήριξη της ενσωμάτωσης φυλετικών ομάδων έχει θετική συσχέτιση με το μέγεθος της κοινότητας, δηλαδή, είναι πιο πιθανό να υποστηρίζεται στις αστικές περιοχές (Fosssett & Kiecolt (1989, σ.831).

Η επαγγελματική εμπειρία των συμμετεχόντων στον τομέα των εξαρτήσεων δεν είχε σημαντική επίδραση στο βαθμό έκφρασης προκατάληψης. Ωστόσο, σημαντική επίδραση στο βαθμό έκφρασης συνολικής προκατάληψης εμφανίζεται να έχει το *‘είδος απασχόλησης’* των συμμετεχόντων. Υψηλότερα επίπεδα *‘Παλαιάς προκατάληψης’* εμφανίζουν όσοι εργάζονται υπό καθεστώς πλήρους απασχόλησης σε σχέση με τους εργαζόμενους μερικής απασχόλησης, ενώ δεν υπάρχει σημαντική διαφορά μεταξύ των δύο κατηγοριών εργαζομένων ως προς τη *‘Μοντέρνα προκατάληψη’*. Οι Akrami et al. (2006, σ. 610), στη μελέτη τους βρίσκουν ότι ο παράγοντας *‘γνώση και εμπειρία με ανθρώπους με νοητική αναπηρία’*¹⁴⁹, έχει σημαντική επίδραση στη *‘Μοντέρνα προκατάληψη’*, όχι όμως και στην προκατάληψη παλαιάς μορφής. Δηλαδή, τα άτομα με τη μεγαλύτερη *‘γνώση και εμπειρία με ανθρώπους με νοητική αναπηρία’* εκφράζουν σε μικρότερο βαθμό *‘Μοντέρνα προκατάληψη’*. Σύμφωνα με αυτά τα αποτελέσματα, θα

Επαγγελματική
εμπειρία
Είδος
απασχόλησης

¹⁴⁹ Ο οποίος πιο αναλυτικά περιλαμβάνει τις εξής διαστάσεις: *‘εκπαίδευση για τα άτομα με νοητική αναπηρία’*, *‘εμπειρία για τα άτομα με νοητική αναπηρία’*, *‘γνωριμία με ανθρώπους με νοητική αναπηρία’*, *‘συναντήσεις με άτομα με νοητική αναπηρία’*, *‘μέλημα για άτομα με νοητική αναπηρία’*, *‘εργασία με άτομα με νοητική αναπηρία’* (Akrami et al., 2006, σ.611).

περιμέναμε οι συμμετέχοντες πλήρους απασχόλησης στην παρούσα έρευνα που έχουν αυξημένη γνώση κι εμπειρία με τους χρήστες σε σχέση με τους μερικώς απασχολούμενους να εκφράζουν σε μικρότερο βαθμό ‘*Μοντέρνα προκατάληψη*’, πράγμα που δεν επιβεβαιώνεται. Η αυξημένη έκφραση ‘*Παλαιάς προκατάληψης*’ εκ μέρους των εργαζόμενων με τη μεγαλύτερη επαγγελματική επαφή με τους χρήστες εντός του θεραπευτικού προγράμματος ενδεχομένως οφείλεται στο ότι δεν πληρείται η προϋπόθεση της συναναστροφής υπό όρους ισοτιμίας μεταξύ θεραπευτών και θεραπευόμενων. Ο κατώτερος ρόλος των θεραπευόμενων έναντι των θεραπευτών κατά τη διομαδική επαφή στις θεραπευτικές μονάδες ενδυναμώνει αντί να αναστέλλει τις αρνητικές στάσεις για την ομάδα των χρηστών (Brewer & Gaertner, 2001, σ.453, Brown, 1995, σ.242). Ακόμα οι αυξημένες επαφές των πλήρως απασχολούμενων με τους χρήστες σε ένα πλαίσιο, όπου υπάρχει υπερσυγκέντρωση των τελευταίων μπορεί να οδηγήσει σε όξυνση των αρνητικών στάσεων αντί για εξάλειψή τους (όπως επισημαίνουν οι Fossett & Kiecolt, 1989, σ.822 και οι Wagner et al., 2006, σ.383). Ενώ, η αυξημένη πιθανότητα για εμφάνιση επαγγελματικής κόπωσης εκ μέρους των πλήρως εργαζόμενων, μπορεί παράλληλα να συμβάλλει στη διατήρηση των αρνητικών στάσεων για τους χρήστες.

Σημαντική, ωστόσο, εμφανίζεται η επίδραση της ‘*επαγγελματικής εξειδίκευσης*’ των ερωτώμενων στην έκφραση συνολικής προκατάληψης. Πιο συγκεκριμένα, το ‘*ιατρικό προσωπικό*’ τείνει να εκφράζει σημαντικά υψηλότερη συνολική προκατάληψη από το ‘*θεραπευτικό προσωπικό*’. Το επαγγελματικό αντικείμενο των ιατρικών ειδικοτήτων επικεντρώνεται κυρίως γύρω από σωματικούς παράγοντες της εξάρτησης, επομένως είναι μειωμένες οι πιθανότητες να βιώνουν ‘*ενσυναίσθηση*’ για τους χρήστες, που θα μπορούσε να οδηγήσει σε μείωση της προκατάληψης (Kenworthy et al., 2005, σ.287, Pettigrew, 1998a, σ.70). Επίσης, οι επαγγελματίες αυτής της ειδικότητας συγκεντρώνονται περισσότερο στο φορέα ‘*ιατροφαρμακευτικής προσέγγισης*’ (75%) - σε σχέση με το φορέα ‘*ψυχοκοινωνικής προσέγγισης*’, όπου το 2,9% είναι ιατρικής ειδικότητας και το φορέα ‘*ψυχοθεραπευτικής προσέγγισης*’, που το 22,1% είναι ‘*ιατρικό προσωπικό*’¹⁵⁰ - ο οποίος προσελκύει ‘*δύσκολες*’ περιπτώσεις χρηστών (μεγαλύτερης ηλικίας, με ιστορικό προηγούμενων αποτυχιών στη θεραπεία από τα ναρκωτικά). Αντίθετα, το ‘*θεραπευτικό προσωπικό*’ έρχεται σε καθημερινές επαφές με τους χρήστες, οι οποίες επικεντρώνονται σε ζητήματα ψυχικής εξάρτησης και άρα η πληροφόρησή τους είναι πιο προσωπική και πολύπλευρη. Επίσης, το ‘*θεραπευτικό προσωπικό*’ αποτελεί σημαντικότερο μέρος της σύνθεσης των εργαζόμενων στο φορέα ‘*ψυχοκοινωνικής*

¹⁵⁰ Βλ. Πίνακας 1: Κατανομή ‘*επαγγελματικών εξειδικεύσεων*’ ανά ‘*φορέα απασχόλησης*’ των συμμετεχόντων’, Παράρτημα IV.

προσέγγισης’ (69% του συνόλου των εργαζομένων του φορέα) και στο φορέα *‘ψυχοθεραπευτικής προσέγγισης*’ (62,3% του συνόλου των εργαζομένων του φορέα) σε σχέση με το φορέα *‘ιατροφαρμακευτικής προσέγγισης*’ (45,2% του συνόλου των εργαζομένων στο φορέα)¹⁵¹. Οι επαφές, λοιπόν, των θεραπειών με τους θεραπευόμενους είναι συχνότερες στον πρώτο φορέα, που στηρίζεται σε μια κοινοβιακή αντίληψη για τη θεραπευτική διαδικασία, αλλά και στο δεύτερο φορέα, όπου οι θεραπευόμενοι είναι *‘εσώκλειστοι*’. Έτσι, το γεγονός ότι το *‘ιατρικό προσωπικό*’ έχει πιο σύντομες και λιγότερο προσωποποιημένες επαφές με τους χρήστες, σε αντίθεση με το *‘θεραπευτικό προσωπικό*’ που έχει μεγαλύτερες και πιο προσωποποιημένες επαφές, μπορεί σύμφωνα με τη Υπόθεση Επαφής στην πρώτη περίπτωση να οδηγεί σε όξυνση των προκατειλημμένων στάσεων και στη δεύτερη περίπτωση στην εξάλειψή τους. Πληρούνται, δηλαδή στη δεύτερη περίπτωση σε μεγαλύτερο βαθμό οι προϋποθέσεις της *‘δυνατότητας γνωριμίας*’ και της *ισοτιμίας ρόλων*, όπως ορίζεται από τον Allport (1954) (Brewer & Gaertner, 2001, σ.452, 453, Brown, 1995, σ.239, 242), αλλά και το συναισθηματικό δέσιμο μέσω της *‘ενσυναίσθησης*’ του θεραπευτή για το θεραπευόμενο (Pettigrew, 1998a).

Η ανάλυση διακύμανσης έδειξε ότι ο παράγοντας *‘φορέας απασχόλησης*’ έχει στατιστικά σημαντική επίδραση στη συνολική προκατάληψη. Ωστόσο, όπως έδειξε η σημαντική αλληλεπίδραση μεταξύ φορέα και είδους προκατάληψης, αυτή η επίδραση περιορίζεται στην *‘Παλαιά προκατάληψη*’, δηλαδή, δεν υπάρχει διαφορά μεταξύ φορέων αναφορικά με την *‘Μοντέρνα προκατάληψη*’. Οι εργαζόμενοι στο *‘φορέα ιατροφαρμακευτικής προσέγγισης*’ εκφράζουν *‘Παλαιά προκατάληψη*’ σε σημαντικά υψηλότερο βαθμό από όλους τους άλλους, ενώ οι ερωτώμενοι του *‘φορέα ψυχοθεραπευτικής προσέγγισης*’ εκφράζουν *‘Παλαιά προκατάληψη*’ σε σημαντικά χαμηλότερο βαθμό από τους υπόλοιπους. Ο φορέας *‘ιατροφαρμακευτικής προσέγγισης*’ είναι εκείνος που εφαρμόζει τη θεραπεία της ψυχοσωματικής εξάρτησης μέσα από τη χορήγηση υποκατάστατων. Το θεραπευτικό του πρόγραμμα οικοδομείται γύρω από τον προσδιορισμό της κατάλληλης φαρμακευτικής αγωγής για κάθε χρήστη και οι ψυχοθεραπευτικές διαδικασίες έρχονται σε δεύτερη προτεραιότητα (χωρίς, βέβαια, να υποτιμώνται). Η επικέντρωση της θεραπευτικής παρέμβασης σε βιολογικούς παράγοντες και το υψηλό ενδιαφέρον για τη σωματική υγεία των χρηστών ενδεχομένως καλλιεργούν στους εργαζόμενους του εν λόγω φορέα την εικόνα του χρήστη ως *‘ασθενούς*’. Πράγμα, το οποίο έγινε εμφανές από τα αποτελέσματα της παρούσας έρευνας, όπου οι

Φορέας

¹⁵¹ Βλ. Πίνακας 1: Κατανομή *‘επαγγελματικών εξειδικεύσεων*’ ανά *‘φορέα απασχόλησης*’ των συμμετεχόντων’, Παράρτημα IV.

εργαζόμενοι στο φορέα ‘ιατροφαρμακευτικής προσέγγισης’ αποδίδουν σε μεγαλύτερο βαθμό από τους υπόλοιπους την εξαρτητική συμπεριφορά των χρηστών σε παράγοντες παθολογίας της προσωπικότητας (‘*ψυχολογιοποίηση*’), ιατρικούς παράγοντες (‘*ιατρικοποίηση*’) και γενετικούς παράγοντες (‘*γενετική απόδοση*’). Ο θεραπευόμενος ως ‘ασθενής’ τοποθετείται ενδεχομένως σε μία θέση χαμηλότερης ισχύος από το θεραπευτή κατά την αλληλεπίδραση εντός του θεραπευτικού πλαισίου. Συνεπώς, οι αυξημένες πιθανότητες για άνισες συναναστροφές με τα μέλη της ομάδας των χρηστών-ασθενών – που βρίσκονται στη θέση χαμηλότερου status - αυξάνουν τις πιθανότητες αυτές οι επαφές να μην οδηγούν στη μείωση των προκατειλημμένων αντιλήψεων για τους χρήστες, αλλά στην ενδυνάμωσή τους (Brewer & Brown, 1998, σ.577, Brewer & Gaertner, 2001, σ.453, Brown, 1995, σ.242). Ενώ, το γεγονός ότι σε αυτό το φορέα εντάσσονται για θεραπεία οι ‘δύσκολες’ περιπτώσεις χρηστών, που δεν μπορούν να προσδοκούν στην πλήρη απεξάρτηση, αλλά σε μια μακροχρόνια φαρμακευτική αγωγή, υπερεκθέτει τους εργαζόμενους σε αυτό το φορέα σε έναν πληθυσμό χρηστών που επιβεβαιώνει το αρνητικό στερεότυπο (Fossett & Kiecolt, 1989, σ. 822, Wagner et al., 2006, σ.383). Ωστόσο, στο φορέα ‘*ψυχοθεραπευτικής προσέγγισης*’ η θεραπεία επικεντρώνεται πρώτιστα στη ψυχική απεξάρτηση και παράλληλα στην ανάπτυξη ικανοτήτων διαπροσωπικής επαφής και ‘οργάνωσης’ της ζωής μέσα από δραστηριότητες εργασιοθεραπείας κι εργασίας μέσω τέχνης. Μέσα από τις συγκεκριμένες θεραπευτικές δραστηριότητες θεραπευτές και θεραπευόμενοι έρχονται ενδεχομένως σε επαφή υπό συνθήκες περισσότερης ισοτιμίας και υπάρχουν αυξημένες πιθανότητες οι θεραπευτές να προσεγγίζουν τους θεραπευόμενους με ‘ενσυναίσθηση’ (Pettigrew, 1989a, σ. 65,70). Δηλαδή, οι προϋποθέσεις για να λειτουργήσει η Υπόθεση Επαφής είναι σε αυτό το φορέα ευνοϊκότερες και πιθανά σε αυτό να οφείλεται η μειωμένη έκφραση ωμής προκατάληψης από τους εργαζόμενους στο φορέα ‘*ψυχοθεραπευτικής προσέγγισης*’.

Τέλος, ένα σημαντικό εύρημά μας, που συμφωνεί με εκείνα των άλλων μελετητών της προκατάληψης, είναι ότι ‘*Παλαιά*’ και ‘*Μοντέρνα προκατάληψη*’ είναι δύο διαφορετικά είδη προκατάληψης με θετική συσχέτιση (Akrami et al., 2000a, σ.526, Akrami et al., 2000b, σ.310, Akrami et al., 2006, σ. 610, Pedersen & Walker, 1997, σ.572, Pettigrew & Meertens, 1995, σ.65, Tarman & Sears, 2005, σ.754, Weigel & Howes, 1985, σ.123). Ενισχύεται, έτσι, η άποψη ότι τα δύο είδη προκατάληψης έχουν ουσιώδεις ποιοτικές διαφορές, αλλά και ότι όσο περισσότερο τα άτομα φέρουν τη μία τόσο περισσότερο είναι πιθανό να είναι φορείς και της άλλης.

Σχέση Παλαιάς
και Μοντέρνας
προκατάληψης

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 10. ΟΙ ΘΕΡΑΠΕΥΤΙΚΟΙ ΣΤΟΧΟΙ

10.1 Εισαγωγή

Η μελέτη της προκατάληψης και των νέων μορφών της είναι σημαντική, γιατί η οποιασδήποτε μορφής προκατάληψη συνδέεται με πιο συγκεκριμένες στάσεις απέναντι στις ομάδες στόχους και συμπεριφορικές προθέσεις, που έχουν σημαντικές συνέπειες για τα μέλη αυτών των ομάδων.

Σχετικές έρευνες έχουν δείξει τις επιδράσεις διαφόρων νέων μορφών προκατάληψης στις στάσεις απέναντι σε διάφορα θέματα. Για παράδειγμα, οι Green et al. (2006) μελέτησαν επιδράσεις του *‘Συμβολικού ρατσισμού’* στις στάσεις των ατόμων για την αντεγκληματική πολιτική. Χρησιμοποιώντας ως ανιχνευτικό μέσο τις αποδόσεις των ερωτώμενων για το έγκλημα, διαπίστωσαν ότι τα άτομα που αποδίδουν την παραβατικότητα σε ενδογενή αίτια (*‘Εσωτερικός Συμβολικός Ρατσισμός’*) τείνουν να υποστηρίζουν τιμωρητικές αντεγκληματικές πολιτικές (που στοχεύουν στην τιμωρία των παραβατών και την ελαχιστοποίηση της πιθανότητας για μελλοντική παραβατική συμπεριφορά). Ενώ, τα άτομα που αποδίδουν την παραβατικότητα σε εξωγενή αίτια (*‘Εξωτερικός Συμβολικός Ρατσισμός’*) τείνουν μην υποστηρίζουν τις αποτρεπτικές αντεγκληματικές πολιτικές (που στοχεύουν στην αντιμετώπιση δομικών αιτιογενών καταστάσεων της εγκληματικότητας, όπως η φτώχεια, η ανεργία, η έλλειψη εκπαίδευσης). Επίσης, οι Swim et al. (1995) σε σχετική μελέτη για τις αποδόσεις των δύο φύλων αναφορικά με τον εργασιακό αποκλεισμό των γυναικών (σε κάποιες επαγγελματικές ειδικότητες που ανδροκρατούνται) βρήκαν τα εξής: άνδρες και γυναίκες που εκφράζουν σε υψηλό βαθμό *‘Μοντέρνο σεξισμό’* αποδίδουν αυτό τον αποκλεισμό περισσότερο σε ενδογενείς αποδόσεις (*‘βιολογικές διαφορές’*) και λιγότερο σε εξωγενείς αποδόσεις (*‘κοινωνικοποίηση’, ‘διάκριση κατά των γυναικών’*).

Στην παρούσα έρευνα, όπου οι συμμετέχοντες είναι εργαζόμενοι σε φορείς ανεξάρτησης και η ομάδα στόχος είναι οι χρήστες, θεωρήθηκε σημαντικό να μελετηθεί αν η προκατάληψη – μεταξύ άλλων – επηρεάζει τον τρόπο με τον οποίο οι συμμετέχοντες αντιλαμβάνονται το στόχο της επιτυχούς θεραπευτικής παρέμβασης, εφόσον αποδέκτες του θεραπευτικού στόχου είναι οι ίδιοι οι χρήστες. Για το σκοπό αυτό, οι συμμετέχοντες κλήθηκαν να απαντήσουν σε ποιο βαθμό πιστεύουν ότι μια σειρά επί μέρους στόχων πρέπει να έχουν επιτευχθεί προκειμένου να θεωρηθεί η θεραπευτική τους παρέμβαση επιτυχής για το θεραπευόμενο. Αρχικά, λοιπόν, εξετάστηκαν οι απόψεις των εργαζομένων στους φορείς ανεξάρτησης για την υιοθέτηση θεραπευτικών στόχων.

Ετέθησαν τα εξής ερωτήματα: α) ποιες είναι οι βασικές κατηγορίες θεραπευτικών στόχων β) σε ποιο βαθμό οι συμμετέχοντες υιοθετούν τους διάφορους θεραπευτικούς στόχους και γ) εάν υπάρχουν διαφοροποιήσεις στο βαθμό που οι συμμετέχοντες υιοθετούν τον εκάστοτε θεραπευτικό στόχο με βάση τα κοινωνιο-δημογραφικά τους χαρακτηριστικά.

10.2 Κατηγορίες των θεραπευτικών στόχων επιτυχούς παρέμβασης

Οι 23 ερωτήσεις που είχαν σχεδιαστεί για τη μέτρηση των απόψεων των συμμετεχόντων για την υιοθέτηση θεραπευτικών στόχων υποβλήθηκαν σε Ανάλυση Παραγόντων (Principal Components, Varimax Rotation). Η Ανάλυση αυτή ανέδειξε ένα σύνολο 7 παραγόντων, που εξηγούσαν το 70.37% της διακύμανσης. Μετά από μελέτη του Scree plot αποφασίστηκε να εφαρμοστεί νέα Παραγοντική Ανάλυση με περιορισμό τεσσάρων παραγόντων, οι οποίοι τελικά εξηγούσαν το 55.19% της διακύμανσης (Πίνακας 10.1). Ωστόσο, από τις 23 ερωτήσεις που είχαν σχεδιαστεί αρχικά, δύο δε φόρτωναν σε κανένα παράγοντα της Παραγοντικής Ανάλυσης. Πρόκειται για τις δηλώσεις: «Μη συναναστροφή με άλλους χρήστες» και «Αντιμετώπιση σωματικών ασθενειών».

Πίνακας 10.1: Αποτελέσματα Παραγοντικής Ανάλυσης των ερωτήσεων που αφορούν τις απόψεις των ερωτομένων για τους θεραπευτικούς στόχους

Ερώτηση	M.O. (S.D.)	Παράγοντας 1 Αποκατάσταση ψυχικής υγείας	Παράγοντας 2 Ανάπτυξη προσαρμοστικών συμπεριφορών	Παράγοντας 3 Τροποποίηση χαρακτηριστικών περιθωριοποίησης	Παράγοντας 4 Μείωση της βλάβης
Αντιμετώπιση ψυχιατρικών προβλημάτων των ίδιων των χρηστών	5.70 (1.09)	.877			
Αντιμετώπιση ψυχολογικών προβλημάτων των ίδιων των χρηστών	5.94 (.92)	.847			
Αντιμετώπιση των διαταραχών της προσωπικότητας	5.64 (1.06)	.840			
Αντιμετώπιση συμπτωμάτων συνδρόμου κατάθλιψης	5.57 (1.00)	.820			
Αντιμετώπιση ψυχώσεων	5.47 (1.23)	.803			

Αντιμετώπιση της συναισθηματικής αστάθειας	5.92 (.88)	.737			
Αποφυγή παραίτησης από δυσκολίες στην καθημερινή ζωή	5.89 (1.11)		.798		
Αποφυγή παραίτησης από υποχρεώσεις	5.72 (1.36)		.758		
Ανάπτυξη κοινωνικών δεξιοτήτων του ατόμου	5.78 (.91)		.683		
Βελτίωση των σχέσεων μέσα στο οικογενειακό περιβάλλον	5.74 (.89)		.549		
Εξάλειψη της παραβατικής συμπεριφοράς	6.21 (.87)		.527		
Βελτίωση του μορφωτικού επιπέδου του ατόμου	4.90 (1.27)		.483		
Εξάλειψη της συμπεριφοράς χρήσης ναρκωτικών ουσιών	6.15 (.89)		.446		
Αλλαγή στη νοοτροπία για την εξωτερική εμφάνιση	4.16 (1.62)			.834	
Αλλαγή στην επιλογή ρούχων	3.35 (1.59)			.815	
Εξάλειψη του γλωσσικού κώδικα της 'πίατσας' των χρηστών	5.01 (1.51)			.653	
Φροντίδα της προσωπικής υγιεινής	5.83 (1.03)			.517	
Αλλαγή στην προσωπικότητα του ατόμου	4.62 (1.32)			.457	
Βελτίωση του κοινωνικοοικονομικού επιπέδου του ατόμου	5.01 (1.78)			.414	
Εκμάθηση δεξιοτήτων για τη 'σωστή χρήση' των ναρκωτικών ουσιών	3.30 (1.94)				.867
Εκμάθηση δεξιοτήτων για τη μείωση των σωματικών κινδύνων από την κατανάλωση ναρκωτικών ουσιών	3.94 (2.07)				.836

Σημ.: 7βάθμια κλίμακα (όπου 1= «Καθόλου» και 7= «Απόλυτα») με θεωρητικό μέσο όρο 4

Ο 1^{ος} παράγοντας, στον οποίο φορτώνουν 6 ερωτήσεις και εξηγεί το 19.91% της διακύμανσης ονομάστηκε 'Αποκατάσταση ψυχικής υγείας', καθώς εδώ φορτώνουν ερωτήσεις που αφορούν την αντιμετώπιση της ψυχικής υγείας των χρηστών που βρίσκονται στα προγράμματα απεξάρτησης. Πρόκειται για δηλώσεις, όπως

«Αντιμετώπιση ψυχιατρικών προβλημάτων των ίδιων των χρηστών», «Αντιμετώπιση διαταραχών προσωπικότητας» και «Αντιμετώπιση της συναισθηματικής αστάθειας».

Ο 2^{ος} παράγοντας, στον οποίο φορτώνουν 7 ερωτήσεις και εξηγεί το 14.39% της διακύμανσης, ονομάστηκε *‘Ανάπτυξη προσαρμοστικών συμπεριφορών’*. Σε αυτόν φορτώνουν δηλώσεις που αφορούν την ανάπτυξη συμπεριφορών προσαρμογής στις κοινωνικές νόρμες. Πρόκειται για συμπεριφορές των χρηστών που αφορούν τόσο σε ατομικό επίπεδο (όπως, *«Αποφυγή παραίτησης από δυσκολίες στην καθημερινή ζωή»*, *«Εξάλειψη της παραβατικής συμπεριφοράς»*) όσο και σε επίπεδο διαπροσωπικών επαφών (οικογενειακό και κοινωνικό επίπεδο) (όπως *«Βελτίωση των σχέσεων μέσα στο οικογενειακό περιβάλλον»*, *«Ανάπτυξη κοινωνικών δεξιοτήτων του ατόμου»*).

Ο 3^{ος} παράγοντας, ο οποίος εξηγεί το 12.57% της διακύμανσης, ονομάστηκε *‘Τροποποίηση χαρακτηριστικών περιθωριοποίησης’*, καθώς εδώ περιλαμβάνονται 6 ερωτήσεις που έχουν να κάνουν με την τροποποίηση χαρακτηριστικών που παραπέμπουν σε περιθωριοποίηση των χρηστών, όπως *«Αλλαγή στη νοοτροπία για την εξωτερική εμφάνιση»*, *«Εξάλειψη του γλωσσικού κώδικα της ‘πίτσας’ των χρηστών»*, *«Βελτίωση του κοινωνικοοικονομικού επιπέδου του ατόμου»*.

Ο 4^{ος} παράγοντας εξηγεί το 8.30% της διακύμανσης και ονομάστηκε *‘Μείωση της βλάβης»*. Σε αυτόν φορτώνουν 2 ερωτήσεις που αφορούν την κατά το δυνατόν ασφαλέστερη κατανάλωση των τοξικών ουσιών με σκοπό τη μείωση των βλαβών από τη χρήση τους. Πρόκειται για τις δηλώσεις: *«Εκμάθηση δεξιοτήτων για τη ‘σωστή χρήση’ των ναρκωτικών ουσιών»* και *«Εκμάθηση δεξιοτήτων για τη μείωση των σωματικών κινδύνων από την κατανάλωση ναρκωτικών ουσιών»*.

Οι δείκτες αξιοπιστίας εσωτερικής συνοχής των τεσσάρων αυτών παραγόντων ήταν εξαιρετικά ικανοποιητικοί (1^{ος} παράγοντας, $\alpha = .916$, 2^{ος} παράγοντας, $\alpha = .774$), 3^{ος} παράγοντας, $\alpha = .729$, 4^{ος} παράγοντας, $\alpha = .838$). Από τη στιγμή που πληρούνται οι δύο βασικές προϋποθέσεις της εννοιολογικής συνοχής και της ικανοποιητικής αξιοπιστίας των παραγόντων, που προέκυψαν από την Ανάλυση Παραγόντων, δημιουργήθηκαν τέσσερις νέοι δείκτες (ένας για κάθε παράγοντα), που αποτελούν το μέσο όρο των τιμών των απαντήσεων των ερωτώμενων στις ερωτήσεις που φορτώνουν σε κάθε παράγοντα (βλ. Πίνακας 10.1). Οι νέοι δείκτες που αντανakλούν το βαθμό στον οποίο οι συμμετέχοντες υιοθετούν τον καθένα από τους τέσσερις θεραπευτικούς στόχους χρησιμοποιήθηκαν στις ακόλουθες αναλύσεις.

10.3 Βαθμός υιοθέτησης των τεσσάρων θεραπευτικών στόχων από τους συμμετέχοντες

Για να διερευνηθεί ο βαθμός υιοθέτησης από πλευράς των συμμετεχόντων των τεσσάρων θεραπευτικών στόχων έγιναν τέσσερις αναλύσεις (one sample t-tests) (Πίνακας 10.2).

Πίνακας 10.2: Μέσοι όροι και τυπικές αποκλίσεις των τιμών για την υιοθέτηση των τεσσάρων θεραπευτικών στόχων

	M.O.	S.D.	t
Αποκατάσταση ψυχικής υγείας	5.71	.875	t(430)=40.65, p=000
Ανάπτυξη προσαρμοστικών συμπεριφορών	5.77	.695	t(430)=52.92, p=.000
Τροποποίηση χαρακτηριστικών περιθωριοποίησης	4.66	.975	t(429)=14.21, p=.000
Μείωση της βλάβης	3.63	1.865	t(434)=-4.08, p=.000

Σημ.: 7βάθμια κλίμακα (όπου 1= «Καθόλου» και 7= «Απόλυτα») με θεωρητικό μέσο όρο 4

Όπως βλέπουμε στον Πίνακα 10.2 ο βαθμός στον οποίο οι συμμετέχοντες υιοθετούν την ‘Αποκατάσταση της ψυχικής υγείας’ των χρηστών ως θεραπευτικό στόχο (M=5.71) ήταν στατιστικά σημαντικά υψηλότερος από το θεωρητικό μέσο της 7βάθμιας κλίμακας (4) [t(430)=40.65, p=000]. Δηλαδή, οι συμμετέχοντες έτειναν να υιοθετούν σε πολύ μεγάλο βαθμό την ‘Αποκατάστασης της ψυχικής υγείας’ των χρηστών ως θεραπευτικό τους στόχο. Ο βαθμός υιοθέτησης της ‘Ανάπτυξης προσαρμοστικών συμπεριφορών’ στους χρήστες (M=5.77) ήταν στατιστικά σημαντικά υψηλότερος από το θεωρητικό μέσο της 7βάθμιας κλίμακας (4) [t(430)=52.92, p=.000]. Δηλαδή, οι συμμετέχοντες έτειναν να υιοθετούν σε πολύ μεγάλο βαθμό αυτό το θεραπευτικό στόχο. Ο βαθμός υιοθέτησης της ‘Τροποποίησης των χαρακτηριστικών περιθωριοποίησης’ (M=4.66) των χρηστών ήταν στατιστικά σημαντικά υψηλότερος από το θεωρητικό μέσο της 7βάθμιας κλίμακας (4) [t(429)=14.21, p=.000]. Έτσι, οι συμμετέχοντες έτειναν σε μεγάλο βαθμό να υιοθετούν αυτό το θεραπευτικό στόχο. Τέλος, ο βαθμός υιοθέτησης της ‘Μείωσης της βλάβης’ (M=3.63) των χρηστών ως θεραπευτικού στόχου από τους συμμετέχοντες ήταν στατιστικά σημαντικά χαμηλότερος από το θεωρητικό μέσο της 7βάθμιας κλίμακας (4) [t(434)=-4.08, p=.000]. Δηλαδή, οι συμμετέχοντες έτειναν να υιοθετούν σε μικρό βαθμό το θεραπευτικό στόχο της ‘Μείωσης της βλάβης’ των χρηστών. Από το σύνολο των συμμετεχόντων, φαίνεται να υιοθετούνται σε μεγάλο βαθμό και εξίσου οι στόχοι της ‘Αποκατάστασης της ψυχικής υγείας’ και της ‘Ανάπτυξης

προσαρμοστικών συμπεριφορών και ακολουθεί η *Τροποποίηση των χαρακτηριστικών περιθωριοποίησης*, ενώ η *Μείωση της βλάβης* δεν φαίνεται να αποτελεί προτεραιότητα.

10.4 Διαφοροποίηση στο βαθμό υιοθέτησης των τεσσάρων θεραπευτικών στόχων με βάση τα κοινωνιο-δημογραφικά χαρακτηριστικά του δείγματος

Από τις αναλύσεις που πραγματοποιήθηκαν οι ερωτώμενοι δεν εμφανίζονται να διαφοροποιούνται ως προς το βαθμό υιοθέτησης των τεσσάρων θεραπευτικών στόχων με βάση το *φύλο* και το *είδος της απασχόλησής τους*. Δηλαδή, οι ερωτώμενοι τείνουν να υιοθετούν τους τέσσερις θεραπευτικούς στόχους στον ίδιο βαθμό ανεξάρτητα από το αν είναι άνδρες ή γυναίκες και αν εργάζονται πλήρως ή μερικώς στο φορέα απεξάρτησης.

10.4.1 Υιοθέτηση θεραπευτικών στόχων με βάση την ηλικία των συμμετεχόντων

Για να διερευνήσουμε την πιθανή διαφοροποίηση στην υιοθέτηση επαγγελματικών στόχων από τους συμμετέχοντες ανάλογα με την ηλικία τους, πραγματοποιήθηκαν τέσσερις αναλύσεις (independent samples t-tests) (Πίνακας 10.3).

Όπως βλέπουμε στον Πίνακα 10.3, αναφορικά με την υιοθέτηση της *Αποκατάστασης της ψυχικής υγείας* των χρηστών ως θεραπευτικού στόχου, οι συμμετέχοντες που ήταν 35 ετών και άνω έτειναν να υιοθετούν αυτό το στόχο σε μεγαλύτερο βαθμό (M=5.82) από τους συμμετέχοντες που ήταν κάτω των 35 ετών (M=5.62) . επίσης, αναφορικά με την υιοθέτηση της *Μείωσης της βλάβης* οι συμμετέχοντες που ήταν άνω των 35 ετών (M=3.85) έτειναν να υιοθετούν αυτό το θεραπευτικό στόχο σε μεγαλύτερο βαθμό από τους συμμετέχοντες που ήταν 35 ετών και κάτω (M=3.45). Συμπερασματικά, οι ερωτώμενοι μεγαλύτερης ηλικίας (35 ετών και άνω) τείνουν να υιοθετούν ως θεραπευτικούς στόχους την *Αποκατάσταση της ψυχικής υγείας* και τη *Μείωσης της βλάβης* των χρηστών σε μεγαλύτερο βαθμό από τους ερωτώμενους μικρότερης ηλικίας (κάτω των 35 ετών). Αντίθετα, όλοι οι ερωτώμενοι, ανεξάρτητα από την ηλικία τους, υιοθετούν ως θεραπευτικούς στόχους την *Ανάπτυξη προσαρμοστικών συμπεριφορών* και την *Τροποποίηση των χαρακτηριστικών της περιθωριοποίησης* από τους χρήστες στον ίδιο βαθμό.

Πίνακας 10.3: Μέσοι όροι και τυπικές αποκλίσεις του βαθμού υιοθέτησης των 4 θεραπευτικών στόχων ανάλογα με την ηλικία των συμμετεχόντων

	Ηλικία	M.O.	S.D.	t
Αποκατάσταση ψυχικής υγείας	Κάτω των 35 ετών	5.62	.857	t(429)=-2.27, p=.024
	35 ετών και άνω	5.82	.888	
Ανάπτυξη προσαρμοστικών συμπεριφορών	Κάτω των 35 ετών	5.79	.690	t(429)=.67, p=.499, n.s.
	35 ετών και άνω	5.74	.702	
Τροποποίηση χαρακτηριστικών περιθωριοποίησης	Κάτω των 35 ετών	4.60	.966	t(428)=-1.41, p=.157, n.s.
	35 ετών και άνω	4.74	.984	
Μείωση της βλάβης	Κάτω των 35 ετών	3.45	1.784	t(433)=-2.21, p=.027
	35 ετών και άνω	3.85	1.946	

Σημ: Κάτω των 35 ετών (N=256), Άνω των 35 ετών (N=203)

10.4.2 Υιοθέτηση θεραπευτικών στόχων με βάση το μορφωτικό επίπεδο των συμμετεχόντων

Για να διερευνηθεί εάν και κατά πόσο το μορφωτικό επίπεδο των συμμετεχόντων συμβάλλει στη διαφοροποίηση της υιοθέτησης των θεραπευτικών στόχων έγιναν τέσσερις μονοπαραγοντικές αναλύσεις διακύμανσης (one-way ANOVAs) (Πίνακας 10.4).

Οι αναλύσεις έδειξαν μία μόνο στατιστικά σημαντική διαφοροποίηση [$F(2,427)=5.44, p=.005$]. Οι ερωτώμενοι που είναι απόφοιτοι Λυκείου ($M=4.91$) φαίνεται ότι υιοθετούσαν σε μεγαλύτερο βαθμό ως θεραπευτικό στόχο την ‘*Τροποποίηση των χαρακτηριστικών περιθωριοποίησης*’ των χρηστών από τους ερωτώμενους που είναι κάτοχοι μεταπτυχιακού/διδακτορικού ($M=4.44$), ενώ οι απόφοιτοι ΑΕΙ/ΤΕΙ ($M=4.68$) δε διαφέρουν στην υιοθέτηση αυτού του στόχου από τις άλλες ομάδες.

Πίνακας 10.4: Μέσοι όροι και τυπικές αποκλίσεις του βαθμού υιοθέτησης των 4 θεραπευτικών στόχων ανάλογα με το μορφωτικό επίπεδο των συμμετεχόντων

	Μ.Ο. (S.D.)			F
	Απόφοιτος Λυκείου	Απόφοιτος ΑΕΙ/ΤΕΙ	Κάτοχος μεταπτυχιακού /διδακτορικού	
Αποκατάσταση ψυχικής υγείας	5.87 (.890)	5.67 (.864)	5.68 (.881)	F(2,428)=1.75, p=.174, n.s.
Ανάπτυξη προσαρμοστικών συμπεριφορών	5.88 (.758)	5.71 (.714)	5.81 (.583)	F(2,428)=2.20, p=.111, n.s.
Τροποποίηση χαρακτηριστικών περιθωριοποίησης	4.91 ^a (1.109)	4.68 (.935)	4.44 ^a (.918)	F(2,427)=5.44, p=.005
Μείωση της βλάβης	3.60 (1.926)	3.74 (1.890)	3.41 (1.75)	F(2,432)=1.20, p=.300, n.s.

Σημ: Οι μέσοι όροι με κοινό εκθέτη διαφέρουν στατιστικά σημαντικά μεταξύ τους

Απόφοιτοι Λυκείου (N=84), Απόφοιτοι ΑΕΙ/ΤΕΙ (N=257), Κάτοχοι μεταπτυχιακού/διδακτορικού (N=117)

Συμπερασματικά, οι ερωτώμενοι, ανεξάρτητα από το μορφωτικό τους επίπεδο, υιοθετούν ως θεραπευτικούς στόχους την ‘Αποκατάσταση της ψυχικής υγείας’, την ‘Ανάπτυξη προσαρμοστικών συμπεριφορών’ και τη ‘Μείωση της βλάβης’ των χρηστών στον ίδιο βαθμό. Όμως η ‘Τροποποίηση των χαρακτηριστικών περιθωριοποίησης’ των χρηστών φαίνεται ότι τείνει να υιοθετείται ως θεραπευτικός στόχος σε μεγαλύτερο βαθμό από τα άτομα με το χαμηλότερο μορφωτικό επίπεδο.

10.4.3 Υιοθέτηση θεραπευτικών στόχων των συμμετεχόντων με βάση τη γεωγραφική περιοχή λειτουργίας της θεραπευτικής μονάδας

Για να διερευνήσουμε εάν υπάρχουν διαφορές στην υιοθέτηση θεραπευτικών στόχων των ερωτώμενων ανάμεσα σε όσους εργάζονται σε θεραπευτικές μονάδες που λειτουργούν σε αστικές περιοχές και σε μονάδες που λειτουργούν σε επαρχιακές περιοχές πραγματοποιήθηκαν τέσσερις αναλύσεις (independent samples t-tests) (Πίνακας 10.5).

Σύμφωνα με τον Πίνακα 10.5, οι ερωτώμενοι που προέρχονται από αστικές περιοχές (M=3.51) υιοθετούν σε μικρότερο βαθμό ως θεραπευτικό τους στόχο τη ‘Μείωσης της βλάβης’ των χρηστών από όσους προέρχονται από επαρχιακές περιοχές (M=4.02).

Πίνακας 10.5: Μέσοι όροι και τυπικές αποκλίσεις του βαθμού υιοθέτησης των 4 θεραπευτικών στόχων ανάλογα με τη γεωγραφική περιοχή λειτουργίας της θεραπευτικής μονάδας των συμμετεχόντων

	Γεωγραφική περιοχή	M.O.	S.D.	t
Αποκατάσταση ψυχικής υγείας	Αστική	5.71	.895	t(429)=-.02, p=.982, n.s.
	Επαρχία	5.71	.814	
Ανάπτυξη προσαρμοστικών συμπεριφορών	Αστική	5.75	.658	t(429)=-1.06, p=.288, n.s.
	Επαρχία	5.83	.798	
Τροποποίηση χαρακτηριστικών περιθωριοποίησης	Αστική	4.64	.969	t(428)=-1.02, p=.305, n.s.
	Επαρχία	4.75	.993	
Μείωση της βλάβης	Αστική	3.51	1.864	t(433)=-2.46, p=.014
	Επαρχία	4.02	1.825	

Σημ.: Αστική (N=348), Επαρχία (N=111)

Συμπερασματικά, οι ερωτώμενοι, ανεξάρτητα από τη γεωγραφική περιοχή στην οποία διαμένουν και εργάζονται υιοθετούν ως θεραπευτικούς στόχους την ‘Αποκατάσταση της ψυχικής υγείας’, την ‘Ανάπτυξη προσαρμοστικών συμπεριφορών’ και την ‘Τροποποίηση της συμπεριφοράς χρήσης’ των χρηστών στον ίδιο βαθμό. Όμως, ως προς τη ‘Μείωση της βλάβης’ τα άτομα που προέρχονται από αστική περιοχή υιοθετούν σε μικρότερο βαθμό αυτό το θεραπευτικό στόχο.

10.4.4 Υιοθέτηση θεραπευτικών στόχων με βάση την επαγγελματική εμπειρία των συμμετεχόντων στον τομέα των εξαρτήσεων

Για να διερευνηθεί εάν και κατά πόσο η εμπειρία των συμμετεχόντων στον τομέα των εξαρτήσεων συμβάλλει στη διαφοροποίηση της υιοθέτησης θεραπευτικών στόχων έγιναν τέσσερις μονοπαραγοντικές αναλύσεις διακύμανσης (one-way ANOVAs) (Πίνακας 10.6).

Όπως φαίνεται από τον Πίνακα 10.6 η επίδραση της επαγγελματικής εμπειρίας στην υιοθέτηση της ‘Τροποποίησης των χαρακτηριστικών περιθωριοποίησης’ των χρηστών ως θεραπευτικού στόχου των ερωτώμενων ήταν στατιστικά σημαντική [$F(2,427)=3.54, p=.030$]. Οι post hoc συγκρίσεις έδειξαν ότι τα άτομα με τη μεγαλύτερη εμπειρία στον τομέα των εξαρτήσεων (6 έτη και άνω) ($M=4.78$) υιοθετούσαν αυτό το θεραπευτικό στόχο σε μεγαλύτερο βαθμό από τα άτομα με τη μικρότερη επαγγελματική εμπειρία (κάτω από 1 έτος) ($M=4.41$), ενώ τα άτομα με μέτρια επαγγελματική εμπειρία (1-5 έτη) ($M=4.68$), δε διέφεραν από καμία άλλη ομάδα.

Πίνακας 10.6: Μέσοι όροι και τυπικές αποκλίσεις του βαθμού υιοθέτησης των 4 θεραπευτικών στόχων ανάλογα με την εμπειρία των συμμετεχόντων στον τομέα των εξαρτήσεων

	M.O. (S.D.)			F
	Κάτω από 1 έτος	1-5 έτη	6 έτη και πάνω	
Αποκατάσταση ψυχικής υγείας	5.76 (.817)	5.69 (.905)	5.72 (.862)	F(2,428)=.16, p=.845, n.s.
Ανάπτυξη προσαρμοστικών συμπεριφορών	5.65 (.753)	5.80 (.646)	5.78 (.733)	F(2,428)=1.31, p=.269, n.s.
Τροποποίηση χαρακτηριστικών περιθωριοποίησης	4.41 ^a (1.041)	4.68 (.975)	4.78 ^a (.922)	F(2,427)=3.54, p=.030
Μείωση της βλάβης	3.48 (1.749)	3.66 (1.782)	3.66 (2.047)	F(2,432)=.28, p=.756, n.s.

Σημ: Οι μέσοι όροι με κοινό εκθέτη διαφέρουν στατιστικά σημαντικά μεταξύ τους
Κάτω από 1 έτος (N=76), 1-5 έτη (N=228), 6 έτη και πάνω (N=153)

Συμπερασματικά, οι ερωτώμενοι, ανεξάρτητα από την εμπειρία τους στον τομέα των εξαρτήσεων, υιοθετούν ως θεραπευτικούς στόχους την ‘Αποκατάσταση της ψυχικής υγείας’, την ‘Ανάπτυξη προσαρμοστικών συμπεριφορών’ και τη ‘Μείωση της βλάβης’ των χρηστών στον ίδιο βαθμό, ενώ, τα άτομα με τη μεγαλύτερη επαγγελματική εμπειρία υιοθετούν ως επαγγελματικό στόχο την ‘Τροποποίηση των χαρακτηριστικών περιθωριοποίησης’ των χρηστών σε μεγαλύτερο βαθμό.

10.4.5 Υιοθέτηση θεραπευτικών στόχων με βάση την επαγγελματική εξειδίκευση των συμμετεχόντων

Για να διερευνηθεί εάν και κατά πόσο η επαγγελματική εξειδίκευση των συμμετεχόντων συμβάλλει στη διαφοροποίηση της υιοθέτησης θεραπευτικών στόχων έγιναν τέσσερεις μονοπαραγοντικές αναλύσεις διακύμανσης (one-way ANOVAs) (Πίνακας 10.7).

Πίνακας 10.7: Μέσοι όροι και τυπικές αποκλίσεις του βαθμού υιοθέτησης των 4 θεραπευτικών στόχων ανάλογα με την επαγγελματική εξειδίκευση των συμμετεχόντων

	M.O. (S.D.)			F
	Θεραπευτικό προσωπικό	Ιατρικό προσωπικό	Διοικητικό, εκπαιδευτικό και βοηθητικό προσωπικό	
Αποκατάσταση ψυχικής υγείας	5.65 ^a (.809)	5.91 ^a (.884)	5.66 (.955)	F(2,398)=3.32, p=.037
Ανάπτυξη προσαρμοστικών συμπεριφορών	5.80 (.639)	5.61 ^a (.724)	5.88 ^a (.773)	F(2,398)=3.93, p=.020
Τροποποίηση χαρακτηριστικών περιθωριοποίησης	4.52 ^a (.955)	4.71 (1.003)	4.98 ^a (.909)	F(2,397)=6.64, p=.001
Μείωση της βλάβης	3.35 ^a (1.870)	4.28 ^a (1.777)	3.62 (1.783)	F(2,402)=9.16, p=.000

Σημ: Οι μέσοι όροι με κοινό εκθέτη διαφέρουν στατιστικά σημαντικά μεταξύ τους
 Θεραπευτικό προσωπικό (N=237), Ιατρικό προσωπικό (N=103), Διοικητικό, εκπαιδευτικό και βοηθητικό προσωπικό (N=84)

Η πρώτη ανάλυση διακύμανσης έδειξε ότι η επίδραση της επαγγελματικής εξειδίκευσης στην υιοθέτηση της ‘Αποκατάστασης της ψυχικής υγείας’ των χρηστών ως θεραπευτικού στόχου ήταν στατιστικά σημαντική [F(2,398)=3.32, p=.037]. Οι post hoc συγκρίσεις έδειξαν ότι το ‘ιατρικό προσωπικό’ (M=5.91) υιοθετούσε σε μεγαλύτερο βαθμό αυτό το στόχο από το ‘θεραπευτικό προσωπικό’ (M=5.65), ενώ το ‘διοικητικό, εκπαιδευτικό και λοιπό προσωπικό’ (M=5.66) δε διέφερε σημαντικά από τις άλλες δύο ομάδες. Η δεύτερη ανάλυση διακύμανσης έδειξε ότι η επίδραση της επαγγελματικής εξειδίκευσης στην υιοθέτηση της ‘Ανάπτυξης προσαρμοστικών συμπεριφορών’ των χρηστών ως θεραπευτικού στόχου ήταν στατιστικά σημαντική [F(2,398)=3.93, p=.020]. Οι post hoc συγκρίσεις έδειξαν ότι το ‘ιατρικό προσωπικό’ (M=5.61) υιοθετούσε αυτό το στόχο σε μικρότερο βαθμό από ότι το ‘διοικητικό, εκπαιδευτικό και λοιπό προσωπικό’ (M=5.88), ενώ το ‘θεραπευτικό προσωπικό’ (M=5.80) δε διέφερε σημαντικά από τις άλλες δύο ομάδες. Η τρίτη ανάλυση διακύμανσης έδειξε ότι η επίδραση της επαγγελματικής εξειδίκευσης στην υιοθέτηση της ‘Τροποποίησης των χαρακτηριστικών περιθωριοποίησης’ των χρηστών ως θεραπευτικού στόχου από τους ερωτώμενους ήταν στατιστικά σημαντική [F(2,397)=6.64, p=.001]. Οι post hoc συγκρίσεις έδειξαν ότι το ‘θεραπευτικό προσωπικό’ (M=4.52) υιοθετούσε αυτό το στόχο σε μικρότερο βαθμό από το ‘διοικητικό, εκπαιδευτικό και λοιπό προσωπικό’ (M=4.98), ενώ το ‘ιατρικό προσωπικό’ (M=4.71) δε διέφερε σημαντικά από τις δύο άλλες ομάδες. Η τελευταία ανάλυση διακύμανσης έδειξε ότι η επίδραση της επαγγελματικής εξειδίκευσης στην υιοθέτηση της ‘Μείωσης της βλάβης’ των χρηστών ως θεραπευτικού στόχου ήταν και

αυτή στατιστικά σημαντική [$F(2,402)=9.16, p=.000$]. Οι post hoc συγκρίσεις έδειξαν ότι το ‘ιατρικό προσωπικό’ ($M=4.28$) υιοθετούσε αυτό το στόχο σε μεγαλύτερο βαθμό από το ‘θεραπευτικό προσωπικό’ ($M=3.35$), ενώ το ‘Διοικητικό, εκπαιδευτικό και λοιπό προσωπικό’ ($M=3.62$) δε διέφερε σημαντικά από τις άλλες δύο ομάδες.

Συμπερασματικά, το ‘ιατρικό προσωπικό’ υιοθετεί σε μεγαλύτερο βαθμό ως θεραπευτικό του στόχο την ‘Αποκατάσταση της ψυχικής υγείας’ και τη ‘Μείωση της βλάβης’ των χρηστών σε σχέση με το ‘θεραπευτικό προσωπικό’ και σε μικρότερο βαθμό την ‘Ανάπτυξη προσαρμοστικών συμπεριφορών’ σε σχέση με το ‘διοικητικό, εκπαιδευτικό και λοιπό προσωπικό’, που όμως υιοθετεί σε μεγαλύτερο βαθμό ως θεραπευτικό στόχο την ‘Τροποποίηση των χαρακτηριστικών περιθωριοποίησης’ των χρηστών σε σχέση με το ‘θεραπευτικό προσωπικό’.

10.4.6 Υιοθέτηση θεραπευτικών στόχων με βάση το φορέα επαγγελματικής απασχόλησης των συμμετεχόντων

Για να διερευνηθεί εάν και κατά πόσο ο φορέας απασχόλησης των ερωτώμενων συμβάλλει στη διαφοροποίηση της υιοθέτησης των θεραπευτικών τους στόχων έγιναν τέσσερις μονοπαραγοντικές αναλύσεις διακύμανσης (one-way ANOVAs) (Πίνακας 10.8).

Πίνακας 10.8: Μέσοι όροι και τυπικές αποκλίσεις του βαθμού υιοθέτησης των 4 θεραπευτικών στόχων ανάλογα με το φορέα απασχόλησης των συμμετεχόντων

	M.O. (S.D.)			F
	Ιατροφαρμακευτική προσέγγιση	Ψυχοκοινωνική προσέγγιση	Ψυχοθεραπευτική προσέγγιση	
Αποκατάσταση ψυχικής υγείας	5.82 ^a (.783)	5.54 ^a (.915)	5.79 (.965)	$F(2,428)=5.05, p=.007$
Ανάπτυξη προσαρμοστικών συμπεριφορών	5.54 ^{a,b} (.738)	6.04 ^{a,c} (.566)	5.79 ^{b,c} (.609)	$F(2,428)=26.25, p=.000$
Τροποποίηση χαρακτηριστικών περιθωριοποίησης	4.58 (1.058)	4.74 (.878)	4.73 (.939)	$F(2,427)=1.39, p=.249, n.s.$
Μείωση της βλάβης	4.25 ^{a,b} (1.741)	3.44 ^{a,c} (1.797)	2.38 ^{b,c} (1.618)	$F(2,432)=32.92, p=.000$

Σημ: Οι μέσοι όροι με κοινό εκθέτη διαφέρουν στατιστικά σημαντικά μεταξύ τους

Φορέας ιατροφαρμακευτικής προσέγγισης (N=207), φορέας ψυχοκοινωνικής προσέγγισης (N=176), φορέας ψυχοθεραπευτικής προσέγγισης (N=77)

Η πρώτη ανάλυση διακύμανσης έδειξε ότι η επίδραση του φορέα απασχόλησης στην υιοθέτηση της ‘Αποκατάστασης της ψυχικής υγείας’ των χρηστών ως θεραπευτικού στόχου ήταν στατιστικά σημαντική [$F(2,428)=5.05, p=.007$]. Οι post hoc συγκρίσεις

έδειξαν ότι οι εργαζόμενοι στο φορέα *‘ιατροφαρμακευτικής προσέγγισης’* ($M=5.82$) υιοθετούσαν αυτό το θεραπευτικό στόχο σε μεγαλύτερο βαθμό από τους εργαζόμενους στο φορέα *‘ψυχοκοινωνικής προσέγγισης’* ($M=5.54$), ενώ οι εργαζόμενοι στο φορέα *‘ψυχοθεραπευτικής προσέγγισης’* ($M=5.79$) δε διέφεραν από τις δύο άλλες ομάδες. Η δεύτερη ανάλυση διακύμανσης έδειξε ότι η επίδραση του φορέα απασχόλησης στην υιοθέτηση της *‘Ανάπτυξης προσαρμοστικών συμπεριφορών’* ως θεραπευτικού στόχου για τους χρήστες από τους ερωτώμενους ήταν στατιστικά σημαντική [$F(2,428)=26.25$, $p=.000$]. Οι post hoc συγκρίσεις έδειξαν ότι οι εργαζόμενοι στο φορέα *‘ψυχοκοινωνικής προσέγγισης’* ($M=6.04$) υιοθετούσαν αυτό το θεραπευτικό στόχο σε μεγαλύτερο βαθμό από τους εργαζόμενους και στους δύο άλλους φορείς, ενώ, οι εργαζόμενοι στο φορέα *‘ψυχοθεραπευτικής προσέγγισης’* ($M=5.79$) υιοθετούσαν αυτό το στόχο σε μεγαλύτερο βαθμό από τους εργαζόμενους στο φορέα *‘ιατροφαρμακευτικής προσέγγισης’* ($M=5.54$). Η τρίτη ανάλυση διακύμανσης έδειξε ότι δεν υπήρχε στατιστικά σημαντική διαφορά στην υιοθέτηση της *‘Τροποποίησης των χαρακτηριστικών περιθωριοποίησης’* των χρηστών ως θεραπευτικού στόχου από τους ερωτώμενους. Η τέταρτη ανάλυση διακύμανσης έδειξε ότι η επίδραση του φορέα απασχόλησης των ερωτώμενων στην υιοθέτηση της *‘Μείωσης της βλάβης’* των χρηστών ως θεραπευτικού στόχου ήταν στατιστικά σημαντική [$F(2,432)=32.92$, $p=.000$]. Οι post hoc συγκρίσεις έδειξαν ότι οι εργαζόμενοι στο φορέα *‘ιατροφαρμακευτικής προσέγγισης’* ($M=4.25$) υιοθετούσαν αυτό το στόχο σε μεγαλύτερο βαθμό από τους εργαζόμενους και στους δύο άλλους φορείς, ενώ, οι εργαζόμενοι στο φορέα *‘ψυχοκοινωνικής προσέγγισης’* ($M=3.44$) υιοθετούσαν αυτό το στόχο σε μεγαλύτερο βαθμό από τους εργαζόμενους στο φορέα *‘ψυχοθεραπευτικής προσέγγισης’* ($M=2.38$).

Συμπερασματικά, οι εργαζόμενοι στο φορέα *‘ιατροφαρμακευτικής προσέγγισης’* υιοθετούν σε μεγαλύτερο βαθμό από τους άλλους εργαζόμενους ως θεραπευτικούς στόχους την *‘Αποκατάσταση της ψυχικής υγείας’* και τη *‘Μείωση της βλάβης’* των χρηστών. Οι εργαζόμενοι στο φορέα *‘ψυχοκοινωνικής προσέγγισης’* υιοθετούν σε μεγαλύτερο βαθμό το θεραπευτικό στόχο της *‘Ανάπτυξης προσαρμοστικών συμπεριφορών’*. Ενώ, τέλος, όλοι οι εργαζόμενοι υιοθετούν την *‘Τροποποίηση των χαρακτηριστικών περιθωριοποίησης’* των χρηστών ως θεραπευτικό στόχο στον ίδιο βαθμό.

10.5 Συζήτηση

Η ανάλυση παραγόντων ανέδειξε τέσσερις κατηγορίες θεραπευτικών στόχων των ερωτώμενων. Ο στόχος της *‘αποκατάστασης ψυχικής υγείας’* επικεντρώνεται στην επιτυχή αντιμετώπιση ψυχοπαθολογικών προβλημάτων του χρήστη. Ο στόχος της *‘ανάπτυξης προσαρμοστικών συμπεριφορών’* επικεντρώνεται στην τροποποίηση κάποιων συμπεριφορών και την ανάπτυξη δεξιοτήτων με σκοπό την προσαρμογή του θεραπευόμενου χρήση στο κοινωνικό περιβάλλον, δηλαδή, στην επανένταξή του. Ο τρίτος στόχος της *‘τροποποίησης χαρακτηριστικών περιθωριοποίησης’* επικεντρώνεται στην τροποποίηση της εξωτερικής εμφάνισης και χαρακτηριστικών που παραπέμπουν στην περιθωριοποίηση του χρήστη, με σκοπό την φαινομενική τουλάχιστον ένταξή του. Τέλος, ο παράγοντας *‘μείωση της βλάβης’* περιλαμβάνει στόχους που αφορούν τη *‘συντήρηση’* των χρηστών σε μία κατάσταση όσο γίνεται λιγότερο επιβλαβή για τον εαυτό τους. Όπως παρατηρούμε, οι θεραπευτικοί στόχοι των εργαζομένων στους φορείς απεξάρτησης είναι πολύπλευροι και ποικίλουν, από την ψυχολογική αποκατάσταση, την ουσιαστική ή και φαινομενική κοινωνική προσαρμογή, μέχρι και την ελαχιστοποίηση των βλαβών από τη χρήση.

Κατηγορίες
θεραπευτικών
στόχων

Κρίνοντας από το βαθμό υιοθέτησης του καθενός από τους τέσσερις θεραπευτικούς στόχους, παρατηρούμε ότι πρώτη προτεραιότητα των εργαζομένων στους φορείς απεξάρτησης αποτελούν η *‘αποκατάσταση ψυχικής υγείας’* και η *‘ανάπτυξη προσαρμοστικών συμπεριφορών’*, ακολουθεί η *‘τροποποίηση των χαρακτηριστικών περιθωριοποίησης’*, ενώ, η *‘μείωση της βλάβης’* αποτελεί μάλλον τελευταία προτεραιότητα. Φαίνεται ότι το ενδιαφέρον των ερωτώμενων επικεντρώνεται σε παράγοντες ψυχικής απεξάρτησης και κοινωνικής επανένταξης των χρηστών, δηλαδή στην πλήρη επιτυχή θεραπευτική παρέμβαση. Αντίθετα, η *‘μείωση της βλάβης’* δεν υιοθετείται ως θεραπευτικός στόχος, προφανώς επειδή η *‘συντήρηση’* στη χρήση έστω και με μειωμένες βλάβες για το άτομο δε θεωρείται επιτυχής θεραπευτική παρέμβαση.

Υιοθέτηση
θεραπευτικών
στόχων

Εξετάζοντας τις πιθανές επιδράσεις των κοινωνιο-δημογραφικών χαρακτηριστικών του δείγματος στο βαθμό υιοθέτησης των τεσσάρων θεραπευτικών στόχων, διαπιστώθηκε ότι οι ερωτώμενοι ανεξάρτητα από το φύλο τους και το *‘είδος απασχόλησής’* τους στο θεραπευτικό φορέα (πλήρης – μερική) υιοθετούν τους τέσσερις θεραπευτικούς στόχους στον ίδιο βαθμό.

Φύλο, είδος
απασχόλησης

Ωστόσο, οι ερωτώμενοι μεγαλύτερη ηλικίας τείνουν να υιοθετούν σε σημαντικά μεγαλύτερο βαθμό από τους ερωτώμενους μικρότερης ηλικίας τους στόχους της ‘αποκατάστασης ψυχικής υγείας’ και της ‘μείωσης της βλάβης’. Φαίνεται ότι οι μεγαλύτεροι σε ηλικία εργαζόμενοι εστιάζουν σε ενδοατομικούς στόχους. Η ηλικία συσχετίζεται θετικά με την ‘επαγγελματική εμπειρία’ των εργαζόμενων στους φορείς απεξάρτησης ($r = .386, p < .01$), που σημαίνει ότι μεγαλύτερη ηλικία σχετίζεται με μεγαλύτερη εμπειρία στον τομέα των εξαρτήσεων. Συνεπώς, επειδή τα άτομα μεγαλύτερης ηλικίας έχουν πιθανά και μεγαλύτερη εμπειρία στην επιτυχή θεραπευτική έκβαση, οι στόχοι τους στη θεραπευτική διαδικασία εστιάζουν στον ίδιο το χρήστη (και όχι στην προσαρμογή του στις προσδοκίες του κοινωνικού συνόλου).

Ηλικία

Από τα ευρήματα της παρούσας έρευνας διαπιστώθηκε ότι το μορφωτικό επίπεδο των εργαζομένων στους φορείς αποκατάστασης φαίνεται να επηρεάζει το βαθμό υιοθέτησης της ‘τροποποίησης χαρακτηριστικών περιθωριοποίησης’ ως θεραπευτικού στόχου. Ο εν λόγω στόχος υιοθετείται σε σημαντικά υψηλότερο βαθμό από τους λιγότερο μορφωμένους συγκριτικά με τους περισσότερο μορφωμένους εργαζόμενους. Στο δείγμα μας το μεγαλύτερο ποσοστό των ατόμων χαμηλότερου μορφωτικού επιπέδου (‘απόφοιτος/η Λυκείου’) συγκεντρώνεται στο ‘διοικητικό, εκπαιδευτικό και λοιπό προσωπικό’ (54,1%)¹⁵². Ενδεχομένως, λοιπόν, να αντανακλώνται εδώ κυρίως οι απόψεις αυτής της επαγγελματικής εξειδίκευσης, η οποία έχει υποστηρικτικό ρόλο στη θεραπευτική διαδικασία. Φροντίζει για την επιμόρφωση και την ανάπτυξη κοινωνικών δεξιοτήτων στους χρήστες προκειμένου να στηριχτεί στην κοινωνική του επανένταξη και έτσι έχει αυξημένο ενδιαφέρον για το συγκεκριμένο θεραπευτικό στόχο (όπως θα δούμε στη συνέχεια).

Μορφωτικό επίπεδο

Ως προς τη ‘γεωγραφική περιοχή’ οι αναλύσεις έδειξαν ότι οι ερωτώμενοι από την επαρχία τείνουν να υιοθετούν σε σημαντικά υψηλότερο βαθμό ως θεραπευτικό στόχο τη ‘μείωση της βλάβης’ από τους ερωτώμενους των αστικών περιοχών. Σε αυτή την περίπτωση πιθανά να αντανακλώνται οι απόψεις των εργαζομένων στο φορέα ‘ιατροφαρμακευτικής προσέγγισης’, ο οποίος εφαρμόζει κατά αποκλειστικότητα το συγκεκριμένο στόχο μέσα από τα προγράμματα χορήγησης υποκατάστατων. Άλλωστε, στο δείγμα μας από τους συμμετέχοντες της επαρχίας το μεγαλύτερο ποσοστό (57,7%) εντάσσεται στο φορέα ‘ιατροφαρμακευτικής προσέγγισης’ (ενώ το 42,3% εντάσσεται στο

Γεωγραφική περιοχή

¹⁵² Βλ. Πίνακα 3: Κατανομή ‘μορφωτικού επιπέδου’ ανά ‘επαγγελματική εξειδίκευση’ των συμμετεχόντων, Παράρτημα IV.

φορέα ‘ψυχοκοινωνικής προσέγγισης’ και 0% στο φορέα ‘ψυχοθεραπευτικής προσέγγισης’)¹⁵³.

Η ‘επαγγελματική εμπειρία’ των χρηστών εμφανίζεται να επηρεάζει μόνο την υιοθέτηση του παράγοντα ‘τροποποίηση χαρακτηριστικών περιθωριοποίησης’. Μάλιστα, τον παράγοντα αυτό υιοθετούν σε σημαντικά υψηλότερο βαθμό όσοι έχουν τα περισσότερα χρόνια απασχόλησης στις εξαρτήσεις σε σχέση με όσους έχουν τα λιγότερα χρόνια. Φαίνεται ότι η πιο μακροχρόνια επαφή με την εξω-ομάδα στρέφει το βλέμμα των ερωτώμενων σε θέματα προσαρμογής των εξωτερικών γνωρισμάτων των χρηστών στο κοινωνικά επιθυμητό. Ενδεχομένως, οι περισσότερο έμπειροι στον τομέα της απεξάρτησης αναγνωρίζουν πολύ καλά το στίγμα των χρηστών και το στερεότυπο που επικρατεί για αυτούς στο κοινωνικό σύνολο. Έτσι, κρίνουν ως σημαντικό μέρος της θεραπευτικής έκβασης και κατά συνέπεια της κοινωνικής επανένταξης την επίτευξη της αποτίναξης του στίγματος από τους χρήστες.

Επαγγελματική
εμπειρία

Τα αποτελέσματα έδειξαν σημαντικές διαφοροποιήσεις στην υιοθέτηση όλων των θεραπευτικών στόχων από τους ερωτώμενους διαφορετικής επαγγελματικής ειδικότητας. Πιο συγκεκριμένα, όσοι εντάσσονται στο ‘ιατρικό προσωπικό’ υιοθετούν σε μεγαλύτερο βαθμό από το ‘θεραπευτικό προσωπικό’ την ‘αποκατάσταση της ψυχικής υγείας’ και τη ‘μείωση της βλάβης’. Η υιοθέτηση ως θεραπευτικού στόχου της ‘μείωσης της βλάβης’ από τις ιατρικές ειδικότητες είναι αναμενόμενη, αφού εκείνες είναι που εφαρμόζουν στα θεραπευτικά προγράμματα τη διαδικασία που στοχεύει στη ‘συντήρηση’ των χρηστών σε μία ελεγχόμενη ψυχοσωματική κατάσταση μέσα από τη μακροχρόνια φαρμακευτική αγωγή. Ωστόσο, η υιοθέτηση της ‘αποκατάστασης της ψυχικής υγείας’ από το ‘ιατρικό προσωπικό’ σε μεγαλύτερο βαθμό από το ‘θεραπευτικό’ φαίνεται εκ πρώτης όψεως παράδοξη, καθώς θα αναμέναμε το αντίθετο λόγω επαγγελματικού αντικειμένου των θεραπευτικών ειδικοτήτων. Αν δει όμως κανείς τους επί μέρους στόχους που συνθέτουν την ‘αποκατάσταση ψυχικής υγείας’, είναι φανερό ότι αφορούν κατά πλειοψηφία την αντιμετώπιση διαταραχών (π.χ. ψύχωση, διαταραχές προσωπικότητας) που αποτελούν αντικείμενο ψυχιατρικής παρέμβασης, δηλαδή περιλαμβάνουν το παθολογικό μέρος της χρήσης. Ακόμα, το ‘διοικητικό, εκπαιδευτικό και λοιπό προσωπικό’ υιοθετεί σε σημαντικά μεγαλύτερο βαθμό την ‘ανάπτυξη προσαρμοστικών συμπεριφορών’ από το ‘ιατρικό προσωπικό’ και την ‘τροποποίηση των χαρακτηριστικών περιθωριοποίησης’ από το ‘θεραπευτικό προσωπικό’. Φαίνεται ότι οι επαγγελματικές ειδικότητες που δεν εμπλέκονται άμεσα στη θεραπευτική διαδικασία και δεν έχουν ευθύνη θεραπευτικής

Επαγγελματική
εξειδίκευση

¹⁵³ Βλ. Πίνακα 4: Κατανομή ‘γεωγραφικής περιοχής’ ανά ‘φορέα απασχόλησης’ των συμμετεχόντων, Παράρτημα IV.

παρέμβασης στους χρήστες τείνουν να υιοθετούν σε μεγαλύτερο βαθμό στόχους που προσανατολίζονται στην κοινωνική επανένταξη. Λόγω του επαγγελματικού τους ρόλου ευθύνονται περισσότερο για την εκπαίδευση των χρηστών σε θέματα ανάπτυξης κοινωνικών δεξιοτήτων και για αυτό ενδεχομένως επικεντρώνουν το ενδιαφέρον τους στην επιτυχή κοινωνική επανένταξη των χρηστών.

Τέλος, σημαντικός αναδεικνύεται ο ρόλος του φορέα απασχόλησης των εργαζομένων στην υιοθέτηση θεραπευτικών στόχων από το προσωπικό. Τα αποτελέσματα έδειξαν ότι οι εργαζόμενοι στο φορέα *‘ιατροφαρμακευτικής προσέγγισης’* τείνουν να υιοθετούν σε σημαντικά μεγαλύτερο βαθμό ως θεραπευτικούς στόχους την *‘αποκατάσταση της ψυχικής υγείας’* και τη *‘μείωση της βλάβης’* των χρηστών. Φαίνεται ότι αυτές οι απόψεις αντανακλούν τη θεραπευτική προσέγγιση του ίδιου του φορέα. Σύμφωνα με αυτή επιχειρείται η ψυχοσωματική απεξάρτηση των χρηστών και στην περίπτωση που αυτό είναι μη πραγματοποιήσιμο, επιδιώκεται η *‘συντήρησή’* τους σε μία κατάσταση ελεγχόμενης κατανάλωσης ουσιών. Ωστόσο, η αυξημένη υιοθέτηση των συγκεκριμένων θεραπευτικών στόχων μπορεί να αντανακλά και τις απόψεις του *‘ιατρικού προσωπικού’* (όπως είδαμε προηγουμένως), καθώς στο δείγμα μας το 75% των ιατρών εντάσσεται στο *‘φορέα ιατροφαρμακευτικής προσέγγισης’*¹⁵⁴. Από την άλλη μεριά, οι εργαζόμενοι στο φορέα *‘ψυχοκοινωνικής προσέγγισης’* υιοθετούν σε σημαντικά μεγαλύτερο βαθμό ως θεραπευτικό στόχο την *‘ανάπτυξη προσαρμοστικών συμπεριφορών’*. Και σε αυτή την περίπτωση οι ερωτώμενοι αντανακλούν τη θεραπευτική προσέγγιση του φορέα στον οποίο εργάζονται, σύμφωνα με την οποία η θεραπεία επιδιώκεται μέσα από τη ζύμωση με την ομάδα των θεραπειών και των θεραπευόμενων (εντός της θεραπευτικής κοινότητας) και πέρα από τη ψυχοσωματική απεξάρτηση του ατόμου επιδιώκεται η ομαλή επανασύνδεσή του με το κοινωνικό σύνολο. Επομένως, η ανάπτυξη λειτουργικών και αναμενόμενων από το κοινωνικό σύνολο συμπεριφορών ορίζεται ως βασικό μέρος της θεραπευτικής έκβασης. Βέβαια, την *‘ανάπτυξη προσαρμοστικών συμπεριφορών’* υιοθετούν (όπως είδαμε) σε μεγαλύτερο βαθμό τα μέλη του *‘διοικητικού, εκπαιδευτικού και λοιπού προσωπικού’*, το μεγαλύτερο ποσοστό από τα οποία στο δείγμα μας (58,2%)¹⁵⁵ εντάσσεται στο *‘φορέα ψυχοκοινωνικής προσέγγισης’* και πιθανά αντανακλάται εδώ η γνώμη τους.

Φορέας

¹⁵⁴ Βλ. Πίνακα 1: Κατανομή *‘επαγγελματικών εξειδικεύσεων’* ανά *‘φορέα απασχόλησης’* των συμμετεχόντων, Παράρτημα IV.

¹⁵⁵ Βλ. Πίνακα 1: Κατανομή *‘επαγγελματικών εξειδικεύσεων’* ανά *‘φορέα απασχόλησης’* των συμμετεχόντων, Παράρτημα IV.

**ΚΕΦΑΛΑΙΟ 11. ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ ΠΟΥ ΣΥΜΒΑΛΛΟΥΝ ΣΤΗΝ ΥΙΟΘΕΤΗΣΗ
ΘΕΡΑΠΕΥΤΙΚΩΝ ΣΤΟΧΩΝ****11.1 Εισαγωγή**

Στα προηγούμενα κεφάλαια της παρούσας διατριβής προσδιορίσαμε το στερεότυπο των ερωτώμενων για τους χρήστες, τις αποδόσεις τους αναφορικά με τη χρήση και την εξάρτηση, τις προκαταλήψεις τους ‘*Παλαιάς*’ και ‘*Μοντέρνας*’ μορφής και τελικά την υιοθέτηση θεραπευτικών στόχων για τη παρέμβαση που επιχειρείται στα πλαίσια του επαγγελματικού τους περιβάλλοντος.

Όπως περιγράψαμε και στην προηγούμενη ενότητα, θεωρήθηκε σημαντική η καταγραφή των απόψεων των εργαζόμενων στους φορείς απεξάρτησης αναφορικά με τους θεραπευτικούς στόχους, επειδή οι απόψεις τους για την έκβαση της θεραπευτικής διαδικασίας μπορεί να απορρέουν από την πρόσληψή τους για τον επαγγελματικό τους ρόλο, αλλά επηρεάζουν τις σχέσεις τους με τους θεραπευόμενους και τελικά την πρακτική που ακολουθούν στη θεραπευτική διαδικασία. Επειδή, όπως θα δούμε παρακάτω, η προκατάληψη συνδέεται με πιο συγκεκριμένες στάσεις απέναντι στις ομάδες στόχους και συμπεριφορικές προθέσεις, που έχουν σημαντικές συνέπειες για μέλη αυτών των ομάδων, κρίθηκε σημαντική η διερεύνηση του πιθανού ρόλου της προκατάληψης για την υιοθέτηση θεραπευτικών στόχων.

Σχετικές έρευνες έχουν δείξει τις επιδράσεις διαφόρων νέων μορφών προκατάληψης στις στάσεις των ατόμων απέναντι σε διάφορα θέματα. Έτσι, μια μεγάλη μερίδα ερευνών για την επίδραση του ‘*Συμβολικού/Μοντέρνου ρατσισμού*’ στις πολιτικές στάσεις των ατόμων επικεντρώθηκε σε τρία μεγάλα ζητήματα που απασχόλησαν ιδιαίτερα την αμερικάνικη κοινωνία από τα τέλη του 1970 και μετά. Πρόκειται για τη χρήση σχολικών λεωφορείων προκειμένου τα παιδιά να μεταφέρονται σε μεικτά φυλετικά σχολεία, για τις πολιτικές υποστηρικτικών δράσεων υπέρ ευπαθών κοινωνικών ομάδων και την προτίμηση υποψηφίου στις εκλογές (Λευκός/Μαύρος). Στις μελέτες αναδεικνύεται ότι όσο περισσότερο τα άτομα εκφράζουν φυλετική προκατάληψη μοντέρνα μορφής, τόσο περισσότερο τείνουν να αντιδρούν στη λειτουργία μεικτών φυλετικών σχολείων (με προϋπόθεση τη μεταφορά των Λευκών μαθητών σε μακρινές περιοχές για αυτό το σκοπό) (McClendon, 1985, Sears et al., 1979, Sears et al., 1980), αλλά και στις πολιτικές υποστηρικτικών δράσεων υπέρ των ευπαθών κοινωνικών ομάδων (Henry & Sears, 2002, Sears & Henry, 2003, Sears et al., 1980, Sears et al., 1997, Tarman & Sears, 2005, Tougas et al., 1995), ενώ δηλώνουν σε μεγαλύτερο βαθμό την πρόθεση να ψηφίσουν ένα Λευκό υποψήφιο στις εκλογές και όχι έναν Μαύρο

Προκατάληψη
και πολιτικές
στάσεις

(Kinder & Sears, 1981, Sears et al., 1979, Sears et al., 1980, Sears et al., 1997, Swim et al., 1995, Virtanen & Huddy, 1998, Weigel & Howes, 1985).

Ακολουθώντας την ίδια λογική για διερεύνηση της επίδρασης της προκατάληψης στις στάσεις των ατόμων για πολιτικά θέματα, οι Pettigrew & Meertens (1995, Meertens & Pettigrew, 1997) επικεντρώνουν το ενδιαφέρον τους στην καταγραφή των απόψεων των ερωτώμενων για τη μεταναστευτική πολιτική. Πραγματοποιούν διαχωρισμό του δείγματος της μελέτης τους σε τέσσερις τύπους προκατειλημμένων ατόμων ανάλογα με την έκφραση (χαμηλή/υψηλή) παλαιάς και νέας μορφής προκατάληψης και καταγράφουν τις απόψεις του κάθε τύπου για τα «δικαιώματα των μεταναστών», τη «μεταναστευτική πολιτική» και τα «προτιμώμενα μέσα για βελτίωση των διομαδικών σχέσεων». Καταλήγουν στο συμπέρασμα ότι όσοι φέρουν την παλαιά μορφής προκατάληψη έχουν τις περισσότερο απορριπτικές πολιτικές απόψεις, ενώ όσοι εκφράζουν προκατάληψη σε χαμηλό βαθμό έχουν τις λιγότερο απορριπτικές πολιτικές απόψεις. Τα άτομα που φέρουν σε μεγαλύτερο βαθμό την προκατάληψη νέας μορφής τοποθετούνται στη μέση, εκφράζοντας μεν απορριπτικές απόψεις, αλλά πιο ήπιες από τους εκφραστές της παλαιάς μορφής προκατάληψης.

Στο σύνολό τους οι σχετικές έρευνες δείχνουν ότι, αν και οι δύο μορφές προκατάληψης οδηγούν στην υιοθέτηση αρνητικών στάσεων για τις εξω-ομάδες, η *‘Μοντέρνα προκατάληψη’* εμφανίζει ισχυρότερη αρνητική επίδραση στην υιοθέτηση υποστηρικτικών πολιτικών για τις μειονοτικές ομάδες σε σχέση με την *‘Παλαιά προκατάληψη’* (Henry & Sears, 2002, σ.267, Kinder & Sears, 1981, σ.421, Sears et al., 1979, σ.374, Sears et al., 1980, σ.673, Sears et al., 1997, σ.31, Tarman & Sears, 2005, σ.749, Tougas et al., 1995, σ.843, 847).

Ορισμένοι επιστήμονες, όπως οι Tarman & Sears (1995) μελετούν όχι μόνο την επίδραση των προκαταλήψεων στις στάσεις των πολιτών για τις πολιτικές φυλετικής ενσωμάτωσης των Μαύρων, αλλά και την επίδραση των αποδόσεων για τη μειονεκτική κοινωνική θέση της συγκεκριμένης ομάδας. Τα αποτελέσματα των αναλύσεών τους, ωστόσο, δείχνουν ότι ανεξάρτητα από το αν οι προκατειλημμένες στάσεις των ατόμων περιέχουν ενδογενείς αποδόσεις (*‘Εσωτερικός Συμβολικός ρατσισμός’*) ή εξωγενείς (*‘Εξωτερικός Συμβολικός ρατσισμός’*), η αυξημένη προκατάληψη οδηγεί σε απόρριψη των πολιτικών ενσωμάτωσης των μειονοτικών ομάδων. Επίσης, μέσα από την καταγραφή των προκαταλήψεων και των αποδόσεων ο Green και οι συνεργάτες του (2006) μελετούν τις στάσεις των πολιτών για την αντεγκληματική πολιτική. Βρίσκουν ότι η αυξημένη έκφραση προκατειλημμένων στάσεων που εμπεριέχουν εσωτερικές

Προκατάληψη,
αποδόσεις και
πολιτικές
στάσεις

αποδόσεις για τα αίτια της εγκληματικότητας των Μαύρων (*‘Εσωτερικός Συμβολικός ρατσισμός’*) οδηγεί σε αυξημένη αποδοχή *‘τιμωρητικών πολιτικών’* (που στοχεύουν στην τιμωρία των παραβατών και την ελαχιστοποίηση της πιθανότητας για μελλοντική παραβατική συμπεριφορά). Ενώ, η αυξημένη έκφραση προκατειλημμένων στάσεων που εμπεριέχουν εξωτερικές αποδόσεις (*‘Εξωτερικός Συμβολικός ρατσισμός’*) οδηγεί σε αυξημένη απόρριψη *‘αποτρεπτικών πολιτικών’* (που στοχεύουν στην αντιμετώπιση δομικών αιτιογενών καταστάσεων της εγκληματικότητας, όπως η φτώχεια, η ανεργία, η έλλειψη εκπαίδευσης).

Στην παρούσα έρευνα θεωρήθηκε ότι, αντί για τις στάσεις των ερωτώμενων για θέματα πολιτικής, και επειδή η *‘Παλαιά’* και η *‘Μοντέρνα προκατάληψη’* πρώτη φορά μελετώνται στη χώρα μας αναφορικά με τους χρήστες, θα ήταν πιο εύλογο να μελετήσουμε την επίδραση των δύο μορφών προκατάληψης και των αποδόσεων των ερωτώμενων για τα αίτια της χρήσης και της εξάρτησης στις απόψεις των εργαζόμενων στους θεραπευτικούς φορείς για ζητήματα που αφορούν τόσο τους ίδιους, όσο και τους χρήστες και έχουν επιπτώσεις και στους δύο, όπως είναι οι θεραπευτικοί στόχοι. Καταγράφοντας τις στάσεις των εργαζόμενων στους θεραπευτικούς φορείς για τη θεραπευτική έκβαση και μελετώντας την επίδραση γνωστικών μηχανισμών, όπως οι προκαταλήψεις και οι αποδόσεις, επιχειρούμε να διερευνήσουμε εάν μπορούν να επηρεάσουν τις προσλήψεις των συγκεκριμένων ατόμων για θέματα που τα αφορούν και στην εξέλιξη των οποίων έχουν τα ίδια έμπρακτη συμμετοχή.

Για τον εντοπισμό εκείνων των παραγόντων που επηρεάζουν σημαντικά την υιοθέτηση καθενός από τους θεραπευτικούς στόχους, έγιναν τέσσερις αναλύσεις πολλαπλής παλινδρόμησης (με τη μέθοδο *stepwise*) με εξαρτημένη μεταβλητή τον καθένα από τους τέσσερις θεραπευτικούς στόχους (*‘αποκατάσταση ψυχικής υγείας’*, *‘ανάπτυξη προσαρμοστικών συμπεριφορών’*, *‘τροποποίηση χαρακτηριστικών περιθωριοποίησης’* και *‘μείωση της βλάβης’*) και ανεξάρτητες μεταβλητές τα δύο είδη προκατάληψης (*‘Παλαιά προκατάληψη’*, *‘Μοντέρνα προκατάληψη’*), τις αποδόσεις της χρήσης (*‘ατομικά και οικογενειακά προβλήματα’*, *‘κοινωνικοοικονομικές αδυναμίες’*) και τις αποδόσεις της εξάρτησης (*‘ψυχολογιοποίηση’*, *‘ιατρικοποίηση’*, *‘γενετική απόδοση’*).

11.2 Παράγοντες που συμβάλλουν στην υιοθέτηση της ‘αποκατάστασης ψυχικής υγείας’ ως θεραπευτικού στόχου

Πίνακας 11.1: Αποτελέσματα ανάλυσης πολλαπλής παλινδρόμησης (μέθοδος *stepwise*) με εξαρτημένη μεταβλητή την ‘αποκατάσταση Ψυχικής Υγείας’

	Ανεξάρτητες Μεταβλητές	Beta	t	Sig.
1	Ψυχολογιοποίηση	.263	5.58	.000
2	Ατομικά και οικογενειακά προβλήματα	.184	4.10	.000
3	Ιατρικοποίηση	.179	3.79	.000

$R^2=.166$

$F(3,418)=27,706, p=.000$

Η ανάλυση πολλαπλής παλινδρόμησης έδειξε ότι οι παράγοντες που συνεισφέρουν σημαντικά στην υιοθέτηση της ‘Αποκατάστασης της ψυχικής υγείας’ των χρηστών ως θεραπευτικού στόχου από τους ερωτώμενους είναι η ‘Ψυχολογιοποίηση’, τα ‘Ατομικά και οικογενειακά προβλήματα’ και η ‘Ιατρικοποίηση’, οι οποίοι ερμηνεύουν το 16.6% της διακύμανσης της εξαρτημένης μεταβλητής. Πιο συγκεκριμένα, οι ερωτώμενοι που αποδίδουν σε μεγαλύτερο βαθμό τα αίτια της εξάρτησης σε ψυχολογικούς παράγοντες προσωπικότητας (‘Ψυχολογιοποίηση’) και σε ιατρικούς παράγοντες (‘Ιατρικοποίηση’), αλλά και τα αίτια της χρήσης σε ‘Ατομικά και οικογενειακά προβλήματα’ τείνουν να υιοθετούν σε μεγαλύτερο βαθμό την ‘Αποκατάσταση της ψυχικής υγείας’ ως θεραπευτικό στόχο.

11.3. Παράγοντες που συμβάλλουν στην υιοθέτηση της ‘ανάπτυξης προσαρμοστικών συμπεριφορών’ ως θεραπευτικού στόχου

Πίνακας 11.2: Αποτελέσματα ανάλυσης πολλαπλής παλινδρόμησης (μέθοδος *stepwise*) με εξαρτημένη μεταβλητή την ‘ανάπτυξη προσαρμοστικών συμπεριφορών’

	Ανεξάρτητες Μεταβλητές	Beta	t	Sig.
1	Κοινωνικοοικονομικές αδυναμίες	.136	2.60	.010
2	Ψυχολογιοποίηση	.197	3.98	.000
3	Ατομικά και οικογενειακά προβλήματα	.135	2.59	.010
4	Ιατρικοποίηση	-.124	-2.53	.012

$R^2=.101$

$F(4,417)=11.725, p=.000$

Σύμφωνα με τη συγκεκριμένη ανάλυση πολλαπλής παλινδρόμησης, οι παράγοντες που συνεισφέρουν σημαντικά στην υιοθέτηση της ‘Ανάπτυξης προσαρμοστικών συμπεριφορών’ για τους χρήστες ως θεραπευτικού στόχου από τους ερωτώμενους είναι οι ‘Κοινωνικοοικονομικές αδυναμίες’, η ‘Ψυχολογιοποίηση’, τα ‘Ατομικά και οικογενειακά προβλήματα’ και η ‘Ιατρικοποίηση’. Οι παράγοντες αυτοί ερμηνεύουν το 10,1% της διακύμανσης της εξαρτημένης μεταβλητής. Πιο συγκεκριμένα, φαίνεται ότι οι ερωτώμενοι που αποδίδουν σε μεγαλύτερο βαθμό τα αίτια της χρήσης στις ‘Κοινωνικοοικονομικές αδυναμίες’ και τα ‘Ατομικά και οικογενειακά προβλήματα’ και, παράλληλα, αποδίδουν τα αίτια της εξάρτησης σε μεγαλύτερο βαθμό σε παράγοντες προσωπικότητας (‘Ψυχολογιοποίηση’) και σε μικρότερο βαθμό σε ιατρικούς παράγοντες (‘Ιατρικοποίηση’), τείνουν να υιοθετούν σε μεγαλύτερο βαθμό την ‘Ανάπτυξη προσαρμοστικών συμπεριφορών’ ως στόχο της θεραπευτικής διαδικασίας.

11.4. Παράγοντες που συμβάλλουν στην υιοθέτηση της ‘τροποποίησης χαρακτηριστικών περιθωριοποίησης’ ως θεραπευτικού στόχου

Η ανάλυση πολλαπλής παλινδρόμησης έδειξε ότι οι παράγοντες που συνεισφέρουν σημαντικά στην υιοθέτηση της ‘Τροποποίησης των χαρακτηριστικών περιθωριοποίησης’ ως θεραπευτικού στόχου από τους ερωτώμενους είναι οι ‘Κοινωνικοοικονομικές αδυναμίες’, η ‘Παλαιά προκατάληψη’ και η ‘Ψυχολογιοποίηση’, οι οποίοι ερμηνεύουν το 13,9% της διακύμανσης της εξαρτημένης μεταβλητής. Πιο συγκεκριμένα, φαίνεται ότι οι ερωτώμενοι που αποδίδουν σε μεγαλύτερο βαθμό τα αίτια της χρήσης σε ‘Κοινωνικοοικονομικές αδυναμίες’ των χρηστών και τα αίτια τα εξάρτησης των χρηστών σε παράγοντες προσωπικότητας (‘Ψυχολογιοποίηση’), ενώ παράλληλα εκφράζουν σε μεγαλύτερο βαθμό ‘Παλαιά προκατάληψη’ τείνουν να υιοθετούν σε μεγαλύτερο βαθμό την ‘Τροποποίηση των χαρακτηριστικών περιθωριοποίησης’ ως θεραπευτικό στόχο για τους χρήστες.

Πίνακας 11.3: Αποτελέσματα ανάλυσης πολλαπλής παλινδρόμησης (μέθοδος stepwise) με εξαρτημένη μεταβλητή την ‘τροποποίηση χαρακτηριστικών περιθωριοποίησης’

	Ανεξάρτητες Μεταβλητές	Beta	t	Sig.
1	Κοινωνικοοικονομικές αδυναμίες	.254	5.56	.000
2	Παλαιά προκατάληψη	.163	3.42	.001
3	Ψυχολογιοποίηση	.161	3.35	.001

$R^2=.139$

$F(3,418)=22.486, p=.000$

**11.5. Παράγοντες που συμβάλλουν στην υιοθέτηση της ‘μείωσης της βλάβης’ ως
θεραπευτικού στόχου****Πίνακας 11.4: Αποτελέσματα ανάλυσης πολλαπλής παλινδρόμησης
(μέθοδος stepwise) με εξαρτημένη μεταβλητή τη ‘μείωση της βλάβης’**

	Ανεξάρτητες Μεταβλητές	Beta	t	Sig.
1	Ιατρικοποίηση	.179	3.61	.000
2	Γενετική απόδοση	.163	3.36	.001
2	Παλαιά προκατάληψη	.106	2.23	.026

R²=.094

F(3,421)=14.542, p=.000

Όπως φαίνεται από τον Πίνακα 11.4 η ανάλυση πολλαπλής παλινδρόμησης ανέδειξε τρεις παράγοντες ως σημαντικούς για την ερμηνεία της υιοθέτησης της ‘Μείωσης της βλάβης’ ως θεραπευτικού στόχου από τους ερωτώμενους. Πρόκειται για την ‘Ιατρικοποίηση’, τη ‘Γενετική απόδοση’ και την ‘Παλαιά προκατάληψη’, που ερμηνεύουν το 9,4% της διακύμανσης της εξαρτημένης μεταβλητής. Αυτό δείχνει ότι οι ερωτώμενοι που αποδίδουν σε μεγαλύτερο βαθμό τα αίτια της εξάρτησης σε ιατρικούς παράγοντες (‘Ιατρικοποίηση’) και σε γενετικούς παράγοντες (‘Γενετική απόδοση’), ενώ συγχρόνως εκφράζουν μεγαλύτερο βαθμό ‘Παλαιάς προκατάληψης’, τείνουν να υιοθετούν σε μεγαλύτερο βαθμό τη ‘Μείωση της βλάβης’ ως στόχο της θεραπευτικής διαδικασίας των χρηστών.

Πίνακας 11.5: Μέσοι όροι, Τυπικές αποκλίσεις και Δείκτες Συνάφειας της 'Παλαιάς προκατάληψης', της 'Μοντέρνας προκατάληψης', των 'ατομικών και οικογενειακών προβλημάτων', των 'κοινωνικοοικονομικών αδυναμιών', της 'ψυχολογιοποίησης', της 'ιατρικοποίησης', της 'γενετικής απόδοσης', της 'αποκατάστασης ψυχικής υγείας', της 'ανάπτυξης προσαρμοστικών συμπεριφορών', της 'τροποποίησης χαρακτηριστικών περιθωριοποίησης' και της 'μείωσης της βλάβης'

N= 459	M. O. (S.D.)	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
1. Αποκατάσταση ψυχικής υγείας	5.71 (.875)		.387**	.219**	.176**	.027 n.s.	.076 n.s.	.189**	.167**	.327**	.261**	.086 n.s.
2. Ανάπτυξη προσαρμοστικών συμπεριφορών	5.77 (.695)			.402**	-.025 n.s.	-.010 n.s.	-.001 n.s.	.207**	.224**	.172**	-.065 n.s.	-.070 n.s.
3. Τροποποίηση χαρακτηριστικών περιθωριοποίησης	4.66 (.975)				.125**	.206**	.109*	.179**	.258**	.230**	.095*	.008 n.s.
4. Μείωση βλάβης	3.63 (1.86)					.133**	.155**	.019 n.s.	-.011 n.s.	.122*	.251**	.210**
5. Παλαιά προκατάληψη	4.30 (.832)						.205**	-.025 n.s.	-.025 n.s.	.302**	.205**	-.015 n.s.
6. Μοντέρνα προκατάληψη	3.95 (.431)							.159**	.125**	.216**	.193**	.125**
7. Ατομικά και οικογενειακά προβλήματα	4.80 (.962)								.441**	.025 n.s.	-.019 n.s.	.055 n.s.
8. Κοινωνικοοικονομικές αδυναμίες	4.06 (.978)									.094 n.s.	-.045 n.s.	-.034 n.s.
9. Ψυχολογιοποίηση	5.33 (.826)										.324**	.063 n.s.
10. Ιατρικοποίηση	4.30 (1.24)											.270**
11. Γενετική απόδοση	3.17 (1.21)											

**p<0.01

*p<0.05

n.s.= μη σημαντικό

11.6 Συζήτηση

Αρχικά πρέπει να επισημάνουμε ότι τόσο η *‘Παλαιά’* όσο και η *‘Μοντέρνα προκατάληψη’* συσχετίζονται σημαντικά μόνο με δύο θεραπευτικούς στόχους, συγκεκριμένα με την *‘τροποποίηση των χαρακτηριστικών περιθωριοποίησης’* ($r = .206, p < .01, r = .109, p < .05$, αντιστοίχως) και τη *‘μείωση της βλάβης’* ($r = .133, p < .01, r = .155, p < .01$, αντιστοίχως), που σημαίνει ότι αυξημένα επίπεδα και των δύο μορφών προκατάληψης σχετίζονται με αυξημένη υιοθέτηση αυτών των θεραπευτικών. Αυτοί οι θεραπευτικοί στόχοι δεν αποσκοπούν στην ψυχική αποκατάσταση και την κοινωνική επανένταξη των χρηστών, αλλά στη φαινομενική συμμόρφωσή τους με τις κοινωνικές νόρμες και την επιβίωσή τους μέσω *‘ασφαλούς χρήσης’*. Αυτό σημαίνει ότι η προκατάληψη και των δύο μορφών συνδέεται με *‘συγκάλυψη’* παρά με ουσιαστική αντιμετώπιση των προβλημάτων των χρηστών, δηλαδή στόχος είναι να μην ξεχωρίζουν από τους υπόλοιπους – να μην είναι ορατά τα στοιχεία που καθορίζουν το στίγμα του χρήστη - και να μην κάνουν ανεπανόρθωτη βλάβη στον εαυτό τους, ώστε και πάλι να μην ξεχωρίζουν.

Τα αποτελέσματα έδειξαν ότι οι παράγοντες που συμβάλλουν σημαντικά στην υιοθέτηση της *‘αποκατάστασης της ψυχικής υγείας’* των χρηστών ως θεραπευτικού στόχου από τους εργαζόμενους στους φορείς αποκατάστασης είναι οι αποδόσεις τους για τη χρήση (*‘ατομικά και οικογενειακά προβλήματα’*) και την εξάρτηση (*‘ψυχολογιοποίηση’* και *‘ιατρικοποίηση’*). Φαίνεται, επομένως, ότι εκείνοι που αποδίδουν σε μεγαλύτερο βαθμό τη χρήση σε αίτια σχετικά με *‘τραυματικές’* εμπειρίες του χρήστη και την εξάρτησή του σε ψυχολογικούς και οργανικούς παράγοντες, υιοθετούν σε μεγαλύτερο βαθμό ως στόχο της θεραπευτικής τους παρέμβασης την *‘αποκατάσταση της ψυχικής υγείας’* του χρήστη. Διαπιστώνεται, δηλαδή ότι η απόδοση της χρήσης και της εξάρτησης σε εσωτερικά αίτια συμβάλλει στην υιοθέτηση ενός *‘ενδοατομικού’* θεραπευτικού στόχου, την αποκατάσταση της ψυχικής υγείας.

Αναφορικά με την υιοθέτηση της *‘ανάπτυξης προσαρμοστικών συμπεριφορών’* ως θεραπευτικού στόχου από τους ερωτώμενους, τα αποτελέσματα έδειξαν ότι σε αυτόν συμβάλλουν σημαντικά οι αποδόσεις τους για τη χρήση (*‘ατομικά και οικογενειακά προβλήματα’*, *‘κοινωνικοοικονομικές αδυναμίες’*) και οι αποδόσεις τους για την εξάρτηση (*‘ψυχολογιοποίηση’*, *‘ιατρικοποίηση’*). Η *‘ανάπτυξη προσαρμοστικών συμπεριφορών’* ως θεραπευτικός στόχος αποβλέπει στην ανάπτυξη μηχανισμών και δεξιοτήτων που συμβάλλουν στην επανένταξη του χρήστη. Παρατηρούμε, λοιπόν, ότι εκείνοι που αποδίδουν σε μεγαλύτερο βαθμό τη χρήση σε αίτια σχετικά με *‘τραυματικές’* εμπειρίες

Αποκατάσταση
ψυχικής υγείαςΑνάπτυξη
προσαρμοστικών
συμπεριφορών

του χρήστη, αλλά και σε κοινωνικο-οικονομικές αδυναμίες του περιβάλλοντός του, και την εξάρτησή του σε μεγαλύτερο βαθμό σε ψυχολογικούς και σε μικρότερο βαθμό σε οργανικούς παράγοντες, υιοθετούν σε μεγαλύτερο βαθμό ως στόχο της θεραπευτικής τους παρέμβασης την *‘ανάπτυξη προσαρμοστικών συμπεριφορών’* στο χρήστη. Διαπιστώνεται, δηλαδή, ότι η απόδοση της χρήσης τόσο σε εσωτερικά όσο και σε εξωτερικά αίτια και της εξάρτησης σε ψυχολογικά παρά σε οργανικά αίτια, συμβάλλουν στην υιοθέτηση ενός τόσο *‘ενδοατομικά’* όσο και *‘κοινωνικά’* προσανατολισμένου θεραπευτικού στόχου - την ανάπτυξη προσαρμοστικών συμπεριφορών για αποτελεσματική επανένταξη.

Τα αποτελέσματα έδειξαν ότι οι παράγοντες που συμβάλλουν σημαντικά στην υιοθέτηση της *‘τροποποίησης των χαρακτηριστικών περιθωριοποίησης’* των χρηστών ως θεραπευτικού στόχου από τους εργαζόμενους στους φορείς αποκατάστασης είναι η απόδοση της χρήσης σε *‘κοινωνικοοικονομικές αδυναμίες’*, της εξάρτησης σε ψυχολογικούς παράγοντες (*‘ψυχολογιοποίηση’*), αλλά και η *‘Παλαιάς’* μορφής προκατάληψη. Όπως έχουμε επισημάνει, αυτός ο θεραπευτικός στόχος δεν αποσκοπεί στην ψυχική αποκατάσταση και την κοινωνική επανένταξη των χρηστών, αλλά στη φαινομενική συμμόρφωσή τους με τις κοινωνικές νόρμες, δηλαδή, στην εξάλειψη - ή καλύτερα στη συγκάλυψη - των γνωρισμάτων που παραπέμπουν στο στίγμα της χρήσης. Διαπιστώνεται, λοιπόν, ότι εκείνοι που εκδηλώνουν υψηλότερη απροκάλυπτη προκατάληψη απέναντι στους χρήστες - δηλαδή, έχουν *‘εχθρική διάθεση’* απέναντι τους και τάσεις *‘απόρριψης και αποφυγής’* τους - και παράλληλα αποδίδουν σε μεγαλύτερο βαθμό τα αίτια της χρήσης σε *‘κοινωνικοοικονομικές αδυναμίες’* - δηλαδή εξωγενείς παράγοντες που καθιστούν το χρήστη μέλος μειονοτικής ομάδας - και τα αίτια της εξάρτησης στην προσωπικότητα του χρήστη, υιοθετούν σε μεγαλύτερο βαθμό ένα θεραπευτικό στόχο που εστιάζει στη συγκάλυψη του στίγματος και όχι στην αποκατάσταση και επανένταξη.

Αναφορικά με την υιοθέτηση της *‘μείωσης της βλάβης’* ως θεραπευτικού στόχου από τους ερωτώμενους, τα αποτελέσματα έδειξαν ότι σε αυτόν συμβάλλουν σημαντικά οι αποδόσεις τους για την εξάρτηση (*‘ιατρικοποίηση’*, *‘γενετική απόδοση’*), καθώς και η *‘Παλαιάς’* μορφής προκατάληψη. Όπως έχουμε επισημάνει, αυτός ο θεραπευτικός στόχος δεν αποσκοπεί στην ψυχική αποκατάσταση και την κοινωνική επανένταξη των χρηστών, αλλά στην εξασφάλιση της επιβιώσής τους μέσω *‘ασφαλούς χρήσης’*. Τίθεται ως στόχος όταν δεν υπάρχει προσδοκία αποκατάστασης και επανένταξης των χρηστών. Διαπιστώνεται, λοιπόν, ότι εκείνοι που εκδηλώνουν υψηλότερη απροκάλυπτη προκατάληψη απέναντι στους χρήστες - δηλαδή, έχουν *‘εχθρική διάθεση’* απέναντι τους

Τροποποίηση
χαρακτηριστι-
κών περιθωριο-
ποίησης

Μείωση της
βλάβης

και τάσεις *‘απόρριψης και αποφυγής’* τους – και παράλληλα αποδίδουν σε μεγαλύτερο βαθμό τα αίτια της εξάρτησης σε οργανικούς και γενετικούς παράγοντες, υιοθετούν σε μεγαλύτερο βαθμό ένα θεραπευτικό στόχο που εστιάζει στη μείωση της βλάβης, θεωρώντας πιθανά την απεμπλοκή των χρηστών από τις ουσίες ένα *‘άπιαστο’* στόχο.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 12. ΤΥΠΟΙ ΠΡΟΚΑΤΕΙΛΗΜΜΕΝΩΝ ΑΤΟΜΩΝ**12.1 Εισαγωγή**

Μέχρι τώρα εξετάσαμε την *‘Παλαιά’* και *‘Μοντέρνα προκατάληψη’* απέναντι στους χρήστες, οι οποίες, αν και συσχετίζονται μεταξύ τους, αποτελούν διακριτές μορφές προκατάληψης. Επίσης διαπιστώσαμε ότι στο δείγμα μας που αποτελείται από εργαζόμενους στους φορείς απεξάρτησης εμφανίζονται υψηλότερα επίπεδα *‘Παλαιάς’* έναντι της *‘Μοντέρας προκατάληψης’*, κάτι που έρχεται σε αντίθεση με τα ευρήματα άλλων ερευνών πάνω στις νέες μορφές προκατάληψης, που καταγράφουν υψηλότερα σκορ στις κλίμακες *‘Μοντέρας προκατάληψης’* σε σχέση με τα σκορ στις κλίμακες *‘Παλαιάς προκατάληψης’* (Akrami et al., 2000b, σ.310, Akrami et al., 2006, σ.610, 613, Meertens & Pettigrew, 1997, σ.63, Pedersen & Walker, 1997, σ.572, Pettigrew & Meertens, 1995, σ.64).

Ολοκληρώνοντας τη διερεύνηση των δύο μορφών προκατάληψης, θεωρήθηκε απαραίτητο να προβούμε σε κατάταξη των ερωτώμενων στους τέσσερις τύπους προκατειλημμένων ατόμων, σύμφωνα με την ταξινόμηση των Meertens & Pettigrew (1997, Pettigrew & Meertens, 1995), οι οποίοι διακρίνουν τρεις τύπους προκατειλημμένων ατόμων ανάλογα με το σκορ των ερωτώμενων στην *‘Κλίμακα Διακριτικής Προκατάληψης’* και στην *‘Κλίμακα Ωμής Προκατάληψης’*. Πρόκειται για τους εξής τύπους: 1) *‘Εκφραστές ισότητας’* (equalitarians), οι οποίοι έχουν χαμηλό σκορ τόσο στην *‘Κλίμακα Διακριτικής Προκατάληψης’*, όσο και στην *‘Κλίμακα Ωμής Προκατάληψης’*, 2) *‘Διακριτικοί’* (subtles), οι οποίοι έχουν υψηλό σκορ στην *‘Κλίμακα Διακριτικής Προκατάληψης’* και χαμηλό σκορ στην *‘Κλίμακα Ωμής Προκατάληψης’*, 3) *‘Μισαλλόδοξοι’* (bigots), οι οποίοι έχουν υψηλό σκορ τόσο στην *‘Κλίμακα Διακριτικής Προκατάληψης’*, όσο και στην *‘Κλίμακα Ωμής Προκατάληψης’* (Meertens & Pettigrew, 1997, σ.63, Pettigrew & Meertens, 1995, σ.68). Η περίπτωση που οι ερωτώμενοι εμφανίζουν χαμηλό σκορ στην *‘Κλίμακα Διακριτικής Προκατάληψης’* και υψηλό σκορ στην *‘Κλίμακα Ωμής Προκατάληψης’* αντιπροσωπεύει στη μελέτη των Pettigrew & Meertens (1995) ένα ποσοστό μικρότερο από το 2% του δείγματός τους, οπότε και θεωρούν αυτές τις περιπτώσεις ως *‘σφάλμα’*, χωρίς να τις εντάσσουν σε κάποιο τύπο προκατειλημμένων ατόμων. Για τους συγκεκριμένους μελετητές η περίπτωση να εμφανίζει κάποιος υψηλή *‘Ωμή προκατάληψη’* και χαμηλή *‘Διακριτική προκατάληψη’* αποτελεί *‘σφάλμα μέτρησης’* από τη στιγμή που τα αποτελεσμάτά τους δείχνουν ότι οι

μέσοι όροι των ερωτώμενων στην *‘Κλίμακα Διακριτικής προκατάληψης’* είναι σταθερά υψηλότεροι από τους μέσους όρους στην *‘Κλίμακα Ωμής προκατάληψης’*.

Αντίστοιχα, επιχειρήθηκε στο δείγμα της έρευνάς μας η κατάταξη των συμμετεχόντων σε τέσσερις τύπους προκατειλημμένων ατόμων ανάλογα με το σκορ των ερωτώμενων στην *‘Κλίμακα Παλαιάς Προκατάληψης’* και στην *‘Κλίμακα Μοντέρνας Προκατάληψης’*. Η κατάταξη πραγματοποιήθηκε με διαχωρισμό του δείγματος βάσει της διαμέσου (median split) σε κάθε μια από τις εν λόγω κλίμακες. Έτσι, αφού στο δείγμα μας η διάμεσος στην *‘Κλίμακα Παλαιάς Προκατάληψης’* είναι 4.30 (σε 7βάθμια κλίμακα, όπου 1= *«Διαφωνώ απόλυτα»*, 7= *«Συμφωνώ απόλυτα»*), οι ερωτώμενοι που εμφανίζουν σε αυτή την κλίμακα σκορ μικρότερο ή ίσο του 4.30 θεωρούνται άτομα με χαμηλή *‘Παλαιά προκατάληψη’*, ενώ οι ερωτώμενοι που εμφανίζουν σκορ μεγαλύτερο του 4.30 θεωρούνται άτομα με υψηλή *‘Παλαιά προκατάληψη’*. Κατά αντιστοιχία, αφού στο δείγμα μας η διάμεσος στην *‘Κλίμακα Μοντέρνας Προκατάληψης’* είναι 3.95 (σε 7βάθμια κλίμακα, όπου 1= *«Διαφωνώ απόλυτα»*, 7= *«Συμφωνώ απόλυτα»*), οι ερωτώμενοι με σκορ μικρότερο ή ίσο του 3.95 θεωρούνται άτομα με χαμηλή *‘Μοντέρνα προκατάληψη’*, ενώ οι ερωτώμενοι με σκορ μεγαλύτερο του 3.95 θεωρούνται άτομα με υψηλή *‘Μοντέρνα προκατάληψη’*.

Οι τέσσερις τύποι προκατειλημμένων ατόμων, όπως διαχωρίζονται στο δείγμα μας, προσδιορίζονται ως εξής: 1) *‘Εκφραστές Ισότητας’* (χαμηλό σκορ τόσο σε *‘Παλαιά’*, όσο και σε *‘Μοντέρνα προκατάληψη’*), 2) *‘Εκφραστές Μοντέρνας προκατάληψης’* (χαμηλό σκορ σε *‘Παλαιά προκατάληψη’* και υψηλό σκορ σε *‘Μοντέρνα προκατάληψη’*), 3) *‘Εκφραστές Παλαιάς προκατάληψης’* (υψηλό σκορ σε *‘Παλαιά προκατάληψη’* και χαμηλό σκορ σε *‘Μοντέρνα προκατάληψη’*), 4) *‘Μισαλλόδοξοι’* (υψηλό σκορ σε *‘Παλαιά’* και *‘Μοντέρνα προκατάληψη’*). Σε αντίθεση με τους Pettigrew & Meertens (1995), στο δικό μας δείγμα τα άτομα που εμφανίζουν υψηλό σκορ στην *‘Παλαιά προκατάληψη’* και χαμηλό στη *‘Μοντέρνα’* είναι 123 (από τους 430) (Πίνακας 12.1). Πρόκειται, λοιπόν, για μια ομάδα ερωτώμενων καθόλου αμελητέα. Για αυτό και ενώ οι Pettigrew & Meertens (1995) ονομάζουν τη συγκεκριμένη περίπτωση ως *‘σφάλμα’*, για εμάς αποτελεί μια ενδιαφέρουσα ομάδα προκατειλημμένων ατόμων, εκείνα που είναι *‘εκφραστές Παλαιάς προκατάληψης’*.

Πίνακας 12.1: Κατανομή τύπων προκατειλημμένων ατόμων

	Παλαιά Προκατάληψη		
		Χαμηλή	Υψηλή
Μοντέρνα Προκατάληψη	Χαμηλή	<i>‘Εκφραστές ισότητας’</i> 123 28.6%	<i>‘Εκφραστές Παλαιάς προκατάληψης’</i> 93 21.6%
	Υψηλή	<i>‘Εκφραστές Μοντέρνας προκατάληψης’</i> 91 21.2%	<i>‘Μισαλλόδοξοι’</i> 123 28.6%

N=430

Στη συνέχεια επιχειρήθηκε να διαπιστωθεί εάν η συχνότητα εμφάνισης των τεσσάρων τύπων προκατειλημμένων ατόμων σχετίζεται με ορισμένα κοινωνιο-δημογραφικά χαρακτηριστικά του δείγματος. Επίσης, διερευνήθηκε εάν οι απόψεις των τεσσάρων τύπων προκατειλημμένων ατόμων διαφοροποιούνται αναφορικά με την πρόσληψη της *‘προσωπικότητας των χρηστών’*, το *‘στερεότυπο για τους χρήστες’*, τις αποδόσεις των *‘αιτίων της χρήσης’*, τις αποδόσεις των *‘αιτίων της εξάρτησης’* και την υιοθέτηση συγκεκριμένων *‘θεραπευτικών στόχων’*.

12.2. Οι τύποι προκατειλημμένων ατόμων με βάση κοινωνιο-δημογραφικά χαρακτηριστικά

Για να διαπιστώσουμε εάν η συχνότητα των τεσσάρων τύπων προκατειλημμένων ατόμων σχετίζεται με δημογραφικά χαρακτηριστικά, όπως το *‘φύλο’*, η *‘ηλικία’*, το *‘μορφωτικό επίπεδο’*, η *‘γεωγραφική περιοχή’*, η *‘επαγγελματική εμπειρία’*, το *‘είδος απασχόλησης’* των ερωτώμενων, η *‘επαγγελματική εξειδίκευση’*, και ο *‘φορέας’* απασχόλησης των ερωτώμενων χρησιμοποιήθηκε το στατιστικό κριτήριο χ^2 .

Τα αποτελέσματα έδειξαν ότι οι τύποι προκατειλημμένων ατόμων σχετίζονται σημαντικά με: τη *‘γεωγραφική περιοχή’* (αστική /επαρχία), το *‘είδος απασχόλησης’* (πλήρης / μερική), και το *‘φορέα’* απασχόλησης των ερωτώμενων.

12.2.1 Τύποι προκατειλημμένων ατόμων με βάση τη 'γεωγραφική περιοχή'

Πίνακας 12.2: Συχνότητες τύπων προκατειλημμένων ατόμων ανά 'γεωγραφική περιοχή'

Γεωγραφική περιοχή	Τύποι προκατειλημμένων ατόμων				
	Συχνότητες	'Εκφραστής Ισότητας'	'Εκφραστής Μοντέρνας προκατάληψης'	'Εκφραστής Παλαιάς προκατάληψης'	'Μισαλλόδοξος'
Αστική	Παρατηρηθείσα	108.0	67.0	63.0	87.0
	Αναμενόμενη	93.0	68.8	70.3	93.0
Επαρχία	Παρατηρηθείσα	15.0	24.0	30.0	36.0
	Αναμενόμενη	30.0	22.2	22.7	30.0

$\chi^2=14.810$, $df=3$, $p=.002$
 $N=430$

Παρατηρούμε ότι ανάμεσα στους εργαζόμενους σε 'αστική περιοχή' υπάρχουν περισσότεροι 'Εκφραστές Ισότητας', λιγότεροι 'Εκφραστές Παλαιάς Προκατάληψης' και λιγότεροι 'Μισαλλόδοξοι' από ότι θα αναμενόταν (με βάση τυχαία κατανομή). Ενώ, για τους εργαζόμενους που προέρχονται από 'επαρχιακή περιοχή' ισχύει το αντίστροφο: υπάρχουν λιγότεροι 'Εκφραστές Ισότητας', περισσότεροι 'Εκφραστές Παλαιάς Προκατάληψης' και περισσότεροι 'Μισαλλόδοξοι' από ότι θα αναμενόταν.

12.2.2 Τύποι προκατειλημμένων ατόμων με βάση το 'είδος απασχόλησής' τους

Πίνακας 12.3: Συχνότητες τύπων προκατειλημμένων ατόμων ανά 'είδος απασχόλησης'

Είδος απασχόλησης	Τύποι προκατειλημμένων ατόμων				
	Συχνότητες	'Εκφραστής Ισότητας'	'Εκφραστής Μοντέρνας προκατάληψης'	'Εκφραστής Παλαιάς προκατάληψης'	'Μισαλλόδοξος'
Πλήρης	Παρατηρηθείσα	108.0	72.0	90.0	111.0
	Αναμενόμενη	109.0	80.6	82.4	109.0
Μερική	Παρατηρηθείσα	15.0	19.0	3.0	12.0
	Αναμενόμενη	14.0	10.4	10.6	14.0

$\chi^2=14.65$, $df=3$, $p=.002$
 $N=430$

Παρατηρούμε ότι ανάμεσα στους εργαζόμενους 'πλήρους απασχόλησης' υπάρχουν λιγότεροι 'Εκφραστές Μοντέρνας προκατάληψης' και περισσότεροι 'Εκφραστές

Παλαιάς προκατάληψης' από ότι θα αναμενόταν (με βάση τυχαία κατανομή). Ενώ, για τους εργαζόμενους 'μερικής απασχόλησης' ισχύει το αντίστροφο: υπάρχουν περισσότεροι 'Εκφραστές Μοντέρνας προκατάληψης' και λιγότεροι 'Εκφραστές Παλαιάς προκατάληψης' από ότι θα αναμενόταν.

12.2.3 Τύποι προκατειλημμένων ατόμων με βάση το 'φορέα' απασχόλησης των ερωτώμενων

Πίνακας 12.4: Συχνότητες τύπων προκατειλημμένων ατόμων ανά 'φορέα'

Φορέας	Τύποι προκατειλημμένων ατόμων				
	Συχνότητες	'Εκφραστής Ισότητας'	'Εκφραστής Μοντέρνας προκατάληψης'	'Εκφραστής Παλαιάς προκατάληψης'	'Μισαλλόδοξος'
Ιατροφαρμακευτικής προσέγγισης	Παρατηρηθείσα	49.0	26.0	44.0	74.0
	Αναμενόμενη	55.2	40.8	41.7	55.2
Ψυχοκοινωνικής προσέγγισης	Παρατηρηθείσα	43.0	42.0	39.0	37.0
	Αναμενόμενη	46.1	34.1	34.8	46.1
Ψυχοθεραπευτικής προσέγγισης	Παρατηρηθείσα	31.0	23.0	10.0	12.0
	Αναμενόμενη	21.7	16.1	16.4	21.7

$\chi^2=30.744$, $df=6$, $p=.000$

$N=430$

Παρατηρούμε ότι ανάμεσα στους εργαζόμενους στο φορέα 'Ιατροφαρμακευτικής προσέγγισης' υπάρχουν λιγότεροι 'Εκφραστές Ισότητας' και 'Εκφραστές Μοντέρνας προκατάληψης' και περισσότεροι 'Μισαλλόδοξοι' από ότι θα αναμενόταν (με βάση τυχαία κατανομή). Ανάμεσα στους εργαζόμενους του φορέα 'Ψυχοκοινωνικής προσέγγισης' υπάρχουν λιγότεροι 'Μισαλλόδοξοι', και περισσότεροι 'Εκφραστές Μοντέρνας' και 'Εκφραστές Παλαιάς προκατάληψης' από το αναμενόμενο. Ανάμεσα στους εργαζόμενους του φορέα 'Ψυχοθεραπευτικής προσέγγισης' παρατηρείται ότι καταγράφονται λιγότεροι 'Εκφραστές Παλαιάς προκατάληψης' και 'Μισαλλόδοξοι', αλλά περισσότεροι 'Εκφραστές Ισότητας' και 'Εκφραστές Μοντέρνας προκατάληψης' από το αναμενόμενο.

12.3 Απόψεις των ερωτώμενων με βάση τον τύπο προκατειλημμένου ατόμου στον οποίο ανήκουν

Για να διερευνήσουμε εάν η ένταξη των ερωτώμενων στους τέσσερεις τύπους προκατειλημμένων ατόμων τους διαφοροποιεί ως προς την πρόσληψη της ‘προσωπικότητας των χρηστών’, το ‘στερεότυπο για τους χρήστες’, τις αποδόσεις των ‘αιτίων της χρήσης’, τις αποδόσεις των ‘αιτίων της εξάρτησης’ και την υιοθέτηση ορισμένων ‘θεραπευτικών στόχων’ πραγματοποιήθηκαν μονοπαραγοντικές αναλύσεις διακύμανσης (one-way ANOVAs).

12.3.1 Πρόσληψη της προσωπικότητας των χρηστών με βάση τον τύπο προκατειλημμένου ατόμου

Για να διερευνήσουμε εάν και κατά πόσο ο τύπος προκατειλημμένου ατόμου συμβάλλει στη διαφοροποίηση της πρόσληψης της προσωπικότητας των χρηστών έγιναν πέντε μονοπαραγοντικές αναλύσεις διακύμανσης (one-way ANOVAs) (Πίνακας 12.5).

Πίνακας 12.5: Μέσοι όροι και τυπικές αποκλίσεις των τιμών των πέντε παραγόντων πρόσληψης της προσωπικότητας των χρηστών ανάλογα με τον τύπο προκατειλημμένου ατόμου

		M.O. (S.D.)			F
	Εκφραστής Ισότητας	Εκφραστής Μοντέρνας προκατάληψης	Εκφραστής Παλαιάς προκατάληψης	Μισαλλόδοξος	
Εξωστρέφεια	2.52 (.464)	2.58 (.495)	2.52 (.421)	2.61 (.540)	F(3,423)=.881, p=.451, n.s.
Προσήνεια	2.54 ^{a,b} (.648)	2.46 ^c (.744)	2.19 ^a (.502)	2.13 ^{b,c} (.527)	F(3,424)=12.30, p=.000
Συνέπεια	2.15 ^a (.566)	2.21 ^b (.653)	1.86 ^{a,b} (.508)	1.95 (.482)	F(3,424)=9.08, p=.000
Νευρωτισμός	3.99 (.495)	4.01 (.522)	4.11 (.513)	4.14 (.545)	F(3,425)=2.26, p=.080, n.s.
Δεκτικότητα στην εμπειρία	3.14 (.605)	3.15 (.543)	3.07 (.545)	3.19 (.542)	F(3,422)=.731, p=.534, n.s.

Σημ.: Οι μέσοι όροι με κοινό εκθέτη διαφέρουν στατιστικά σημαντικά μεταξύ τους Εκφραστής Ισότητας (N=123), Εκφραστής Μοντέρνας προκατάληψης (N=89), Εκφραστής Παλαιάς προκατάληψης (N=93), Μισαλλόδοξοι (N=122)

Οι αναλύσεις έδειξαν ότι η επίδραση του τύπου προκατειλημμένου ατόμου στην πρόσληψη της ‘προσήνειας’ των χρηστών ήταν στατιστικά σημαντική [F(3,424)=12.30, p=.000]. Οι post hoc συγκρίσεις έδειξαν ότι οι ‘Μισαλλόδοξοι’ (M=2.13) προσλάμβαναν την προσωπικότητα των χρηστών υπό όρους ‘προσήνειας’ σε σημαντικά μικρότερο βαθμό από τους ‘Εκφραστής Ισότητας’ (M=2.54) και τους ‘Εκφραστής Μοντέρνας

προκατάληψης' ($M=2.46$), ενώ δε διέφεραν σημαντικά από τους 'Εκφραστές Παλαιάς προκατάληψης' ($M=2.19$), και οι 'Εκφραστές Παλαιάς προκατάληψης' ($M=2.19$) προσλάμβαναν την προσωπικότητα των χρηστών υπό όρους 'προσήνειας' σε σημαντικά μικρότερο βαθμό από τους 'Εκφραστές Ισότητας' ($M=2.54$). Επίσης, η επίδραση του τύπου προκατειλημμένου ατόμου στην πρόσληψη της 'συνέπειας' των χρηστών ήταν στατιστικά σημαντική [$F(3,424)=9.08$, $p=.000$]. Οι post hoc συγκρίσεις έδειξαν ότι οι 'Εκφραστές Παλαιάς προκατάληψης' ($M=1.86$) που δε διέφεραν σημαντικά από τους 'Μισαλλόδοξους' ($M=1.95$), προσλάμβαναν την προσωπικότητα των χρηστών υπό όρους 'συνέπειας' σε σημαντικά μικρότερο βαθμό τόσο από τους 'Εκφραστές Ισότητας' ($M=2.15$) όσο και από τους 'Εκφραστές Μοντέρνας προκατάληψης' ($M=2.21$), οι οποίοι δε διέφεραν σημαντικά μεταξύ τους.

12.3.2 Στερεοτυπική πρόσληψη της ομάδας των χρηστών με βάση τον τύπο προκατειλημμένου ατόμου

Για να διερευνήσουμε εάν και κατά πόσο ο τύπος προκατειλημμένου ατόμου συμβάλλει στη διαφοροποίηση της στερεοτυπικής πρόσληψης των χρηστών έγιναν τρεις μονοπαραγοντικές αναλύσεις διακύμανσης (one-way ANOVAs) (Πίνακας 12.6).

Η πρώτη ανάλυση διακύμανσης έδειξε ότι η διαφοροποίηση των τεσσάρων τύπων προκατειλημμένων ατόμων στην πρόσληψη των 'χαρακτηριστικών της χρήσης' αναφορικά με το στερεότυπο των χρηστών ήταν στατιστικά σημαντική [$F(3,425)=6.00$, $p=.001$]. Οι post hoc συγκρίσεις έδειξαν ότι οι 'Μισαλλόδοξοι' ($M=5.68$) προσλάμβαναν τους χρήστες υπό όρους 'χαρακτηριστικών της χρήσης' σε σημαντικά μεγαλύτερο βαθμό από τους 'Εκφραστές Ισότητας' ($M=5.37$), ενώ οι 'Εκφραστές Παλαιάς' ($M=5.61$) και οι 'Εκφραστές Μοντέρνας προκατάληψης' ($M=5.41$) δε διαφοροποιούνταν από τους άλλους τύπους προκατειλημμένων ατόμων, ούτε και μεταξύ τους. Η δεύτερη ανάλυση διακύμανσης έδειξε ότι η διαφοροποίηση των τεσσάρων τύπων προκατειλημμένων ατόμων στην πρόσληψη του 'ψυχοσωματικού και κοινωνικού αποσυντονισμού' αναφορικά με το στερεότυπο των χρηστών ήταν στατιστικά σημαντική [$F(3,426)=24.66$, $p=.000$]. Οι post hoc συγκρίσεις έδειξαν ότι οι 'Μισαλλόδοξοι' ($M=5.56$) στερεοτυποποιούσαν τους χρήστες υπό όρους 'ψυχοσωματικού και κοινωνικού αποσυντονισμού' σε σημαντικά μεγαλύτερο βαθμό από τους 'Εκφραστές Ισότητας' ($M=4.76$) και τους 'Εκφραστές Μοντέρνας προκατάληψης' ($M=5.05$), ενώ οι 'Εκφραστές Παλαιάς προκατάληψης' ($M=5.24$) στερεοτυποποιούσαν τους χρήστες υπό όρους 'ψυχοσωματικού και κοινωνικού αποσυντονισμού' σε σημαντικά μεγαλύτερο βαθμό από

τους ‘*Εκφραστές Ισότητας*’ ($M=4.76$). Η τρίτη ανάλυση διακύμανσης έδειξε ότι η διαφοροποίηση των τεσσάρων τύπων προκατειλημμένων ατόμων στην πρόσληψη των ‘*εξωτερικών γνωρισμάτων*’ των χρηστών αναφορικά με το στερεότυπο των χρηστών ήταν στατιστικά σημαντική [$F(3,426)=7.25$, $p=.000$]. Οι post hoc συγκρίσεις έδειξαν ότι οι ‘*Μισαλλόδοξοι*’ ($M=4.67$) στερεοτυποποιούσαν τους χρήστες υπό όρους ‘*εξωτερικών γνωρισμάτων*’ σε σημαντικά μεγαλύτερο βαθμό από τους ‘*Εκφραστές Ισότητας*’ ($M=4.18$), ενώ οι ‘*Εκφραστές Παλαιάς*’ ($M=4.57$) και οι ‘*Εκφραστές Μοντέρνας προκατάληψης*’ ($M=4.41$) δε διαφοροποιούνταν από τους άλλους τύπους προκατειλημμένων ατόμων, ούτε και μεταξύ τους.

Πίνακας 12.6: Μέσοι όροι και τυπικές αποκλίσεις των τιμών των τριών δεικτών στερεοτυπικής πρόσληψης της ομάδας των χρηστών ανάλογα με τον τύπο προκατειλημμένου ατόμου

	M.O. (S.D.)				F
	Εκφραστής Ισότητας	Εκφραστής Μοντέρνας προκατάληψης	Εκφραστής Παλαιάς προκατάληψης	Μισαλλόδοξος	
Χαρακτηριστικά χρήσης	5.37 ^a (.639)	5.41 (.712)	5.61 (.666)	5.68 ^a (.611)	$F(3,425)=6.00$, $p=.001$
Ψυχοσωματικός και κοινωνικός αποσυντονισμός	4.76 ^{a,b} (.736)	5.05 ^c (.812)	5.24 ^a (.815)	5.56 ^{b,c} (.649)	$F(3,426)=24.66$, $p=.000$
Εξωτερικά γνωρίσματα	4.18 ^a (.831)	4.41 (.919)	4.57 (.880)	4.67 ^a (.869)	$F(3,426)=7.25$, $p=.000$

Σημ.: Οι μέσοι όροι με κοινό εκθέτη διαφέρουν στατιστικά σημαντικά μεταξύ τους Εκφραστές Ισότητας (N=123), Εκφραστές Μοντέρνας προκατάληψης (N=91), Εκφραστές Παλαιάς προκατάληψης (N=93), Μισαλλόδοξοι (N=122)

Συμπερασματικά, οι ‘*Μισαλλόδοξοι*’ τείνουν να στερεοτυποποιούν τους χρήστες σε μεγαλύτερο βαθμό (υπό τους όρους και των τριών δεικτών στερεοτυπικής πρόσληψης) από τους ‘*Εκφραστές Ισότητας*’, οι οποίοι προσλαμβάνουν τους χρήστες υπό στερεοτυπικούς όρους ‘*χαρακτηριστικών χρήσης*’, ‘*ψυχοσωματικού και κοινωνικού αποσυντονισμού*’ και ‘*εξωτερικών γνωρισμάτων*’ σε σημαντικά μικρότερο βαθμό.

12.3.3 Απόδοση αιτίων χρήσης με βάση τον τύπο προκατειλημμένου ατόμου

Για να διερευνήσουμε εάν και κατά πόσο ο τύπος προκατειλημμένου ατόμου συμβάλλει στη διαφοροποίηση της απόδοσης των αιτίων της χρήσης έγιναν δύο μονοπαραγοντικές αναλύσεις διακύμανσης (one-way ANOVAs) (Πίνακας 12.7).

Πίνακας 12.7: Μέσοι όροι και τυπικές αποκλίσεις των τιμών των δύο διαστάσεων απόδοσης της χρήσης ανάλογα με τον τύπο προκατειλημμένου ατόμου

	Εκφραστής Ισότητας	Μ.Ο. (S.D.)			F
		Εκφραστής Μοντέρνας προκατάληψης	Εκφραστής Παλαιάς προκατάληψης	Μισαλλόδοξος	
Ατομικά και οικογενειακά προβλήματα	4.75 (.930)	4.87 (.958)	4.48 ^a (1.05)	5.05 ^a (.860)	F(3,426)=6.66, p=.000
Κοινωνικο-οικονομικές αδυναμίες	3.97 (.948)	4.26 ^a (.989)	3.88 ^a (.911)	4.22 (1.03)	F(3,426)=3.76, p=.011

Σημ.: Οι μέσοι όροι με κοινό εκθέτη διαφέρουν στατιστικά σημαντικά μεταξύ τους
 Εκφραστές Ισότητας (N=122), Εκφραστές Μοντέρνας προκατάληψης (N=90),
 Εκφραστές Παλαιάς προκατάληψης (N=91), Μισαλλόδοξοι (N=123)

Η πρώτη ανάλυση διακύμανσης έδειξε ότι η διαφοροποίηση των τεσσάρων τύπων προκατειλημμένων ατόμων στην απόδοση της χρήσης σε ‘ατομικά και οικογενειακά προβλήματα’ ήταν στατιστικά σημαντική [F(3,426)=6.66, p=.000]. Οι post hoc συγκρίσεις έδειξαν ότι οι ‘Εκφραστές της Παλαιάς προκατάληψης’ (M=4.48) απέδιδαν τα αίτια της χρήσης σε ‘ατομικά και οικογενειακά προβλήματα’ των χρηστών σε σημαντικά μικρότερο βαθμό από τους ‘Μισαλλόδοξους’ (M=5.05), ενώ οι ‘Εκφραστές της Ισότητας’ (M=4.75) και οι ‘Εκφραστές Μοντέρνας προκατάληψης’ (M=4.87) δε διέφεραν μεταξύ τους, ούτε και με τους άλλους τύπους προκατειλημμένων ατόμων. Η δεύτερη ανάλυση διακύμανσης έδειξε ότι η διαφοροποίηση των τεσσάρων τύπων προκατειλημμένων ατόμων στην απόδοση της χρήσης σε ‘κοινωνικοοικονομικές αδυναμίες’ των χρηστών ήταν στατιστικά σημαντική [F(3,426)=3.76, p=.011]. Οι post hoc συγκρίσεις έδειξαν ότι οι ‘Εκφραστές Παλαιάς προκατάληψης’ (M=3.88) απέδιδαν τα αίτια της χρήσης σε ‘κοινωνικοοικονομικές αδυναμίες’ των χρηστών σε σημαντικά μικρότερο βαθμό από τους ‘Εκφραστές Μοντέρνας προκατάληψης’ (M=4.26), ενώ οι ‘Εκφραστές Ισότητας’ (M=3.97) και οι ‘Μισαλλόδοξοι’ (M=4.22) δε διέφεραν σημαντικά από τους άλλους τύπους προκατειλημμένων ατόμων, ούτε και μεταξύ τους.

Συμπερασματικά, οι ‘Εκφραστές Παλαιάς προκατάληψης’ τείνουν να αποδίδουν τα αίτια της χρήσης σε σημαντικά μικρότερο βαθμό σε ‘ατομικά και οικογενειακά

προβλήματα' σε σχέση με τους 'Μισαλλόδοξους' και σε 'κοινωνικοοικονομικές αδυναμίες' σε σχέση με τους 'Εκφραστές Μοντέρνας προκατάληψης'.

12.3.4 Απόδοση αιτίων εξάρτησης με βάση τον τύπο προκατειλημμένου ατόμου

Για να διερευνήσουμε εάν και κατά πόσο ο τύπος προκατειλημμένου ατόμου συμβάλλει στη διαφοροποίηση της απόδοσης των αιτίων της εξάρτησης έγιναν τρεις μονοπαραγοντικές αναλύσεις διακύμανσης (one-way ANOVAs) (Πίνακας 12.8).

Πίνακας 12.8: Μέσοι όροι και τυπικές αποκλίσεις των τιμών των δύο διαστάσεων απόδοσης της εξάρτησης ανάλογα με τον τύπο προκατειλημμένου ατόμου

	M.O. (S.D.)				F
	Εκφραστής Ισότητας	Εκφραστής Μοντέρνας προκατάληψης	Εκφραστής Παλαιάς προκατάληψης	Μισαλλόδοξος	
Ψυχολογιοποίηση	4.99 ^{a,b} (.834)	5.23 ^c (.780)	5.45 ^a (.863)	5.58 ^{b,c} (.741)	F(3,422)=12.65, p=.000
Ιατρικοποίηση	4.05 ^a (1.13)	4.17 ^b (1.31)	4.21 (1.22)	4.68 ^{a,b} (1.20)	F(3,422)=6.17, p=.000
Γενετική απόδοση	3.12 (1.29)	3.36 ^a (1.21)	2.85 ^{a,b} (1.16)	3.35 ^b (1.09)	F(3,422)=3.89, p=.009

Σημ.: Οι μέσοι όροι με κοινό εκθέτη διαφέρουν στατιστικά σημαντικά μεταξύ τους Εκφραστές Ισότητας (N=122), Εκφραστές Μοντέρνας προκατάληψης (N=90), Εκφραστές Παλαιάς προκατάληψης (N=91), Μισαλλόδοξοι (N=123)

Η πρώτη ανάλυση διακύμανσης έδειξε ότι η διαφοροποίηση των τεσσάρων τύπων προκατειλημμένων ατόμων στην απόδοση της εξάρτησης σε ψυχολογικούς όρους ('Ψυχολογιοποίηση') ήταν στατιστικά σημαντική [F(3,422)=12.65, p=.000]. Οι post hoc συγκρίσεις έδειξαν ότι οι 'Μισαλλόδοξοι' (M=5.58) έτειναν να υιοθετούν τη 'Ψυχολογιοποίηση' σε σημαντικά μεγαλύτερο βαθμό τόσο από τους 'Εκφραστές Ισότητας' (M=4.99), όσο και από τους 'Εκφραστές Μοντέρνας προκατάληψης' (M=5.23), ενώ οι 'Εκφραστές Παλαιάς προκατάληψης' (M=5.45) υιοθετούσαν τη 'Ψυχολογιοποίηση' σε σημαντικά μεγαλύτερο βαθμό από τους 'Εκφραστές Ισότητας' (M=4.99). Η δεύτερη ανάλυση διακύμανσης έδειξε ότι η διαφοροποίηση των τεσσάρων τύπων προκατειλημμένων ατόμων στην απόδοση της εξάρτησης σε ιατρικούς όρους ('Ιατρικοποίηση') ήταν στατιστικά σημαντική [F(3,422)=6.17, p=.000]. Οι post hoc συγκρίσεις έδειξαν ότι οι 'Μισαλλόδοξοι' (M=4.68), που δε διέφεραν σημαντικά από τους 'Εκφραστές Παλαιάς προκατάληψης' (M=4.21), έτειναν να υιοθετούν την 'Ιατρικοποίηση' σε σημαντικά υψηλότερο βαθμό τόσο από τους 'Εκφραστές Ισότητας' (M=4.05), όσο και από τους 'Εκφραστές Μοντέρνας προκατάληψης' (M=4.17). Η τρίτη ανάλυση διακύμανσης έδειξε ότι η διαφοροποίηση των τεσσάρων τύπων

προκατειλημμένων ατόμων στην απόδοση της εξάρτησης σε ‘γενετικά αίτια’ ήταν στατιστικά σημαντική [$F(3,422)=3.89, p=.009$]. Οι post hoc συγκρίσεις έδειξαν ότι οι ‘Εκφραστές Παλαιάς προκατάληψης’ ($M=2.85$) απέδιδαν την εξάρτηση των χρηστών σε ‘γενετικά αίτια’ σε σημαντικά μικρότερο βαθμό τόσο από τους ‘Μισαλλόδοξους’ ($M=3.35$), όσο και από τους ‘Εκφραστές Μοντέρνας προκατάληψης’ ($M=3.36$), ενώ οι δύο τελευταίοι τύποι προκατειλημμένων ατόμων δε διέφεραν σημαντικά μεταξύ τους, ούτε και από τους ‘Εκφραστές Ισότητας’ ($M=3.12$).

Συμπερασματικά, οι ‘Μισαλλόδοξοι’ υιοθετούν σε σημαντικά υψηλότερο βαθμό τη ‘Ψυχολογιοποίηση’ και την ‘Ιατρικοποίηση’ της εξάρτησης σε σχέση με τους ‘Εκφραστές Ισότητας’ και τους ‘Εκφραστές Μοντέρνας προκατάληψης’. Ενώ, η ‘γενετική απόδοση’ της εξάρτησης υιοθετείται σε σημαντικά χαμηλότερο βαθμό από τους ‘Εκφραστές Παλαιάς προκατάληψης’ σε σχέση με τους ‘Εκφραστές Μοντέρνας προκατάληψης’ και τους ‘Μισαλλόδοξους’.

12.3.5 Υιοθέτηση θεραπευτικών στόχων με βάση τον τύπο προκατειλημμένου ατόμου

Για να διερευνήσουμε εάν και κατά πόσο ο τύπος προκατειλημμένου ατόμου συμβάλλει στη διαφοροποίηση της υιοθέτησης θεραπευτικών στόχων έγιναν τέσσερις μονοπαραγοντικές αναλύσεις διακύμανσης (one-way ANOVAs) (Πίνακας 12.9).

Πίνακας 12.9: Μέσοι όροι και τυπικές αποκλίσεις των τιμών των τεσσάρων ειδών υιοθέτησης θεραπευτικών στόχων ανάλογα με τον τύπο προκατειλημμένου ατόμου

	M.O. (S.D.)				F
	Εκφραστής Ισότητας	Εκφραστής Μοντέρνας προκατάληψης	Εκφραστής Παλαιάς προκατάληψης	Μισαλλόδοξος	
Αποκατάσταση ψυχικής υγείας	5.64 (.818)	5.68 (.914)	5.72 (.895)	5.78 (.900)	$F(3,419)=.573, p=.633, n.s.$
Ανάπτυξη προσαρμοστικών συμπεριφορών	5.70 (.696)	5.85 (.607)	5.81 (.787)	5.75 (.968)	$F(3,419)=.908, p=.437, n.s.$
Τροποποίηση χαρακτηριστικών περιθωριοποίησης	4.39 ^a (1.08)	4.68 (.930)	4.80 (.890)	4.83 ^a (.896)	$F(3,419)=4.98, p=.002$
Μείωση της βλάβης	3.30 (1.88)	3.69 (1.74)	3.65 (1.82)	3.92 (1.91)	$F(3,422)=2.26, p=.080, n.s.$

Σημ.: Οι μέσοι όροι με κοινό εκθέτη διαφέρουν στατιστικά σημαντικά μεταξύ τους Εκφραστές Ισότητας (N=122), Εκφραστές Μοντέρνας προκατάληψης (N=91), Εκφραστές Παλαιάς προκατάληψης (N=89), Μισαλλόδοξοι (N=122)

Τα αποτελέσματα έδειξαν ότι η διαφοροποίηση των τεσσάρων τύπων προκατειλημμένων ατόμων στην υιοθέτηση της *‘τροποποίησης των χαρακτηριστικών περιθωριοποίησης’* των χρηστών ως θεραπευτικού στόχου ήταν στατιστικά σημαντική [$F(3,419)=4.98, p=.002$]. Οι post hoc συγκρίσεις έδειξαν ότι οι *‘Μισαλλόδοξοι’* ($M=4.83$) υιοθετούσαν σε σημαντικά μεγαλύτερο βαθμό την *‘τροποποίηση των χαρακτηριστικών περιθωριοποίησης’* ως θεραπευτικό στόχο από τους *‘Εκφραστές Ισότητας’* ($M=4.39$), ενώ οι *‘Εκφραστές Παλαιάς προκατάληψης’* ($M=4.80$) και οι *‘Εκφραστές Μοντέρνας προκατάληψης’* ($M=4.68$) δε διέφεραν σημαντικά μεταξύ τους, ούτε από τους άλλους δύο τύπους.

12.4 Συζήτηση

Τα αποτελέσματα της κατανομής των τύπων προκατειλημμένων ατόμων έδειξαν ότι στο δείγμα μας, οι *‘εκφραστές ισότητας’* και οι *‘μισαλλόδοξοι’* είναι ισάριθμοι και υπερτερούν αριθμητικά των υπολοίπων τύπων, και έπονται οι *‘εκφραστές Παλαιάς προκατάληψης’* και οι *‘εκφραστές Μοντέρνας προκατάληψης’*, που είναι σχεδόν ισάριθμοι. Φαίνεται ότι η πλειοψηφία των εργαζομένων στους φορείς απεξάρτησης (57.2%) μοιράζονται στα δύο άκρα: είτε εκφράζουν χαμηλή προκατάληψη και των δύο μορφών (*‘εκφραστές ισότητας’*), είτε εκφράζουν υψηλή προκατάληψη και των δύο μορφών (*‘μισαλλόδοξοι’*). Οι υπόλοιποι μοιράζονται σχεδόν εξίσου στους *‘εκφραστές Παλαιάς προκατάληψης’* και στους *‘εκφραστές Μοντέρνας προκατάληψης’*. Τα αποτελέσματα, λοιπόν, της παρούσας έρευνας έρχονται σε αντίθεση με αυτά των Pettigrew & Meertens (1995), που βρίσκουν ένα ελάχιστο ποσοστό *‘εκφραστών Παλαιάς προκατάληψης’* (όπως είπαμε αυτή η περίπτωση θεωρείται για εκείνους *‘σφάλμα’*), ενώ στην έρευνά τους υπερτερούν αριθμητικά οι *‘εκφραστές Μοντέρνας προκατάληψης’* σε σχέση με τους άλλους δύο ακραίους τύπους.

Όπως έχουμε αναφέρει, οι αποκλίσεις στα αποτελέσματα της παρούσας έρευνας πιθανόν να οφείλονται σε τρεις λόγους. Πρώτων, στο δείγμα και την ομάδα στόχο, όπου το είδος της διομαδικής επαφής στους φορείς απεξάρτησης δεν ευνοεί τη μείωση της προκατάληψης των εργαζομένων στους θεραπευτικούς φορείς για τους χρήστες. Δεύτερον, στο πολιτισμικό πλαίσιο της Ελλάδας που ενδεχομένως δεν αποτρέπει την έκφραση προκατάληψης εναντίον της ομάδας των χρηστών και της αποκλίνουσας κοινωνικής τους συμπεριφοράς. Τρίτον, οι κλίμακες μέτρησης της *‘Μοντέρνας προκατάληψης’* που έχουν αναπτυχθεί σε άλλα πολιτισμικά πλαίσια και άλλες ομάδες

Τυπολογία
προκατειλημμέ-
νων ατόμων

στόχους, ίσως δεν είναι κατάλληλες για την ανίχνευση αυτής της μορφής προκατάληψης στην Ελλάδα.

Όπως έδειξαν τα αποτελέσματα, οι τύποι προκατειλημμένων ατόμων κατανέμονται διαφορετικά, ανάλογα με τη *‘γεωγραφική περιοχή’* από την οποία προέρχονται οι ερωτώμενοι. Οι *‘εκφραστές της ισότητας’* είναι περισσότεροι από το αναμενόμενο στις αστικές περιοχές και λιγότεροι στις επαρχιακές περιοχές. Αντίθετα, οι *‘εκφραστές Παλαιάς προκατάληψης’* και οι *‘μισαλλόδοξοι’* είναι περισσότεροι από το αναμενόμενο στις επαρχιακές περιοχές και λιγότεροι στις αστικές. Η κοινωνική πολυπλοκότητα των αστικών περιοχών, ίσως ευνοεί την ανεκτικότητα απέναντι σε ομάδες όπως οι χρήστες, σε αντίθεση με τις λιγότερο κοινωνικά πολύπλοκες κοινωνίες των επαρχιακών περιοχών (Brewer, 1999, σ.439).

Γεωγραφική
περιοχή

Αναφορικά με το είδος απασχόλησης των ερωτωμένων στους φορείς απεξάρτησης (πλήρης- μερική), τα αποτελέσματα έδειξαν ότι οι *‘εκφραστές Παλαιάς προκατάληψης’* είναι περισσότεροι από το αναμενόμενο ανάμεσα στους πλήρως απασχολούμενους και λιγότεροι στους μερικώς απασχολούμενους, ενώ αντίθετα, οι *‘εκφραστές Μοντέρνας προκατάληψης’* είναι λιγότεροι από το αναμενόμενο ανάμεσα στους πλήρως απασχολούμενους και περισσότεροι από το αναμενόμενο ανάμεσα στους μερικώς απασχολούμενους. Φαίνεται ότι όσο περισσότερη επαφή έχουν οι ερωτώμενοι με τους χρήστες (πλήρης απασχόληση), τόσο αυξάνονται οι πιθανότητες να εκφράζουν απροκάλυπτη και μειώνονται οι πιθανότητες να εκφράζουν συγκαλυμμένη προκατάληψη. Η υπερέκθεση σε χρήστες που επιβεβαιώνουν το στερεότυπο (Cook, 1985, σ, 453), η μεγάλης διάρκειας επαφή υπό όρους άνισων ρόλων (με τους χρήστες στον κατώτερο ρόλο) (Brewer & Brown, 1998, σ.577, Brewer & Gaertner, 2001, σ.453, Brown, 1995, σ.242, Pettigrew, 1989a, σ.65), σε συνδυασμό πιθανόν με την επαγγελματική εξουθένωση, συντελεί στη στην αποπροσωποποίηση των χρηστών και τη μείωση της ανοχής των εργαζομένων απέναντί τους.

Είδος
απασχόλησης

Ως προς το *‘φορέα επαγγελματικής απασχόλησης’* των ερωτωμένων βρέθηκε ότι ο *‘εκφραστές ισότητας’* και οι *‘εκφραστές Μοντέρνας προκατάληψης’* είναι περισσότερο από το αναμενόμενο στο φορέα *‘ψυχοθεραπευτικής προσέγγισης’* και λιγότεροι από το αναμενόμενο στο φορέα *‘ιατροφαρμακευτικής προσέγγισης’*, ενώ οι *‘μισαλλόδοξοι’* και οι *‘εκφραστές Παλαιάς προκατάληψης’* είναι περισσότεροι από το αναμενόμενο στο φορέα *‘ιατροφαρμακευτικής προσέγγισης’* και λιγότεροι στον φορέα *‘ψυχοθεραπευτικής προσέγγισης’*. Φαίνεται, λοιπόν, ότι στο φορέα *‘ψυχοθεραπευτικής προσέγγισης’*, που η διαδικασία της ψυχικής απεξάρτησης στηρίζεται σε δραστηριότητες εργασιοθεραπείας

Φορέας

και θεραπείας μέσω τέχνης πληρούνται σε μεγαλύτερο βαθμό οι προϋποθέσεις της ισότιμης επαφής (Brewer & Brown, 1998, σ.577, Brewer & Gaertner, 2001, σ.453, Brown, 1995, σ.242) και της αυξημένης συναισθηματικής σύνδεσης ('ενσυναίσθηση', όπως αναφέρει ο Pettigrew, 1989a, σ. 65,70). Έτσι, ενδεχομένως, σε αυτές τις συνθήκες μειώνονται οι πιθανότητες έκφρασης πιο ακραίων μορφών προκατάληψης ή/και παράλληλα να αυξάνονται οι πιθανότητες είτε αποφυγής έκφρασης προκατάληψης, είτε έκφρασης πιο ήπιων μορφών. Σε αντίθεση, στο φορέα 'ιατροφαρμακευτικής προσέγγισης' οι προϋποθέσεις της Υπόθεσης Επαφής πληρούνται συγκριτικά σε μικρότερο βαθμό. Συνεπώς, σε αυτόν αυξάνονται οι πιθανότητες να μην αποφεύγεται η έκφραση προκατάληψης ή της πιο ακραίας μορφής της.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει ο φορέας 'ψυχοκοινωνικής προσέγγισης' όπου εμφανίζονται μειωμένα ποσοστά 'μισαλλόδοξων', αλλά αυξημένα ποσοστά τόσο 'εκφραστών Παλαιάς προκατάληψης' όσο και 'εκφραστών Μοντέρνας προκατάληψης'. Σε αυτή την περίπτωση, που η θεραπευτική προσέγγιση στηρίζεται στην αλληλοβοήθεια μελών μίας κοινότητας, φαίνεται ότι οι αυξημένες επαφές σε συνθήκες συνεργασίας - προϋπόθεση που ορίζει ο Allport (1954) - λειτουργούν αποτρεπτικά τουλάχιστον ως προς την έκφραση υψηλής συνολικής προκατάληψης. Ωστόσο, η συνθήκη αυτή δεν αρκεί για να αποτρέψει την έκφραση μίας ωμής προκατάληψης ή μίας συγκαλυμμένης προκατάληψης. Επιβεβαιώνεται, δηλαδή, εδώ η διαπίστωση των Brewer & Silver (1978, σ.399) ότι η (διομαδική) συνεργασία δεν είναι από μόνη της μία ικανή συνθήκη για να οδηγήσει στη μείωση της προκατάληψης¹⁵⁶.

Τα αποτελέσματα για τη διαφοροποίηση των τύπων προκατειλημμένων ατόμων ως προς την πρόσληψη της προσωπικότητας των χρηστών έδειξαν τα εξής: Οι 'εκφραστές ισότητας' και οι 'εκφραστές Μοντέρνας προκατάληψης' τείνουν να προσλαμβάνουν την προσωπικότητα των χρηστών υπό όρους 'προσήνειας' και 'συνέπειας' σε σημαντικά μεγαλύτερο βαθμό σε σχέση με τους 'μισαλλόδοξους' και τους 'εκφραστές Παλαιάς προκατάληψης'. Φαίνεται, επομένως, ότι η μειωμένη 'Παλαιά προκατάληψη' των δύο πρώτων τύπων συνδέεται με ευνοϊκότερη πρόσληψη της προσωπικότητας των χρηστών και, αντιστρόφως, αυξημένη 'Παλαιά προκατάληψη' των δύο τελευταίων τύπων συνδέεται με ποιο αρνητική πρόσληψη των χρηστών.

Προσωπικότητα
χρηστών

¹⁵⁶ Σημειώνουν ότι σύμφωνα με τα αποτελέσματα του πειράματός τους η συνθήκη της 'συνεργατικής αλληλεξάρτησης' πετυχαίνει τη μείωση της παραχώρησης αμοιβών υπέρ των μελών της ενδο-ομάδας, αλλά δεν είναι ικανή να πείσει τα άτομα να αγνοήσουν το γεγονός ότι εντάσσονται σε διαφορετικές ομάδες (Brewer & Silver, 1978, σ.399).

Αναφορικά με τις πιο συγκεκριμένες όψεις στερεοτυπικής πρόσληψης των χρηστών, τα αποτελέσματα ήταν ανάλογα: οι *‘μισαλλόδοξοι’* στερεοτυποποιούν τους χρήστες υπό όρους *‘χαρακτηριστικών χρήσης’*, *‘ψυχοσωματικού και κοινωνικού αποσυντονισμού’* και *‘εξωτερικών γνωρισμάτων’* σε μεγαλύτερο βαθμό από τους *‘εκφραστές ισότητας’*. Δηλαδή, και πάλι η μειωμένη *‘Παλαιά προκατάληψη’* συνδέεται με μειωμένη στερεοτυπική πρόσληψη των χρηστών και, αντιστρόφως, αυξημένη *‘Παλαιά προκατάληψη’* συνδέεται με αυξημένη στερεοτυπική πρόσληψη των χρηστών.

Στερεότυπο

Ως προς τις αποδόσεις της χρήσης οι *‘εκφραστές Παλαιάς προκατάληψης’* υιοθετούν τα *‘ατομικά και οικογενειακά προβλήματα’* σε μικρότερο βαθμό από τους *‘μισαλλόδοξους’* ως αίτια της χρήσης και τις *‘κοινωνικοοικονομικές αδυναμίες’* σε μικρότερο βαθμό από τους *‘εκφραστές Μοντέρνας προκατάληψης’*. Φαίνεται ότι οι ακραία προκατειλημμένοι τείνουν προς εσωτερικές αποδόσεις (‘τραυματικές’ προσωπικές εμπειρίες των χρηστών), ενώ αυτοί που εκφράζουν συγκαλυμμένη προκατάληψη τείνουν προς εξωτερικές αποδόσεις (κοινωνικο-οικονομικά προβλήματα). Αυτή η παρατήρηση έρχεται σε αντίθεση με τις διαπιστώσεις των Swim et al (1995, σ.203), σύμφωνα με τις οποίες τα άτομα που εκφράζουν σε μεγαλύτερο βαθμό τη συγκαλυμμένη προκατάληψη τείνουν περισσότερο να αποφεύγουν τις εξωγενείς αποδόσεις, παρά να στρέφονται προς ενδογενείς αποδόσεις.

Αποδόσεις χρήσης

Αναφορικά με τις αποδόσεις της εξάρτησης οι *‘μισαλλόδοξοι’* και οι *‘εκφραστές Παλαιάς προκατάληψης’* αποδίδουν τα αίτια της εξάρτησης σε ψυχολογικούς και οργανικούς παράγοντες σε μεγαλύτερο βαθμό από ότι οι *‘εκφραστές ισότητας’* και οι *‘εκφραστές Μοντέρνας προκατάληψης’*. Δηλαδή, η αυξημένη *‘Παλαιά προκατάληψη’* συνδέεται με *‘ψυχολογιοποίηση’* και *‘ιατρικοποίηση’* της εξάρτησης. Αντίθετα, η *‘γενετική απόδοση’* της εξάρτησης υιοθετείται σε σημαντικά μικρότερο βαθμό από τους *‘εκφραστές Παλαιάς προκατάληψης’* σε σχέση με τους άλλους τύπους, δηλαδή, αυτοί που δεν μπαίνουν σε διαδικασία συγκάλυψης της προκατάληψης δεν αναγνωρίζουν στον εξαρτημένο χρήστη την απόλυτη έλλειψη ελέγχου της κατάστασής του που εκπροσωπούν τα γενετικά αίτια.

Αποδόσεις εξάρτησης

Τέλος, αναφορικά με την υιοθέτηση θεραπευτικών στόχων διαφοροποίηση μεταξύ των τύπων προκατειλημμένων ατόμων σημειώνεται μόνο για την *‘τροποποίηση χαρακτηριστικών περιθωριοποίησης’*. Αυτός ο στόχος υιοθετείται σε σημαντικά μεγαλύτερο βαθμό από τους *‘μισαλλόδοξους’* σε σχέση με του *‘εκφραστές ισότητας’*. Πρόκειται για ένα στόχο που εστιάζει στην συγκάλυψη των γνωρισμάτων του στίγματος και όχι στην αποκατάσταση και επανένταξη του χρήστη. Είναι, λοιπόν, φανερό ότι οι ακραία προκατειλημμένοι, που έχουν το πλέον αρνητικό στερεότυπο για τους χρήστες,

Θεραπευτικοί στόχοι

επιδιώκουν μέσα από τη θεραπευτική διαδικασία την εξωτερική συμμόρφωση των χρηστών με τις κοινωνικές νόρμες.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 13: ΓΕΝΙΚΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Το φαινόμενο της τοξικοεξάρτησης άρχισε να απασχολεί την ελληνική κοινωνία από τα τέλη του 1980. Ο προσδιορισμός του ως κοινωνικού προβλήματος με σοβαρές επιπτώσεις στην νεολαία, αλλά και σε ένα σύνολο θεσμικών παραγόντων, όπως η οικογένεια και το ίδιο το κοινωνικό σύνολο, περιέβαλε αυτό το ζήτημα με μια αίσθηση ‘κοινωνικής απειλής’. Σύντομα αναπτύχθηκε η ποινική αντιμετώπιση του ζητήματος, αλλά και η θεραπευτική, που εκφράζει το δικαίωμα των χρηστών στην ανασύνταξη και τελικά την κοινωνική επανένταξη.

Στις μέρες μας τα θεραπευτικά προγράμματα για την αντιμετώπιση της τοξικοεξάρτησης έχουν πληθύνει και περιλαμβάνουν μια ποικιλία θεραπευτικών προσεγγίσεων και πρακτικών. Οι εργαζόμενοι, λοιπόν, στους φορείς απεξάρτησης έχουν αναλάβει το δύσκολο έργο της προσπάθειας για εξάλειψη της συμπεριφοράς της εξάρτησης και την υποστήριξη της επανένταξης των χρηστών στο κοινωνικό σύνολο. Στα πλαίσια αυτού του έργου η ομάδα των εργαζόμενων στους θεραπευτικούς φορείς είναι εκείνη που εκφέρει λόγο για την τοξικοεξάρτηση και σε αυτό οφείλεται ότι αποτελεί την κυριότερη πηγή πληροφόρησής μας τόσο για τους χρήστες, όσο και για τη θεραπεία τους. Η ίδια ομάδα, όμως, μέσα από τη συχνή επαφή της με τους χρήστες διαμορφώνει αντιλήψεις, οι οποίες πιθανά επηρεάζουν τις στάσεις τους για τους χρήστες και για τη θεραπευτική αντιμετώπισή τους, την αντίληψη για τους θεραπευτικούς στόχους και το ρόλο των ίδιων και τελικά τη θεραπευτική τους πρακτική.

Με αφορμή αυτό το σκεπτικό μελετούμε στην παρούσα διατριβή ποιά εικόνα έχουν οι εργαζόμενοι στους θεραπευτικούς φορείς για τους χρήστες, πού αποδίδουν τη συμπεριφορά τους, ποιές είναι οι στάσεις τους για τους χρήστες και ποιούς θεραπευτικούς στόχους υιοθετούν για αυτούς. Οι μελέτες των επιστημόνων που έχουν αναδείξει μια σύγχρονη τάση για αποφυγή έκφρασης ακραίων προκατειλημμένων στάσεων, αλλά και το γεγονός ότι οι συγκεκριμένοι εργαζόμενοι έρχονται σε καθημερινή επαφή με τους χρήστες μας κάνει να αναμένουμε ένα θετικό κλίμα στάσεων εκ μέρους του προσωπικού των φορέων απεξάρτησης για τους χρήστες.

Οι εξαρτημένοι από τα ναρκωτικά αποτελούν μία στιγματισμένη κοινωνική ομάδα για την ελληνική κοινωνία. Ωστόσο, η επικράτηση των αξιών της ισότητας και της ανοχής ενδέχεται να αποτρέπουν την έκφραση ακραία αρνητικών στάσεων για τους χρήστες. Σύμφωνα με τις θεωρίες για τις νέες μορφές προκατάληψης (*‘Συμβολικός/Μοντέρνος ρατσισμός’*, *‘Διακριτική προκατάληψη’*, *‘Αμφίθυμος ρατσισμός’*, *‘Απεχθής ρατσισμός’*) (Gaertner & Dovidio, 1986, Katz et al., 1986, McConahay et al.,

1981, McConahay, 1986, Pettigrew & Meertens, 1995) οι αρνητικές προδιαθέσεις του κοινωνικού συνόλου για τις μειονοτικές ομάδες εκφράζονται πλέον συγκαλυμμένα μέσα από πιο ήπιες δηλώσεις στάσεων σε σχέση με το παρελθόν. Οι εργαζόμενοι στους φορείς απεξάρτησης αναμένεται να συντάσσονται με τη λογική της αποφυγής έκφρασης έντονων αρνητικών στάσεων για τους χρήστες κυρίως λόγω του επαγγελματικού τους ρόλου. Αναμένεται, δηλαδή, να είναι υποστηρικτικοί για τους χρήστες, καθώς οι ίδιοι αποτελούν μέρος της έμπρακτης προσπάθειας για διακοπή της εξαρτητικής τους συμπεριφοράς και για αποδυνάμωση του στίγματός τους, προκειμένου να αυξηθούν οι πιθανότητες για την κοινωνική τους επανένταξη.

Ακόμα, η Υπόθεση Επαφής προσφέρει ένα πλαίσιο 'ανάγνωσης' των στάσεων των εργαζόμενων στους φορείς απεξάρτησης, καθώς σε αυτούς τους φορείς πληρούνται αρκετές από τις προϋποθέσεις αυτής της Υπόθεσης. Πιο συγκεκριμένα, κατά τη διάρκεια των επαφών θεραπευτών και θεραπευόμενων πληρούνται τρεις από τις τέσσερις συνθήκες που ορίζει ο Allport (1954) ως αναγκαίες για να λειτουργήσει αυτή η επαφή προς την κατεύθυνση της αύξησης των θετικών στάσεων για την εξω-ομάδα. Πληρείται, λοιπόν, η συνθήκη της 'συνεργασίας', καθώς θεραπευτές και θεραπευόμενοι συνεργάζονται κάτω από ένα κοινό στόχο, την απεξάρτηση των χρηστών. Επίσης, το προσωπικό στους φορείς απεξάρτησης έχει πολλές 'δυνατότητες γνωριμίας' με τα μέλη της ομάδας των χρηστών, έτσι ώστε να μπορεί να λάβει πολλές και ακριβείς πληροφορίες για τους χρήστες, που μπορεί να οδηγήσουν σε αναθεώρηση του ισχύοντος στερεοτύπου για αυτούς. Καλύπτεται, όμως και η συνθήκη της 'θεσμικής υποστήριξης', καθώς οι συγκεκριμένοι εργαζόμενοι βρίσκονται εντός των φορέων που ενσαρκώνουν τη θεσμική υποστήριξη του κράτους για την αντιμετώπιση του προβλήματος των ναρκωτικών. Η μοναδική συνθήκη της Υπόθεσης Επαφής που δεν καλύπτεται στη συγκεκριμένη περίπτωση είναι η 'ισοτιμία στο επίπεδο ρόλων', καθώς αναπόφευκτα οι θεραπευόμενοι κατά την επαφή τους με τους θεραπευτές βρίσκονται σε κατώτερη θέση ισχύος.

Τίθεται, λοιπόν, το ερώτημα εάν οι εργαζόμενοι στους φορείς απεξάρτησης συντάσσονται με το πολιτικά ορθό και αποφεύγουν την έκφραση ακραίων αρνητικών στάσεων για τους χρήστες και ακόμη εάν το είδος της επαφής τους με τους τελευταίους είναι ικανό να συμβάλλει στη διαμόρφωση θετικών στάσεων.

Για να απαντήσουμε σε αυτό το ερώτημα στρεφόμαστε στη μελέτη γνωστικών λειτουργιών. Πρώτα μελετάμε το στερεότυπο των εργαζόμενων στους φορείς απεξάρτησης για τους χρήστες, καθώς αποτελεί το γνωστικό συστατικό της προκατάληψης. Στη συνέχεια μελετάμε τις αποδόσεις των συμμετεχόντων για τη συμπεριφορά των χρηστών με σκοπό να δούμε εάν επιβεβαιώνεται η ασυμμετρία που

παρατηρούν οι επιστήμονες στην ερμηνεία της συμπεριφοράς των μειονοτικών ομάδων. Σύμφωνα με αυτή την ασυμμετρία η παρεκκλίνουσα συμπεριφορά μίας μειονοτικής ομάδας τείνει να αποδίδεται σε ενδογενή αίτια, παρά σε εξωγενή (Brown, 1995, Crandall, 1994, Devine, 1995). Τέλος, μελετάμε τις στάσεις (προκαταλήψεις) των συμμετεχόντων για τους χρήστες.

Οι ενδείξεις των αποτελεσμάτων για τη στερεοτυπική πρόσληψη των χρηστών επιβεβαιώνουν ένα στερεότυπο με αρνητικό περιεχόμενο. Οι συμμετέχοντες στο σύνολό τους ‘περιγράφουν’ τους χρήστες ως προσωπικότητες παθολογικές και δύσκολες στη διαπροσωπική επαφή (δηλαδή ‘νευρωσικές’, μη ‘εξωστρεφείς’, ‘μη προσηνείς’ και μη ‘συνεπείς’). Ακόμα, προσλαμβάνουν τους χρήστες υπό όρους χαρακτηριστικών που συνδέονται με την εξαρτητική συμπεριφορά, αλλά και ως άτομα με ψυχοσωματικά και διαπροσωπικά προβλήματα. Επιβεβαιώνεται, λοιπόν, ότι το στερεότυπο των εργαζόμενων στους φορείς απεξάρτησης συμπίπτει με εκείνο που έχει περιγραφεί από τους επιστήμονες για το κοινωνικό σύνολο. Περιλαμβάνει, δηλαδή, ένα ‘ιατρικό στοιχείο’ – που αφορά την παθολογική συμπεριφορά του χρήστη – και ένα ‘ηθικό στοιχείο’ – που αφορά τις ηθικά κατακριτέες και αντικοινωνικές συμπεριφορές του χρηστών (Κουκουτσάκη, 2002).

Στερεότυπο

Οι δηλώσεις των ερωτώμενων για τις αποδόσεις της χρήσης και της εξάρτησης φανερώνουν ότι στο σύνολό τους αποδίδουν τη συμπεριφορά των χρηστών σε ατομικούς/ενδογενείς παράγοντες. Πιο συγκεκριμένα, αποδίδουν τη χρήση στα προσωπικά και οικογενειακά προβλήματα των χρηστών και την εξάρτηση στην παθολογική τους προσωπικότητα (‘*ψυχολογιοποίηση*’) και σε ιατρικές παραμέτρους (‘*ιατρικοποίηση*’).

Αποδόσεις

Η διερεύνηση της έκφρασης προκατάληψης από τους συμμετέχοντες έδειξε ότι στο σύνολό τους εκφράζουν προκαταλήψεις σε μέτριο βαθμό. Όμως, εκφράζουν σε μεγαλύτερο βαθμό ‘*Παλαιά προκατάληψη*’ σε σχέση με τη ‘*Μοντέρνα προκατάληψη*’. Δηλαδή, αν και αποφεύγουν σε κάποιο βαθμό την έκφραση προκαταλήψεων, τείνουν να φέρουν αρνητικές προδιαθέσεις περισσότερο ακραίες, που στηρίζονται στην ‘*εχθρική διάθεση*’ και την ‘*απόρριψη και αποφυγή*’ της εξω-ομάδας. Δεν επιβεβαιώνεται, λοιπόν, ότι οι συγκεκριμένοι ερωτώμενοι - λόγω του επαγγελματικού τους ρόλου – αποφεύγουν την έκφραση προκατάληψης, ή τουλάχιστον καταφεύγουν σε μια συγκάλυψή της.

Προκαταλήψεις

Παρατηρούμε, λοιπόν, ένα αρνητικό στερεότυπο για τους χρήστες που στηρίζεται σε μια αρνητική πρόσληψη για την προσωπικότητά τους, αλλά και για τη συμπεριφορά τους, το οποίο διαμορφώνει την εικόνα των χρηστών ως άτομα με ψυχοπαθολογία και

διαπροσωπικές δυσλειτουργίες, που χαρακτηρίζονται από μία αρνητική εξαρτητική συμπεριφορά και από ψυχοσωματικά και διαπροσωπικά προβλήματα. Αυτό το στερεότυπο οδηγεί τους εργαζόμενους στους θεραπευτικούς φορείς να αποδίδουν τη συμπεριφορά των χρηστών σε ενδογενή αίτια, όπως τα προσωπικά ‘τραυματικά’ βιώματα, η παθολογική προσωπικότητα και οι ιατρικοί παράγοντες. Ενώ, οι ενδογενείς αποδόσεις για τα αίτια της συμπεριφοράς των χρηστών φαίνεται να ενδυναμώνουν την έκφραση μίας άμεσης και απροκάλυπτης προκατάληψης (*‘Παλαιά προκατάληψη’*) σε σχέση με μία έμμεση και συγκαλυμμένη (*‘Μοντέρνα προκατάληψη’*) (βλ. Πίνακα 4: Μέσοι όροι, Τυπικές αποκλίσεις και Δείκτες Συνάφειας του ‘στερεοτύπου’ (‘εξωστρέφεια’, ‘προσήγεια’, ‘συνέπεια’, ‘νευρωτισμός’, ‘δεκτικότητα στην εμπειρία’, ‘χαρακτηριστικά χρήσης’, ‘ψυχοσωματικός και κοινωνικός αποσυντονισμός’, ‘εξωτερικά γνωρίσματα’) των αποδόσεων (‘ατομικά και οικογενειακά προβλήματα’, ‘κοινωνικο-οικονομικές αδυναμίες’, ‘ψυχολογιοποίηση’, ‘ιατρικοποίηση’ ‘γενετική απόδοση’) και των προκαταλήψεων (*‘Παλαιά προκατάληψη’*, *‘Μοντέρνα προκατάληψη’*), Παράρτημα IV).

Αυτές οι διαπιστώσεις δείχνουν ότι η αυξημένη επαφή των συμμετεχόντων με τους χρήστες εντός του επαγγελματικού τους πλαισίου δε λειτουργεί προς την κατεύθυνση μιας θετικής αντίληψης για την ομάδα των χρηστών, δηλαδή, δεν επιβεβαιώνεται η Υπόθεση Επαφής. Παρότι πληρούνται οι προϋποθέσεις της *‘συνεργασίας’* για τον κοινό στόχο της απεξάρτησης, της αυξημένης *‘δυνατότητας γνωριμίας’* των χρηστών, αλλά και της *‘θεσμικής υποστήριξης’* εντός των επίσημων θεραπευτικών φορέων, φαίνεται ότι η μη πλήρωση της συνθήκης *‘ισοτιμίας σε επίπεδο ρόλων’* αρκεί για να μην έχει θετικό αποτέλεσμα η διομαδική επαφή. Άλλωστε, ο ίδιος ο Allport (1954, Brown, 1995) παρατηρεί ότι χρειάζεται να πληρούνται και οι τέσσερες συνθήκες παράλληλα για να έχει η διομαδική επαφή θετική έκβαση. Η κυριαρχία ενός αρνητικού στερεοτύπου που αναδείχθηκε από τις αναλύσεις συνηγορεί στο ότι η κατώτερη θέση ισχύος των θεραπευόμενων κατά την αλληλεπίδρασή τους με τους θεραπευτές εγκλωβίζει τους χρήστες μέσα σε χαρακτηριστικά που επιβεβαιώνουν αντί να διαψεύδουν το στερεότυπο για αυτούς, πράγμα που σύμφωνα με τον Cook (1985) μπορεί να αποδυναμώσει τις ευεργετικές ικανότητες της επαφής μεταξύ των ομάδων. Ακόμα, οι Pettigrew & Tropp (2005, 2006) παρατήρησαν ότι η έντονη εστίαση στο στίγμα – που επιβεβαιώνεται στην έρευνά μας από το αρνητικό στερεότυπο και τις ενδογενείς αποδόσεις – αφορά κυρίως ομάδες με σωματικές, ψυχικές και νοητικές παθήσεις και λειτουργεί αρνητικά για τη μείωση των αρνητικών αντιλήψεων για αυτές τις ομάδες. Οι χρήστες εντάσσονται σε αυτές τις ομάδες, καθώς σύμφωνα με τις στερεοτυπικές προσλήψεις των ερωτώμενων έχουν ψυχοσωματικά και συμπεριφορικά προβλήματα.

Επιπλέον, οι εργαζόμενοι στους θεραπευτικούς φορείς μπορεί να οξύνουν αντί να 'λειαίνουν' τις στερεοτυπικές τους προλήψεις, τις ενδογενείς τους αποδόσεις και τις αρνητικές τους προδιαθέσεις, επειδή υπερεκτίθενται λόγω επαγγέλματος σε μεγάλο πληθυσμό χρηστών. Μελέτες έχουν δείξει ότι αυξημένη συγκέντρωση των μελών μιας μειονοτικής ομάδας μπορεί να έχει ως αποτέλεσμα την αύξηση των αρνητικών στάσεων (Fossett & Kiecolt, 1989, Wagner et al., 2006).

Παράλληλα, το γεγονός ότι στο δείγμα μας οι συμμετέχοντες εκφράζουν σε υψηλότερο βαθμό *'Παλαιά'* από ότι *'Μοντέρνα προκατάληψη'* έρχεται σε αντίθεση με τις διεθνείς μελέτες για την προκατάληψη. Αυτή η διαφοροποίηση μπορεί να οφείλεται σε τρεις λόγους. Κατά πρώτον στην ακαταλληλότητα της κλίμακας που χρησιμοποιείται στην παρούσα έρευνα για την καταγραφή της *'Μοντέρνας προκατάληψης'* και η οποία προέρχεται από κλίμακες που έχουν διαμορφωθεί κυρίως στην Αμερική και την Ευρώπη, δηλαδή χώρες με διαφορετικό κοινωνικο-πολιτισμικό πλαίσιο, αλλά και για άλλες ομάδες στόχους (όπως οι φυλετικές και οι διαφυλικές ομάδες). Σε αυτό συνηγορεί το γεγονός ότι οι συμμετέχοντες απορρίπτουν τη διάσταση *'άρνηση διάκρισης και υποστηρικτικών δράσεων'* της *'Μοντέρνας προκατάληψης'*. Πιστεύουν, δηλαδή, ότι συνεχίζει να υπάρχει διάκριση κατά των χρηστών, αλλά και ότι χρειάζονται υποστηρικτικές δράσεις, οι οποίες σε αντίθεση με τις άλλες χώρες δεν υπάρχουν στην Ελλάδα. Κατά δεύτερον, η υψηλότερη έκφραση *'Παλαιάς προκατάληψης'* μπορεί να οφείλεται στην ομάδα στόχο και τους ερωτώμενους. Όπως είδαμε, το είδος της αλληλεπίδρασης θεραπευτικού προσωπικού και χρηστών μπορεί να οδηγήσει στην όξυνση των αρνητικών αντιλήψεων, αντί για την εξάλειψή τους. Τρίτον, υπάρχει το ενδεχόμενο η πολιτισμική διαφοροποίηση της Ελλάδας από τις Ευρωπαϊκές χώρες και την Αμερική να ευνοεί την έκφραση πιο ακραίων στάσεων, χωρίς να χρειάζεται η συγκάλυψή τους.

Ωστόσο, τα κοινωνικο-δημογραφικά χαρακτηριστικά των συμμετεχόντων συμβάλλουν στη διαφοροποίηση των απόψεών τους. Έτσι, οι άνδρες και οι μεγαλύτεροι σε ηλικία έχουν σε μεγαλύτερο βαθμό αρνητικές στερεοτυπικές προσλήψεις για τους χρήστες, αποδίδουν περισσότερο την εξάρτηση σε ενδογενή αίτια, ενώ οι λιγότερο μορφωμένοι έχουν αυξημένες στερεοτυπικές προσλήψεις. Τα άτομα που προέρχονται από αστικές περιοχές έχουν περισσότερο αρνητικές προσλήψεις για την προσωπικότητα των χρηστών, αποδίδουν περισσότερο τη χρήση σε ατομικά αίτια, όμως τα άτομα που προέρχονται από επαρχιακή περιοχή εκφράζουν σε σημαντικότερο βαθμό *'Παλαιά προκατάληψη'*. Φαίνεται ότι η πολυπλοκότητα στην κοινωνική οργάνωση στις αστικές περιοχές αυξάνει τα επίπεδα ανοχής και έτσι δεν εκδηλώνεται ακραία προκατάληψη

Φύλο, Ηλικία,
Μορφωτικό
επίπεδο,
Γεωγραφική
περιοχή

(Brewer, 1999). Αντίθετα, στο λιγότερο πολύπλοκο επαρχιακό περιβάλλον η υπαγωγή των ατόμων σε μικρότερο αριθμό κοινωνικών ομάδων εντείνει τις διαφοροποιήσεις και έτσι τα στερεότυπα είναι ισχυρότερα και οι αποδόσεις για τα αίτια αντικοινωνικών συμπεριφορών, όπως η τοξικοεξάρτηση, βαραίνουν το ίδιο το άτομο.

Ακόμη, τα άτομα πλήρους απασχόλησης και εκείνα με τη μεγαλύτερη επαγγελματική εμπειρία στον τομέα των εξαρτήσεων προσλαμβάνουν τους χρήστες σε μεγαλύτερο βαθμό στερεοτυπικά και εκφράζουν σε μεγαλύτερο βαθμό *‘Παλαιά προκατάληψη’*. Φαίνεται ότι όσοι έρχονται σε μακροχρόνια και συχνότερη επαφή με την ομάδα των χρηστών υπό συνθήκες μη ισότιμης επαφής τείνουν να επικεντρώνονται στο στίγμα για αυτούς κι έτσι η επαφή οδηγεί στην ενδυνάμωση αποκάλυπτων αρνητικών στάσεων.

Επαγγελματική εμπειρία, Είδος απασχόλησης

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την περίπτωση του δείγματός μας έχει η διαφοροποίηση στις στάσεις των συμμετεχόντων ανάλογα με την *‘επαγγελματική τους εξειδίκευση’* και το *‘φορέα απασχόλησής’* τους. Έτσι, όσοι εντάσσονται στο *‘ιατρικό προσωπικό’* τείνουν να προσλαμβάνουν τους χρήστες σε μεγαλύτερο βαθμό στερεοτυπικά από ότι το *‘θεραπευτικό προσωπικό’*, αποδίδουν την εξάρτηση περισσότερο σε ενδογενή αίτια (προσωπικότητας και ιατρικά) και εκφράζουν σε μεγαλύτερο βαθμό συνολική προκατάληψη (*‘Παλαιά’* και *‘Μοντέρνα’*). Οι διαφορές στο είδος της επαφής με τους χρήστες μπορεί σε αυτήν την περίπτωση να συμβάλλει στην κατανόηση των διαφοροποιήσεων μεταξύ των ατόμων με διαφορετική *‘επαγγελματική εξειδίκευση’*. Το *‘θεραπευτικό προσωπικό’*, επειδή έχει την κατεξοχήν θεραπευτική ευθύνη για τους χρήστες, έρχεται σε συχνότερες επαφές με τους θεραπευόμενους, από ότι το *‘ιατρικό προσωπικό’* που δρα συμπληρωματικά στο θεραπευτικό πρόγραμμα. Επίσης, λόγω επαγγελματικής ειδικότητας οι θεραπευτές συναντούν τους χρήστες σε πλαίσιο ομαδικής ή ατομικής συμβουλευτικής, που ευνοεί περισσότερο την ισότιμη επαφή, αλλά και την *‘ενσυναίσθηση’*, που σύμφωνα με τον Pettigrew (1998a) μπορεί να συμβάλλει στη μείωση των αρνητικών προσλήψεων για την εξω-ομάδα. Σε αντίθεση, το *‘ιατρικό προσωπικό’* έρχεται σε επαφή με τους χρήστες με σκοπό τον έλεγχο της σωματικής τους υγείας. Πιθανά, λοιπόν, προσλαμβάνει τους χρήστες-ασθενείς υπό όρους κατώτερου κοινωνικού ρόλου και στίγματος, ενώ η συναισθηματική εμπλοκή των ιατρών είναι μικρότερη σε σχέση με των θεραπευτών. Έτσι, οι προϋποθέσεις της Υπόθεσης Επαφής πληρούνται περισσότερο στις επαφές του *‘θεραπευτικού προσωπικού’* και λιγότερο στις επαφές του *‘ιατρικού προσωπικού’* με τους χρήστες και αυτό ενδεχομένως ερμηνεύει τις αυξημένες στερεοτυπικές προσλήψεις, τις ενδογενείς αποδόσεις και την έκφραση αποκάλυπτων αρνητικών στάσεων εκ μέρους του *‘ιατρικού προσωπικού’*.

Επαγγελματική εξειδίκευση

Αναφορικά με το ‘φορέα επαγγελματικής απασχόλησης’ των συμμετεχόντων διαπιστώνουμε τα εξής: Οι εργαζόμενοι στο ‘φορέα ιατροφαρμακευτικής προσέγγισης’ αποδίδουν σε μεγαλύτερο βαθμό την εξάρτηση σε ενδογενή αίτια (προσωπικότητας, ιατρικά και γενετικά) και εκφράζουν σε μεγαλύτερο βαθμό συνολική προκατάληψη (‘Παλαιά’ και ‘Μοντέρνα’). Ενώ, οι εργαζόμενοι στο φορέα ‘ψυχοκοινωνικής προσέγγισης’ και στο φορέα ‘ψυχοθεραπευτικής προσέγγισης’ εμφανίζουν σε μικρότερο βαθμό στερεοτυπικές προσλήψεις, ενδογενείς αποδόσεις και αρνητικές στάσεις για τους χρήστες. Η θεραπευτική πρακτική του ‘φορέα ιατροφαρμακευτικής προσέγγισης’ στηρίζεται στη χορήγηση υποκατάστατων και άρα προσεγγίζει το χρήστη ως ένα χρόνιο ασθενή που χρειάζεται ιατρική φροντίδα προκειμένου να μπορεί να εντάσσεται κατά το δυνατόν στο κοινωνικό σύνολο. Αυτή η παθολογική έμφαση στην αντιμετώπιση του χρήστη, αλλά και το γεγονός ότι εκ των πραγμάτων σε αυτό το φορέα απευθύνονται οι ‘δύσκολοι’ χρήστες (μεγαλύτερης ηλικίας, ενδοφλέβιοι χρήστες και με αποτυχημένες απόπειρες θεραπείας σε ‘στεγνά’ προγράμματα) συντείνουν σε ένα απαισιόδοξο περιβάλλον για τη λειτουργία της Υπόθεσης Επαφής. Σε αυτήν την περίπτωση το στίγμα του χρήστη-ασθενούς είναι πιθανά κυρίαρχο (Pettigrew, & Tropp, 2005, 2006) και η υπερέκθεση των εργαζόμενων του συγκεκριμένου φορέα σε ένα πληθυσμό χρηστών που επιβεβαιώνει το στερεότυπο (Cook, 1985) οδηγεί στην όξυνση των αρνητικών στάσεων. Αντίθετα, οι συνθήκες επαφής είναι περισσότερο ευνοϊκές στο φορέα ‘ψυχοκοινωνικής προσέγγισης’ και στο φορέα ‘ψυχοθεραπευτικής προσέγγισης’. Στον πρώτο φορέα η θεραπεία εστιάζεται στη βοήθεια της ομάδας (θεραπευτών και θεραπευόμενων) μέσα από μια κοινοβιακή αντίληψη, ενώ στο δεύτερο δίνεται έμφαση στην ανάπτυξη δεξιοτήτων διαπροσωπικής επαφής και έκφρασης στα πλαίσια ενός ‘κλειστού’ προγράμματος. Σε αυτούς τους φορείς, λοιπόν, οι επαφές των εργαζομένων με τους χρήστες είναι περισσότερο ισότιμες και αναπτύσσονται λόγω διαδικασιών περισσότερες ευκαιρίες για συναισθηματικούς δεσμούς. Άρα, οι θετικότερες αντιλήψεις του προσωπικού αυτών των φορέων πιθανά οφείλονται στην ποιότητα της επαφής τους με τους χρήστες.

Φορέας
επαγγελματικής
απασχόλησης

Τα αποτελέσματα μέχρι τώρα μας παρέχουν ενδείξεις για την επικράτηση ενός αρνητικού στερεοτύπου για τους χρήστες, μία τάση για ενδογενή απόδοση της συμπεριφοράς τους, αλλά και την έκφραση της πιο απροκάλυπτης μορφής προκατάληψης από τους εργαζόμενους στους φορείς απεξάρτησης. Σύμφωνα με τον ερευνητικό σχεδιασμό της παρούσας έρευνας στο επόμενο στάδιο επιχειρούμε να διερευνήσουμε εάν αυτές οι ενδείξεις μπορεί να οδηγήσουν τους συμμετέχοντες στην υιοθέτηση συγκεκριμένων θεραπευτικών στόχων. Η υιοθέτηση θεραπευτικών στόχων

Θεραπευτικοί
στόχοι

πιστεύουμε ότι είναι σημαντική τόσο για τους χρήστες, καθώς προσδιορίζει τη θεραπευτική προσέγγιση που ακολουθείται, αλλά και για τους εργαζόμενους στους φορείς απεξάρτησης, καθώς μέσα από τους στόχους αυτο-προσδιορίζονται και άρα αντανακλώνται σε αυτούς οι αντιλήψεις τους για το θεραπευτικό τους ρόλο και για τους θεραπευόμενους. Το σκεπτικό της διερεύνησης της συμβολής των προκατειλημμένων στάσεων στην υιοθέτηση θεραπευτικών στόχων πηγάζει από τις μελέτες των επιστημόνων για τις νέες μορφές προκατάληψης. Σε εκείνες, οι ερευνητές μελετούν τη συμβολή των προκαταλήψεων στις στάσεις των πολιτών για ζητήματα πολιτικών πρακτικών σχετικά με μειονοτικές ομάδες.

Η διερεύνηση της επίδρασης των κοινωνικο-δημογραφικών χαρακτηριστικών του δείγματος στην υιοθέτηση συγκεκριμένων θεραπευτικών στόχων ανέδειξε την *‘επαγγελματική εξειδίκευση’* και το *‘φορέα επαγγελματικής απασχόλησης’* σε σημαντικούς παράγοντες. Το *‘ιατρικό προσωπικό’* και οι εργαζόμενοι στο φορέα *‘ιατροφαρμακευτικής προσέγγισης’* υιοθετούν σε μεγαλύτερο βαθμό ως θεραπευτικούς στόχους την *‘αποκατάσταση της ψυχικής υγείας’* των χρηστών και τη *‘μείωση της βλάβης’* μέσα από τη *‘σωστή’* χρήση των ουσιών. Είναι εμφανές ότι οι συμμετέχοντες που εντάσσονται στο φορέα που η θεραπευτική προσέγγιση εστιάζεται στη χορήγηση υποκατάστατων, αλλά και όσοι λόγω επαγγελματικής ειδικότητας ευθύνονται για τη σωματική και ψυχική υγεία των θεραπευόμενων, υιοθετούν θεραπευτικούς στόχους που αφορούν τη ψυχική απεξάρτηση και την ασφαλή κατανάλωση τοξικών ουσιών. Το *‘διοικητικό, εκπαιδευτικό και λοιπό προσωπικό’*, αλλά και οι εργαζόμενοι στο φορέα *‘ψυχοκοινωνικής προσέγγισης’* υιοθετούν σε μεγαλύτερο βαθμό ως θεραπευτικό στόχο την *‘ανάπτυξη προσαρμοστικών συμπεριφορών’* των χρηστών. Δηλαδή, οι εργαζόμενοι στο φορέα που προσεγγίζει τη θεραπεία μέσω της ανάπτυξης διαπροσωπικών δεξιοτήτων στα πλαίσια μίας θεραπευτικής ομάδας με κοινοβιακό χαρακτήρα, αλλά και το μέρος εκείνο του προσωπικού που ευθύνεται για την ανάπτυξη κοινωνικών και μορφωτικών δεξιοτήτων, υιοθετούν ένα θεραπευτικό στόχο που αφορά την ανάπτυξη συμπεριφορών προσαρμογής στις κοινωνικές νόρμες. Επίσης, το *‘διοικητικό, εκπαιδευτικό και λοιπό προσωπικό’* υιοθετεί σε μεγαλύτερο βαθμό ως θεραπευτικό στόχο την *‘τροποποίηση των χαρακτηριστικών περιθωριοποίησης’* των χρηστών, δηλαδή ένα στόχο που αποσκοπεί στην κοινωνική επανένταξη, καθώς τα μέλη του συγκεκριμένου προσωπικού ευθύνονται για την ανάπτυξη δεξιοτήτων κοινωνικής επανένταξης στους χρήστες.

Φαίνεται, λοιπόν, ότι μέσα από τις στάσεις τους οι συμμετέχοντες αντανακλούν την επαγγελματική τους ειδικότητα και τη θεραπευτική προσέγγιση του φορέα στον οποίο εργάζονται. Έτσι, από τη μία μεριά οι παράγοντες της *‘επαγγελματικής*

εξειδίκευσης' και του 'φορέα απασχόλησης' αναδεικνύονται σημαντικοί στον προσδιορισμό των αντιλήψεων των εργαζόμενων στους φορείς απεξάρτησης. Από την άλλη μεριά, το γεγονός ότι οι συμμετέχοντες με τις δηλώσεις τους εμφανίζονται να υπερασπίζονται την επαγγελματική τους ειδικότητα και το φορέα στον οποίο εργάζονται ενδέχεται να συνίσταται σε μια προσπάθεια αυτοάμυνας για τον επαγγελματικό τους ρόλο και τον επαγγελματικό τους χώρο.

Ωστόσο, στο σύνολό τους οι συμμετέχοντες υιοθετούν σε μεγαλύτερο βαθμό ως θεραπευτικό στόχο την *'ανάπτυξη προσαρμοστικών συμπεριφορών'*, που αφορά την τροποποίηση των συμπεριφορών των χρηστών και την ανάπτυξη δεξιοτήτων με σκοπό την προσαρμογή τους στο κοινωνικό περιβάλλον, αλλά και την *'αποκατάσταση ψυχικής υγείας'*, που αφορά την αντιμετώπιση των ψυχοπαθολογικών προβλημάτων των χρηστών. Οι αναλύσεις έδειξαν ότι στην υιοθέτηση αυτών των δύο στόχων συμβάλλουν μόνο οι αποδόσεις των συμμετεχόντων για τη συμπεριφορά των χρηστών. Πιο συγκεκριμένα οι συμμετέχοντες που αποδίδουν τη χρήση τόσο στα προσωπικά και οικογενειακά προβλήματα του ατόμου (ενδογενή αίτια), όσο και στις δυσχέρειες που μπορεί να αντιμετωπίζει λόγω κοινωνικών συνθηκών (εξωγενή αίτια), αλλά και όσοι αποδίδουν την εξάρτηση σε μεγαλύτερο βαθμό στην προσωπικότητα του ατόμου (*'ψυχολογιοποίηση'*) και σε μικρότερο βαθμό σε ιατρικούς παράγοντες (*'ιατρικοποίηση'*) υιοθετούν περισσότερο ως στόχο την *'ανάπτυξη προσαρμοστικών συμπεριφορών'*. Ενώ, όσοι αποδίδουν περισσότερο τη χρήση σε προσωπικά και οικογενειακά προβλήματα και την εξάρτηση στην προσωπικότητα των χρηστών και σε ιατρικούς παράγοντες, υιοθετούν σε μεγαλύτερο βαθμό ως στόχο την *'αποκατάσταση ψυχικής υγείας'*. Φαίνεται ότι οι αποδόσεις των εργαζόμενων στους φορείς απεξάρτησης για τη συμπεριφορά των χρηστών συμβάλλουν σημαντικά στην υιοθέτηση δύο στόχων που προσανατολίζονται στην κοινωνική επανένταξη των χρηστών και στη ψυχική τους απεξάρτηση.

Επίσης, οι συμμετέχοντες υιοθετούν σε σημαντικό βαθμό ως θεραπευτικό στόχο την *'τροποποίηση των χαρακτηριστικών περιθωριοποίησης'* και σε μικρότερο βαθμό τη *'μείωση της βλάβης'*. Ο πρώτος στόχος αφορά την τροποποίηση της εξωτερικής εμφάνισης και των χαρακτηριστικών των χρηστών που παραπέμπουν σε περιθωριοποίηση, ενώ ο δεύτερος την ασφαλή κατανάλωση ναρκωτικών ουσιών, ώστε να μειώνονται οι βλάβες από τη χρήση τους. Την *'τροποποίηση των χαρακτηριστικών περιθωριοποίησης'* υιοθετούν σε μεγαλύτερο βαθμό όσοι αποδίδουν τη χρήση στις κοινωνικο-οικονομικές αδυναμίες του ατόμου και την εξάρτηση στην παθολογική του προσωπικότητα. Τη *'μείωση της βλάβης'* υιοθετούν περισσότερο όσοι αποδίδουν τα αίτια της χρήσης σε ιατρικούς και γενετικούς παράγοντες. Ωστόσο, αυτό που διαφοροποιεί την

υιοθέτηση αυτών των δύο στόχων από τους άλλους ('ανάπτυξη προσαρμοστικών συμπεριφορών' και 'αποκατάσταση ψυχικής υγείας') είναι ότι υιοθετούνται περισσότερο από όσους εκφράζουν σε μεγαλύτερο βαθμό 'Παλαιά προκατάληψη'. Φαίνεται ότι πέρα από τις αποδόσεις, που αναδεικνύονται σημαντικοί παράγοντες για την υιοθέτηση όλων των θεραπευτικών στόχων, η αυξημένη έκφραση 'Παλαιάς προκατάληψης' οδηγεί στην υιοθέτηση δύο θεραπευτικών στόχων που δεν επικεντρώνονται στην πλήρη απεξάρτηση και την κοινωνική επανένταξη, αλλά σε μια προσπάθεια ελαχιστοποίησης των βλαβερών συνεπειών των ναρκωτικών και στη συγκάλυψη των χαρακτηριστικών που συνθέτουν το στίγμα των χρηστών.

Είναι εμφανές ότι το αρνητικό στερεότυπο των εργαζόμενων στους θεραπευτικούς φορείς για τους χρήστες οδηγεί στην απόδοση της συμπεριφοράς των χρηστών σε ενδογενή αίτια. Αυτά με τη σειρά τους οδηγούν στην αυξημένη έκφραση μιας απροκάλυπτης μορφής προκατάληψης, η οποία συμβάλλει στην υιοθέτηση θεραπευτικών στόχων με μειωμένες προσδοκίες για πλήρη ψυχοσωματική απεξάρτηση και κοινωνική επανένταξη των χρηστών.

Η παρατήρηση των Meertens & Pettigrew (1997, Pettigrew & Meertens, 1995) ότι οι τέσσερις τύποι προκατειλημμένων ατόμων - που διαχωρίζονται ανάλογα με το σκορ των απαντήσεων τους στις κλίμακες 'Παλαιάς' και 'Μοντέρνας προκατάληψης' - υιοθετούν διαφορετικές πολιτικές για την ενσωμάτωση των μεταναστών, αποτέλεσε πρόσφορο έδαφος για τη μελέτη των προκαταλήψεων και στην παρούσα έρευνα. Έτσι, τα άτομα του δείγματός μας διαχωρίστηκαν σε 'Εκφραστές Ισότητας', 'Εκφραστές Μοντέρνας προκατάληψης', 'Εκφραστές Παλαιάς προκατάληψης', 'Μισαλλόδοξοι' και μελετήσαμε την επίδραση των κοινωνικο-δημογραφικών χαρακτηριστικών των συμμετεχόντων. Η κατανομή των τύπων προκατειλημμένων ατόμων στο δείγμα μας έδειξε ότι οι περισσότεροι είναι 'Εκφραστές Ισότητας' (28,6%) και 'Μισαλλόδοξοι' (28,6%), λιγότεροι 'Εκφραστές Παλαιάς προκατάληψης' (21,6%) και ακόμα λιγότεροι 'Εκφραστές Μοντέρνας προκατάληψης' (21,2%). Τα αποτελέσματα αυτά βρίσκονται σε ασυμφωνία με εκείνα των Meertens & Pettigrew (1997, Pettigrew & Meertens, 1995), που βρίσκουν ότι οι περισσότεροι είναι 'Εκφραστές Μοντέρνας προκατάληψης' και δεν υπάρχουν 'Εκφραστές Παλαιάς προκατάληψης'. Για μια ακόμη φορά η διαφοροποίηση του δείγματός μας μπορεί να οφείλεται είτε σε αδυναμία της κλίμακας που χρησιμοποιούμε για τη 'Μοντέρνα προκατάληψη', είτε στο πολιτισμικό πλαίσιο της χώρας μας που δεν αποτρέπει την έκφραση παλαιάς μορφής προκατάληψης, είτε στους συμμετέχοντες και την ομάδα στόχο που δε συμπίπτουν με εκείνες των διεθνών μελετών.

Τύποι
προκατειλημμέ-
νων ατόμων

Οι αναλύσεις με βάση τα κοινωνικο-δημογραφικά χαρακτηριστικά του δείγματος έδειξαν ότι στις επαρχιακές περιοχές είναι περισσότερες οι πιθανότητες για έκφραση πιο ακραίων μορφών προκατάληψης (βρίσκονται περισσότεροι από το αναμενόμενο *‘Εκφραστές Παλαιάς προκατάληψης’* και *‘Μισαλλόδοξοι’*). Η μεγαλύτερη επαφή με τους χρήστες λειτουργεί ενάντια στην Υπόθεση Επαφής, καθώς οι *‘Εκφραστές Παλαιάς προκατάληψης’* είναι περισσότεροι από το αναμενόμενο ανάμεσα στα άτομα πλήρους απασχόλησης. Αλλά, και η ποιότητα της επαφής των ερωτώμενων με τους χρήστες εντός των θεραπευτικών φορέων μπορεί να λειτουργήσει υπέρ ή κατά της Υπόθεσης Επαφής. Έτσι, στο φορέα *‘ιατροφαρμακευτικής προσέγγισης’*, που επικεντρώνεται στη θεραπεία με χορήγηση υποκατάστατου, οι εργαζόμενοι έρχονται σε επαφή με χρήστες-ασθενείς που επιβεβαιώνουν το αρνητικό στερεότυπο (Cook, 1985) και οι αυξημένες πιθανότητες για εστίαση στο στίγμα της εξω-ομάδας κατά την επαφή (Pettigrew & Tropp, 2005, 2006) διαμορφώνουν αρνητικούς παράγοντες για τη μείωση της προκατάληψης. Σε αυτό το φορέα οι *‘Μισαλλόδοξοι’* είναι περισσότεροι από το αναμενόμενο. Αντίθετα, στο φορέα *‘ψυχοθεραπευτικής προσέγγισης’* ευνοούνται περισσότεροι θετικοί παράγοντες για τη μείωση της προκατάληψης (υπάρχουν περισσότεροι από το αναμενόμενο *‘Εκφραστές Ισότητας’* και *‘Εκφραστές Μοντέρνας προκατάληψης’*). Αυτός ο φορέας προσεγγίζει τη θεραπεία μέσα από ένα *‘κλειστό πρόγραμμα’* που βασίζεται στην εργασιοθεραπεία και την ανάπτυξη διαπροσωπικών δεξιοτήτων και ικανοτήτων έκφρασης μέσω τέχνης. Συνεπώς, υπάρχουν περισσότερες πιθανότητες θεραπευτές και θεραπευόμενοι να έρχονται σε επαφή μέσα από πιο ισότιμους ρόλους και οι πρώτοι να βιώνουν *‘ενσυναίσθηση’* για τους δεύτερους (Pettigrew, 1998a).

Τα αποτελέσματα για τη διαφοροποίηση των τύπων προκατειλημμένων ατόμων έδειξαν ότι οι ακραία προκατειλημμένοι (*‘Μισαλλόδοξοι’*, *‘Εκφραστές Παλαιάς προκατάληψης’*) στερεοτυποποιούν σε μεγαλύτερο βαθμό τους χρήστες, αποδίδουν σε μεγαλύτερο βαθμό τη χρήση και την εξάρτηση σε ενδογενή αίτια και υιοθετούν σε μεγαλύτερο βαθμό ως θεραπευτικό στόχο την *‘τροποποίηση των χαρακτηριστικών περιθωριοποίησης’* των χρηστών. Δηλαδή, αυξημένη ακραία προκατάληψη οδηγεί - μέσα από ένα αρνητικό στερεότυπο και ενδογενείς αποδόσεις - στην υιοθέτηση ενός θεραπευτικού στόχου που δεν αποβλέπει στην πλήρη ψυχοσωματική ανεξάρτηση των χρηστών, αλλά σε μια προσπάθεια συγκάλυψης του στίγματός τους μέσα από την επιφανειακή συμμόρφωση του χρήστη στα κοινωνικά πρότυπα.

Η πρωτοτυπία της παρούσας έρευνας συνίσταται στο ερευνητικό της αντικείμενο, στον πληθυσμό του δείγματος, στον πληθυσμό στόχο και στο σκεπτικό διερεύνησης. Η

Γεωγραφική περιοχή, Είδος απασχόλησης, Φορέας επαγγελματικής εξειδίκευσης

Πρωτοτυπία

μελέτη της προκατάληψης ‘*Παλαιάς*’ και ‘*Μοντέρνας*’ μορφής που επιχειρείται στην παρούσα έρευνα είναι πρωτότυπη για τη χώρα μας, καθώς μόνο στην Αμερική και στις Ευρωπαϊκές χώρες υπάρχουν αντίστοιχες μελέτες. Επίσης, το μεγαλύτερο μέρος των πληροφοριών που αφορούν το ζήτημα των ναρκωτικών προέρχεται από τους ίδιους τους φορείς απεξάρτησης και εστιάζεται κατά κύριο λόγο στον πληθυσμό των χρηστών. Για πρώτη φορά με την παρούσα έρευνα το βλέμμα στρέφεται από τους χρήστες στους εργαζόμενους στους φορείς απεξάρτησης, δηλαδή όσους ‘*διαχειρίζονται*’ τους τοξικοεξαρτημένους. Ακόμα, ο προσδιορισμός των χρηστών ως ομάδας στόχου για τη διερεύνηση της προκατάληψης δεν έχει επαναληφθεί στις αντίστοιχες μελέτες της Αμερικής και των Ευρωπαϊκών χωρών. Τέλος, η ‘*ολιστική*’ θεώρηση της μελέτης της προκατάληψης μέσα από το στερεότυπο, τις αποδόσεις και τον προσδιορισμό επαγγελματικών στόχων, είναι κάτι που, επίσης, επιχειρείται πρώτη φορά στις μελέτες για την προκατάληψη.

Παράλληλα, η παρούσα διατριβή συμβάλλει στο θεωρητικό προβληματισμό για τη μελέτη της προκατάληψης. Με τη μελέτη της προκατάληψης σε ένα νέο πληθυσμό στόχο (χρήστες), από μία νέα κοινωνική ομάδα (εργαζόμενοι σε θεραπευτικούς φορείς) στο κοινωνικοπολιτισμικό πλαίσιο της Ελλάδας συμβάλλει στη διεύρυνση του ορίζοντα για τις θεωρίες των νέων μορφών προκατάληψης.

Τα ερευνητικά αποτελέσματα ανέδειξαν ότι το στερεότυπο για μια ομάδα με υποτιμημένη κοινωνική ταυτότητα, όπως οι χρήστες τοξικών ουσιών, έχει βαθιές ρίζες και καλλιεργεί σταδιακά για τα μέλη της μια εικόνα με αναγνωρίσιμα αρνητικά χαρακτηριστικά. Αυτές οι προσλήψεις οδηγούν σε αυξημένες ενδογενείς αποδόσεις για την παρεκκλίνουσα συμπεριφορά της εξω-ομάδας, οι οποίες ‘*δικαιολογούν*’ την έκφραση απροκάλυπτων προκατειλημμένων στάσεων για τα μέλη της. Ενώ, όλοι αυτοί οι γνωστικοί μηχανισμοί συμβάλλουν στη διαμόρφωση απόψεων για ζητήματα, όπως οι επαγγελματικοί στόχοι, που αφορούν από τη μία μεριά έμπρακτα την εξω-ομάδα, αλλά και τον πληθυσμό του οποίου οι στάσεις μελετώνται - καθώς μέσα από τους επαγγελματικούς τους στόχους αυτο-προσδιορίζεται. Συνεπώς, οι μελέτες για την προκατάληψη μελλοντικά χρειάζεται να περιλαμβάνουν ένα ‘*ολιστικό*’ σκεπτικό που αφορά τα στερεότυπα, τις αποδόσεις και τον προσδιορισμό στόχων.

Το γεγονός ότι στο δείγμα μας η έκφραση ‘*Παλαιάς προκατάληψης*’ εμφανίζεται ισχυρότερη από την έκφραση ‘*Μοντέρνας προκατάληψης*’ θέτει ερωτήματα που αφορούν την καταλληλότητα των κλιμάκων για την καταγραφή των προκαταλήψεων. Παρατηρήσαμε ότι οι ενδείξεις μας κλονίζουν την καταλληλότητα εφαρμογής των

Θεωρητική
συμβολή –
Προτάσεις
μελλοντικής
διερεύνησης

κλιμάκων για τη μέτρηση των νέων μορφών προκατάληψης, που κατασκευάστηκαν στην Αμερική, ώστε να ‘συλλάβουν’ τις προκατειλημμένες στάσεις στη χώρα μας. Φαίνεται ότι για χώρες, όπως η Ελλάδα, με διαφορετικά κοινωνικο-πολιτισμικά χαρακτηριστικά και θεσμική οργάνωση χρειάζονται κλίμακες με διαφορετικό περιεχόμενο για την καταγραφή πιο διακριτικών μορφών προκατάληψης. Συνεπώς, οι κλίμακες μέτρησης της ‘Παλαιάς’ και της ‘Μοντέρνας Προκατάληψης’ χρειάζεται να επανεξεταστούν και να αναδιατυπωθούν για διαφορετικά κοινωνικο-πολιτισμικά περιβάλλοντα.

Μία ακόμη θεωρητική συμβολή της παρούσας διατριβής είναι η ανάδειξη της Υπόθεσης Επαφής σε ένα λειτουργικό πλαίσιο για την κατανόηση των διαφοροποιήσεων στις στάσεις των εργαζόμενων στους φορείς απεξάρτησης για τους χρήστες. Τα αποτελέσματα της παρούσας έρευνας έδειξαν ότι ακόμα και αν σε συγκεκριμένα περιβάλλοντα, όπως οι θεραπευτικοί φορείς, πληρούνται ορισμένοι ‘θετικοί παράγοντες’ (‘συνεργασία’, ‘δυνατότητα γνωριμίας’, ‘θεσμική υποστήριξη’) για τη συμβολή της διομαδικής επαφής προς την καλλιέργεια θετικότερων στάσεων, η παρουσία ‘αρνητικών παραγόντων’ (‘ανισοτιμία ρόλων’, ‘χαρακτηριστικά που επιβεβαιώνουν το στίγμα’, ‘υπερσυγκέντρωση πληθυσμού εξω-ομάδας’) μπορεί να αναστείλει αυτή τη συμβολή. Συνεπώς, οι μελλοντικές μελέτες για τη μείωση της προκατάληψης χρειάζεται να στραφούν προς τη μελέτη των αρνητικών παραγόντων που μπορούν να εμποδίσουν τη διομαδική επαφή να συμβάλλει στη μείωση των αρνητικών στάσεων.

Ακόμα, η ανάδειξη της ‘επαγγελματικής εξειδίκευσης’ και του ‘φορέα επαγγελματικής απασχόλησης’ σε παράγοντες που συμβάλλουν σημαντικά στον προσδιορισμό των αντιλήψεων των εργαζόμενων στους θεραπευτικούς φορείς για τους χρήστες προσθέτει νέους παράγοντες για διερεύνηση των στάσεων. Χρειάζεται, συνεπώς, στις μελέτες για την προκατάληψη το ενδιαφέρον των ερευνητών να στρέφεται όχι μόνο στις συνήθεις κοινωνιο-δημογραφικές μεταβλητές (όπως το φύλο, η ηλικία, η μόρφωση), αλλά και κοινωνιο-δημογραφικά χαρακτηριστικά που έχουν ειδικό ενδιαφέρον για την κάθε ομάδα διερεύνησης.

Τα συμπεράσματα της παρούσας διατριβής υπογραμμίζουν την αξία της, αλλά πρέπει να σημειώσουμε ότι οι παρατηρήσεις που περιλαμβάνονται σε αυτή δεν μπορεί να έχουν γενικευτική ισχύ. Αν και ακολουθήθηκαν όλοι οι κανόνες δεοντολογίας της έρευνας τα αποτελέσματα των αναλύσεων δεν μπορούν να γενικευθούν στο σύνολο της ελληνικής κοινωνίας. Καταγράφηκαν οι απόψεις μίας μερίδας πολιτών μέσα σε ένα πολύ συγκεκριμένο πλαίσιο που δεν είναι άλλο από τους επίσημους φορείς απεξάρτησης. Επομένως, δεν έχουμε αποτυπώσει τις στάσεις του ελληνικού πληθυσμού για τους χρήστες, παρά μόνο μίας μερίδας πολιτών. Μάλιστα, η συγκεκριμένη μερίδα πολιτών

Περιορισμοί
της έρευνας

έχει μια ιδιαίτερη σχέση με την ομάδα στόχο της προκατάληψης που διερευνούμε. Πρόκειται για τη σχέση θεραπευτή-θεραπευόμενου, η οποία προφανώς δεν αποβάλλεται τη στιγμή που οι συμμετέχοντες απαντούν στο ερωτηματολόγιο. Ζητήματα της μεταξύ τους σχέσης, της συμπεριφοράς του ενός προς τον άλλο, αλλά και των προσδοκιών του καθενός από τον άλλο μπορεί να ‘μολύνουν’ τη σκέψη των συμμετεχόντων την ώρα που απαντούν το ερωτηματολόγιο.

Ακόμα, το γεγονός ότι στα πλαίσια των θεραπευτικών φορέων εντάσσονται στο θεραπευτικό προσωπικό πρώην χρήστες ενδεχομένως να έχει κάποια επίδραση στις στάσεις των ερωτώμενων που καταγράφονται σε αυτή τη μελέτη. Ωστόσο, ο αποκλεισμός τους από το δείγμα δεν ήταν εφικτός, λόγω αδυναμίας εντοπισμού τους. Και, άλλωστε, για λόγους τήρησης ανωνυμίας των προσωπικών δεδομένων, δεν υπήρχε στο ερωτηματολόγιο κάποιο σχετικό ερώτημα για αυτή την πληροφορία. Όμως, οι πρώην χρήστες δεν παύουν να αποτελούν αναπόσπαστο μέρος του προσωπικού στους θεραπευτικούς φορείς, τις στάσεις του οποίου μελετάμε.

Τα ζητήματα που θέσαμε παραπάνω για την ακαταλληλότητα της κλίμακας ‘*Μοντέρνας προκατάληψης*’, που έχει διαμορφωθεί σε διαφορετικά κοινωνικο-πολιτισμικά περιβάλλοντα από αυτό της Ελλάδας, αποτελεί μία αδυναμία της παρούσας έρευνας. Αλλά, και στην περίπτωση των αποδόσεων για την εξάρτηση, όπως παρατηρήθηκε, απουσιάζει η παρουσία εξωγενών αποδόσεων, αν και θα ήταν πρόσφορο να μελετηθούν.

Μέσα από την παρούσα μελέτη αναδεικνύονται τάσεις που προσδιορίζουν τις σκέψεις των εργαζόμενων στους φορείς απεξάρτησης για τους χρήστες. Τα συμπεράσματά μας μπορεί να αποτελέσουν ένα πρόσφορο οδηγό για την ανάπτυξη προβληματισμού και διαλόγου αναφορικά με τις προδιαθέσεις τους απέναντι στην ομάδα των χρηστών. Στις σελίδες της παρούσας έρευνας μπορούμε να ενημερωθούμε για θέματα που ελάχιστα έχουν αναπτυχθεί στην ελληνική βιβλιογραφία για τους εργαζόμενους στους θεραπευτικούς φορείς αναφορικά με τους χρήστες. Οι ενδείξεις για τις στερεοτυπικές προσλήψεις των χρηστών, των αποδόσεων της συμπεριφοράς τους, των στάσεων (προκαταλήψεις) για τους χρήστες και των στόχων για τη θεραπεία τους μπορεί να αποτελέσουν πρόσφορο έδαφος για τον προβληματισμό των εργαζόμενων στους θεραπευτικούς φορείς. Οι παρατηρήσεις για την επίδραση της ‘*επαγγελματικής εξειδίκευσης*’ και του ‘*φορέα απασχόλησης*’ στη διαμόρφωση των αντιλήψεων των συγκεκριμένων εργαζόμενων είναι ένα ακόμα νέο πεδίο για προβληματισμό. Αλλά, και οι παρατηρήσεις στα πλαίσια της Υπόθεσης Επαφής για την ανασταλτική συμβολή

‘αρνητικών παραγόντων’ στη λειτουργία της διομαδικής αλληλεπίδρασης - που συντελείται μέσα στους φορείς απεξάρτησης - ώστε να μειωθούν οι προκατειλημμένες στάσεις, προσθέτει στον προβληματισμό. Με λίγα λόγια, ο προβληματισμός πάνω σε αυτά τα θέματα θα μπορούσε να λειτουργήσει σαν ένας ‘γνωστικός ενισχυτής’ που προωθεί τη σκέψη των εργαζόμενων στους φορείς απεξάρτησης τόσο αναφορικά με τους χρήστες, όσο και αναφορικά με το δικό τους ρόλο εντός του θεραπευτικού πλαισίου.

13.1 Επίλογος

Η παρούσα διατριβή επιχειρεί την καταγραφή των στάσεων των εργαζόμενων στους επίσημους φορείς απεξάρτησης για τους χρήστες ναρκωτικών ουσιών. Το ενδιαφέρον μας επικεντρώνεται σε παράγοντες, όπως η στερεοτυπική πρόσληψη των χρηστών, η απόδοση της συμπεριφοράς τους, οι ενδεχόμενες αρνητικές προδιαθέσεις και οι απόψεις τους για τους θεραπευτικούς στόχους. Τα συμπεράσματα στα οποία καταλήγουμε αποτελούν μόνο ενδείξεις της έκφρασης στάσεων και όχι αποδείξεις για την εκδήλωση συμπεριφοράς.

Σκοπός κάθε επιστημονικής μελέτης είναι η προσέγγιση της αλήθειας μέσα από την εξάσκηση του μελετητή στην κατά το δυνατόν αντικειμενική παρατήρηση και σκέψη. Έτσι, και στην παρούσα διατριβή πρέπει να επισημάνουμε ότι ο στόχος μας δεν περιορίζεται στη διαμόρφωση ενός προφίλ των εργαζόμενων στους φορείς απεξάρτησης. Αντιθέτως, πιστεύουμε ότι απόπειρες αξιολόγησης των στάσεων άλλων ατόμων παρασύρουν τη σκέψη του μελετητή σε υποκειμενικές εκτιμήσεις που αδυνατούν να συμβάλλουν στην πρόοδο της επιστήμης.

Οι απόψεις των εργαζόμενων στους φορείς απεξάρτησης για τους χρήστες τοξικών ουσιών που καταγράφονται εδώ μελετώνται μέσα από μία οπτική, όπως αυτή ορίζεται από το θεωρητικό προβληματισμό που έχει αναπτυχθεί στην επιστήμη για ένα συγκεκριμένο θέμα, που στην περίπτωσή μας δεν είναι άλλο από τις προκαταλήψεις. Οι όποιες ενδείξεις που έχουμε για την έκφραση προκατειλημμένων στάσεων δεν μπορεί παρά να μας βάζουν σε σκέψεις για την περίπτωση οι απόψεις των ερωτώμενων να περιλαμβάνουν ένα πυρήνα αλήθειας. Άλλωστε, οι εργαζόμενοι στους φορείς απεξάρτησης γνωρίζουν πολύ καλά τον πληθυσμό των χρηστών, ασκούν ένα επάγγελμα που απαιτεί αυξημένη προσωπική εμπλοκή (όπως όλα τα επαγγέλματα υγείας) και είναι αξιοσημείωτο ότι η πολιτεία έχει αφήσει στα χέρια τους τη διαχείριση ενός σημαντικού κοινωνικού προβλήματος.

Η ολοκλήρωση της παρούσας μελέτης ελπίζουμε να συμβάλλει στην ανάπτυξη διαλόγου ή και προσωπικού προβληματισμού των εργαζομένων στους θεραπευτικούς φορείς με σκοπό την εξέλιξη στη θεραπευτική αντιμετώπιση της τοξικοεξάρτησης. Η συμμετοχή όλων αυτών των προσώπων στη μελέτη αποδεικνύει τελικά, ότι οι φορείς απεξάρτησης είναι ανοιχτοί στην επιστημονική έρευνα και οι εργαζόμενοι σε αυτούς έχουν ενεργούς αισθητήρες για να προσλάβουν νέες πληροφορίες προκειμένου να τις αξιοποιήσουν στην επαγγελματική τους δραστηριότητα.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Abrams, D., & Hogg, M.A. (2004). Collective identity. Group membership and self-conception. In M.B. Brewer & M. Hewstone (Eds.), *Self and social identity* (pp.147-181). Blackwell Publishing
- Ackerman, N. & Jahoda, M (1950). *Anti-Semitism and emotional disorders: A psychoanalytic interpretation*. New York: Harper
- Adams, H.E., Wright, L.W., & Lohr, B. A. (2003). Is homophobia associated with homosexual arousal? In S. Plous (Ed.), *Understanding prejudice and discrimination* (pp.402-409). McGraw-Hill
- Adorno, T.W., Frankel-Brunswick, E., Levinson, D.J., & Sanford, R.N. (1950). *The authoritarian personality*. Harper & Row, New York, NY, USA
- Akrami N., Ekehammar B., & Araya T. (2000a). Classical and modern racial prejudice: a study of attitudes toward immigrants in Sweden. *European Journal of Social Psychology, 30*, 521-532
- Akrami N., Ekehammar B., & Araya T. (2000b). Development and validation of Swedish classical and modern sexism scales. *Scandinavian Journal of Psychology, 41*, 307-314
- Akrami, N., Ekehammar, B., Claesson, M. & Sonnander, K. (2006). Classical and modern prejudice: Attitudes toward people with intellectual disabilities. *Research in Developmental Disabilities, 27*, 605-617
- Allport, G.W. (1954). *The nature of prejudice*. Reading, MA: Addison-Wesley
- Allport, G.W. (1958). *The nature of prejudice*. Doubleday-Anchor, Garden City, NY, USA
- Allport, G.W. (2003). Prejudice as a generalized attitude. In S. Plous (Ed.), *Understanding prejudice and discrimination* (pp.444-445). McGraw-Hill
- Allport, G.W., & Kramer, B.M. (1946). Some roots of prejudice. *Journal of Psychology, 22*, 9-39
- Altemeyer, B. (1988). *Enemies of freedom: Understanding right-wing authoritarianism*. San Francisco: Jossey-Bass

- Arcuri, L., & Boca, S. (1996). Preguidizid e affiliazione politica: Destrae sinistra di forte all'ommigazione dal terzo mondo. In Legrenzi, P., Girotto, V. (Eds.). *Psicologia e politica*. Raffaello Cortina Editore: Milano
- Arcuri, L., & Boca, S. (1999). Posicionamentos politicos: Racismo subtil e racismo flagrante em Italia. In Vala, j. (Ed.), *Novos Racismos: Perspectivas Comparativas*. Celta Editoria: Oeiras
- Asch, S.E. (2005). Forming impressions of personality. In D.L. Hamilton, *Social cognition: Key readings* (pp.362-371). Psychology Press
- Ashmore, R. (1970). The problem of intergroup prejudice. In B.E. Collins (Ed.), *Social psychology* (pp.245-296). Reading, MA: Addison-Wesley
- Ashmore, R., & DelBoca, F. (1976). Psychological approaches to understanding intergroup conflict. In P. Katz (Ed), *Towards the elimination of racism* (pp.73-123). New York: Pergamon
- Ashmore, R., & DelBoca, F. (1981). Conceptual approaches to stereotypes and stereotyping. In D. Hamilton (Ed.), *Cognitive processes in stereotyping and intergroup behavior* (pp.1-36). Hillsdale, New Jersey: Erlbaum
- Banaji, M.R., Lemm, K.M., & Carpenter, S.J. (2004). The social unconscious. In M.B. Brewer & M. Hewstone, *Social cognition* (pp.28-53). Blackwell Publishing
- Barker, M. (1981). *The new racism*. Junction Books: London
- Bar-Tal, D., Grauman, C.F., Kruglanski, A.W. & Stroebe, E. (1989). *Stereotyping and prejudice: Changing conceptions*. Berlin: Springer
- Bell, D.W., & Esses, V.M. (1997). Ambivalence and response amplification toward Native peoples. *Journal of Applied Social Psychology*, 27, 1063-1084
- Bell, D.W., & Esses, V.M. (2002). Ambivalence and response amplification: A motivational perspective. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 28, 1143-1152
- Benokraitis, N.V., & Feagin, J.R. (1995). *Modern sexism: Blatant, subtle, and covert discrimination* (2nd ed.). Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall
- Bergeret, J. (1999). *Τοξικοεξάρτηση και προσωπικότητα*. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα
- Bernard, E., Whitley, J., & Kite, M.E. (2006). *The psychology of prejudice and discrimination*. Thomson, Wadsworth

- Bielby, W. T. (1987). Modern prejudice and institutional barriers to equal employment opportunity for minorities. *Journal of Social Issues*, 43, 79-84
- Biernat, M., & Crandall, C.S. (1999). Racial attitudes. In J. Robinson, P.R. Shaver, & L.S. Wrightsman (Eds.), *Measures of political attitudes* (pp.297-411). San Diego, CA: Academic Press
- Biernat, M., Vescio, T.K., Themo, S.A., & Crandall, C.S. (1996). Values and prejudice: Toward understanding the impact of American values on outgroup attitudes. In C. Seligman, J.M. Olson, & M.O. Zanna (Eds.), *The psychology of values: The Ontario Symposium*. Vol.8 (pp.153-190). Mahwah, NJ: Erlbaum
- Blackwell, J., (1982). Persistence and change in intergroup relations: The crisis upon us. *Social Problems*, 29, 325-346
- Blair, I.V., & Banaji, M.R. (1996). Automatic and controlled processes in stereotype priming. *Journal of Personality and Social Psychology*, 70, 1142-1163
- Blanchard, F.A., Lilly, T., & Vaughn, L.A. (1991). Reducing the expression of racial prejudice. *Psychological Science*, 2, 101-105
- Bobo, L. (1983). Whites' opposition to busing: Symbolic racism or realistic group conflict? *Journal of Personality and Social Psychology*, 45, 1196-1210
- Bobo, L., Kluegel, J.R., & Smith, R.A. (1997). Laissez-faire racism, the crystallization of a kinder, gentler anti-black ideology. In S. Tuch, J. Martin (Eds.), *Racial attitudes in the 1990: Continuity and change*. Preager: Westpoint, CT
- Bowser, P.B. (1985). Race relations in the 1980s: The case of the United States. *Journal of Black Studies*, 15, 307-324
- Brewer M. B. (1999). The psychology of prejudice: Ingroup love or outgroup hate? *Journal of Social Issues*, 55, 429-444
- Brewer, M.B. & Brown, R.J. (1998). Intergroup relations. In D.T. Gilbert, S.T. Fiske, & L. Gaertner (Eds.), *The Handbook of Social Psychology* (pp.554-594), Vol.II, 4th ed., McGraw-Hill
- Brewer, M.B. & Gaertner, S.L. (2001). Toward reduction of prejudice : Intergroup contact and social categorization. In R. Brown & S.L. Gaertner (Eds.), *Blackwell Handbook of Social Psychology: Intergroup processes* (pp.451-472). Blackwell Publishing

- Brewer, M.B. & Silver, M. (1978). Ingroup bias as a function of task characteristics. *European Journal of Social Psychology*, 8, 393-400
- Brewer, M.B. (1979). In-group bias in the minimal intergroup situation: A cognitive-motivational analysis. *Psychological Bulletin*, 86, 307-324
- Brewer, M.B., & Kramer, R. (1985). The psychology of intergroup attitudes and behavior. *Annual Review of Psychology*, 36, 219-243
- Brigham, J.C. (1971a). Ethnic stereotypes. *Psychological Bulletin*, 76, 15-38
- Brown, C.E. (1981). Shared space invasion and race. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 7, 103-108
- Brown, R. (1995). *Prejudice. Its social psychology*. Blackwell
- Buss, A. H. (1961). *The psychology of aggression*. New York: Wiley
- Campbell, A.A. (1947). Factors associated with attitudes towards Jews. In T. Newcomb & E. Hartley (Eds.), *Readings in social psychology* (pp.518-527). New York: Holt
- Carnini, L. (1977). *Droga: chi, come, perchè e soprattutto che fare*. Sansoni, Firenze
- Coenders, M., Scheepers, P., Sniderman, P.M., & Verberk, G. (2001). Blatant and subtle prejudice: dimensions, determinants, and consequences; some comments on Pettigrew and Meertens. *European Journal of Social Psychology*, 31, 281-297
- Cook, S.W. (1969). Motives in a conceptual analysis of attitude-related behavior. In W.J. Arlond & D. Levine (Eds.), *Nebraska Symposium on Motivation* (pp.179-235). Lincoln: University of Nebraska Press
- Cook, S.W. (1971). *The effect of unintended interracial contact upon racial interaction and attitude change* (Final report, Project No. 5-1320). Washington, DC: U.S. Department of Health, Education and Welfare, Office of Education
- Cook, S.W. (1985). Experimenting in social issues. The case of school desegregation. *American Psychologist*, 40, 452-460
- Cooper, J., & McGaugh, J. (1963). *Integrative principles of social psychology*. Csmbridge, Massachusetts: Schenkman
- Costa, P.T., & McCrae, R.R. (1992b). *NEO PI-R. Professional manual*. Odessa, FL: Psychological Assessment Resources

- Cowen, E., Landes, J. & Schaet, D. (1959). The effects of mild frustration on the expression of prejudiced attitudes. *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 58, 33-38
- Crandall, C. S. (1994). Prejudice against fat people: Ideology and self-interest. *Journal of Personality and Social Psychology*, 66, 882-894
- Crandall, C.S., Eshleman, A., & O' Brien, L. (2002). Social norms and the expression and suppression of prejudice: The struggle for internalization. *Journal of Personality and Social Psychology*, 82, 359-378
- Crandall, C.S., D' Anello, S., Sakalli, N, Lazarus, E., Nejtardt, G. W., & Feather, N.T. (2001). An attribution-value model of prejudice: Anti-fat attitudes in six nations. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 27, 30-37
- Crocker, J. Major, B., & Steele, C. (1998). Social stigma. In D. Gilbert, S.T Fiske, & G. Lindzey, *The handbook of social psychology*, 4th ed., Vol. II, (pp. 504-553), McGraw-Hill, USA
- Crocker, J., & Quinn, D.M. (2004). Psychological consequences of devalued identities. In M.B. Brewer & M. Hewstone (Eds.), *Self and social identity* (pp.124-142). Blackwell Publishing
- Crocker, J., Cornwell, B. & Major, B. (1993). The stigma of overweight: Affective consequences of attributional ambiguity. *Journal of Personality and Social Psychology*, 64, 60-70
- Crosby, F., Bromley, S. & Saxe, L. (1980). Recent unobtrusive studies of black and white discrimination and prejudice: A literature review. *Psychological Bulletin*, 87, 546-563
- D' Agostino, P.R., & Beegle, W. (1996). A reevaluation of the evidence for spontaneous trait inferences. *Journal of Experimental Social Psychology*, 32, 153-164
- Davis, J.A., & Smith, T.W. (1994). *General social surveys, 1972-1994: Cumulative codebook*. Chicago: National Opinion Research Center
- Deal, M. (2007). Aversive disablism: subtle prejudice toward disabled people. *Disability and Society*, 22, 93-107
- DeFries, G., & Ford, W.S. (1969). Verbal attitudes, overt acts, and the influence of social constraint in interracial behavior. *Social Problems*, 16, 493-504

- Devine, P. (1989). Stereotypes and prejudice: Their automatic and controlled components. *Journal of Personality and Social Psychology*, *56*, 5-18
- Devine, P.G. (1995). Prejudice and out-group perception. In A. Tesser (Ed.). *Advanced Social Psychology* (pp.467-524). McGraw Hill
- Devine, P.G., & Elliot, A.J. (1995). Are racial stereotypes really fading? The Princeton trilogy revisited. *Personality and Social Psychology Bulletin*, *11*, 1139-1150
- Devine, P.G., Monteith, J.J., Zuwerink, J.R., & Elliot, A.J. (1991). Prejudice with and without compunction. *Journal of Personality and Social Psychology*, *60*, 817-830
- Dollard, J., Doob, L., Milner, N.E., Mower, O., & Sears, R. (1939). *Frustration and aggression*. New Haven: Yale University Press
- Dovidio, J.F. & Fazio, R.H. (1992). New technologies for the direct and indirect assessment of attitudes. In J.M. Tanur (Ed.), *Questions about questions: Inquiries into the cognitive bases of surveys*. New York: Russell Sage
- Dovidio, J.F. (2001). On the nature of contemporary prejudice: The third wave. *Journal of Social Issues*, *57*, 829-849
- Dovidio, J.F., & Gaertner, S.L. (1981). The effects of race, status, and ability on helping behavior. *Social Psychology Quarterly*, *44*, 192-203
- Dovidio, J.F., & Gaertner, S.L. (1983b). Race, normative structure, and help-seeking. In B.M. DePaulo, A. Nadler, & J.D. Fisher (Eds.), *New directions in helping* (pp.285-302), Vol, 2, Help-Seeking. New York: Academic Press
- Dovidio, J.F., & Gaertner, S.L. (1986). Prejudice, discrimination, and racism: Historical trends and contemporary approaches. In J.F Dovidio, & S.L. Gaertner (Eds.), *Prejudice, discrimination, and racism* (pp.1-34). New York: Academic Press
- Dovidio, J.F., & Gaertner, S.L. (1991). Changes in the expression and assessment of racial prejudice. In H. J. Knopke, R.J. Norrell, & R.W. Rogers (Eds.), *Opening doors: Perspective of race relations in contemporary America* (pp. 201-241). Tuscaloosa. AL: University of Alabama Press
- Dovidio, J.F., & Gaertner, S.L. (1993). Stereotypes an evaluative intergroup bias. In D.M. Mackie & D.L. Hamilton (Eds.), *Affect, cognition, and stereotyping: Interactive processes in group perception* (pp.167-194). New York: Academic Press

- Dovidio, J.F., & Gaertner, S.L. (1996). Affirmative action, unintentional racial biases, and intergroup relations. *Journal of Social Issues*, 52, 51-75
- Dovidio, J.F., & Gaertner, S.L. (1998). On the nature of contemporary prejudice: The causes, consequences, and challenges of aversive racism. In J.L. Eberhardt & S.T. Fiske, *Confronting racism: The problem and the response* (pp.3-32). Sage Publications
- Dovidio, J.F., & Gaertner, S.L. (2000). Aversive racism and selection decisions: 1989 and 1999. *Psychological Science*, 11, 315-319
- Dovidio, J.F., Brigham, J.C., Johnson, B.T., & Gaertner, S.L. (1996). Stereotyping, prejudice, and discrimination: Another look. In C.N. Macrae, C. Stangor, & M. Hewstone (Eds.), *Stereotypes and stereotyping* (pp.276-319). The Guilford Press, London-New York
- Dovidio, J.F., Evans, N., & Tyler, R.B. (1986). Racial stereotypes: The contents of their cognitive representations. *Journal of Experimental Social Psychology*, 22, 22-37
- Dovidio, J.F., Smith, J.K., Donnell, A.G., & Gaertner, S.L. (1997). Racial attitudes and the death penalty. *Journal of Applied Social Psychology*, 27, 1468-1487
- Duckitt J. (1994). *The social psychology of prejudice*. Preager
- Dunning, D., & Sherman, D.A. (1997). Stereotypes and tacit inference. *Journal of Personality and Social Psychology*, 73, 459-471
- Eagly, A.H., & Diekmann, A.B. (2005). What is the problem? Prejudice as an attitude-in-context. In J. Dovidio, P. Glick, & Rudman, L.A. (Eds.), *On the nature of prejudice: Fifty years after Allport* (pp.19-35). Blackwell Publishing
- Eagly, A.H., & Mladinic, A. (1989). Gender stereotypes and attitudes toward women and men. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 15, 543-558
- Eagly, A.H., & Mladinic, A. (1994). Are people prejudiced against women? Some answers from research on attitudes, gender stereotypes, and judgments of competence. In W. Stroebe & M. Hewstone (Eds.), *European Review of Social Psychology* (pp. 1-36), Vol. 5. New York: Wiley
- Eagly, A.H., Mladinic, A., & Otto, S. (1991). Are women evaluated more favorably than men? An analysis of attitudes, beliefs, and emotions. *Psychology of Women Quarterly*, 15, 203-216
- Ehrlich, H.J.(1973). *The social psychology of prejudice*. New York: Wiley

- Ekehammar, B., Akrami, N., & Araya, T. (2000). Development and validation of Swedish classical and modern sexism scales. *Scandinavian Journal of Psychology, 41*, 307-314
- Essed, P. (1984). *Alledaags racisme* [Everyday racism]. Sara, Amsterdam, The Netherlands
- Essed, P. (1991). *Inzicht in alledaags racisme*. Het Spectrum: Utrecht
- Ewens, W.L., & Herlich, H.J. (1972). Reference-other support and ethnic attitudes
- Aberson, C.L., & Ettlin, T.E. (2004). The aversive racism paradigm and responses favoring African Americans: Meta-analytic evidence of two types of favoritism. *Social Justice Research, 17*, 25-46
- Fairchild, H., & Gurin, P. (1978). Traditions in the social psychological analysis of race relations. *American Behavioral Scientist, 21*, 757-778
- Farley, R. (1977). Trends in racial inequalities: Have the gains of the 1960's disappeared in the 1970's? *American Psychological Review, 42*, 189-208
- Fazio, R.H., Jackson, J.R., Dunton, B.C., & Williams, C.J. (1995). Variability in automatic activation as an unobtrusive measure of racial attitudes: A bona fide pipeline? *Journal of Personality and Social Psychology, 69*, 1013-1027
- Fendrich, J.M. (1967). Perceived reference group support: Racial attitudes and overt behavior. *American Sociological Review, 32*, 960-969
- Festinger, L. (1957). *A theory of cognitive dissonance*. Stanford, CA: Stanford University Press
- Firebaugh, G., & Davis, K.E. (1988). Trends in anti-black prejudice, 1972-1984: region and cohort effects. *American Journal of Sociology, 94*, 215-272
- Fishbein, H.D. (1996). *Peer prejudice and discrimination: Evolutionary, cultural, and developmental dynamics*. Boulder, CO: Westview
- Fiske, S.T. (1998). Stereotyping, prejudice, and discrimination. In: Daniel. T. Gilbert, Susan T. Fiske, Gardner Lindzey, *The Handbook of Social Psychology* (pp.357-411). Vol.II, 4th ed., McGraw Hill, USA
- Fiske, S.T. (2005). Social cognition and the normality of judgment. In J. Dovidio, P. Glick, & L.A. Rudman (Eds.), *On the nature of prejudice: Fifty years after Allport* (pp.36-53). Blackwell Publishing

- Fiske, S.T., & Glick, P. (1995). Ambivalence and stereotypes cause sexual harassment: A theory with implications for organized change. *Journal of Social Issues, 51*, 97-115
- Fiske, S.T., & Taylor, S.E. (1991). *Social cognition*. New York: McGraw-Hill
- Fiske, S.T., Cuddy, A.J.K., Glick, P., & Xu, J. (2002). A model of (often mixed) stereotype content: Competence and warmth respectively follow from perceived status and competition. *Journal of Personality and Social Psychology, 82*, 878-902
- Fiske, S.T., Xu, J., Cuddy, A.C., & Glick, P. (1999). (Dis)respecting versus (dis)liking: Status and interdependence predict ambivalent stereotypes of competence and warmth. *Journal of Social Issues, 55*, 473-489
- Fleming, M.A., Petty, R.E., & White, P.H. (2005). Stigmatizes targets and evaluation: Prejudice as a determinant of attribute scrutiny and polarization. *Personality and Social Psychology Bulletin, 31*, 496-507
- Forsyth, D. R. (1980). The functions of attributions. *Social Psychology Quarterly, 43*, 184-189
- Fossett, M.A., & Kiecolt, K.J. (1989), The relative size of minority populations and White racial attitudes. *Social Science Quarterly, 70*, 820-835
- Freriks, P. (1990). France anti-racisten willen handen vuil maken [French anti-racists want to get their hands dirty – i.e., take action). *DeVolkskrant, 2*
- Frey, D., & Gaertner, S. (1986). Helping and the avoidance of inappropriate interracial behavior: A strategy that perpetuates a nonprejudiced self-image. *Journal of Personality and Social Psychology, 50*, 1083-1090
- Gaertner, S.L., & Dovidio, J.F. (1986). The aversive form of racism. In J.F. Dovidio & S.L. Gaertner (Eds.), *Prejudice, discrimination, and racism* (pp.61-89). Orlando, FL: Academic Press
- Gaertner, S.L. (1973). Helping behavior and discrimination among liberals and conservatives. *Journal of Personality and Social Psychology, 25*, 335-341
- Gaertner, S.L., & Dovidio, J. (1977). The subtlety of white racism, arousal, and helping behavior. *Journal of Personality and Social Psychology, 35*, 691-707
- Gaertner, S.L., & Dovidio, J. (2000). The aversive form of racism. In C. Stangor (Ed.), *Stereotypes and prejudice* (pp.289-304). Psychology Press, Taylor & Francis Group

- Gaertner, S.L., & Dovidio, J.F. (2005). Categorization, recategorization, and intergroup bias. In J. Dovidio, P. Glick, & L.A. Rudman (Eds.), *On the nature of prejudice: Fifty years after Allport* (pp.71-88). Blackwell Publishing
- Gaertner, S.L., & McLaughlin, J.P. (1983). Racial stereotypes: Associations and ascriptions of positive and negative characteristics. *Social Psychology Quarterly*, 46, 23-30
- Gaertner, S.L., Dovidio, J.F., Banker, B.S., Rust, M.C., Nier, J.A., Mottola, G.R., & Ward, C.M. (2003). The challenge of aversive racism: Combating pro-white bias. In S. Plous (Ed.), *Understanding prejudice and discrimination* (pp.491-499). McGraw-Hill
- Gaertner, S.L., Dovidio, J.F., Banker, B.S., Rust, M.C., Nier, J.A., Mottola, G.R., & Ward, C.M. (1997). Does White racism necessarily mean antiblackness? Aversive racism and prowhiteness. In M. Frein, L. Weis, L.C. Powell, & L. M. Wong (Eds.), *Off White: Readings on race, power, and society* (pp.167-178). New York: Rutledge
- Gardner, R.C. (1994). Stereotypes as consensual beliefs. In M.P. Zanna & J. M. Olson, *The psychology of prejudice: The Ontario Symposium* (pp.1-31). Vol.7, Hillsdale, NJ: Erlbaum
- Garth, T.R. (1925). A review of racial psychology. *Psychological Bulletin*, 22, 343-364
- Gergen, K.J., & Gergen, M.M. (1981). *Social psychology*. New York: Harcourt Brace Jovanovich
- Gilbert, D. (1995). Attribution and interpersonal perception. In A. Tesser (Ed.), *Advanced social psychology* (pp.99-147). McGraw-Hill
- Gilbert, G.M. (1951). Stereotype persistence and change among college students. *Journal of Abnormal Social Psychology*, 46, 245-254
- Glick, P., & Fiske, T. (2003). An ambivalent alliance: Hostile and benevolent sexism as complementary justifications for gender inequality. In S. Plous (Ed.), *Understanding prejudice and discrimination* (pp.225-231). McGraw-Hill
- Glick, P., Fiske, S. (1996). The Ambivalent Sexism Inventory: Differentiating Hostile and Benevolent Sexism. *Journal of Personality and Social Psychology*, 7, 491-512
- Glick, P., Fiske, S.T., Mladinic, A., Saiz, J.L., Abrams, D., Masser, B., Adetoun, B., Osagie, J.E., Akande, A., Alao, A., Brunner, A., Willemsen, T.M., Chipeta, K., Dardenne, B., Dijksterhuis, A., Wigboldus, D., Eckes, T., Six-Materna, I., Expósito, F.,

Moya, M., Foddy, M., Kim, H., Lameiras, M., Sotelo, M.J., Mucchi-Faina, A., Romani, M., Sakalli, N., Udegbe, B., Yamamoto, M., Ui, M., Ferreira, M.C., & López, W.L. (2000). Beyond prejudice as simple antipathy: Hostile and benevolent sexism across cultures. *Journal of personality and social psychology*, 79, 763-775

• Goffman, E. (1963). *Stigma: Notes on the management of spoiled identity*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall

• Goodwin, S.A., Operario, D., & Fiske, S. (1998). Situational power and interpersonal dominance facilitate bias and inequality. *Journal of Social Issues*, 54, 677-698

• Gore, K.Y., Tobiason, M.A., & Kayson, W.A. (1997). Effects of sex of caller, implied sexual orientation, and urgency on altruistic response using the wrong number technique. *Psychological Reports*, 80, 927-930

• Green, G.T., Staerklé, C., & Sears, D. (2006). Symbolic racism and Whites' attitudes towards punitive and preventive crime politics. *Law and Human Behavior*, 30, 435-454

• Guilford, J.P. (1931). Racial preferences of a thousand American university students. *Journal of Social Psychology*, 2, 199-208

• Guinote, A., Judd, C.M., & Brauer, M. (2002). Effects of power on perceived and objective group variability: Evidence that more powerful groups are more variable. *Journal of Personality and Social Psychology*, 82, 708-721

• Haller, J. (1971). *Outcasts from evolution: Scientific attitudes of racial inferiority: 1895-1900*. Urbana: University of Illinois Press

• Hamberger, J., & Hewstone, M. (1997). Inter-ethnic contact as predictor of blatant and subtle prejudice: Tests of a model on four West European nations. *British Journal of Social Psychology*, 36, 173-190

• Hambin, R.L. (1962). The dynamics of racial discrimination. *Social Problems*, 7, 102-121

• Hamilton, D. (1981a). *Cognitive processes in stereotyping and intergroup behavior*. Hillsdale, New Jersey: Erlbaum

• Hamilton, D. (1981c). Stereotyping and intergroup behavior: Some thoughts on the cognitive approach. In D. Hamilton (Ed.), *Cognitive processes in stereotyping and intergroup behavior* (pp.333-353). Hillsdale, New Jersey: Erlbaum

- Hamilton, D.L. (2005). Social cognition: An introductory overview. In D.L. Hamilton (Ed.), *Social cognition: Key readings* (pp.1-26). Psychology Press
- Hamilton, D.L., & Trolie, T.K. (1986). Stereotypes and stereotyping: An overview of the cognitive approach. In J.F. Dovidio & S.L. Gaertner (Eds.), *Prejudice, discrimination, and racism* (pp.127-164). Orlando, Florida: Academic
- Harding, J., Proshansky, H., Kutner, B., & Chein, I. (1969). Prejudice and ethnic relations. In G. Lindzey & E. Aronson (Eds.), *The handbook of social psychology* (pp.1-76). Vol.5, Reading, Massachusetts: Addison-Wesley
- Hartley, E.L. (1946). *Problems in prejudice*. New York: Kings Crown Press
- Hass, R.G., Katz, I., Rizzo, N., Bailey, J. & Moore, L. (1992). When racial ambivalence evokes negative affect, using a disguised measure of mood. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 18, 786-797
- Hass, R.G., Katz, I., Rizzo, N., Baily, J., & Eisenstandt, D. (1991). Cross-racial appraisal is related to attitude ambivalence and cognitive complexity. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 17, 83-92
- Hebl, M. R., Foster, J. B., Mannix, L. M., & Dovidio, J. F. (2002). Formal and interpersonal discrimination: A field study of bias toward homosexual applicants. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 28, 815-825
- Henry, P.J., & Sears, D.O. (2002). The symbolic racism 2000 scale. *Political Psychology*, 23, 253-283
- Hodson, G., Dovidio, J.F., & Gaertner, S.L. (2002). Processes in racial discrimination: Differential weighting of conflicting information. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 28, 460-471
- Hogg, M.A. (2004). Social categorization, depersonalization, and group behavior. In M.B. Brewer, & M. Hewstone (Ed.), *Self and identity* (pp.203-231). Blackwell Publishing
- Hogg, M.A., & Abrams, D. (1988). *Social identifications*. London: Routledge
- Hogg, M.A., & Vaughan, G.M. (2005). *Social psychology*. 4th ed. Pearson, Prentice Hall
- Jackman, M.R. (2005). Rejection or inclusion of outgroups? In J. F. Dovidio, P. Glick, & L.A. Rudman (Eds.), *On the nature of prejudice: Fifty years after Allport* (pp.89-105). Blackwell Publishing

- Jackson, L.A. (1992). In what way is the unfinished mind unfinished? *Psychological Inquiry*, 3, 163-165
- Johnson, J.D., Whitestone, E., Jackson, L.E., & Gatto, L. (1995). Justice is still not color-blind: Differential racial effects of exposure to inadmissible evidence. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 21, 893-898
- Jones, E.E., & Sigall, H. (1971). The bogus pipeline: A new paradigm for measuring affect and attitude. *Psychological Bulletin*, 76, 349-364
- Jones, J.M. (1972). *Prejudice and racism*. Reading, Mass: Addison-Wesley
- Jones, J.M. (1986). Racism: A cultural analysis of the problem. In J.F Dovidio, & S.L. Gaertner (Eds.), *Prejudice, discrimination, and racism* (pp.279-314). Orlando, FL: Academic Press
- Jones, J.M. (1997). *Prejudice and racism*, 2nd ed. McGraw Hill
- Jones, M. (2002). *Social Psychology of Prejudice*. Prentice Hall, USA
- Jost, J.T., & Hamilton, D.L. (2005). Stereotypes in our culture. In J. Dovidio, P. Glick, Rudman, L.A. (Eds), *On the nature of prejudice: Fifty years after Allport* (pp. 208-224). Blackwell Publishing
- Judd, C.M., & Park, B. (2005). Group differences and stereotype accuracy. In J. Dovidio, P. Glick, L.A. Rudman (Eds.), *On the nature of prejudice: Fifty years after Allport* (pp.175-191). Blackwell Publishing
- Judd, C.M., Park, B., Ryan, C.S., Brauer, M., & Kraus, S. (1995). Stereotypes and ethnocentrism: Diverging interethnic perceptions of African American and White American youth. *Journal of Personality and Social Psychology*, 69, 468-481
- Karlins, M., Coffman, T.L., & Walters, G. (1969). On the fading of social stereotypes: Studies in three generations of college students. *Journal of Personality and Social Psychology*, 13, 1-16
- Katz, D., & Braly, K. (1933). Racial stereotypes in one hundred college students. *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 28, 280-290
- Katz, I. (1981). *Stigma: A social psychological analysis*. Hillsdale, NJ: Erlbaum
- Katz, I., & Haas, R.G. (1988). Racial ambivalence and American value conflict: Correlational and priming studies of dual cognitive structures. *Journal of Personality and Social Psychology*, 55, 893-905

- Katz, I., Cohen, S., & Glass, D. (1975). Some determinants of cross-racial helping behavior. *Journal of Personality and Social Psychology*, 32, 964-970
- Katz, I., Glass, D., & Cohen, S. (1973). Ambivalence, guilt, and the scapegoating of minority group victims. *Journal of Experimental Social Psychology*, 9, 423-436
- Katz, I., Wackenhut, J., & Glass, D.C. (1986). An ambivalence-amplification theory of behavior toward the stigmatized. In S. Worchel & W.G. Austin (Eds.), *Psychology of intergroup relations* (pp.103-117). Chicago: Nelson-Hall
- Katz, I., Wackenhut, J., & Hass, R.G. (1986). Racial ambivalence, value duality, and behavior. In J.F. Dovidio & S.L. Gaertner (Eds.), *Prejudice, discrimination, and racism* (pp.35-59). New York: Academic Press
- Kelman, H., & Pettigrew, T. (1959). How to understand prejudice. *Commentary*, 28, 436-441
- Kenworthy, J.B., Turner, R.N., Hewstone, M., & Voci, A. (2005). Intergroup contact: When does it work, and why? In J.F. Dovidio, P. Glick, L.A. Rudman (Eds.), *On the nature of prejudice. Fifty years after Allport*. Blackwell Publishing
- Kinder, D. R., & Sears, D.O. (1981). Prejudice and politics: Symbolic racism versus racial threats to the good life. *Journal of Personality and Social Psychology*, 40, 414-431
- Kinder, D.R. (1986). The continuing America dilemma: White resistance to racial change 40 years after Myrdal. *Journal of Social Issues*, 42, 151-172
- Kleipenning, G., & Hagendoorn, L. (1993). Forms of racism and the cumulative dimension of ethnic attitudes. *Social Psychology Quarterly*, 56, 21-36
- Kleugel, J., & Smith, E. (1983). Affirmative action attitudes: Effects of self-interest, racial affect, and stratification beliefs on white's views. *Social Forces*, 61, 797-824
- Kline, B.B., & Dovidio, J.F. (1982). *Effects of race, sex, and qualifications of a college applicant's performance*. Paper presented at the annual meeting of the Eastern Psychological Association. Baltimore, MD
- Klineberg, O. (1968). Prejudice: The concept. In D. Sills (Ed.), *Encyclopedia of the social sciences* (pp.439-448). Vol.12, New York: Macmillan
- Kovel, J. (1970). *White racism: A psychohistory*. New York: Pantheon
- Krech, D, Crutchfield, R., & Ballachey, E. (1962). *Individual in society*. New York: McGraw-Hill

- Krueger J. Rothbart M. (1988). Use of categorical and Individuating Information in Making Inferences about Personality. *Journal of Personality and Social Psychology*, 55, 187-195
- Kutner, B., Wilkins, C., & Yarrow, P. (1952). Verbal attitudes and overt behavior involving racial prejudice. *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 47, 649-652
- LaPiere, R.T. (1934). Attitudes versus actions. *Social forces*, 13, 230-237
- Levin, J., & Levin, W. (1982). *The functions of prejudice and discrimination*. New York: Harper & Row
- Lilli, W., & Rehm, J. (1988). Judgmental processes as bases of intergroup conflict. In W. Stroebe, A.W. Kruglanski, D., Bar-Tal, & M. Hewstone (Eds.), *The social psychology of intergroup conflict* (pp.29-46). Berlin: Springer
- Lindzey, G. (1950). An experimental examination of the scapegoat theory of prejudice. *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 45, 297-309
- Linn, L. (1965). Verbal attitudes and overt behavior: A study of racial discrimination. *Social Forces*, 43, 353-364
- Linville, P.W., & Jones, E.E. (1980). Polarized appraisal of out-group members. *Journal of Personality and Social Psychology*, 38, 689-703
- Lippmann, W., (1922). *Public opinion*. New York: Harcourt, Brace, Jovanovich
- Maass, A., Colombo, A., & Sherman, S.J. (2001). Inferring traits from behaviors versus behaviors from traits: The induction-deduction asymmetry. *Journal of Personality and Social Psychology*, 81, 391-404
- MacCrone, I.D. (1937). *Race attitude in South Africa: Historical, experimental and psychological studies*. London: Oxford University Press
- MacDonald, T.K., & Zanna, M.P. (1998). Cross-dimension ambivalence toward social groups: Can ambivalence affect intentions to hire feminists? *Personality and Social Psychology Bulletin*, 24, 427-441
- Maio, G.R., Greenland, K., Bernard, M., & Esses, V.M. (2001). Effects of intergroup ambivalence on information processing: The role of physiological arousal. *Group Processes and Intergroup Relations*, 4, 355-372

- Major, B., Gramzow, R.H., McCoy, S.L., Levin, S., Schmader, T., & Sidanius, J. (2002). Perceiving personal discrimination: The role of group status and legitimizing ideology. *Journal of Personality and Social Psychology*, 82, 269-282
- Marden, C., & Meyer, G. (1962). *Minorities in American society*. New York: American Book Company
- Massey, D.S. & Denton, N.A. (1993). *American apartheid*. Cambridge, MA: Harvard University Press
- Maykovich, M.K. (1975). Correlates of racial prejudice. *Journal of Personality and Social Psychology*, 32, 1014-1020
- McClellan, H.V. (1946). Psychodynamic factors in racial relations. *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 244, 159-166
- McClendon, M.J. (1985). Racism, rational choice and White opposition to racial change: A case study of busing. *Public Opinion Quarterly*, 49, 214-233
- McConahay, J. (1982). Self-interest versus racial attitudes as correlates of anti-busing attitudes in Louisville: Is it the buses or the blacks? *Journal of Politics*, 44, 692-720
- McConahay, J. (1983). Modern racism and modern discrimination: The effects of race, racial attitudes, and context on simulated hiring decisions. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 9, 551-558
- McConahay, J., & Hough, J.C. (1976). Symbolic racism. *Journal of Social Issues*, 32, 23-45
- McConahay, J.B. (1986). Modern racism, ambivalence, and the modern racism scale. In J. Dovidio & S.L. Gaertner (Eds.), *Prejudice, discrimination, and racism* (pp.91-125). New York: Academic Press
- McConahay, J.B., Hardee, B.B., & Batts, V. (1981). Has racism declined in America? It depends on who is asking and what is asked. *Journal of Conflict Resolution*, 25, 563-579
- Meertens, R.W., & Pettigrew, T.F. (1997). Is subtle prejudice really prejudice? *Public Opinion Quarterly*, 61, 54-71
- Messick, D.M., & Mackie, D.M. (1989). Intergroup relations. *Annual Review of Psychology*, 40, 45-81

- Miller, N.E., & Bugelski, R. (1948). Minor studies of aggression: II: The influence of frustration imposed by the in-group on attitudes expressed toward out-groups. *Journal of Psychology*, 25, 437-442
- Milner, D. (1975). *Children and race*. Harmondworth, England: Penguin
- Milner, D. (1983). *Children and race: Ten years on*. London: Ward Lock Educational
- Monin, B., & Miller, D.T. (2001). Moral credentials and the expression of prejudice. *Journal of Personality and Social Psychology*, 81, 33-43
- Monteith, M.J. (1996). Contemporary forms of prejudice-related conflict: In research of a nutshell. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 22, 461-473
- Morse, C., & Allport, F. (1952). The causation of anti-Semitism: An investigation of seven hypotheses. *Journal of Psychology*, 34, 197-233
- Muir, D.E. (1991). "White" fraternity and sorority attitudes toward "Blacks" on a deep-South campus. *Sociological Spectrum*, 11, 93-103
- Mummendey, A., & Otten, S. (2001). Aversive discrimination. In R. Brown, & S. Gaertner, (Eds.), *Blackwell Handbook of Social Psychology: Intergroup processes* (pp.112-132). Blackwell Publishing
- Murrell, A.J., Dietz-Uhler, B.L., Dovidio, J.F., Gaertner, S.L., & Drout, C. (1994). Aversive racism and resistance to affirmative action: Perceptions of justice are not necessarily color-blind. *Basic and Applied Social Psychology*, 15, 71-86
- Nelson T. D. (2006). *The Psychology of Prejudice*. 2nd ed., Pearson
- Newcomb, T., Turner, R., & Converse, E. (1965). *Social psychology*. New York: Holt, Rinehart & Winston
- Operario, D., & Fiske, S.T. (2001). Ethnic identity moderates perceptions of prejudice: Judgments of personal versus group discrimination and subtle versus blatant bias. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 27, 550-561
- Ottaway, S.A., Hayden, D.C., & Oakes, M.A. (2001). Implicit attitudes and racism: Effect of word familiarity and frequency on the Implicit Association Test. *Social Cognition*, 19, 97-144
- Pearson, A.R., Dovidio, J.F., & Pratto, F. (2007). Racial prejudice, intergroup hate, and blatant and subtle bias of Whites toward Blacks in legal decision making in the United States. *International Journal of Psychology and Psychological Therapy*, 7, 145-158

- Pedersen, A., & Walker, I. (1997). Prejudice against Australian Aborigines: Old-fashioned and modern forms. *European Journal of Social Psychology*, 27, 561-587
- Perdue, C.W., Dovidio, J.F., Gurtman, M.B., & Tyler, R.B. (1990). Us and Them: Social categorization and the process of intergroup bias. *Journal of Personality and Social Psychology*, 59, 475-486
- Peterson, W. (1958). Prejudice in American society: A critique of some recent formulations. *Commentary*, 26, 342-348
- Pettigrew, T.F. (1959). Regional differences in anti-Negro prejudice. *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 59, 28-36
- Pettigrew, T.F. (1979). The ultimate attribution error: Extending Allport's cognitive analysis of prejudice. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 5, 461-476
- Pettigrew, T.F. (1985). New Black-White patterns: How best to conceptualize them? *Annual Review of Psychology*, 11, 329-346
- Pettigrew, T.F. (1998a). Intergroup contact theory. *Annual Review of Psychology*, 49, 65-85
- Pettigrew, T.F., & Meertens, R.W. (1995). Subtle and blatant prejudice in Western Europe. *European Journal of Social Psychology*, 25, 57-75
- Pettigrew, T.F., & Meertens, R.W. (2001). In defense of the subtle prejudice concept: a retort. *European Journal of Social Psychology*, 31, 299-309
- Pettigrew, T.F., (1958). Personality and socio-cultural factors in intergroup attitudes: A cross-national comparison. *Journal of Conflict Resolution*, 2, 29-42
- Pettigrew, TF., & Tropp, L.R. (2005). Allport's intergroup contact hypothesis: Its history and influence. In J.F. Dovidio, P Glick, & L.A. Rudman (Eds.), *On the nature of prejudice. Fifty years after Allport* (pp.262-277). Blackwell Publishing
- Pettigrew, TF., & Tropp, L.R. (2006). A meta-analytic test of intergroup contact theory. *Journal of Personality and Social Psychology*, 90, 751-783
- Petzel (1998). *Confirmatory factor analysis of the blatant/subtle prejudice scales*. Unpublished manuscript , University of Dortmund
- Plous, S. (2003). The psychology of prejudice, stereotyping, and discrimination: An overview. In S. PLous (Ed.), *Understanding prejudice and discrimination* (pp.3-48). McGraw-Hill, Higher Education

- Prado-Castro, I. (2004). Ανασκόπηση των παραγόντων κινδύνου σε σχέση με τη χρήση τοξικών ουσιών. Στο Μ. Μαρινοπούλου & Π. Κεφάλας (Επιμ.), *Η εξαρτητική διαδικασία* (σσ.73-85). Χατζηνικολή, Αθήνα
- Proshansky, H.M. (1966). The development of intergroup attitudes. In L.W. Hoffman & M.L. Hoffman (Eds.), *Review of child development research* (pp.311-371). New York: Russell Sage
- Rajecki, D. (1982). *Attitudes: Themes and advances*. Sunderland, Massachusetts: Sinauer Associates
- Rattazzi, A.M.M., & Volpato, C. (2000). Forme sottili e manifeste di pregiudizio verso gli immigranti. *Giacuale Italiano di Psicologia* (in press)
- Rokeach, M., & Ball-Rokeach, S.J. (1989). Stability and change in American value priorities, 198-1981. *American Psychologist*, 44, 775-784
- Rose, A.M.(1951). *The roots of prejudice*. Paris:UNESCO
- Rosenfield, D., & Stephan, W. (1981). Intergroup relations among children. In S. Brehm, S. Kassim, & F. Gibbons (Eds.), *Developmental social psychology* (pp.271-297). New York: Oxford University Press
- Rudman, L.A. (2005). Rejection of women? Beyond prejudice as antipathy. In J. Dovidio, P. Glick, L.A. Rudman (Eds.), *On the nature of prejudice: Fifty years after Allport* (pp.106-120). Blackwell Publishing
- Rueda, J.F., & Navas, M. (1996). Hacia una evaluacion de les nuevas formas del prejuicio racial: las actitudes sutiles del racismo. *Revista de Psicologia Social*, 11, 131-149
- Samelson, F. (1978). From 'race psychology' to 'studies in prejudice': Some observations on the thematic reversal in social psychology. *Journal of the History of the Behavioral Sciences*, 14, 265-278
- Schönbach, P., Gollwitzer, P.M., Stiepel G., & Wagner, U. (1981). *Education and intergroup attitudes*. London: Academic
- Schuman, H., Steeh, C., & Bobo, L. (1985). *Racial attitudes in America: Trends and interpretation*. Cambridge, MA: Harvard University Press
- Schuman, H., Steeh, C., Bobo, L., & Krysan, M. (1997). *Racial attitudes in America: Trends and interpretations* (rev. ed.). Cambridge, MA: Harvard University Press

- Sears, D.O. (1988). Symbolic racism. In P.A. Katz & D.A. Taylor (Eds.), *Eliminating racism: Profiles in controversy* (pp.123-151). New York: Plenum Press
- Sears, D.O., & Henry, P.J. (2003). The origins of symbolic racism. *Journal of Personality and Social Psychology*, 85, 259-275
- Sears, D.O., & Henry, P.J. (2005). Over thirty years later: A contemporary look at symbolic racism. *Advances in Experimental Social Psychology*, 37, 95-150
- Sears, D.O., & Kinder, D.R. (1971). Racial tensions and voting in Los Angeles. In W.Z. Hirsch (Ed.), *Los Angeles: Viability and prospects for metropolitan leadership* (pp.51-88). New York: Praeger
- Sears, D.O., & Kinder, D.R. (1985). Whites' opposition to busing: On conceptualizing and operationalizing "group conflict". *Journal of Personality and Social Psychology*, 48, 1141-1147
- Sears, D.O., Citrin, J. & van Laar, C. (1995). *Black exceptionalism in a multicultural society*. Paper presented at the joint meeting of the Society for Experimental Psychology and the European Association of Experimental Social Psychology, Washington, D.C.
- Sears, D.O., Hensler, C., & Speer, L. (1979). Whites' opposition to busing: Self-interest or symbolic politics? *American Political Science Review*, 73, 369-384
- Sears, D.O., Lau, R.R., Tyler, T.R., Allen, H.M. (1980). Self-interest versus symbolic politics in policy attitudes and presidential voting. *American Political Science Review*, 74, 670-684
- Sears, D.O., Van Laar, C., Carrillo, M., & Kosterman, R. (1997). Is it really racism? The origins of white America's opposition to race-targeted policies. *Public Opinion Quarterly*, 61, 16-53
- Shapiro, J.P. (2003). No pity: People with disabilities forging a new civil rights movement. In S. Plous (Ed.), *Understanding prejudice and discrimination* (pp.69-76). McGraw-Hill
- Sherif, M. (1936). *The psychology of social norms*. New York: Harper
- Sherif, M. (1948). The necessity of considering current issues as part and parcel of persistent major problems: Illustrated by the problem of prejudice. *International Journal of Opinion and Attitude Research*, 2, 63-68
- Sherif, M., & Sherif, C.W. (1953). *Groups in harmony and tension*. New York: Harper

- Sherif, M., & Sherif, C.W. (1963). *Groups in harmony and tension*. New York: Harper & Row
- Sherif, M., Harvey, O.J., White, B.J., Hood, W.R., & Sherif, C.W. (1961). *Intergroup conflict and co-operation: The robber's cave experiment*. Norman, Okla: University of Oklahoma
- Sidanius, J., Dereveux, E., & Pratto, F. (1992). A comparison of symbolic racism theory and social dominance theory as explanations for racial policy attitudes. *Journal of Social Psychology, 132*, 377-395
- Sigall, H., & Page, R. (1971). Current stereotypes: A little fading, a little faking. *Journal of Personality and Social psychology, 18*, 247-255
- Simpson, G.E & Yinger, J.M. (1965). *Racial and cultural minorities*. New York: Plenum Press
- Simpson, G.E., & Yinger, J.M. (1985). *Racial and cultural minorities: An analysis of prejudice and discrimination* (5th ed.). New York: Plenum
- Smith, E.R., Stewart, T.L., & Buttran, R.T. (1992). Inferring a Trait from a Behavior Has Long-Term, Highly Specific Effects. *Journal of Personality and Social Psychology, 62*, 753-759
- Sniderman, P.M., & Tetlock, P.E. (1986a). Symbolic racism: Problems of motive attribution in political analysis. *Journal of Social Issues, 42*, 129-150
- Sniderman, P.M., & Tetlock, P.E. (1986b). Reflections on American racism. *Journal of Social Issues, 42*, 173-187
- Sniderman, P.M., Paizza, T., Tetlock, P.E., & Kendrick, A. (1991). The new racism. *American Journal of Political Science, 35*, 423-447
- Snyder, M.L., Kleck, R.E., Strenta, A., & Mentzer S.J. (1979). Avoidance of the handicapped: An attributional ambiguity analysis. *Journal of Personality and Social Psychology, 12*, 2297-2306
- Stagner, R. & Congdon, C. (1955). Another failure to demonstrate displacement of aggression. *Journal of Abnormal and Social Psychology, 51*, 695-696
- Stangor, C., Lynch, L., Duan, C., & Glass, B. (1992). Categorization of individuals on the basis of multiple social features. *Journal of Personality and Social Psychology, 62*, 207-218

- Stangor, C., Sechrist, G. & Jost, J.T. (2001). Changing racial beliefs by providing consensus information. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 27, 486-496
- Stephan, W.G (1989). A cognitive approach to stereotyping. In D Bar-Tal, C.F. Graumann, A.W. Kruglanski, & W. Stroebe (Eds.). *Stereotyping and prejudice: Changing conceptions* (pp.37-58). Berlin: Springer
- Stephan, W.G. (1983). Intergroup relations. In D. Perlman & P. Cozby (Eds.), *Social Psychology* (pp.414-441). New York: Holt, Rinehart & Winston
- Stephan, W.G. (1985). Intergroup relations. In G. Lindzey & E. Aronson (Eds.), *The Handbook of social psychology* (pp.599-638). New York: Random House
- Stroebe, W., & Insko, C.A. (1989). Stereotype, prejudice, and discrimination: Changing conceptions in theory and research. In D. Bar-Tal, C. F. Graumann, A.W. Kruglanski, & W. Stroebe (Eds.), *Stereotyping and prejudice: Changing conceptions* (pp.3-34). New York: Springer-Verlag
- Susskind J., Maurer, K., Thakkar, V., Hamilton, D.L., & Sherman, J.W. (1999). Perceiving Individuals and Groups: Expectancies, Dispositional Inferences, and Causal Attributions. *Journal of Personality and Social Psychology*, 76, 181-191
- Swim J.K., Ailkin K.J., Hall W.S., Hunter B.A. (1995). Sexism and Racism: Old-fashioned and Modern Prejudices. *Journal of Personality and Social Psychology*, 68, 199-214
- Swim, J.L., Hyers, L.L., Cohen, L.L., & Ferguson, M.J. (2001). Everyday sexism: Evidence for its incidence, nature, and psychological impact from three diary studies. *Journal of Social Issues*, 57, 31-53
- Swim, J.L., Hyers, L.L., Cohen, L.L., Fitzgerald, D.C., & Bylsma, W.H. (2003). African American college students' experiences with everyday racism: Characteristics of and responses to these incidents. *Journal of Black Psychology*, 29, 38-67
- Tajfel, H. (1969). Cognitive aspects of prejudice. *Journal of Social Issues*, 25, 79-97
- Tajfel, H. (1970). Experiments in intergroup discrimination. *Scientific American*, 223, 96-102
- Tajfel, H. (1982a). Instrumentality, identity and social comparisons. In H. Tajfel (Ed.), *Social Identity and intergroup relations* (pp.483-507). Cambridge: Cambridge University Press

- Tajfel, H. (1982b). Social Psychology of intergroup attitudes. *Annual Review of Psychology*, 33, 1-39
- Tajfel, H., & Turner, J. (1979). An integrative theory of intergroup conflict. In W. Austin & S. Worchel (Eds.), *The social psychology of intergroup relations* (pp.33-47). Monterey, California: Brooks/Cole
- Tajfel, H., & Turner, J. (1986). The social identity theory of intergroup behavior. In S. Worchel & W.G. Austin (Eds.), *Psychology of intergroup relations* (pp.7-24). Chicago: Nelson
- Tajfel, H., Flament, C., Billing, M., & Bundy, R. (1971). Social categorization and intergroup behavior. *European Journal of Social Behavior*, 1, 149-177
- Tarman, C., & Sears, D.O. (2005). The conceptualization and measurement of symbolic racism. *The Journal of Politics*, 67, 731-761
- Tetlock, P.E. (1994). Political psychology or politicized psychology: Is the road to Hell Paved with Good Moral Intentions? *Political Psychology*, 15, 509-530
- Thurstone, L., & Chave, E. (1929). *The measurement of attitudes*. Chicago: University of Chicago Press
- Tougas, F., Brown, R., Beaton, A.M., & Joly, S. (1995). Neosexism: Plus ça change, plus c' est pareil. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 21, 842-849
- Towles-Schwen, T., & Fazio, R.H. (2003). Choosing social situations: The relation between automatically activated racial attitudes and anticipated comfort interacting with African Americans. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 29, 170-182
- Trafimow, D., & Finlay, K.A. (1999). The importance of subjective norms for a minority of people: Between-subjects and within-subjects analysis. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 22, 820-828
- Trope, Y., & Liberman, A. (1993). The use of trait conceptions to identify other people's behavior and to draw inferences about their personalities. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 19, 553-562
- Turner, J.C. (1975). Social comparison and social identity: Some prospects for intergroup behavior. *European Journal of Social Psychology*, 5, 5-34

- Turner, J.C. (1985). Social categorization and the self-concept: A social cognitive theory of group behavior. In E.J. Lawler (Ed.), *Advances in group processes* (pp.77-122), Vol.2. Greenwich, CT: JAI Press
- Vala, J., Brito, R., Lopes, D. (1999). O racismo flagrante e o racismo subtil em Portugal. In Vala J. (Ed.), *Novos Racismos: Perspectivas Comparativas*. Celta Editoria: Oeiras
- Vaughan, G. M. (1988). The psychology of intergroup discrimination. *New Zealand Journal of Psychology*, 17, 1-14
- Verkuyten, M, & Masson, M. (1995). 'New racism', self-esteem, and ethnic relations among minority and majority youth in the Netherlands. *Social Behavior and Personality*, 23, 137-154
- Viki, T.G. (2003). The 'true' romantic: Benevolent sexism and paternalistic chivalry. *Sex Roles*, 49, 533-537
- Virtanen, S.V., & Huddy, L. (1998). Old-fashioned racism and new forms of racial prejudice. *The Journal of Politics*, 60, 311-332
- Wagner, U., Christ, O., Pettigrew, T.F., Stellmacher, J, Wolf, C. (2006). Prejudice and minority proportion: Contact instead of threat effects. *Social Psychology Quarterly*, 69, 380-390
- Walker, I. (1994). Attitudes to minorities: survey evidence of Western Australians' attitudes to aborigines, Asians, and women. *Australian Journal of Psychology*, 46, 137-143
- Weigel, R.H., & Howes, P.W. (1985). Conceptions of racial prejudice: Symbolic racism reconsidered. *Journal of Social Issues*, 41, 117-138
- Weigel, R.W., Wiser, P.L., & Cook, S.W. (1975). The impact of cooperative learning experiments on cross-ethnic relations and attitudes. *Journal of Social Issues*, 31, 219-244
- Weitz, S. (1972). Attitude, voice and behavior: A repressed affect model of interracial interaction. *Journal of Personality and Social Psychology*, 24, 14-21
- Westie, F.R. (1964). Race and ethnic relations. In R.E.L. Faris (Ed.), *Handbook of modern sociology* (pp.576-618). Chicago: Rand McNally
- Williams, R.M., Jr. (1947). *The reduction of intergroup tensions*. New York: Social Science Research Council

- Winter, L., & Uleman, J.S. (2005). When are social judgments made? Evidence for the spontaneousness of trait inferences. In D.E. Hamilton (Ed.), *Social cognition* (pp.299-313). Key Readings, Psychology Press
- Worchel, S., Cooper, J., & Goethals, G.R. (1988). *Understanding social psychology*. 4th ed., Chicago: Dorsey
- Yzerbyt, V., & Corneille, O. (2005). Cognitive processes: Reality constraints and integrity concerns in social perception. In J. Dovidio, P. Glick, & L.A. Rudman, (Eds.), *On the nature of prejudice: Fifty years after Allport* (pp.175-191). Blackwell Publishing
- Zanna, M.P., & Rempel, J.K. (1988). Attitudes: A new look at an old concept. In D. Bar-Tal & A. Kruglanski (Eds.), *The social psychology of knowledge* (pp.315-334). New York: Cambridge
- Zapherides, P. (1990). Third generation of Therapeutic Communities. In, *know thyself: Evaluating Course of the Therapeutic Communities. The third Generation*. Proceedings of the 13th World Conference of the Therapeutic Communities (pp.74-81), Athens
- Zerkowitz, L.A. (1996). Physical appearance as a basis of stereotyping. In C.N. Macrae, C. Stangor, & M. Hewstone (Eds.), *Stereotypes and stereotyping* (pp.79-120). The Guilford Press, London-New York
- Zick, A., Pettigrew, T.F., Wagner, U. (2008). Ethnic prejudice and discrimination in Europe. *Journal of Social Issues*, 64, 233-251
- Γιαννακοπούλου, Σ. (1991). *Μεγάλωσε ή φύγε*. Εναλλακτικές Εκδόσεις Κομμούνα, Θεσσαλονίκη
- Γρίβας, Κ. (1995). *Οπιούχα: Μορφίνη-ηρωίνη-μεθαδόνη*. Λιβάνης, Νέα Σύνορα, Αθήνα
- Ε.Κ.ΤΕ.Π.Ν. (2007). *Ε.Κ.ΤΕ.Π.Ν. 2006: Ετήσια έκθεση για την κατάσταση των ναρκωτικών και των οιοπνευματωδών στην Ελλάδα*. Ερευνητικό Πανεπιστημιακό Ινστιτούτο Ψυχικής Υγιεινής, Εθνικό Κέντρο Τεκμηρίωσης και Πληροφόρησης για τα Ναρκωτικά, Αθήνα
- Ζαφειρίδης, Φ. (1989). Τοξικομανία ή σωστότερα εξάρτηση από φαρμακευτικές ουσίες. Στο Λ. Κοεμτζόπουλος, Φ. Ζαφειρίδης, Ν. Παρασκευόπουλος, Φ. Πασχαλίδης (Επιμ.), *Το πρόβλημα της χρήσης ναρκωτικών: Η ψυχολογική, κοινωνική και νομική άποψη* (σσ.21-27). Εταιρεία Νομικών Βορείου Ελλάδος, Σάκκουλας, Θεσσαλονίκη

- Ηλιού, Κ. (2002α). Απόψεις του θεραπευτικού προσωπικού για τους χρήστες εξαρτητικών ουσιών και τη θεραπευτική παρέμβαση. Στο Χ. Ζαραφωνίτου & Ι. Τσίγκανου (Επιμ.), *Ναρκωτικά. Τάσεις και εγκληματολογικές διαστάσεις στη σύγχρονη ελληνική πραγματικότητα* (σσ. 101-140). *Τετράδια Εγκληματολογίας*, 3, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα
- Ηλιού, Κ. (2002β). *Το θεραπευτικό μοντέλο των εξαρτημένων από ναρκωτικές ουσίες ατόμων. Μία νέα μορφή προκατάληψης; Απόψεις του θεραπευτικού προσωπικού για τη θεραπευτική παρέμβαση*. Διπλωματική Εργασία, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα
- Καλαματιανού, Α.Γ. (2000). *Κοινωνική στατιστική. Μέθοδοι μονοδιάστατης ανάλυσης*. Εκδ. επιχειρήσεις «Το οικονομικό», Κ.&Π. Σμπίλιας ΑΕΒΕ, Αθήνα
- Καλαρρύτης, Γ. (1991). *Συστημική προσέγγιση και απεξάρτηση: Η περίπτωση του θεραπευτικού προγράμματος ΣΤΡΟΦΗ (ΚΕ.ΘΕ.Α.)*. 2^η Πανελλήνια Επιστημονική Συνάντηση, Οικογενειακή θεραπεία-Συστημική προσέγγιση και πρόληψη στη ψυχική υγεία. 28-30 Μαρτίου, Θεσσαλονίκη
- Καράμπελας, Λ.Δ.(1991). Ο σύγχρονος Έλληνας τοξικομανής. Στο *Αφιέρωμα στη μνήμη Ηλίας Δασκαλάκη* (σσ.239-269). Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Τομέας Εγκληματολογίας, Αθήνα
- ΚΕ.Θ.Ε.Α. (1999). *Το θεραπευτικό πρόγραμμα ΠΑΡΕΜΒΑΣΗ: Προσφερόμενες υπηρεσίες και μεγέθη*. ΚΕ.Θ.Ε.Α., Αθήνα
- Κουκουτσάκη, Α. (2002). *Χρήση ναρκωτικών και ομοφυλοφιλία: Συμπεριφορές μη συμμόρφωσης μεταξύ ποινικού και ιατρικού ελέγχου*. Κριτική, Αθήνα
- Κυριαζή, Ν. (1999). *Η κοινωνιολογική έρευνα. Κριτική επισκόπηση των μεθόδων και τεχνικών*. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα
- Λιάππας, Γ. (1991). *Ναρκωτικά: Εθιστικές ουσίες, κλινικά προβλήματα, αντιμετώπιση*. Πατάκης, Αθήνα
- Μάτσα, Κ. (1998). Ένταξη σε θεραπευτικό πρόγραμμα απεξάρτησης. Δέσμευση αλλαγής. Ηθικά ζητήματα. *Τετράδια Ψυχιατρικής*, 62, 123-230
- Μάτσα, Κ. (2004β). Ο τοξικομανής με ψυχιατρική συννοσηρότητα. Στο Μ. Μαρινοπούλου & Π. Κεφάλας (Επιμ.), *Η εξαρτητική διαδικασία* (σσ.65-72). Χατζηνικολή, Αθήνα

- Μάτσα, Κ. (2004α). Γιατί γίνεσαι τοξικομανής; Στο Μ. Μαρινοπούλου & Π. Κεφάλας (Επιμ.), *Η εξαρτητική διαδικασία* (σσ.65-72). Χατζηνικολή, Αθήνα
- Μενούτης, Β., & Κρητικού, Ρ. (1990). Τοξικοεξάρτηση-προσωπικότητα-περιβάλλον. Στο Π. Μπενάς (Επιμ.), *Ναρκωτικά: Κοινωνικά αίτια-πρόληψη-θεραπεία*. Εθνικό Συμβούλιο Κατά των Ναρκωτικών, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα
- Νικολάου, Κ., & Μάτσα, κ. (2004). Το φαινόμενο της συννοσηρότητας στις εξαρτήσεις. Στο: Ι. Λιάππας, Β. Πομίни (Επιμ.) *Ουσιοεξάρτηση: σύγχρονα θέματα*, (σσ.106-117), ΙΤΑΚΑ- Ελληνικό Τμήμα, Αθήνα
- Ο.ΚΑ.ΝΑ. *Πρόγραμμα υποκατάστασης*. Ο.ΚΑ.ΝΑ
- Παπαγεωργίου, Ε. (1990). *Εξαρτήσεις στη ζωή μας*. Πασχαλίδης, Αθήνα
- Παπαστάμου, Σ. (1989β). *Ψυχολογιοποίηση: Επιπτώσεις των ψυχολογικών ερμηνειών στα φαινόμενα κοινωνικής επιρροής*. Οδυσσεύς: Σειρά Κοινωνικής Ψυχολογίας, Αθήνα
- Παπαστάμου, Σ. (2001). Κοινωνική ψυχολογία και ιδεολογία. Στο Σ. Παπαστάμου (Επιμ.), *Εισαγωγή στην κοινωνική ψυχολογία: Επιστημολογικοί προβληματισμοί και μεθοδολογικές κατευθύνσεις*. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, σσ.185-288
- Παρασκευόπουλος, Ι.Ν. (1993). *Μεθοδολογία επιστημονικής έρευνας*. τ.2
- Παρασκευόπουλος, Ν. (2004). *Η καταστολή της διάδοσης των ναρκωτικών στην Ελλάδα*. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη
- Παρασκευόπουλος, Ν., & Κοσμάτος, Κ. (2005). *Ναρκωτικά: Κατ' άρθρο ερμηνεία του Ν.1729/1987 όπως ισχύει σήμερα*. Σάκκουλα, Αθήνα Θεσσαλονίκη
- ΠΑΡΕΜΒΑΣΗ (1999). *...και η ζωή είναι εντάξει!* Πρόγραμμα ΠΑΡΕΜΒΑΣΗ, Αθήνα
- Πουλόπουλος, Μ. (1995). Κοινωνική πρόνοια και κοινωνικές υπηρεσίες στην απεξάρτηση από ψυχοτρόπες ουσίες. *Εκλογή Θεμάτων Κοινωνικής Πρόνοιας*, 104, 51-58
- Ρήγα, Α.Β. & Τριανταφυλλίδου, Σ. (2001). Προοπτικές πρόληψης και ψυχοκοινωνικής παρέμβασης: η περίπτωση της χρήσης Ecstasy στην Ελλάδα. Στο Α.Β. Ρήγα και συνεργάτες, *Ψυχοκοινωνικές παρεμβάσεις σε οργανισμούς, ομάδες, άτομα. Θεωρία, έρευνα, εφαρμογές* (σσ. 111-122). Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα
- Ρούσσης, Α. (1998). *Θεραπεία, θεραπευτικά μοντέλα. Ιδιαίτερα οι θεραπευτικές κοινότητες*. Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Μεταπτυχιακό Σεμινάριο Εγκληματολογίας, Αθήνα

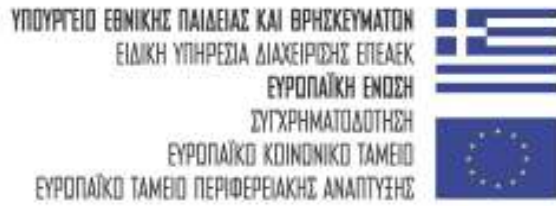

- Σουρέτης, Γ., Δαβαρούκας, Α., & Σταμάτης, Π. (Επιμ.). (1991). *Τα ναρκωτικά στην εποχή μας*. Ni-Co Graphic Arts
- Τσαούσης, Ι. (1999). Αναζητώντας τη δομή της προσωπικότητας. Το Μοντέλο των Πέντε Παραγόντων. *Ψυχολογία*, 6, 88-103
- Τσαχαλίδης Ι. (1993). Διερεύνηση των στάσεων της ελληνικής κοινωνίας απέναντι στους ψυχικά ασθενείς, στους τοξικομανείς και στους αλκοολικούς. *Εκλογή Θεμάτων Κοινωνικής Πρόνοιας*, 96, 17-34
- Τσέγκος, Γ. (1991). Το πρόβλημα των ναρκωτικών. Στο *Ναρκωτικά: Η άλλη πρόταση*. Πρακτικά Συνεδρίου. Διεθνής Αντιαπαγορευτική Ένωση, L.I.A., Αθήνα
- Τσίλη, Σ. (1995). *Η τοξικομανία ως ιδεολογικό διακύβευμα. Η περίπτωση της Ελλάδας*. Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Αθήνα
- Χάλκος, Γ.Ε. (2000). *Στατιστική. Θεωρία, εφαρμογές και χρήση στατιστικών προγραμμάτων σε Η/Υ*. Τυπωθήτω, Αθήνα

ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ

- www.ektepn.gr
- www.mohaw.gr
- www.statistics.gr
- www.astynomia.gr
- www.ektepn.gr
- www.okana.gr
- www.psyhat.gr
- www.18ano.gr

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Ι

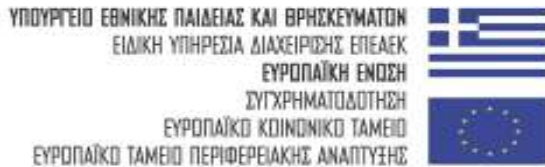

ΕΡΩΤΗΜΑΤΟΛΟΓΙΟ ΚΑΤΑΓΡΑΦΗΣ ΓΝΩΜΗΣ

2005

ΣΥΝΤΑΚΤΗΣ: ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΗΛΙΟΥ
ΥΠΟΨΗΦΙΑ ΔΙΔΑΚΤΩΡ

**ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑΣ**

ΠΑΡΑΚΑΛΟΥΜΕ ΠΡΙΝ ΑΠΑΝΤΗΣΕΤΕ ΣΤΟ ΕΡΩΤΗΜΑΤΟΛΟΓΙΟ ΝΑ ΔΙΑΒΑΣΕΤΕ ΤΑ ΠΑΡΑΚΑΤΩ

Το ερωτηματολόγιο αυτό στοχεύει στην καταγραφή των απόψεων εκείνων των προσώπων που στηρίζουν στη χώρα μας με την επαγγελματική τους δραστηριότητα την προσπάθεια για θεραπεία των εξαρτημένων από τα ναρκωτικά ατόμων. Διερευνούμε τις απόψεις των εργαζομένων στον τομέα της απεξάρτησης από τα ναρκωτικά για ένα σύνολο αντικειμένων που αφορούν το πώς οι ίδιοι «βλέπουν» τους χρήστες τοξικών ουσιών, την εξάρτηση ορισμένων ατόμων από τα ναρκωτικά, τη συμβίωσή μας με τα εξαρτημένα άτομα και τις επιπτώσεις του φαινομένου της τοξικοεξάρτησης στο κοινωνικό σύνολο. Παράλληλα, ενδιαφερόμαστε για την καταγραφή της άποψης των συμμετεχόντων στην παρούσα έρευνα σχετικά με τον επαγγελματικό τους ρόλο και τις προτεραιότητες που οι ίδιοι θέτουν στην επαγγελματική τους δράση.

Το ερωτηματολόγιο είναι απόλυτα ανώνυμο: δεν περιέχει το όνομά σας ή την επωνυμία του φορέα στον οποίο εργάζεστε. Σε καμία περίπτωση δε θα γίνουν γνωστά στοιχεία της ταυτότητάς σας ή του επαγγελματικού σας περιβάλλοντος. Πρόκειται για ερωτηματολόγιο μέτρησης στάσης, το οποίο καταγράφει την άποψη ανωνύμων ατόμων.

Για να έχει επιτυχία η ερευνητική μας προσπάθεια είναι σημαντικό να **απαντήσετε σε όλες τις ερωτήσεις** και με ειλικρίνεια. Να θυμάστε ότι οι απαντήσεις σας είναι εμπιστευτικές. Παρακαλούμε να μην καταβάλλεται υπερβολικό κόπο και χρόνο για τη συμπλήρωση του ερωτηματολογίου. Συμβουλεύουμε να απαντάτε στις ερωτήσεις αυθόρμητα και χωρίς πολλή σκέψη.

Δεν υπάρχουν σωστές ή λανθασμένες απαντήσεις, ούτε και ερωτήσεις «παγίδες». Σημασία έχει η προσωπική σας γνώμη. Στο σύνολο σχεδόν του ερωτηματολογίου **σημειώνετε την απάντησή σας με Χ στο αντίστοιχο τετράγωνο ή κυκλώνοντας έναν αριθμό** που αντιπροσωπεύει την απάντησή σας. Αν υπάρχει ερώτηση στην οποία για οποιοδήποτε λόγο δεν επιθυμείτε να απαντήσετε, τότε αφήστε τη κενή. Παρακαλούμε να διαβάζετε προσεχτικά την κάθε ερώτηση, καθώς και τις οδηγίες για τη σημείωση της απάντησής σας.

Η έρευνα στα πλαίσια της οποίας δημιουργήθηκε το παρόν ερωτηματολόγιο συγχρηματοδοτείται από το **Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων** και την **Ευρωπαϊκή Ένωση**. Σκοπός μας είναι η ανάδειξη των απόψεων των εργαζομένων στο θεραπευτικό τομέα της εξάρτησης από τα ναρκωτικά στην Ελλάδα, τόσο σχετικά με το αντικείμενο της εργασίας τους, όσο και με τους χρήστες τοξικών ουσιών. Ελπίζουμε μέσα από τα συμπεράσματα της παρούσας διερεύνησης να συνεισφέρουμε στο ήδη σημαντικό έργο των φορέων απεξάρτησης.

Η συμβολή σας με τη συμπλήρωση του ερωτηματολογίου είναι σημαντικότερη για τη διεξαγωγή και ολοκλήρωση της έρευνάς μας.

Ευχαριστούμε θερμά για τη συνεργασία σας

Στην πρώτη ενότητα ερωτήσεων θα θέλαμε κάποιες γενικές πληροφορίες για εσάς και την εργασία σας

Για κάθε ερώτηση από τις παρακάτω σημειώστε με **X** την απάντησή σας στο αντίστοιχο τετράγωνο

1. Ποιο είναι το φύλο σας;

1. Άνδρας   2. Γυναίκα

2. Ποια είναι η ηλικία σας;

1. Κάτω των 35 ετών   3. 43-49 ετών
2. 35-42 ετών   4. Άνω των 50 ετών

3. Σε ποιον τομέα απασχολείστε;

1. ☐ Κέντρο πρόληψης	10. ☐ Εναλλακτικό σχολείο για νέους
2. ☐ Κέντρο ενημέρωσης/εισαγωγής	11. ☐ Τηλεφωνική γραμμή υποστήριξης
3. ☐ Θεραπευτική μονάδα υποκατάστασης	12. ☐ Κινητή μονάδα βοήθειας και υποστήριξης χρηστών
4. ☐ Στεγνό θεραπευτικό πρόγραμμα ενηλίκων	13. ☐ Τομέας εκπαίδευσης
5. ☐ Στεγνό θεραπευτικό πρόγραμμα εφήβων	14. ☐ Τομέας έρευνας/αξιολόγησης
6. ☐ Συμβουλευτικός σταθμός (ανοιχτής δομής)	15. ☐ Τομέας διοίκησης, σχεδιασμού και οργάνωσης θεραπευτικών δράσεων
7. ☐ Κέντρο κοινωνικής επανένταξης	16. ☐ Πρόγραμμα εκτός δομής
8. ☐ Πρόγραμμα οικογενειακής υποστήριξης	17. ☐ Άλλο. Τι (Γράψτε): .....
9. ☐ Ιατρείο υποστήριξης εξαρτημένων ατόμων	

4. Ποιο το είδος της απασχόλησής σας;

1. Πλήρης   2. Μερική

5. Για πόσο χρονικό διάστημα απασχολείστε στο φορέα που βρίσκεστε τώρα;

1. Έως 1 έτος
2. 1-5 έτη
3. 6-10 έτη
4. Άνω των 10 ετών

6. Για πόσο χρονικό διάστημα απασχολείστε στον τομέα των εξαρτήσεων;

1. Έως 1 έτος
2. 1-5 έτη
3. 6-10 έτη
4. Άνω των 10 ετών

7. Ποια από τα παρακάτω προσόντα εκπαίδευσης διαθέτετε;

1. Απόφοιτος/η Λυκείου
2. Απόφοιτος/η ΑΕΙ
3. Κάτοχος Μεταπτυχιακού
4. Κάτοχος διδακτορικού
5. Διαπιστευμένη ειδίκευση στη συμβουλευτική για τα ναρκωτικά
6. Ολοκλήρωση σεμιναρίων σχετικών με τη θεραπευτική παρέμβαση για τα ναρκωτικά

8. Ποια είναι η επαγγελματική σας εξειδίκευση;

Γράψτε την επαγγελματική σας ειδικότητα (πχ. ιατρός, κοινωνικός λειτουργός, κοινωνιολόγος, ψυχολόγος κλπ.)

.....

Σε αυτή την ενότητα ερωτήσεων θα θέλαμε τη γνώμη σας για τα γενικά χαρακτηριστικά των χρηστών τοξικών ουσιών

9. Τι πιστεύετε για τους χρήστες τοξικών ουσιών;

Για την απάντησή σας κυκλώστε έναν από τους αριθμούς από το 1 έως το 5 που αντιστοιχούν στο «Διαφωνώ απόλυτα» έως το «Συμφωνώ απόλυτα» (όπως βλέπετε παρακάτω).

Μπορείτε να κυκλώνετε ένα μόνο αριθμό σε κάθε απάντηση

	1	2	3	4	5
	Διαφωνώ απόλυτα	Διαφωνώ λίγο	Δεν έχω γνώμη	Συμφωνώ λίγο	Συμφωνώ απόλυτα

1. Είναι ομιλητικοί
2. Τείνουν να βρίσκουν σφάλματα σε άλλους
3. Κάνουν μια δουλειά πολύ προσεκτικά

	1	2	3	4	5
	Διαφωνώ απόλυτα	Διαφωνώ λίγο	Δεν έχω γνώμη	Συμφωνώ λίγο	Συμφωνώ απόλυτα

4.	Είναι μελαγχολικοί, άκεφοι	1	2	3	4	5
5.	Είναι πρωτότυποι, βρίσκουν όλο καινούριες ιδέες	1	2	3	4	5
6.	Είναι επιφυλακτικοί	1	2	3	4	5
7.	Είναι βοηθητικοί και ανιδιοτελείς με τους άλλους	1	2	3	4	5
8.	Μπορεί να είναι κάπως απρόσεκτοι	1	2	3	4	5
9.	Είναι ήρεμοι, αντιμετωπίζουν το άγχος καλά	1	2	3	4	5
10.	Είναι περίεργοι για πολλά διαφορετικά πράγματα	1	2	3	4	5
11.	Είναι γεμάτοι ενεργητικότητα	1	2	3	4	5
12.	Ξεκινούν φιλονικίες με άλλους	1	2	3	4	5
13.	Είναι αξιόπιστοι εργαζόμενοι	1	2	3	4	5
14.	Μπορεί να βρίσκονται σε ένταση	1	2	3	4	5
15.	Είναι ευφυείς, βαθιά στοχαστές	1	2	3	4	5
16.	Προκαλούν πολύ ενθουσιασμό	1	2	3	4	5
17.	Από τη φύση τους συγχωρούν	1	2	3	4	5
18.	Έχουν την τάση να είναι ανοργάνωτοι	1	2	3	4	5
19.	Ανησυχούν πολύ	1	2	3	4	5
20.	Έχουν ζωηρή φαντασία	1	2	3	4	5
21.	Έχουν την τάση να είναι ήσυχοι	1	2	3	4	5
22.	Είναι γενικώς άτομα εμπιστοσύνης	1	2	3	4	5
23.	Έχουν την τάση να είναι νωχελικοί	1	2	3	4	5
24.	Έχουν συναισθηματική σταθερότητα, δεν εκνευρίζονται εύκολα	1	2	3	4	5
25.	Είναι εφευρετικοί	1	2	3	4	5
26.	Εμπνέουν μια σιγουριά	1	2	3	4	5
27.	Μπορεί να είναι ψυχροί και ακατάδεκτοι	1	2	3	4	5

1	2	3	4	5
Διαφωνώ απόλυτα	Διαφωνώ λίγο	Δεν έχω γνώμη	Συμφωνώ λίγο	Συμφωνώ απόλυτα

28.	Επιμένουν μέχρι να τελειώσουν το έργο που κάνουν	1	2	3	4	5
29.	Μπορεί να είναι κακόκεφοι	1	2	3	4	5
30.	Εκτιμούν καλλιτεχνικές, αισθητικές εμπειρίες	1	2	3	4	5
31.	Μερικές φορές είναι ντροπαλοί, έχουν αναστολές	1	2	3	4	5
32.	Είναι διακριτικοί και ευγενικοί σχεδόν με όλους	1	2	3	4	5
33.	Κάνουν τα πράγματα με αποτελεσματικότητα	1	2	3	4	5
34.	Παραμένουν ήρεμοι σε καταστάσεις έντασης	1	2	3	4	5
35.	Προτιμούν τη δουλειά που είναι ρουτίνα	1	2	3	4	5
36.	Τους αρέσει να βγαίνουν έξω, είναι κοινωνικοί	1	2	3	4	5
37.	Μερικές φορές είναι αγενείς προς τους άλλους	1	2	3	4	5
38.	Κάνουν σχέδια και τα ακολουθούν	1	2	3	4	5
39.	Νευριάζουν εύκολα	1	2	3	4	5
40.	Τους αρέσει να συλλογίζονται, να παίζουν με ιδέες	1	2	3	4	5
41.	Έχουν μερικά καλλιτεχνικά ενδιαφέροντα	1	2	3	4	5
42.	Τους αρέσει να συνεργάζονται με τους άλλους	1	2	3	4	5
43.	Αποσπάται εύκολα η προσοχή τους	1	2	3	4	5
44.	Είναι γνώστες της τέχνης, της μουσικής, της λογοτεχνίας	1	2	3	4	5

10. Σημειώστε αν συμφωνείτε ή διαφωνείτε με τις παρακάτω προτάσεις.

Για την απάντησή σας κυκλώστε έναν από τους αριθμούς από το 1 έως το 7 που αντιστοιχούν στο «Συμφωνώ απόλυτα» έως το «Διαφωνώ απόλυτα» (όπως βλέπετε παρακάτω).

Μπορείτε να κυκλώνετε ένα μόνο αριθμό σε κάθε απάντηση

1	2	3	4	5	6	7
Συμφωνώ απόλυτα	Συμφωνώ	Μάλλον συμφωνώ	Δεν έχω γνώμη	Μάλλον διαφωνώ	Διαφωνώ	Διαφωνώ απόλυτα

1. Οι χρήστες διαθέτουν αρκετά κοινά χαρακτηριστικά μεταξύ τους, ώστε να θεωρούνται μια ξεχωριστή κοινωνική ομάδα

1   2   3   4   5   6   7

	1	2	3	4	5	6	7
	Συμφωνώ απόλυτα	Συμφωνώ	Μάλλον συμφωνώ	Δεν έχω γνώμη	Μάλλον διαφωνώ	Διαφωνώ	Διαφωνώ απόλυτα
2.	Οι χρήστες έχουν πολλά κοινά χαρακτηριστικά ως προς την προσωπικότητά τους						
	1	2	3	4	5	6	7
3.	Οι χρήστες είναι «ανώριμοι»						
	1	2	3	4	5	6	7
4.	Οι χρήστες έχουν «χαμηλή αυτοεκτίμηση»						
	1	2	3	4	5	6	7
5.	Οι χρήστες είναι προσωπικότητες που τείνουν να εμπλέκονται σε εξαρτήσεις						
	1	2	3	4	5	6	7
6.	Οι χρήστες έχουν κοινούς τρόπους συμπεριφοράς						
	1	2	3	4	5	6	7
7.	Μπορώ από τη συμπεριφορά κάποιου να καταλάβω αν κάνει χρήση ναρκωτικών						
	1	2	3	4	5	6	7
8.	Οι χρήστες είναι «χειριστικά» άτομα						
	1	2	3	4	5	6	7
9.	Η ίδια η εξάρτηση καθορίζει τη συμπεριφορά των χρηστών						
	1	2	3	4	5	6	7
10.	Οι χρήστες παραιτούνται εύκολα από τις υποχρεώσεις τους						
	1	2	3	4	5	6	7
11.	Οι χρήστες προτιμούν να ζουν απομονωμένοι αποφεύγοντας τις κοινωνικές συναναστροφές						
	1	2	3	4	5	6	7
12.	Ο χρήστης μπορεί να γίνει επικίνδυνος για τους άλλους						
	1	2	3	4	5	6	7
13.	Οι χρήστες εμπλέκονται στην παρανομία						
	1	2	3	4	5	6	7
14.	Μπορεί κανείς να αναγνωρίσει ένα χρήστη από την εξωτερική του εμφάνιση						
	1		3	4	5	6	7
15.	Οι χρήστες είναι ατημέλητοι						
	1	2	3	4	5	6	7
16.	Οι χρήστες δεν είναι καθαροί						
	1	2	3	4	5	6	7

	1	2	3	4	5	6	7
	Συμφωνώ απόλυτα	Συμφωνώ	Μάλλον συμφωνώ	Δεν έχω γνώμη	Μάλλον διαφωνώ	Διαφωνώ	Διαφωνώ απόλυτα
17. Οι χρήστες φαίνονται ταλαιπωρημένοι	1	2	3	4	5	6	7
18. Οι χρήστες φοράνε ρούχα συγκεκριμένου στυλ	1	2	3	4	5	6	7
19. Οι χρήστες έχουν χαρακτηριστική στάση σώματος	1	2	3	4	5	6	7
20. Οι χρήστες έχουν αναπτύξει δικό τους γλωσσικό κώδικα επικοινωνίας	1	2	3	4	5	6	7
21. Οι χρήστες χρησιμοποιούν κάποιες λέξεις συνθηματικά για να συνεννοούνται μεταξύ τους	1	2	3	4	5	6	7
22. Μπορώ να διακρίνω από μερικές γλωσσικές εκφράσεις που χρησιμοποιεί κάποιος, αν σχετίζεται με τα ναρκωτικά	1	2	3	4	5	6	7
23. Οι χρήστες εμφανίζουν προβλήματα ψυχικής υγείας	1	2	3	4	5	6	7
24. Οι χρήστες εμφανίζουν διαταραχές προσωπικότητας	1	2	3	4	5	6	7
25. Οι χρήστες έχουν συναισθηματική αστάθεια	1	2	3	4	5	6	7
26. Οι χρήστες εμφανίζουν συμπτώματα κατάθλιψης	1	2	3	4	5	6	7
27. Οι χρήστες εμφανίζουν συμπτώματα ψύχωσης	1	2	3	4	5	6	7
28. Οι χρήστες εξαιτίας της κατανάλωσης ναρκωτικών εμφανίζουν σωματικές ασθένειες	1	2	3	4	5	6	7
29. Οι χρήστες είναι φορείς μεταδιδόμενων σωματικών ασθενειών	1	2	3	4	5	6	7
30. Οι χρήστες αποτελούν μέλη δυσλειτουργικών οικογενειών	1	2	3	4	5	6	7

1	2	3	4	5	6	7
Συμφωνώ απόλυτα	Συμφωνώ	Μάλλον συμφωνώ	Δεν έχω γνώμη	Μάλλον διαφωνώ	Διαφωνώ	Διαφωνώ απόλυτα

31. Οι χρήστες αποτελούν παράγοντα αποσυντονισμού της οικογενειακής ζωής
1 2 3 4 5 6 7
32. Ο χρήστης προέρχεται από τη σύγχρονη μέση ελληνική οικογένεια
1 2 3 4 5 6 7
33. Η εμπλοκή κάποιου ατόμου με τα ναρκωτικά υποβιβάζει το κοινωνικό του επίπεδο, λόγω της αποκλειστικής του συναναστροφής με άλλους χρήστες
1 2 3 4 5 6 7
34. Οι χρήστες, εξαιτίας της εμπλοκής τους με τα ναρκωτικά, υποβιβάζουν το οικονομικό τους επίπεδο
1 2 3 4 5 6 7
35. Οι χρήστες προέρχονται από όλα τα κοινωνικοοικονομικά στρώματα
1 2 3 4 5 6 7
36. Οι χρήστες προέρχονται από όλα τα μορφωτικά επίπεδα
1 2 3 4 5 6 7

- 11. Από ποιο κοινωνικοοικονομικό στρώμα πιστεύετε ότι προέρχονται οι περισσότεροι χρήστες;**
Για την απάντησή σας κυκλώστε έναν από τους αριθμούς από το 1 έως το 7 που αντιστοιχούν στο «Πολύ χαμηλό» έως το «Πολύ υψηλό» (όπως βλέπετε παρακάτω).
Μπορείτε να κυκλώσετε ένα μόνο αριθμό

1	2	3	4	5	6	7
Πολύ χαμηλό	Χαμηλό	Μάλλον χαμηλό	Μέσο	Μάλλον υψηλό	Υψηλό	Πολύ υψηλό

- 12. Ποιο πιστεύετε ότι είναι το μορφωτικό επίπεδο των περισσότερων χρηστών;**
Για την απάντησή σας κυκλώστε έναν από τους αριθμούς από το 1 έως το 7 που αντιστοιχούν στο «Πολύ χαμηλό» έως το «Πολύ υψηλό» (όπως βλέπετε παρακάτω).
Μπορείτε να κυκλώσετε ένα μόνο αριθμό

1	2	3	4	5	6	7
Πολύ χαμηλό	Χαμηλό	Μάλλον χαμηλό	Μέσο	Μάλλον υψηλό	Υψηλό	Πολύ υψηλό

Θα θέλαμε τη γνώμη σας για τα αίτια που μπορούν να οδηγήσουν κάποιο άτομο στην εξάρτηση από τα ναρκωτικά

13. Σε ποιο βαθμό πιστεύετε ότι οι παρακάτω παράγοντες μπορούν να οδηγήσουν κάποιο άτομο στην εμπλοκή του με τα ναρκωτικά;

Για την απάντησή σας κυκλώστε έναν από τους αριθμούς από το 1 έως το 7 που αντιστοιχούν στο «Σε πολύ μεγάλο βαθμό» έως το «Σε πολύ μικρό βαθμό» (όπως βλέπετε παρακάτω).

Μπορείτε να κυκλώνετε ένα μόνο αριθμό σε κάθε απάντηση

1	2	3	4	5	6	7
Σε πολύ μεγάλο βαθμό	Σε αρκετά μεγάλο βαθμό	Σε μεγάλο βαθμό	Δεν έχω γνώμη	Σε μικρό βαθμό	Σε αρκετά μικρό βαθμό	Σε πολύ μικρό βαθμό

1.	Συγκεκριμένα χαρακτηριστικά της προσωπικότητας του	1	2	3	4	5	6	7
2.	Ορισμένα έντονα βιώματα στη ζωή του	1	2	3	4	5	6	7
3.	Η αποτυχία του σε κάποιο προσωπικό στόχο	1	2	3	4	5	6	7
4.	Ο αποχωρισμός του από κάποιο αγαπημένο του πρόσωπο	1	2	3	4	5	6	7
5.	Ο θάνατος κάποιου αγαπημένου του προσώπου	1	2	3	4	5	6	7
6.	Τα προβλήματα στο οικογενειακό του περιβάλλον	1	2	3	4	5	6	7
7.	Η διάλυση της οικογένειάς του λόγω χωρισμού των γονέων	1	2	3	4	5	6	7
8.	Η βία μέσα στην οικογένεια	1	2	3	4	5	6	7
9.	Ενδεχόμενα οικονομικά προβλήματα	1	2	3	4	5	6	7
10.	Το χαμηλό μορφωτικό του επίπεδο	1	2	3	4	5	6	7
11.	Ορισμένες κοινωνικές του συναναστροφές	1	2	3	4	5	6	7
12.	Οι δυσκολίες ανεύρεσης επαγγελματικής απασχόλησης	1	2	3	4	5	6	7
13.	Το γεγονός ότι πιθανά προέρχεται από κοινωνικά αποκλεισμένη ομάδα	1	2	3	4	5	6	7
14.	Η δομή της σύγχρονης ελληνικής κοινωνίας	1	2	3	4	5	6	7

Οι ερωτήσεις που ακολουθούν αφορούν το πώς αντιμετωπίζονται θεραπευτικά οι χρήστες στα πλαίσια των υπάρχοντων θεραπευτικών προγραμμάτων στη χώρα μας

14. Ποια θεραπευτική πρακτική εφαρμόζεται κυρίως στο φορέα σας;

Για την παρακάτω ερώτηση μπορείτε να επιλέξετε όσα από τα παρακάτω ισχύουν βάζοντας ένα **X** στα αντίστοιχα τετράγωνα

1. Η εξατομικευμένη
2. Η ομαδική
3. Εξατομικευμένη και ομαδική

15. Σημειώστε αν συμφωνείτε ή διαφωνείτε με τις παρακάτω απόψεις

Για την απάντησή σας κυκλώστε έναν από τους αριθμούς από το 1 έως το 7 που αντιστοιχούν στο «Συμφωνώ απόλυτα» έως το «Διαφωνώ απόλυτα» (όπως βλέπετε παρακάτω).

Μπορείτε να κυκλώνετε ένα μόνο αριθμό σε κάθε απάντηση

1	2	3	4	5	6	7
Συμφωνώ απόλυτα	Συμφωνώ	Μάλλον συμφωνώ	Δεν έχω γνώμη	Μάλλον διαφωνώ	Διαφωνώ	Διαφωνώ απόλυτα

1. Κάθε χρήστης έχει ιδιαιτερότητες που χρειάζεται να αντιμετωπίζονται ατομικά στη θεραπεία

1	2	3	4	5	6	7
---	---	---	---	---	---	---
2. Οι χρήστες έχουν αρκετά κοινά μεταξύ τους, ώστε να οργανώνονται μέσα στο θεραπευτικό πλαίσιο σε ομάδες

1	2	3	4	5	6	7
---	---	---	---	---	---	---
3. Κάθε θεραπευτικός φορέας στη χώρα μας προσελκύει χρήστες με διαφορετικά χαρακτηριστικά

1	2	3	4	5	6	7
---	---	---	---	---	---	---
4. Οι θεραπευτικοί φορείς προσελκύουν διαφορετικές ομάδες ηλικιών χρηστών

1	2	3	4	5	6	7
---	---	---	---	---	---	---
5. Οι χρήστες που βρίσκονται πολλά χρόνια στη χρήση απευθύνονται για βοήθεια σε συγκεκριμένους θεραπευτικούς φορείς

1	2	3	4	5	6	7
---	---	---	---	---	---	---
6. Οι χρήστες με μεγάλο βαθμό εξάρτησης απευθύνονται για βοήθεια σε συγκεκριμένους θεραπευτικούς φορείς

1	2	3	4	5	6	7
---	---	---	---	---	---	---
7. Οι χρήστες που εντάσσονται στη θεραπεία για πρώτη φορά συγκεντρώνονται σε διαφορετικούς φορείς, από τους χρήστες που έχουν ξαναπροσπαθήσει να θεραπευτούν

1	2	3	4	5	6	7
---	---	---	---	---	---	---
8. Κάθε θεραπευτικός φορέας στη χώρα μας προσελκύει χρήστες με διαφορετικές ανάγκες για θεραπευτική παρέμβαση

1	2	3	4	5	6	7
---	---	---	---	---	---	---

1	2	3	4	5	6	7
Συμφωνώ απόλυτα	Συμφωνώ	Μάλλον συμφωνώ	Δεν έχω γνώμη	Μάλλον διαφωνώ	Διαφωνώ	Διαφωνώ απόλυτα

9. Κάθε φοράς έχει διατυπώσει διαφορετική θεωρητική και πρακτική προσέγγιση για τη θεραπεία από τα ναρκωτικά.
Οι χρήστες, λοιπόν, προσανατολίζονται στο φορέα που τους «ταιριάζει» θεραπευτικά
- 1 2 3 4 5 6 7
10. Η ύπαρξη θεραπευτικών φορέων με διαφορετική φιλοσοφία και θεραπευτική πρακτική επαρκεί για την κάλυψη των αναγκών των χρηστών στη χώρα μας
- 1 2 3 4 5 6 7

Στην ακόλουθη σειρά ερωτήσεων θα ασχοληθούμε με τις επιπτώσεις του φαινομένου της εξάρτησης ορισμένων ατόμων στο κοινωνικό σύνολο

- 16. Συμφωνείτε ή διαφωνείτε με τις παρακάτω απόψεις;**
Για την απάντησή σας κυκλώστε έναν από τους αριθμούς από το 1 έως το 7 που αντιστοιχούν στο «Συμφωνώ απόλυτα» έως το «Διαφωνώ απόλυτα» (όπως βλέπετε παρακάτω).
Μπορείτε να κυκλώνετε ένα μόνο αριθμό σε κάθε απάντηση

1	2	3	4	5	6	7
Συμφωνώ απόλυτα	Συμφωνώ	Μάλλον συμφωνώ	Δεν έχω γνώμη	Μάλλον διαφωνώ	Διαφωνώ	Διαφωνώ απόλυτα

1. Ο χρήστης τοξικών ουσιών δημιουργεί προβλήματα στο οικογενειακό του περιβάλλον
- 1 2 3 4 5 6 7
2. Η διάδοση της χρήσης ναρκωτικών ουσιών αποτελεί σημαντικό πρόβλημα για το κοινωνικό σύνολο, επειδή κυρίως αφορά τη νεολαία
- 1 2 3 4 5 6 7
3. Η εξάρτηση από ναρκωτικές ουσίες ενός μέρους του πληθυσμού αποτελεί σημάδι δυσλειτουργίας της κοινωνίας
- 1 2 3 4 5 6 7
4. Η παραβατικότητα που συνδέεται με τη χρήση ναρκωτικών αποτελεί κοινωνικό πρόβλημα
- 1 2 3 4 5 6 7
5. Οι χρήστες αποτελούν αρνητικό κοινωνικό πρότυπο για το σύνολο του πληθυσμού
- 1 2 3 4 5 6 7
6. Η εξάρτηση από ναρκωτικές ουσίες αποτελεί φαινόμενο των τελευταίων δεκαετιών στη χώρα μας
- 1 2 3 4 5 6 7
7. Η κατανάλωση ναρκωτικών στις μέρες μας διασπείρεται σε όλες τις ηλικίες
- 1 2 3 4 5 6 7

1	2	3	4	5	6	7
Συμφωνώ απόλυτα	Συμφωνώ	Μάλλον συμφωνώ	Δεν έχω γνώμη	Μάλλον διαφωνώ	Διαφωνώ	Διαφωνώ απόλυτα

8. Η κατανάλωση ναρκωτικών διασπείρεται σε όλα τα κοινωνικά στρώματα
1 2 3 4 5 6 7
9. Η χρήση ναρκωτικών διασπείρεται σε όλες τις περιοχές της χώρας μας
1 2 3 4 5 6 7
10. Το ζήτημα της εξάρτησης ορισμένων ατόμων από ναρκωτικές ουσίες δημιουργεί πρόβλημα στον οικονομικό τομέα της χώρας μας
1 2 3 4 5 6 7
11. Η ανάπτυξη μέρους της παραοικονομίας αποτελεί συνέπεια της παράνομης διακίνησης ναρκωτικών
1 2 3 4 5 6 7
12. Το ζήτημα της εξάρτησης ορισμένων ατόμων αποτελεί οικονομικό πρόβλημα για τη χώρα μας, εξαιτίας των πόρων που χρειάζονται για την αντιμετώπισή του
1 2 3 4 5 6 7

Σε αυτή την ενότητα ερωτήσεων θα θέλαμε την άποψή σας για τη συμβίωση μας με τους χρήστες στα πλαίσια του κοινωνικού συνόλου στην καθημερινή μας ζωή

17. Συμφωνείτε ή διαφωνείτε με τις παρακάτω απόψεις;

Για την απάντησή σας κυκλώστε έναν από τους αριθμούς από το 1 έως το 7 που αντιστοιχούν στο «Συμφωνώ απόλυτα» έως το «Διαφωνώ απόλυτα» (όπως βλέπετε παρακάτω).

Μπορείτε να κυκλώνετε ένα μόνο αριθμό σε κάθε απάντηση

1	2	3	4	5	6	7
Συμφωνώ απόλυτα	Συμφωνώ	Μάλλον συμφωνώ	Δεν έχω γνώμη	Μάλλον διαφωνώ	Διαφωνώ	Διαφωνώ απόλυτα

1. Οι περισσότεροι χρήστες που λαμβάνουν ειδικά οφέλη από το κράτος θα μπορούσαν να τα βγάλουν πέρα και χωρίς αυτά αν προσπαθούσαν
1 2 3 4 5 6 7
2. Δεν μπορείς ποτέ να είσαι άνετος με ένα χρήστη ακόμα και αν είναι φίλος σου
1 2 3 4 5 6 7
3. Οι περισσότεροι αρμόδιοι υπουργοί (υπουργοί υγείας) ενδιαφέρονται υπερβολικά για το πρόβλημα των ναρκωτικών και λιγότερο για τα καθημερινά προβλήματα που αντιμετωπίζουν οι απλοί πολίτες
1 2 3 4 5 6 7
4. Οι χρήστες προέρχονται από κατώτερα κοινωνικοοικονομικά στρώματα και αυτό εξηγεί γιατί δεν τα καταφέρνουν στη ζωή τους όπως τόσοι άλλοι πολίτες
1 2 3 4 5 6 7
5. Θα ήμουν πρόθυμος/η να είχα φιλική σχέση με κάποιο χρήστη στην προσωπική μου ζωή
1 2 3 4 5 6 7

	1	2	3	4	5	6	7
	Συμφωνώ απόλυτα	Συμφωνώ	Μάλλον συμφωνώ	Δεν έχω γνώμη	Μάλλον διαφωνώ	Διαφωνώ	Διαφωνώ απόλυτα
6.	Δε θα με πείραζε αν ένας χρήστης με τα κατάλληλα προσόντα διοριζόταν αφεντικό στη δουλειά μου						
	1	2	3	4	5	6	7
7.	Εάν ήμουν γονέας δε θα με ενοχλούσε να συναναστρέφεται το παιδί μου με κάποιο χρήστη του ίδιου κοινωνικού επιπέδου με την οικογένειά μου						
	1	2	3	4	5	6	7
8.	Αποφεύγω να έρχομαι σε επαφή με χρήστες εκτός του επαγγελματικού μου περιβάλλοντος						
	1	2	3	4	5	6	7
9.	Οι σχέσεις μου με τους χρήστες είναι καθαρά επαγγελματικές						
	1	2	3	4	5	6	7
10.	Πέρα από την επαγγελματική μου σχέση με τους χρήστες ενδιαφέρομαι και προσωπικά για την πορεία της ζωής τους						
	1	2	3	4	5	6	7
11.	Είμαι αντίθετος με την εφαρμογή της διάκρισης των ναρκωτικών ουσιών σε «σκληρά» και «μαλακά» ναρκωτικά από το Ποινικό Σύστημα Απονομής Δικαιοσύνης						
	1	2	3	4	5	6	7
12.	Είναι κακή ιδέα για κάποιο απλό πολίτη που δεν έχει σχέση με τα ναρκωτικά να κάνει παρέα με κάποιο χρήστη						
	1	2	3	4	5	6	7
13.	Εάν δίπλα μου ζούσε κάποιος χρήστης που είχε το ίδιο κοινωνικό επίπεδο με εμένα, θα με πείραζε, ακόμα και αν δε δημιουργούσε κανένα πρόβλημα στους γύρω μου						
	1	2	3	4	5	6	7
14.	Πιστεύω ότι οι νόμοι περί τα ναρκωτικά πρέπει να προβλέπουν αυστηρές κυρώσεις						
	1	2	3	4	5	6	7
15.	Πολλοί χρήστες αναζητούν ειδικά οφέλη, όπως πολιτικές που τους πριμοδοτούν έναντι άλλων ατόμων, με το πρόσχημα ότι ζητούν την «ισότητα»						
	1	2	3	4	5	6	7
16.	Οι χρήστες ερμηνεύουν αθώες παρατηρήσεις ή ενέργειες άλλων ως προκατειλημμένες απέναντί τους						
	1	2	3	4	5	6	7
17.	Οι χρήστες δε συνειδητοποιούν πλήρως όσα το κοινωνικό σύνολο κάνει για αυτούς						
	1	2	3	4	5	6	7

1	2	3	4	5	6	7
Συμφωνώ απόλυτα	Συμφωνώ	Μάλλον συμφωνώ	Δεν έχω γνώμη	Μάλλον διαφωνώ	Διαφωνώ	Διαφωνώ απόλυτα

18. Οι χρήστες επιδιώκουν να αποκτήσουν κοινωνικά προνόμια μέσα από προστατευτικές ρυθμίσεις του κράτους
1 2 3 4 5 6 7
19. Οι χρήστες μεγαλοποιούν τα προβλήματα που έχουν στην αναζήτηση εργασίας
1 2 3 4 5 6 7
20. Όταν οι χρήστες αποτυγχάνουν σε κάποια διεκδίκησή τους παραπονιούνται ότι υπάρχει διάκριση εναντίον τους
1 2 3 4 5 6 7
21. Οι χρήστες δε θα πρέπει να επιβάλλονται εκεί όπου δεν τους θέλουν
1 2 3 4 5 6 7
22. Υπάρχουν κοινωνικές ομάδες που προσπάθησαν και κατάφεραν να ξεπεράσουν την προκατάληψη εναντίον τους και να ενσωματωθούν στην κοινωνία. Οι χρήστες θα πρέπει να κάνουν το ίδιο χωρίς να αποτελούν εξαίρεση
1 2 3 4 5 6 7
23. Αν οι χρήστες προσπαθούσαν περισσότερο θα κατόρθωναν να προσαρμοστούν στις απαιτήσεις της σύγχρονης κοινωνίας, όπως όλοι μας
1 2 3 4 5 6 7
24. Οι χρήστες είναι φορείς ενός προτύπου διαβίωσης που διαφέρει από αυτό που απαιτείται σήμερα για να επιβιώσει κανείς
1 2 3 4 5 6 7

18. Πόσο διαφορετικοί πιστεύετε ότι είναι οι χρήστες τοξικών ουσιών από έναν απλό πολίτη σαν κι εσάς ως προς τα παρακάτω:

Για την απάντησή σας κυκλώστε έναν από τους αριθμούς από το 1 έως το 5 που αντιστοιχούν στο «Πολύ» έως το «Καθόλου» (όπως βλέπετε παρακάτω).

Μπορείτε να κυκλώνετε ένα μόνο αριθμό σε κάθε απάντηση

1	2	3	4	5
Πολύ	Αρκετά	Δεν έχω γνώμη	Λίγο	Καθόλου

1. Τις αξίες που επιλέγουν; 1 2 3 4 5
2. Τις πεποιθήσεις που έχουν στη ζωή τους; 1 2 3 4 5
3. Τον τρόπο ζωής τους; 1 2 3 4 5
4. Τον τρόπο ψυχαγωγίας τους; 1 2 3 4 5
5. Το εμφανισιακό τους στυλ 1 2 3 4 5
6. Την καθομιλουμένη τους γλώσσα 1 2 3 4 5

19. Πόσο συχνά έχετε νιώσει τα παρακάτω συναισθήματα για τους χρήστες τοξικών ουσιών;

Για την απάντησή σας κυκλώστε έναν από τους αριθμούς από το 1 έως το 5 που αντιστοιχούν στο «Συχνά» έως το «Σπάνια» (όπως βλέπετε παρακάτω).

Μπορείτε να κυκλώνετε ένα μόνο αριθμό σε κάθε απάντηση

1	2	3	4	5
Συχνά	Μερικές φορές	Δεν έχω γνώμη	Ελάχιστες φορές	Σπάνια

1.	Συμπάθεια	1	2	3	4	5
2.	Θαυμασμό	1	2	3	4	5

20. Σε ποιο βαθμό νιώθετε γενικά για τους χρήστες τοξικών ουσιών τα παρακάτω συναισθήματα ακόμα και πέρα από το επαγγελματικό σας περιβάλλον;

Για την απάντησή σας κυκλώστε έναν από τους αριθμούς από το 1 έως το 7 που αντιστοιχούν στο «Σε πολύ μεγάλο βαθμό» έως το «Σε μεγάλο βαθμό» (όπως βλέπετε παρακάτω).

Μπορείτε να κυκλώνετε ένα μόνο αριθμό σε κάθε απάντηση

1	2	3	4	5	6	7
Σε πολύ μεγάλο βαθμό	Σε αρκετά μεγάλο βαθμό	Σε μεγάλο βαθμό	Δεν έχω γνώμη	Σε μικρό βαθμό	Σε αρκετά μικρό βαθμό	Σε πολύ μικρό βαθμό

1.	Λύπη	1	2	3	4	5	6	7
2.	Φόβο	1	2	3	4	5	6	7
3.	Θυμό	1	2	3	4	5	6	7
4.	Διάθεση αποδοχής	1	2	3	4	5	6	7
5.	Διάθεση κατανόησης	1	2	3	4	5	6	7
6.	Διάθεση εμπλοκής	1	2	3	4	5	6	7
7.	Απογοήτευση	1	2	3	4	5	6	7
8.	Ασφάλεια	1	2	3	4	5	6	7
9.	Αισιοδοξία	1	2	3	4	5	6	7
10.	Απειλή	1	2	3	4	5	6	7
11.	Αγωνία	1	2	3	4	5	6	7
12.	Οίκτο	1	2	3	4	5	6	7

21. Συμφωνείτε ή διαφωνείτε με τις παρακάτω απόψεις;

Για την απάντησή σας κυκλώστε έναν από τους αριθμούς από το 1 έως το 7 που αντιστοιχούν στο «Συμφωνώ απόλυτα» έως το «Διαφωνώ απόλυτα» (όπως βλέπετε παρακάτω).

Μπορείτε να κυκλώνετε ένα μόνο αριθμό σε κάθε απάντηση

1	2	3	4	5	6	7
Συμφωνώ απόλυτα	Συμφωνώ	Μάλλον συμφωνώ	Δεν έχω γνώμη	Μάλλον διαφωνώ	Διαφωνώ	Διαφωνώ απόλυτα

1. Η προκατάληψη εναντίον των χρηστών δεν αποτελεί πλέον πρόβλημα για την ελληνική κοινωνία
1 2 3 4 5 6 7
2. Οι χρήστες συχνά χάνουν θέσεις εργασίας εξαιτίας της διάκρισης που υπάρχει εναντίον τους
1 2 3 4 5 6 7
3. Είναι σπάνιο να δει κανείς να εκδηλώνεται υποτιμητική συμπεριφορά απέναντι σε κάποιο χρήστη
1 2 3 4 5 6 7
4. Οι σύγχρονοι Έλληνες γενικά φέρονται ως ίσος προς ίσο σε κάποιο χρήστη
1 2 3 4 5 6 7
5. Η κοινωνία μας έχει φτάσει σε σημείο όπου οι χρήστες έχουν ίσα δικαιώματα με τους άλλους πολίτες για την επίτευξη των στόχων τους
1 2 3 4 5 6 7
6. Οι χρήστες μέσω των φορέων στους οποίους εντάσσονται για θεραπεία, έχουν περισσότερη επιρροή στις αποφάσεις του Υπουργείου Υγείας για την κατανομή των οικονομικών πόρων από όση θα έπρεπε να έχουν
1 2 3 4 5 6 7
7. Οι χρήστες γίνονται υπερβολικά απαιτητικοί στις πιέσεις τους για ίσα δικαιώματα
1 2 3 4 5 6 7
8. Τα τελευταία χρόνια οι χρήστες έχουν κερδίσει περισσότερα κοινωνικά οφέλη από όσα τους αξίζουν
1 2 3 4 5 6 7
9. Τα τελευταία χρόνια τα ΜΜΕ έχουν αναδείξει τους χρήστες με μια πιο θετική εικόνα από αυτή που πραγματικά ισχύει
1 2 3 4 5 6 7
10. Τα τελευταία χρόνια το κράτος ενδιαφέρεται υπερβολικά για το ζήτημα των ναρκωτικών σε σχέση με το τι δικαιολογείται από τις ανάγκες των ίδιων των χρηστών
1 2 3 4 5 6 7
11. Εάν δεν υπήρχε η πολιτική υποστηρικτικών δράσεων για ευπαθείς κοινωνικές ομάδες, όπως οι χρήστες, θα συνέχιζε να υπάρχει αδικία εναντίον τους
1 2 3 4 5 6 7
12. Μετά από χρόνια περιθωριοποίησης των χρηστών είναι απαραίτητο να υπάρχουν πολιτικές για την εξασφάλιση της υποστήριξης τέτοιων ευπαθών κοινωνικών ομάδων
1 2 3 4 5 6 7

1	2	3	4	5	6	7
Συμφωνώ απόλυτα	Συμφωνώ	Μάλλον συμφωνώ	Δεν έχω γνώμη	Μάλλον διαφωνώ	Διαφωνώ	Διαφωνώ απόλυτα

13. Γενικά είμαι υπέρ της ύπαρξης πολιτικών υποστηρικτικών δράσεων για την κοινωνική ομάδα των χρηστών
1 2 3 4 5 6 7
14. Στη σύγχρονη κοινωνία δεν πρέπει απαραίτητα οι χρήστες να βοηθούνται κατά προτεραιότητα σε σχέση με άλλες κοινωνικές ομάδες
1 2 3 4 5 6 7
15. Οι χρήστες θα πρέπει να προστατεύονται από το κοινωνικό σύνολο
1 2 3 4 5 6 7
16. Το κοινωνικό σύνολο θα πρέπει να είναι πρόθυμο να διαθέτει κρατικούς πόρους για να βοηθηθούν οι χρήστες
1 2 3 4 5 6 7
17. Οι χρήστες με την υποστήριξη των θεραπευτικών και άλλων κοινωνικών φορέων παίρνουν θέσεις εργασίας, τις οποίες στερούν από άλλους ανέργους
1 2 3 4 5 6 7
18. Το κράτος κακώς δαπανά χρήματα από τους κοινούς πόρους για τη θεραπεία χρηστών, αφού ακόμα και μετά την απεξάρτηση ένας αριθμός από αυτούς θα ξαναγυρίσει στα ναρκωτικά
1 2 3 4 5 6 7
19. Προκειμένου να μη φανούν προκατειλημμένοι ορισμένοι υποστηρίζουν υπερβολικά τους χρήστες
1 2 3 4 5 6 7
20. Εξαιτίας των κοινωνικών πιέσεων ορισμένοι εργοδότες αναγκάζονται να προσλάβουν άτομα, που έχουν ολοκληρώσει κάποιο πρόγραμμα απεξάρτησης από τα ναρκωτικά, ακόμα και αν έχουν λιγότερα προσόντα από τα απαιτούμενα
1 2 3 4 5 6 7
21. Η χρήση εξαρτησιογόνων ουσιών είναι προσωπική επιλογή του ατόμου
1 2 3 4 5 6 7
22. Οι ίδιοι οι χρήστες ευθύνονται για τις πράξεις τους
1 2 3 4 5 6 7

Στην παρούσα ενότητα θα θέλαμε την άποψή σας για το εάν η εξάρτηση από ναρκωτικές ουσίες έχει ψυχολογικές και ιατρικές παραμέτρους

22. Συμφωνείτε ή διαφωνείτε με τις παρακάτω απόψεις;

Για την απάντησή σας κυκλώστε έναν από τους αριθμούς από το 1 έως το 7 που αντιστοιχούν στο «Συμφωνώ απόλυτα» έως το «Διαφωνώ απόλυτα» (όπως βλέπετε παρακάτω).

Μπορείτε να κυκλώνετε ένα μόνο αριθμό σε κάθε απάντηση

1	2	3	4	5	6	7
Συμφωνώ απόλυτα	Συμφωνώ	Μάλλον συμφωνώ	Δεν έχω γνώμη	Μάλλον διαφωνώ	Διαφωνώ	Διαφωνώ απόλυτα

1. Η προσωπικότητα του χρήστη είναι εκείνη που συχνά τον οδηγεί στην εμπλοκή του με τα ναρκωτικά
1   2   3   4   5   6   7
2. Ορισμένοι χαρακτήρες ανθρώπων είναι πιο εύκολο να στραφούν για διέξοδο στη χρήση ουσιών
1   2   3   4   5   6   7
3. Οι χρήστες έχουν πολλά κοινά μεταξύ τους ως προς το χαρακτήρα τους
1   2   3   4   5   6   7
4. Ο χρήστης πάσχει από ψυχολογική εξάρτηση στα ναρκωτικά
1   2   3   4   5   6   7
5. Ο χρήστης είναι συνήθως παθολογική προσωπικότητα
1   2   3   4   5   6   7
6. Ο χρήστης είναι συνήθως ψυχικά ασθενής
1   2   3   4   5   6   7
7. Ο χρήστης πάσχει από οργανική εξάρτηση από τα ναρκωτικά
1   2   3   4   5   6   7
8. Ο χρήστης είναι ένας ασθενής, όπως όλοι οι άνθρωποι που νοσούν
1   2   3   4   5   6   7
9. Ο χρήστης μπορεί να θεραπευτεί από την εξάρτησή του από τα ναρκωτικά
1   2   3   4   5   6   7
10. Σοβαρά προβλήματα υγείας, όπως μια εγκεφαλική βλάβη, μπορούν να οδηγήσουν το άτομο στη χρήση ουσιών
1   2   3   4   5   6   7
11. Τα άτομα που εξαρτώνται από τα ναρκωτικά μπορεί να έχουν γενετική προδιάθεση για κάτι τέτοιο
1   2   3   4   5   6   7

Οι επόμενες ερωτήσεις αφορούν το πώς βλέπετε τον επαγγελματικό ρόλο όσων εργάζονται στο χώρο της θεραπείας από τα ναρκωτικά

23. Επιλέξτε μέχρι 5 από τους παρακάτω παράγοντες που θεωρείτε πιο σημαντικούς και βάλτε τους σε σειρά προτεραιότητας.

Ξεκινήστε με τον αριθμό 1 για την πιο σημαντική προτεραιότητα και καταλήξτε με τον αριθμό 5 για τη λιγότερο σημαντική προτεραιότητα

1. ☐ Αλλαγή της <u>προσωπικότητας</u> του ατόμου	9. ☐ Αποχή από τα <u>ναρκωτικά</u>
2. ☐ <u>Μείωση των βλαβών</u> που προέρχονται από τη χρήση ναρκωτικών	10. ☐ Αποχή από <u>παραβατικές ενέργειες</u>
3. ☐ Αλλαγή της <u>εξωτερικής εμφάνισης</u> του ατόμου	11. ☐ Αλλαγή της καθημερινής <u>γλώσσας επικοινωνίας</u> του ατόμου με τους άλλους
4. ☐ <u>Ψυχολογική απεξάρτηση</u> από τα ναρκωτικά	12. ☐ Καλλιέργεια της <u>συναισθηματικής ωριμότητας</u> του ατόμου
5. ☐ Επίλυση των <u>ψυχολογικών προβλημάτων</u> του ατόμου	13. ☐ Επίλυση των <u>ψυχιατρικών προβλημάτων</u> του ατόμου
6. ☐ Θεραπεία των <u>σωματικών παθήσεων</u> που σχετίζονται με τη χρήση ναρκωτικών	14. ☐ Βελτίωση των <u>οικογενειακών σχέσεων</u>
7. ☐ Απόκτηση <u>κοινωνικών δεξιοτήτων</u>	15. ☐ <u>Προγραμματισμός της ζωής</u> του ατόμου
8. ☐ <u>Επιμόρφωση</u> του ατόμου	16. ☐ <u>Επαγγελματική αποκατάσταση</u>

24. Σε ποιο βαθμό πιστεύετε ότι πρέπει να έχουν επιτευχθεί οι παρακάτω παράγοντες με την ολοκλήρωση της θεραπευτικής διαδικασίας, προκειμένου να θεωρηθεί μια θεραπευτική παρέμβαση επιτυχής;

Για την απάντησή σας κυκλώστε έναν από τους αριθμούς από το 1 έως το 7 που αντιστοιχούν στο «Απόλυτα» έως το «Καθόλου» (όπως βλέπετε παρακάτω).

Μπορείτε να κυκλώνετε ένα μόνο αριθμό σε κάθε απάντηση

1	2	3	4	5	6	7
Απόλυτα	Σε πολύ μεγάλο βαθμό	Σε μεγάλο βαθμό	Δεν έχω γνώμη	Σε μικρό βαθμό	Σε πολύ μικρό βαθμό	Καθόλου

1.	Αλλαγή στην προσωπικότητα του ατόμου	1	2	3	4	5	6	7
2.	Εξάλειψη της συμπεριφοράς χρήσης ναρκωτικών ουσιών							

1	2	3	4	5	6	7
1	2	3	4	5	6	7
Απόλυτα	Σε πολύ μεγάλο βαθμό	Σε μεγάλο βαθμό	Δεν έχω γνώμη	Σε μικρό βαθμό	Σε πολύ μικρό βαθμό	Καθόλου

3.	Εκμάθηση δεξιοτήτων για τη «σωστή χρήση» των ναρκωτικών ουσιών	1	2	3	4	5	6	7
4.	Εκμάθηση δεξιοτήτων για τη μείωση των σωματικών κινδύνων από την κατανάλωση ναρκωτικών ουσιών	1	2	3	4	5	6	7
5.	Μη συναναστροφή με άλλους χρήστες	1	2	3	4	5	6	7
6.	Αποφυγή παραίτησης από δυσκολίες στην καθημερινή ζωή	1	2	3	4	5	6	7
7.	Αποφυγή παραίτησης από υποχρεώσεις	1	2	3	4	5	6	7
8.	Εξάλειψη της παραβατικής συμπεριφοράς	1	2	3	4	5	6	7
9.	Αλλαγή στη νοοτροπία για την εξωτερική εμφάνιση	1	2	3	4	5	6	7
10.	Αλλαγή στην επιλογή ρούχων	1	2	3	4	5	6	7
11.	Φροντίδα της προσωπικής υγιεινής	1	2	3	4	5	6	7
12.	Εξάλειψη του γλωσσικού κώδικα της «πιάτσας» των χρηστών	1	2	3	4	5	6	7
13.	Αντιμετώπιση ψυχιατρικών προβλημάτων των ίδιων των χρηστών	1	2	3	4	5	6	7
14.	Αντιμετώπιση ψυχολογικών προβλημάτων των ίδιων των χρηστών	1	2	3	4	5	6	7
15.	Αντιμετώπιση των διαταραχών της προσωπικότητας	1	2	3	4	5	6	7
16.	Αντιμετώπιση της συναισθηματικής αστάθειας							

1	2	3	4	5	6	7
1	2	3	4	5	6	7
Απόλυτα	Σε πολύ μεγάλο βαθμό	Σε μεγάλο βαθμό	Δεν έχω γνώμη	Σε μικρό βαθμό	Σε πολύ μικρό βαθμό	Καθόλου

17. Αντιμετώπιση συμπτωμάτων συνδρόμου κατάθλιψης
1 2 3 4 5 6 7
18. Αντιμετώπιση ψυχώσεων
1 2 3 4 5 6 7
19. Αντιμετώπιση σωματικών ασθενειών
1 2 3 4 5 6 7
20. Βελτίωση των σχέσεων μέσα στο οικογενειακό περιβάλλον
1 2 3 4 5 6 7
21. Ανάπτυξη κοινωνικών δεξιοτήτων του ατόμου
1 2 3 4 5 6 7
22. Βελτίωση του κοινωνικοοικονομικού επιπέδου του ατόμου
1 2 3 4 5 6 7
23. Βελτίωση του μορφωτικού επιπέδου του ατόμου
1 2 3 4 5 6 7

Στην τελευταία ενότητα ερωτήσεων θα θέλαμε τη γνώμη σας για τυχόν διαφοροποιήσεις που υπάρχουν ανάμεσα σε τρεις υποπληθυσμούς της ομάδας των χρηστών τοξικών ουσιών. Πρόκειται για: α)τους (εν ενεργεία) «χρήστες», β)τους «υπό απεξάρτηση» (που εντάσσονται σε κάποιο θεραπευτικό πρόγραμμα) και γ)τους «απεξαρτημένους» (που έχουν ολοκληρώσει επιτυχώς κάποιο θεραπευτικό πρόγραμμα)

25. Ποια είναι η γνώμη σας για την παρακάτω δήλωση;

Για την απάντησή σας κυκλώστε έναν από τους αριθμούς από το 1 έως το 7 που αντιστοιχούν στο «Συμφωνώ απόλυτα» έως το «Διαφωνώ απόλυτα» (όπως βλέπετε παρακάτω).

1	2	3	4	5	6	7
Συμφωνώ απόλυτα	Συμφωνώ	Μάλλον συμφωνώ	Δεν έχω γνώμη	Μάλλον διαφωνώ	Διαφωνώ	Διαφωνώ απόλυτα

1. Οι «χρήστες» ναρκωτικών ουσιών, οι «υπό απεξάρτηση» και οι «απεξαρτημένοι» από τα ναρκωτικά είναι τρεις διαφορετικές ομάδες με διαφορετικά χαρακτηριστικά
1 2 3 4 5 6 7

26. Συμπληρώστε τον παρακάτω πίνακα ως εξής: Για κάθε σειρά που διαβάζετε τοποθετήστε **X** στις ομάδες που πιστεύετε ότι κυρίως μοιάζουν μεταξύ τους ως προς το θέμα που βλέπετε στην αριστερή στήλη. (Για παράδειγμα, αν πιστεύετε ότι ως προς «τις αντιλήψεις για τη ζωή τους» μοιάζουν μεταξύ τους περισσότερο οι «χρήστες» με τους «υπό απεξάρτηση», τότε τοποθετήστε **X** στο κουτί κάτω από το «χρήστες» και **X** στο κουτί κάτω από το «υπό απεξάρτηση».

Αν πιστεύετε ότι και οι τρεις ομάδες μοιάζουν μεταξύ τους, τοποθετείστε **X** σε όλα τα κουτιά. Αν πάλι πιστεύετε ότι καμία ομάδα δε μοιάζει με κάποια άλλη αφήστε τα κουτιά κενά.

Ποιοι, λοιπόν, πιστεύετε ότι μοιάζουν ως προς τους παρακάτω παράγοντες;

	«Χρήστες»	«Υπό απεξάρτηση»	«Απεξαρτημένοι»
1. Τις αντιλήψεις τους για τη ζωή	☐	☐	☐
2. Τις αξίες τους για τη ζωή	☐	☐	☐
3. Τις πεπειθήσεις τους για τις ναρκωτικές ουσίες	☐	☐	☐
4. Τον προβληματισμό για την αντιμετώπιση των καθημερινών συνθηκών διαβίωσης	☐	☐	☐
5. Την κρίση τους για την αντιμετώπιση ενδεχόμενων προβλημάτων	☐	☐	☐
6. Τη συναισθηματική τους ωριμότητα	☐	☐	☐
7. Τη συμπεριφορά τους απέναντι στα ναρκωτικά	☐	☐	☐
8. Την κοινωνική τους συμπεριφορά	☐	☐	☐

Οι παρακάτω ερωτήσεις αφορούν και πάλι τους τρεις υποπληθυσμούς: των «χρηστών», των «υπό απεξάρτηση» και των «απεξαρτημένων». Θα θέλαμε, λοιπόν, να απαντήσετε στις επόμενες ερωτήσεις για κάθε έναν από τους υποπληθυσμούς που αναφέραμε.

27. Πόσο πιστεύετε ότι οι «χρήστες», οι «υπό απεξάρτηση» και οι «απεξαρτημένοι» χαρακτηρίζονται από τα παρακάτω επίθετα;

Για την απάντησή σας κυκλώστε έναν από τους αριθμούς από το 1 έως το 5 που αντιστοιχούν στο «Πολύ» έως το «Καθόλου» (όπως βλέπετε παρακάτω) για κάθε μία από τις παραπάνω υπο-ομάδες. Μπορείτε να κυκλώνετε ένα μόνο αριθμό σε κάθε σειρά

1	2	3	4	5
Πολύ	Αρκετά	Δεν έχω γνώμη	Λίγο	Καθόλου

1. Ικανός	«χρήστες»	1	2	3	4	5
	«υπό απεξάρτηση»	1	2	3	4	5
	«απεξαρτημένοι»	1	2	3	4	5

2. Αρεστός	«χρήστες»	1	2	3	4	5
	«υπό απεξάρτηση»	1	2	3	4	5
	«απεξαρτημένοι»	1	2	3	4	5

3. Βοηθητικός	«χρήστες»	1	2	3	4	5
	«υπό απεξάρτηση»	1	2	3	4	5
	«απεξαρτημένοι»	1	2	3	4	5

4. Άβουλος	«χρήστες»	1	2	3	4	5
	«υπό απεξάρτηση»	1	2	3	4	5
	«απεξαρτημένοι»	1	2	3	4	5

5. Ειλικρινής	«χρήστες»	1	2	3	4	5
	«υπό απεξάρτηση»	1	2	3	4	5
	«απεξαρτημένοι»	1	2	3	4	5

6. Απόμακρος	«χρήστες»	1	2	3	4	5
	«υπό απεξάρτηση»	1	2	3	4	5
	«απεξαρτημένοι»	1	2	3	4	5

7. Εχθρικός	«χρήστες»	1	2	3	4	5
	«υπό απεξάρτηση»	1	2	3	4	5
	«απεξαρτημένοι»	1	2	3	4	5

8. Συμπαθής	«χρήστες»	1	2	3	4	5
	«υπό απεξάρτηση»	1	2	3	4	5
	«απεξαρτημένοι»	1	2	3	4	5

9. Αφελής	«χρήστες»	1	2	3	4	5
	«υπό απεξάρτηση»	1	2	3	4	5
	«απεξαρτημένοι»	1	2	3	4	5

		1	2	3	4	5
		Πολύ	Αρκετά	Δεν έχω γνώμη	Λίγο	Καθόλου
10. Έμπιστος	«χρήστες»	1	2	3	4	5
	«υπό απεξάρτηση»	1	2	3	4	5
	«απεξαρτημένοι»	1	2	3	4	5
11. Χειριστικός	«χρήστες»	1	2	3	4	5
	«υπό απεξάρτηση»	1	2	3	4	5
	«απεξαρτημένοι»	1	2	3	4	5
12. Ανταγωνιστικός	«χρήστες»	1	2	3	4	5
	«υπό απεξάρτηση»	1	2	3	4	5
	«απεξαρτημένοι»	1	2	3	4	5
13. Αυτόνομος	«χρήστες»	1	2	3	4	5
	«υπό απεξάρτηση»	1	2	3	4	5
	«απεξαρτημένοι»	1	2	3	4	5
14. Μίζερος	«χρήστες»	1	2	3	4	5
	«υπό απεξάρτηση»	1	2	3	4	5
	«απεξαρτημένοι»	1	2	3	4	5
15. Αλαζόνας	«χρήστες»	1	2	3	4	5
	«υπό απεξάρτηση»	1	2	3	4	5
	«απεξαρτημένοι»	1	2	3	4	5
16. Πολυμήχανος	«χρήστες»	1	2	3	4	5
	«υπό απεξάρτηση»	1	2	3	4	5
	«απεξαρτημένοι»	1	2	3	4	5
17. Ευγενικός	«χρήστες»	1	2	3	4	5
	«υπό απεξάρτηση»	1	2	3	4	5
	«απεξαρτημένοι»	1	2	3	4	5
18. Έξυπνος	«χρήστες»	1	2	3	4	5
	«υπό απεξάρτηση»	1	2	3	4	5
	«απεξαρτημένοι»	1	2	3	4	5
19. Καλοπροαίρετος	«χρήστες»	1	2	3	4	5
	«υπό απεξάρτηση»	1	2	3	4	5
	«απεξαρτημένοι»	1	2	3	4	5
20. Ευγενής	«χρήστες»	1	2	3	4	5
	«υπό απεξάρτηση»	1	2	3	4	5
	«απεξαρτημένοι»	1	2	3	4	5
21. Ανικανοποίητος	«χρήστες»	1	2	3	4	5
	«υπό απεξάρτηση»	1	2	3	4	5
	«απεξαρτημένοι»	1	2	3	4	5

		1	2	3	4	5
		Πολύ	Αρκετά	Δεν έχω γνώμη	Λίγο	Καθόλου
22. Αποφασιστικός	«χρήστες»	1	2	3	4	5
	«υπό απεξάρτηση»	1	2	3	4	5
	«απεξαρτημένοι»	1	2	3	4	5
23. Συνεργάσιμος	«χρήστες»	1	2	3	4	5
	«υπό απεξάρτηση»	1	2	3	4	5
	«απεξαρτημένοι»	1	2	3	4	5
24. Παραπονιάρης	«χρήστες»	1	2	3	4	5
	«υπό απεξάρτηση»	1	2	3	4	5
	«απεξαρτημένοι»	1	2	3	4	5
25. Ευερέθιστος	«χρήστες»	1	2	3	4	5
	«υπό απεξάρτηση»	1	2	3	4	5
	«απεξαρτημένοι»	1	2	3	4	5
26. Εγωιστής	«χρήστες»	1	2	3	4	5
	«υπό απεξάρτηση»	1	2	3	4	5
	«απεξαρτημένοι»	1	2	3	4	5
27. Παθητικός	«χρήστες»	1	2	3	4	5
	«υπό απεξάρτηση»	1	2	3	4	5
	«απεξαρτημένοι»	1	2	3	4	5

28. Συμφωνείτε ή διαφωνείτε με τις παρακάτω απόψεις σχετικά με τους «χρήστες», τους «υπό απεξάρτηση» και τους «απεξαρτημένους»;

Για την απάντησή σας κυκλώστε έναν από τους αριθμούς από το 1 έως το 7 που αντιστοιχούν στο «Συμφωνώ απόλυτα» έως το «Διαφωνώ απόλυτα» (όπως βλέπετε παρακάτω) για κάθε μια από τις παραπάνω υπο-ομάδες:

Μπορείτε να κυκλώνετε ένα μόνο αριθμό σε κάθε σειρά

1	2	3	4	5	6	7
Συμφωνώ απόλυτα	Συμφωνώ	Μάλλον συμφωνώ	Δεν έχω γνώμη	Μάλλον διαφωνώ	Διαφωνώ	Διαφωνώ απόλυτα

1.	Οι «χρήστες» είναι ικανή ομάδα ανθρώπων	1	2	3	4	5	6	7
	Οι «υπό απεξάρτηση» είναι ικανή ομάδα ανθρώπων	1	2	3	4	5	6	7
	Οι «απεξαρτημένοι» είναι ικανή ομάδα ανθρώπων	1	2	3	4	5	6	7
2.	Οι «χρήστες» είναι συμπαθής ομάδα ανθρώπων	1	2	3	4	5	6	7
	Οι «υπό απεξάρτηση» είναι συμπαθής ομάδα ανθρώπων	1	2	3	4	5	6	7
	Οι «απεξαρτημένοι» είναι συμπαθής ομάδα ανθρώπων	1	2	3	4	5	6	7

1	2	3	4	5	6	7
Συμφωνώ απόλυτα	Συμφωνώ	Μάλλον συμφωνώ	Δεν έχω γνώμη	Μάλλον διαφωνώ	Διαφωνώ	Διαφωνώ απόλυτα

3.	Οι «χρήστες» έχουν υψηλό κοινωνικό status	1	2	3	4	5	6	7
	Οι «υπό απεξάρτηση» έχουν υψηλό κοινωνικό status	1	2	3	4	5	6	7
	Οι «απεξαρτημένοι» έχουν υψηλό κοινωνικό status	1	2	3	4	5	6	7
4.	Άνθρωποι σαν εμένα έχουν σχέσεις συνεργασίας με «χρήστες» για να πετύχουν κοινούς στόχους	1	2	3	4	5	6	7
	Άνθρωποι σαν εμένα έχουν σχέσεις συνεργασίας με «υπό απεξάρτηση» άτομα για να πετύχουν κοινούς στόχους	1	2	3	4	5	6	7
	Άνθρωποι σαν εμένα έχουν σχέσεις συνεργασίας με «απεξαρτημένους» για να πετύχουν κοινούς στόχους	1	2	3	4	5	6	7
5.	Οι «χρήστες» αποτελούν μέρος της σύγχρονης κουλτούρας	1	2	3	4	5	6	7
	Τα «υπό απεξάρτηση» άτομα αποτελούν μέρος της σύγχρονης κουλτούρας	1	2	3	4	5	6	7
	Οι «απεξαρτημένοι» αποτελούν μέρος της σύγχρονης κουλτούρας	1	2	3	4	5	6	7
6.	Εάν μέλη της ομάδας των «χρηστών» λαμβάνουν ειδικά οφέλη (όπως το να προτιμώνται σε θέσεις εργασίας), αυτό μπορεί να κάνει τα πράγματα πιο δύσκολα για εμένα	1	2	3	4	5	6	7
	Εάν μέλη της ομάδας των «υπό απεξάρτηση» ατόμων λαμβάνουν ειδικά οφέλη (όπως το να προτιμώνται σε θέσεις εργασίας), αυτό μπορεί να κάνει τα πράγματα πιο δύσκολα για εμένα	1	2	3	4	5	6	7
	Εάν μέλη της ομάδας των «απεξαρτημένων» ατόμων λαμβάνουν ειδικά οφέλη (όπως το να προτιμώνται σε θέσεις εργασίας), αυτό μπορεί να κάνει τα πράγματα πιο δύσκολα για εμένα	1	2	3	4	5	6	7
7.	Οι «χρήστες» έχουν πετύχει να κερδίσουν θέσεις ισχύος	1	2	3	4	5	6	7
	Τα «υπό απεξάρτηση» άτομα έχουν πετύχει να κερδίσουν θέσεις ισχύος	1	2	3	4	5	6	7
	Οι «απεξαρτημένοι» έχουν πετύχει να κερδίσουν θέσεις ισχύος	1	2	3	4	5	6	7
8.	Σχέσεις συνεργασίας με «χρήστες» είναι απαραίτητες για την επίτευξη στόχων σημαντικών για εμένα	1	2	3	4	5	6	7
	Σχέσεις συνεργασίας με «υπό απεξάρτηση» άτομα είναι απαραίτητες για την επίτευξη στόχων σημαντικών για εμένα	1	2	3	4	5	6	7
	Σχέσεις συνεργασίας με «απεξαρτημένους» είναι απαραίτητες για την επίτευξη στόχων σημαντικών για εμένα	1	2	3	4	5	6	7

1	2	3	4	5	6	7
Συμφωνώ απόλυτα	Συμφωνώ	Μάλλον συμφωνώ	Δεν έχω γνώμη	Μάλλον διαφωνώ	Διαφωνώ	Διαφωνώ απόλυτα

9.	Οι «χρήστες» είναι ανεξάρτητοι	1	2	3	4	5	6	7
	Τα «υπό απεξάρτηση» άτομα είναι ανεξάρτητα	1	2	3	4	5	6	7
	Οι «απεξαρτημένοι» είναι ανεξάρτητοι	1	2	3	4	5	6	7
10.	Οι «χρήστες» είναι επιτυχημένοι οικονομικά	1	2	3	4	5	6	7
	Τα «υπό απεξάρτηση» άτομα είναι επιτυχημένα οικονομικά	1	2	3	4	5	6	7
	Οι «απεξαρτημένοι» είναι επιτυχημένοι οικονομικά	1	2	3	4	5	6	7
11.	Άνθρωποι σαν κι εμένα βασίζονται σε «χρήστες» για να βοηθηθούν στην επίτευξη σημαντικών στόχων	1	2	3	4	5	6	7
	Άνθρωποι σαν κι εμένα βασίζονται σε «υπό απεξάρτηση» άτομα για να βοηθηθούν στην επίτευξη σημαντικών στόχων	1	2	3	4	5	6	7
	Άνθρωποι σαν κι εμένα βασίζονται σε «απεξαρτημένα» άτομα για να βοηθηθούν στην επίτευξη σημαντικών στόχων	1	2	3	4	5	6	7
12.	Οι επαγγελματικές θέσεις των «χρηστών» είναι ανώτερου κοινωνικού επιπέδου	1	2	3	4	5	6	7
	Οι επαγγελματικές θέσεις των «υπό απεξάρτηση» ατόμων είναι ανώτερου κοινωνικού επιπέδου	1	2	3	4	5	6	7
	Οι επαγγελματικές θέσεις των «απεξαρτημένων» ατόμων είναι ανώτερου κοινωνικού επιπέδου	1	2	3	4	5	6	7
13.	Όσο αυξάνεται η κοινωνική δύναμη των «χρηστών», τόσο θα μειώνεται η κοινωνική δύναμη ανθρώπων σαν κι εμένα	1	2	3	4	5	6	7
	Όσο αυξάνεται η κοινωνική δύναμη των «υπό απεξάρτηση» ατόμων, τόσο θα μειώνεται η κοινωνική δύναμη ανθρώπων σαν κι εμένα	1	2	3	4	5	6	7
	Όσο αυξάνεται η κοινωνική δύναμη των «απεξαρτημένων» ατόμων, τόσο θα μειώνεται η κοινωνική δύναμη ανθρώπων σαν κι εμένα	1	2	3	4	5	6	7
14.	Θα ήταν δύσκολο για ανθρώπους σαν κι εμένα να πετύχουν όλους τους στόχους στη ζωή τους χωρίς τη βοήθεια ανθρώπων που είναι «χρήστες»	1	2	3	4	5	6	7
	Θα ήταν δύσκολο για ανθρώπους σαν κι εμένα να πετύχουν όλους τους στόχους στη ζωή τους χωρίς τη βοήθεια ανθρώπων που είναι «υπό απεξάρτηση»	1	2	3	4	5	6	7
	Θα ήταν δύσκολο για ανθρώπους σαν κι εμένα να πετύχουν όλους τους στόχους στη ζωή τους χωρίς τη βοήθεια ανθρώπων που είναι «απεξαρτημένοι»	1	2	3	4	5	6	7
15.	Οι «χρήστες» ανταγωνίζονται με ανθρώπους σαν κι εμένα για θέσεις εργασίας	1	2	3	4	5	6	7
	Τα «υπό απεξάρτηση» άτομα ανταγωνίζονται με ανθρώπους σαν κι εμένα για θέσεις εργασίας	1	2	3	4	5	6	7
	Οι «απεξαρτημένοι» ανταγωνίζονται με ανθρώπους σαν κι εμένα για θέσεις εργασίας	1	2	3	4	5	6	7

1	2	3	4	5	6	7
Συμφωνώ απόλυτα	Συμφωνώ	Μάλλον συμφωνώ	Δεν έχω γνώμη	Μάλλον διαφωνώ	Διαφωνώ	Διαφωνώ απόλυτα

16.	Οι «χρήστες» έχουν υψηλό μορφωτικό επίπεδο	1	2	3	4	5	6	7
	Τα «υπό απεξάρτηση» άτομα έχουν υψηλό μορφωτικό επίπεδο	1	2	3	4	5	6	7
	Τα «απεξαρτημένα» άτομα έχουν υψηλό μορφωτικό επίπεδο	1	2	3	4	5	6	7

17.	Οικονομικοί πόροι που το κράτος δαπανά για τους «χρήστες», πιθανά να λαμβάνονται από ανθρώπους σαν κι εμένα	1	2	3	4	5	6	7
	Οικονομικοί πόροι που το κράτος δαπανά για τα «υπό απεξάρτηση» άτομα, πιθανά να λαμβάνονται από ανθρώπους σαν κι εμένα	1	2	3	4	5	6	7
	Οικονομικοί πόροι που το κράτος δαπανά για τα «απεξαρτημένα» άτομα, πιθανά να λαμβάνονται από ανθρώπους σαν κι εμένα	1	2	3	4	5	6	7

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΙΙ

ΠΑΡΑΤΗΜΑ ΙΙ

Μέρος Α΄: Ερωτηματολόγιο Πέντε Παραγόντων της Προσωπικότητας

1	Είναι ομιλητικός (Εξωστρέφεια)	23	Έχει την τάση να είναι νοχελικός ^R (Συνέπεια)
2	Τείνει να βρίσκει σφάλματα σε άλλους ^R (Προσήνεια)	24	Έχει συναισθηματική σταθερότητα, δεν εκνευρίζεται εύκολα ^R (Νευρωτισμός)
3	Κάνει μια δουλειά πολύ προσεκτικά (Συνέπεια)	25	Είναι εφευρετικός (Δεκτικότητα στην εμπειρία)
4	Είναι μελαγχολικός, άκεφος (Νευρωτισμός)	26	Εμπνέει μια σιγουριά (Εξωστρέφεια)
5	Είναι πρωτότυπος, βρίσκει όλο καινούριες ιδέες (Δεκτικότητα στην εμπειρία)	27	Μπορεί να είναι ψυχρός και ακατάδεκτος ^R (Προσήνεια)
6	Είναι επιφυλακτικός ^R (Εξωστρέφεια)	28	Επιμένει μέχρι να τελειώσει το έργο που κάνει (Συνέπεια)
7	Είναι βοηθητικός, και ανιδιοτελής με τους άλλους (Προσήνεια)	29	Μπορεί να είναι κακόκεφος (Νευρωτισμός)
8	Μπορεί να είναι κάπως απρόσεκτος ^R (Συνέπεια)	30	Εκτιμά καλλιτεχνικές, αισθητικές εμπειρίες (Δεκτικότητα στην εμπειρία)
9	Είναι ήρεμος, αντιμετωπίζει το άγχος καλά ^R (Νευρωτισμός)	31	Μερικές φορές είναι ντροπαλός, έχει αναστολές ^R (Εξωστρέφεια)
10	Είναι περίεργος για πολλά διαφορετικά πράγματα (Δεκτικότητα στην εμπειρία)	32	Είναι διακριτικός και ευγενικός σχεδόν με όλους (Προσήνεια)
11	Είναι γεμάτος ενεργητικότητα (Εξωστρέφεια)	33	Κάνει τα πράγματα με αποτελεσματικότητα (Συνέπεια)
12	Ξεκινά φιλονικίες με άλλους ^R (Προσήνεια)	34	Παραμένει ήρεμος σε καταστάσεις έντασης ^R (Νευρωτισμός)
13	Είναι ένας αξιόπιστος εργαζόμενος (Συνέπεια)	35	Προτιμά τη δουλειά που είναι ρουτίνα ^R (Δεκτικότητα στην εμπειρία)
14	Μπορεί να βρίσκεται σε ένταση (Νευρωτισμός)	36	Του αρέσει να βγαίνει έξω, είναι κοινωνικός (Εξωστρέφεια)
15	Είναι ευφυής, ένας βαθύς στοχαστής (Δεκτικότητα στην εμπειρία)	37	Μερικές φορές είναι αγενής προς τους άλλους ^R (Προσήνεια)
16	Προκαλεί πολύ ενθουσιασμό (Εξωστρέφεια)	38	Κάνει σχέδια και τα ακολουθεί (Συνέπεια)
17	Από τη φύση του συγχωρεί (Προσήνεια)	39	Νευριάζει εύκολα (Νευρωτισμός)
18	Έχει την τάση να είναι ανοργάνωτος ^R (Συνέπεια)	40	Του αρέσει να συλλογίζεται, να παίζει με ιδέες (Δεκτικότητα στην εμπειρία)
19	Ανησυχεί πολύ (Νευρωτισμός)	41	Έχει μερικά καλλιτεχνικά ενδιαφέροντα ^R (Δεκτικότητα στην εμπειρία)
20	Έχει ζωηρή φαντασία (Δεκτικότητα στην εμπειρία)	42	Του αρέσει να συνεργάζεται με τους άλλους (Προσήνεια)
21	Έχει την τάση να είναι ήσυχος ^R (Εξωστρέφεια)	43	Αποσπάται εύκολα η προσοχή του ^R (Συνέπεια)
22	Είναι γενικά άτομο εμπιστοσύνης (Προσήνεια)	44	Είναι γνώστης της τέχνης, της μουσικής, της λογοτεχνίας (Δεκτικότητα στην εμπειρία)

Μέρος Β΄: Αποτελέσματα καταγραφής στερεοτυπικών χαρακτηριστικών των χρηστών (Πιλοτική έρευνα) και διατύπωση ερωτήσεων

Αποτελέσματα Πιλοτικής έρευνας	Διατύπωση ερωτήσεων
Γενική διάκριση εξω-ομάδας χρηστών	Οι χρήστες διαθέτουν αρκετά κοινά χαρακτηριστικά μεταξύ τους, ώστε να θεωρούνται μια ξεχωριστή κοινωνική ομάδα
Προσωπικότητα ↳ Ανωριμότητα ↳ Εξυπνάδα ↳ Χαμηλή αυτοεκτίμηση ↳ Ατικοινωνικοί	Οι χρήστες έχουν πολλά κοινά χαρακτηριστικά ως προς την προσωπικότητά τους Οι χρήστες είναι «ανώριμοι» Οι χρήστες έχουν «χαμηλή αυτοεκτίμηση» Οι χρήστες είναι προσωπικότητες που τείνουν να εμπλέκονται σε εξαρτήσεις
Συμπεριφορά ↳ Χειριστικότητα ↳ Εξάρτηση ↳ Παραίτηση ↳ Απομόνωση ↳ Παραβατικότητα	Οι χρήστες έχουν κοινούς τρόπους συμπεριφοράς Μπορώ από τη συμπεριφορά κάποιου να καταλάβω αν κάνει χρήση ναρκωτικών Οι χρήστες είναι «χειριστικά» άτομα Η ίδια η εξάρτηση καθορίζει τη συμπεριφορά των χρηστών Οι χρήστες παραιτούνται εύκολα από τις υποχρεώσεις τους Οι χρήστες προτιμούν να ζουν απομονωμένοι αποφεύγοντας τις κοινωνικές συναναστροφές Ο χρήστης μπορεί να γίνει επικίνδυνος για τους άλλους Οι χρήστες εμπλέκονται στην παρανομία
Εξωτερική εμφάνιση	Μπορεί κανείς να αναγνωρίσει ένα χρήστη από την εξωτερική του εμφάνιση Οι χρήστες είναι ατημέλητοι Οι χρήστες δεν είναι καθαροί Οι χρήστες φαίνονται ταλαιπωρημένοι Οι χρήστες φοράνε ρούχα συγκεκριμένου στυλ Οι χρήστες έχουν χαρακτηριστική στάση σώματος
Γλωσσικός κώδικας	Οι χρήστες έχουν αναπτύξει δικό τους γλωσσικό κώδικα επικοινωνίας Οι χρήστες χρησιμοποιούν κάποιες λέξεις συνθηματικά για να συνεννοούνται μεταξύ τους Μπορώ να διακρίνω από μερικές γλωσσικές εκφράσεις που χρησιμοποιεί κάποιος, αν σχετίζεται με τα ναρκωτικά
Κλινικό ιστορικό ↳ Συμπτώματα ↳ Διαταραχές προσωπικότητας	Οι χρήστες εμφανίζουν προβλήματα ψυχικής υγείας Οι χρήστες εμφανίζουν διαταραχές προσωπικότητας Οι χρήστες έχουν συναισθηματική αστάθεια Οι χρήστες εμφανίζουν συμπτώματα κατάθλιψης Οι χρήστες εμφανίζουν συμπτώματα ψύχωσης
Ιατρικό ιστορικό ↳ Ασθένειες	Οι χρήστες εξαιτίας της κατανάλωσης ναρκωτικών εμφανίζουν σωματικές ασθένειες Οι χρήστες είναι φορείς μεταδιδόμενων σωματικών ασθενειών
Οικογενειακό περιβάλλον ↳ Έλλειψη οικογένειας ↳ Προβληματικές σχέσεις ↳ Δυσλειτουργία οικογένειας	Οι χρήστες αποτελούν μέλη δυσλειτουργικών οικογενειών Οι χρήστες αποτελούν παράγοντα αποσυντονισμού της οικογενειακής ζωής Ο χρήστης προέρχεται από τη σύγχρονη μέση ελληνική οικογένεια

Κοινωνικοοικονομικό επίπεδο	Η εμπλοκή κάποιου ατόμου με τα ναρκωτικά υποβιβάζει το κοινωνικό του επίπεδο, λόγω της αποκλειστικής του συναναστροφής με άλλους χρήστες Οι χρήστες, εξαιτίας της εμπλοκής τους με τα ναρκωτικά, υποβιβάζουν το οικονομικό τους επίπεδο Οι χρήστες προέρχονται από όλα τα κοινωνικοοικονομικά στρώματα Οι χρήστες προέρχονται από όλα τα μορφωτικά επίπεδα
------------------------------------	---

Μέρος Γ΄: Αποτελέσματα καταγραφής αποδόσεων για τη χρήση (Πιλοτική έρευνα) και διατύπωση ερωτήσεων

Αποτελέσματα Πιλοτικής έρευνας	Διατύπωση ερωτήσεων
Ατομικοί παράγοντες	<p>Συγκεκριμένα χαρακτηριστικά της προσωπικότητας του</p> <p>Ορισμένα έντονα βιώματα στη ζωή του</p> <p>Η αποτυχία του σε κάποιο προσωπικό στόχο</p> <p>Ο αποχωρισμός του από κάποιο αγαπημένο του πρόσωπο</p> <p>Ο θάνατος κάποιου αγαπημένου του προσώπου</p>
Οικογενειακοί παράγοντες	<p>Τα προβλήματα στο οικογενειακό του περιβάλλον</p> <p>Η διάλυση της οικογένειάς του λόγω χωρισμού των γονέων</p> <p>Η βία μέσα στην οικογένεια</p>
Κοινωνικοί παράγοντες	<p>Ενδεχόμενα οικονομικά προβλήματα</p> <p>Το χαμηλό μορφωτικό του επίπεδο</p> <p>Ορισμένες κοινωνικές του συναναστροφές</p> <p>Οι δυσκολίες ανεύρεσης επαγγελματικής απασχόλησης</p> <p>Το γεγονός ότι πιθανά προέρχεται από κοινωνικά αποκλεισμένη ομάδα</p> <p>Η δομή της σύγχρονης ελληνικής κοινωνίας</p>

Μέρος Δ΄: Αποτελέσματα καταγραφής αποδόσεων εξάρτησης (Πιλοτική έρευνα) και διατύπωση ερωτήσεων

Αποτελέσματα Πιλοτικής έρευνας	Διατύπωση ερωτήσεων
Ψυχολογιοποίηση	<p>Η προσωπικότητα του χρήστη είναι εκείνη που συχνά τον οδηγεί στην εμπλοκή του με τα ναρκωτικά</p> <p>Ορισμένοι χαρακτήρες ανθρώπων είναι πιο εύκολο να στραφούν για διέξοδο στη χρήση ουσιών</p> <p>Οι χρήστες έχουν πολλά κοινά μεταξύ τους ως προς το χαρακτήρα τους</p> <p>Ο χρήστης πάσχει από ψυχολογική εξάρτηση στα ναρκωτικά</p>
Ιατρικοποίηση	<p>Ο χρήστης είναι συνήθως παθολογική προσωπικότητα</p> <p>Ο χρήστης πάσχει από οργανική εξάρτηση από τα ναρκωτικά</p> <p>Ο χρήστης είναι ένας ασθενής, όπως όλοι οι άνθρωποι που νοσούν</p> <p>Σοβαρά προβλήματα υγείας, όπως μια εγκεφαλική βλάβη, μπορούν να οδηγήσουν το άτομο στη χρήση ουσιών</p> <p>Τα άτομα που εξαρτώνται από τα ναρκωτικά μπορεί να έχουν γενετική προδιάθεση για κάτι τέτοιο</p>

Μέρος Ε΄: Αποτελέσματα καταγραφής εξειδίκευσης φορέων (Πιλοτική έρευνα) και διατύπωση ερωτήσεων

Αποτελέσματα Πιλοτικής έρευνας	Διατύπωση ερωτήσεων
Θεραπευτική πρακτική (Ομαδική / Εξατομικευμένη)	Κάθε χρήστης έχει ιδιαιτερότητες που χρειάζεται να αντιμετωπίζονται ατομικά στη θεραπεία Οι χρήστες έχουν αρκετά κοινά μεταξύ τους, ώστε να οργανώνονται μέσα στο θεραπευτικό πλαίσιο σε ομάδες
Ομαδοποίηση χρηστών κατά φορέα απεξάρτησης	Κάθε θεραπευτικός φορέας στη χώρα μας προσελκύει χρήστες με διαφορετικά χαρακτηριστικά Οι θεραπευτικοί φορείς προσελκύουν διαφορετικές ομάδες ηλικιών χρηστών Οι χρήστες που βρίσκονται πολλά χρόνια στη χρήση απευθύνονται για βοήθεια σε συγκεκριμένους θεραπευτικούς φορείς Οι χρήστες με μεγάλο βαθμό εξάρτησης απευθύνονται για βοήθεια σε συγκεκριμένους θεραπευτικούς φορείς Οι χρήστες που εντάσσονται στη θεραπεία για πρώτη φορά συγκεντρώνονται σε διαφορετικούς φορείς, από τους χρήστες που έχουν ξαναπροσπαθήσει να θεραπευτούν Κάθε θεραπευτικός φορέας στη χώρα μας προσελκύει χρήστες με διαφορετικές ανάγκες για θεραπευτική παρέμβαση Κάθε φορέας έχει διατυπώσει διαφορετική θεωρητική και πρακτική προσέγγιση για τη θεραπεία από τα ναρκωτικά. Οι χρήστες, λοιπόν, προσανατολίζονται στο φορέα που τους «ταιριάζει» θεραπευτικά
Ποιοτική επάρκεια θεραπευτικής αντιμετώπισης	Η ύπαρξη θεραπευτικών φορέων με διαφορετική φιλοσοφία και θεραπευτική πρακτική επαρκεί για την κάλυψη των αναγκών των χρηστών στη χώρα μας

Μέρος ΣΤ': Διατύπωση ερωτήσεων για τη μέτρηση της 'Παλαιάς προκατάληψης'

Ερωτήσεις από κλίμακες ερευνητών	Διατύπωση ερωτήσεων
<p>'Απειλή και απόρριψη' ('Κλίμακα Ωμής προκατάληψης', Pettigrew & Meerntens, 1995):</p> <p>«Οι περισσότεροι Ινδοί που ζουν εδώ και λαμβάνουν υποστήριξη από το κράτος πρόνοιας θα μπορούσαν αν τα βγάλουν πέρα και χωρίς αυτή αν προσπαθούσαν»</p> <p>«Οι Βρετανοί και οι Δ. Ινδοί δε θα μπορέσουν ποτέ να είναι πραγματικά άνετοι μεταξύ τους, ακόμα και αν είναι στενοί φίλοι»</p> <p>«Οι περισσότεροι πολιτικοί στη Βρετανία ενδιαφέρονται υπερβολικά για τους Δ. Ινδούς και όχι αρκετά για το μέσο Βρετανό»</p> <p>«Οι Δ. Ινδοί προέρχονται από λιγότερο ικανές φυλές και αυτό εξηγεί γιατί δεν είναι τόσο ευκατάστατοι όσο οι περισσότεροι Βρετανοί»</p>	<p>Οι περισσότεροι χρήστες που λαμβάνουν ειδικά οφέλη από το κράτος θα μπορούσαν να τα βγάλουν πέρα και χωρίς αυτά αν προσπαθούσαν</p> <p>Δεν μπορείς ποτέ να είσαι άνετος με ένα χρήστη ακόμα και αν είναι φίλος σου</p> <p>Οι περισσότεροι αρμόδιοι υπουργοί (υπουργοί υγείας) ενδιαφέρονται υπερβολικά για το πρόβλημα των ναρκωτικών και λιγότερο για τα καθημερινά προβλήματα που αντιμετωπίζουν οι απλοί πολίτες</p> <p>Οι χρήστες προέρχονται από κατώτερα κοινωνικοοικονομικά στρώματα και αυτό εξηγεί γιατί δεν τα καταφέρνουν στη ζωή τους όπως τόσοι άλλοι πολίτες</p>
<p>'Εγγύτητα σχέσεων' ('Κλίμακα Ωμής προκατάληψης', Pettigrew & Meertens, 1995):</p> <p>«Θα ήμουν πρόθυμος να έχω σεξουαλικές σχέσεις με μια Δ. Ινδή»^R</p> <p>«Δε θα με πείραζε αν ένας Ινδός με τα κατάλληλα προσόντα διοριζόταν αφεντικό μου»^R</p> <p>«Δε θα με πείραζε αν κάποιος Δ. Ινδός που έχει ανάλογο οικονομικό υπόβαθρο με το δικό μου γινόταν μέλος της οικογένειάς μου»^R</p>	<p>Θα ήμουν πρόθυμος/η να είχα φιλική σχέση με κάποιο χρήστη στην προσωπική μου ζωή^R</p> <p>Δε θα με πείραζε αν ένας χρήστης με τα κατάλληλα προσόντα διοριζόταν αφεντικό στη δουλειά μου^R</p> <p>Εάν ήμουν γονέας δε θα με ενοχλούσε να συναναστρέφεται το παιδί μου με κάποιο χρήστη του ίδιου κοινωνικού επιπέδου με την οικογένειά μου^R</p>
<p>'Παλαιά προκατάληψη' ('Κλίμακα Παλαιού Ρατσισμού', Swim et al., 1995):</p> <p>«Είμαι αντίθετος σε ανοιχτούς ή δίκαιους νόμους για τη στέγαση»</p> <p>«Είναι κακή ιδέα για τους Μαύρους και τους Λευκούς να παντρεύονται μεταξύ τους»</p> <p>«Εάν μια οικογένεια Μαύρων με το ίδιο περίπου εισόδημα και την ίδια μόρφωση μετακόμιζε δίπλα μου, θα με πείραζε»</p>	<p>Είμαι αντίθετος με την εφαρμογή της διάκρισης των ναρκωτικών ουσιών σε «σκληρά» και «μαλακά» ναρκωτικά από το Ποινικό Σύστημα Απονομής Δικαιοσύνης</p> <p>Πιστεύω ότι οι νόμοι περί τα ναρκωτικά πρέπει να προβλέπουν αυστηρές κυρώσεις</p> <p>Είναι κακή ιδέα για κάποιο απλό πολίτη που δεν έχει σχέση με τα ναρκωτικά να κάνει παρέα με κάποιο χρήστη</p> <p>Εάν δίπλα μου ζούσε κάποιος χρήστης που είχε το ίδιο κοινωνικό επίπεδο με εμένα, θα με πείραζε, ακόμα και αν δε δημιουργούσε κανένα πρόβλημα στους γύρω μου</p>

<p>‘Εχθρική προκατάληψη’ (‘Κλίμακα Αμφίθουμου Σεξισμού’, Glick & Fiske, 1996): <i>«Πολλές γυναίκες αναζητούν στην πραγματικότητα ειδικά οφέλη, όπως πολιτικές προσλήψεων που τις πριμοδοτούν έναντι των ανδρών, με το πρόσχημα ότι ζητούν ‘ισότητα’»</i></p> <p><i>«Οι περισσότερες γυναίκες ερμηνεύουν αθώες παρατηρήσεις ή ενέργειες ως σεξιστικές»</i></p> <p><i>«Οι περισσότερες γυναίκες αποτυγχάνουν στο να εκτιμήσουν πλήρως όσα οι άνδρες κάνουν για αυτές»</i></p> <p><i>«Οι γυναίκες κοιτούν να κερδίσουν δύναμη παίρνοντας τον έλεγχο επί των ανδρών»</i></p> <p><i>«Οι γυναίκες μεγαλοποιούν τα προβλήματα που έχουν στη δουλειά τους»</i></p> <p><i>«Όταν οι γυναίκες χάνουν από τους άνδρες σε ένα δίκαιο συναγωνισμό, τυπικά παραπονιούνται ότι υπήρξε διάκριση εναντίον τους»</i></p>	<p>Πολλοί χρήστες αναζητούν ειδικά οφέλη, όπως πολιτικές που τους πριμοδοτούν έναντι άλλων ατόμων, με το πρόσχημα ότι ζητούν την «ισότητα»</p> <p>Οι χρήστες ερμηνεύουν αθώες παρατηρήσεις ή ενέργειες άλλων ως προκατειλημμένες απέναντί τους</p> <p>Οι χρήστες δε συνειδητοποιούν πλήρως όσα το κοινωνικό σύνολο κάνει για αυτούς</p> <p>Οι χρήστες επιδιώκουν να αποκτήσουν κοινωνικά προνόμια μέσα από προστατευτικές ρυθμίσεις του κράτους</p> <p>Οι χρήστες μεγαλοποιούν τα προβλήματα που έχουν στην αναζήτηση εργασίας</p> <p>Όταν οι χρήστες αποτυγχάνουν σε κάποια διεκδίκησή τους παραπονιούνται ότι υπάρχει διάκριση εναντίον τους</p>
<p>Ερωτήσεις από Πιλοτική έρευνα (Εγγύτητα σχέσεων)</p>	<p>Αποφεύγω να έρχομαι σε επαφή με χρήστες εκτός του επαγγελματικού μου περιβάλλοντος</p> <p>Οι σχέσεις μου με τους χρήστες είναι καθαρά επαγγελματικές</p> <p>Πέρα από την επαγγελματική μου σχέση με τους χρήστες ενδιαφέρομαι και προσωπικά για την πορεία της ζωής τους^R</p>

Μέρος Ζ': Διατύπωση ερωτήσεων για τη μέτρηση της 'Μοντέρνας προκατάληψης'

Ερωτήσεις από κλίμακες ερευνητών	Διατύπωση ερωτήσεων
<p>'Παραδοσιακές αξίες' ('Κλίμακα Διακριτικής προκατάληψης', Pettigrew & Meerntens, 1995):</p> <p>«Οι Ινδοί που ζουν εδώ δε θα πρέπει να 'ξεφυτρώσουν εκεί όπου δεν τους θέλουν»</p> <p>«Πολλές άλλες ομάδες έχουν έρθει στη Βρετανία και έχουν ξεπεράσει την προκατάληψη και εργάστηκαν για να επιβιώσουν. Οι Δ. Ινδοί θα πρέπει να κάνουν το ίδιο χωρίς ειδικές προτιμήσεις»</p> <p>«Είναι απλά θέμα πως κάποιο άνθρωποι δεν προσπαθούν πολύ σκληρά. Αν οι Δ. Ινδοί μόνο προσπαθούσαν σκληρότερα θα ήταν τόσο ευκατάστατοι όσο οι Βρετανοί»</p> <p>«Οι Δ. Ινδοί που ζουν εδώ διδάσκουν στα παιδιά τους αξίες και δεξιότητες διαφορετικές από αυτές που απαιτούνται για να πετύχεις στη Βρετανία»</p>	<p>Οι χρήστες δε θα πρέπει να επιβάλλονται εκεί όπου δεν τους θέλουν</p> <p>Υπάρχουν κοινωνικές ομάδες που προσπάθησαν και κατάφεραν να ξεπεράσουν την προκατάληψη εναντίον τους και να ενσωματωθούν στην κοινωνία. Οι χρήστες θα πρέπει να κάνουν το ίδιο χωρίς να αποτελούν εξαίρεση</p> <p>Αν οι χρήστες προσπαθούσαν περισσότερο θα κατόρθωναν να προσαρμοστούν στις απαιτήσεις της σύγχρονης κοινωνίας, όπως όλοι μας</p> <p>Οι χρήστες είναι φορείς ενός προτύπου διαβίωσης που διαφέρει από αυτό που απαιτείται σήμερα για να επιβιώσει κανείς</p>
<p>'Διαφορές κουλτούρας' ('Κλίμακα Διακριτικής προκατάληψης', Pettigrew & Meerntens, 1995):</p> <p>«Πόσο διαφορετικοί ή όμοιοι πιστεύεις ότι είναι οι Δ. Ινδοί που ζουν εδώ σε σύγκριση με τους άλλους Βρετανούς όπως εσένα; Ως προς τις αξίες που μαθαίνουν στα παιδιά τους; Ως προς τις θρησκευτικές τους πεποιθήσεις; Ως προς τις σεξουαλικές τους αξίες και πρακτικές; Ως προς τη γλώσσα που μιλάνε;»</p>	<p>Πόσο διαφορετικοί πιστεύετε ότι είναι οι χρήστες τοξικών ουσιών από έναν απλό πολίτη σαν κι εσάς ως προς τα παρακάτω:</p> <p>Τις αξίες που επιλέγουν; Τις πεποιθήσεις που έχουν για τη ζωή τους; Τον τρόπο ζωής τους; Τον τρόπο ψυχαγωγίας τους; Το εμφανισιακό τους στυλ; Την καθομιλουμένη τους γλώσσα;</p>
<p>'Άρνηση θετικών συναισθημάτων' ('Κλίμακα Διακριτικής προκατάληψης', Pettigrew & Meerntens, 1995):</p> <p>«Πόσο συχνά έχεις νιώσει συμπάθεια για τους Δ. Ινδούς που ζουν εδώ;»</p> <p>«Πόσο συχνά έχεις νιώσει θαυμασμό για τους Δ. Ινδούς που ζουν εδώ;»</p>	<p>Πόσο συχνά έχετε νιώσει τα παρακάτω συναισθήματα για τους χρήστες τοξικών ουσιών:</p> <p>Συμπάθεια; Θαυμασμό;</p>
<p>'Άρνηση συνεχιζόμενης διάκρισης' ('Κλίμακα Μοντέρνου Ρατσισμού', Swim et al., 1995):</p> <p>«Η διάκριση εναντίον των Μαύρων δεν αποτελεί πλέον πρόβλημα στις ΗΠΑ»</p> <p>«Οι γυναίκες συχνά χάνουν καλές δουλειές εξαιτίας της διάκρισης του φύλου»^R</p>	<p>Η προκατάληψη εναντίον των χρηστών δεν αποτελεί πλέον πρόβλημα για την ελληνική κοινωνία</p> <p>Οι χρήστες συχνά χάνουν θέσεις εργασίας εξαιτίας της διάκρισης που υπάρχει εναντίον τους^R</p>

<p>«Είναι σπάνιο να δει κανείς να συμπεριφέρονται σε γυναίκες με σεξιστικό τρόπο στην τηλεόραση»</p> <p>«Πάνω κάτω οι άνθρωποι στην κοινωνία μας φέρονται στους συζύγους και στις συζύγους ίσα»</p> <p>«Η κοινωνία έχει φτάσει σε σημείο όπου γυναίκες και άνδρες έχουν ίσες ευκαιρίες για επιτυχία»</p>	<p>Είναι σπάνιο να δει κανείς να εκδηλώνεται υποτιμητική συμπεριφορά απέναντι σε κάποιο χρήστη</p> <p>Οι σύγχρονοι Έλληνες γενικά φέρονται ως ίσος προς ίσο σε κάποιο χρήστη</p> <p>Η κοινωνία μας έχει φτάσει σε σημείο όπου οι χρήστες έχουν ίσα δικαιώματα με τους άλλους πολίτες για την επίτευξη των στόχων τους</p>
<p>‘Ανταγωνισμός εναντίον απαιτήσεων εξω-ομάδας’ (‘Κλίμακα Μοντέρνου Ρατσισμού’, Swim et al., 1995):</p> <p>«Οι Μαύροι έχουν περισσότερη επιρροή πάνω στα σχέδια για το μη διαχωρισμό στα σχολεία από όσο θα έπρεπε να έχουν»</p> <p>«Οι Μαύροι γίνονται υπερβολικά απαιτητικοί στις πιέσεις τους για ίσα δικαιώματα»</p>	<p>Οι χρήστες μέσω των φορέων στους οποίους εντάσσονται για θεραπεία, έχουν περισσότερη επιρροή στις αποφάσεις του Υπουργείου Υγείας για την κατανομή των οικονομικών πόρων από όση θα έπρεπε να έχουν</p> <p>Οι χρήστες γίνονται υπερβολικά απαιτητικοί στις πιέσεις τους για ίσα δικαιώματα</p>
<p>‘Αντίρρηση για πολιτικές υποστήριξης’ (‘Κλίμακα Μοντέρνου Ρατσισμού’, Swim et al., 1995):</p> <p>«Τα τελευταία χρόνια οι Μαύροι έχουν κερδίσει οικονομικά περισσότερα από όσα αξίζουν»</p> <p>«Τα τελευταία χρόνια η κυβέρνηση και τα ΜΜΕ έχουν δείξει στους Μαύρους περισσότερο σεβασμό από όσο αξίζουν»</p> <p>«Τα τελευταία χρόνια η κυβέρνηση και τα ΜΜΕ δείχνουν περισσότερο ενδιαφέρον για τη μεταχείριση των γυναικών από όσο δικαιολογείται από τις πραγματικές εμπειρίες των γυναικών»</p>	<p>Τα τελευταία χρόνια οι χρήστες έχουν κερδίσει περισσότερα κοινωνικά οφέλη από όσα τους αξίζουν</p> <p>Τα τελευταία χρόνια τα ΜΜΕ έχουν αναδείξει τους χρήστες με μια πιο θετική εικόνα από αυτή που πραγματικά ισχύει</p> <p>Τα τελευταία χρόνια το κράτος ενδιαφέρεται υπερβολικά για το ζήτημα των ναρκωτικών σε σχέση με το τι δικαιολογείται από τις ανάγκες των ίδιων των χρηστών</p>
<p>‘Γενικές στάσεις απέναντι στην Υποστηρικτική Δράση’ (‘Κλίμακα Γενικών στάσεων για την Υποστηρικτική δράση’, Tougas et al., 1995):</p> <p>«Εάν δεν υπήρχαν προγράμματα υποστηρικτικής δράσης για τις γυναίκες, θα συνέχιζαν να τους φέρονται άδικα»^R</p> <p>«Μετά από χρόνια διακρίσεων είναι πλέον δίκαιο να οργανώνονται ειδικά προγράμματα για να εξασφαλίζουν ότι φέρονται στις γυναίκες με δίκαιο και ίσο τρόπο»^R</p> <p>«Γενικά είτε υπέρ της εφαρμογής προγραμμάτων υποστηρικτικής δράσης για τις γυναίκες στις βιομηχανίες;»^R</p>	<p>Εάν δεν υπήρχε η πολιτική υποστηρικτικών δράσεων για ευπαθείς κοινωνικές ομάδες, όπως οι χρήστες, θα συνέχιζε να υπάρχει αδικία εναντίον τους^R</p> <p>Μετά από χρόνια περιθωριοποίησης των χρηστών είναι απαραίτητο να υπάρχουν πολιτικές για την εξασφάλιση της υποστήριξης τέτοιων ευπαθών κοινωνικών ομάδων^R</p> <p>Γενικά είμαι υπέρ της ύπαρξης πολιτικών υποστηρικτικών δράσεων για την κοινωνική ομάδα των χρηστών^R</p>

<p>‘Πατερναλιστική προκατάληψη’ (‘Κλίμακα Αμφίθυμου Σεξισμού’, Glick & Fiske, 1996): <i>«Σε μία καταστροφή δεν πρέπει απαραίτητα οι γυναίκες να διασώζονται πριν από τους άνδρες»^R</i></p> <p><i>«Οι γυναίκες θα πρέπει να φροντίζονται και να προστατεύονται από τους άνδρες»</i></p> <p><i>«Οι άνδρες θα πρέπει να είναι πρόθυμοι να θυσιάσουν τη δική τους καλοπέραση προκειμένου να προσφέρουν οικονομικά για τις γυναίκες στη ζωή τους»</i></p>	<p>Στη σύγχρονη κοινωνία δεν πρέπει απαραίτητα οι χρήστες να βοηθούνται κατά προτεραιότητα σε σχέση με άλλες κοινωνικές ομάδες^R</p> <p>Οι χρήστες θα πρέπει να προστατεύονται από το κοινωνικό σύνολο</p> <p>Το κοινωνικό σύνολο θα πρέπει να είναι πρόθυμο να διαθέτει κρατικούς πόρους για να βοηθηθούν οι χρήστες</p>
<p>‘Συλλογικό συμφέρον’ (‘Κλίμακα Συλλογικού Συμφέροντος’, Tougas et al., 1995): <i>«Αυτά τα προγράμματα βάζουν τους άνδρες σε μειονεκτική θέση σε σύγκριση με τις γυναίκες ως προς τις ευκαιρίες για να πάρουν μια θέση εργασίας»</i></p>	<p>Οι χρήστες με την υποστήριξη των θεραπευτικών και άλλων κοινωνικών φορέων παίρνουν θέσεις εργασίας, τις οποίες στερούν από άλλους ανέργους</p>
<p>‘Νεοσεξισμός’ (‘Κλίμακα Νέο-σεξισμού’, Tougas et al., 1995): <i>«Τα πανεπιστήμια κακώς δέχονται γυναίκες σε δαπανηρά προγράμματα (σπουδών) όπως η ιατρική, καθώς στην πραγματικότητα ένας μεγάλος αριθμός από αυτές θα αφήσουν τη δουλειά τους μετά από μερικά χρόνια για να μεγαλώσουν τα παιδιά τους»</i></p> <p><i>«Προκειμένου να μη φανούν σεξιστές, πολλοί άνδρες τείνουν να υπεραποζημιώνουν τις γυναίκες»</i></p> <p><i>«Εξαιτίας των κοινωνικών πιέσεων οι εταιρείες συχνά πρέπει να προσλάβουν γυναίκες με χαμηλά προσόντα»</i></p>	<p>Το κράτος κακώς δαπανά χρήματα από τους κοινούς πόρους για τη θεραπεία χρηστών, αφού ακόμα και μετά την απεξάρτηση ένας αριθμός από αυτούς θα ξαναγυρίσει στα ναρκωτικά</p> <p>Προκειμένου να μη φανούν προκατειλημμένοι ορισμένοι υποστηρίζουν υπερβολικά τους χρήστες</p> <p>Εξαιτίας των κοινωνικών πιέσεων ορισμένοι εργοδότες αναγκάζονται να προσλάβουν άτομα, που έχουν ολοκληρώσει κάποιο πρόγραμμα απεξάρτησης από τα ναρκωτικά, ακόμα και αν έχουν λιγότερα προσόντα από τα απαιτούμενα</p>
<p>Ερωτήσεις από Πιλοτική έρευνα</p>	<p>Διατύπωση ερωτήσεων</p>
<p>‘Υπεράσπιση παραδοσιακών αξιών’</p>	<p>Ο χρήστης τοξικών ουσιών δημιουργεί προβλήματα στο οικογενειακό του περιβάλλον</p> <p>Η διάδοση της χρήσης ναρκωτικών ουσιών αποτελεί σημαντικό πρόβλημα για το κοινωνικό σύνολο, επειδή κυρίως αφορά τη νεολαία</p> <p>Η εξάρτηση από ναρκωτικές ουσίες ενός μέρους του πληθυσμού αποτελεί σημάδι δυσλειτουργίας της κοινωνίας</p> <p>Η παραβατικότητα που συνδέεται με τη χρήση ναρκωτικών αποτελεί κοινωνικό πρόβλημα</p> <p>Οι χρήστες αποτελούν αρνητικό κοινωνικό πρότυπο για το σύνολο του πληθυσμού</p>

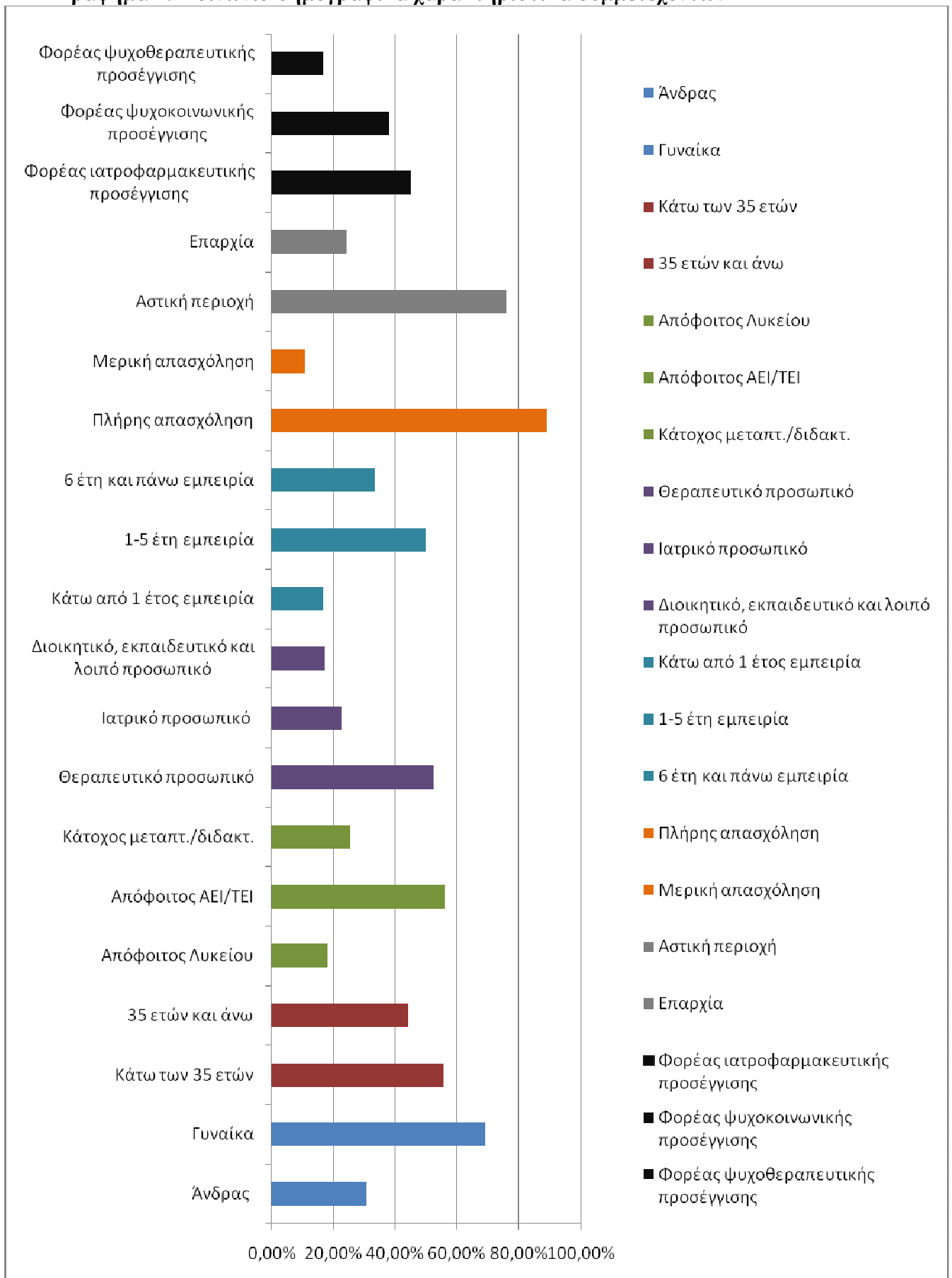
	<p>Η εξάρτηση από ναρκωτικές ουσίες αποτελεί φαινόμενο των τελευταίων δεκαετιών στη χώρα</p> <p>Η κατανάλωση ναρκωτικών στις μέρες μας διασπείρεται σε όλες τις ηλικίες</p> <p>Η κατανάλωση ναρκωτικών διασπείρεται σε όλα τα κοινωνικά στρώματα</p> <p>Η χρήση ναρκωτικών διασπείρεται σε όλες τις περιοχές της χώρας μας</p> <p>Το ζήτημα της εξάρτησης ορισμένων ατόμων από ναρκωτικές ουσίες δημιουργεί πρόβλημα στον οικονομικό τομέα της χώρας μας</p> <p>Η ανάπτυξη μέρους της παραοικονομίας αποτελεί συνέπεια της παράνομης διακίνησης ναρκωτικών</p> <p>Το ζήτημα της εξάρτησης ορισμένων ατόμων αποτελεί οικονομικό πρόβλημα για τη χώρα μας, εξαιτίας των πόρων που χρειάζονται για την αντιμετώπισή του</p>
<p><i>‘Αρνηση θετικών συναισθημάτων’</i></p>	<p>Σε ποιο βαθμό νιώθετε γενικά για τους χρήστες τοξικών ουσιών τα παρακάτω συναισθήματα;</p> <p>Λύπη;</p> <p>Φόβο;</p> <p>Θυμό;</p> <p>Διάθεση αποδοχής;</p> <p>Διάθεση κατανόησης;</p> <p>Διάθεση εμπλοκής;</p> <p>Απογοήτευση</p> <p>Ασφάλεια;</p> <p>Αισιοδοξία;</p> <p>Απειλή;</p> <p>Αγωνία;</p> <p>Οίκτο;</p>
<p><i>‘Απόδοση ευθύνης’</i></p>	<p>Η χρήση εξαρτησιογόνων ουσιών είναι προσωπική επιλογή του ατόμου</p> <p>Οι ίδιοι οι χρήστες ευθύνονται για τις πράξεις τους</p>

Μέρος Η΄: Διατύπωση ερωτήσεων για καταγραφή ‘Υιοθέτησης θεραπευτικών στόχων’ από Πιλοτική έρευνα

Ερωτήσεις από Πιλοτική έρευνα	Διατύπωση ερωτήσεων
‘Διαμόρφωση προσωπικότητας’	Αλλαγή στην προσωπικότητα του ατόμου
‘Τροποποίηση συμπεριφοράς’	Εξάλειψη της συμπεριφοράς χρήσης ναρκωτικών ουσιών Εκμάθηση δεξιοτήτων για τη «σωστή χρήση» των ναρκωτικών ουσιών Εκμάθηση δεξιοτήτων για τη μείωση των σωματικών κινδύνων από την κατανάλωση ναρκωτικών ουσιών Μη συναναστροφή με άλλους χρήστες Αποφυγή παραίτησης από δυσκολίες στην καθημερινή ζωή Αποφυγή παραίτησης από υποχρεώσεις Εξάλειψη της παραβατικής συμπεριφοράς
‘Αλλαγή εξωτερικής εμφάνισης’	Αλλαγή στη νοοτροπία για την εξωτερική εμφάνιση Αλλαγή στην επιλογή ρούχων Φροντίδα της προσωπικής υγιεινής
‘Τροποποίηση γλωσσικού κώδικα’	Εξάλειψη του γλωσσικού κώδικα της «πιάτσας» των χρηστών
‘Αντιμετώπιση ψυχολογικών και ψυχιατρικών προβλημάτων’	Αντιμετώπιση ψυχιατρικών προβλημάτων των ίδιων των χρηστών Αντιμετώπιση ψυχολογικών προβλημάτων των ίδιων των χρηστών Αντιμετώπιση των διαταραχών της προσωπικότητας Αντιμετώπιση της συναισθηματικής αστάθειας Αντιμετώπιση συμπτωμάτων συνδρόμου κατάθλιψης Αντιμετώπιση ψυχώσεων
‘Αντιμετώπιση σωματικών ασθενειών’	Αντιμετώπιση σωματικών ασθενειών
‘Αναδόμηση οικογενειακού περιβάλλοντος’	Βελτίωση των σχέσεων μέσα στο οικογενειακό περιβάλλον
‘Ανάπτυξη κοινωνικών σχέσεων’	Ανάπτυξη κοινωνικών δεξιοτήτων του ατόμου
‘Βελτίωση κοινωνικοοικονομικού επιπέδου’	Βελτίωση του κοινωνικοοικονομικού επιπέδου του ατόμου
‘Βελτίωση μορφωτικού επιπέδου’	Βελτίωση του μορφωτικού επιπέδου του ατόμου

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΙΙΙ

Γράφημα 1: Κοινωνιο-δημογραφικά χαρακτηριστικά συμμετεχόντων

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ IV

Πίνακας 1: Κατανομή ‘επαγγελματικών εξειδικεύσεων’ ανά ‘φορέα απασχόλησης’ των συμμετεχόντων**Επαγγελματική εξειδίκευση * Φορέας Crosstabulation**

		Φορέας			Total	
		Φορέας ιατροφαρμα- κευτικής προσέγγισης	Φορέας ψυχοκοινω- νικής προσέγγισης	Φορέας ψυχοθερα- πευτικής προσέγγισης		
Επαγγελματική εξειδίκευση	Θεραπευτικό προσωπικό	Count	89	109	43	241
		% εντός Επαγγελματική εξειδίκευση	36,9%	45,2%	17,8%	100,0%
		% εντός Φορέα	45,2%	69,0%	62,3%	56,8%
		% of Total	21,0%	25,7%	10,1%	56,8%
Ιατρικό προσωπικό		Count	78	3	23	104
		% εντός Επαγγελματική εξειδίκευση	75,0%	2,9%	22,1%	100,0%
		% εντός Φορέα	39,6%	1,9%	33,3%	24,5%
		% of Total	18,4%	,7%	5,4%	24,5%
Διοικητικό, εκπαιδευτικό και λοιπό προσωπικό		Count	30	46	3	79
		% εντός Επαγγελματική εξειδίκευση	38,0%	58,2%	3,8%	100,0%
		% εντός Φορέα	15,2%	29,1%	4,3%	18,6%
		% of Total	7,1%	10,8%	,7%	18,6%
Total		Count	197	158	69	424
		% εντός Επαγγελματική εξειδίκευση	46,5%	37,3%	16,3%	100,0%
		% εντός Φορέα	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%
		% of Total	46,5%	37,3%	16,3%	100,0%

Πίνακας 2: Κατανομή 'είδους απασχόλησης' ανά 'επαγγελματική εξειδίκευση' των συμμετεχόντων**Είδος Απασχόλησης * Επαγγελματική εξειδίκευση Crosstabulation**

		Επαγγελματική εξειδίκευση			Total	
		Θεραπευτικό προσωπικό	Ιατρικό προσωπικό	Διοικητικό, εκπαιδευτικό και λοιπό προσωπικό		
Είδος Απασχόλησης	Πλήρης	Count	225	89	64	378
		% εντός Είδος Απασχόλησης	59,5%	23,5%	16,9%	100,0%
		% εντός Επαγγελματική εξειδίκευση	93,4%	85,6%	81,0%	89,2%
		% of Total	53,1%	21,0%	15,1%	89,2%
	Μερική	Count	16	15	15	46
		% εντός Είδος Απασχόλησης	34,8%	32,6%	32,6%	100,0%
		% εντός Επαγγελματική εξειδίκευση	6,6%	14,4%	19,0%	10,8%
% of Total		3,8%	3,5%	3,5%	10,8%	
Total	Count	241	104	79	424	
	% εντός Είδος Απασχόλησης	56,8%	24,5%	18,6%	100,0%	
	% εντός Επαγγελματική εξειδίκευση	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	
	% of Total	56,8%	24,5%	18,6%	100,0%	

Πίνακας 3: Κατανομή ‘μορφωτικού επιπέδου’ ανά ‘επαγγελματική εξειδίκευση’ των συμμετεχόντων

Μορφωτικό επίπεδο * Επαγγελματική εξειδίκευση Crosstabulation

			Επαγγελματική εξειδίκευση			Total
			Θεραπευτικό προσωπικό	Ιατρικό προσωπικό	Διοικητικό, εκπαιδευτικό και λοιπό προσωπικό	
Μορφωτικό επίπεδο	Απόφοιτος/η Λυκείου	Count	13	15	33	61
		% εντός Μορφωτικό επίπεδο	21,3%	24,6%	54,1%	100,0%
		% εντός Επαγγελματική εξειδίκευση	5,4%	14,4%	41,8%	14,4%
		% of Total	3,1%	3,5%	7,8%	14,4%
	Απόφοιτος/η ΑΕΙ/ΤΕΙ	Count	133	80	35	248
		% εντός Μορφωτικό επίπεδο	53,6%	32,3%	14,1%	100,0%
		% εντός Επαγγελματική εξειδίκευση	55,2%	76,9%	44,3%	58,5%
		% of Total	31,4%	18,9%	8,3%	58,5%
	Κάτοχος μεταπτυχιακού/διδακ- τορικού	Count	95	9	11	115
		% εντός Μορφωτικό επίπεδο	82,6%	7,8%	9,6%	100,0%
		% εντός Επαγγελματική εξειδίκευση	39,4%	8,7%	13,9%	27,1%
		% of Total	22,4%	2,1%	2,6%	27,1%
Total	Count	241	104	79	424	
	% εντός Μορφωτικό επίπεδο	56,8%	24,5%	18,6%	100,0%	
	% εντός Επαγγελματική εξειδίκευση	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	
	% of Total	56,8%	24,5%	18,6%	100,0%	

Πίνακας 4: Κατανομή 'γεωγραφικής περιοχής' ανά 'φορέα επαγγελματικής απασχόλησης' των συμμετεχόντων**Γεωγραφική περιοχή * Φορέας Crosstabulation**

		Φορέας			Total	
		Φορέας ιατροφαρμα- κευτικής προσέγγισης	Φορέας ψυχοκοινω- νικής προσέγγισης	Φορέας ψυχοθερα- πευτικής προσέγγισης		
Γεωγραφική περιοχή	Αστική περιοχή	Count	143	128	77	348
		% εντός Γεωγραφική περιοχή	41,1%	36,8%	22,1%	100,0%
		% εντός Φορέας % of Total	69,1%	73,1%	100,0%	75,8%
	Επαρχία	Count	64	47	0	111
		% εντός Γεωγραφική περιοχή	57,7%	42,3%	,0%	100,0%
		% εντός Φορέας % of Total	30,9%	26,9%	,0%	24,2%
Total	Count	207	175	77	459	
	% εντός Γεωγραφική περιοχή	45,1%	38,1%	16,8%	100,0%	
	% εντός Φορέας	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	
	% of Total	45,1%	38,1%	16,8%	100,0%	

Πίνακας 5: Μέσοι όροι, Τυπικές αποκλείσεις και Δείκτες Συνάφειας του ‘στερεοτύπου’ (‘εξωστρέφεια’, ‘προσήγεια’, ‘συνέπεια’, ‘νευρωτισμός’, ‘δεκτικότητα στην εμπειρία’, ‘χαρακτηριστικά χρήσης’, ‘ψυχοσωματικός και κοινωνικός αποσυντονισμός’, ‘εξωτερικά γνωρίσματα’) των αποδόσεων (‘ατομικά και οικογενειακά προβλήματα’, ‘κοινωνικο-οικονομικές αδυναμίες’, ‘ψυχολογιοποίηση’, ‘ιατρικοποίηση’ ‘γενετική απόδοση’) και των προκαταλήψεων (‘Παλαιά προκατάληψη’, ‘Μοντέρνα προκατάληψη’)

N= 459	M. O. (S.D.)	1	2	3	4	5	6	7	8	9
1. Εξωστρέφεια	2.55 (.483)		.222**	.371**	-.309**	.224**	-.203**	.027 n.s.	-.067 n.s.	-.070* n.s.
2. Προσήγεια	2.34 (.632)			.591**	-.435**	.308**	-.377**	-.338**	-.176**	-.059 n.s.
3. Συνέπεια	2.05 (.571)				-.476**	.273**	-.390**	-.223**	-.198**	.023 n.s.
4. Νευρωτισμός	4.06 (.518)					.075 n.s.	.437**	.358**	.207**	.218**
5. Δεκτικότητα στην εμπειρία	3.14 (.56)						-.088 n.s.	-.040 n.s.	-.055 n.s.	.139**
6. Χαρακτηριστικά χρήσης	5.50 (.664)							.531**	.501**	.189**
7. Ψυχοσωματικός και κοινωνικός αποσυντονισμός	5.15 (.80)								.466**	.198**
8. Εξωτερικά γνωρίσματα	4.43 (.897)									.155**
9. Ατομικά και οικογενειακά προβλήματα	4.80 (.962)									
10. Κοινωνικοοικονομικές αδυναμίες	4.08 (.978)									
11. Ψυχολογιοποίηση	5.32 (.826)									
12. Ιατρικοποίηση	4.30 (1.24)									
13. Γενετική απόδοση	3.17 (1.21)									
14. Παλαιά προκατάληψη	4.30 (.832)									
15. Μοντέρνα προκατάληψη	3.95 (.431)									

N= 459	10	11	12	13	14	15
1. Εξωστρέφεια	-.065 n.s.	-.054 n.s.	.085 n.s.	.058 n.s.	.067 n.s.	.060 n.s.
2. Προσήνεια	-.022 n.s.	-.234**	-.130**	-.020 n.s.	-.393**	-.158**
3. Συνέπεια	-.035 n.s.	-.224**	-.085 n.s.	.029 n.s.	-.301**	-.065 n.s.
4. Νευρωτισμός	.136**	.265**	.116*	-.045 n.s.	.171**	.078 n.s.
5. Δεκτικότητα στην εμπειρία	.030 n.s.	-.036 n.s.	-.073 n.s.	.000 n.s.	-.042 n.s.	.041 n.s.
6. Χαρακτηριστικά χρήσης	.179**	.465**	.189**	-.071 n.s.	.274**	.148**
7. Ψυχοσωματικός και κοινωνικός αποσυντονισμός	.209**	.419**	.455**	.086 n.s.	.397**	.290**
8. Εξωτερικά γνωρίσματα	.118*	.222**	.264**	.086 n.s.	.248**	.104*
9. Ατομικά και οικογενειακά προβλήματα	.441**	.025 n.s.	-.019	.055 n.s.	-.025 n.s.	.159**
10. Κοινωνικοοικονομικές αδυναμίες		.094 n.s.	-.045 n.s.	-.034 n.s.	-.025 n.s.	.125**
11. Ψυχολογιοποίηση			.324**	.063 n.s.	.302**	.216**
12. Ιατρικοποίηση				.270**	.205**	.193**
13. Γενετική απόδοση					-.015 n.s.	.125**
14. Παλαιά προκατάληψη						.205**
15. Μοντέρνα προκατάληψη						